

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szathmári István: A vonatkozó névmások használatáról

Gósy Mária: Semleges magánhangzók a magyar beszédben

Lengyel Klára: Újabb meditáció az álmondatról

Laczkó Krisztina: Tipikus grammatikai hibák általános és középiskolás nyelvtankönyvekben

Vitányi Borbála: Keresztnevek és becézőnevek népnyelvi mezőben

Dóra Zoltán: Tájszók Felnémetről

Bañcerowski Janusz: A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról

Pete István: Az inkorporáció kérdéséről a magyarban

Fehértői Katalin: Árpád-kori közzsói eredetű személyneveinkről

Mátai Mária: Verses imádság 1433-ból. II. rész

Keszler Borbála: Képző-e a *-hat, -het?*

Rüsz Fogarasi Enikő: A grammatikairó Fejérvári Sámuel életére és munkásságára vonatkozó adatok

Molnár Katalin: Egy rendhagyó terminustörténet tanulságai

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Szathmári István</i> : A vonatkozó névmások használatáról	1
<i>Gósy Mária</i> : Semleges magánhangzók a magyar beszédben	9
Nyelv és iskola	
<i>Lengyel Klára</i> : Újabb meditáció az álmondatról	20
<i>Laczkó Krisztina</i> : Tipikus grammatikai hibák általános és középiskolás nyelvtankönyvekben	30
Nyelvjárásaink	
<i>Vitányi Borbála</i> : Keresztnévek és becézőnevek népryelvi mezőben	39
<i>Dóra Zoltán</i> : Tájszók Felnémetről	44
A nyelvtudomány műhelyéből	
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról	49
<i>Pete István</i> : Az inkorporáció kérdéséről a magyarban	62
<i>Fehértói Katalin</i> : Árpád-kori közzsói eredetű személynéveinkről	71
<i>Mátai Mária</i> : Verses imádság 1433-ból. II. rész	76
<i>Keszler Borbála</i> : Képző-e a <i>-hat</i> , <i>-het</i> ?	86
<i>Rüsz Fogarasi Enikő</i> : A grammatikairó Fejérvári Sámuel életére és munkásságára vonatkozó adatok	90
<i>Molnár Katalin</i> : Egy rendhagyó terminustörténet tanulságai	93

F 8248 / 98

MAGYAR NYELVÖR

121. ÉVF.

*

1997. JANUÁR—MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A vonatkozó névmások használatáról*

1. Beszámolómat nem a szokásos módon készítettem el. Azaz nem az összegyűjtött — pozitív és negatív — példákból indulok ki, hanem deduktív módon ismertetem az *aki*, *amely*, *ami* használatával kapcsolatos alapvető tételeket, és ebbe a keretbe helyezem el — elsősorban a kifogásolt — rádiós és írott sajtóbeli mondatokat. Indokom a következő: a szakirodalom lényegében tisztázta az idevágó kérdéseket, és mindezt legjobban tükrözik Rácz Endrének — a leíró nyelvtanokénál részletezőbb — összefoglaló tanulmányai (1976: 65—9; 1980: 132—3, 203—4, 205—8; 1985: 1247—59; 1991). Természetesen felmerül a kérdés: akkor miért van szükség a problémakör új tárgyalására. Azért, mert az egyes hibáztatható típusok arányaikban, a megoldásukra tett javaslatok hangsúlyjaiban mégiscsak megváltoztak. Aztán egyes jelenségek (például személyekből álló csoportok gyűjtőnévre vonatkoztatva a többes számú *akik*: „volt olyan család, akik...; stb.) napjainkban terjednek el, még a műveltebbek nyelvében is. Végül: a rádió is mindezt tükröztén, talán érdemes lesz a nyelvhasználatát e tekintetben külön mérlegre tenni.

Vizsgált példáimat három területről merítettem: a rádiótól kapott mintegy 60 lapnyi, 1996. évi februári híryanagból (jele: R); a saját gyűjtésemből (rádió, tévé, Magyar Nemzet, ez utóbbi jele: MN stb.); és a szakmunkák idézeteiből.

Megjegyzem, hogy ezúttal csupán az *aki*, *amely*, *ami* elemekkel foglalkoztam a vonatkozó névmások közül. Továbbá: Rácz Endre munkáira a jelzett okokból csak akkor hivatkozom, ha szó szerint idézek tőle, vagy ha véleményem eltér az övétől.

A bevezetésben szólnom kell röviden arról is, hogyan szemlélem a mostanában vitatott normát. Megkülönböztetek nyelvi és stilisztikai normát. Az előbbi röviden a grammatika, a lexika, a fonetika és a kiejtés, illetőleg hangoztatás szabályait jelenti, az irodalmi és köznyelvet véve alapul. A stilisztikai normák pedig a társadalmi érintkezés során kialakult közlésformáknak (a stílusrétegeknek és a stílusárnyalatoknak), illetve a szövegtípusoknak, jellegzetes beszédbeli helyzeteknek, szituációknak (újabb elnevezéssel: regisztereknek) a szerkesztési

* A dolgozat a Magyar Rádió nyelvi bizottságának a felkérésére készült 1996-ban.

szabályait foglalják magukba. Mindkettő kialakulására és alakulására a szociokulturális viszonyok hatnak. Meghatározójuk a mindenkori közsokás, de alakulásukba beleszól a hagyomány és az igényesség, az esztétikum. Lényeges különbség azonban köztük, hogy a nyelvi normarendszer kodifikált, sokkal zártabb, így nehezen változik. A stilsztikai normák viszont nem kodifikáltak, nyitottabbak, a sokféleségre törekszenek, ennél fogva könnyebben változnak.

Beszámolómban először a vonatkozó mellékmondat és az *aki, amely, ami* lényegéről szólok, utalva néhány mondatban a történeti alakulásukra és kitérve az idegen nyelvi hatásokra is. Ezután azt vizsgálom, hogy szükség van-e minden esetben külön vonatkozó mellékmondatra, illetve hogy mely esetekben célszerű másfajta mellékmondatokkal, valamint mellérendeléssel élni. Majd sorra veszem az említett névmásokat, rámutatva alapfunkciójukra és főként vitatható vagy éppen helyteleníthető és nem igényes használatukra. Természetesen igyekszem javaslatot is tenni célszerű és hatásos, ugyanakkor igényes helyettesítésükre. Vizsgálódásaim középpontjában érthetően a rádiós, illetve a szélesebb értelemben vett sajtónyelv áll.

2. Röviden szólva: nyilván a gondolkodás fejlődése tette szükségessé a mellékmondatoknak a létrehozását, amelyek a főmondat valamelyik mondatrészét fejtik ki részletesebben, és éppen az elkülönítés következtében is — természetesen megfelelő szerkesztés esetén — érthetőbben, világosabban. Az úgynevezett vonatkozó mellékmondatok pedig — éppen a kötőszó szerepét betöltő vonatkozó névmások segítségével is — vonatkozást, a főmondat egy részéhez vagy egészéhez való kapcsolódást fejeznek ki. Például: „Lengyelországban egyelőre nem vonják felelősségre azokat, akik 1981-ben a szükségállapotot hirdették ki” (R). Nyilván megértenénk az idézett mondatot a vonatkozó mellékmondat beolvasztásával is („Lengyelországban egyelőre nem vonják felelősségre az 1981-ben szükségállapotot kihirdetőket”). De mennyivel érthetőbb, gördülékenyebb a mondat mellékmondat alkalmazásával, különösen élő beszédben, tehát ha nem olvassuk, hanem halljuk. Példánk egyben azt is jelzi, hogy a vonatkozó névmások vissza- vagy előre-mutatnak élőlényeket, élettelen tárgyakat, elvont fogalmakat stb. kifejező szavakra (a jelen esetben: *azokat* — ti. azokat a személyeket —, *akik* ...).

3. A vonatkozó mellékmondatok és a vonatkozó névmások nyelvünk természetes belső fejleményei. Ott találjuk őket legrégebbi szövegelemleinkben, közmondásainkban, népköltészetünkben (XV—XVI. századi alakulásukat lásd MNyTNY. II/1, 1992: 524—43). Napjainkban már kevésbé emlegetik, de korábban eléggé elterjedt volt az a nyelvhelyességi babonának mondható nézet, amely szerint a vonatkozó mellékmondatok használata idegenszerű. Mint többen rámutattak, ebből csak annyi a való, hogy bizonyos indoeurópai nyelvek (a latin, a német, az angol, az orosz) néhány olyan esetben is alkalmazzák a vonatkozó alárendelést, amikor a mi nyelvünk másként fejezi ki ugyanazt a mondanivalót. Mindamellett — mint később meglátjuk — ezek negatív hatásával máig számolnunk kell.

4. A következőkben igyekszem sorra venni az *aki, amely, ami* kötőszóval kapcsolt vonatkozó mellékmondatok, illetve e névmások használatának leggyakoribb problematikus eseteit.

A) Egyszerű mondatot használjunk vagy vonatkozó mellékmondatos összetett mondatot?

Az érthetőség biztosítása miatt lényeges kérdés. Úgy látom, a rádiós hírfogalmak e tekintetben szinte mindig helyesen járnak el. Milyen nehézkes lenne például a következő összetett mondat egyszerű mondatként: „Nem sikerült kiszabadítaniuk a mentőalakulatoknak azt az óriási tartályhajót, amely a múlt hét végén feneklett meg Wales partjainál” (R). A következő egyszerű mondat ezzel szemben vonatkozó mellékmondattal is helyeselhető: „A főváros hamarosan kidolgozza a kerületek közötti különbségek kiegyenlítését szolgáló támogatási szabályokat” (R) → „A főváros hamarosan kidolgozza *azokat* a támogatási szabályokat, amelyek a területek közötti különbségek kiegyenlítését szolgálják.” A következő mondat viszont világosabb lenne vonatkozó mellékmondattal: „A fonyódi vállalat... jó eséllyel indul az amerikai hadtápközpont által kiírt mintegy hárommillió dolláros vízzállítási pályázaton...” (R) → „A fonyódi vállalat... jó eséllyel indul *azon a pályázaton, amelyet* az amerikai hadtápközpont írt ki mintegy hárommillió dolláros vízzállításra.”

B) Vonatkozó mellékmondat áll másfajta alárendelő mondat helyett

Egyes vonatkozó mellékmondatok minden bizonnyal idegen nyelvi hatásra (is) más alárendelt mondatot szorítanak ki, és ennek következtében elmoszák a fő- és mellékmondat logikai összefüggését (a célt, az okot stb.). A rádiós szövegekben és saját gyűjtésemben ezekre nem találtam példát, de a mindennapi gyakorlatban előfordulnak, ezért Rácz Endre példáiból idézek (1985: 1248–9). Kifejezőbb és igényesebb a vonatkozó jelzői mellékmondat helyett a célhatározói: „Az üzem szakértőt kért fel, *aki a tervet elkészítse*” → „Az üzem szakértőt kért fel, *hogyan* készítse el a tervet.” Vagy például helyesebb itt az okhatározói mellékmondat: „Az építőipari munkásokat illeti a dicséret, *akik* (odaillőbben: *mert*) sokat segítettek a városon.” A következményes mellékmondat is szerencsésen helyettesítheti a vonatkozó jelzőit: „Olyan félelem fogta el, *amelytől* (gördülékenyebben: *hogyan*) remegni kezdett a térde.” Stb.

C) Vonatkozó mellékmondat szerepel mellérendelés helyett

Az említett idegen nyelvi hatás legnagyobb mértékben bizonyos „ál” alárendelések esetében érvényesül. Ilyen például a következő mondat: „Horn Gyula holnap magánlátogatást tesz a Vatikánban, *ahol* audiencián fogadja őt II. János Pál pápa” (R). Egyszerűen azért, mert az „audiencián fogadja őt (ez a tárgyragos személyes névmás egyébként felesleges, ti. a tárgyragozású *fogadja* utal rá) II. János Pál pápa” mellékmondat nem kapcsolódik szorosan a *Vatikánban* mondatrészhez (egyébként nincs kitéve eléje az utalószó se, mint más hasonló esetekben), hanem új mozzanattal egészíti ki a főmondat tartalmát: valójában rákövetkezést, kiegészítést fejez ki. Ez utóbbi jelölésére viszont a mellérendelt tagmondat, esetleg új, önálló mondat való. Ilyen formában: „Horn Gyula holnap magánlátogatást tesz a Vatikánban, *és* audiencián fogadja II. János Pál pápa.” Vagy pedig: „Horn Gyula holnap magánlátogatást tesz a Vatikánban. Audiencián fogadja II. János Pál pápa.”

A mellérendelt tagmondat az előbbi esetben — mint legtöbbször — kapcsolatos volt. Lehet azonban ellentétes, következtető vagy magyarázó is. Még egy példa: „Magyar leánykereskedőt tartóztattak le Bécsben. A férfi... tavaly nyáron hat romániai magyar lányt vitt Ausztriába, *ahol* fogolyként dolgoztatta őket” (R). Helyesen: „... a férfi... hat romániai magyar lányt vitt Ausztriába, és ott fogolyként dolgoztatta őket.”

Az itt említett hibatípus viszonylag gyakori a sajtónyelvben. A megvizsgált rádiós hírekben például hatszor találkoztam vele (az eleve helyes megoldásokat nem számítva). És bár Rácz Endre megjegyzi, hogy ez a hibatípus jó stílusú íróink nyelvében is fel-felbukkan, és hogy „a szóban forgó mondat típus merev elítélésétől óvakodni kell” (1976: 66—7), magam szigorúbb lennék. Ezek a mondat típusok ugyanis nemcsak magyartalanok, hanem félre is érthetők, sőt egyszer-egyszer nevetséget kelthetnek logikátlan előidejűséget sugallva (például: „Elütötte a villamos Nagy Istvánt, *akit* kórházba szállítottak.” A kórházba szállítás nyilván utóbb történt, de mivel az efféle vonatkozó mellékmondat előidejűséget tételez fel, az idézett mondat mintegy azt sugallja, hogy a kórházba szállított Nagy Istvánt ütötte el a villamos). A hasonló mondatok használata tehát az igényesebb stílusban semmiképpen sem kívánatos.

5. A továbbiakban lássuk az egyes vonatkozó névmások eredeti szerepét, valamint azt, hogy milyen más névmások foglalják el a helyüket, és ez utóbbi mely esetekben fogadható el.

A) **aki**: Ez a névmás a mai köznyelvben csak a főmondatban megnevezett (vagy meg nem nevezett) személyre vonatkozik. Például: „Az ír hatóságok közölték *annak a személynek* a nevét, *aki* a vasárnap éjszakai buszrobbantásban meghalt...” (R).

A régi nyelvben és a mai nyelvjárási beszédben, illetve az ilyen jellegű szépirodalomban — az utóbbi esetben archaikus vagy népies stílushatással — utalhat nem személyre, azaz állatokra és élettelen dolgokra is. Például: „Hozd ide a kis *széket*, *aki* ott van a ház előtt”; „Irgyeltem a *nyulat*, *aki* úgy tud futni, ahogy én soha” (Veres Péter). (Lásd még: MNyTNY. II/1, 536—7.) A mai köznyelvben ilyen esetben az *amely* (vagy esetleg az *amelyik*) névmással kell élnünk (lásd később).

Néha kétségünk támadhat — írja a Nyelvművelő kézikönyv (1980: 133) —, hogy a főmondatbeli főnév személy- vagy dologfogalmat jelöl-e. Ilyenkor ajánlatosabb az *amely* használata, például: „Mária az a *típus*, *amelyre* (nem pedig *akire*) tüstént felfigyelnek az emberek”; „Jellemezd azt a regényalakot, *amely* (nem pedig *aki*) neked legjobban tetszett”. (De: „Ki volt az az *alak*, *akivel* beszéltél?”) (A gyűjtőnevekkel kapcsolatos vonatkozó névmás használatát lásd később.)

B) **amely**: Ez a névmás a kései ómagyar kortól kezdve vonatkozhat a főmondatban megnevezett dologra, tárgyra vagy elvont fogalomra, tehát az emberek kivételével mindenre. Például: „A prágai parlament elvetette azt a *törvénytervezetet*, *amely* a cseh nyelvet ismerte volna el egyedüli államnyelvnek az országban” (R); „... ám furcsa *dezertálás* az, *amelynek* folyamán a szökésből sehová sincs megérkezés” (MN).

Személlyel kapcsolatban az *amely* a jelző szerepét is betöltheti, például „*Amely gyermek gyáva, férfinak is az marad*”.

Főnévvel meg nem nevezett, csupán névmással, számnévvel jelzett dologra, illetve egész mondatra vonatkoztatva azonban helytelennek minősül az *amely* használata. Példák: „Ez az, *amelyet* (helyesen: *amit*) kerestem”; „Sok mindenre emlékszem, *amely* (helyesen: *ami*) gyermekkoromban történt”; „Párizsban folytattam kutatásokat, *amely* (helyesen: *ami*) sokat segített későbbi munkámban” (I. Rácz Endre 1980: 203—4).

Megemlítem még az inkább iskolásokra jellemző — helytelenített — meghatározásmódot, például: „A határozó az a mondatrész, amikor...”. Helyesen: „A határozó az a mondatrész, amely...”.

(Az *amely* helyetti *ami*-nek, valamint a gyűjtőnévvel kapcsolatos *amely*-nek a használatát l. később.)

C) **ami**: Ez a névmás eredetileg a főmondatban meg nem nevezett, ki nem fejtett (csupán névmással, számnévvel stb. jelzett) dologra, valamint egész mondatra vonatkozik. Példák: „... *amiről* nem lehet beszélni, *arról* hallgatni kell” (MN); „Látnom kellett, hogy árulják el *mindazt, ami* ennek jegyében indult” (MN); „A Le Figaro emlékeztet rá, hogy a Bokros-csomag hatására a reálbérek tavaly 11%-kal csökkentek, *amire* Magyarországon az elmúlt negyven évben nem volt példa” (R).

Az *ami* azonban már régóta (talán a XVI. századtól; l. MNyTNy. II/1, 538) elkezdte kiszorítani a meghatározott dologra vonatkozó *amely*-et. A folyamat ma is tart. Példák: „Egyszer említette a *nirvánát, amibe* rögtön képes volt vissza-süppedni” (MN); „... a muravidéki [sic!] magyarság lehet az a *kapocs, ami* működtetné ezeket az egyezményeket” (MN); „... utána egy hónapon belül *vázlat-tervet* készíték, *amit* bemutatnak a szponzoroknak” (MN). (Az *ami*-nek ezt az alkalmazását támogatja az is, hogy dolgot kifejező főnév jelzőjeként már szintén régóta használatos, például: „*Ami pénzünk* volt, mind elfogyott”).

Az *ami*-nek ez a használata különösen a beszélt nyelvben és az ehhez közel álló stílusrétegekben terjed, de előfordul a szépirodalomban, sőt megtalálható már a múlt században klasszikus költőinknél, íróinknál is (Rácz Endre többek között Petőfitől, Jókaitól stb. idéz példát, 1980: 206; másutt meg a használat arányait is közli 1976: 65). Ezért van az, hogy napjainkban az *amely* nemegyszer szinte választékosnak, keresettnek hat az *ami* köznapibb változattal szemben. Nem vethetjük tehát el teljes egészében az *ami*-nek itt jelzett használatát. De a gondos fogalmazásban, az értekező prózában, a hivatali nyelvben, a publicisztikában, sőt az élő szóval való választékosabb vagy éppen ünnepélyes megnyilatkozáskor is az *amely* (*mely*) névmást tanácsos használnunk a jelzett esetben, vagyis ha főnévvel megnevezett dologra vagy fogalomra akarunk utalni. Például: „A szerző összegyűjtött minden adatot, *amiből* (igényesebben: *amelyből*) megismerheti az olvasó a főszereplőt...” (MN). (Az *amely* és *ami* újabban kezdődő esetleges funkcionális differenciálódására l. Bencédy József észrevételét: „»Elofvastam a könyvet, (*a*)*melyet* ajánlottál« — szemben áll más *könyvekkel*; »Kezembe vettem a könyvet, (*a*)*mit*...« — szemben áll más tárgyakkal”. L. 1995: 143.).

Viszont célszerűek — természetesen a sajtónyelvben is — azok az *ami* névmással bevezetett tagmondatok, amelyek nem mondatrészkifejtők, hanem a főmondat egészére vonatkoznak, és kiegészítést, hozzáfűzést, közbevetést, esetleg kiemelést fejeznek ki. Példák: „Elég az hozzá, hogy Jóska bekukucskált a kerítésen, *ami még nem lett volna baj*, de tudtomra is adta, hogy jelen van” (Móra Ferenc); „*És ami a fő*: mindenkit otthon talált” (MN).

Még egy megjegyzés. Néha — talán a szabályosságra való túlzott törekvés következtében — az *ami*-nek is a helyébe kerülhet az *amely*, pedig az előbbi lenne az odavaló. Például: „Sok mindenre emlékszik, *amely* (helyesen: *ami*) vele történt”.

D) **amelyik**: Az *amelyik* névmás vonatkozhat — inkább az igényesebb nyelvben — már megnevezett személyre, dologra, kijelölő szerepben, vagyis ha több dolog közül egyet kiemelünk. Példák: „Mi a véleménye arról a gondolatmenetről, *amelyik* így érvel...” (MN); „Három fia volt, s azt szerette legjobban, *amelyik* leginkább hasonlított hozzá” (Értelmező szótár).

Napjainkban terjed a kevésbé választékos beszélt nyelvben is (amikor pedig nincs szó egyedi kiemelésről), vagyis az *aki* és az *amely* helyén. Gondos fogalmazásban kerülnünk kell! „A ház, *amelyikben* (inkább: *amelyben*) lakunk, a főutcában van” (Értelmező szótár).

E) **ki, mely, mi** (rövid alakok): A régi nyelvben — történeti okokból is — sokkal gyakoribbak voltak az itt jelzett rövid alakú vonatkozó névmások (MNyTNY. II/1, 538—9). Napjainkra azonban jobbra kiszorultak a használatból: a *mi* szinte teljesen, a *ki* erősen megritkult, még a *mely* tartja viszonylag legjobban magát (Bárzsi professzor például kedvelte ezt az utóbbi változatot). Például: „Azt a filmet, *melyet* tegnap láttam, megismétlik”. Egyébként e rövid alakok azért természetszerűleg tovább élnek a mai költői nyelvben is.

6. Az *aki, amely, ami* használatának különlegesebb esetei.

A) Személyekből álló csoportok gyűjtőnévére utaló vonatkozó névmás és egyeztetése

Mint említettem, a „Volt olyan *család*, *akik* mind tudtak énekelni” (R) megoldási típus terjedőben van. Láthatóan két kérdés merül fel vele kapcsolatban: a személyek alkotta csoportnak (család, társaság, osztály, testület stb.) a névére az *amely* vagy az *aki* vonatkoztatható-e? Továbbá: az *aki* esetében ez a névmás egyes vagy többes számban álljon-e az egyes számú gyűjtőnév után, tehát: az alakú vagy az értelmi egyeztetést érvényesítsük-e? Röviden azt mondhatjuk: ilyen esetben az igényes nyelvhasználatban az *amely* a helyénvaló, s ekkor már a névmás egyes vagy többes számú használata fel sem merül, ti. csak egyes számról lehet szó. Tehát idézett példánk inkább így fogadható el: „Volt olyan *család*, *amelyben* (vagy: *amelyikben*) mindenki tudott énekelni.” Más példák: „A kisgazdáknak van egy olyan *rétege*, *akik* hasonlóan gondolkodnak” (R). Helyesebben: „... olyan *rétege*, *amely* (vagy: *amelyik*) hasonlóan gondolkodik.” „NB II-es *kosárlabda-csapatunkat* kell kiemelni, *akik* a bajnokságban negyedik helyezést értek el” (R). Itt is az *amely* helyénvalóbb.

Egyébként korábban a nyelv művelők mintha engedékenyebbek lettek volna. Temesi Mihály például így vélekedett: az *amely* helyett az *akik* „alkalmazását sem

tartjuk éppen hibáztathatónak” (1961: 247; l. részletesebben: Rácz Endre: 1991: 164—7). Rácz Endre még a Nyelvművelő kézikönyvben is ezt írja: „... az *amely* névmást kell kapcsolni a gyűjtőnévhez, még akkor is, ha ez személyekből álló csoportot jelent... Ha azonban ki akarjuk emelni, hogy a gyűjtőnévvel jelölt közösség személyekből, egyénekből tevődik össze (s nem állandó egység), használhatjuk a többes számú *akik* névmást is: »Tanítványaimnak volt egy olyan *csoporthoz*, *akik* szép eredményt értek el (vagy *amely* szép eredményt ért el)«” (1980: 203—4). Magam hasonló esetekben mindig az *amely*-t használnám!

B) A vonatkozó névmások számbeli egyeztetése

A főszabály az lehetne, hogy az *aki*, *amely*, *ami* vonatkozó névmási kötőszó számban általában megegyezik a főmondatbeli főnévvel, amelyre vonatkozik. Példák: „Fodor András naplója elsősorban *azoknak* izgalmas olvasmány, *akik* átélték ezeket az éveket” (MN); „A jugoszláv hatóságok... olyan fuvarozási *engedélyt* kérnek a magyar kamionosoktól, *amelyből* kiderül...” (R). A rádiós híryanagban nem találtam e szabálynak ellentmondó példát, de hogy nyelvhasználatunkban effélék előfordulnak, arra Deme László hoz példákat Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásáiból című, 1960—1961-es dolgozatában (17—18). Lássunk egyet: „Nagy közönségsikert arattak a népi *táncscsoportok*, *amelynek* tagjai...”, helyesen: *amelyeknek*.

Néhány kivétel azért van. Többes számba is kerülhet az egyes számú szóra vonatkozó névmás akkor, ha a főnévnek számjelzője van. Példák: „A Fővárosi Bíróság négy, illetve három hónap fogházbüntetésre ítélte azt a *két magyar katonát*, *aki* a horvátországi Okucsániban az őrség ideje alatt inni ment” (R); „A hágai nemzetközi törvényszék... néhány héten belül dönt, hogy vádat emel-e *két* magas rangú szerb *katona* ellen, *akit* a muzulmánok tartóztattak le” (R). Ezekben és a hasonló mondatokban nem kifogásolható — a terjedő értelmi egyeztetéssel — a többes számú *akik* sem. Ilyen többes számmal találkozunk a következő mondatban: „A boszniai horvát rendőrség őrizetbe vett *kilenc iránít*, *akiket* azzal vádolnak, hogy ...” (R). Úgy tapasztalom, azért az utóbbi változat a ritkább.

Akkor is többes számú egyeztetést alkalmazunk, ha kapcsolatos viszonyban levő halmazott mondatrészekre összefoglalóan és félreérthetetlenül akarjuk vonatkoztatni a mellékmondatot. Például: „*Franciaország és Anglia, amelyek...* 1815-ben aláírták a bécsi kongresszus határozatait, tétlenül nézték...” (MN).

Különböző (egyes és többes) számú főnevek esetében a vonatkozó névmás rendszerint a hozzá legközelebb álló főnévvel egyezik számban. Példák: „*Lucio Costa, Oscar Niemeyer és társai, akik* ennél az épületnél vele együtt dolgoztak, ugyanazokat az építészeti elveket vallották, mint Corbu”; „*Ragaszkodtak korábbi elképzeléseikhez, programjukhoz, politikai előrejelzésükhöz, amelynek* egy része akkor valóban délibábossá vált” (Rácz 1991: 233).

C) Az utalószóval kapcsolatos megjegyzések

Az *az*, *olyan* mutató névmást (utalószót) akkor tesszük ki a főmondatban, ha a minősítőjelzői mellékmondatnak korlátozó, megszorító értelme van. Például: „*Emberek* (helyesen: *Azok az* — vagy: *olyan* — *emberek*), *akik* hamar elcsüggednek, nem sokra viszik” (Szende Aladár példája; 1993: 118).

Ha a főmondatban nincsen utalószó, a főnévi vonatkozó névmás a hozzá legközelebb álló főnévre vonatkozik. Ezért az a helyes eljárás, ha a vonatkozó mellékmondat lehetőleg közvetlenül az után a főnév után helyezkedik el, amelyhez tartozik. Például: „Kiváló tudósunk *előadást* tartott a kongresszuson, *amely* nagymértékben hozzájárult a kérdések tisztázásához”. Világosabban, helyesen: „Kiváló tudósunk a kongresszuson *előadást* tartott, *amely...*”; vagy: „Kiváló tudósunk *olyan előadást* tartott a kongresszuson, *amely...*”. Tehát az utalószó kitétele is segít a félreértés elkerülésében.

D) Függő kérdés és vonatkozó mellékmondat

Ne éljünk vonatkozó mellékmondatral függő (azaz főmondatnak alárendelt) kérdő mondat helyett. Példák: „Látod ott, *aki megy a lépcsőn?*” Helyesen: „Látod, *hogy ki megy a lépcsőn?*” (De helyes a visszautaló vonatkozó szerkezet: „Látod *azt, aki* a lépcsőn megy?”) A megvizsgált szövegekben a függő kérdésnek csak helyes használatával találkoztam. Példák: „... május 29-én dönthetnek arról, ki kerüljön a Kneszetbe” (R); „Egyelőre nem tudni, hogy *kik* követték el a merényletet Groznijban” (R). (L. Rácz Endre 1985: 1253.)

7. Befejezésül még egyszer utalok rá: dolgozatomban arra törekedtem, hogy — lehetséges — világos rendszerezésben bemutassam az *aki*, *amely*, *ami* nyelvhasználati problémáit, és hogy felhívjam a rádiósok — és mások — figyelmét a leggyakoribb idevágó hibalehetőségekre és azok helyesbítésére — az igényes nyelvhasználatot véve alapul.

SZAKIRODALOM

- Bencédy József 1995. *Sajtónyelv*. Budapest. 143.
 Deme László 1960—61. Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból.
 MNyTNY. Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Budapest. 1992. 524—43; 536—7; 538—9.
 Rácz Endre 1976. In: Grétsy László (szerk.): *Mai magyar nyelvünk*. Budapest. 65—71. Akadémiai Kiadó.
 Rácz Endre 1980. *aki*. In: Grétsy László—Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. I/132—3; *amely*. In: uo. I/203—4; *ami*. In: uo. I/205—8.
 Rácz Endre 1985. Vonatkozó kötőszók stb. In: Grétsy László—Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. II/1247—59.
 Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Szende Aladár 1993. *A magyar nyelv tankönyve*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 118.

Szathmári István

Semleges magánhangzók a magyar beszédben

Bevezetés

A magyar magánhangzók akusztikai szerkezetének vizsgálata immár több évtizedes múltra tekinthet vissza. A módszertani sajátosságok miatt ezek az elemzések jobbra olvasott szövegrészekre, illetve izolált szavak magánhangzóira vonatkoztak (Tarnóczy 1941; Molnár 1970; Bolla 1982). A beszéd-szintézis megjelenésével lehetővé vált egyfajta ellenőrzés, amely az elemzési adatok helyességére, illetőleg korrekciójára vonatkozott (Olaszy 1985). A természetesen ejtett magánhangzók minőségének és akusztikai szerkezetének az összefüggésére is végeztek néhány kísérletet (Tarnóczy 1965; Gósy 1989). Nincsenek azonban megbízható adataink a folyamatos, nem olvasott, azaz spontán beszédben előforduló magánhangzók minőségének és akusztikai szerkezetének kapcsolatáról. A magyar nyelv nem redukálja — nyelvspecifikus jelenségként — a magánhangzókat, mint ahogyan ez megtörténik az angolban (Jones 1966) vagy a németben (Lindner 1981: 238). A magánhangzók redukálódása az említett nyelvekben azt jelenti, hogy egy adott hangminőség semleges magánhangzóként, svaként jelenik meg a nyelvi szabályoknak megfelelően, rendszerint mint egy hangsúlytalan szótag magánhangzó fonémájának realizációja. A sva tehát minden esetben valamely fonéma redukált változata, a hollandban például kivétel nélkül mindig rövidebb időtartamban jelentkezik, mint a rövid magánhangzók (Koopmans-van Beinum 1994). A svat mint központi magánhangzót említi Lazicius (vö. 1963: 73).

A spontán beszédben lévő szavak időviszonyai természetesen nem azonosak az izolált ejtésű szavakéival, az időtartambeli különbség a szavakat alkotó beszédhangokban jelentkezik. A folyamatos beszédben egyfajta természetes rövidülést tapasztalunk a magyarban is, elsősorban a magánhangzók ejtésekor, ennek rendszeres elemzéséről azonban nincsenek megbízható adatok. Ez a fajta rövidülés elméletileg nem jelent minőségbeli változást is: a helyes magyar kiejtés szabályai szerint a magyar beszédben minden magánhangzót teljes értékűen képezünk, függetlenül a hangsorban elfoglalt helyétől vagy az adott beszédhangkörnyezettől (Bárczi 1974). Eltekintünk most azoktól a sva-jelenségektől, amelyek rendszerint két mássalhangzó között, fiziológiai kényszerként vagy szóhatárvég-mutatóként jelentkeznek (vö. Kassai 1978). Ezekben az esetekben ugyanis egy valóban „semleges” magánhangzószerű hangrészlet iktatódik a folyamatos beszédbe különféle funkcióban, ezeket azonban nem a beszédhangoknak megfelelő módon dolgozzuk fel a beszédészlelés során.

A beszédtempó gyorsulása mindazonáltal felveti annak a lehetőségét, hogy a huszadik század végére vajon nem jelentek-e meg a spontán magyar beszéd szavaiban is a redukált magánhangzók, amelyek tehát hangminőségüket tekintve már nem vagy alig különböznek egymástól. A kérdés az, hogy a szavak harmadik, negyedik vagy többedik szótagjában, esetleg az első szótagban is vajon nincsenek-e úgynevezett semleges magánhangzók. A spontán beszéd hallgatásakor — az átlagos beszédtempótól csaknem függetlenül — a beszélőnek/hallgatónak

mindig az a benyomása, hogy teljes értékűen képzett magánhangzót hall, hiszen a beszédmegértés alapvető stratégiái szerint szavak, szókapcsolatok vagy még hosszabb egységek jelentését azonosítjuk (Gósy 1989). A beszédészlelési szintekkel közel azonos időben működő szófelismerés (lexikális hozzáférés) folyamatában a felsőbb szint(ek) felülbírálják az alsóbb szinteken hozott döntési eredményeket, s ez fogja eredményezni az adott szemantikának megfelelő hangsor felismerését (Gósy 1989). Normál kommunikációs szituációban a beszédmegértés számára meghatározó a szövegtörnyezeti hatás, a beszédészlelés akusztikai és fonetikai szintjének működése azonban nem ítéhető meg, mivel a mechanizmus csaknem azonnal „felkapcsol” a szemantikai és a morfológiai/morfofonológiai elemzések szintjére. A magánhangzók esetleges redukált előfordulásai csak akkor tűnnek fel (és akkor sem minden esetben), ha azok egész szótagot érintenek, avagy félreértést idéznek elő.

A semleges magánhangzók megjelenésével kapcsolatosan az a feltételezésünk, hogy a beszédtempó gyorsulásának, valamint a spontán beszéd artikulációs sajátosságainak következtében a magánhangzók redukálódnak a magyarban is, de ez a redukció nem korlátozódik az időtartamra, hanem érinti a magánhangzó minőségét is. Kísérletet terveztünk a jelenség beható akusztikai és perciepció vizsgálatára.

Anyag és módszer

Különböző témájú spontán hanganyagot rögzítettünk egy magyar anyanyelvű, fiatal felnőtt férfi beszélővel (hosszabb ideig nem élt külföldön). Az adatközlő átlagos artikulációs tempója 12,75 beszédhang/s volt; a szórástartomány pedig 11,2—14,3 beszédhang/s. Az átlagos beszédtempója (a beszédészleléseket is figyelembe véve): 9,8 beszédhang/s. Ezeknek az értékeknek megfelelően kimondható, hogy a választott adatközlő beszédtempója közepes, artikulációs tempója is átlagos (se nem gyors, se nem lassú). A teljes hanganyag időtartama 20 perc, ebből a jelen vizsgálathoz mintegy 6 percnyi részt dolgoztunk fel. Az első vizsgálatsorozatban egyidejű auditív és vizuális visszacsatolás (és megerősítés) mellett szegmentáltuk („kivágtuk”) a spontán beszédben lévő szavak magánhangzóit, függetlenül a hangsorban elfoglalt helyüktől, illetőleg a hangsúlyviszonyoktól. A szegmentálás során a magánhangzók úgynevezett tiszta fázisának kijelölésére törekedtünk, vagyis a szomszédos hangokhoz kapcsolódó átmeneti részeket elhagytuk. A szegmentálás után meghatároztuk a magánhangzók időtartamát (ms-ban) és az első három formáns értékét (Hz-ben). Az akusztikai elemzéseket a Kay 345-ös digitális jelfeldolgozó különböző beállításával végeztük.

A második kísérletsorozatban a szegmentált magánhangzók közül ötöt választottunk ki, és ezeket véletlenszerű sorrendben, kétszeri ismétléssel magnetofonszalagra rögzítettük. A kiválasztott magánhangzók a következők: a velárisok közül az [a:, ɔ, o], a palatálisok közül az [e, ø, ø:]. A kiválasztás a hangminőség változására irányult. A redukált [ə] magánhangzóhoz legközelebbi [ø, ø:] han-

gok mintegy „etalonként” szerepeltek; az elemzett hanganyagban közel azonos arányban fordult elő a nyelvileg rövid és hosszú labiális palatális hang. A szegmentált beszédhangok lehallgatása alapján azokat a magánhangzótipusokat választottuk ki, amelyek — nyomásunk szerint — gyakran realizálódtak a semleges magánhangzóban. A vizsgált korpuszban a felső és középső nyelvállású illabiális palatális magánhangzók egyetlen egyszer sem fordultak elő svaként, hasonlóképpen a felső nyelvállású labiális veláris sem. A felső nyelvállású labiális palatális magánhangzó elemzésére — bár minősége nemegyszer a svaba csapott át — a korpuszban jelentkező rendkívül kicsiny elemszáma miatt nem volt mód. Ennek megfelelően vizsgáltuk a hanganyagban előforduló összes veláris legalsó, alsó és középső nyelvállású, valamint a palatális alsó és a palatális labiális középső nyelvállású magánhangzót (a hosszú [o:] mindössze két esetben fordult elő, ezeket az analízisben nem vettük figyelembe).

A percepciók tesztelésre tehát a felsorolt ötféle magánhangzó előfordulásait készítettük elő. A lehallgatásra kész hanganyag összesen 710 magánhangzót tartalmazott a spontán beszédbeli eloszlásnak megfelelően, véletlenszerű sorrendben (1. táblázat). A tesztelést 50-es csoportonként végeztük, szünetekkel. Egy kísérletben 200 magánhangzót hallgattattunk le.

A kísérleti személyek egyetemi hallgatók voltak, átlagéletkoruk 21 év, összesen 10 fő (6 nő, 4 férfi). A feladatuk a hallott magánhangzó betűjelének leírása volt, azaz olyan módszert választottunk, amelyben a lehallgatók döntését a magyar magánhangzórendszerre korlátoztuk. Természetesen a „nem azonosítható” kategória használatát lehetővé tettük, ezt azonban egyetlen kísérleti személy sem használta ki. A tiszta fázisukat tekintve szegmentált magánhangzók tehát a magyar hangrendszerben egyértelműen azonosíthatók voltak. A feldolgozás során az akusztikai adatokat és a percepciók adatokat vetettük össze.

1. táblázat: A spontán beszédből szegmentált magánhangzók száma

Magánhangzó (IPA-átírásban)	Előfordulás	
	száma	százaléka
a:	84	11,8
ɔ	246	34,6
o	120	16,9
ø, ø:	39	5,4
e	221	31,3
	710	100,0

A 710 magánhangzóra egyenként 4 akusztikai paramétert határoztunk meg, valamint a 10 kísérleti személy percepciók adatát, így összesen 28 400 adatot kaptunk a magánhangzókra. A palatális, középső nyelvállású nyelvileg rövid és hosszú magánhangzókat nem választottuk külön az elemzésekben. A statisztikai elemzések közül szignifikanciavizsgálatot és korrelációs számítást végeztünk.

Eredmények

Kiindulásul meghatároztuk, hogy az [ø, ø:] magánhangzóknek melyek az elemzett akusztikai adatai a vizsgált beszélő ejtésében (2. táblázat). A tesztelési adatok szerint ezt a beszédhangot 100%-ban minden adatközlő helyesen azonosította.

2. táblázat: Az [ø] magánhangzó időtartam- és formánsértékei

Időtartam (ms)	Formánsatárértékek (Hz)		
	F1	F2	F3
48—70	380—420	1440—1670	2000—2400
80—180	400—450	1350—1700	2260—2480
48—180	380—450	1350—1700	2000—2480

Az [ø]-re kapott átlagértékek a következők, időtartam: 87 ms, az F1: 410 Hz, az F2: 1550 Hz, az F3: 2320 Hz. A kísérleti személyek kivétel nélkül rövid [ø] magánhangzókat azonosítottak; a nyelvileg rövidek és hosszúak között alig van fizikai időtartam-különbség. A nyelvileg rövidek átlaga: 74,2 ms, a hosszúaké: 84,8 ms.

A további elemzések során az észlelési adatokat tekintettük irányadóknak. A 10 kísérleti személy ítéletét akkor tekintettük az adott magánhangzóra érvényesnek, ha legalább 8 kísérleti személy azonosan döntött (minimum 80%). (A 80%-nál alacsonyabb felismerési azonosság esetén az adott magánhangzót az elemzések során nem vettük figyelembe). Az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgált magánhangzókat a kísérleti személyek kétféleképpen azonosították: vagy felismerték az eredeti magánhangzót, vagy a középső nyelvállású, rövid palatális magánhangzót észlelték. Más hangminőség nem jelent meg az észleletekben (a teljes korpuszt tekintve mindössze 5 magánhangzó esetében volt 80%-nál kisebb percepciós azonosság). A 3. táblázatban összesítettük a 4 vizsgált magánhangzóra kapott azonosítási eredményeket. (Munkamegoldásként a percepciós tesztlapokon ø-vel jelölt azonosításokat az elemzések során svakként kezeljük.)

3. táblázat: A vizsgált magánhangzók percepciós adatai

Magánhangzó	Azonosítás (%)	
	eredetiként	svaként
a:	46,4	53,6
ɔ	46,2	53,8
o	67,5	32,5
c	42,6	57,4
átlag	50,6	49,3

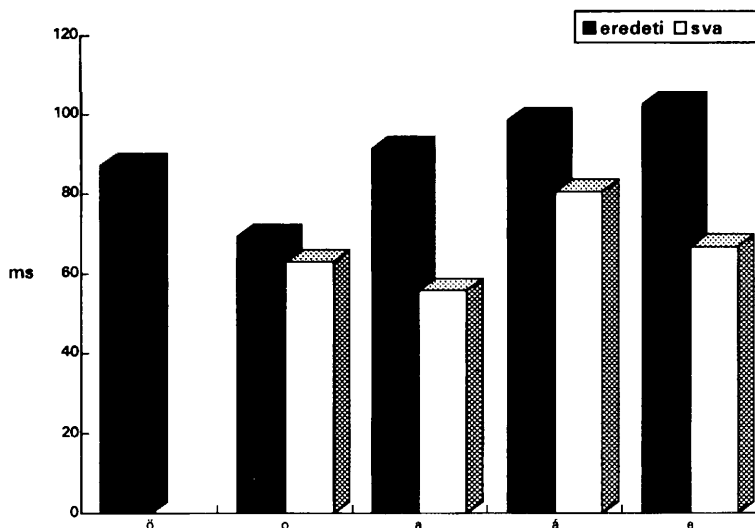
A táblázat adatai azt mutatják, hogy — a kísérleti személyek egyöntetű felismerése alapján — a vizsgált magánhangzók mintegy a fele a spontán beszédben semleges hangminőségként jelenik meg. Szignifikáns különbséget látunk az [o] és a másik három beszédhang között, az utóbbiakhoz viszonyítva a középső nyelvvállású veláris hang őrzi meg legnagyobb mértékben az eredeti hangminőséget. Az ok az artikulációban rejlik, tekintettel arra, hogy a veláris középső nyelvvállású magánhangzó csupán egy jegyben tér el a palatális középső nyelvvállásútól; a beszélő nyilván ösztönösen pontosabb képzésre törekszik a megkülönböztethetőség érdekében. A már 2 jegynyi eltérés esetén — az [ɔ] és az [ø] között a nyelv vízszintes és függőleges mozgását illetően, valamint az [e] és az [ø] között a nyelv függőleges mozgása és az ajkartikuláció tekintetében — az artikulációs kivitelezés lényegesen pontatlanabb, kevésbé törekszik a megkülönböztetésre. Az [a:] és az [ø] közötti 3 jegynyi eltérés (a nyelv vízszintes és függőleges mozgása, valamint az ajakműködés) hasonló eredménnyel jár.

Az elemzések során a magánhangzók időtartamát és az első két formáns értékét vetettük össze a percepciósi adatokkal. Minthogy a harmadik formánsnak a magyar magánhangzók azonosításában redundáns szerepe van (a felismerés szempontjából nem elsőrendűen fontos), ezért a jelen elemzésekben az F3-ra nem térünk ki. A 4. táblázatban a magánhangzók akusztikai szerkezetére kapott szórásértékeket adjuk meg.

4. táblázat: Az elemzett magánhangzók akusztikai adatai

Formáns-határértékek (Hz)						
	eredeti magánhangzó			[ə]		
V	idő	F1	F2	idő	F1	F2
o	30—90	340—510	720—1100	40—85	310—500	1075—1600
ɔ	50—210	480—600	960—1230	25—155	390—540	1160—1500
a:	80—155	600—760	1335—1510	50—124	395—620	1415—1770
e	47—200	480—585	1460—1835	28—130	370—570	1060—1785

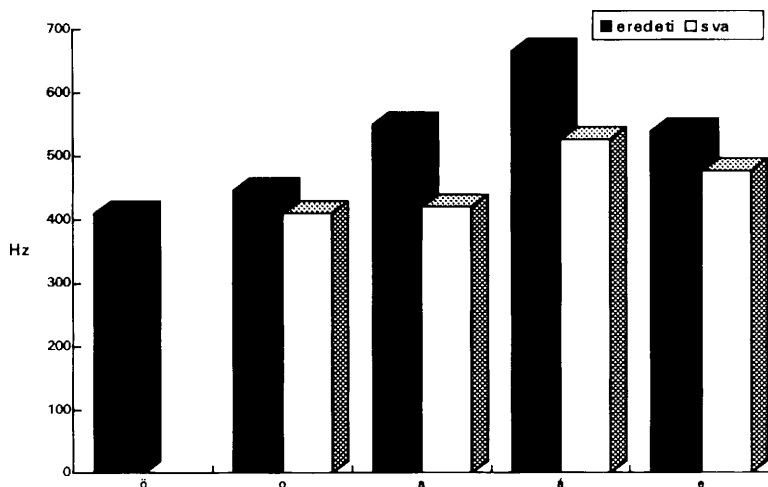
Az adatok számos különbségről árulkodnak. Az időtartamok szórásartományára kisebb, az értékek alacsonyabbak a semleges magánhangzó felismerésekor, vagyis a rövidebb időtartam a magyarban is jellemző a hangminőség módosulásakor. Valamennyi svaként azonosított hangot tekintve, a magyar redukált magánhangzók hasonló időtartam-határértékek között realizálódnak, mint például a hollandok. Az utóbbiakra a 18-120 ms-os értékhatárok a jellemzőek, a magyarra a 25-130 ms; a hollandban a gyakori időtartamérték a 26-70 ms, 47 ms-os átlagértékkel, a magyarban az átlagérték 62 ms. Nem mondható ugyanakkor ki, hogy a sva felismerése csak az időtartam függvénye, hiszen rövidebb időtartamú magánhangzókat is azonosítottak az eredetinek megfelelően a kísérleti személyek, míg hosszabb időtartamúakat is semleges magánhangzóként (1. ábra).

1. ábra

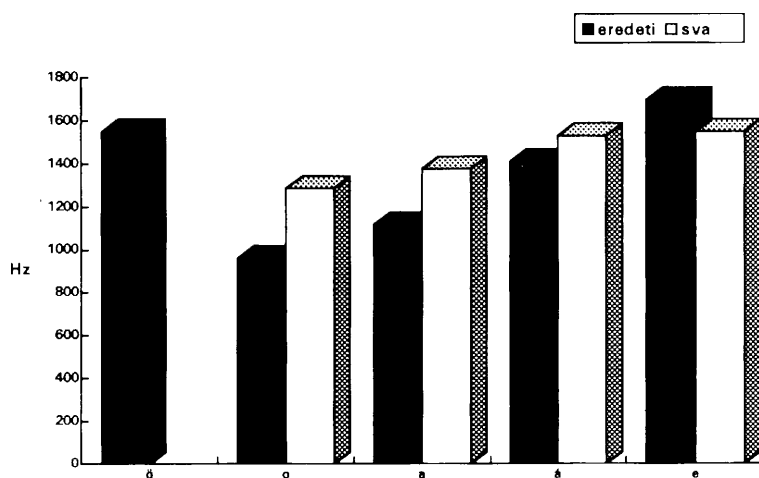
Az időtartamátlagok alakulása a kétféle azonosítás esetén

A formánsértékek elemzése további információval szolgált az azonosítások magyarázatához. Jellegzetes különbséget mutatnak az első formáns határértékei az eredeti és a semleges magánhangzót tekintve. Lényegesen szűkebb a svaként azonosított hangok frekvenciatartománya, s alacsonyabban realizálódik. Ha összevetjük az összes semleges magánhangzóként azonosított F1-értéket és ugyanazon beszélő [ø]-ejtésének első formánsaira kapott adatokat (ø F1 = 380-450 Hz), azt látjuk, hogy az eredeti [a:] magánhangzó svá-észleletének kivételével a határértékek nagyon hasonlóak: o F1 = 310-500 Hz, ɔ F1 = 390-540 Hz és e F1 = 370-570 Hz. A második formánsok értékei az eredeti [ø] magánhangzónál: F2 = 1350-1675 Hz, ehhez képest a svaként azonosított hangoknál ez a tartomány lényegesen szélesebb, mind az alacsonyabb, mind a magasabb frekvenciák felé eltolódva. Ez egyértelműen arra utal, hogy az eredetileg ejtett magánhangzó artikulációs sajátosságai valamilyen mértékben a második formánsok értékében őrződnek. Az adott beszélőre jellemző [ø]-akusztikai szerkezet kisebb-nagyobb mértékben azonban valamennyi svaként azonosított magánhangzóban megjelenik. A vizsgált korpuszban a svara kapott F1-határértékek: 313—622 Hz, az átlag 486 Hz, az F2 határértékei pedig 886—1785 Hz, az átlag 1457 Hz. A nem fonémarealizációként jelentkező svá — hagyományos módszerrel — mért formánsértékeire a következő adatokat közölték: F1 = 210-660 Hz, F2 = 1050-2410 Hz (vö. Kassai 1978: 95). Összehasonlításképpen, a holland semleges magánhangzók F1-átlaga 335 Hz, az F2-é 1285 Hz (Koopmans-van Beinum i. m.); az angolé: F1 = 480-580 Hz, F2 = 1350-1530 Hz (Fry 1976: 93). Az eredetinek és a semlegesnek felismert magánhangzók F1- és F2-értékei anyagunkban szignifikánsan különböznek (2. és 3. ábra).

2. ábra

Az első formáns átlagértékei az azonosítás függvényében

3. ábra

A második formáns átlagértékei az azonosítás függvényében

A matematikai korrelációs számítással arra igyekeztünk választ kapni, hogy a három elemzett változó (időtartam, F1 és F2) hogyan viszonylik az adott magánhangzó felismeréséhez. Melyik az a tényező, ahol szoros vagy közepes összefüggést találunk, illetőleg hol nincs összefüggés, azaz az adott tényező nem meghatározható.

Az időtartam és a magánhangzó minőségének azonosítása az [o]-t kivéve közepes korrelációt mutat, vagyis az időtartam befolyással van a percepcióra. Az [o] esetében ugyanakkor az időtartam nem korrelált a percepcióval. Az első

formáns értéke és a felismert hangminőség megint az [o] kivételével — ahol a korreláció közepes — a három másik magánhangzó esetében erős összefüggést mutat. A második formáns értéke és a felismerés erős korrelációt mutat az [o] és az [a:], közepes korrelációt az [ɔ] és az [e] magánhangzók esetében. Összességében tehát kimondható, hogy az észlelést az eredeti magánhangzó minősége meghatározza, ezen belül azonban legnagyobb mértékben az első formánsok értékének, majd az F2-knek, végül az időtartamnak van szerepe.

Noha a hangsúlyos magánhangzók előfordulása értelemszerűen alacsony; megnéztük, hogy a kapott adatok mutatnak-e jelentős eltérést a hangsúly megjelenésének függvényében. (A vizsgálat során hangsúlyosnak tekintettük a szavak első szótagjában lévő magánhangzót.) A teljes anyagot 100%-nak véve az összes hangsúlyos magánhangzó aránya 24,2%; ezt tekintve 100%-nak 30,9% az [o], 15,6% az [ɔ], 26% az [a:] és 27,5% az [e] esetében. Változnak az arányok, ha megnézzük, hogy a különféleképpen észlelt magánhangzóknál milyen arányú a hangsúlyosok megjelenése (5. táblázat).

5. táblázat: A hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzók azonosítása

Magánhangzó (eredeti/észlelt)	Előfordulás (%)	
	hangsúlyos	hangsúlytalan
o/o	28,5	71,5
o/ə	33,3	66,6
ɔ/ɔ	16,6	83,4
ɔ/ə	10,9	89,1
a:/a:	50	50
a:/ə	—	100
e/e	42,8	57,2
e/ə	12,2	87,8

A hangsúlyosokat — az arányukon belül — nagyobb mértékben ismerik fel a kísérleti személyek, különösen jellemző ez az [a:] és az [e] magánhangzókra. Nincs szignifikáns különbség az [a] és az [o] esetében (utóbbinál a svaként azonosított hangok kissé nagyobb arányúak hangsúlyos helyzetben). Sajátosan alakulnak az időtartamértékek a hangsúlyos helyzet függvényében (6. táblázat).

A feltételezésünk az volt, hogy a hangsúlyos magánhangzók fizikai időtartama lényegesen meghaladja a hangsúlytalanokét. A veláris középső és alsó nyelvállású hangok esetében a feltételezés nem teljesen igazolódott: az eredeti hangminőség megőrzésekor az időtartam nagyobb volt hangsúlytalan helyzetben, mint hangsúlyosban; ugyanakkor a sva-azonosításnál jelentősen csökkent a hangsúlytalan időtartama. Az [a:] esetében a hangsúlytalan helyzetűeké a rövidebb (megjegyzendő, hogy itt korlátozottak az adatok). Az [e] esetében alig jelentkezik különbség az időtartamban az eredeti magánhangzó azonosításakor, de a sva-azonosítás esetén sem szignifikáns az időtartambeli különbség.

6. táblázat: A fizikai időtartamok hangsúlyos/hangsúlytalan magánhangzóknál

Magánhangzó (eredeti/észlelt)	Fizikai időtartam (ms)	
	hangsúlyos	hangsúlytalan
o/o	56	71,6
o/ə	72,5	61
a/a	85,5	94,2
a/ə	87,8	66,6
a:/a:	122	87,6
a:/ə	—	87,5
e/e	104,2	101,2
e/ə	71,2	66,3

A másik elemzési lehetőség azt mutatja meg, hogy a hangsúlytalan helyzetű hangok időtartamérték-átlagai — az [a:] kivételével — kisebbek a semleges magánhangzó azonosítása esetén. A hangsúlyos helyzetűeknél nem volt különbség az [ɔ]-nál; és fordítottan jelentkezett az arány az [o]-nál. A formánsok értékei nem mutattak szignifikáns eltérést a hangsúlyos helyzettől függően anyagunkban egyetlen magánhangzó esetében sem (ez természetesen adódhat a hangsúlyos hangok relatíve kis elemszámából is).

Megvizsgáltuk, hogy az adatközlő által ejtett [ø, ø:] magánhangzók az F1/F2 területet tekintve milyen viszonyban vannak az ugyanígy ábrázolt magánhangzókkal svazonosításkor. Az eredmények azt mutatják, hogy a svanak azonosított magánhangzók F1/F2 szerkezete több-kevesebb mértékben fedi az eredeti palatális középső nyelvtámasztó magánhangzók akusztikai tartományát, de jellegzetes módon egyben megőrzi az eredeti magánhangzóra jellemző struktúrát is. Mind az első, mind a második formáns értékei magukban foglalják az eredeti hangminőségre jellemző értéket. Például amíg az eredeti [ɔ] helyén jelentkező sva F1-e 500 Hz táján jelentkezik (korrekt azonosításkor a hang első formánsának határértékei: 483-600 Hz), addig az [a:] helyén jelentkező sva átlagértéke 600 Hz felé tolódik (korrekt azonosításkor a határértékek: 600-760 Hz). Az F2 értéke az [e] helyén jelentkező sva esetén 1800 Hz-ig, míg az [ɔ] helyén lévő semleges magánhangzók esetében csak mintegy 1600 Hz-ig tolódik ki.

Következtetések

Az adatközlők spontán beszédanyagának szavaiban lévő elemzett magánhangzók kétséget kizáróan igazolták a feltételezésünket: a folyamatos beszéd beszédhangjainak jelentős része valójában nem azonos a vélt magánhangzóval, hanem ún. semleges sva. Azt gondoltuk, hogy a semleges hangminőség irányába történő változás egyik oka a beszédtempó gyorsulása. A műszeres elemzés azonban ezt csak részben támasztotta alá, mivel adatközlőnk beszédtempója a lassú és az átlagos artikulációs tempó között váltakozott, a hangminőségbeli át-

csapások mégis jelentős mértékben realizálódtak minden helyzetben. A beszédtempó önmagában tehát csak kevésbé okozhatta a változást. A másik feltételezésünk az okra vonatkozóan magának a spontán beszédnek a ténye. Úgy tűnik, hogy a kapott adatmennyiség, a vizsgált magánhangzók esetében a semleges magánhangzók közel 50%-os megjelenése arra utal, hogy a folyamatos artikulációban, illetőleg a beszédtervezés spontaneitásában kell a valódi ok(ok)at keresnünk.

Spontán beszéd esetén a gondolati tartalmak diszkrét nyelvi egységekbe (szavakba, szó szerkezetekbe stb.) alakítása a meghatározó a beszédtervezési folyamatban. Ennek az a következménye, hogy az artikulációs mozgássorok megtervezésére lényegesen kevesebb idő és figyelem jut, az itt lezajló transzformációk gyorsabbak, mint például hangos olvasáskor (ahol valamennyi transzformáció minden szempontból lényegesen kiegyensúlyozottabb). Az előre nem tervezett kommunikáció esetén a gondolati tartalom diszkrét nyelvi egységekbe alakítása áll a középpontban, ezért az artikulációs mozgássorokban történő kifejezés nagyon automatikus művelet sorozatként realizálódik. Más szavakkal megfogalmazva, a beszélő elsődleges célja a gondolati tartalom nyelvi megformálása, s csak ezután, tehát másodlagosan jelentkezik az aktuális meghangosítás feladata. Az elsődleges transzformációsorozat mindenkor egyedi, hiszen a legtöbb esetben korábban ugyanúgy még nem megfogalmazott nyelvi szerkezetek előállítását történik. A létrehozott nyelvi szerkezetek meghangosítása azonban ismételt, begyakorolt gesztusok láncolata. Példával illusztrálva az elemzett anyag alapján ez a következőt jelenti. Részlet az adatközlő hanganyagából, két hosszabb „gondolkodási”, azaz beszédtervezési szünet között elhangzott szöveg (segítő központosítás nélkül):

„...vannak köztük kaland vannak akciók általában különböző típusú gyerekeknek készült vannak olyanok amik inkább feszültségvezető folyamatos izgalmat biztosítanak...”

A szövegrészlet szintaktikai megvalósítása, az adott tartalomnak a jelen szerkezet(ek)kel történt létrehozása egyedi, egy adott helyzet adott körülményei között fogalmazódott meg. A szerkezet lexikai egységei, szintagmái azonban az artikuláció szintjén nagy valószínűséggel nagyon sokszor létrehozott művelet sorozatok. Nem feltételezhető, hogy az adatközlő ezt a mondatot valaha is elmondta már (de ugyanebben a nyelvi formában legalábbis nem sokszor), míg — másfelől — nem feltételezhető, hogy ne ejtette volna ki (sokszor) azokat a közlést alkotó szavakat, mint *vannak, készült, olyanok, izgalmat* vagy *gyerekeknek*. A gondolat nyelvi transzformálása tehát nem klisék sorozata, a kiejtés azonban már igen, még akkor is, ha az illesztés (az egymás mellé került szavak koartikulációja) ritkább előfordulású, esetleg első ízben történik meg így.

1981-es adatok szerint a német nyelvben a semleges magánhangzók 23,88%-ban, az angolban 22,99%-ban, a franciában pedig 7,6%-ban jelentkeznek (Onishi 1981). Ezek az értékek a nyelv hangzó változatának szabályos (fonémának megfelelő) sva-előfordulásait tükrözik. Nincs adat arról, hogy ugyanezekben a nyelvekben spontán beszéd esetén miként változik meg a többi magánhangzó hangminősége, milyen arányban csapnak át azok semleges

magánhangzóba. Ha a jelen kísérleti eredményekből indulunk ki — melyek közel 50%-os [ə]-előfordulást igazoltak (bár egyetlen adatközlő ejtését elemezve), akkor azt mondhatjuk, hogy — az összes magánhangzótípust figyelembe véve — a semleges magánhangzók előfordulása a német vagy az angol nyelvüvéhez hasonló.

Kísérleti eredményeink alapján a következők megvitatása lenne szükséges. 1. Tartható-e az az állítás, hogy a magyar magánhangzók minden helyzetben teljes értékűen képződnek, azaz minőségük nem változik? Az eredmények tükrében nem; szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a semleges magánhangzó jelen van a folyamatos beszédben. 2. A semleges magánhangzók nagyarányú előfordulása a nyelvi változás körébe utalható, avagy a helyes kiejtés szempontjából nemkívánatos jelenség. Amennyiben az utóbbi, akkor a tennivalók kijelölése a nyelv művelés, illetőleg a beszédpedagógia feladata.

SZAKIRODALOM

- Bárzsi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Gondolat. Budapest.
- Bolla Kálmán 1982. Magyar hangalbum. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a leíró magyar hangtanból*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 165—73.
- Fry, D. (szerk.) 1976. *Acoustic Phonetics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Jones, D. 1966. *The Pronunciation of English*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Kassai Ilona 1978. Sva-jelenségek a magyar beszédben. *Magyar Fonetikai Füzetek* 1. 92—6.
- Kassai Ilona 1982. Időtartam és kvantitás a magyarban. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a leíró magyar hangtanból*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 115—45.
- Koopmans-van Beinum, F. J. 1994. What's in a schwa? Durational and spectral analysis of natural continuous speech and diphones in Dutch. *Phonetica* 51. 68—90.
- Laziczus Gyula 1963. *Fonetika*. Tankönyvkiadó. Budapest (Eredeti: Budapest 1944.)
- Lindner, G. 1981. *Grundlagen und Anwendung der Phonetik*. Akademie Verlag. Berlin.
- Magdics Klára 1965. A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. *NyudÉrt.* 59. sz. Budapest.
- Molnár József 1970. *A magyar beszédhangok atlasza*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Olaszy Gábor 1985. A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. *NyudÉrt.* 121. Budapest.
- Onishi, M. (szerk.) 1981. *A Grand Dictionary of Phonetics*. The Phonetic Society of Japan. Tokyo.
- Tarnóczy Tamás 1941. *A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete*. Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem. Budapest.
- Tarnóczy, T. 1965. *Acoustic analysis of Hungarian vowels*. QPSR, Január 1965. Speech Transmission Laboratory. KTH. Stockholm. 8—12.

Gósy Mária

Újabb meditáció az álmondatról*

Hozzászólás Szikszainé Nagy Irma tanulmányához

1. A Néprajz és Nyelvtudomány XXXVII. kötetében jelent meg Szikszainé Nagy Irma *Meditáció az álmondatról* című tanulmánya (1996: 159—67). Az álformák, az állexémák és az álszintagmák kérdéseivel magam is foglalkoztam, kutatásaim eredményéről a *Magyar Nyelvőr* hasábjain számoltam be (1995: 310—33). Tanulmányom az álmondatok problémakörét éppen csak megemlíti. A kérdés bonyolultsága, s az ebből adódó terjedelmi okok miatt az álmondatokat ott nem vizsgálhattam részletesebben. Szikszainé Nagy Irma megjelent munkája most jó alkalmat ad arra, hogy továbbgondoljam az átmeneti nyelvi szintek ügyét, összefoglaljam tapasztalataimat és véleményemet az álmondatokkal kapcsolatban is. Másfelől pedig szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni Szikszainé tanulmányához: bemutatni a véleménykülönbségeket és tisztázni a félreértéseket.

2. Szikszainé Nagy Irma az álmondat terminus hagyományos értelmezését igyekszik részben cáfolni, részben pedig módosítani. Tanulmánya valóban megmarad a meditáció szintjén: végső soron nem ad egyértelmű választ arra, hogy létezik-e álmondat, s ha igen, akkor mi is az valójában. Felajánlja ugyan az álmondat új értelmezési lehetőségét, de a tanulmánya végén meglepetésszerűen, „csattanóként” mintha vissza is vonná ezt, mondván: az sem biztos, hogy van álmondat; ha pedig nincs, fölösleges azon töprengenünk, mit értsünk elnevezésén.

A cikk bevezetőjében a szerző a hagyományos álmondatfelfogás ismertetésére vállalkozik — a saját szűrőjén keresztül. Ehhez máris lenne néhány megjegyzésem.

Szikszainé újabb keletkezésűnek nevezi az álmondat fogalmát. Ez csupán annyiban igaz, hogy az álmondat az álszintek legfiatalabbik tagja. Ha azonban arra gondolunk, hogy az álmondatot Károly Sándor már az 1970-es jelentésében (1970: 20) elhelyezte a nyelvi elemek hierarchikus rendszerében, beláthatjuk, hogy az álmondat elnevezés egyáltalán nem új.

Szikszainé Nagy Irma szerint kétféle felfogás él a szakirodalomban az álmondatról. Az egyiket Balázs Géza könyvéből idézi: „... a mellérendelt mondatokat tarthatjuk annak” (Balázs Géza 1994: 261). A másik felfogást írásában Rácz Endre, Borosné Jakab Edit és a Honti—Jobbágyiné-féle középiskolai tankönyv képviselik, mely szerint álmondat a mellékmondat.

* Megjelent az OTKA (T 13854) támogatásával.

Sajnálom, hogy a szerző nem ismeri Károly Sándor eredeti gondolatmenetét az álmondatokkal kapcsolatban. Ha ismerné, bizonyára tudná, hogy az általa idézett nyelvtanírók mindegyike eltér valamilyen módon Károly Sándor megállapításaitól.

Tekintsük át, hogyan született meg az álmondat fogalma!

Az álmondat terminust egy sajátos nyelvtanírói gondolkodásmód hozta létre. E gondolatsor abból indul ki, hogy a nyelvi szintek rendszerében olyan elemek is találhatóak, melyek egységesen kétarcúaknak nevezhetők. Formailag, alakjukat tekintve mintha magasabb nyelvi szinthez tartoznának, mint funkcionálisan. A névutós névszó például szintagma alakú (két különírott vagy külön is ejthető szó grammatikai kapcsolata), de egyenértékű a ragos névszóval. Pl. *három ízben* = *háromszor*. Ebből következően a névutó szó alakja ellenére rag szerepű: *ízben* = *-szor/-szer/-ször*. A fenti, kettős arculatú nyelvelemek megnevezésére hozta létre Berrár Jolán az álszintagma és az állexéma terminusokat (1975: 35—40). Később, az elő- vagy kötőhangzó eltagolhatóságának és jelentésnélküliségének az ellentétéből kiindulva létrehozták az álморféma terminust is. Károly Sándor pedig az álморféma — állexéma — álszintagma sort kiegészítette az álmondat fogalmával. L. [A segédszó] „Kettős természetének mondatsíkon megfelel a mellékmondat: funkciója szerint mondatrész, struktúrája szerint (igei állítmányával) mondat. [...] A mellékmondat, a segédszó és a kötőhang álmondat, álszó és álморféma, amelyek ejtési szempontból magasabb organizáltságot mutatnak, mint funkció oldaláról” (i. m. 20).

Hasonlítsuk össze Károly Sándor megállapításaival a Szikszainé által idézett szerzők definícióit, vélekedéseit is!

Balázs Géza könyvében valóban a mellérendelt mondatok szerepelnek álmondatként (i. h.). Biztosnak tartom azonban, hogy könyvének e sora sajtóhiba. Balázs Géza tudniillik sem az említett helyen, sem máshol nem fejtette ki, miért tér el a Károly Sándor-féle felfogástól; így a mellérendelt mondat „álmondatiságát” nem bizonyította.

Az idézett szerzők közül talán Rácz Endre követte legteljesebben Károly Sándor logikáját. Ő is az álszó és az álszintagma kétarcúságára hivatkozva nevezte álmondatnak a mellékmondatot. Szikszainének valószínűleg nem volt módja tudomást szerezni arról, hogy a két tudós felfogása egy ponton mégiscsak eltér. Károly Sándor magyarázatában a mellékmondatnak a funkciója *m o n d a t r é s z é r t é k ű*, Rácz Endrénél pedig a mellékmondat *s z e m a n t i k a i l a g s z ó é r t é k ű* (előadásai alapján). A különbség, ha végiggondoljuk, óriási. (Rácz Endre vélekedésével e ponton nem is értünk egyet, l. erről később.)

Borosné Jakab Edit csak látszólag követi Károly Sándor felfogását. Ő magát a mellékmondatot (a pusztán tagmondatot!!) átmenetnek tartja az egyszerű és az összetett mondat között. (E megállapítás olyannyira ellenkezik a logikus gondolkodással, hogy szerettem volna elírásnak tekinteni, de Borosné még ugyanabban a bekezdésben megismétli ugyanezt, vö. 1994: 27). Továbbmenve, a mellékmondatok szóértékűségét azzal kívánja igazolni, hogy kijelenti: a mellékmondatok „általában visszazsugoríthatók” a főmondatba mondatrészként. Természetesen ezzel az érveléssel sem érthetünk egyet, hiszen egyrészt a mellék-

mondatok zöme nem szósítható (vö. Keszler 1990: 135—9), másrészt pedig egy nyelvi egység attól még nem lesz egyenértékű egy másik nyelvi egységgel, hogy azzal fölcserélhető. Így például a *dolgozatot javító* szerkezet nem szóértékű csupán azért, mert létre lehet hozni a *dolgozatjavító* szót. Emellett Borosné megemlíti, hogy léteznek bizonyos „alkalmi álmondatok” is. E megállapítás előtt értetlenül állok (i. m. 27—8).

A Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin által leírtak is csak a szűk definíciót tekintve azonosak Károly Sándor megállapításával: álmondat a mellékmondat. Károly Sándor nem beszél olyasmiről, amit a fenti szerzők indoklásoként kifejtene, hogy tudniillik a mellékmondat „a közlésfolyamatban nem önállóan hordozza a mondat legfőbb szerepét: a valóságra való aktuális vonatkoztatást” (1985: 132). E megállapításuk egyébként sem tükrözi az álmondat, vagyis a mellékmondat lényegét, mivel ez bármelyik tagmondatra vagy mondat alatti nyelvi egységre vonatkoztatható.

Nem értek egyet tehát Szikszainé Nagy Irmával abban, hogy az álmondatról kétféle felfogás él a szakirodalomban. Amint láttuk, az álmondathoz sokféle felfogás kapcsolódik, de mindegyik felfogásban a mellékmondat jelenik meg álmondatként. Ami itt vita tárgya lehet: ezeknek a felfogásoknak az igazságértéke.

3. A különböző definíciók és magyarázatok vizsgálatának eredménytelensége után a szerző a nyelvi szintek és álszintek összehasonlításával próbálkozik. Maga elé tűzött célja szemmel láthatóan az, hogy megtalálja a közös ismérvet, ami az összes „ál-” előtagú szintre érvényes. Egybeveti az álormfémát a morfémával, az álléxémát a lexémával és az álszintagmát a szintagmával. A megtalált különbségeket összegezve következteti ki az egyik mondatdefiníció alapján az általa lehetségesnek vélt hagyományos álmondatfelfogást. Összegzése — ismét csak a szakirodalom ismeretének hiányában — félresiklik: „Mi a közös az ál-előtagú nyelvtani fogalmak között? Az, hogy az ál- előtag megszorításként értelmezendő a valódi jelentéssel ellentétben, azaz a teljesen meg nem felelés motívuma köti össze ezeket a fogalmakat, például az álszó a szó fogalmának teljesen meg nem felelés értékében használatos” (i. m. 160, a kiemelések nélkül). Ha Szikszainé megállapítása igaz lenne, tehát ha a szónak teljesen meg nem feleltethető egységeket neveznénk álszónak, akkor bizonyára álszónak tartanánk az összetett szavakat, a mondatszókat, a felelőszókat; másfelől a kötőszókat és a partikulákat is, hiszen ezek bizonyos szempontból többre vagy kevesebbre képesek, mint egy „átlagos szó”, tehát a szónak nem feleltethetők meg teljesen.

Szikszainé gondolatvezetése azért csúsztatott félre, mert egybevetéseiben éppen a legfontosabb motívumot hagyta figyelmen kívül. Azt tudniillik, hogy itt kétarcú nyelvi jelenségekről van szó. Az álszintek lényegi tulajdonsága — Károly és Berrár szerint — az, hogy az alsóbb és a felsőbb nyelvi szint tulajdonságaival *e g y s z e r r e* rendelkeznek. Az álszót így nem elég a szóhoz hasonlítani: megragadásához a szódefiníció mellett a morféma tulajdonságait is figyelembe kell venni. Az álormfémát a morféma és a fonéma *e g y ü t t e s* vizsgálatával lehet levezetni csupán, és így tovább.

Meg kell jegyeznem azt is, mert egyáltalán nem másodlagos dolog, hogy a nyelvi szintek vizsgálata során igen körültekintőknek és óvatosaknak kell lennünk a megfelelő definíciók megválasztásában. A Szikszainé összehasonlító vizsgálatában használt definíciók bizony nem túl szerencsések. Ő ugyanis az akadémiai nyelvtan szódefinícióját veti egybe az álszó definíciójával; de észre kell vennünk, hogy e szódefiníció alig-alig különbözik a mai morfémadefiníciótól: „A szó a nyelvnek a legkisebb ... önálló tartalmi és kifejezésbeli egysége” (idézi i. m. 160, és vö. Szépe Gy. 1961: 123). A Deme László által leírt lexéma-meghatározás sem a mai felfogást tükrözi: „A szónak (...) lexéma a tudományos megnevezése” (idézi i. h., és vö. Deme 1978: 117). Szikszainének kár volt Deme László e kiragadott mondatát idéznie, hiszen Deme Lászlónak kiváló szó- (lexéma- és glosszéma-) meghatározásai vannak (pl. 1969: 100—3; 139). Tompa József 1962-es mondatdefiníciója sok igazságot tartalmaz ugyan, de a mai követelményeknek nem felel meg. Régóta nem tekintjük a mondat ismérvének például a különböző szerkesztési eszközök viszonylagos lezárttságát, vagy az úgynevezett „kerek tudattartalom” kifejezését (idézi i. h., vö. Tompa 1962: 19).

A Szikszainé által kiválogatott definíciók egy túlhaladott szemléletet tükröznek, mely a nyelvi rendszert nem a ma feltárt bonyolultságában láttatja. A szódefiníció nem számol még sem a morféma létezésével, sem a szó hármas, de legalábbis kettős értelmezhetőségével, mely a nyelv és a beszéd kettősségéből ered. Ugyanez a mondatdefinícióra is érvényes. Hiányzik a mondat és a nyilatkozat párhuzamának ismerete, illetőleg az ebből adódó jelentések és jelenségek számbavétele.

Nem véletlen, hogy Szikszainé Nagy Irmának nem sikerült rátalálnia a hagyományos álmondatfelfogás lényegére. Kiindulópontja téves, fogódzói (a különböző nyelvi egységek rosszul megválasztott és helytelenül használt definíciói) pedig valóságos útvesztőbe terelik.

4. A tanulmány második felében Szikszainé Nagy Irma saját felfogásával ismertet meg bennünket. Ehhez szövegtani megfigyeléseit hívja segítségül.

Abból a meg gondolásból indul ki, hogy a mellérendelő összetett mondatok tagmondatai amennyiben önálló mondatokká válnak, másképpen viselkednek, mint az alárendelő összetett mondatok tagmondatai. Véleménye szerint a mellérendelt tagmondatok önállósulása *s z a b a d m o n d a t o t*, az alárendelő mondatok tagmondatainak önállósulása pedig *c s o n k í t o t t m o n d a t o t* eredményez. Tehát például *A katicabogár rovar, az atka pókféle* mondat *A katicabogár rovar* szabad mondatra és *Az atka pókféle* szabad mondatra bomlik, míg a *Csináld úgy, ahogy akarod* mondat a *Csináld úgy!* csonkított mondatra és az *Ahogy akarod* csonkított mondatra szakad. A jelenséget azzal magyarázza, hogy a mellérendelt tagmondatok „bármikor önállósítható megnyilatkozások, valódi mondatok”; a mellérendelt tagmondat „kerek tudattartalmat közvetít, és a grammatikai és zenei szerkesztés lezártságát érzékelteti, a mondat funkcióját ... betölti” (i. m. 161). Ezzel szemben „az önálló szövegmondatként jelölt alárendelő összetett mondatnak sem a fő-, sem a mellékmondata tartalmilag nem hiánytalan közlés, mert sem grammatikai szerkesztettségében a lezártság, sem jelentésében a kerek tudattartalom visszaadása nem jellemzi, tehát nem felel meg a

valódi fogalmának” (i. m. 162). A szerző szerint a csonkított mondatok, vagyis az alárendelő összetett mondatok önálló mondatná vált tagmondatai az álmondatok.

Szikszainé az egyszerű mondatok között is talál álmondatokat. Véleménye szerint a nominális mondatok is álmondatok, melyek funkcionálisan tagolatlanok, emellett vagy szerkesztettek, vagy szerkesztetlenek (vö. i. m. 165). Példája: *Mi történt volna: ez volt életem. / Csupott szem. Nyílt száj. Állandó csoda. / Láthatatlan hegyek. Hab. Lótetem.* A hat kiemelt nominális mondatot tartja álmondatnak „szerkesztésbeli és/vagy jelentésbeli hiány miatt” (i. h.).*

Vizsgáljuk meg közelebbről Szikszainé Nagy Irma javasolt álmondattípusait!

Álmondat-e a főmondat és a mellékmondat? Azazhogy csonkított mondat-e a főmondat és a mellékmondat önálló mondatként? — A szabad mondat — csonkított mondat oppozíciót Nagy Ferenc kísérelte meg bevezetni szövegtani jegyzetében (1983: 36—7). Hogy e terminuspár nem maradt fenn a szakirodalomban, az nem véletlen, tudniillik következetes használatuk lehetetlenség. Nagy Ferenc a következőket írja: „Szövegtani szempontból — a szabad és kötött szövelem analógiájára — kétféle mondattípust különböztethetünk meg. A szabad mondat önmagában is megjelenhet a közlésben, a csonkított mondat ezzel szemben más mondat egység nélkül nem fordulhat elő a szövegben” (i. m. 36). Nagy Ferenc, amint látjuk, eltér a Bloomfield által lejegyzett szabad és kötött morféma fogalmától. Bloomfield egyrészt a morféma terminust nem egyszerűen szóelem jelentésben használja; a morféma nála elemi jel, s akár szó is lehet. Másrészt Bloomfield azt a nyelvi egységet tartja szabadnak, mely abszolút helyzetben van, tehát amely mondatot képez. Így Bloomfieldnél a legkisebb szabad nyelvi egység a szó. A mondat, lévén a szabadság „mérceje”, kizárólag szabad lehet (vö. Bloomfield 1982: 124—47).

Nagy Ferenc a nyelvelemek szabadságát és kötöttségét vizsgálva más rendszerben gondolkodik. A szabadság és kötöttség szabályai nála — bár nehezen körülhatárolhatók — nem a nyelvi rendszer egészére vonatkoznak, hanem mindig csupán egyetlen szinten belül érvényesek. Nagy Ferenc tehát azt tekinti kötött morfémanak, mely csupán egy másik morféma segítségével válhat önálló szóvá, s azt tekinti csonkított (értsd: kötött) mondatnak, mely csupán egy másik mondat egységgel együtt válhat önálló mondatná.

Bloomfield kategóriáinak az efféle átértékelését valóban sok nyelvtan tartalmazza, nem kevés zavart okozva. Mert e felfogás kétségessé teszi a tetlen morféma és tetlen segédző nyelvtani értékét, összemossa a szótó és a szó fogalmát, s nem utolsósorban bizonytalanná teszi a mondat fogalmát. Úgy vélem, helyesebb lenne visszatérnünk Bloomfield valódi kategóriáihoz, s abban megállapodnunk, hogy a magyar nyelvben is a szavak tekinthetők a legkisebb

* Szikszainé csupán a névszóval megszerkesztett nominális mondatokat írja le tanulmányában. A nominális mondatoknak azonban más típusaik is vannak, ezekről a szerző nem fejt ki véleményét. (Vö.: Keszler 1990: 73—8.)

szabad nyelvi egységnek. A szóelemek pedig mind kötöttek, a szótöveket is beleértve. De nem minden szó szabad, vagyis léteznek kötött szavak is, hiszen például a névelő, a névutó és a segédige jellemzően nem jelenhet meg önállóan mondatként. A mondat természetesen szabad nyelvi egység, tehát nincsen kötött vagy csonkított mondat.

Visszatérve Nagy Ferenc terminusaihoz, arra mégis érdemes felhívni a figyelmet, hogy Nagy Ferenc nem kizárólag a főmondatban és a mellékmondatban látta az úgynevezett csonkított mondatot. Csonkított mondatnak nevezte például a páros kötőszóval összefűzött, egymásnak mellérendelt mondatokat is, tehát a *Vagy elmegyünk a hegyekbe kirándulni, vagy itthon nézzük a meccset* féle mondatok tagmondatait is, hiszen ezek kölcsönösen kiegészítik egymást, vagyis nem szakíthatók szét (vö. i. m. 36). Szikszainé Nagy Irma felfogása tehát még Nagy Ferenc árnyaltabb kategóriáit is túlzottan leegyszerűsíti.

De nem érthetünk egyet Szikszainé Nagy Irmával a tekintetben sem, hogy a mellérendelt mondatok tagmondatai bármikor önállósíthatók anélkül, hogy szabadságukat elveszítenék. Ha ugyanis megfigyeljük, a mellérendelések nagy része tagmondatokra szakítva bizonyos értelemben hiányossá (azaz a szerző szerint csonkítottá) válik. L. például *Hanem János fogja elmosogatni a lábost; Ugyanis tegnap moziban voltam; [Reggel kávéét szoktunk inni,] Este pedig teát stb.*

A mondatokra szaggatott alá- és mellérendelések közötti éles különbségtevés különben is számtalan problémát eredményezne. Tudjuk például azt, hogy mellé- és alárendelések között nincsen pontosan kijelölhető határvonal. Gondoljunk csak az okhatározói alárendelések és az okadó magyarázó mellérendelések közötti azonosságokra! Az értelmezői alárendelések és a kifejtő magyarázó mellérendelések közötti párhuzamosságokra! Vagy a megengedő alárendelések és a megszorító utótagú ellentétes mellérendelések közötti hasonlóságokra! Sőt az olyan alárendelő összetételekre is, melyeknek a fő vagy a mellékmondata „szabad mondat”-ként önállósítható, például: *Péter [aki ismerte a körülményeket] nem habozott elfogadni az ajánlatot; [Máig vitatott kérdés] Hol talált rá Julianus az előmagyarokra?; [Gyötrelmes gyanúm van] Péter nem adta át a levelet.*

Látjuk tehát, hogy a csonkított mondat = álmondat azonosítás bizonyos ponton kezelhetetlenné, értelmezhetetlenné válik.

De baj van a nominális mondat = álmondat megfeleltetéssel is. Itt ugyanis újabb gondolatlabirintusba kerülünk. Egyrészt: miért is tekinti Szikszainé álmondatnak a nominális mondatokat? — Szerinte a nominális mondatokban szerkesztésbeli és/vagy jelentésbeli hiányosság tapasztalható; más helyen azonban tagolatlan mondatoknak nevezi őket (vö. i. m. 163—4). A két megállapítás ellentmond egymásnak: a tagolatlan mondatok nem hiányosak. De ha a nominális mondatokat mindezek ellenére álmondatoknak tartjuk, kérdésként merül fel: álmondat-e a többi tagolatlan mondat is? Mit kezdünk a mondatszókból alakult mondatokkal és a többi szómondatokkal? Minden szerkezetileg hiányos mondat álmondat, vagy csak a kiegészíthetetlenek? Csak a kiegészíthetők? S hol húzzuk meg a kiegészíthetőség határát? — Ezekről a szerző nem fejt ki véleményét.

Nem csoda hát, ha a szerző végül is nem tudja eldönteni, hogy e mondatok álmondatok-e vagy sem, s hogy a tanulmánya végén azzal összegez (Balázs Gézátt idézve), hogy valószínűleg csak elméletileg vethető fel az álmondat terminus.

5. Mindezek után, immár elszakadva Szikszainé tanulmányától, én azt a meggyőződésemet szeretném kifejezni, hogy számomra álmondat még elméleti síkon sem létezik.

A hozzászólásom elején említett tanulmányomban azt fejtettem ki, hogy nem látom indokoltnak az álmonorféma, az álllexéma és az álszintagma fogalmát a nyelvi elemek hierarchiájába átmeneti egységként elhelyezni. Azt elfogadom, hogy vannak különleges, a többitől sajátos módon eltérő nyelvi elemcsoportok, ám véleményem szerint számukra nem szükséges külön átmeneti szinteket létrehozni. Úgy vélem, hogy mindegyik elemcsoport szépen elhelyezhető a nyelvi szintek alaprendszerében — e különleges tulajdonságok ismeretében is. A kötőhangzó sajátos morfofonológiai helyzetben megjelenő fonéma; ismétlem: fonéma. A névutó, a névelő és a segédige valódi szavak (a nyelv elemeként lexémák, a beszéd elemeként szóelőfordulások), csak éppen morfológiai típusú szerkezeteket alkotnak más szavakkal; s mivelhogy kötött nyelvelemek, így bizonyos szempontból a morféma-akhoz hasonlíthatnak. Ám mégiscsak szavak. S az, hogy például a névelős, a névutós vagy a segédigés szókapcsolat szintagma-e vagy sem, csupán a szintagma definícióján múlik. Ha a szavak bármilyen grammatikai kapcsolatát szintagmának nevezzük, akkor ezek is szintagmák. De ha csak a szintaktikai-mondattani szó szerkezeteket tartjuk szintagmáknak, akkor nem szintagmák. Ez utóbbi felfogás az elterjedtebb. Az én meglátásom szerint is kétfajta grammatikai szó szerkezet van: a morfológiai természetű és a szintaktikai természetű, s az utóbbiakat nevezhetjük szintagmáknak. De a nyelvtanokban érdemes számon tartani más típusú szókapcsolatokat is, hiszen a szavakat nem csupán grammatikai viszony fűzheti össze, pl. *csakhogy megjöttél, nem kék, jaj a kalapom* stb.

Kiindulhatnánk tehát abból, hogy ha nincs álmonorféma, álszó és álszintagma, akkor nincsen álmondat sem. Csakhogy a fentiekből ez nem következik egyenesen. De van egy másik, roppant egyszerű magyarázata annak, hogy miért ne vegyük fel az álmondat terminust: azért, mert nem tudjuk megmondani pontosan, hogy mi a mondat. — A dolog azonban ennél sokkal bonyolultabb.

Azt láttuk, hogy az álszintek tulajdonságait megalkotóik magasabb és alacsonyabb nyelvi szintek tulajdonságaihoz mérték. Az álmondat esetében ez a próba sikertelen lesz, bármelyik szint felől kívánunk közelíteni. Az álmondat tudniillik — Károly Sándor felfogásában — olyan nyelvi egység, mely formailag mondat, funkcionálisan mondatrész; tehát melyet a mondat és a mondatrész tulajdonságaival lehetne meghatározni.

Első lépésként tehát meg kell próbálnunk meghatározni, milyen is a mondat formája, hiszen az álmondatra is ez lesz jellemző. Nos, itt ütközünk bele az első átjárhatatlan falba, mert igen hamar kiderül, hogy a mondatnak nincsen kötelezően előírt formája. A megvalósult mondatok túlságosan sokféleképpen jelenhetnek meg ahhoz, hogy formailag szabályozottnak tarthassuk őket. A mon-

adatokat formailag definiálni nem lehet, csupán csak jellemezni. Ezek után persze mondhatjuk azt, hogy a mellékmondat úgy, mint a mondat lehet egy főtagú, két főtagú, minimális szerkezetű, bővített, hiányos, teljes, egyszerű, összetett, megszakított, átszőődéses, befejezetlen stb. Csakhogy e megállapításoknak semmi jelentőségük nem lesz a lényegre illetően.

A funkcionális tulajdonságokat vizsgálva sem járunk sokkal jobban. Az álmondat definíciójában tudniillik az szerepel, hogy az álmondatnak mondatrészfunkciója van. Itt viszont azt kell azonnal észrevennünk, hogy a definíció szerint az álmondat nem a szóhoz hasonlít funkcionálisan, hanem a mondatrészhez. El kell tehát gondolkodnunk azon, hogy helyesen jártunk-e el akkor, amikor — az eredeti elgondolásokat figyelmen kívül hagyva — az álmondatot a mondat és a szó közötti átmenetnek tekintettük.

Be kell látnunk, hogy szó és mondatrész között nagy különbség van. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy nem minden szó való arra, hogy mondatrész legyen. A segédszók kisebb értékűek, mint a mondatrészek; a mondatszók pedig eleve mondatok lehetnek. A mellékmondatot tehát a szó oldaláról meghatározni ugyanúgy képtelenség, mint a mondat oldaláról.

6. De ahhoz, hogy a teljes igazságot feltárjuk, még mélyebbre kell hatolnunk. Ki fog derülni, hogy az álmondat nyelvi tényként való kezelése azért lehetetlenség, mert mind a mondat, mind pedig a mondatrész sokkal inkább a beszéd egysége, mint a nyelvé.

Amint láttuk, a mondat számára egyetlen olyan nyelvi-nyelvtani formát nem lehet előírni, amelyet egy szósornak vagy szónak teljesítenie kellene ahhoz, hogy mondat legyen. Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy nincsenek tipikus mondatformák a nyelvben, hanem csupán azt mondom, hogy a mondat nem a tipikus mondatformától mondat. A mondatnak nem kötelező a nyelv szabályai szerint előállított tipikus mondatformában megjelennie, tehát a mondat nem a nyelv egysége elsősorban. Ha megfigyeljük, minden olyan tény, melyet a mondat lényegi tulajdonságának tekintünk, a beszéd síkjához tartozik (l. predikatívitas, pragmatikai jelentés, modalitás, intonációs megformáltság, kommunikációs tagoltság stb.); de természetesen mindezeknek grammatikai vetületük is van, egyiknek több és többféle, másoknak kevesebb.

A mondatrész a mondatnak, vagyis a beszéd legkisebb egységének az építőeleme. Benne a nyelv állandósága és a beszéd alkalmisága olvad össze. A különböző szerkezetű mondatokban a kötelező vagy lehetséges mondatrészpozíciókat a nyelv szabályai írják vagy engedélyezik, esetleg tiltják. A mondatrész-pozíció nyelvi tény, a nyelv része, a mondat nyelvi-grammatikai szerkezetének egy darabja. Az, hogy a mondatrész-pozíció hogyan, miként, milyen szóval töltődik fel, vagyis hogyan válik megvalósult mondatrészszé, az viszont már beszéd-tény. A nyelv által előírt mondatrész-pozíciókat a beszéd alkalmi követelményeinek megfelelő elemek töltik fel. (L. ezzel összefüggésben Deme 1969: 129: „a glosszéma, azaz mondatépítő elem, mely a beszéd síkján működik; s úgy, amint van, a nyelvben nem készletezhető”.)

Ha a fentieket egybevetjük a szó terminus értelmezési lehetőségeivel, az is nyilvánvalóvá válik, hogy a mondatrész fogalma nem egyeztethető össze a

lexéma fogalmával. A mondatrészek a szóelőfordulás fogalma feleltethető meg, lévén mindkettő a beszéd egysége, s nem a nyelv. A nyelv egységének a lexémát tekintjük, mely viszont a mondat szerkezeti egységének, a mondatrész-pozíciónak feleltethető meg.

Hogyan függ össze a beszéd és a nyelv jelenségeinek szétválasztása az álmondat problémájával?

Először is leszögezzük, hogy az álmondat lexémaszerűségét hiba volt kijelenteni. A lexéma — mint láttuk — a nyelv eleme, a nyelv elemrendszerében elraktározott szótári szó. A lexémák egyik csoportjára valóban jellemző, hogy funkciójuk valamely mondatrész-pozíció betöltésére teszi alkalmassá őket; ilyenek pl. az igék, a főnevek, a melléknevek stb. Más lexémák viszont nem vesznek részt a mondat grammatikai felépítésében, mert nem grammatikai vagy nem elsősorban grammatikai jelentést hordoznak, hanem pragmatikai, modális vagy logikai jelentést, pl.: *Á, dehogy!*; *De jó is az!* És vannak olyan lexémák is, melyek a mondat grammatikai megszerkesztésében vesznek részt, de mégsem mondatrészek: ilyenek a kötőszók, a névutók, a segédigék stb., például Péter és Pál, nyár *előtt* elutazik stb. Ám a lexémák fentebb leírt mondatbeli szerepei csupán domináns tulajdonságok, a leggyakrabban előforduló, legjellemzőbb esetek. Alkalmilag, a beszéd kívánalmainak megfelelően bármely lexéma funkciót változtathat. Így például egy tipikusan alany, tárgy stb., tehát mondatrészszerrepű főnév pragmatikai jelentést hordozó tagolatlan mondatra, vagyis alkalmi mondatzóvá válhat, ha megszólításként használjuk: *János!* A segédzó is lehet alkalmilag mondatrész: *Elegem van már a sok csakból!* Az, hogy a lexéma milyen mondatrész vagy mondatrész-e egyáltalán, mindig az adott, aktuális beszédegyiségben, mondatban mérhető fel.

A mellékmondatokat így nincsen jogunk a lexémához hasonlítani. De vajon tekinthetjük-e a mellékmondatot átmenetinek mondat és mondatrész között?

A mellékmondatok kétségtelenül hasonlítanak a mondatokhoz megjelenési formájukat tekintve. Ez a megállapítás azonban minden tagmondatra érvényes. A tagmondatok mondat formájú konstrukciók, melyek hasonló, tehát mondat formájú konstrukciókkal kapcsolódnak össze. Két tagmondat a legkülönbözőbb módokon forrasztható egymáshoz: kötőszó nélkül és kötőszóval, az alá- és mellérendelések variációival: sőt az is lehet, hogy egy mondatban szereplő tagmondatok között nincsen szerves grammatikai kapcsolat.

Jogunk van-e a sokféleképpen összekapcsolható tagmondatok bármely típusát elkülöníteni és „csökkent értékűnek”, azaz mondatrésztértékűnek tekinteni?

Meg vagyok győződve arról, hogy nincsen. Az a szemlélet, melyben a mellékmondat mondatrésztértékű, az összetett mondatot egyszerűvé degradálja; illetőleg az összetett mondat egészét csupán a főmondat oldaláról, szempontjából látatja, vagyis nem ad teljes képet az összetett mondatról. Úgy vélem, hogy egy tagmondat funkciója attól nem lesz más, hogy megfeleltethető-e a hozzá kapcsolt másik tagmondat egyik utalószavának. Véleményem szerint a főmondat utaló szerepű mutató névmásának és a neki megfelelő mellékmondatnak a referenciális azonossága nem jelent funkcionális azonosságot. A mellékmondat

funkciója az, hogy egy csupán mondat formájában (vagy: mondat formájában is) kifejthető bonyolult jelentéssel hozzájáruljon egy mondat jelentéséhez. Az utaló szerepű névmás funkciója pedig az, hogy e mondat formájú elemsort egy másik mondatához kapcsolja, azonosítással és saját grammatikai pozíciójával jelölve ki annak logikai helyét, helyzetét.

Azt a véleményemet is ki kell fejtenem, hogy az alárendelő összetett mondatok utalószavának és névmási kötőszavának funkciója e tekintetben nem különbözik. Mindkettő a referenciális azonosítás útján kapcsol, köt. L. például *Azok kaptak csokoládét, akik időben érkeztek — Az időben érkezett (személyek) kaptak csokoládét és A csokoládét kapott (személyek) időben érkeztek*¹. (A tagmondatok beolvasztása persze nem mindig lehetséges [vö. Keszler i. h.]; de itt nem is a beolvaszthatóság ténye a fontos, hanem a kétfajta szerkezet létrehozhatóságának van bizonyító ereje.)

Mindezek után én úgy vélem, hogy a mellékmondat funkciója nem más, mint a többi tagmondaté.

A tagmondatok a nyelv egységei, melyeket mondatgrammatikai szabályok alapján hozunk létre. Mondatépítő nyelvi elemek, s csak a beszéd szintjére emelkedve válhatnak mondattá. Ebben viszont nem különböznek a többi szabad nyelvi egységtől: a szavak nagy részétől és a szintagmáktól, illetőleg ezek kombinációitól, melyek a beszéd szintjén változatlan alakban mondatként jelennek meg.

Álmondat nem létezik még elméleti síkon sem, hisz a mondat és a mondatrész a beszéd egysége, a tagmondat pedig a nyelv. Így e kategóriák a nyelv elemrendszerében nem találkozhatnak.

IRODALOM

- Balázs Géza 1994. *Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák. A magyar nyelv tankönyv új kiadásához. — A szófajok. In: *Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből*. 7—32. ELTE Nyelvtudományi dolgozatok 33., Budapest.
- Bloomfield, Leonard 1982. A nyelv. In: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény II.* 62—187. Szerk.: Antal László. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Borosné Jakab Edit 1994. Kétarcú nyelvi jelenségek. In: *Érettségi témakörök, tételek. Magyar Nyelv*. 27—9. Szerk.: Balázs Géza. Corvina, Budapest.
- Deme László 1969. *Az általános nyelvészet alapjai*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava.
- Deme László 1978. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti Mária—Jobbágné András Katalin 1985. *Magyar nyelv a gimnázium II. osztálya számára*. Hatodik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

¹ Az utóbbi mondat nyelvhelyességi szempontból persze nem helyes (vö. NymKk. I. 290).

- Keszler 1990. Subjekt—Subjektsatz. *Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Linguistics*, Tomus XXI, 135—9.
- Keszler 1990. A nominális mondatok modalitása. *EFF.* 3. sz. 73—85.
- Lengyel Klára 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119. 310—33.
- Nagy Ferenc 1983. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szépe György 1961. Szótan. In: *A mai magyar nyelv rendszere* I. 123—42. Szerk.: Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sziksziné Nagy Irma 1996. Meditáció az álmondatról. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXVII., 159—67.
- Tompa József 1962. Mondattan. In: *A mai magyar nyelv rendszere* II. 7—22. Szerk.: Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lengyel Klára

Tipikus grammatikai hibák általános és középiskolás nyelvtankönyvekben*

1. rész

1. Az utóbbi néhány évben — pontosabban 1989 óta — sorra jelennek meg az újabb és újabb iskolai nyelvtankönyvek (alaptankönyvek, kiegészítő és felkészítő tankönyvek, különféle segédkönyvek, helyesírási gyakorlók stb.) — szinte végeleáthatatlan sorban. Mindez még egyáltalán nem volna baj, sőt szükségszerű velejárója az iskolarendszer átalakulásának, alapvetően üdvözlendőnek tarthatjuk, hogy van választék, s ez sokszínűséget eredményez a korábbi „adott iskola-típus — adott szerző és tankönyv” állapothoz képest. A probléma azonban az, hogy a NAT tulajdonképpen hiányában (majd csak 1997-ben lép érvénybe, ha egyáltalán érvénybe lép), a minimális összehangoltság és ellenőrizhetőség nélkül születtek a nyelvtanok — és születnek a mai napig —, így meglehetősen kaotikus állapot alakult ki már 1994-re. A publikálási szabadság és a tankönyvkiadásban rejlő üzleti lehetőség, melyet a magánkiadók nagyon hamar felismertek, igencsak megnövelték a nyelvtanírói kedvet, s ez nem minden esetben eredményezte a jó szándék ellenére a tankönyvek kívánatos tudományos és módszertani színvonalát. Az 1994-ben kezdődő minisztériumi tankönyvrevízió sem oldott meg sajnos ezideig minden problémát — a gondok esetenként ugyanis túlnőnek az ún. szakmaiságon.

A sokkönyvű világnak megvannak tehát az előnyei és a hátrányai, s úgy gondolom, hogy a nyelvtudománynak — s nyilván az összes többi szaktudománynak is — igencsak fontos feladata, hogy legalább a szakmai problémák megoldásában segítséget nyújtson megfelelő szakmai bírálatokkal, lektori véleményekkel, referenciaanyagok közzétételével. Hogy ezekre mekkora szükség van, azt talán éppen a nyelvtankönyvek grammatikai fejezetei — úgy tűnik, tankönyvírásunk legneuralgikusabb pontjai — bizonyítják a legjobban.

* Elhangzott Egerben az anyanyelv-oktatási napokon 1996. július 9-én.

Előadásomban arra vállalkozom, hogy mindezt néhány tipikus grammatika-tanítási babonával és hibával bizonyítsam. Teljes tankönyvkörképet nem fogok nyújtani, s nem térek ki az egyes tankönyvek, tankönyvsorozatok minősítésére sem — ezt részben megtette Adamikné Jászó Anna mind az alsó tagozatos, mind a felsőbb osztályok tankönyveivel kapcsolatosan (1995a: 142—64, 1995b: 380—92) — én mindössze azokról a tapasztalatokról szeretnék beszámolni, amelyekre a tankönyvek bírálatakor tettem szert az említett minisztériumi tankönyvrevízió keretében.

2. Mindenekelőtt azonban essék néhány szó általában a grammatika helyzetéről az oktatásban. Az 1978-as tanterv egyik fontos célkitűzése az ún. funkcionális nyelv szemlélet fejlesztése volt, amin elsősorban a kommunikációs funkciót kell érteni (vö. Adamikné 1995a: 146), azaz — nagyon is helyesen — hangsúlyossá vált egyfajta pragmatikai irányultság — a nyelvtudományban bekövetkezett pragmatikai fordulatnak megfelelően. Ez a szemléletváltás fontos és kívánatos, az azonban már nem, hogy az egyfajta alapozónak tekinthető leíró grammatika sokszor teljes egészében ennek rendelődött alá — néha olyan mértékig, hogy egész egyszerűen szétesett, hogy, hogy nem szinte eltűnt (még az esetleges összefoglaló táblázatok is); erre példa a gimnáziumokban jó ideig egyeduralgó Honti—Jobbágyiné-féle tankönyv. Pesze általánosságban azért nem ennyire végletes a helyzet, ám a tanterv kissé egyoldalú funkciófelfogásának következménye az, hogy jó néhány könyv grammatikafejezete nem a kisebb egység felől építkezik — ahogy véleményem szerint a nyelvi rendszer felépítése megkívánna —, hanem fordítva: a mondattannal indít, s csak a végén kerül sor az alaktanra, ha egyáltalán sor kerül rá. Többen felhívták már a figyelmet arra, hogy alsó tagozatban az ilyenfajta grammatikaépítkezés nincs összhangban sem az olvasástanítással, sem a helyesírás-oktatással (vö. például Adamikné 1995a: 147, Antalné 1995), ám felsőbb szinten sem helyeselhető véleményem szerint ez a sorrend; a grammatika rendszerszerűsége, az ún. grammatikai funkció lényege sikkadhat el. Sajátos, hogy többek között éppen két, egyébként kiváló, tankönyv: az alsós Anyanyelvünk és a felsőbb osztályoknak szóló Nyelv — szöveg — játék grammatikája is fordított felépítésű.

Az alulról felfelé építkező grammatikát tartalmazó nyelvtanok némelyikében is jól érzékelhető a leíró nyelvtan alárendelése a pragmatikának, s ez a részfejezetek arányeltolódásában érhető tetten: előtérbe került a mondattan — ez önmagában persze még nem volna baj, a mondatszint leírása egyébként is túlnő a szoros értelemben vett grammatikán, és egyértelműen pragmatikai vizsgálatokat is igényel, ám ezzel párhuzamosan háttérbe szorul az alaktan; az alaktani ismeretek sokszor beépülnek (s ez nem helyteleníthető szükségszerűen) a szófajtanba vagy — ami kevésbé szerencsés — a szókészlettanba, a rendszerezés, ha másképp nem, legalább összefoglaló táblázatok formájában, azonban általában hiányzik, s így szétforgácsolódik az anyag. Tipikusan ilyen a celldömölki Apáczai Kiadó általános iskolák számára készült tankönyvsorozata vagy az ifjúsági szakképzési világbank által finanszírozott, középiskolásoknak szánt Magyar nyelv című tankönyvcsalád első kötete, amelyben például az ige- és névszójelezés, illetve -ragozás ún. B-modulba került a szófajtan után; az A- és B-modulo-

kat pedig a következőképpen kell értelmezni: az A-modulok tartalmazzák az alapvető ismeretanyagot, a B-modulok az anyanyelvi készséget fejlesztik.

Mégegyszer hangsúlyozom: a pragmatikai szemléletet fontosnak és kívánatosnak tartom, s természetesen nem vagyok híve az öncélú grammatikalizálásnak sem, de legalább ugyanilyen lényeges, hogy a leíró nyelvtan mint önálló egység a maga belső törvényszerűségeinek és rendszerének megfelelő helyet kapjon a tankönyvekben, s ne rendelődjön teljesen alá a pragmatikának. (Zárójelben jegyzem csak meg: a tankönyvek többsége a hagyományos szemléletű klasszikus leíró grammatikát közvetíti, egyedül a Bánréti-program tér el ettől, mely a generatív nyelvszemléletre épül, szakmai szempontból következtetés, nem kifogásolható, ám módszertanilag több vonatkozásában elgondolkodtató, például: mennyire — hogy stílusos legyenek — „transzformálható” ez az ismeretanyag a 10–14 évesek számára.)

3. Mindezek után következzen a szemelgetés, azaz a tipikusnak mondható grammatikai hibák, nyelvtanítási babonák. A szintézis növekvő sorrendjében az alaktan, a szófajtan és a mondattan területéről szeretnék néhány példát bemutatni.

3.1. Az alaktanból a következőket emelném ki.

A **grammatikai viszonyjelentéssel** rendelkező todalékok — mégha ki is derül, hogy a todalékok morfémák, a morfémák pedig a legkisebb nyelvi jelek, következőképpen jelentéssel bírnak — gyakran exponálódnak olyan módon, hogy nincs jelentésük. Nyilvánvaló, hogy — főleg alsóban — megpróbálják a viszonyjelentés fogalmát elkerülni, ám az efféle meghatározások mindenféleképpen kerülendők, mert nagyon károsak lehetnek. Itt említem meg, hogy esetenként az indirekt denotatív jelentésű névmásokat is így jellemzik: önmagukban nincs jelentésük. Úgy gondolom, mindez megfelelő fogalmazással, esetleg némi magyarázattal kiküszöbölhető, ám így elfogadhatatlan.

Érthetetlen módon kerülnek egyes tankönyvek bizonyos **toldalékmorfémák alternánsait**, ilyenek például a felszólító mód jelének *-jj*, *-gy*, *-ggy* és *0* variánsai, pusztán a *-j* morfémát tanítják, még a tárgyas ragozású rövid alakra sem nagyon hívják fel a figyelmet a zérótól függetlenül sem, ám a feladatokban, gyakorlatokban többnyire előkerülnek a következő alakok (a példák konkrétan az apácza is tankönyvekből valók): *légy*, *jöjj*, *higgy*, *mondd*, *hozd*, *szódd*, sőt: *szabadíts*. Hasonló a helyzet a birtoktöbbsítő jel alternánsaival is — arról persze már nem is beszélve, hogy egyes alsós tankönyvek még a birtokos személyjeleket sem tanítják — nemhogy a birtoktöbbsítő jelet —, vagy ha igen, még mindig ragnak minősítik őket. A birtokos személyjelezés több birtokra utaló alakrendszere esetén az egyetemi tankönyvben (mely még mindig referencianyelvtan) található todaléktömbös felfogás is célszerűbb lenne, ám többnyire ennyi szerepel: a birtoktöbbsítő jel az *-i*, majd a feladatokban megjelennek a *barátaim*, *padjaim*-féle formák. (A birtoktöbbsítő jel alternánsaira vonatkozóan vö. Rácz 1974.) Nem teljesen érthető, miért ne lennének megtaníthatók az alternánsok — akár már alsóban is —, de hogy ez nem történik meg, azt még az egyetemi szemináriumokon is tapasztaljuk.

Gyakran felbukkanó jelenség az is, hogy az *n*-es tőtípushoz tartozó *jön*, *megy* és *van* igék ragozását egységesen rendhagyónak ítélik, holott a *jön* és a

megy esetében nem a ragozás rendhagyó, hanem sokkal inkább a tőtípusok. Tulajdonképpen a létigének sem a ragjai rendhagyóak, hanem sajátos tőtípusai mellett a ragozási **paradigma** az — hiányossága miatt, illetve a kijelentő mód jelen időben előforduló flektálás tekinthető különlegesnek (E/2. *vagy + 0* — E/3. *van + 0*). Az azonos tőtípusba való besorolás a *jön, megy* és *van* igék vonatkozásában nem jelent azonos alaktani viselkedést, hiszen tótani szempontból sem egységesek, az egy kategóriába kerülést elsősorban az indokolja, hogy minhárom igének van *n*-es tőváltozata.

Ugyancsak gondot okoz a tankönyvekben a **passzív tövek** kezelése. Rendszeresen felbukkannak a gyakorlatokban — például közvetlen összetevős elemzésekben — még alsó szinten is, ám a nyelvtanok egy része nem tud mit kezdeni velük. Nyilvánvaló, hogy még középiskolában sem alkalmaztatható a disztribúciós elemzés, ám az sem megoldás, amit az egyik apácza is tankönyv kínál: a *suhan, pattan* igékről megállapítja, hogy nincsen tővük (sic!). Amennyiben passzív tővű igék bekerülnek a feladatokba, esetleg az elemzésekbe — általános iskolai szinten ugyan nem feltétlenül érzem szükségesnek —, elengedhetetlen bizonyos, az életkori sajátosságokat mindenképpen figyelembe vevő elméleti háttér.

Leginkább az alsós tankönyvek hibája, hogy a jövő idő tárgyalásában összekeverik az **alak** és a **funkció** szempontjait (vö. Adamikné 1995a: 162). A *fog* segédigés szerkezet mellé felveszik például a *majd* + jelen idejű igealakot — tulajdonképpen időhatározói alárendelő szintagmát —, s persze így a *lesz* igénk is egyértelműen jövő idejű forma. (Az apácza is tankönyvek egyikében a *lenne* alak is az.) Mindez a megfelelő elkülönítéssel és megfogalmazással, úgy gondolom, könnyen javítható.

Sajátosan tükröződik a tankönyvekben a nyelvtudomány **kötőhangzó** — **előhangzó** terminusvitája. A magam részéről az előhangzós felfogás híve vagyok, de nevezük a jelenséget bárhogy, célszerű lenne a gyerekek számára ezt a kritikus hangot a todalékhoz elemeztetni, hiszen mindig a todalék morféma hívja elő, így a todalék részének, ha nem is a szerves részének tartjuk (vö. legutóbb Lengyel 1995: 313—7). Az ún. „naív” nyelvérzék („áttetsző” morfológia) is ezt a tagolást mutatja: *15-öt, MÁV-ot*; s tudjuk, hogy az előhangzó, ha hangszíne megállapodik, és a todalékre lesz jellemző, akkor már a todalék szerves részének tekintendő (vö. *-at/-et* vagy: *-on/-en/-ön*, ill. *-an/-en*, ahol az *-n* morfémából alak- és funkcióhasadással az előhangzó segítségével kettő lett). Ha tehát az előhangzót a todalékhoz elemezzük, egységessé válik a kezelése, s elkerülhető lesz az a tulajdonképpeni zűrzavar, amit például a világbanki Magyar nyelv c. tankönyv első kötetének első kiadásában tapasztalhattunk (például: *bot-(o)z, bors(o)-s*).

Végezetül az alaktan köréből azt a problémát emelném ki, ami a **ritkább szóalakotás módok** bemutatását jellemzi. Tény, hogy a referencianyagokban sincs ez a kérdéskör kellőképpen tisztázva (vö. például a Nyelvművelő kézikönyv egyes ide vonatkozó szócikkeinek ellentmondásait), ám az, hogy több tankönyvben összemosódik a rövidítés a mozaikszó-alkotással, valamint a szóelvonással — nos, erről nem valószínű, hogy az akadémiai nyelvtan vagy A magyar nyelv könyve tehet.

3.2. S ezzel térjünk át a szófajtanra!

Elsőrendűen fontos kérdés — eleve a nyelvtudomány számára is az — a szófaji rendszerezés ügye. A felsőbb osztályok tankönyvei sok esetben az akadémiai nyelvtan és a Mai magyar nyelv szófajrendszerét veszik át, így állandóan visszatérő probléma az igenevek szétszakítása (a névszók, illetve a határozószók közé sorolása), a határozószók túlságosan tág értelmezése (pusztán a közös szó-tári viszonyjelentés alapján az igekötők és a módosítószók idekerülése), valamint — s ez már tankönyvírói hiba — az indulatszók viszonyiszók közé helyezése. Tény, hogy ezeknek a problémáknak a nagy része nem tekinthető a szerzők tévedésének — valószínűleg nincs és nem is volt kellőképpen propagálva Rácz Endre szófaji rendszerezése (1985: 258—66), amelyet éppen tizenkét éve a nyíregyházi anyanyelv-oktatási napok keretében mutatott be. Ő kidomborítva a grammatikai minősítettséget következetesen a hármas szempont szerint osztályoz, s felsőbb osztályokban már el kell szakadnunk a jelentés szempontjának előtérbe helyezésétől — ami alsóban természetes —, s be kell mutatnunk a másik két aspektust is, ami a szófajiságban meghatározó: az alaktanit és a szintaktikait. Mindez egyelőre vajmi kevéssé valósul meg a tankönyvekben.

Alsóbb osztályokban további gond, hogy nem tanítható még meg a teljes szófaji rendszer, s a szófajok tanítási sorrendje sem követi a tudományos rendszerezést (vö. Adamikné 1995a: 149—50). Éppen ezért óvatosan kell bánnunk a definíciókkal és a minősítésekkel: ne kerüljön például a névelő és a névutó véletlenül se a névszók közé — bár a főnév bemutatása után következnek —, ahogy ez többek között pl. az Apáczai-sorozat tankönyveiben található. Adamikné Jászó Anna továbbá felhívja a figyelmet arra is, hogy alsóban a szófajok tanítása 1978 óta kérdések alapján történik (1995a: 148—9). A főnév meghatározása ezek szerint a következő: a főnév *ki, mi* kérdésre felelő szó, valaminek vagy valakinek a neve. Tehát a szófajdefinícióban már a jelentéstani szempont is kiküszöbölődik. Nem szeretném most mindezt kommentálni, de tény: több alsós tankönyvben találkoztam ezzel a szemlélettel, s megdöbbenőnek tartom. Mi lesz például majd a mondatrészek tanításakor, hogyan alkalmaztatható ezek után a konstrukcionális elemzésben a kérdezhetőség szempontja később?

Mindezek után nézzünk néhány tipikus szófajteni problémát!

Vegyük elsőként az igenemek ügyét! Szinte minden tankönyvben — az egyetlen általam ismert kivétel a világbanki Magyar nyelv — a cselekvő, szenvedő, műveltető és visszaható igék mellett a ötödik igefaj a ható. Mindez természetesnek mondható, hiszen a referencianyelvtanokban is így szerepel, ám az újabb kutatások, s ez a szakirodalomban már jó ideje hozzáférhető, kétségtelenül teszik, hogy egyrészt a ható igék nem tekinthetők önálló igenemnek, másrészt az ötödik igefaj a **mediális igék** osztálya. Mindezt a következő megfontolások alapján állíthatjuk: a *-hat/-het* képző ún. automatikus képző, azaz az igei szófajkategória minden eleméhez hozzátehető, létezik tehát cselekvő-ható (*fésülhet*), szenvedő-ható (*fésültethetik*), műveltető-ható (*fésültethet*) és visszaható-ható (*fésülködhet*) ige is. Mindemellett több kutató meg is kérdőjelezi a *-hat/-het* képző voltát, és többek között korlátozott továbbképezhetősége miatt a

jelek osztályával rokonítják ezt a toladalékmorfémát (legutóbb például Kenesei 1996: 92—5). A mediális igék — például *felserdül, kinyílik, bemocskolódik* — jellemzőit pedig röviden a következőképpen foglalhatjuk össze: a cselekvő és a szenvedő igék között alkotnak átmenetet (ezért nevezzük őket középigének is), mindig történést, létezést vagy valamilyen fizikai vagy lelki állapotváltozást, állapotban levést fejeznek ki, intranszítívek, nem passzíválhatók, élő ágens semmilyen formában nem tartozhat vonzási körükbe, akarattól független szükségyszerűséget jelölnek, így nincsen hathatós imperatívuszuk (vö. Abaffy 1978: 280—93). Úgy gondolom tehát, hogy időszerű lenne, ha a tankönyvek is átvennék ezt a szemléletet, s ebben a kategorizálásban tanítanák az igenemeket, hiszen az iskolai nyelvtanoknak is alkalmazkodniuk kell a legújabb tudományos eredményekhez.

A főnévi szóosztály bemutatásában a leggyakoribb probléma az, hogy a **köznevek** szemantikai alosztályai vagy egészében hiányoznak, vagy csak részlegesen szerepelnek, s akkor sem mindig jól. Igaz, hogy az egyedi név, gyűjtőnév, anyagnév és elvont név kategóriák szakmailag átgondolást igényelnek, ám ha a tankönyvek ezt a felosztást közvetítik, akkor teljes képet kell adni, s ki kell küszöbölni azt az igen gyakori hibát is, hogy a gyűjtőnevek közé ne kerüljenek fölürendelt vagy nemfogalmak, mint például: *gyümölcs, virág* (vö. Adamikné 1995a: 161).

Alig akad nyelvtankönyv, amelyben ne okozna gondot a **melléknevek és a melléknévi igenevek** összekeverése legalábbis a példák szintjén. Ez úgy jelentkezik, hogy a melléknevek közé rendszeresen — elsősorban — folyamatos melléknévi igenevek keverednek többnyire a feladatokban és a gyakorlatokban. Az apáczaiz tankönyvekből valók a következők melléknévként minősített alakok: *lengő, düledező, hulló, érkező* stb. Mindez egyértelműen tankönyvírói hiba. Általános iskolai szinten — úgy gondolom — még a melléknévi igenévből szófajváltással melléknévvé lett lexémákat sem célszerű példaként felhozni. A fenti esetekben azonban nem erről van szó. S mindehhez vegyük hozzá, hogy a gyerekek alsóban kérdő névmások segítségével tanulják meg elkülöníteni a szófajokat!

Sajátos problémát vetnek fel a **számnevek**, ha az iskolai oktatást szembe-
sítjük a tudományos kutatással. A legutóbbi szófajtani szakirodalomban — jól-
lehet nem hagyománytalanul — a számnévet nem tekintik önálló szófaji osz-
tálynak — úgy vélem: joggal. Úgy tűnik, a számnév pusztán jelentéstani alapon
elkülönülő szóosztály elsőrendűen a melléknévi kategórián belül (vö. például
Keszler 1995: 294—300; a téma monografikus feldolgozása: Ágoston 1993).
Kérdés tehát az, hogy ebben az esetben hogyan tükrözzék az iskolai nyelvtanok
ezt az álláspontot. Nyilvánvaló, hogy a számnév fogalmát, hiszen a melléknevek
(és részben persze a főnevek) jól elkülöníthető, homogén alosztálya, minden-
képpen meg kell tartani a szófajok között, külön fejezetben tárgyalni és tanítani,
ám felsőbb osztályokban ezt a részt már azzal kell kezdeni, hogy a számnevek
nem önálló szófaji csoport, s meg kell határozni és indokolni hovatartozásukat;
így nem szakadunk el a korábbi nyelvtanírói hagyománytól sem, de nem térünk
el a legújabb szófaji kutatások eredményeitől sem. Mindettől a problémától

független és feltétlenül javítandó azonban az az állandóan visszatérő tévedés, hogy a *néhány* határozatlan számnévi névmást az iskolai nyelvtanok többsége határozatlan számnévnek minősíti — valószínűleg a *kevés* számnévvel való szemantikai rokonság következtében. A határozatlan számnév — melyből úgy tűnik, mindössze kettő van: a *sok* és a *kevés*, így több példával a kategóriát nem tudjuk illusztrálni — és a határozatlan számnévi névmás mind jelentéstani, mind pedig alaki és szintaktikai kritériumok alapján elkülöníthető egymástól. Az alapszófajokhoz tartozó számnév (azaz melléknév) viszonyított jelentésű (a *kevés* mindig valamihez képest *kevés*), képezhető (*kevesell*), fokozható (*kevesebb*) és bővíthető (*nagyon kevés*). A névmás ehhez képest sohasem viszonyít (nem véletlen, hogy a matematikában csak *néhány* van, *kevés* nincs), és indirektsége következtében a fenti módosítások nem hajthatók végre rajta (**néhányall*, **néhányabb*, **nagyon néhány*) (vö. Laczkó 1992a). Egyes tankönyvszerzők a határozatlan számnévhez kapcsolódó gyakorlatokban aztán teljesen összekeverik a hagyományos számnévi elemeket a mennyiséget jelentő melléknevekkel (például *tengernyi*), nem véve tudomást arról, hogy ebben az esetben nem tudunk a példák sokaságából válogatni.

Ugyancsak sok gondot okoznak a szerzőknek a **névmások** is. Alsóban az egyik legmegdöbbentőbb jelenség az, hogy a személyes névmásokat a tulajdonnevekhez kapcsolják — azaz a személyes névmás így a tulajdonnevek helyettesítője lesz — a *személyes* jelzőt tárgynyelvi és nem metanyelvi síkon értelmezve (vö. Adamikné 1995a: 162). Ugyancsak problémát jelent a névmási helyettesítés értelmezése is. Mivel a névmásokat általában helyettesítő szófajnak minősítjük — jóllehet véleményem szerint ennek az értelmezésnek az igazságértéke elsősorban a *helyettesítés* fogalmának meghatározásán múlik —, és minden nyelvtan először a személyes névmásokat tanítja, itt történik meg a helyettesítés bemutatása is. Csakhogy éppen a személyes névmások esetében ez a kérdéskör meglehetősen problematikus. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk: másképp realizálódik a szubsztitúció az *én* és a *te*, megint másképp a *mi* és a *ti* esetében, s ha a helyettesítésen az egyszerű grammatikai szubsztitúciót értjük, akkor igazán helyettesítő szerepű csak az *ő* és az *ők* lehet (l. ezt részletesen G. Varga 1988: 161, Laczkó 1992b: 111—5). A helyettesítés homogén grammatikai kategóriaként való kezelése következtében találkozhatunk egyes tankönyvekben azzal a kitételrel, hogy a *mi* = *több én* (*sic!*). A névmási szóosztályon belül a másik kirívó pontatlanság az általános és határozatlan névmások teljes összekeveredése szokott lenni. Mindkét névmási alosztály legfőbb jellegzetessége az, hogy alapvetően logikai operátorként működnek a nyelvben (vö. Laczkó 1995: 403), s így a sajátos logikai funkciók alapján probléma nélkül szétválaszthatók. Ezzel nem azt állítom, hogy általános vagy akár középiskolai szinten logikai operátorokkal kellene foglalkozni — ezt pusztán a tankönyvíróknak ajánlom, hogy ne legyenek például a *bárki*, *semelyik* névmások a határozatlan csoport bemutató példái között vagy a *valaki*, *némelyik* az általánosok között.

A viszonyszók köréből két tipikusnak nevezhető problémát emelnék ki. Az egyik az **igekötők** ügye. Az ezzel kapcsolatos gondokat nem minősíthetjük teljes egészében szerzői hibának, inkább a referenciaanyagok pontatlanságá-

nak, részleges kidolgozatlanságának a következménye. Konkrétan: az igekötők általában definiálatlanul maradnak a tankönyvekben, mindössze valamiféle jelentésmódosító szerep, esetleg — de ez már nem biztos — irányjelölő és tömörítő funkció kerül elő, ám ezek is kifejtetlenül, általában magyarázat nélkül. Köztudott, hogy az igekötőket képzőszerű állexémának tekintjük, s az is tény, hogy az igekötők funkcionális tulajdonságai nem egyneműek (vö. Lengyel 1995: 320) — ezek közül a három alapvető Kiefer szerint az aspektusképzés, az akcióminőségképzés és a szóképzés (1992: 830). Nyilvánvaló, hogy mindezt, főleg az alsóbb iskolafokokon nagyon nehéz megfelelően közvetíteni, ám ahogy ez jelen pillanatban történik, semmiképpen nem megfelelő, mert így ez az ismeretanyag csak „bemagolható” a gyerekek számára, de megérteni nem nagyon lehet. További gond, hogy valószínűleg helyesírási szabályzatunk hatására sok tankönyv az igekötőket határozós összetételnek tekinti. A magam részéről az igekötős alakulatok összetétel voltát is megkérdőjelezem, hiszen az elől álló igekötő inkább valamiféle praefixumszerű elemre emlékeztet, de hogy határozói viszonyjelentés nem lehet igekötő és ige között, az tény. Szintaktikai viszonyjelentés — akár a szószerkezeteket, akár a szóösszetételeket tekintjük — csak két valódi lexéma között jön létre, az álszó és a valódi szó kapcsolata morfológiai jellegű szerkezetet eredményez (vö. Berrár 1975). (Egyébként helyesírási szabályzatunk is elsősorban az elválasztás esetében tekinti az igekötős alakulatokat összetételnek. A többszörösen összetett szavak szótagszámlálására és kötőjelezésére vonatkozó szabály ebből a szempontból felemás: ha egy szótagú az igekötő, nem összetételi előtag, akkor két vagy több szótagú, akkor igen.)

A másik többször visszatérő probléma a viszonyszók körében a **módosítószókkal** adódik. Alsóban még nem, de felsőbb osztályokban, illetve középiskolában talán már megtanítható lenne a partikula fogalma. A partikulák, melyek eddig a módosítószók között szerepeltek, s nem különültek el tőlük, csekély jelentéstartalommal rendelkező pragmatikai-kommunikatív indikátorok, vannak közöttük becslő, árnyaló stb. szerepűek (például *Csak* tegnap érkeztem, *De* szép; s ide tartoznak a tagadószó, az óhajtószó, az *-e*, *ugye* kérdőszócskák stb.), míg ezzel szemben a módosítószók funkciója az, hogy megmondják egy nyilatkozat valószínűségi fokát, így önálló kommunikatív egységek, ítéletek az ítéletek felett (vö. Keszler 1995: 304). Természetesen mindezt az adott korosztálynak megfelelő módon, a megfelelő magyarázatokkal kell közvetíteni. Am ha nem „bonyolítjuk” is meg a partikulákkal a szófaji rendszert, akkor is vigyáznunk kell a példaválasztással a módosítószók körében — s ez újra csak tankönyvírói hiba. Gyakran találkozni ugyanis azzal a jelenséggel, hogy a *kell*, *lehet* személytelen jelentéstruktúrával rendelkező igéket módosítószónak minősítik — legalábbis a feladatokban és gyakorlatokban. Tény, hogy ezek az igék rendelkeznek bizonyos modális tartalommal, ám akkor is inkább — a magyar szófaji rendszerezésekben egyébként nem létező — modális segédigékhez kellene sorolni őket, de semmi esetre sem a módosítószókhoz.

(Folytatjuk)

SZAKIRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1978. A mediális ígéről. *MNy.* LXXIV. 280—93.
- Adamikné Jászó Anna 1995a. A grammatika az alsó tagozatos tankönyvekben. *Nyr.* 119. 142—164.
- Adamikné Jászó Anna 1995b. A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben 10—18 éves korig. *Nyr.* 119. 380—392.
- Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmaznevek.* Fórum Könyvkiadó.
- Antalné Szabó Ágnes 1995. Szemléletek és módszerek a helyesírás-tanításban. In: Bozsik Gabriella—V. Raisz Rózsa szerk. *Helyesírásunk elméleti és gyakorlati kérdéseiből.* Eger. 96—116.
- Berrár Jolán 1975. Morfológiai szerkezetek — szintaktikai szerkezetek. *MNy.* LXXI. 35—45.
- G. Varga Györgyi 1988. Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy.* LXXXIV. 167—172.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: *Nyelv, nyelvész, társadalom.* Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapján barátaitól, kollegáitól, tanítványaitól. II. kötet. Janus Pannonius Tudományegyetem PSZM Projekt Programiroda. 92—5.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119. 293—308.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan. 1. kötet. Mondattan.* Budapest. 797—886.
- Laczkó Krisztina 1992a. Gondolatok a névmások szófajiságáról. In: Kozocsa Sándor Géza—Laczkó Krisztina szerk. *Emlékkönyv Rácz Endre 70. születésnapjára.* Budapest. 150—6.
- Laczkó Krisztina 1992b. Hány személyes névmásunk van? In: Keszler Borbála szerk. *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Budapest. 108—26.
- Laczkó Krisztina 1995. Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz. *Nyr.* 119. 398—408.
- Lengyel Klára 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119. 310—33.
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1984.
- Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Szerk.: Faluvégi Katalin—Keszler Borbála—Laczkó Krisztina. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 1994.
- A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. Trezor Kiadó. Budapest. 1991.
- A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. Tankönyvkiadó. Budapest. 1968.
- A mai magyar nyelv rendszere. I. kötet. Szerk.: Tompa József. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1961.
- Nyelvművelő kézikönyv. I—II. kötet. Főszerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1983—85.
- Rácz Endre 1974. A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. In: Rácz Endre—Szathmári István szerk. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakntana köréből.* Budapest. 135—49.
- Rácz Endre 1985. A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. *MNy.* LXXXI. 258—66.

Laczkó Krisztina

Keresztnevek és becézőnevek népnyelvi mezőben

Jelenkori név- és nyelvjárástani szakirodalmunk keresztnevekkel foglalkozó gazdag fejezetében ritkán találunk utalást azokra a jelentésbeli tájszavakra, melyeket eredetük e névtípushoz kapcsol.

Tájszókincsünk ezen egységének szótározása pedig hagyományokra tekint vissza. A jelenségre már Kresznerics szótára (1831) is felhívja figyelmünket. A Vörösmarty Mihály nevével fémjelzett Magyar Tájszótár (1838) szintén felvesz gyűjteményébe egynéhány olyan tájszót, mely témánkba illik. A főbb típusok már ekkor is képviselve vannak: tájszóként használt női és férfi keresztnév, női becézőnév egyszerű és összetett alakban. Például: *csilla* 'zöld gyékény, mellyel a szőlőt kötözik' (Szeged); *katus*, *katica ember* 'konyhán nyalakodó és asszony dolgaiba avatkozó férfi' (Balatonmellék); *masa* 'konyhai vaslapát, vaslapocka' (Eszék vidéke); *péterszeg* 'kemény ág a deszkában' (Kemenesalja); *falukata* 'faluban fel s alá kerengő' (közmondás a székelyeknél). Nem a névszótár teljességével, de annak igényességével közli a gyűjtőterület leggyakoribb 17 keresztnevet 42 alakváltozatban.

A példák nagyobb számával egyszersmind a típusok is árnyaltabbak Szinnyei József Magyar Tájszótárában (1893—1897—1901). Az előbbieket mellett keresztnevekből képzett igéket és mellékneveket is találunk itt, igaz a főnevekhez viszonyítva kisebb arányban. Pl.: *bőrfjánoskodik* 'részegeskedik' (Moldva, Klézse); *gyurkóz* 'gyomroz' (Ipoly völgye); *istapistáz* 'tréfál' (Kecskemét); *ellázárodik* 'elbetegesedik, elnyomorodik' (Udvarhely vm.); *marginos* 'olyan szíjon vagy zsinegen lógó kampó a szövöszéken, mely megakadályozza, hogy a szálak lecsússzanak a hengerekről' (Heves megye); *hóipistál* 1. 'jön-megy, házal' (Székelyföld); 2. 'udvarol, kérlel' (Kiskunhalas) 3. 'nagy hangon és élénk taglejtéssel beszél, ad elő valamit' (Nagybány, Szatmár vm.) 4. 'hosszas erkölcsi oktatást ad valakinek' (Őrség); *péterkés* 'csapos végű pl. fa' (Csik vm.).

Az imént felsorolt példák csupán reprezentálják a becézőnevek szófaji változatosságát, de filológiai következtetések levonására a főnévi csoport százöt adata ad lehetőséget.

A keresztnév alapú tájszó keletkezésének legkedveltebb módja kb. 60%-ban összetétel. Az alapalakú férfi keresztnév 90%-kal gyakoribb tájszóalkotó elem, mint a hasonló női keresztnév. Összetételi utótagként a becézett női és férfi keresztnevek egyenlő arányban lelhetők fel Szinnyei József munkájában. A tájszavak javarészt jelöletlen birtokos jelzős vagy minőségjelzős összetételek. Adatainknak több mint 10%-a önmagában álló női és férfi keresztnév

mint tájszó. A kettő közötti arány mégis az utóbbi használati elsőbbségét bizonyítja.

Nyelv- és névlélektani okokkal, valamint a névdivattal magyarázható, hogy mely keresztnevek és alakváltozatok aktivizálódnak a dialektusok nyelvhasználatában. Ugyanúgy a szókészletnek, szókincsnek is csak egyes elemei kapcsolódnak a névi elő- vagy utótaghoz.

Előtaghoz általában az alapszókészlet tőszavai, növény- és állatnevek: *jakabszőlő* 'Jakab-napra megérő szőlő' (Baja); *lukácsvirág* 'mocsári gólyahír' (Csurgó vidéke); *nándorfű* 'Glechoma' (Balaton-mellék); *pongráccseresznye* 'ropogós húsú cseresznye' (Hegyalja, Borsod-Abaúj-Zemplén megye); *marcihal* 'Barbus fluviatilis' (Tiszamellék); *petibogár* 'hétpöttyös böde' (Baranya megye); *piroskakeszeg* 'Scardinius erythrophthalmus' (Szeged); *katókabogár*, *katalinkabogár* 'katicabogár' (Szatmár vm.); használati tárgyak nevei: *dórikorsó* 'nagy, mázatlan cserépkorsó' (Somogy megye); *zsofja kalap* < ?Zsófia 'az úri nők régen, télen selyemből, nyáron szalmából való kiterített zsofja kalapot viseltek' (Torda). Alkalmanként a peremszókincsből kerülnek át: *ádámcivil* 'meztelenség'. Olykor tájszavak: *katipila* 'női munkát szívesen végző fiú, férfi'; *katalinkapólinka* 'katicabogár'; *szentgyörgypaduc* 'Chondrostoma nasus'.

Keresztnévi utótaghoz szintén az alapszókincsből merít a nyelvjárási szóalkotás, például:

az emberi természettel összefüggő főneveket:

utcakati 'mindig az utcán ténfergő leány v. asszony; *utcapista* 'mindig az utcán lézengő fiú v. férfi; *fésűmiska* 'tehetetlen, élheteretlen ember';

népetimológiával:

rubijankó < rubiánka; *cukor Palkó* < Zucker bäcker 'cukrász'.

Fizikai és szellemi képességekre utaló tulajdonságot jelölők:

duzmatyi 'duzzogó'; *tyúkmiska* 'élhetetlen ember'; *surjánbandi* 'eszelős';

többnyire melléknevek:

hődöri gyurka 'pimasz'; *totyapali* 'lusta, lomha'; *bócérkata* 'borzas hajú'; *bodor éva* 'hóbortos'; *buhamári* 'ügyetlen'; *hőgőkata* 'együgyű nő'; *szélpanna* 'szeles nő';

szótagismétteléssel:

kóboribori 'kóborló nő'.

A név alapú tájszó hangulatának és jelentésének kapcsolata némiképp módosítja a keresztnevek becézéséről eddig vallott nézeteinket. A becézőnév alapú tájszó nem csupán kedveskedő hangulatot hordozhat:

árpika 'árpácska'; *gazsi* 'bohókás gyerek'; *angyélka* 'színes papír'.

Általánosabb a tréfás indíttatás:

jankó '(halászok nyelvhasználatában:) apacs' = 'vezérfa az öreghaló két végén'; *marci* 'kenyér'; *miska* 'gyümölcsfereg'.

Olykor közömbös hangulatú:

jancsi 'takács szerszám'.

Esetenként negatív tartalmú:

jani 'manó, fene, mennykő'.

Ugyanezen tájszavak összetételi utótagban szellemi képességek hiányára utalnak.

A keresztnév alapú tájszavak sorában helye van a két nem kontaminációjából adódó ragadványnév értékű alakulatoknak is:

pistakisasszony 'férfiaskodó nő'; *bori bácsi* 'asszonyos hajlamú férfi'.

Ilyen onomato-dialektológiai előzmények után önként adódik az összevetés igénye a XX. századi példákkal. Alábbi gyűjteményem az Új Magyar Tájszótár 600 ezres cédulaanyagára épül, mely az 1890—1960 közötti hét évtized paraszti kultúrájának, népi kismesterségei szókincsének enciklopédiaszerű feldolgozását adja, a magyar nyelvterület egészéről, a rendelkezésre álló kéziratossá és nyomtatott források alapján. Korábbi, e témából írott dolgozataimban bemutatam a kb. 1200 adat szófaji sokszínűségét, az igék, főnevek, melléknevek, határozószók képzőinek változatosságát. Külön foglalkoztam a főnevek népes csoportjának kedvelt típusával, az alapalkban használt általában egy, ritkán két vagy több jelentésű női és férfi keresztnemekkel, mint tájszavakkal. Utaltam szóföldrajzi megoszlásukra. Példák sokaságával bizonyítottam, hogy mennyire szívesen él a nép a becézés lehetőségével. A képzőhasználat bemutatásakor Hajdú Mihály rendszerezését követtem (1974), végül az összetett tájszavakat mint ragadványneveket Ördög Ferenc nyomán a névadás indítékai szerint osztályoztam.

A névgyakorisági listák szerint a legkedveltebb férfinevek 1890 és 1960 között: *József, István, László, Sándor, János, Lajos, Gyula, Mihály, Ferenc*. Tájszavak elemeként ez a sorrend a következőképpen alakul. A jelentéstartomány nagyságát, az alakváltozatok számát tekintve a *györgy* szócsaládját a *péter* követi 3 alakváltozatával és 12 összetételével, *lászló* 2 alakváltozatával, 10 összetételével, *mátyás* 1 alakváltozatával, 13 összetételével, *istván* 3 alakváltozatával, 6 összetételével, *andrás* 1 alakváltozatával, 7 összetételével, *ferenc* 1 alakváltozatával, 5 összetételével, a sor végén *pál* és *józsef* alakváltozatok nélkül 3, ill. 2 összetétellel. (A fentiek az ÚMTsz kis kezdőbetűs címszavai.)

Tekintsük át először a *péter*-nek és származékainak nyelvjárási jelentéskörét. Példánkban a név mint alapalak is képviselve van, ami nem általános jelenség a keresztnévből származó tájszavak esetében. S mi több a *péter*¹ és *péter*² szótári homonimák. A *péter*¹ 'a hengerre csavarodó kötél és hajtókarból álló emelőszerkezet' (Békés megyében), a *péter*² 'galambászok nyelvhasználatában:) kánya, vércse' (Csongrád megyében). De maradt a *péter*¹ tartományában még mindig egy olyan mező, ami kifejezi a személyhez kötöttséget. Látható ez egyrészt a következő szólásból: *Anná nincs ám osztán péterbácsi* 'nincs nála kegyelem' (Nagyölvéd, Szlovákia), másrészt a ragadványnévszerű összetételből: *lesipéter* 'leselkedni szerető ember' (Bács-Kiskun megyében), továbbá a metaforikus *péterszekere* 'Göncölszékér' (Kórógy), *péterkulcsa* 'kankalin' (Somogy megye) adatokból, melyek alaktanilag is igazolják az előbbi állítást, nemkülönben a *péterszeg* 'deszkában görcs' (Dunántúlon), *péterpáli* 'ilyenkor érő almafajta' (Kórógy).

A *pétercigány** 'gyermekjátékként:) pörgettyű' (Zala megye), *péterfillér* 'vékony pénzhez hasonló termésű növény' (Tolna megye), *péterpetügomba* 'közönséges kucsmagomba' (Hétfalu), 'légyölő galóca' (Krizba, Románia) jelenté-

* A *cigánypéter* tájszó magyarázatára l. Szabó József 1984: 159.

sek elszakadtak a személlyel kapcsolatos alapjelentéstől. Két egymástól teljesen eltérő jelentésével a *péterke* méginkább alátámasztja az alapszó jelentéstartományának fenti megosztottságát: *Emén a Péterkéje* (Csongrád megye), *El ne vesz-szen a péterkéd* (Baja) 'ha valaki vágyakozva néz a máséra' szólások még sejtetnek egy konkrét személyt. A *péterke*² jelentéseinek középpontjában a növény és állatnév áll. Ezek: *péterbogár* 'katicabogár' (Galambok, Zala megye), *péterkefű* 'közönséges párlófű' (Göcsej), *bükkfapéterke* 'moha' (Bogdánd, Románia) adatok. A másik becézőképzős alak, a *peti* jelentéstartománya az előbbiekhöz hasonlóan alakul; egyrészt személyhez kapcsolódik: *tukk neki Peti* 'meggondolatlan és buta emberre mondják' (Ormánság), másrészt a katicabogár népi neve (Baranya megye), de ez csak a *petibogár* összetételben jelenik meg (Kórógy). A *petike* 3 szótári homonimájában az előzőeken kívül egy alkatrész neve is olvasható: 'dunai malomban, a forgókó lyukaiban zörgő kis pálca, amely a gabonát a garat alatt függő kis medencébe rázza' (Szigetköz). A petróleumból rövidült *petró* (országos elterjedésű) a név alapalakjának egyik összetételi jelentésében *péterolaj* 'kőolaj' már felbukkant.

Másként építkezik a *györgy* tájszó és szócsaládja. Alakváltozatainak jelentését és számát, szófaji megosztottságát tekintve gazdagabb mint a *péter*, de frazeológiailag szegényebb annál. Általában egy- és kétjelentésű főnevek, melyek állatokat és növényeket jelölnek. Meghatározó az alapszó is: *györgy* '〈disznó hangjára utaló megnevezésként:〉 hízó disznó' (Feketegyarmat, Románia), csakúgy mint a *gyursi* (Földeák, Csongrád megye) < *yorkshire* népetimológiával és *gyuri*. Ez utóbbi többjelentésű, szóföldrajzilag is megosztott: 'kakas' (Veszprém megyében), 'disznó' (Feketevisón, Romániában), 'kártyajáték' (Nagykárolyban, Romániában). A *gyura* (Nagykanizsán) 'kakas' mint a *gyurkó* (Lóvaszpatonán) és a *gyurka* (Veszprém megyében).

Ezen fő jelentések mellett élnek a mellékjelentések, az összetételekben jelentkezők, a ragadványnévszerűek. A név mint utótag csak a jelöltek körét határozza meg, azok valamennyien emberek. Tulajdonságuk hordozója az előtag: *habrinkagyuri* 'gyorsbeszédű ember' (Szamoshat), *pacuhagyuri* 'pongyola, rendetlen öltözötű gyermek' (Szamoshat), *ruhagyuri* 'rendetlenül öltözött férfi' (Nagyvárad), *gégegyurka* 'nagy ádámcsutkájú ember' (Szekszárd, Tolna megye).

Egyéb mellékjelentései növénytaniak: *kevénygyurka* 'Zinnia' (Baranya megye), *gyurkószilva* 'magvaváló szilva' (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Említésre méltó az egy tájszón belüli becézés és kicsinyítés a *kisgyurka* 'kisujj' szóban (Nagyszalonta).*

Tájszótári névmonográfiára tett kísérletem csonka maradna, ha legalább jelzesszerűen nem utalnék a keresztnévi eredetű tájszavak utóéletére. Hogyan formál a mai népnyelv, s alkot-e egyáltalán ilyen szavakat? Mennyire erősen működik a köznyelvi kohó?

Az áttekintésre alkalmas szógyűjteményt a legújabb regionális tájszótárak kínálják. Közülük eddig a következőket tanulmányoztam: Mihályi tájszótár

* A *jancsi* és szócsaládjának elemzésére l. B. Lőrinczy Éva 1991: 423.

(1979), Nyúl község nyelvkinccse (1991), Büssüi tájszótár (1988), Ipoly menti palóc tájszótár (1987) és a Magyar Nyelvjárások c. folyóirat elmúlt tizenöt évfolyamának szójegyzékei.

A tájszókinccsnek látványosan (el)fogyatkozó adatai ezek. Egy részük csak alaki tájszó: *paprikajancsi*, *olcsójános*, *szentjánoskenyér*, *szentmihálylova*, *borzas kata* (Büssüi tájszótár). Olykor egyediek, mint *máriátlan* fn 'rossz, neveletlen, vásott gyermek', *hsz* 'nagyon, igen' jelentésben (Mihályi tájszótár), *falupanni* 'örökösen a faluban kuncsorgó személy' (Ipoly menti palóc tájszótár), *ruharézi* 'ruháját kímélés nélkül viselő, hanyagul szaggató gyerek' (Nyúl község nyelvkinccse), *mátyási tojtás* 'Mátyás napján tojt lúdtojtás' (Büssüi tájszótár) *mátyástojás* alakban található az Új Magyar Tájszótárban rákospalotai forrásból.

További összevetésnek most csak a rendelkezésre álló idő szab korlátokat. Térben ugyanis témánk nem ismer határokat, tudniillik országhatárokat. XIX. és XX. századi jelenség lenne csupán vagy a személynév természetéből adódó nyelvjárási, névtani kategória?

Mindenesetre alkalmazott névtudomány jelentéstani megközelítéssel, a szóalkotás módszereivel, a stilisztika árnyaltságával, a nyelvlélektan és a kultúrtörténet prizmáján át.

SZAKIRODALOM

- B. Lőrinczy Éva 1991. Jancsi és Juliska. In: Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 423—6.
- Hajdú Mihály 1974. *Magyar becézőnevek 1770—1970*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1979. *Mihályi tájszótár*. NytudÉrt. 103.
- Kresznerics Ferenc 1831. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda.
- Szabó József 1984. Keresztnév eredetű közszevek Nagykónyi nyelvjárásában. *MNyTK*. 170. 159—65. Szeged.
- Szinnyei József 1893—1897—1901. *Magyar tájszótár*. I—II. Budapest.
- Tóth Imre 1987. *Ipoly menti palóc tájszótár*. *MNyTK*. 176.
- ÚMTsz. 1979—1988—1992. B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új Magyar Tájszótár I—III*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Várkonyi Imre 1983. *Büssüi tájszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vörösmarty Mihály 1838. *Magyar tájszótár*. Magyar Tudós társaság.
- Ábrahám Imre 1991. Nyúl község nyelvkinccse. *MNyTK*. 195.

Vitányi Borbála

Tájszók Felnémetről

Felnémet 1960-ig önálló település volt. 1961-ben — egy korábbi felsőbb akarat megvalósulásaként — csatolták Egerhez. Bár a falu és a megyeszékhely földrajzi távolsága nem volt számottevő, Felnémetnek kialakult a sajátos arculata, népszokásaiban, nyelvhasználatában — mely a palóc nyelvjárás egy változata — elkülönült Egertől.

A FNESz. a településnév *német* utótagját úgy magyarázza, hogy az az egykori német telepesek lakóhelyére utal. „A *Fel-* előtag pedig az egykori **Alnémettel* való korrelációra mutat” (Kiss Lajos 1978: 215).

Felnémeten a palóc nyelvjárás egyik változata járja. Ennek sajátosságaira mutat rá a falu szülőtte, Török Sándor Konstantin ciszter rendbeli filológus-tanár a múlt század végén. A Magyar Nyelvőrben megjelent dolgozatában hangtani és alaktani szempontból vizsgálja a falu által használt dialektust. Kimutatja a palócság nyelvével azonos, illetve az attól eltérő jegyeket. Megemlíti, hogy a felnémetiek — esetenként — a szomszédos tárkonyiakétól is eltérő nyelvjárási változatot beszélnek (Török Konstantin 1896). A falu szókincsének összegyűjtésére ezidáig nem került sor. Noha elszórtan találunk erre vonatkozóan adatokat, a szavak inkább szólásokban jelennek meg. (Bakos József Heves megyei szólások című cikke a Hevesi Szemle című folyóiratban jelent meg.)

Török Sándor említett munkájában a lexikai egységeket főleg szemléltetésül használja. Ezek alaki tájszók. Az Új Magyar Tájszótár eddig megjelent három kötetében sem találunk utalást Felnémetre. Ennek lehet az is oka, hogy néhány felnémeti tájszót a gyűjtők egrinek vélték. A helynévmutatóban Felnémet neve ugyanis *Eger* címszó alatt szerepel (18 c 3), a térképek pedig nem tüntetik fel.

Mivel Felnémet gyermek- és ifjúkorom színhelye, a szavak jó részét a 40-es és 50-es években hallottam az élőbeszédben. Ezen szavak megmaradásának ellenőrzése végett a helyszínen hagyományos módon folytattam gyűjtést 1990—95 között. Régebbi ismerőseim, barátaim közlése szolgált forrásanyagul. Jelentős segítséget nyújtott Dr. Lőkös István egyetemi tanár és Németh András egykori általános iskolai tanárom.

A szavakat elnagyolt fonetikus jelöléssel jegyeztem le. Példamondatot ritkán használok. Erre csak akkor kerül sor, ha az a pontosabb megértést szolgálja. A szómutatványban a betűrendet követem. Először a köznyelvi vagy köznyelviesített formát mutatom be — ez szerepel címszóként —, ezt követi a tájnyelvi alak, majd a szófaji meghatározás. Néha megkísérlem a stílus minősítését is. Előfordul, hogy megjegyzés zárja a szócikket. Mivel dolgozatom csak töredékét képezi a felnémeti tájszókincsnek, a bemutatott szavak mennyisége a későbbiekben bővíthető. Nem szerepelnek a szógyűjteményben olyan alaki tájszók, amelyek a nyelvjárásra jellemző hangtani sajátosságokból adódnak, tehát közismertek. Ilyenek például az *i* és *ü* előtti palatalizálódás (*gyió*, *hetyi*, *patyika*, *tetyű* stb.). Szükségesnek láttam azonban minden más esetben az alaki tájszók felvételét is.

apó	<i>apó</i> fn. 'nagyapa'
ágy	<i>ágyom</i> fn. 'nagynéni', 'sógorzó' Megj. A köznyelvi alakhoz képest a szó birtokos személyjeles alakban fordul elő.
bögre	<i>bögre</i> fn. 'kisebb fajta vizesedény'
bengézik	<i>béngézik</i> ts ige 'a szüret után meglévő gyümölcsöt összeszedi'. Elsősorban a bizalmas társalgás szava.
bodzafa	<i>bocfa</i> fn. 'bodzafa'
bodzafa puska	<i>bocfapuska</i> kif. 'bodzafából készült játékszer'
bordácsík	<i>bordáccsik</i> fn. 'csigatészta' Megj. Jellegzetes Eger környéki tájszó lehet, mivel az ÚMTSz. jegyzetapparátusának két adata is erre utal (Eger, Nyr. 25[1896]; Felsőtárkány, Etnográfia 66[1955]).
borízú alma	<i>borízó alma</i> kif. 'nyáron érő, kellemesen savanykás ízű almafajta'
búbikázik	<i>búbikázik</i> tn. ige 'négykézláb mászik' Szent Verony má megin <i>búbikázik</i> a garádba (ui. részeg). Hangfestő, pejoratív jelentésű szó.
buddog	<i>buddog</i> tn. ige 'bujkál (vkiben a betegség)'
búgattyú	<i>brugattyú</i> fn. 'zsinegre kötött fadarab'
cepe	<i>cepe, szepe</i> fn. 'gombafajta, a vargányafélék egyike'
csajtos	<i>csajtos</i> mn. 'csatakos, latyakos, sáros'
csatorna	<i>csatorna</i> fn. 'barázdákkal elválasztott néhány szőlősor'
csendít	<i>cséndít</i> tn. ige 'halottnak harangoz'
cserbóka	<i>cserbóka, csorbóka</i> fn. 'pitypang, gyermekláncfű'
csilleng	<i>csilleng</i> fn. 'kis szőlőfürt'
csiperke	<i>csipircsik</i> fn. 'gombafajta' <i>Csipircsik</i> gombát szettem a Pirittyóba.
csuma	<i>csuma</i> fn. 'torzsa, csutka'
csupasz	<i>csipasz</i> fn. 'toll nélküli madárfióka' Megj. A köznyelvi melléknévből tapadással keletkezett főnév.
díbogják	<i>díbogják</i> tn. ige 'beszélnek, suttogják' Megj. A még nem hivatalos, nem közismert eseményről titokban beszélnek.
dikó	<i>dikó</i> fn. 'fából készült ágyféle'
egyeg gomba	<i>egyes gomba</i> kif. 'egyesével termő tőkegomba' (vö. csoportos tőkegomba)
ez miénk	<i>emménk</i> kif. 'miénk' Megj. A címszó mellett ismeretesek az <i>ettéd, ettéték, ezövék</i> is. Ezek köznyelvi alakja <i>tied, tietek, övék</i> . Török Konstantin írja: „A birtokos névmások előtt álló névelő mindig magas hangú az asszimiláció miatt” (i. m.).
eskarablya	<i>eskarablya</i> fn. 'foltos szalamandra'
édes	<i>édeske, édes</i> fn. 'nagyamama'
felérez	<i>félérez</i> 'álmából felébred' <i>Félérezett</i> a gyerek.

félíg szálló	<i>fészállító</i> fn. 'tollasodó, de még önállóan repülni nem tudó madárfióka'
ganga	<i>ganga</i> fn. 'evéskor a kisgyerek nyakába kötött kötényféle'
garád	<i>garád</i> fn. 'kerítés (leginkább élősövényből)'
háti	<i>hátyi</i> fn. 'hátikosár, vesszőből font puttonyféle' Ety <i>hátyi</i> cseresznyét vittem a piacra. Jelentéstapadással keletkezett szó.
halából	<i>halából</i> tn ige 'siet, kapkod' Ne <i>haláboj</i> má olyan nagyon.
herőce	<i>herőce</i> fn. 'csöröge, forgácsfánk' Forgács alakúra csavart, zsírban kisütött omlós sütemény.
húszfont	<i>húszfont</i> fn. 'kópé, gézengúz' Naty <i>húszfont</i> vatte.
irtó vas	<i>irtó vas</i> kif. 'asztatot szurkáló, villás farkú, botra szerelt vas'
ittég	<i>ittég</i> hsz. 'itt'
jód	<i>jód</i> hsz. 'jól' Vigyázz, mer <i>jód</i> elesel.
kácsong	<i>kácsong</i> tn. ige 'rosszalkodik, csintalankodik' Ne <i>kácsong</i> má, te gyerek! Valószínűleg hangfestő-hangutánzó szó.
kaszli	<i>kaszli</i> fn. 'kisebbfajta, többfiókos szekrény'
kázsmérkendő	<i>kázsmérkendő</i> kif. 'díszes, mintázott selyemkendő'
kocér	<i>kocér</i> fn. 'az ásóra vagy lapátra ragadt föld letisztítására használt kisebb méretű vas- vagy fadarab'
kompózkodik	<i>kompókogyik</i> tn ige 'gubbaszt, meghúzza magát' Ott <i>kompókodott</i> az asztalná. A kissé ittas, pityókás emberre mondták.
kongatás	<i>kongatás</i> fn. 'tűz vagy egyéb veszély esetén a harang félreverése'
korozsma	<i>korozsma</i> fn. 'ajándék, amelyet a keresztszülöktől két éves korban kap a gyerek (ruhanemű)'
korpitálás	<i>korpitálás</i> fn. 'kerepelés' Megj. Nagycsütörtöktől, az ún. csonka misétől a feltámadásig terjedő időben kereplő szólt a harang helyett.
laposkötél	<i>laposkötél</i> fn. 'lapos kötél, szíjhoz hasonló kötél, amivel rözsét, szárat stb. kötnek össze'
leveteti magát	<i>levetetyi magát</i> kif. 'lefényképezkedik'
lítánia	<i>létányija</i> fn. 'lítánia' Szókapcsolatokban <i>májusi létányija</i> , <i>októberi létányija</i> .
litya	<i>litya</i> fn. 'színes anyagból készült, elől végig gombos, fodorral díszített blúz'
lóré	<i>lóré</i> fn. 'csille' Megj. A „hordógyár” (a felnémeti fűrészüzem) szállítóeszköze volt.
lőszemű szilva	<i>lőszemű szilva</i> kif. 'ringlóféle'

lucerna	<i>luterna</i>
májfa	<i>májfa</i> fn. 'májusfa' Megj. Május elsején a legények pántlikával, kendővel feldíszített fát állítottak a kiválasztott lány számára.
makuka	<i>makuka</i> fn. 'napraforgómag'
mályva	<i>mályva</i> fn. 'papsajt'
morvánkálács	<i>morvánkálács</i> fn. 'kerek, nagy méretű, foszlós kalács' Megj. A lakodalmas menet, miután a lányos házhoz ért, a menyasszony az ún. lesen lévőök, tehát nem meghívottak részére egy-egy szelettel kedveskedett.
masina	<i>masina</i> fn. 'tűzhely'
meg-meg	<i>mëmmëg</i> hsz. 'ismét, újra'
misling	<i>misling</i> fn. 'csalamádé, silónak való, sűrűn vetett kukorica vagy napraforgó'
mutyiban	<i>mutyiba</i> hsz. 'titokban, alattomosan'
nene	<i>nene</i> fn. 'néni', 'nagynéni'
ottég	<i>ottég</i> hsz. 'ott' <i>Ottég</i> laktak a Bossodba e.
pampuska	<i>pampuska</i> fn. 'fánk'
pectej	<i>pectej</i> fn. 'édeskés ízű, a tehén közvetlen ellés utáni teje'
pelejke	<i>pelejke</i> fn. 'alacsony, láb nélküli bölcső'
peszterkedik	<i>peszterkegyik</i> tn ige 'peszterkedik, sündörög, pizmog' Aggyíg <i>peszterkedel</i> , míg jód elesel. Igen széles körben elterjedt tájszó. Valószínűleg hangulatfestő. Megj. Felnéméten kialakult egy sajátos mellékjelentése is. Ez a nőekkel való csintalankodásra, netán a nemi érintkezésre vonatkozott. Az egyik, kissé ügyefogyott felnémeti agglégény állítólag így háritotta el az egri bordélyházban a kéjnő közeledését: „Jaj, kurva néni, én még sose peszterkettem.”
penye	<i>penye</i> mn. 'kényes, gyenge, tehetetlen' Ne legyé má olyan <i>penye</i> !
poshadt	<i>posat</i> mn. igenév 'romlásnak indult (folyadék, étel, gyümölcs)'
pitlélni	<i>pitlényi</i> fn. igenév 'örletni' Megj. Csak főnévi igenévi alakban használatos mint a mondat célhatározója: Elfogyott a liszt, hónap menek <i>pitlényi</i> . A szó jelentése valószínűleg összefügg a 'malomszita', 'szítált liszt' jelentésű <i>pitle</i> szóval (TESz. <i>pitle</i> a.).
sajtár	<i>zsétár</i> fn. 'fából vagy fémből készült fejedény'
sank	<i>sank</i> fn. 'kavics, sóder'
sürög	<i>sëreg</i> tn ige 'forog, sűrög' „Úgy <i>seregtek</i> , mint annak a rengyi.” (Török K. i. m.).
sifon	<i>sifony</i> fn. 'szekrény'
singolás	<i>singolás</i> fn. 'hímzés, az alsószoknya hímzett díszítése' Kif.: <i>singolt szoknya</i>
sinkózik	<i>sinkózik</i> tn ige 'csúszkál (jégen)'

siska	<i>siska</i> fn. 'fűféle, perje'
süvít	<i>süvít</i> tn. ige 'fütyül'
szak	<i>szak</i> fn. 'olajpogácsa, a napraforgó sajtolásakor visszamaradt héj, állatok takarmánya'
szállító eper	<i>szállító eper</i> kif. 'az eperfa virágos fajtája, amely nem hoz termést, csupán a beporzást szolgálja'
számoskő	<i>számoskő</i> fn. 'tufakőből faragott, nagy méretű építkezési anyag'
szikó	<i>szikó</i> fn. 'a ház mészkőből készült lábazata'
tányérmag	<i>tányérmag</i> fn. 'napraforgómag'
tányérvirág	<i>tányérvirág</i> fn. 'a napraforgó virága'
troszka	<i>troszka</i> fn. 'salak'
tukarcs	<i>tukarcs</i> fn. 'kukoricának vagy napraforgónak a szárválgás után megmaradt, földből kiálló része, illetve aratás után a gyomnövények szárrésze'. Messzúrta a lábam a <i>tukarcs</i> .
vasgereben	<i>vazsgereben</i> fn. 'pelyva, törek eltávolítására használt gereblyéző eszköz'
vörösség	<i>vörösség</i> fn. 'kanyaró (betegség)' Megj. A bőrön megjelenő vörös színű kiütésekre utal, metaforikus kapcsolatról van szó.
zákányos	<i>zákányos</i> mn. 'zavaros (bor)' Má lehúsztam eccer a bort, de még e cséppet <i>zákányos</i> .

SZAKIRODALOM

- Kiss Lajos 1978. *A földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Török Konstant 1896. Nyelvtani adatok a felnémeti dialektusról. *Nyr.* 25. 521—4.

Dóra Zoltán

A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról

Etikai szempontok, társadalmi konvenciók, manipulációs igények a propagandában, diplomáciában, nevelésben stb. rákényszerítik az embereket arra, hogy bizonyos gondolatokat ne direkt módon, hanem rejtett formában közöljenek. Az ilyen kommunikációs szituációk megfigyelése azt sugallja, hogy a nyelvi megnyilatkozások interpretációja nem korlátozódhat csupán a lexikális-strukturális elemzésre, hanem ki kell terjednie a nyelv funkcionálásának pragmatikai aspektusaira is, többek között a kontextusra és a közlés kommunikációs céljaira.

Mielőtt rátérnék e kérdés részletes tárgyalására, röviden érintem a beszédaktusok elméletét, mivel mondanivalóm elsősorban a rejtett beszédaktusok dekódolásáról szól. Mint ismeretes, a beszédaktusok elméletének az alapjait angol nyelvfilozófusok (az oxfordi analitikus iskola) rakták le; ez elsősorban John Austin nevéhez fűződik (Austin 1962). Azóta a beszédaktusok elméletét továbbfejlesztették, és ennek eredményeként nagyon gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre (pl. Searle 1969, 1971, 1975, 1976; Strawson 1964; Grice 1957, 1975, 1978, 1981; Wierzbicka 1973; Leech 1980; Sadock 1974, 1978; Wilson, Sperber 1986 stb.).

A beszédaktusok első verziója (az ún. performatívumok elmélete) olyan megnyilatkozások megfigyelésével függ össze, amelyek nem értékelhetők a logikai igazságkritériumok tükrében, tehát nem lehet róluk megállapítani, hogy igazak vagy hamisak. Ezek a megnyilatkozások a beszéd folyamatban nagyon fontos szerepet játszanak, mivel a valóság megváltoztatását eredményezik, például a hadüzenet hadi állapotot, a fiatal pár esküje házasságot hoz létre, a gyóntató atya szavaival feloldozza a bűnöst a bűnei alól stb. Austin az ilyenfajta nyelvi cselekvéseket performatív aktusoknak nevezte, megkülönböztetve azokat az úgynevezett konstatív aktusoktól, azaz az olyanoktól, amelyeket az igazságkritériumok alapján lehet értékelni pl. *Süt a nap, Jancsi elutazott* stb.

A performatív aktus fogalma az austini elméletben nagyon széles. Nemcsak a jogi-intézményi jellegű aktusokat foglalja magában, hanem az olyan nyelvi cselekvéseket is, mint például a figyelmeztetés, a meggyőzés, az eskütétel, az ígéret, a kérés, a köszönés, a fenyegetés, a gratulációk stb., amelyek szintén a valóságot alkotják, de az igaz-hamis logikai értékrend tekintetében semlegesek. A performatív jellegű megnyilatkozások formális jellemzői a következők: (1) az egyes szám első személyben (ritkábban a többes szám első személyben vagy személytelen alakban) szereplő úgynevezett performatív ige; (2) a beszédaktus tartalmára utaló formula (pl. *ezennel, ezekkel a szavakkal* stb.). Hamarosan kiderült azonban, hogy a konstatívitás-performatívitás megkülönböztetés nem mindig egyértelmű. Maga Austin is rájött arra, hogy a konstatívumok bizonyos helyzetekben a nyelvi kommunikációban a performatívumokhoz hasonló szerepet játszhatnak. Tehát a konstatívumok performatív értékkel is rendelkezhetnek, például a *Holnap jelentkezem* megnyilatkozás bizonyos helyzetekben azonos lehet a fenyegetéssel, ígérettel, figyelmeztetéssel stb. Egyébként az olyan elmélet, amely a nyelvi megnyilatkozások jelentését a performatív igét tartalmazó formulára korlátozza, nem is képes leírni a megnyilatkozások rejtett pragmatikai funkcióját, mivel nem is léteznek a megfelelő performatív igék (pl. az expresszív funkció esetében). Ez a felismerés minden beszédaktusban három, nevezetesen a *lokúciós, illokúciós és perlokú-*

c i ó s a s p e k t u s megkülönböztetéséhez vezetett. A lokúciós aktus az adott etnikai nyelvben létrehozott grammatikailag helyes megnyilatkozásokra vonatkozik, amelyeknek a tartalma kizárólag csak a kódrendszerből következik a konkrét szituáció és a kommunikációs partnerek figyelembevétele nélkül. Az illokúciós aktus a továbbított információt az adó intenciójával, azaz a kommunikációs céllal kapcsolja össze. Tehát a kérés, ígélet, figyelmeztetés, parancs, követelés, fenyegetés stb. az adott megnyilatkozás illokúcióját (illokúciós erejét) képezi. Az illokúció értéke nem az igazsági, hanem a hatékonysági (alkalmazhatósági) kategóriák segítségével fejezhető ki. Ezek a kategóriák, amelyek a nyelvhasználó tudásának integráns részét képezik, szabályrendszerként alkotnak. Ez a szabályrendszer olyan kötelező kommunikációs normákat tartalmaz, amelyek a nyelvi megnyilatkozások képzését és megértését biztosítják, és amelyeknek az alkalmazása lehetővé teszi, hogy a beszédünkkel való operálás helyes és hatékony legyen. Például a kérdés illokúciós aktusa esetében a hatékonysági feltételek halmaza a következő: (1) az adó nem tudja a feleletet a feltett kérdésre; (2) meg van győződve arról, hogy a vevő tudja azt; (3) nincs alapja azt feltételezni, hogy kérdés nélkül megkapja a választ, (4) szeretné tudni a választ. A kérdést feltevő feltételezi, hogy ezeket a feltételeket a vevő is ismeri, aki szintén meg van győződve arról, hogy a kérdező is figyelembe vette azokat. A szakirodalom már több konkrét beszédaktusra (pl. köszönés, gratuláció, kérés, tanács, figyelmeztetés stb.) vonatkozóan leírta a hatékonysági feltételeket. Meg kell jegyezni, hogy ezeknek a feltételeknek az alapját a beszélő intenciójának a fogalma alkotja. Annak ellenére, hogy ezt a fogalmat nagyon gyakran használják a kutatók, hiányzik az elfogadható precizitással bíró leírása, értelmezése. Még mindig nem sikerült éles határt húzni olyan beszédaktusok között, ahol a beszélő intenciójának dekódolása hatékonysági feltételt jelent, és ahol az intenció felismerése a beszédaktus sikertelenségéhez vezet. Így széles kutatási perspektíva nyílik a manipulációs megnyilatkozásokkal kapcsolatban, amelyek lényege az intenció szándékos elrejtése. Az illokúciós aktus végrehajtója egyidejűleg a perlokúciós aktust is megvalósíthatja, azaz elérheti a kitűzött kommunikációs célt: azzal, amit mond, ösztökélheti a vevőt bizonyos cselekvésekre, ilyen például a figyelmeztetésnél az ijedtség megjelenése, az érvelésnél a meggyőzés stb. A perlokúciós effektus lehet még például ignorálás, sértés, felvidítás vagy a megnyilatkozás által okozott bármilyen más mentális, illetve emocionális állapotváltozás elérése a vevőben. Az adott megnyilatkozással kapcsolatos perlokúciós effektusok száma korlátlan. A beszédaktusok főbb típusainak megkülönböztetése céljából 12 kritériumot dolgoztak ki (főként Searle munkáinak köszönhetően), amelyekből a legfontosabbak a következők: (1) a beszélő megnyilatkozásaiban megnyilvánuló intenciófajta; (2) a szavaktól a valóságig vezető (és fordítva) cselekvési irány; (3) a beszélő mentális állapota (akarata, emóciók, szándék, meggyőződés). Ennek tükrében Searle a beszédaktusok 4 fő típusát különböztette meg: (1) a s s z e r t o r i k u s (assertives) (melyeknek célja a tárgyak állapotáról szóló ítéletek prezentálása, például kijelentés, feltételezés, megállapítás, állítás, szuggerálás, meggyőzés, eskütétel (arról, hogy a dolgok tényleg úgy állnak, ahogy állnak)); (2) d i r e k t í v (directives) (melyeknek célja nyomást gyakorolni a vevőre, rákényszeríteni őt arra, hogy hajtson végre bizonyos cselekvéseket (pl. kérés, ajánlás, parancs, provokálás, ösztönzés, rábeszélés stb.)); (3) k ö t e l e z e t t s é g e t k i f e j e z ő (commissives) (melyeknek célja a beszélő általi kötelezettségvállalás arra vonatkozóan, hogy ő végrehajtja a cselekvést, és vállalja érte a felelősséget (pl. ígélet, kötelezettség)); (4) e x p r e s s í v (expressives) (amely a beszélő pszichikai és emocionális állapotát fejezi ki, például gratulációk, sajnálkozás, részvállalás); (5) d e k l a r a t í v (declaratives) (amelyeknek a célja a nyelvi megnyilatkozások segítségével a társadalmi kapcsolatokban bizonyos állapotok megváltozását előidézni (pl. kinevezés, felmentés, keresztelés, kiátkozás, ítélkezés stb.)).

A beszédaktusok megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy a nyelvi kód által továbbított információkat elkülönítsük az ún. pragmatikai, azaz a nem konvencionális módon átadott és a vevő által a szituációs és más elemek segítségével felvett információktól. Különösen érdekesek azok a megnyilatkozások, amelyek nem a grammatikai és a lexikális eszközök, hanem a kontextus, illetve

a szituáció segítségével továbbítják az információt. Ezeket közvetett (rejtett) beszédaktusoknak szokták nevezni. Például a kérdés: *Muszáj állandóan utaznod?* — intencionálisan szemrehányást jelenthet; a felszólítás: *Hagyd el a várost!* viszont — lehet például tanácsolás. A nem direkt módon közölt információk állandóan jelen vannak nyelvi megnyilatkozásainkban. A rejtett beszédaktusokban a beszélő több információt közöl a vevővel, mint ahogy az kitűnik abból, amit aktuálisan mond, mivel mind a ketten ismerik a nyelvi és a nyelven kívüli háttérinformációkat (background information) (Searle 1975: 60).

A rejtett pragmatikai funkcióval rendelkező megnyilatkozásokat az ún. idiomatikus elmélet tükrében (Sadock 1975, Green 1975) próbálták modellálni oly módon, hogy a frazeológiából kiindulva összetett lexikális egységeknek tekintették azokat, azon az alapon, hogy a felszíni és a rejtett értelem között frazeológiai síkon nincs megfelelés. Ennek a funkciónak a rejtett volta e szerint az elmélet szerint látszólagos, mivel az ilyen pragmatikai erővel bíró megnyilatkozások egyszerűen frazeológiai egységekké válnak. A közvetett beszédaktusoknak idiómákként való értelmezése azonban nem tűnik meggyőző megoldásnak azért sem, mert mint tudjuk, a nyelv olyan potenciális lehetőséggel rendelkezik, amely a különböző pragmatikai funkciók nem konvencionálizált, spontán módon történő kifejezését is biztosítja. Ezen kívül ez a megközelítés a szélsőséges nyelvi konvencionalizmust tükrözi, és — feleslegesen — meghatározhatatlan számú frazeológiai egységgel bővítené az adott nyelv lexikonját. Levinson például a rejtett pragmatikai értelmet tartalmazó megnyilatkozások ambivalens voltát hangsúlyozza, ami kétségbe vonja frazeológiai jellegüket. Például a *Kinyitnád az ajtót?* megnyilatkozás több különböző választ is eredményezhet, amelyek nemcsak a kifejtett, hanem a rejtett értelemmel is kapcsolatosak, például: *Igen. Kérem. Tessék parancsolni. Igen, nyitom* stb. Ezen kívül olyan reagálás is elképzelhető, amely verbális válasz nélkül történik. A frazeologizmusokat megbonthatatlan és autonóm struktúra jellemzi, amit nem lehet elmondani a rejtett aktusokról. A frazeológiai modell ellen felhozható legmeggyőzőbb érvként azt a lehetőséget szokták emlegetni, amely a pragmatikai funkciók alkotó, nem konvencionális realizációjával kapcsolatos. A rejtett beszédaktusok mechanizmusát nem lehet a kontextus elméletének a figyelembevétel nélkül tárgyalni, tehát a valódi megoldást, úgy tűnik, az inferenciaelmélet, azaz a konverzációs implikaturák elmélete kínálja (Grice 1975, 1978, 1981; Gordon, Lakoff 1975, Levinson 1985, Zdunkiewicz 1988).

A rejtett beszédaktusok mechanizmusát az inferenciaelmélet a nyelvi és nyelven kívüli kontextus segítségével magyarázza. A szakirodalomban több elképzeléssel is találkozhatunk erre vonatkozóan, ezeket a nézőpontokat azonban több közös vonás is jellemzi (Levinson 1985: 270). Itt mindenekelőtt arról van szó, hogy:

(1) A megnyilatkozásban explicit módon kifejezett jelentés a beszélgető partnerek számára felfedezhető és érthető.

(2) Azon megnyilatkozások számára, amelyek a rejtett beszédaktusokat képezik, létezik egy inferenciainger (inference-trigger), azaz annak a markerje, hogy az explicit jelentés és/vagy a megnyilatkozás illokúciós ereje egy adott kontextusban nem adekvát (conversationally inadequate), és bizonyos inferencia (következtetés) útján (by some inference) változtatásra (korrigálásra) szorul.

(3) Léteznek olyan elvek és inferenciaszabályok, amelyek segítségével a megnyilatkozás felszíni jelentéséből és kontextusából ki lehet mutatni e megnyilatkozás rejtett illokúciós erejét.

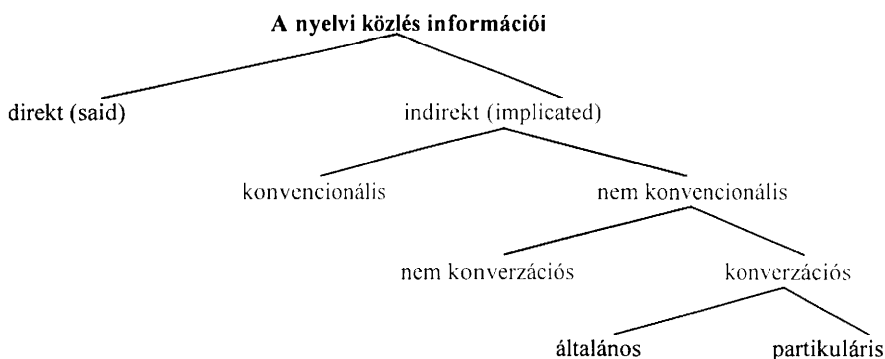
(4) Léteznek pragmatikailag érzékeny (pragmatically sensitive) nyelvi szabályok, illetve korlátozások, amelyek a közvetett, illetve közvetlen beszédaktusok egyes típusaira jellemző szemantikai elemek megjelenését (pl. kérelem, tanácsadás stb.) szabályozzák.

A Levinson (1980: 15) által megkülönböztetett úgynevezett pragmatikailag érzékeny inferenciaszabályok arra hivatottak, hogy segítségükkel meg lehessen állapítani a megnyilatkozás formája és a rejtett értelem közötti kapcsolatot. Úgy tűnik azonban, hogy jelentős eltérés van a felszíni forma és a rejtett információ között, amelyet semmilyen intranyelvi szabály felhasználásával sem lehet kifejezni. A felszíni értelmet és a rejtett pragmatikai erőt valószínűleg bizonyos pragma-

tikai feltételek kötik össze. Ezeket a kapcsolatokat viszont nagyon nehéz meghatározni, mert leggyakrabban nem rendelkeznek semmilyen formális jellel. Ha elfogadjuk azt, hogy a rejtett aktusok számára léteznek bizonyos inferenciaszabályok, akkor el kell ismerni, hogy maga a „rejtett aktus” terminus elveszitheti az értelmét, mivel ily módon minden ilyen aktus egyértelműen felfedezhetővé válik. Levinson azt állítja, hogy léteznie kell a rejtett aktusok dekódolását szolgáló olyan általános elméletnek, amely a felszíni forma olyan elemzésén alapul, ahol a szemantikai réteg másodrendű szerepet játszik.

Az elrejtett pragmatikai funkciók dekódolásának univerzális inferenciaelmélete az implikatúrák elmélete, amelynek Grice a megalkotója (Grice 1975, 1978, 1981). Érdemes hozzátenni, hogy Grice szerint a jelentésnek intencionális jellege van. Egy adott megnyilatkozásból több következtetést is levonhatunk, de közülük nem mindegyik számít közlésnek. Közlésnek csak azok az információk számítanak, amelyeket a vevő az adó szándéka szerint felismer. Az implikatúrák elmélete leírja, hogy milyen módon történik az adó intencionális információinak dekódolása.

A direkt (said) és indirekt (implicated) módon létrehozott beszédaktusok megkülönböztetése alapvető oppozíciót képez az inferenciaelmélet tükrében. Ezt Levinson (1985: 131) a következő módon ábrázolja:

Az ábra azt mutatja, hogy a jelentés túlnyomó részét az implikált ítéletek képezik. Hozzá kell tenni azonban, hogy az implikációt Grice másképpen értelmezi, mint a logika, de nem adja meg ennek a fogalomnak a definícióját, annak ellenére, hogy alapvető szerepet játszik az általa konstruált elméletben. Ennek eredményeképpen nem teljesen világos, hogy melyik jelentést kell csak explicit, és melyiket csak implicit módon kezelni. Ezt egyébként már többen is kifogásolták, például Wilson és Sperber (1980: 183). Az implikált információk körében Grice elkülöníti azokat, amelyek konvencionálisan implikáltak, azoktól, amelyek nem konvencionális módon továbbítódnak. A konvencionális implikatúra (conventional implicature) fogalma viszont távolról sem egyértelmű. Grice munkáiban alig találunk rá példát. Szerinte a konvencionális implikatúra nem más, mint a megnyilatkozásból eredő valamennyi olyan következtetés, amely a konvencionálnak köszönhetően kapcsolódik az egyes lexikális egységekhez, illetve kifejezésekhez. Ily módon két olyan mondat, mint például (1) *Mária terhes lett, és János örült neki*, valamint (2) *Mária terhes lett, de János örült neki*, amelyekre ugyanazok az igazsági feltételek vonatkoznak, és amelyek ugyanolyan egzisztenciális preszuppozícióval rendelkeznek, csak abban különböznek egymástól, hogy a (2) mondat konvencionálisan kiegészítő következtetést implikál, nevezetesen: azt a gyanút, hogy János esetleg nem örülne neki. A *de* szóra ugyanazok az

igazságtételek vonatkoznak, mint az *és-re*, azzal a különbséggel, hogy a *de* egy kiegészítő konvencionális implikatúrával is rendelkezik: a konjunkció két tagja között bizonyos kontraszt van jelen. Ez azt jelenti, hogy a *de* szó szemantikai definíciójában kell, hogy szerepeljen egy olyan pragmatikai komponens is, amely e szó konvencionális implikatúráját specifikálná. A kötőszók jelentésének leírását az implikatúrák elméletének a segítségével többen is bírálták (pl. Cohen 1971; Gazdar 1978: 69–70; és mások is). Az olyan két mondat közötti különbséget, mint például: (1) *Ha az öreg király meghal, és kikiáltják a köztársaságot, János boldog lesz és* (2) *Ha kikiáltják a köztársaságot, és az öreg király meghal, János boldog lesz*, egyesek a szemantikában látják (mivel ezeknek a mondatoknak az igazságtételei nem azonosak); mások pedig, ismerve e két mondat megfelelő implikatúráit, az első mondatot választják abban a kontextusban, amelyben az öreg király halála megelőzi a köztársaság kikiáltását, és a második mondatot, amikor a halál a köztársaság kikiáltása után következik be.

Bizonyos kommunikációs szituációkban a nyelvi eszközök kiválasztása nagyon korlátozott is lehet, és megfelelő társadalmi konvenciókkal függ össze. Például egy olyan kérdő mondat esetében, mint (1) *Meg tudja mondani, hány óra van?*, a válasz a következő: (2) *Nyolc óra*. A kérdés szemantikája alapján (1) azt mondhatjuk, hogy az adó azt kérdezi a vevőtől, hogy vajon megvan-e a lehetősége arra, hogy megmondja, hány óra van. Ennek ellenére minden magyar nyelvhasználó tudja, hogy a kérdést ez esetben kérésnek kell értelmezni. Ez sok kérdő mondat esetében így van: elveszíthetik eredeti funkciójukat (azaz: megtudni valamit, információt szerezni), és kérésnek, felszólításnak, fenyegetésnek, ingerlésnek, idegesítésnek, üdvözlésnek stb. a jeleivé válnak: *Ideadnád nekem ezt a könyvet?* (= kérés), *Ki akarsz kapni?* (= fenyegetés), *Muszáj kiabálnod?* (= ingerlés, idegesítés), *Kinyitnád az ablakot?* (= kérés) stb. A nyelv konvencionális jellege előírja, hogy bizonyos kommunikációs szituációkban csak bizonyos nyelvi eszközöket használhatunk, korlátozzuk a nyelvi alkotás lehetőségét, és igénybe vesszünk bizonyos nyelvi formulákat, amelyek bizonyos pragmatikai funkciók szabályos (nem okkasionális) kifejezőivé válnak.

A közvetett beszédaktusok, tehát a nem konvencionális implikatúrák mechanizmusainak a megértését az a postulum szolgálja, hogy a beszéd folyamat bizonyos céltudatos, racionális viselkedésfajta, az interlokútorok között megvalósuló sajátos együttműködési aktus. A kommunikációs partnerek tudják a konverzáció célját, vagy legalább feltételezik azt. A kommunikációs célt meg lehet határozni a beszélgetés elején is, de ki lehet alakítani azt fokozatosan, többé-kevésbé pontosan a konverzációs aktus folyamatában is. Ennek eredményeképpen bizonyos nyelvi viselkedések helyesek, mások pedig helytelenek lesznek. Ez a megfigyelés (a kommunikációs aktust szabályozó) bizonyos konverzációs elvek meghatározásához vezetett. Ezek az elvek azt határozzák meg, mit kell tenniük a beszélgető partnereknek ahhoz, hogy az információcsere minél hatékonyabb és minél racionálisabb legyen. A konverzációs viselkedés szabályait (conversational principles) Grice *kooperációs elvnek* nevezte (1975: 45–6), amelyet a következő módon ír le: *konverzációs részvételeddel az adott pillanatban olyanná kell tenned, hogy a megfelelően a beszélgetés akceptált céljának vagy irányának*.

A kommunikációs viselkedést négy maxima szabályozza:

1. Mennyiségi maxima:

- (a) Részvételeddel olyan informatív legyen, ahogy ezt a beszélgetés aktuális célja megkívánja.
- (b) Nem kell, hogy részvételeddel a kívánatosnál informatívabb legyen.

2. Minőségi maxima:

Részvételeddel olyan legyen, hogy megfeleljen az igazságnak: (a) ne mondj olyat, amiről azt gondold, hogy hamis; (b) ne mondj olyat, amit nem tudsz kellőképpen megindokolni.

3. Relevanciamaxima:

Beszélj a témáról.

4. Módmaxima:

Beszélj érthetően: (a) kerüld a nem világos fogalmazást, (b) kerüld a többértelműséget, (c) beszélj tömören (kerüld a terjengősséget), (d) beszélj rendezett módon.

E kommunikációs szabályokat maga a szerző sem tekintette zárt és végleges rendszernek, mivel látta azok bővíthetőségét. Leech például bevezetett egy kiegészítő *udvariassági elvet* (Politeness Principle) (1980: 109—12; 1983), amely a következő maximákat tartalmazza: *tapintatmaximát* (Tact Maxim), *nagylelkűségmaximát* (Generosity Maxim), *jóváhangyásmaximát* (Approbation Maxim), *szerénységmaximát* (Modesty Maxim), *megegyezésmaximát* (Agreement Maxim) és *rokonszenvmamaximát* (Sympathy Maxim). Elméletében Leech kiemeli a maximák normatív (regulatív) jellegét. Az *udvariassági elvet* az erkölcsi normák szabályozzák. Más dolog viszont, hogy az udvariasság — más értékekhez hasonlóan — nagyon könnyen az ellenkezőjébe, tehát az udvariatlanságba (rudeness) mehet át, vagy talpnyalássá, illetve szolgálékűséggé alakulhat át. E pólus körül különféle igrációs stratégiák helyezkednek el, amelyek célja a különféle személyes haszon megszerzése az adó által. Más kutatók az *informativitásmaximájáról* beszélnek (pl. Levinson 1985: 146), amely néha ellentmond a mennyiségi maximának. Tehát ez a kérdés még nincs véglegesen lezárva.

A szakirodalomban többen is (pl. Gazdar 1978: 43) kifogást emeltek az ellen, hogy a fent említett maximák imperatív formában fogalmazódtak meg. Grice azt állítja, hogy a maximák a valóságban nem kötelező érvényűek, és az a feladatuk, hogy leírják a kommunikációs aktus levezetésének racionális módját; mindennek ellenére az imperatív forma, úgy tűnik, hogy ellentmond ennek. A felszólító módnak nemcsak technikai jellegű konzekvenciái vannak. Grice véleménye szerint a valódi kommunikációs aktusokban az interlokútorok általában követik a kooperációs elvet, de néha megszeghetik az egyes maximákat. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy Grice a hazug vagy manipulációs aktusok leírását nem tekinti kutatási területnek. Ezzel természetesen nem érthetünk egyet, mert figyelmen kívül hagyja a kommunikációs valóságnak egy egyáltalán nem elhanyagolható fragmentumát.

Az implikaturák elméletének a legérdekesebb és talán a legjobban kidolgozott részét a *konverzációs implikatura* (conversational implicature) fogalma képezi. Ez az implikaturafajta egy bizonyos inferenciának az eredménye, amely figyelembe veszi a szavak konvencionális jelentését, a kooperációs elvet és maximáit, a nyelvi és a nyelven kívüli kontextust, az interlokútorok világról (így a megnyilatkozás adójáról) szóló tudását, valamint azt a feltételezést, hogy az eddig felsorolt adatok mind a két beszélgető partner számára hozzáférhetőek. A konverzációs és a nem konverzációs implikatura a nem konvencionális implikatura összetevői. A *nem konverzációs implikatura* nak mások a konverzációs szabályai, mint a *konverzációs implikatura* esetében. A nem konverzációs implikaturára az *esztétikai*, *etikai*, *társadalmi* stb. szabályok érvényesek, de erre vonatkozóan (az említett általános megállapításon kívül) sajnos bővebb információt és konkrét nyelvi példákat Grice munkáiban nem találunk. Ez kétségkívül bizonyos hiányérzetet kelt. Hozzá kell tenni azt is, hogy Grice maga soha nem adta meg a *konverzációs implikatura* pontos definícióját sem, annak ellenére, hogy ez a fogalom alapvető kategóriát képez az elméletében. Ezt a hiányosságot a későbbiekben követői próbálták megszüntetni (pl. Thomason 1973: 9; Walker 1975: 157), akik a konverzációs implikálás jelenségét különböző módon értelmezték.

A konverzációs implikálás fő okát Grice az egyes konverzációs maximák feltűnő megsértésében (flouting) látja. Azokat a megnyilatkozásokat, amelyekben az inferencia forrását az egyes maximák megsértése képezi, a következő példák illusztrálják:

A megsértett maxima	Megnyilatkozás	Konverzációs implikátúra
Mennyiségi maxima	A: <i>Ferenc elutazott.</i> B: <i>Ha elutazott, akkor elutazott.</i>	Ez nem tartozik ránk, ez nem kell, hogy érdekeljen bennünket
Mennyiségi maxima	A: <i>Budapest Törökországban van.</i> B: <i>Varsó pedig Kínában.</i>	A ignoráns
Relevancia maxima	A: Kovács nehézkes ember. B: Az idő nem a nyáron megszokott idő.	Az A megnyilatkozás valamilyen oknál fogva nem megfelelő
Módmaxima	A: <i>Hogyan sikerült X hölgy szereplése?</i> B: <i>X hölgy úgy énekelt, mint a veréb.</i>	X hölgy szereplése sikertelen volt

Tehát a konverzációs szabályok be nem tartása éppen a megnyilatkozás kiegészítő illokúciós erejének, az inferencia stimulusának a determinánsa lehet, amely arra ösztönzi a vevőt, hogy reinterpretálja az értelmet. Erre vonatkozó példát Searle is szolgáltat, aki a *Can you pass me the salt?* (= Nem tudná ideadni nekem a sót?) megnyilatkozás felvételének folyamatát elemezve, tíz interpretációs lépést különböztet meg:

(1) Az adó arról kérdez engem, hogy módomban áll-e odaadni neki a sót (a konverzációt érintő tény).

(2) Feltételezem, hogy az adó a konverzációban együttműködésre törekszik, és ezért az általa kimondott megnyilatkozásnak valamilyen célja van (kooperációs elv).

(3) A kommunikációs háttér nem arra utal, hogy az adót az érdekli, hogy módomban áll-e odaadni neki a sót (a háttér tényleges információja).

(4) Az adó valószínűleg tudja, hogy az ilyen kérdésre adott válasz „igen”. (A háttér tényleges információja.) Ez a lépés megkönnyítheti az 5. lépéshez való átmenetet, de tulajdonképpen lényegtelen.

(5) Ily módon a felhasznált megnyilatkozás valószínűleg nem kérdés, és valószínűleg valamilyen illokúciós értelmet (illocutionary point) tartalmaz. (Inferencia az 1—4 lépések alapján.) Tehát ennek milyen lehet az értelme?

(6) Minden direktív illokúciós aktusnak az az előfeltétele, hogy a vevőnek lehetősége van arra, hogy cselekvést hajtson végre a proпозиionális tartalomnak megfelelően. (Beszédatkuselemélet.)

(7) Így az adó felteszi a kérdést, amelyre a pozitív válaszadás azt feltételezi, hogy a kérésnek (hogy adják oda a sót) az előfeltétele teljesült. (Az 1., illetve 6. lépésnek az elemzése alapján megnyilvánult inferencia.)

(8) Éppen ebédelünk, és ilyenkor a só használata normális dolog. Az emberek kölcsönösen adják egymásnak a sót stb. (Háttérinformáció.)

(9) Az adó valószínűleg értésre adja, hogy a kéréssel kapcsolatos előfeltétel teljesült, és rám hagyja azt a választási lehetőséget, hogy elfogadjam azt a feltételt, amely a kérés teljesítésére vonatkozott. (A 7. és 8. lépés elemzése alapján — inferencia.)

(10) Más illokúciós értelem hiánya miatt az adó valószínűleg azt kéri, hogy adjam oda neki a sót (az 5. és 9. lépés elemzése utáni inferencia) (Searle 1975: 73—4).

A rejtett aktusok interpretációjának általános modelljében Leech (1980: 92—3) a következő három alapvető fázist különbözteti meg:

(1) A megnyilatkozás elsődleges (felszíni) erejének elvetése (1—4. lépések), mivel az a kooperációs elvvel (Cooperative Principle) ellentétes.

(2) A másodlagos (közvetett) erőnek a megnyilvánulása (5—9. lépések).

(3) A másodlagos erőnek az elfogadása (10. lépés), mivel az összhangban van a kooperációs elvvel, és más alternatíva nincs.

Néha olyan helyzettel is találkozhatunk, hogy a maxima megsértését éppen a maximák konfliktusa okozza. Ilyenkor olyan kényszerhelyzet alakulhat ki, hogy egyrészt vállalnunk kell a mennyiségi maxima megsértését ahhoz, hogy informatívak legyünk, másrészt vállalnunk kell a minőség maximumát, hogy csak azt mondhatjuk, amire megbízásunk van. A követett (rejtett) információ forrása lehet éppen a maximák betartása is, illetve, precízebben fogalmazva, a vevőnek az a feltételezése, hogy azokat betartják (observing). Nézzük meg ezt a kérdést nyelvi példák segítségével:

Betartott maxima	Megnyilatkozás	Konverzációs implikátúra
Mennyiségi maxima	<i>Az ing kék.</i>	Az egész ing kék (semmilyen minta nincsen rajta).
Mennyiségi maxima	<i>Vajon X-nek három lakása van?</i>	Az adó nem tudja, hogy vajon X-nek három lakása van-e, meg akarja tudni, és azt hiszi, hogy a vevő képes megadni erre a választ.
Relevanciamaxima	A: <i>Elfogyott a kenyérem.</i> B: <i>Ott a sarkon van egy közért.</i>	B meg van győződve arról, hogy a közért nyitva van, és van kenyér.
Módmaxima	<i>Menj az ajtóhoz, fordítsd a kilincset jobbra, és húzd magadhoz!</i>	Valamilyen oknál fogva az ajtónyitásnál az utasítás pontos végrehajtása nélkülözhetetlen.

A fenti példák alapján azt lehetne mondani, hogy valószínűleg minden magyar nyelvhasználó becsapottnak érezné magát, ha kiderülne, hogy a kék ingen mégis színes minták vannak, illetve azt, hogy a kérdést feltevőt valóban nem is érdekli, hány lakása van X-nek, és csak azért kérdezte, mert feltételezte, hogy a vevő úgysem képes megfelelő választ adni stb. Látjuk, hogy bizonyos információkat elrejtettek. A kérdés sikeres feltétele az, hogy a feltevőjére bizonyos nemtudásállapot (szubjektív entrópia) jellemző, amelyet szeretne megszüntetni, hogy belső egyensúlyba kerüljön, és ezért a konverzációs kooperációban, ha valaki valamit állít, akkor jogunk van feltételezni, hogy ő hisz abban, amit mond. Ha valamit ígér, feljogosítja a vevőt, hogy higgye el neki, hogy szándékában áll megvalósítani az ígérteit. Kérdés azonban az, hogy az ilyen típusú ítéleteket miért sorolják a konverzációs implikátúra kategóriájába, hiszen úgy tűnik, hogy azok konvencionálisak. A konvenció itt nem annyira a lexikális egységeket, hanem a beszédaktusok bizonyos típusait érinti, mint például a kérdés, parancs, ígérte, kérés stb. Az ilyen implikátúrákat Levinson *s t a n d a r d i m p l i k á t ú r á*knak nevezi (1985: 126).

A konverzációs implikálás, Grice szerint, a kontextusra is támaszkodik, és ily módon a konverzációs implikátúrák két típusát különbözteti meg, nevezetesen: általános és partikuláris implikátúrát. Az általános implikátúra az általános kontextusból következik, nem igényli a kontextus részletes specifikációját, így a preszuppozíciókra hasonlít, de különbözik tőlük abban, hogy nem a for-

mából következik, hanem kizárólagosan csak a tartalomra támaszkodik. Például a *János ma este egy hölgyvel találkozik* megnyilatkozásnak a rendes konverzációs situációban *Ez a hölgy János barátnője* általános implikaturája van. Vagy vegyünk más példát is: *Még az igazgató is szereti Kovácsot* megnyilatkozásban a még lexikális egység két egymástól független implikátúra megkülönböztetését teszi lehetővé: (1) *Az igazgató ritkán szeret valakit* és (2) *Kovácsot mindenki szereti*. Néha azonban ezt a konvencionális implikaturatípust nagyon nehéz megkülönböztetni a gyakorlatban.

A partikuláris implikaturák esetében az inferenciafolyamatnak figyelembe kell vennie a kontextus specifikációját is (a partikuláris kontextus bevezetése), amely meghatározza az inferencia irányát, és amelynek semmilyen kapcsolata nincsen (még közvetett sem) az általános kontextussal. Például *A kutyánk nagyon elégedettnek látszik* megnyilatkozásnak *A kutyánk megette a kolbászt* partikuláris implikaturája van, de csak akkor, ha tudjuk, hogy *A kutyánk nagyon elégedettnek látszik* mondatot megelőzte a kérdés: *Mi történt a kolbással?* Vegyünk más példát is: *A szomszédasszony nagyon gyakran meghívja Kovácsot*. Ha ehhez a mondathoz a következő specifikációt alkalmazzuk: (1) *Kovács nagyon csinos férfi* és (2) *Kovács szomszédasszonya magányos nő*, akkor a szemantikai partikuláris implikátúra *A szomszédasszony be akarja hálni Kovácsot* formát ölt. Ha viszont megváltoztatjuk a specifikációt, például oly módon, hogy: (1) *Kovácsnak sok pénze van* és (2) *A szomszédasszony rokona Kovácsnak*, akkor a *Kovács szomszédasszonyának pénzre van szüksége* partikuláris implikaturát kapjuk.

Könnyen észrevehető az, hogy az általános implikaturát nem lehet elkülöníteni a felhasznált megnyilatkozás tartalmától, mert kizárólag a tartalomra támaszkodik, és megköveteli az értelem komponensei között fennálló logikai relációk kiegészítő interpretációját is. A partikuláris implikaturák azonban nem következhetnek kizárólag csak a megnyilatkozás tartalmából. Ez a tartalom bizonyos specifikációt igényel, amely meghatározza az inferencia irányát. Az általános implikaturának korlátozott jellege van olyan értelemben, hogy nem léphetik át az általános kontextus határait, és a számuk olyan mértékben csökken, amilyen mértékben telítődik a kontextus. A partikuláris implikaturák tulajdonképpen korlátlanok, és csak a különböző specifikációk mennyiségétől függenek. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy minden megnyilatkozásnak korlátlan számú implikaturája lehet (a megfelelő módon kiválasztott specifikációtól függően).

A pragmatikai implikaturákat a partikuláris implikaturák jellegzetes fajtájaként is értelmezhetjük, ahol a specifikáció szerepét maga a konszituáció játssza. Tehát a konszituációtól függően minden megnyilatkozás különféle rejtett pragmatikai funkciókat fejezhet ki. Ez azt jelenti, hogy különféle pragmatikai implikaturái lehetnek. Például a *Tetszik nekem ez a kép* megnyilatkozásnak, amelynek az *Az adó* [= a megnyilatkozás adója] *elégedett azzal a képpel, amelyre közvetlenül rámutat* explikációja van, az *Az adó a boltban van, és szándékában áll megvásárolni a képet* konszituációban. *Az adó javasolja a vevőnek, hogy vegye meg a képet* pragmatikai implikaturája lehet. Viszont ugyanennek a megnyilatkozásnak más kommunikációs konszituációban, például *A beszélő férje rendet csinál, és ki akarja dobni a képet* megváltozik a pragmatikai implikaturája, amely a következő módon alakul: *Az adó kéri a vevőt, hogy ne dobja ki azt a képet, amelyre rámutat* stb. A partikuláris implikaturák tanulmányozása új perspektívát jelent a nyelvi viselkedés területén. Az, hogy minden megnyilatkozásnak korlátlan számú kontextusi specifikációja lehet, és ennek következtében korlátlan számú potenciális partikuláris implikaturát is hordozhat, veszélyeztetheti, illetve lehetetlenné teheti az emberek közötti hatékony információcserét. Például: a megnyilatkozás szélesebb kontextusában bizonyos fragmentumok figyelmen kívül hagyása, az adó vagy a vevő nemtudása hamis értelmezéshez is vezethet. Természetesen ennek pozitív következményei is lehetnek: mutatják a nyelv gazdagságát és kreativitását.

Grice elsőként javasolja a megnyilatkozás olyan általános interpretációs modelljét, amely a konverzációs implikaturák kiaknázásához vezet: arról, aki p-t mond, és q-t implikál, azt mondhatjuk, hogy konverzációs módon implikált, ha:

(1) feltételezni lehet róla, hogy betartja a konverzációs maximákat, de legalább az általános kooperációs elvet,

(2) fel kell tételezni róla, hogy tudatában van annak, hogy a q-ra azért van szükség, hogy a p-kifejezés ne mondjon ellent az előző feltételezésnek,

(3) a beszélő tudja (és elvárja azt, hogy a hallgató is tudja, hogy a beszélő tudja), hogy a hallgató olyan állapotban van, hogy képes tudatosítani magában (legalább intuíciós módon), hogy az a feltételezés, amelyről szó esik a (2) pontban, nélkülözhetetlen az implikátúra elolvasásához.

A szemantikai jellegű partikuláris implikátúráktól eltérően a pragmatikai implikátúráknak korlátozott terjedelme van a beszéd folyamat konszituációjában szereplő interakciós relációk szűk volta miatt. Az inferenciamechanizmus, amely a különböző nyelvi eszközöket, információs premisszákat és specifikációkat igénybe veszi, nagyon bonyolult, és további empirikus kutatásokat igényel. Bármely előbbrelépés ezen a területen hozzájárul ahhoz, hogy jobban modelláljuk az emberi beszéd megértésének a folyamatát.

Érdemes megjegyezni, hogy a Grice által javasolt inferenciamechanizmus csak a semleges kommunikációban szereplő, viszonylag egyszerű beszédaktusok leírására alkalmas. Normális körülmények között viszont nagyon gyakran előfordul, hogy a nyelvi kommunikáció célja éppen a konverzációs kooperáció elkerülése, a különféle célzások segítségével történő informálás, sőt: a vevő tudatos félrevezetése, hamis meggyőződésben való tartása stb. Vannak olyan szituációk, amelyekben az interlokútoroknak különböző kommunikációs céljai vannak, és ahogyan a manipulációs gyakorlat mutatja, a propagandában, valamint a pedagógiában is arról van szó, hogy azok felismerhetetlenek maradjanak a részt vevő társak számára. A manipuláció csak akkor lesz hatékony. Véleményem szerint a manipulációt vagy a hazugságot (nem is beszélve a nyelv segítségével vívott pszichológiai háborúról) nem leszünk képesek adekvát módon leírni a Grice-féle implikátúrák elméletének felhasználásával. Nyilvánvaló, hogy ezen a területen még további tudományos erőfeszítésekre van szükség, mivel a javasolt eszközök ebben a vonatkozásban elég korlátozottnak látszanak.

A konverzációs implikátúrákkal kapcsolatos legfontosabb kérdések egyike talán az, hogyan állapítsuk meg azokat a definíciós jegyeket, amelyeket a konverzációs implikálás kimutatására lehetne felhasználni. Grice öt alapvető jegyet különböztet meg: (1) dedukálhatóság (= calculability), (2) törölhetőség (= cancellability, defeasibility), (3) elválaszthatatlanság (= non-detachability), (4) nem konvencionális jelleg (= non-conventionality), (5) határozatlanság. Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést.

(Ad 1) A konverzációs implikátúrák a kooperációs elv és a megnyilatkozás szó szerinti értelme alapján történő következtetés útján vezethetők le. Ezt a megállapítást többek között Sadock is túl általánosnak véli, mivel gyakorlatilag a kooperációs elv alapján, a kontextus megfelelő specifikációja mellett, a maximák oly módon fogalmazódnak meg, hogy az adott megnyilatkozásból levonható olyan következtetésekhez vezetnek, amelyek tulajdonképpen csak látszólagos implikátúrák.

(Ad 2) A konverzációs implikátúrák bizonyos körülmények között törölhetők. Ez akkor történik meg, ha közlésre kerül az implikátúrával ellentétes információ. A szakirodalomban nemcsak a konverzációs implikátúrák törléséről (cancellation), hanem felfüggesztéséről (suspension) is szó esik. A konverzációs implikátúra felfüggesztésével akkor van dolgunk, amikor a beszélő nem nyilatkozik egyértelműen az implikátúra igazságáról vagy pedig hamisságáról, például a *Péternek csak három gyermeke van* implikátúrát tartalmazó *Péternek három gyermeke van* mondat. Az implikátúratörlés esetén az adó világosan figyelmezteti a vevőt, hogy ne fogadja el az implikátúrát (pl. *Péternek három gyermeke van, de lehet, hogy több*), mivel az hamis (pl. *Péternek három gyermeke van, de a valóságban több*). Előfordulhat, hogy a konverzációs implikátúrát a nyelven kívüli kontextus is törölheti. Képzeljünk el egy olyan helyzetet, hogy a kiemelt családi pótlékot csak azok kapják meg, akiknek legalább három kiskorú gyermekük van. A hivatalnok (H) által az X szom-

szédjához (Y-hoz) intézett kérdésre: *Vajon X-nek három kiskorú gyermeke van?* Y azt felelte: *Igen, három kiskorú gyermeke van.* Y felelete nem kötelezi H-t az implikaturára, amely az *X-nek három kiskorú gyermeke van* mondattal kapcsolatos, mivel a kontextusból világosan kitűnik, hogy nem arról van szó, hány gyermeke van valóban X-nek, hanem kizárólag csak arról az információról, hogy X-nek van-e szükséges számú gyermeke ahhoz, hogy megkaphassa a kiemelt családi pótlékot (lásd: Levinson 1985: 116). Az implikaturákat más implikaturák is törölhetik. A partikuláris implikaturák könnyebben törölhetőek, mint az általános implikaturák.

(Ad 3) A konverzációs implikaturák nem a nyelvi formával, hanem a jelentéssel kapcsolatosak. Így az egyik kifejezésnek egy másikkal (szinonimikussal) történő cseréje nem vonhatja maga után az implikatura megváltoztatását. Ez a tulajdonság lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük a konverzációs implikaturát a preszuppozíciótól, amely a megnyilatkozás összetevőinek lexikális jelentésétől függ. Például a *Péternek nem sikerült elnyernie az aranyérmet* mondat a *Péter megpróbálta elnyerni az aranyérmet* preszuppozíciót tartalmazza. Ilyen preszuppozíciót nem tartalmaz viszont a *Péternek nem sikerült elnyernie az aranyérmet* mondatnak az igazságékvivalense: *Péter nem nyerte el az aranyérmet.* Hozzá kell tenni, hogy az elválaszthatatlanságot több oknál fogva sem lehet az implikaturák definíciós jegyének tekinteni. Erről maga Grice is említést tesz (1978). Itt egyrészt arról van szó, hogy valószínűleg létezik olyan jelentés, amelynek nincsen szinonimája, és másrészt pedig léteznek olyan implikaturák, amelyek az adott jelentés kifejezési módjától függenek. A módmaximának csak két almaximájával ((1) *kerüld el a nem világos fogalmazást* és (2) *kerüld el a többértelműséget*) kapcsolatos implikaturákat lehet a szemantikai reprezentáció síkjához sorolni, viszont a többi almaximája (*beszélj tömören! és beszélj rendezett módon!*) alapvetően a megnyilatkozás formájára utal. Az implikaturákat bizonyos mértékben aktivizálják a nyelvi produkciós eszközök (hangsúly, dallam) is.

(Ad 4) A konverzációs implikaturák nem tartoznak a nyelvi megnyilatkozások konvencionális jelentéséhez, mivel alkotó jellegük van.

(Ad 5) A megnyilatkozás konverzációs implikaturái kizárólag csak a kontextus különféle specifikációjától függenek. Így az adott megnyilatkozás korlátlan számú potenciális implikaturával rendelkezhet. A kontextus pontos ismeretének hiánya miatt megtörténhet, hogy az indirekt módon továbbított és csak konverzációs úton implikált jelentés a vevő számára teljesen vagy részben érthetetlen marad.

Sadock szerint (1978) a Grice által megállapított definíciós jegyek nem fogadhatók el, és további pontosítást igényelnek. Hiányoznak azok a kritériumok, amelyek alapján meg lehet különböztetni a konverzációs implikaturákat más implikált következtetésektől. A nem explicit információ közlésének a módjai sokfélék lehetnek, és az implikatura csak egyike azoknak.

A pragmatikai kutatásokban új definíciós jegyeket is említenek a konverzációs implikaturák számára. Sadock például a *m e g e r ő s í t h e t ő s é g r ő l* mint a törölhetőséggel párhuzamos jegyről beszél. Például az *Egyes fiúk elmentek a meccsre* mondatnak a *Nem minden fiú ment el a meccsre* implikaturája van. Az *Egyes fiúk elmentek a meccsre* mondat viszont tovább bővíthető: *Néhány fiú elment a meccsre, de nem az összes.* Az aláhúzott rész megerősíti az implikatura aktualitását. Levinson megkülönbözteti az *u n i v e r z a l i t á s* jegyet is (1985: 120). Elvárható, hogy azokban a természetes nyelvekben, amelyekben az adott jelentés kifejezhető, a megfelelő megnyilatkozás különböző nyelvi ekvivalenseinek ugyanolyan implikaturája lesz.

A konverzációs implikaturák elmélete nem más, mint a nyelvhasználat elmélete. Az a megfigyelés, hogy az implikaturák nagyon gyakran magyarázatot szolgáltatnak a különböző kontextusokban szereplő ugyanazon lexikális egységnek a különböző interpretációját illetően, hozzájárul ahhoz, hogy elkerüljük a jelentések megsokszorozását. A nyelvben sok olyan szó és kifejezés található, amelyek úgy viselkednek, mintha a jelentésük elmosódott vagy többértelmű volna. Az implikaturák elmélete új leírási lehetőséget biztosít a számukra: a szavaknak egy általános jelentése van, amelyet a különböző implikaturák kontextustól függően szűkítenek vagy szélesítenek. Az

implikatúrák elmélete nagyon hatékony és hasznos lehet a költői nyelv tanulmányozásában, különösen a metaforát illetően. Ebben a felfogásban a metafora a konverzációs elvek megsértését jelenti, és más kommunikációs aktusokhoz hasonlóan a nyelvi kooperáció postulatumainak alárendelve. Olyan munkák is jelentek meg, ahol az implikatúrák elméletét az irónia mechanizmusainak feltárásához is felhasználták (pl. Kaufer 1981). Végezetül azt lehet mondani, hogy az implikatúrák elmélete viszonylagos rövid múltja és az esetenként felmerülő kifogások ellenére a pragmatika stabil eredményeihez tartozik.

*

A fentiek tükrében meg kell azonban jegyezni, hogy a beszédaktusok elméletének a megalotói mindenekelőtt csak az angol-amerikai kultúra nyelvi anyagát vették figyelembe. Az egyes nyelvek és kultúrák közötti nyilvánvaló különbségek tehát ezekben a kutatásokban kellőképpen nem merültek fel. Mint ismeretes, minden nyelv kijelöli az emberek gondolkodásának az irányát. Ez nemcsak az adott nyelv grammatikai rendszerére vonatkozik, amely az adott nyelvhasználókat olyan fogalmi kategóriákkal látja el, mint például az idő, az aspektus, az eset stb. A beszédaktusok az adott kultúrában elfogadott nyelvi kommunikációs modellnek is integráns részei. Minden kultúrát le lehet írni a rá jellemző beszédaktusok segítségével is, amelyek az adott nyelvi közösség történeti tapasztalatait tükrözik. Például az afrikai kultúrákban, ahogy az antropológiai kutatások mutatják, olyan beszédaktusok léteznek (különféle rituális aktusok), amelyek teljesen idegenek az európai kultúráktól. A posztkommunista közép-európai országokban is olyan beszédaktusok voltak/vannak forgalomban, amelyeknek nincsen megfelelőjük a nyugat-európai országokban, például a b e s ú g á s.

A különböző kultúrközösségek közötti nyelvi és kommunikációs határokat lehetetlen csak a nyelvi tulajdonságok figyelembevételével kijelölni. Az emberek nem azért beszélnek különböző módon, mert különböző nyelvi kódokat használnak, hanem azért is, mivel azokat különböző módon használják. Az adott nyelvközösség tagjai nemcsak azért kommunikálnak hatékonyan egymással, mert ismerik az adott nyelv szavait és grammatikáját, hanem azért is, mert ismerik a nyelvi viselkedés konvencionális mintáit is. Nagyon fontos az, hogy olyan képességgel rendelkezünk, amely lehetővé teszi, hogy egyéni nyelvi viselkedésünket a kötelező általános mintákkal összhangban formáljuk. Ismerjük a szituációs kontextus minden elemének a kapcsolatait; tudjuk, hogyan kell kialakítani a hatékony nyelvi cselekvésünket is; hogyan kell kiválasztani a megfelelő nyelvi eszközöket, hogy a kívánt kommunikációs célt elérjük. Természetesen, ez a témakör a kommunikációs kompetenciához tartozik (Bańcerowski 1994).

A beszédaktusok nagyon szoros kapcsolatot alkotnak az adott nyelvközösség kultúrájával. Tehát a b e s z é d a k t u s o k — k u l t ú r a viszonynak, másképpen fogalmazva, az úgynevezett nyelvi etikettnek a tanulmányozása nagyon érdekes kutatási területnek ígérkezik (Wierzbicka 1985, 1986). A nyelvi etikett nem más, mint alkalmazhatósági szempontból a nyelvi viselkedést szabályozó normák összessége. Itt nemcsak a konvencionálizált udvariassági formulákról van szó, mint például a k ö s z ö n t é s, j ó k í v á n s á g - n y i l v á n í t á s, k ö s z ö n é s, g r a - t u l á c i ó k, r é s z v é t n y i l v á n í t á s stb., amelyek a különböző nyelvekben és kultúrákban különbözőek, hanem az általánosabb udvariassági szabályokról is. Például a Leech által (1980) megállapított állítólagos univerzális elvek: a s z e r é n y s é g (a legkevesebbet mondani saját magunkról), a h e l y e s l é s (a legkevesebbet bírálni, és másokat a legnagyobb mértékben dicsérni), a b é k é t l e n s é g m i n i m a l i z á l á s a (azt, amiben nem értünk egyet a beszélgető partnerünkkel, korlátozni kell), az a d ó - v e v ő s z e r e p k ö l c s ö n ö s c s e r é j e (ne szakítsuk félbe a partnerünket; amikor ő beszél, akkor mi ne beszéljünk) elvei, nyilvánvaló, hogy angolcentrikusak. Léteznek például nyelvek és kultúrák, amelyekben ezek az elvek nem érvényesülnek. Mint ismeretes, a japán kultúrában saját magunkat dicsérni sértő, a lengyelben nem

illő, a magyarban is elfogadhatatlan (vö. pl. a magyar közmondást: *Az öndicséret bűdös*), az amerikaiában viszont nemcsak kifogástalan, hanem egyenesen kívánatos aktusnak számít. A japán és a zsidó kultúrában például az adó-vevő szerep kölcsönös cseréje elv egyáltalán nem kötelező. A zsidó kultúrában mindenki egyszerre beszélhet, egymást félbeszakítva. A japán dialógusmodellben az interlokútorok szerepe annyira kölcsönösen összefonódott egymással, hogy a hallgató kötelességének érzi azt, hogy állandóan igenlő szavakkal (az ún. *aizuchi*) segítse a beszélőt (percenként néha több mint 20 ilyen szót használnak). A békétlenség minimalizálása elv viszont, amely az angolban kötelező, más kultúrákban ismeretlen; például a zsidó kultúrában a veszekedés közelebb is hozhatja egymáshoz az embereket. Ez az elv, úgy tűnik, hogy a magyar kultúrában sem érvényesül teljesen. Nem kötelező elv (természetesen bizonyos mértékig) a lengyel kultúrában sem (egy lengyel közmondás szerint: *Azok civakodnak, akik szeretik egymást*), amelyben a saját véleménynyilvánításhoz való jog nagyon magas pozíciót foglal el az ottani értékrendben. Így, egy átlag lengyel nagyon nehezen tud kommunikálni például a japánnal, aki különböző módszereket és konverzációs stratégiákat használ fel ahhoz, hogy ne mondja meg közvetlenül a saját véleményét, mivel tisztában van azzal, hogy őt arra az úgynevezett *enryo* elv kötelezi: *meg kell tanulni úgy élni, hogy soha direkt módon ne mondjuk meg azt, amit akarnánk, sem azt, amit nem akarnánk*.

A fentiekből kitűnik, hogy a kommunikációs elvek grammatikájának ismerete fontos elemét képezi a kommunikációs kompetenciának. Ez nemcsak tudományos szempontból jelentős, hanem gyakorlati, a társadalmi és a kultúrák közötti kölcsönös kommunikáció vonatkozásában is.

SZAKIRODALOM

- Austin J. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford.
- Bañcerowski J. 1996. A kommunikációs kompetencia és összetevői. In: *Nyr.* 120.
- Cohen L. J. 1971. The logical Particles of natural Language. In: Bar-Hillel. *Pragmatics of natural Language*. Dordrecht: Reidel.
- Gazdar G. 1978. *Pragmatics. Implicature. Presupposition and Logical Form*. New York.
- Gordon D., & Lakoff G. 1975. Conversational Postulates. In: *Cole and Morgan*.
- Green G. 1975. How to get People to do Things with Words: the whimperative Question. In: *Cole & Morgan*.
- Grice H. P. 1957. Meaning. In: *Philosophical Review* vol. 69.
- Grice H. P. 1975. Logic and Conversation. In: D. Davidson—G. Harman (eds.): *The Logic of Grammar*.
- Grice H. P. 1978. Further Notes on Logic and Conversation. In: *Syntax and Semantics* vol. 9.
- Grice H. P. 1981. Presupposition and Conversational Implicature. In: *Syntax and Semantics* vol. 14.
- Kaufman D. S. 1981. Understanding Ironic Communication. In: *Journal of Pragmatics* vol. 1.
- Leech G. 1980. *Exploration in Semantics and Pragmatics*. Amsterdam.
- Leech G. 1983. *Principles of Pragmatics*. London and New York, Longman.
- Levinson S. C. 1985. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Sydney.
- Sadock J. M. 1974. *Toward a Linguistic Theory of Speech Acts*. New York.
- Sadock J. M. 1978. On Testing for Conversational Implicature. In: *Syntax and Semantics* vol. 9.
- Searle J. 1969. *Speech Acts. An Essay of the Philosophy of Language*. Cambridge, University Press.
- Searle J. 1971. What is the Speech Act? In: *The Philosophy of Language*.
- Searle J. 1975. Indirect Speech Acts. In: *Syntax and Semantics* vol. 3.
- Searle J. 1976. A Classification of Illocutionary Acts. In: *Language in Society* vol. 5.
- Strawson P. 1964. Intention and Convention in Speech Acts. In: *Philosophical Review* vol. 73.
- Thomason R. H. 1973. *Semantics, Pragmatics, Conversation and Presupposition*. Mimeograph, University of Pittsburgh.
- Walker R. C. S. 1975. Conversational Implicature. In: Blackburn ed. *Meaning, Reference and Necessity* Cambridge, University Press.

- Wierzbicka A. 1973. Akty mowy. In: M. R. Mayenowa szerk.: *Semiotyka i struktura tekstu*. Wrocław.
- Wierzbicka A. 1985. Different Cultures, Different Speech Acts. In: *Journal of Pragmatics* vol. 3.
- Wierzbicka A. 1986. Analiza lingwistyczna aktów mowy jako potencjalny klucz do kultury. In: Brodzka A. et al. szerk. *Problemy wiedzy o kulturze*. Warszawa.
- Wilson D., Sperber D. 1986. *Relevance. Communication and Cognition*.
- Zdunkiewicz D. 1988. Pojęcie implikatury w językoznawstwie — Przegląd najważniejszych stanowisk. In: *Poradnik Językowy*, PWN, Warszawa, Łódź. Nr. 9—10.

Bañcerowski Janusz

Az inkorporáció kérdéséről a magyarban

A tipológiai nyelvészetben a legrégebb és a legismertebb a nyelvek morfológiai osztályozása, amely a múlt század elején A. W. Schlegel (1818) és W. v. Humboldt (1836) munkássága alapján alakult ki. Ez az osztályozás, mint tudjuk, a nyelveket négy fő típusba sorolja a grammatikai morféimák gazdagsága és jellege szerint. Ezek a flektáló, agglutináló, izoláló és inkorporáló nyelvek. Ezzel kapcsolatban I. I. Mescsanyinov (1965: 245—6) megállapítja, hogy az inkorporációt nem sorolhatjuk egyúvé az izoláló, flektáló és agglutináló csoportokkal, mivel ez utóbbiak a szavak szerkezetével foglalkoznak, az inkorporáció pedig a mondaton belüli szintaktikai csoportok felépítésével. Ehhez azt fűzhetjük hozzá, hogy a felosztás alapja a morféimák kapcsolódásának a jellege a mondatok felépítése során. A legtöbb nyelvben (pl. a magyarban is) több csoport tulajdonságai megtalálhatók. Erre már a középiskolában Debrecenben Papp István jeles nyelvészünk is felhívta annak idején figyelmünket. Jerrold M. Sadock (1986: 19) is megállapítja, hogy az inkorporáció realitás több nyelv szintaktikai szerkezetében, és a nyelvtani elméletnek ezzel számolnia kell. Szerintem az inkorporáció vizsgálata a nem kimondottan inkorporáló nyelvekben elsősorban a morfoszintaxis körébe tarthatna.

1. Az inkorporáció fogalmának fejlődési fázisai. Az inkorporáció 'bekebelezés' fogalmát Humboldt vezette be a nyelvészetbe. Az inkorporáló nyelvtípusba olyan nyelvek tartoznak, amelyekben nincsenek mondatrészek, hanem az igei állítmány kebelezi be a tárgyat (többnyire ezt), az alanyt, a határozót, de a főnév is bekebelezheti a jelzőt. Bekebelezők például Észak-Amerika indián nyelvei (többek között az irokéz nyelv), a Czukcs-félsziget, Kamcsatka, Grönland nyelvei (pl. az eszkimó nyelv). Vö.: pl. a csukcs nyelvben *za-кока-ма* 'üsttel' — *za-тор-кока-ма* 'új üsttel' — *za-тор-майны-кока-ма* 'nagy új üsttel' (a *za-* előképző, a *-ма* pedig a társhatározói eset képzője) — *ты-кока-нэля-ркын* 'az üstöket otthagynom' — *ты-копра-нэля-ркын* 'a hálókat otthagynom' — *ты-пэты-копра-нэля-ркын* 'a régi hálókat otthagynom' (vö.: P. Ja. Szkorik 1965: 237). Az ilyen nyelvekben a jelzőkkel bővített főnév vagy a mondat egyetlen szóból áll, amelynek a magyarban, az oroszban, a németben például kettő-öt szó felelhet meg, mint például ez a magyar *Hazaviszlek* ekvivalenseiben is megfigyelhető: *Я подвезу тебя домой. Ich bringe dich nach Hause*. Inkorporáción napjainkban nemcsak az ige mondatértékű mondatrész-bekebelezéseit értik, hanem az NV típusú (pl. *radfahren*) összetételeket is, amelyek egy új igtét eredményeznek. Vö. Marianne Mithun (1984: 848): „The term 'incorporation' is generally used to refer to a particular type of compounding in which a V and N combine to form a new V”. (Az „inkorporáció” terminust általában az összetételek egy olyan különleges típusára használjuk, amelyben a V és az N kombinációjából egy új V jön létre.) Bennük az inkorporált N az összetett szó fő jelentéselemét, specifikumát jelöli. A magyarban ezt a típust pl. a *helytáll, jótáll, egyetért, mennydörög*, az angolban a *to baby-sit, to mountain-climb* szavak képviselik. Ezen az elvi alapon annak sem lehet semmi akadálya, hogy inkorporációnak tekintsük az AdvV típusú összetételeket is. Például: *különáll, odébbáll, továbbáll, hazavisz, félreáll, helyreáll*. E. Sapir

(1911: 250—3) az inkorporációt és a szóösszetételt az összetételek címszó alatt tárgyalja. F. Boas (1911: 74) névmási inkorporációról is beszél olyan esetekben, amikor az ige szerkezetében a tárgyat névmási affixumokkal fejezzük ki. P. Ja. Skorik (i. m. 232) a különböző nézeteket így összegzi: „Egyes kutatók az inkorporációt szóalkotásnak (szóösszetételnek) tartják, mások pedig egy szószerkezeti típus képzési eszközének. Az első csoportba tartozók azonban kénytelenek elismerni az inkorporált együttes szóval való szerkezeti azonosságát, a második csoportba tartozók pedig annak szintaktikai funkcióját”. Kiefer Ferenc (1990—91: 149—177) a magyarban inkorporációhoz sorolja a névelő nélküli *levelet ír, újságot olvas, teát önt* típusú szabad, valamint a hasonló típusú *gyökeret ver, hidat ver, bosszút áll* frazeológiai szó szerkezeteket is, amelyek az összetett szavakhoz hasonlóan egy fonológiai (állandósult), könnyen lexikalizálódható egységet alkotnak, bennük a névelő nélküli főnévnek nincs referenciája, és nem módosíthatók. Ugyanakkor nem izolált szintaktikai egységek: bizonyos szintaktikai szabályok révén befolyásolhatók (vö.: „... 'bare noun + verb' sequences in Hungarian behave very much like compounds: they constitute one single phonological (phrasal) unit and can easily get lexicalized, and the bare noun is nonreferential and non-modifiable. At the same time, they are not syntactic islands: they can be affected by certain syntactic rules” /149/). (... egy pusztán főnévből és egy igéből álló szekvencia a magyarban nagyon hasonlóan viselkedik az összetételekhez: egyetlen fonológiai (frázis) egységet alkotnak, és könnyen lexikalizálódhatnak, a csupasz főnév pedig nem referenciális és nem módosítható. Ugyanakkor nem szigetelődnek el szintaktikailag: bizonyos szintaktikai szabályokkal leírhatók.) Az inkorporációval kapcsolatos felfogások fejlődésének a következő fázisa szerint egyesek az inkorporációhoz sorolják a *s z ó ö s s z e v o n á s o k a t* (contractions: *will not > won't, I shall > I'll*), a *m o z a i k s z ó k a t* (abbreviation: *MÁV*), a *s z ó ö s s z e o l v a d á s o k a t* (fusion: *player-manager*), a *v e g y ü l é k s z ó k a t* (portmanteau words, blend words: *smoke és fog > smog, sharm és amateur > shamateur 'álamatör', motor és hotel > motel*), az *ö s s z e t o l h a t ó s z ó k a t* (telescoped words: *uzsonna és vacsora > uzsonnavacsora > ucsora, breakfast és lunch > brunch*).

2. Mit tekintünk inkorporációnak? Erre a képződmények Janus-arculata miatt igen nehéz válaszolnunk. Kiefer Ferenc a fent idézett cikkén kívül előzőleg négy alkalommal (1991a, 1991b, 1992a: 61—78; 1992b: 51—66) a *levelet ír* típusú szerkezeteket összetett szavakként értékelte, mert — mint az előzőekben láttuk — egy hangsúlyközpontú fonetikai (az amerikai nyelvészetben ebben a jelentésben a 'fonológiai' műszót használják) egységek, nincs referenciális (utaló) funkciójuk és nem módosíthatóak, továbbá megfelelő kontextus nélkül az NV szerkezet nem mindig fogadható el. Nincs például *lányt néz, barátot látogat*, ugyanakkor van *filmet néz, beteget látogat*. „Az értelmezhetőség feltétele, hogy valamilyen intézményesített tevékenységről legyen szó” (1991b: 72—3). Ezek a kritériumok a Kiefer hivatkozásai között található, az általunk is már említett M. Mithun cikkében az ausztrál bennszülött nyelvekkel kapcsolatban így hangzanak: „... a V stem and a N stem are combined to form an intransitive predicate denoting a unitary concept. The compound is more than a description; it is the name of an institutionalized activity or state. The IN loses its individual salience both semantically and syntactically. It no longer refers to a specific entity; instead, it simply narrows the scope of the V. It is thus unaccompanied by markers of definiteness or number, or by demonstratives. Although it may function semantically as a patient, location, or instrument, it has no independent syntactic role in the sentence as a whole, and so is unmarked for case” (856). (... egy V és egy N csoport kombinálódik, és létrehoz egy intranszitiv predikátumot, mely egységes fogalmat jelöl. Az összetétel több mint deskripció — egy szokásos cselekvés vagy állapot neve. Az IN elveszti sajátos tulajdonságait mind szemantikailag, mind szintaktikailag. Nem utal többé egy specifikus entitásra, ehelyett egyszerűen a V hatókörét szűkíti. Így nem társul határozottságbeli vagy számbeli markerekkel vagy determinatívumokkal. Jóllehet funkcionálhat szemantikailag mint páciens, hely vagy eszköz, nincs a mondatban mint egészben független szintaktikai szabálya, és így az eset számára jelöletlen.)

Mindez nagyjából vonatkozik a magyar *helytáll*, *egyetért*, *háztűznézni*, *világlátni*, *szájtató* típusú összetételekre is, de szerintem egyáltalán nem érvényes a *levelet ír* típusú szószerkezetekre (vö. Pete 1995: 270—81). Az angol eredeti szöveg ismerete előtt sokat elmélkedtem azon, hogy mit is kell érteni „intézményesített tevékenységen”. (Semmi másra nem tudtam gondolni, mint például egykoron a szakszervezet által rendszeresített beteglátogatásokra.) Az angol eredetit olvasva kiderült, hogy az *institutionalized activity or state* ’szokásos, habituális cselekvés vagy állapot’-ként is fordítható (az angolban ugyanis az *institution* főnévnek *custom* ’szokás’ jelentése is van), amely szituációtól függően egy konkrét esetre is vonatkozhat, módosítható: Vö.: *Mit csinálsz? — Levelet/Leveleket írok. És most mit csinálsz? — Írok levelet neki*, de nem mondhatjuk azt, hogy **lányt nézek*. Kiefer 1990—91-es cikkében a *levelet írok* szerkezeteket már nem összetételeknek, hanem inkorporációnak tekinti, mivel az feltételez egy szintaktikai folyamatot és szabad szerkezettag, a tárgyias ígét tárgyatlanná teszi, de még ennél is fontosabb szintaktikai feltétel a szerkezetek parafrázálhatósága (vö.: „...incorporation seems to presuppose a syntactic process whereby a free complement (typically an argument of the verb) is adjoined to the verb resulting in a complex verbal structure... The incorporation of an object noun turns a transitive verb into an intransitive verbal structure: the object argument gets ’internalized’ and becomes part of the complex meaning. Thus, the most important syntactic condition for incorporation seems to be paraphrasability” (161) — (... az inkorporáció úgy tűnik, hogy feltételez egy szintaktikai folyamatot, melyben a szabad szerkezettag (tipikusan egy igei argumentum) csatlakozik az igéhez egy teljes igei szerkezetet eredményezve... Egy tárgyesetben álló főnév inkorporációja a tranzitív igei szerkezetet intranszitivává teszi: a tárgyi argumentum ’belsővé válik’, és a komplex jelentés része lesz. Így az inkorporáció legfontosabb szintaktikai feltételének a parafrázálhatóság látszik.) Itt megfogalmazódik az inkorporációnak egyik legfontosabb kritériuma, mégpedig az, hogy az inkorporatív egységek nem kész szavak, hanem minden alkalommal a megnyilatkozás folyamatában keletkezett olyan többtől álló szavak, amelyeknek a határai a kommunikáció szükségleteinek megfelelően kitolhatók. Ennek a kritériumnak azonban az európai nyelvekben az egyszerű és összetett szabad szószerkezetek, és nem a *radfahren*, *helytáll* típusú összetett szavak felelnek meg. (Emlékeztetem az olvasókat, hogy V. V. Vinogradov és mások szerint is a szószerkezetek a szóhoz hasonlóan a nomináció eszközei.) Kiefer viszont a *levelet ír* típusú szerkezetet már nem tekinti összetett szónak, sem inkorporációnak, ha annak a határait kitoljuk. Az inkorporált egység határai kitolásának a kritériumát P. Ja. Szkorik is (i. m. 233) megfogalmazza: „...в отличие от слова, как известно, инкорпоративный комплекс, подобно обычному словосочетанию, не дан в языке в виде готовой единицы, а каждый раз конструируется в процессе речи. Включённые основы в нём являются подвижными компонентами, количество и порядок следования которых каждый раз определяется контекстом высказывания”. A fenti csukcs inkorporáló példák azt bizonyítják, hogy nemcsak a *levelet ír*, hanem az *érdekes leveleket ír* típusú szószerkezeteket is, sőt minden szószerkezetet inkorporációnak kellene tekintenünk, amelyben a szavak szemantikailag és grammatikailag „egységesülnek”, és ugyanazt a funkciót töltik be, mint az inkorporáló nyelvek szétoltható teleszkopikus szavai a beszéd folyamatban. Azon is eltöprenghetünk, hogy a kész összetett szavakat milyen mértékben zárjuk ki az inkorporációból, mivel egyes esetekben mellérendelésel ezek határai is szétolthatók. Pl.: *mozdonygyártás — gőz-, dízel- és villanymozdonygyártás*. Sőt a magyarban az igei jelentésű összetételek számos esetben a beszéd folyamatában jönnek létre, vagy talán „mennek tönkre”: váltanak át szószerkezetekre. Vö. például: *mennydörög — nem a menny dörög, jótáll — nem áll jól, helytáll — helyt kell állnod, közécsap — közé lehet csapni, közé is csaptam, csapj közé; közévág — közé kell vágni, közé fog vágni, közé ne vágj, együtt él — együtt él vele, hazavisz — haza lehet vinni*. A birtokviszonyt kifejező összetételeket pedig igen könnyen „deinkorporálhatjuk” a beszéd folyamatában: *A kertajtót/a kert ajtaját becsapta a szél*.

A *helytáll* típusú összetétel egy addig nem létező, valóban tárgyatlan új ígét hozott létre. Nem mondhatjuk pl., hogy: **helyt- és jótáll*, **fog állni helyt és jót*, **az emberek hosszú helytáll-*

nak. A *levelet ír* típusú szerkezet azonban nem egy új tárgyatlan ige. Igaz, hogy az *ír* igének alanyi személyragjai vannak, de ettől még nem lesz tárgyatlan. Mondhatom például azt, hogy *cikket és levelet ír a szerkesztőnek, fog írni cikket és levelet a szerkesztőnek, hosszú cikkeket és rövid leveleket ír a szerkesztőnek*. Úgy gondolom, hogy a *levelet ír* típusú szerkezeteket ki kell zárunk az összetételek sorából, de inkorporációnak sem tekinthetjük, mivel a szavak határai s így önállóságuk is szemantikai és nyelvtani vonatkozásban egyaránt megőrződnek.

A Kiefer által megkívánt parafrázis lehetősége nem tekinthető perdöntő bizonyítéknak, mivel nem világos, hogy a parafrázisnak ugyanabban a nyelvben kell-e meglennie vagy egy másikban. Úgy tűnik, hogy pl. az inkorporáló csukcs nyelvben a *ты-пэты-копра-нэля-рыкин-т* 'réggi hálókat otthagynom, старые сети оставляю' szerkezeti egységet nemigen lehet parafrázálni, mivel erre a nyelvre ez a szerkezet a jellemző, míg a magyar *tanuló*, de szinte csaknem minden származékszavunk e legfontosabbnak tekintett kritérium szerint egy „inkorporált egység” lenne, mivel másképpen: 'alsó v. középfokú iskolába járó fiú v. lány', s a beszéd folyamatában mondhatjuk azt például, hogy *A lányom még tanuló*. — *A lányom még iskolába jár*. De a nem származékszavak is parafrázálhatók. Az idegen nyelven történő szemantizáció a nyelvek tanulásában éppen ezen alapul. Ha például nem tudom azt, hogy a *birkehús* az angolban *mutton*, mondhatom azt, hogy *flesh of the sheep*. Azonkívül a szóalkotás folyamatában a szavak határai is kitolhatók. Vö. például: *tanul* — *tanuló* — *tanulószoza, tanulószozaajtó, magántanuló*. A beszéd folyamatában azonban már kész szavakat használunk fel, s ezért ezt ki kell zárunk az inkorporációból.

Werner Abraham (1988: 307) szerint „der inkorporierende Sprachtyp... ist dadurch gekennzeichnet, daß er keine Satzglieder in unserem Sinn kennt. Die verschiedenen Objekte der Handlung und die Umstandsbestimmungen, ja sogar das Subjekt (immer vom Standpunkt unseres Sprachtyps gesprochen) werden dem Prädikat einverleibt (= inkorporiert)”. A csukcs példák alapján láthatunk, hogy e meghatározással ellentétben nemcsak az igék inkorporálhatnak mondatrészeket, hanem a főnevek is — jelzőket, és a csukcs inkorporációról a magyar vagy orosz alapján, pontosabban „immer vom Standpunkt unseres Sprachtyps” beszél(het)ünk, és általában nem parafrázisos megfeleltetések alapján. Ez logikusnak is tűnik, mivel a nyelvek morfológiai osztályozása egymáshoz való viszonyításuk alapján alakult ki. Mely nyelvhez viszonyítsunk azonban egy alapjában véve nem inkorporáló nyelvet, ha benne az inkorporáció jelenségeit vizsgáljuk? A magyar inkorporációs lehetőségek vizsgálatának az eredménye bizonyára nem lenne azonos attól függően, hogy mely nyelv (például az izolálókhöz közel álló angol vagy pedig az erősen flektáló orosz) szemszögéből végezzük vizsgálatunkat. Azonkívül ugyanazt a jelentést ugyanabban a nyelvben inkorporálva vagy nem inkorporálva, de nem ugyanabban is különbözőképpen ki lehet fejezni. Vö.: *Szeretek*. — *Én szeretlek téged*. Arany János *Felköttem a lord-majort, Ha bosszant bármi nesz!* műveltetést kifejező vessorát például csak németre fordították az e nyelvre jellemző analitikus kifejezési móddal, az oroszban és az angolban a műveltetést általában szintén analitikusan fejezzük ki, de a fordítók ebben az esetben nem ezt választották: *Aufhängen laß ich den Lord Mayor, wenn ein Geräusch mich stört* (ford. Annemarie Bostroem). — *Лорд майор, я повешу вас, Коль будет ночью шум* (ford. Л. Мартынов) *The city's mayor dies, if such The song that here me greets* (ford. William N. Loero).

Abraham meghatározásának másik, talán legfontosabb szempontja, hogy az inkorporálás *m o n d a t r é s z e k* bekebelezését jelenti. Ha egy mondatrészt bekebeleztünk, azt ugyanabban a mondatban még egyszer kitenni általában nem lehetséges. Azonban e vonatkozásban is akadnak problémák. A függőségi nyelvtanokban a segédszókat (például az előljárószókat v. névutókat) egy szerkezet alaptagjának tekintik. A nyelvtani alakok analitikus és szintetikus kifejezési módjait mi kizárjuk az inkorporációból. Olyan esetekben beszélünk inkorporációról a magyarban, amikor ugyanazt a denotatív jelentést (a pragmatikai különbségeket most nem vizsgáljuk) — nem parafrázálva — egy önálló jelentésű szóval vagy névmással (nem segédszóval!) is kifejezhetjük, és ezt az adott esetben az angol, a német vagy az orosz nyelv nem inkorporációs megfelelőisei is

megerősítik, továbbá az önálló és névmási jelentésű szótövek inkorporálását a szótöveken kívül többnyire a ffixumok segítik elő. Például: *Hazaviszlek. < Én viszlek haza téged. I shall take you home.*

3. Milyen típusai vannak az inkorporációnak a magyarban? Mark C. Baker (1988: 543) főnévi, igei, előljárói és szenvedő inkorporációt különböztet meg, azonkívül beszél még inkorporációs kölcsönhatásról (*incorporation interactions*), inkorporációs beleértésről (*incorporation implication*), de nem a magyarban. Kiefer Ferenc (1990—91: 149) É. Kiss Katalinra (1983) és Komlós Andrásra (1992) oldalszám megjelölése nélkül hivatkozva megállapítja, hogy a magyarban az inkorporációnak több típusa van („there are several types of incorporation in Hungarian”). A két munka megnevezése azonban nyilvánvaló elírászerű tévedés, mivel bennük még az *inkorporáció* szót sem sikerült megtalálnom. A Strukturális magyar nyelvtan glosszáriumában (895) azonban, amelyet feltehetőleg a szerkesztő állított össze, az *inkorporáló* címszónak a következő magyarzatát találjuk: „az igével egy szemantikai egységet alkotó, önálló referenciával nem rendelkező, általában bővítetlen (egyetlen lexikai elemet: névelőtlen főnevet, határozószót, igekötőt, névutót, melléknevet tartalmazó) összetevő”. (Sajnos oldalszámra utaló közelebbi tájékozódást segítő jelzést az egész glosszáriumban nem találunk.) Gondolom, hogy többek között a *levelet ír, gyökeret ver* típusú szerkezetek tartoznak ide, amelyeket mi kizárunk az inkorporáció köréből. A magyarban Farrell Ackerman (1987: 213—60) foglalkozik a névmási inkorporációval. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az inkorporáció típusai elnevezésének különböző szempontú megközelítései vannak. Az egyik az, amit Ackermannál találunk. A „névmási inkorporáció” nála azt jelenti, hogy névutók, határozószók, főnevek névmásokat inkorporálnak, vagyis az elnevezés az inkorporáltat jelöli. A klasszikus értelemben használt „igei inkorporáció” elnevezés viszont az inkorporálót nevezi meg, és arra utal, hogy az ige inkorporál bizonyos mondatrészeket. De vizsgálhatnánk az inkorporációt az inkorporált mondatrészek szerint is, például „tárgyi, alanyi, jelzői, határozói” inkorporáció. A mi elnevezéseink az inkorporáló szófajt nevezik meg.

3.1. Igei inkorporáció. Az inkorporáló nyelvekben, mint láttuk, elsősorban az ige inkorporálja a tárgyat, az alanyt és a határozót. A magyarban az ige forma- és szóképzése keretében az igei inkorporációnak ezek a válfajai mint perifériális jelenségek szintén lehetségesek.

a) Az alany inkorporálása. Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor (1992: 206) megállapítják, hogy „léteznek olyan, inflektált igét tartalmazó mondatok (*Esteledik, Havazik* stb.), amelyekben nincs és nem is érthető oda tartalmas alany”. Komlós András (i. m. 330—1) szintén kijelenti, hogy „a magyar nyelvben... vannak valódi alanytalan mondatok is — olyanok, amelyeknek a jelentése nem utal egy alanyi vonzat formájában is megnevezhető szereplőre, s amelyek mellett semmiféle »testes« alany nem jelenhet meg. Ez pedig azt mutatja, hogy a magyar mondat-szerkezetnek nem kötelező része az alanyi pozíció”. Valódi alanytalan mondatoknak csak az *Esteledik, Hajnalodik, Már virrad, Havazik, Hózik, Villámlik* személytelen mondatokat tekintti. A *Megjöttem* típusú mondatokról pedig megállapítja, hogy „az alanyt megnevező összetevőt formailag ugyan elhagyhatjuk, de a mondat jelentését ezzel nem tudjuk 'alanytalanná' tenni”. Az alany általában a cselekvés szubjektumát jelölő mondatrész. Ebben a vonatkozásban szerkezetileg mindkét mondat típus alanytalan, egyrésztes NP nélküli mondat. Az alanyt azért hagyhatjuk el belőlük, mivel a cselekvés szubjektumát jelölő *alanyt* az ige mindkét esetben inkorporálja: a személytelen igéknél az igetöbén (*Esteledik* 'Közeledik az este', *Villámlik* 'Villám cikázik az égen', *Havazik/Hózik* 'Esik a hó'), a személyes igéknél pedig személyrag formájában (*Megjöttem*). Mindkét típusú inkorporáció igen korlátozott mértékű. Az ún. „személytelen” igék esetében csak természeti jelenségek megnyilvánulásának a szubjektumát inkorporáljuk az ige tövében (a *fagy* szó például változatlan formában lehet főnév és ige is), a személyragos alakok pedig csak első és második személyű személy névmással kifejezett szubjektumot képesek inkorporálni. A *Dörög* típusú példában a szubjektum inkorporálásával a szóban nem találkozunk. De így használva csak az *ég* szub-

jektumot implikálja, ha más szubjektumról van szó, azt feltétlenül ki kell tennünk. Vö.: *Dörög az ágyú. — Megjött Péter.* A kétféle alanyi inkorporálás között azonos az is, hogy mindkét ige kiegészíthető alannal is. Vö.: *Dörög az ég. — Én már megjöttem.* Közös az is, hogy a németben és az angolban ezeknek a szerkezeteknek csak NP — VP-s mondatok felelnek meg, amelyek meggyőzően bizonyítják az inkorporáció meglétét: *Es donnert, It is thundering — Ich bin gekommen, I have come.* Az oroszban a személytelen igék szubjektumai a magyarhoz hasonlóan az ige tövében inkorporálódnak, a személyragos egyrészes magyar mondatoknak pedig kétrészes mondatok felelnek meg: *Bevepeem, Я пишу́ю* (a személyes névmással kifejezett alanyt nem lehet elhagyni, mivel az igének nincs személyragja).

Ha ezt az álláspontot elfogadjuk, akkor viszont az angolhoz hasonlóan a magyarban sincsenek alanyos és alanytalan igék (mint ahogy vannak tárgyias és tárgyatlan igék), és az angol grammatikai hagyományhoz hasonlóan a magyarban sem kezeli a továbbiakban a strukturális mondatnak az alanyt az ige bővítményeként, vagyis Komlósy (i. m. 330) logikus érvelését felhasználva, a magyarban sem beszélhetünk csak egy főmondatrészről. Vö.: „Ahhoz..., hogy az alanyt vonatknak tartjuk, ki kell mutatnunk róla, hogy a mondat valamely eleme kívánja meg a jelenlétét. Egy ilyen állítással szemben egy harmadik, jól védhető álláspont is felmerülhet abban az esetben, ha minden mondatnak kötelezően van alanya (még ha az bizonyos esetekben a környezetből rekonstruálandó is). Ekkor ugyanis jogos az a feltételezés, hogy az alany nem bizonyos elemek „járulékos része”, hanem a mondatnak mint szerkezetnek kötelező eleme”. A magyar nyelvnek még az az „clónye” is megvan az angollal szemben (pontosabban Komlósy szavaival élve „a magyarban azonban más a helyzet”), hogy a magyar nem egy jelentés nélküli elemet (*it, there*) használ fel a mondat szerkezetében alanyi pozíció kitöltésére. Igaz, hogy ez inkorporáció formájában történik, de csak a múlt században tekintették ezt alacsonyabb rendű kifejezési eszköznek. A személyragos inkorporálást (ezt a szót azonban nem használja), mint láttuk, Komlósy is elismeri, miért ne ismerhetnének el a tömorfémával történő inkorporálást is? (Mellesleg pontatlan Komlósynak /i. m. 331/ az a megállapítása, hogy a magyar nyelvtani hagyomány szerint „bővítményekről csak az állítmányi részen belül szokás beszélni”. A Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó gondozásában 1955-ben megjelent Temesi—Rónay—Vargha Anyanyelvünk c. könyvben többek között ezt olvashatjuk: „... az alanyhoz és az állítmányhoz... új elemek, b ő v í t m é n y e k kapcsolódtak, és kialakult a bővített mondat. A bővítmények az alannal vagy az állítmánnyal, illetve egymással szoros értelmi és nyelvtani kapcsolatba, viszonyba kerülnek, és ún. s z ó s z e r k e z e t e t alkotnak”. Vö. ezzel Pete 1993: 154—66.)

b) A tárgy inkorporálása. A tárgy igei inkorporálásának a magyarban 3-féle, egymástól eltérő, szintén igen korlátozott lehetősége van: összetételes, szótöves és személyragos inkorporálás.

Az összetételes inkorporálásról az előzőekben már szöveztünk. E csoportba a *helytáll, jótáll, részvesz* típusú tárgyatlan igék tartoznak.

A szótöves inkorporálással a tárgyat magukba inkorporáló étkezéssel, élvezeti cikkek fogyasztásával, beszéléssel kapcsolatos tárgyatlan igéink egy részénél találkozunk. Például: *teázik* (= teát iszik, пить чай, have/take, drink tea), *kávézik, sörözik, borozgat, szalonnázik, szopik, alkoholizál, fagylaltozik, dohányzik, cigarettázik, szivarozik, pipál, imádkozik, tanúskodik* 'bizonyít vmit', *tanácskozik* 'megbeszélést folytat', *pletykál* 'pletykát mond, terjeszt'. Az *iszogat* és a *borozgat* igékről Komlósy (i. m. 325) megállapítja, hogy „nem abban különböznek egymástól, hogy az előbbi kétszereplős, az utóbbi egyszereplős szituációkra utal (hiszen mindkét esetben vannak ivók és van ital is) hanem abban, hogy az utóbbiban az egyik szereplőt (szemantikai argumentumot) a régens azonosítja” (ezt az utóbbit ő belső argumentumnak nevezi). A *Péter bort iszogat — Péter borozgat* mondatok számomra azt bizonyítják, hogy az ivó és az ital azonosítását mindkét esetben a „rá utaló hangsor” (*Péter* és *bor*) teszi lehetővé. Vö.: *Anna sört iszogat — Anna sörözik/sörözget.* A tárgyat szótöves inkorporáló igék tárgyatlanok. E vonatkozásban érde-

kesek a *vacsorázik, ebédel és reggelizik* igéink, amelyeknek jelentése 'vacsorát, ebédet, reggelit eszik, fogyaszt'. Ezeket az igéket azonban használhatjuk tárgyasként is: *Mit vacsoráztál (ebédeltél, reggeliztél)? Tejet és vajas kenyeret reggeliztem (vacsoráztam)*. A *Zöldséglevest és sertésszeletet ebédeltem krumplival* mondat viszont kissé bántja a fülemet. A tárgy használata lehetőségének a magyarázata ezekben az esetekben annak szűkítő jelentésében rejlik. A szereplők azonosítását illetően külön is ki kell térnünk Komlósy *Jancsiék munka előtt mindig olajoznak* és *Petike ötkor szopott utoljára* példáira, amelyek számára azt mutatják, hogy „a szereplő azonosítása nem igényli a rá utaló hangsor felhasználását, azaz az azonosítást a régensnek nem a hangalakja, hanem a szemantikai reprezentációja teszi lehetővé” (i. m. 325). Itt lényegében a több jelentésű igék egyes jelentéseinek és a jelentésekhez kötődő szereplők azonosításának a problematikájáról van szó. Az *olajoz* ige a cselekvés eszköztét inkorporálja, szemantikai reprezentációja számomra, de az ÉKsz. szerkesztői számára sem, nem tartalmazza a „szeszies italt iszik” átvitt jelentés használatának a lehetőségét. Erre terjedelmesebb kontextusra lenne szükség. A *Petike öt éves korában szopta az újját utoljára, Teát szopik az üvegből szembeállítás* pedig azt mutatja, hogy a *szopik* ige „emlőből tejjel táplálkozik” jelentésének az azonosítására szükség van a tárgyatlan ragozásra utaló hangsorra és a szokásostól eltérő tárgyat és annak forrását megnevező hangsor hiányára, vagyis megfelelő kontextusra is.

A tárgy személyragos inkorporációjával a tárgyas igéknek a cselekvő egyes szám első személyét és a személyes névmással kifejezett tárgy egyes szám második személyét egyidejűleg inkorporáló *-lak/-lek* igei személyrag használatakor találkozunk: *Szeretlek = Én szeretlek téged(et)*. A többes szám második személyű névmási tárgyat azonban már nem inkorporálja, vagyis ilyen esetekben a személyes névmást mindig ki kell tennünk. Vö.: *Szeretlek titeket/benneteket is*. A tárgyas igeragozás kialakulásáról és a vele kapcsolatos irodalomról Nyíri Antal (1973—74: 149—59), M. Korchmáros Valéria (1973—74: 161—8), Wacha Balázs (1974: 157—83) nyújtanak alapos áttekintést. A *-lak/-lek* személyragnak az alanyi vagy a határozott tárgyas ragozáshoz való tartozásának a problematikájával Velcsov Mártonné (1974: 125—33) és M. Korchmáros Valéria (1977: 71—87) foglalkoznak. Ezen áttekintések lényege, hogy a *-lak/-lek* ragos alakot legrégebbi nyelvtaníróink (Sylvester, Szenczi, Komáromi Csipkés és Pereszlényi, újabban Lotz János) alanyi, napjaink nyelvészei és nyelvtanai kivétel nélkül a tárgyas ragozáshoz sorolják, M. Korchmáros Valéria szerint pedig „mind az alanyi, mind a tárgyas ragozási rendszerbe való besorolását lehet indokolni és cáfolni is” (1977: 71).

Nyelvészeink eddig a *szeretek* (valakit) ↔ *szeretlek* téged ↔ *szeretem* őt lineáris paradigma segítségével boncolgatták a problémát. Velcsov Mártonné (i. m. 129) például így érvel: „Számomra a tárgyas ragozást a tárgy föltétlen, kötelező (ha pozitív módon nem is megnevezett, de az igealak által implikált jelenléte teszi kétségtelemné; ez ugyanis a tárgyas ragozású igealakok jellegzetessége. Az alanyi ragozástól éppen ez különbözteti el; az implikatív alakok grammatikai tárgy nélkül nem fordulhatnak elő, míg az utóbbiak igen”. M. Korchmáros Valéria (1977: 73—4) is egyenlőnek tekinti a 3. személyű határozott tárgyra és a 2. személyű tárgyra utaló *-lak, -lek* elemes formát, kijelentvén: „Ennek az elemnek a használata a megfelelő szintaktikai viszonylatokban épp oly kötelező, mint a 3. személyű tárgyra utaló tárgyas személyragok jelentkezése a maguk kötött környezetében. Utaló ereje is ugyanolyan hatékony: maradéktalan biztonsággal idézi fel minden helyzetben az E/1. személyű alanyt és a 2. személyű — természeténél fogva mindig határozott tárgyat. Leíró szempontból mindenképpen tárgyas személyragnak kell tehát minősítenünk a *-lak, -lek-et*”. Mi sántít ezekben az érvelésekben? Először: a 3. személyű tárgyra utaló tárgyas ragozás esetében a határozott tárgyat semmiképpen sem lehet elhagyni, inkorporálni, a tárgyat csak az alanyi ragozás esetében hagyhatjuk el. Vö.: *Olvassom a könyvet. *Olvassom — Olvasok valamit (egy könyvet). Könyvet olvasok. Olvasok németül és angolul*. Az alanyi ragozásban a tárgy elhagyása az ige nem teszi tárgyatlanná, egy teljesen tárgyatlan, általános tárgy, mindaz, ami olvasható, feltétlenül implikálódik, vagyis feltételeződik. Az E/2. személyű tárgyat az alanyi ragozású ige tárgyhöz hasonlóan szintén elhagyhatjuk: *Szeretlek té-*

ged(et) — *Szeretek*. Itt azonban csak egy határozott jelentésű 2. személyű tárgy implikálódik, pontosabban inkorporálódik, azaz nem feltételeződik, hanem egyértelműen jelen van. Másodszor: a függőleges paradigmarendszer azt bizonyítja, hogy az első és második személyű személyes névmásokat mindig alanyi ragozású igék személyragjaival használjuk. Vö.: *Péter szereti a gyerekeit* — *Péter szereti őt/őket*. *Péter szeret egy lányt (valakit)*. *Péter szeret téged (engem, minket, titeket, benneteket)*. *Te szereted őt, őket, a gyerekeidet* — *Te szeretsz egy lányt (engem, minket)*. Az egész rendszer azt mutatja, hogy az a logikus, ha a *Szeretek (téged)/titeket, benneteket* szerkezetet is alanyi ragozásnak tekintjük. Harmadszor: Wacha Balázs (i. m. 164—5) Melichre és Horgerre hivatkozva arra emlékeztet, hogy a *(meg)várok* alanyi ragozású alakból fejlődött ki a *megvárlak* forma. Negyedszer: a tárgyas ragozás kiterjesztése az első és második személyű tárgyra talán azért maradt el, mivel e személyes névmások a tárgyas ragozás nélkül is mindig határozottak. A 3. személyű személyes névmások esetében pedig a határozott névelős főnevekkel való nagyszámú használat egysegesítette a tárgyas ragozási forma használatát. Vagyis Wacha Balázssal (i. m. 163) ellentétben itt én nem az elosztások esetlegességét, hanem bizonyos logikáját látom. Ez némiképp hasonlít a *két könyv* típusú szerkezetekre, amelyekben a főnév egyes számú formája és többes számú jelentése aszimmetrikus, de logikus: a számnév egymagában is mutatja a tárgyak többségét. Ötödször: nem tűnik meggyőzőnek Velcsov Mártonnénak (i. m. 129) Tompa József lektori véleményével egyező nézete, amely szerint a *Szeretnélek még egyszer látni* és a *Szeretném még egyszer látni* típusú mondatokban „mondattani használata szerint is a 3. szem. határozott tárgyhoz tartozó ragozáséhoz hasonló a *-lak, -lek* ragos alak viselkedése”. Ez a két példa éppen a kétféle ragozási típus alapvető különbségét bizonyítja. Az első példa csak a *téged* tárgyat inkorporálja, ha nem így lenne, akkor azt mondanánk, hogy *Szeretnélek még egyszer látni benneteket/titeket*. A második mondatban semmiféle inkorporáció nincs, különféle tárgyakat implikálhat ez a *h i á n y o s* mondat, például *Szeretném még egyszer látni őt (őket, a gyereket, a dolgozatodat, a hazámat* stb.). Hatodszor: feltevésem szerint e ragozási típus kialakulásának fő motivációja nem a tárgyas ragozás kiterjesztése, mivel az már, Wacha Balázs szavait idézve, azelőtt is „összebb húzódott”, hanem a mindkét ragozási típusban meglévő határozott alanyi inkorporáció kisugárzása a szintén határozott és gyakran használt E/2. személyű tárgyra, amelyet a *várok* alak, mivel az már le volt kötve 3. személyű határozatlan tárgy implikálására, nem tett lehetővé. (De: *Várok valakit/Annára*, de csak: *Várok rád/lrátok*).

Mindezek eredményeként az alanyi (iktelen és ikés) és tárgyas igeragozásunk mellett kialakult egy hiányos, a beszélő részéről az E/2. személy inkorporálását is lehetővé tevő csak egyes szám első személyben használatos alanyi ragozásunk is. Miért csak az E/1. személyben? Mert az emberi nyelvek beszélőközpontúak.

c) A cselekvés eszközének az inkorporálása. Egyes igéink a cselekvés eszközt inkorporálják magukban. Pl.: *kalapácsol, kalapál* 'kalapáccsal ütöget, *бить молотком*', *kapál, kaszál, fűrészel, szegel, hegedül, zongorázik, trombitál, furulyázik, röplabdázik, kosárlabdázik, teniszezik, csónakázik, kerékpározik, cigányozik* 'húzatja magának a cigánnyal' stb. Ezekkel az igékkel a cselekvés eszközt újból is megnevezhetjük, ha azt jelzővel konkretizáljuk: *Rossz fűrészel fűrészeltem*.

d) Különböző határozók inkorporálása. Az igék határozókat tómorfémakkal vagy összetétel révén inkorporálhatnak. Például: *éjszakázik* 'éjszaka sokáig dolgozik, szórakozik, éjszakai műszakban dolgozik', 'work all night, be on the night-shift', *telet, nyaral, tanonckodik, tanítoskodik, együttlakik* 'live together', *együttél, együttműködik, különír, különvállik, közédug, odábbáll* 'elmege', de *odább áll egy fa, tovasiet*, de *tova lehet sietni*.

A műveltetés, a visszahatás és a lehetőség kifejezése a magyarban egyes nyelvekkel ellentétben az ige szerkezetébe bekebelezett képzők segítségével történik. Ezt mi az igefajta (genus verbi) nyelvtani kategóriához soroljuk. A nyelvtani formák szintetikus kifejezési eszközeit kizárjuk az inkorporáció köréből. Vö. például: *Elveheti a könyvet* — *Sie können das Buch nehmen*. *Вы можете взять книгу*.

3.2. Főnévi inkorporáció. A magyar főnevek mindenekelőtt az ideurópai nyelvekben birtokos névmásokkal kifejezett jelzőket inkorporálják birtokos személyragok formájában. Vö.: *könyvem, könyved, könyve* — *mein (dein, sein, ihr) Buch*.

Vannak többnyire negatív értékelést kifejező főneveink, amelyek alap- vagy átvitt jelentésébe egy jelző is beleértendő. Pl. *zimankó* 'főrteteget, hófúvásos idő', 'stőberiges Wetter', *lurkó* 'pajkos gyerek', *tökmag* 'apró termető gyerek', *lovag* 'udvarias férfi', *szutyok* 'ragadós, nedves piszok', *szurok* 'fényes, fekete anyag', *szpáhi* 'hódoltsági török lovas katona' stb.

3.3. Névvutók és határozósók inkorporációja. E típusokkal Farrel Ackerman (i. m. 216—22, 233—57) részletesen foglalkozik. Vö. pl.: *mögöttem, mögötted, mögötte*, de: *az asztal mögött* — *за мною, за тобою, за ним, behind me (you, him)*; *Belémszeretett, belédszeretett, beleszeretett*, de: *Sie ist in mich verliebt*.

Befejezésül a következőket szeretném kiemelni: ezt a cikket Kiefer Ferenc hasonló témájú cikke inspirálta, a téma tárgyalása során két az inkorporációval összefüggő eredményt ajánlok az olvasók figyelmébe: további érveket a két főmondatrész mellett, és amellett, hogy a magyar nyelv rendszerének az felel meg, ha a *szeretlek* alakot az E/2. személyű tárgy inkorporálását is lehetővé tevő alanyi ragozásnak tekintjük.

SZAKIRODALOM

- Abraham, Werner 1988. *Terminologie zur neueren Linguistik*. Niemeyer. Tübingen.
- Ackerman, Fawell 1987. Pronominal Incorporation: the Case of Prefixal Preverbs. In: István Kenesei (ed.): *Approaches to Hungarian 2. Theories and Analyses*. JATE Szeged. 213—60.
- Baker, Mork C. 1983. *Incorporation. A Theory of Grammatical Function Changing*. Chicago.
- Boas, F. 1911. *Handbook of American Indian Languages* I. Washington.
- É. Kiss, Katalin 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. NytudÉrt. 116.
- Humboldt, W. v. 1836. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus*. Berlin.
- Kiefer, Ferenc 1990—91. Noun incorporation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*. 40. 149—77.
- Kiefer, Ferenc 1991a. Bare noun + verb sequences: compounds or phrases? In: Ferenc Kiefer (ed.): *The Morphology-Syntax Interface*. Amsterdam.
- Kiefer, Ferenc 1991b. Az összetételek szintaktikai osztályozásáról. In: *Könyv Papp Ferencnek*. KLTE Debrecen. 72—3.
- Kiefer, Ferenc 1992a. Compounding in Hungarian. *Rivista di Linguistica* 4, 1. JATE Szeged. 61—78.
- Kiefer, Ferenc 1992b. Compounds and argument structure of Hungarian. In: István Kenesei (ed.): *Approaches to Hungarian 4. The Structure of Hungarian*. JATE Szeged. 51—66.
- Komlósy, András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299—529.
- Laczkó, Tibor—Szabolcsi, Anna 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 179—299.
- I. I. 1965. Агглютинация и инкорпорирование. In: *Морфологическая типология и проблема классификации языков*. Moszkva—Leningrad.
- Mithun, Marianne 1984. The evolution of noun incorporation. *Language* 60. 4.
- M. Korchmáros, Valéria 1973—74. A magyar tárgyas igeragozás relatív kronológiájához. *Néprajz és Nyelvtudomány* XVII—XVIII. 139—83.
- M. Korchmáros, Valéria 1977. A magyar igealakok funkcionális rendszere. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXI. 71—87.
- Nyíri, Antal 1973—74. A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. *Néprajz és Nyelvtudomány* XVII—XVIII. 149—59.
- Pete, István 1993. Főmondatrész vagy főmondatrészek? *Nyr.* 117. 154—66.
- Pete, István 1995. Az összetételek tipológiájáról. *Mny.* XCI. 270—81.
- Sadock, Jerrold M. 1986. Some Notes on Noun Incorporation. *Language*. 62. 1.

- Sapir, E. 1911. The problem of noun incorporation in American Languages. *American Antropologist. New Series. Lamacter.* 13. 2. 250—3.
- Schlegel, A. W. 1818. *Observations sur la langue et la littérature provençales.* Paris.
- StruktNy. = *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Szerk.: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1992.
- Szkorik, P. Ja. 1965. О соотношении агглютинации и инкорпорации. In: *Морфологическая типология и проблема классификации языков.* Moszkva—Leningrád.
- Velcsov, Mártonné 1974. A magyar nyelv verbum finitumainak néhány kérdése. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakтана köréből.* Budapest. 125—33.
- Wacha, Balázs 1974. Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban. *NyK.* 76. 157—83.

Pete István

Árpád-kori közsői eredetű személyniveinkről

1. A XI—XIII. századi írásos emlékeinkben fennmaradt tulajdonneveket (földrajzi- és személyniveket) nyelvészekon kívül a honfoglalásnak és az Árpád-kor történetének kutatói vizsgálják. A nyelvtudomány művelőit elsősorban a nevek hangtana, alakтана, jelentése és eredete foglalkoztatja. A történettudomány képviselői az ómagyar névállományból, közelebből a szolgarendűek neveinek eredetéből kívánnak biztos választ kapni arra a több évtizede nyitott kérdésre, hogy a honfoglaló magyarság milyen nemzetiségű lakosságot talált a Kárpát-medencében, és a népességnek a honfoglalás után hány százaléka lehetett magyar nyelvű. A nem elhanyagolható hányadot kitevő idegen etnikum valóságos arányának megállapításához azonban hiányzik minden fogódzó. Mivel Szűcs Jenő kutatásai nyomán ismert, hogy jogi szempontból „Magyarország népességének még a tatárjárás idején is mintegy kilenctizedét (vagy valamivel többet), teljes népességének legalább nyolctizedét — több mint másfél milliónyi sokaságot — szolgálai és szolgálai jellegű tömegek alkották” (Századok 1981: 47), ezért a XI—XIII. sz.-ban hazánk területén élő szolgarendűek névhasználatából valóban lehetne bizonyos következtetéseket levonni — ha nem is a honfoglalás előtti és körüli, de a nevek feljegyzése idején — itt élt népesség nemzetiségére.

Történészeink és régészeink felfogására mai napig hat a honfoglalás körüli társadalmunk ábrázolásában Eckhart Ferenc neves jogtörténészünk egyik megállapítása: „Míg a vezéreknek a Krónikákban ránk hagyományozott nevei, de a többi előkelőké is török jellegű, addig a szolganevek, amelyekről a XI—XIII. századi oklevelekből értesülünk, túlnyomó többségükben magyarok. Ez a nagyszámú magyar szolganép, melyet a honfoglalók magukkal hoztak, magyarosította el az itt talált szláv és egyéb lakosságot is” (Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 16).

Bár Kniezsa István már 1958-ban kijelentette, hogy a közsői eredetű, azaz magyar nevek az Árpád-kori névállománynak csak jelentéktelen százalékát alkotják (NyK. 1958: 482), mégis László Gyula legutóbb úgy nyilatkozott, hogy az „Árpád-kori okleveleink szolganevei — amennyiben nem keresztények — úgy — majdnem kivétel nélkül magyar nevek” (História 1993/8: 7).

Kérdés ezek után, melyek az Árpád-kori „magyar” nevek? Az egyelemű ómagyar kori neveknek két nagyobb csoportját különböztetjük meg: a közsői és nem közsői eredetűeket. A közsői vagy eredeti nevek elsődleges névadási mód szerint a nép nyelvének közsőiből alakultak, függetlenül attól, hogy a közszó milyen eredetű. Például az *Unoka*, *Szombat* szláv eredetű közsőből alakult személynivek, a *Gyöngy*, *Árpád*, *Bors* török eredetű közsőből alakultak. Történészeink az e csoportba tartozó személyniveket tekintik magyarnak.

A nem közsői eredetű nevek közé soroljuk az idegen népekkel való érintkezés és az idegen etnikumú (szláv, olasz, flamand, vallon, német, besenyő, káliz, örmény, zsidó, kun, román stb.)

elemek betelepítése során, illetőleg a kereszténység felvétele idején átvett jövevényneveket. Számolnunk kell az egyelőre ismeretlen eredetű nevekkal is.

A névdívat mindenkor szerepet játszott és játszik a névadásban, azaz egy-egy név eredete alapján nem következtethetünk biztonsággal a nevet viselő személy etnikumára (l. a mai divatos nyugati neveket). Mégis, ha az Árpád-korban a személy magyar, azaz közszoí eredetű nevet viselt, akkor valószínűleg magyar etnikumú volt. Ha környezetétől jövevénynevet kapott, akkor feltehető, hogy ő maga vagy valamelyik őse idegen etnikumú volt (vö. Sztevanovity Zorán énekes, Mohamed Aida törvívónőnk, Vujity Tvrtko televíziós riporter nevét).

2. Az Árpád-kori névanyagból napjainkig több kitűnő feldolgozás látott napvilágot, így egy-egy nyelvemlék azonos típusú neveiről, bizonyos nevek egyfajta képzési módjáról készültek összeállítások. Számos dolgozat foglalkozott ómagyar tulajdonnevek eredetével is, de például a közszoí eredetű — másképpen magyar — neveknek, valamint a jövevényneveknek és ezek rendkívül változatos becéző alakjainak az ómagyar névállományon belüli arányát még senki nem vizsgálta. A hiány azzal is magyarázható, hogy nem rendelkezünk megfelelő, nagy áttekintési lehetőséget biztosító Árpád-kori személynévtárral.

Korai okleveleink tudósítanak szolgálónépekről, de gyakran csupán számukat közlik. Apróbb, 5-10-40 szolga nevét is tartalmazó névsorok mellett az Árpád-korból öt nagyobb összeírást ismerünk, melyekben az alsóbb néposztályhoz tartozó személyek nevét is feljegyezték. 1. A dömösi prépostság összeírása 1138-ban készült, és 1329. évi átiratban maradt ránk. Benne a különféle szolgáltatásokra kötelezett, név szerint felsorolt személyek (molnárok, kenyérsütők, szakácsok, esztergályosok, harangozók, szücsök, fazekasok, ácsok és szántók, sószállítók stb.) száma meghaladja az 1300-at. 2. Az aradi káptalan 1202—1203 k. összeíratta birtokait és közel 400 szolgálónépét. 3. A tihanyi apátság javainak, birtokainak és szolgálónépeinek összeírása 1211-ből 2000 személyt említ név szerint. 4. A pannonhalmi bencés apátság 1237 k. birtokösszeírása mintegy 630 családfőt nevezett meg. 5. Az 1208—1235 között létrejött Várad Regestrumban, a tüzesvaspróbak ügyeseteinek jegyzőkönyveiben mintegy 2500 — túlnyomóan az alsóbb néposztályhoz tartozó — személy neve található.

A felsorolt öt, 1138—1235 közötti időszakot felölelő, főleg férfi szolgarendűek névadási szokásait megőrkítő nyelvemlék személynéveiből betűrendes adattárat készítettem (Árpád-kori kis személynévtár. Bp. 1983). A névtárat alkotó mintegy 6800 személy nevét megkíséreltem eredetük alapján csoportosítani. Hangsúlyozni kívánom, hogy az adatok megközelítések, csak az arányokat érdemes megjegyezni, mivel egyrészt egy-egy név eredetéről különféle felfogások élnek, másrészt vizsgálataim eredményeképpen újabb adatok, nevek felbukkanásával az addig ismeretlen vagy „tudós népetimológiával” magyar eredetűnek vélt nevekről kiderül, hogy jövevénynevek.

Az ismeretlen (pl. *Buhateg*, *Cemma*, *Cinguidi*, *Degve*, *Gnegsi*, *Lesse*, *Rescud* stb.) vagy bizonytalan eredetű (*Buhte*: vagy 'Böjte', vagy szláv eredetű szn.; *Lato*: vagy 'Látó', vagy szláv eredetű szn.; *Himudi*: 'Hím, férfi' vagy német eredetű szn. stb.) nevek megfejtésének nehézségei mellett, a biztosan magyar közszoí eredetűnek tartott nevek jelentésének meghatározásában is nagy a hibalehetőség. A „magyar” név jelentésének bizonytalanságára jó példa 1138-ból egy méhészt *Wosos* neve. Ha a név valóban a *vas* 'fém' közszóval függ össze, kérdés: miért kaphatta a méhészt ezt a nevet, illetőleg a *Wosos* névnek akkor, abban a környezetben mi lehetett az eredeti jelentése? Ha a *Wosos*, *Wosas*, *Vosod*, *Wosud* meglehetősen gyakori nevek mellett megemlítem a *Vosc*, *Vosca*, *Wassa*, *Wosa*, *Vossa* alakokat, akkor már gyanússá válik a *vas* 'fém' közszóval való egyeztetése, és felmerülhet egy idegen név lehetősége is. Az idézett nevek tulajdonosai szolga, lovász, udvarnok, földművelő, egyházi jobbágy, lovas jobbágy, szekeres foglalkozásúak voltak. Vajon egy kenyérsütőt, de összesen 11 személyt miért neveztek *Látomás*-nak? Szinte érthetetlen a névadás indítéka a *dusnok*, *udvarnok*, *jobbágy* esetében is. A sokat emlegetett *Kevereg* szakács

(Queuereg 1237 k.) sem a „mesterségére jellemző cselekvéstől” kapta a nevét (Pais Dezső: MNyTK. 115. sz. 22), hanem a többi *Keuereg*, *Keuerig*, *Queueric* nevéekkel együtt a német *Kewerih*, *Kewirih* szn.-et (Förstemann 624) viselte.

A nevek besorolása különösen akkor nehéz, ha csak egyetlen névalak áll rendelkezésünkre, és nincs összehasonlításra módunk. Ezért igen óvatosan kell eljárjunk minden névmagyarozatnál. Például a Szák nembeli *Bárc*-ot, Miklós nádor, soproni ispán apját egy 1221. évi oklevél Nicolaus filius *Borz* (PRT. I. 652) alakban tünteti fel. Az OklSz. a nevet a *borz* ’állat’ címszóhoz vette fel, példaként a közszoí eredetű személynévre, figyelmen kívül hagyva a név *Borc*, *Baroch*, *Borch*, *Bors*, *Boz*, *Burich* alakváltozatait (vö. Sztp. I., Karácsonyi: MagyNemz. 1995²: 949—50). A *Barc*, *Bárc* szn. feltehetően a német *Bartz* szn. átvétele, mely a *Bartholomeus* keresztnév becéző alakja (Brechenmacher I. 76).

Az Árpád-kori névallományunkra igen jellemző becéző alakok hivatalos névnek számítottak. A magyar közszoí eredetű nevek mindig teljes alakjukban kaptak becéző/kicsinyítő képzőt, és e nevek soha nem csonkultak, rövidültek meg becézés által, például *Szombatka*, *Pénteka*, *Forkost*, *Hitvánd* stb. A számottevő arányban előforduló és rendkívül változatos, főleg jövevény Árpád-kori becéző alakok esetében nehéz eldönteni, hogy a nevet készen, becézett alakban vettük-e át, vagy magyar környezetben kapott magyar becéző/kicsinyítő képzőt, és akkor a nevet milyen eredetűnek minősítsük? Így kérdés, hogy a latin, egyházi eredetű, de délszláv közvetítéssel meghonosodott *Benedictus* szn. (Melich: SzlJöv. I. 2. 421) *Benka*, *Benete*, *Beneta* szláv becéző alakjait hová lehet besorolni, az egyházi nevek vagy a szláv eredetű szn.-ek közé? A *Johannes* szláv *Iván*, *Iohanca*, *Iohanca* változatai a keresztény név vagy a szláv eredetűek csoportjába kerülnek-e?

Az ómagyar-kori névadás sokszínűségét példázza a névtárban fellelhető szláv eredetű *Bodomer*, *Budmer* szn. számos becéző alakja: *Boda*, *Bod*, *Bodes*, *Bodol*, *Bodon*, *Bodor*, *Bodur*, *Budur*, *Bodos*, *Bodus*, *Bodou*, *Bodoy*, *Buda*, *Budar*, *Budeti*, *Budev*, *Budi*, *Bud*, *Budisa*, *Budlu*, *Buden*, *Budun*, *Bodus*, *Budusov*.

A *Petrus*, *Peter*, *Petri*, *Petur* latin eredetű, egyházi keresztnév becéző alakjai: *Petu*, *Pet*, *Peti*, *Peta*, *Pete*, *Pec*, *Peca*, *Pech*, *Pechy*, *Petessa*, *Petev*, *Pethcu*, *Pethke*, *Petka*, *Petra*, *Petuc*, *Peturd*, *Peturg*, *Petuse*, *Petus*, *Pederh* (vö. Melich i. m. 203).

3. Az írásváltozatokat nem számítva (*Misca*, *Mischa*, *Miska*) az Árpád-kori kis személynévtárban a mintegy 6800 személyt megközelítően 2850-féle névalakban jegyezték fel. Ebből 2175 személy 102-féle nevet kapott, egy nevet 10-nél több személy viselt; 2703 személy 826-féle nevet kapott, egy nevet 2-9 személy viselt; 1922 személy 1922-féle nevet kapott.

A 6800 személynek m e g k ö z e l i t ő e n 25%-a (1700) egyházi eredetű keresztnéven szerepel; 20%-a (1340) közszoí eredetű (magyar) néven szerepel; 55%-a (3760) jövevény (szláv, német stb.), továbbá ismeretlen eredetű néven szerepel.

A besorolás nehézségeit már vázoltam, azonban az ismeretlen eredetűek között lehet még számos szláv, német és török eredetű is, tapasztalatom szerint kevésbé valószínűen kerülhet elő még magyar szn. A biztosan török eredetű *Bese*, *Tosu*, *Tiuan* stb. neveket a közszoí eredetűek közé soroltam, és így alakult ki e csoport közel 20%-os aránya.

A névtárban leggyakoribb egyházi eredetű nevek megoszlása: *Paul* (és becéző alakjai: *Pouca*, *Pousa* stb.) 250, *Petrus* (*Petu*, *Petus* stb.) 217, *Johannes* (*Joan*, *Janus* stb.) 127, *Nicolaus* (*Micus*, *Miclous* stb.) 120, *Stephanus* (*Chepanus* stb.) 86, *Martinus* (*Martin*) 80, *Benedictus* (*Bene*, *Bekes* stb.) 88, *Michael* (*Mihal* stb.) 73, *Thomas* 60, *Jacobus*, (*Jacou* stb.) 51, *Georgius* (*Gurga*, *Jurgu*, *Gurge* stb.) 52, *Egidius* (*Egid*, *Egude* stb.) 47.

A névtárban található szláv eredetű, szláv becézésű név: *Bogdanus*, *Baga*, *Bogat*, *Bagan*, *Bogin*, *Bogu*, *Boleslaus*, *Bol*, *Bola*, *Bolosin*, *Bolosoy*, *Bulosoy*, *Bolt*, *Bolu*, *Borozlou*, *Bor*, *Borathe*, *Borid*, *Boroch*, *Borocsa*, *Bort*, *Borta*, *Bodomer*, *Budmer*, *Cepe*, *Cepes*, *Chepes*, *Cepu*, *Cepti*, *Cepudi*, *Cetin*, *Chud*, *Citar*, *Deuecher*, *Jereslau*, *Yroslou*, *Juba*, *Kracin*, *Crachun*, *Latibor*, *Lodo-*

mir, Maraut, Maza, Rada, Radi, Radista, Prid, Pris, Prych, Tichon, Sidizlou, Sobu, Sokol, Zobozlo, Zob, Zoba, Zobas, Zobo, Zobotha, Zorida, Venes, Vlcan, Vingislou, Venceslaus, Vlcos, Vlcov, Vilik, Volca, Volcu, Weiteh stb.

Német eredetű, német becézésű nevek: *Acy, Albert, Corrad, Detre, Detric, Ditmar, Gerardus, Gerolt, Gyrold, Gervasius, Gil, Gunter, Gotfredus, Gothardus, Gud, Guda, Guden, Gutmar, Guta, Heim, Heimon, Hemiricus, Emricus, Herbort, Herman, Lampert, Leonardus, Leopoltus, Lypolt, Lybart, Leodogarius, Lothardus, Luthart, Ludugerus, Macelinus, Mahal, Mahtel, Man, Merk, Merke, Musun, Nana, Poiznan, Pot, Pota, Pata, Ragud, Ragnaldus, Ratolt, Riciman, Ruciman, Risun, Robertus, Rupo, Vilelmus, Villum, Vilma, Walter, Wolter, Weicel, Wolfart* stb.

4. Közsői eredetű személynevek előfordulása m e g k ö z e l i t ő e n

(1138) dömösi összeírásban	1300 személyből	300 fő	23%
(1202) aradi összeírásban	370 személyből	60 fő	16%
(1211) tihanyi összeírásban	2000 személyből	560 fő	28%
(1237) pannonthalmi összeírásban	630 személyből	120 fő	20%
(1208—35) Várad Regestrumban	2500 személyből	300 fő	12%
	6800 személyből	1340 fő	20%

A kimutatásból kitűnik, hogy a dömösi összeírásban is csak 23% a magyar nevek aránya, jóllehet ez az emlékünkből tartalmazza a legkorábbi, nagyobb szolganévsort. Ennek oka az, hogy éppen ebben az oklevélben meghatározó a szláv és ismeretlen eredetű nevek előfordulása. Ez összhangban áll Engel Pál (Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Bp. 1990. 104) megállapításával: „A szolgálnépi falvak párhuzamait a szomszédos szláv népeknél, elsősorban Cseh- és Lengyelországban találjuk meg, és valószínű, hogy a magyarországiak többsége is szláv eredetű volt” (kiemelés tőlem F. K.). Ide kívánczik egy 1228. évi adat is, mely szerint a dunántúli Zselic erdőt ez időben szlávok kezdték irtani és művelni, és Ropoly faluban 300, Dedna faluban pedig 40 szláv háznép (mansio) tartozott tizedet beszolgáltatni a pannonthalmi apátságának (PRT. I. 691).

Az 1211. évi tihanyi összeírás tartalmazza a legtöbb közsői eredetű személynevet, de még ez sem éri el a nevek egyharmadát.

Korai emlékeinkben, a szolgáló népek között ritkán említenek név szerint nőket, csak mint feleségek szerepelnek. Az adattárumban a 6800 személy között alig több ötvennél a nők (ancillák, szolganők) száma. Berrár Jolán az ómagyar női nevek vizsgálatát ezért kiterjesztette a XIV. századra is. A Női neveink 1400-ig című (Bp. 1952.) munkájában összesen 2459 úrnő és szolgáló 389-féle nevét csoportosította eredetük szerint:

297 nő	12%	78-féle közsői eredetű nevet viselt,
4 nő		4-féle török eredetű nevet viselt (Karoldu, Sarolt, Besa, Ajdua),
1905 nő	77%	121-féle jövevény eredetű nevet viselt,
253 nő	10%	186-féle ismeretlen eredetű nevet viselt.

Tehát a 389-féle névnek 48%-a (186) Berrár vizsgálatai szerint ismeretlen eredetű volt. A nők névhasználatát összehasonlítva saját szolgálnépi statisztikánkkal, úgy tűnik, hogy a férfiak nagyobb arányban viseltek eredeti (közsői eredetű) nevet, mint a nők. Ez azzal magyarázható, hogy — amint említettem — korai oklevelekben ritka a nők megnevezése, másrészt a Berrár-féle gyűjtésben és vizsgálatban meghatározó volt az úrnők és elhanyagolható a szolgálók aránya. Az úrnők pedig leginkább a jövevényneveket kedvelték, nyilván ezért kevés, csupán 12% az eredeti nevek aránya (még ezek között is akad olyan, amely az azóta elvégzett kutatások szerint jövevénynév).

Az Árpád-kori kis személynévtárban a személyek közel 20%-a, 1340 személy hozzávetőlegesen 500-féle közsói eredetű nevet visel. Az eredeti nevek nagy hányada 5-nél kevesebbszer, sőt csak egyszer fordul elő. Ez utóbbiaknál érvényesül leginkább a „tudós népetimológia”, némi fantáziával a jövevénynevek csonkult, becéző alakjaiban magyar közsőt gyanítva. A szöveggörnyezet figyelmen kívül hagyásának áldozatául esett a VR.-beli *Mathka* (*Masa*), akinek fiai, lányai és *Felicitász* nevű felesége volt. Neve egy *Ma*-kezdetű (*Mathias*, *Matheus*), szn.-ből csonkult, megtoldva egyszer *-sa*, máskor *-ka* képzővel (vö. *László*, *Laci*, *Laca*, *Lackó*, *Lacó* stb.), melyre már Galambos László is felhívta a figyelmet A Szentírás eredetű személyneveink a Várad Regestrumban c. munkájában (Bp. 1942. 31). Az EWUng. az adatot felvette a *mátka* 'jegyes' történeti adatai közé, jóllehet a *mátka* mindig nőt jelent. A közsőt bizonytalan eredetűnek minősítette, mert a szláv nyelvekben ugyan van *matka* szó, de az anyát (!) jelent, és 'jegyes' jelentése eddig nem került elő. A téves magyarázattól még elmélet is született, példaként szolgált a „lappangó”, korábban nem adathozható szavakra (Reményi Andrea: NévtÉrt. 1995: 67).

A leggyakoribb közsói eredetű személynevek az adattárban: *Farkas* és becézői — 85 személy viselte, *Péntek* 32, *Szombat* 22, *Vasad*, *Vasas* 25, *Tompa* (?) 21, *Mog*, *Mogd* = *Mag* (?) 28 (inkább német szn.), *Kusdi*, *Kusidi* = Kicsi 19, *Buhte* = *Böjte* (?) inkább szláv eredetű szn. 15, *Látomás* (l. a fent mondottakat) 11, *Mavagy* 14, *Maradék* 13, *Unoka* 17, *Vásár* 14, *Munka* 21, *Vendég* 15, *Karácsony* 13 (lehet szláv szn. is), *Nemhü* 11, *Váro* (?) 16, *Magos* 10, *Madárd*, *Madaras* 9, *Apa* (?) 8, *Medve* 8, *Kérő* (?) 7, *Szerda* 6 stb.

Mivel egy-egy *Rigó*, *Patkány*, *Nyul*, *Agárd*, *Ravasz* 'róka' állatnév mellett feltűnően magas a *Farkas* nevűek száma, ezért nem lehetetlen, hogy a név gyakorisága kapcsolatba hozható „a magyarországi latin térítés 972. évi pionírjának” István királyunk felesége, Gizella nevelőjének, Szent Wolfgangus regensburgi püspöknek a tiszteletével (Györfly György: István király és műve. Bp. 1977. 114), illetőleg a német *Wolfgangus* név lefordításával. Feltűnő és érdekes, hogy bár névtárban számottevő a német eredetű szn., mégsem viselt egy sem *Wolf* nevet, de *Farkas* 85. A *Farkas* csak akkor biztosan állatnév, ha a *Medve* névvel együtt apát és fiát vagy testvéreket jelöl.

Nem találtam magyarázatot arra a jelenségre, hogy míg a korai Árpád-korból 28 *Szántó* helynevet ismerünk (Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970), és a dömösi összeírásban összesen közel 1000 földművelőt számoltak össze, addig a nevek között nincs egyetlen *Szántó* foglalkozásnév. De *Harangozó* nevűt sem találtam eddig, holott a dömösi összeírásban 44 harangozó foglalkozású személyt jegyeztek fel, és a pannonhalmi apátságban is öt megyében 9 helyen éltek harangozói (Solymosi László: Harangozók és Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon. Századok 1994. 335—51). Egyébként is ritka a foglalkozásnév: egy-egy *Dusnok*, *Fegyveres*, *Égető*, *Őriző*, *Takaró*, *Sipos* és 3 *Szolga* nevű mellett a szláv *Csatár*, *Csitár* 'pajzsgyártó' fordul elő.

A fenti adatokban csak az arányokat és nem a pontos számokat kell figyelembe venni. A sok ismeretlen és bizonytalan eredetű név miatt, valamint a gyakran ingadozó minősítések következtében lehetetlen egyértelműen meghatározni a különféle eredetű nevek számát. Azonban így is nyilvánvalóvá válik, hogy a XII—XIII. században hazánk területén élő szolgáltató nepek, illetőleg az alsóbb néposztályhoz tartozók névhasználatát nem a magyar nevek túlsúlya jellemezte. Az itt talált földművelő réteg bizonyosan szláv etnikumú volt, majd a kereszténység felvétele és a Kárpát-medencébe beköltöző nyugati papok, lovagok, földművelők a névhasználat alakulásában igen nagy szerepet játszottak.

Az Árpád-kori nevek gyűjtése közben úgy tapasztalom, hogy a magyar közsói eredetű nevek aránya nem haladja meg a jelen összeállításban kimutatott 20%-ot. Sőt bizonyos — korábban közsói eredetűnek vélt, tartott — nevek alakváltozatai nem igazolják a közsói eredetet, és az idő haladtával, a XIII. század végére a jövevénynevek divatja egyre jobban érvényesíti hatását.

Verses imádság 1433-ból*

5.1.4. A mondat szerkesztés és a szó szerkezetek összefoglaló jellemzése

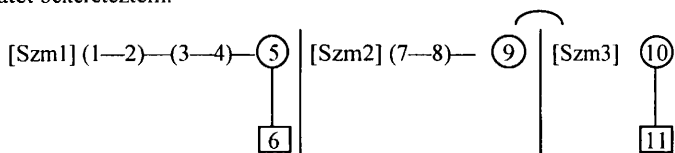
A Laskai Soroknak nevezett verses nyelvemlékünk mondatainak viszonylag részletes elemzése után — a könnyebb áttekinthetőség kedvéért — lássuk újra a *s z ö v e g m o n d a t t a n i t a g o l ó d á s á t!* (Szm = szövegmondat, Tm = tagmondat; a számok a szövegmondatok, ill. a tagmondatok sorszámát jelölik.)

[Szm1] [Tm1] Ó, [Tm2] *Istennek teste, üdvösség [édesség], ez világnak oltalma,*
 [Tm3] ó, [Tm4] *tiszteletes test,* [Tm5] *ma tégedet méltatlan imádlak,*
 [Tm6] *hogy engemet méltass halálomnak idején éltetni.*
 [Szm2] [Tm7] Ó, [Tm8] *életnek kenyere,* [Tm9] *adj énnekem örök örömet!*
 [Szm3] [Tm10] *Téged kérlek és unszollak,* [Tm11] *lelkemet testemmel tisztítsad.*

1. A Laskai. 3 szövegmondatát összesen 11 tagmondat építi fel (lásd a szövegmondatonkénti elemzést e dolgozat első részében).

A *m o n d a t f a j t á k a t* vizsgálva azt látjuk, hogy az 1. és 3. szövegmondat kijelentő, a 2. pedig felszólító mondat. A tagmondatok között az erős érzelmi töltésű felkiáltás is képviselve van, hiszen az indulatszóból és a megszólításból álló (tagolatlan) tagmondatok felkiáltó jellegűek. A 2. szövegmondatban az indulatszó és a megszólítás után kérést tartalmazó felszólító mondat következik. Ez a mondatképlet (csak kétszeres megszólítással és dupla felszólítással) az ÓMS.-ban is előfordul: „O | *en efes urodū* | *eggen yg fyodum* | *fyrou aniath thekunched* | *buabeleul kyniuhhad*”, és nagyon gyakran tűnik fel a kései ómagyar korban is (vö. MNyTNY. I, 606).

2. A szövegmondatokat alkotó *t a g m o n d a t o k* közül 3 indulatszóból, 3 megszólításból álló tagolatlan mondat, és csak 5 a tagolt, teljes mondatok száma (az 5., 6.; 9.; 10. és 11. tagmondat). Ezek közül 2-2 tagmondat van alá-fölrendeltségi viszonyban egymással: az 5. és a 6.: *imádlak, hogy... méltass*, valamint a 10. és a 11.: *kérlek ..., ... tisztítsad*. — A 3 szövegmondat tagmondatainak viszonyát a következő ábra igyekszik szemléletessé tenni. A szövegmondatok [Szm] végét függőleges vonal jelzi. A tagmondatokra csak számok utalnak. A főmondat sorszámát bekarikáztam (a 9. tagmondat olyan teljes mondat, melynek nincs alárendelt mondata), a mellékmondatét bekereteztem.

A *s z ö v e g m o n d a t o k* belső szerkezete tehát meglehetősen egyszerű, a 11 tagmondatban csak 2 alárendelő viszony van (vö. Deme 1971: 161—86). Ez azzal függ össze, hogy a tagmondatoknak több mint a fele tagolatlan (6), s ezek sem egymással, sem az őket követő tagolt mondatnál nincsenek sem mellé-, sem alárendelő viszonyban. — A szövegmondatokon belül *e g y e s t a g m o n d a t o k* szorosabban kapcsolódnak egymáshoz. Ezt jelzik a fenti ábrában található zárójelk. *T ö m b ö k e t* az indulatszóból és a megszólításból álló tagmondatok alkotnak: (1—2)—(3—4) ... (7—8).

3. Az egyes *s z ö v e g m o n d a t o k* hossza — *t a g m o n d a t a i k* s z á m á t tekintve — eltérő: az első 6 tagmondatból áll, a második 3-ból, a harmadik szövegmondatot pedig

* Az I. részt lásd Nyr. 120 [1996]: 458—68.

csak 2 tagmondat építi fel. Eszerint egy szövegmondatban átlagosan 3,66 tagmondat van. Ez a szerkesztettségi mutató (vö. Deme 1971: 136—59) a Deme László által vizsgált fejtegető próza számadataihoz képest viszonylag magas (a fejtegető prózában ez az érték — a középarányos — 2,32; Deme: i. m. 150). Persze a mondathosszúság megválasztása, a mondatok tagolása első-sorban „műfaji kényszer”: összefügg „a szöveg műfajával; s még azon belül is tartalmával, közlésmódjával, érzelmi és intellektuális telítettségével stb.” (i. m. 159). Deme összehasonlításul a szépirodalmi próza műfaját is bevonta a vizsgálatba. Megállapította, hogy a szépirodalmi műfajokban sokkal erősebbek az ingadozások, hiszen a téma, az előadásmód, a szerzői egyéniség (s tegyük hozzá: a korstílus, középkori fordítás esetén a latin eredeti) igen nagy szórást eredményez éppen a szövegmondatok megszerkesztettsége tekintetében (i. m. 150). Tudva, „hogy a széppróza volumenében átfoghatatlan, és színeit tekintve is igen széles skálán mozog” (148), Deme szándékosan két egymástól távoli támpontnak két szélsőséget választott. „Az egyiknek szerzője [Fejes Endre] tudva és akarva (meg tárgyához idomulva) faragta mondatait ultrarövidre és hiperegyszerűre. A másiké [Németh László] közismerten, nyilván nem szándéktalanul (s mondanivalójától sem függetlenül) szinte agyonzsúfolja őket” (148). A Fejes Endre-szöveg szerkesztettségi mutatója 1,9 tagmondat/szövegmondat, nagyon alacsony, Németh Lászlóé viszont 3,41.

Laskai Demeter verses imádságában pedig még ennél is magasabb, 3,66 ez az index. Az összehasonlítással persze óvatosan kell bánni: a LaskS. magas fokú érzelmi telítettségű vers, melyben az indulatszóból és megszólításból álló tagmondatok nagy száma miatt szökik ilyen magasra ez az érték. Ha az ÓMS.-ban vizsgáljuk meg a tagmondatok és a szövegmondatok arányát, mint ezt Balázs Judit megtette (MNYTNy. I, 597—8), azt látjuk, hogy ebben a szintén mély érzelmi sodrású versben 3,4 tagmondat van átlagosan egy szövegmondatban, ami relatíve — a LaskS.-hoz hasonlóan — ugyancsak magas. Ezzel szemben a HB. művészi prózájában csak 2,1 ez a mutató.

4. Ha a szövegmondatok hosszát a s z a v a k s z á m á v a l mérjük, azt látjuk, hogy a három szövegmondat 34 szóelőfordulása alapján egy szövegmondatban átlagosan 11 szó van. Ezen belül az 1. szövegmondat a maga 20 szavával igen hosszú; a 2. és a 3. szövegmondat egyformán 7 szóból áll. Ez a telítettségi mutató (vö. Deme 1971: 244—369) tagmondatokra vetítve 3, vagyis átlagosan 3 szóból áll egy tagmondat (vö. Keszler 1983: 198).

Ennek konkrét megvalósulása a következő képet mutatja:

1 szóból 3 tagmondat áll (az 1., a 3. és a 7.),

2 szóból 2 tagmondat áll (a 4. és a 8.),

3 szóból 1 tagmondat áll (a 11.),

4 szóból 3 tagmondat áll (az 5., a 9., és a 10.),

6 szóból 2 tagmondat áll (a 2. és a 6. tagmondat).

Látjuk, hogy legrövidebb az 1 szóból álló tagmondat (ezek az *ó* indulatszóból állók), a leg-hosszabb pedig 6 szóból áll. E 6 szavas tagmondatok egyike a 2., amely megszólításból és hozzá kapcsolódó értelmezőkből áll, a másik pedig a 6. tagmondat, a *hogy* kötőszóval kezdődő célhatá-rozó mellékmondat. A 4 és 3 szóból álló tagmondatok mind teljes mondatok. (A 3 szóból állók képviselik az átlagot.) 2 szó a két, megszólításból álló tagolatlan mondatban van.

5. Most az egyes tagmondatok belső felépítését, s z i n t a g m a t i k u s v i s z o n y a i t, mondatrészeit vizsgáljuk meg. A 3, indulatszóból álló tagmondat leszámításával maradó 8 tagmondat szintagmatikus felépítésű. A megszólításból álló 4. és 8. tagmondat egy-egy szintagmából áll: a 4. minőségjelzős (*tiszteletes teste*), a 8. birtokos jelzős (*életnek kenyere*) szószerkezet. Megszólítás a 2. tagmondat is, de bonyolultabb, amennyiben az *istennek teste* birtokos szerkezetet két értelmező követi: az *üdvösség (édesség)* és az *ez világnak oltalma*.

A tagolt, teljes mondatok (amilyenből öt darab van) négy, öt, illetve hat mondatrész-ből állnak. Érdemes megjegyezni, hogy az alany egyszer sincs fogalomszóval kifejezve; mindig

az igei állítmányok személyragjai utalnak rá: *imádlak, kérlek, uszunlak — én; méltass, adj, tisztítsad — te*. Az *én* alany melletti állítmányok kijelentő, a *te* melletti pedig felszólító módúak. Ez a szöveg imádság jellegéből fakad: az imádkozó könyörög az Úrhoz, kéri, kéri, unszolja, cselekvésre buzdítja; ezért állnak felszólító módban ezek az E/2. személyű cselekvő igeik.

Az alanyt is számolva: négy mondatrészből áll az utolsó szövegmondat két tagmondata, a 10. és a 11. tagmondat; öt mondatrész építi fel az 5. és a 9. tagmondatot. Imádságunk legbonyolultabb tagmondata a 6., amely hat mondatrészből áll.

Ha a mondatrészek tagmondatokon belüli *s z i n t e z ő d é s é t*, alászerkesztettségét vizsgáljuk, ez a 6. tagmondat háromszintű, ez a legmélyebb: a *méltass* alaptaghoz közvetlen bővítmény (*éltetni*), ehhez másodfokú (*idején, engemet*), az *idején*-hez pedig harmadfokú bővítvány (*halálomnak*) járul. (Az *engemet* tárgy a *méltass* bővítménye is lehet, ha az ige 'tégyméltóvá' jelentésű. Ha 'méltóztass, kegyeskedj' jelentésű, akkor inkább *engemet éltetni méltass* szó szerkezetlénccal számolhatunk.) — Így értelmezve két szintű a 9. tagmondat: *adj* ← *örömet* ← *örök*; végül egy szintű az 5., a 10. és a 11. tagmondat, amennyiben a szó szerkezeti alaptaghoz csak közvetlen bővítvány tartozik; az 5. tagmondatban a három, a 6.-ban, a 9.-ben és a 11.-ben a két közvetlen bővítvány az alaptaggal szó szerkezet-bokrot alkot.

A tagmondatok mondatrészeit vizsgálva azt is láthatjuk, hogy a LaskS.-ra is jellemző az a korabeli szintagmatikai sajátosság, hogy gyakori a tárgy és a határozó együtt szereplése (vö. MNyTNY. I, 613). Az 5 teljes mondatból 4-ben tárgy és határozó is kapcsolódik az igehez, ill. igenévhez.

Szövegünk *s z ó s z e r k e z e t e i n e k f a j t á i t* vizsgálva azt látjuk, hogy mellérendelő típusú csak egy van: ezt a 10. tagmondat *kérlek és uszunlak* állítmányai alkotják. Hozzárendelő, azaz alany-állítmányi szó szerkezet a már említett öt tagolt, teljes mondatban található: az alany egyik esetben sincs fogalomszóval kifejezve, hanem mindig az állítmány személyragja utal rá: *imádlak, kérlek és uszunlak — én; méltass, adj, tisztítsad — te*.

A szó szerkezetek nagy többsége alárendelő. Ilyenek ugyanis a tagolatlan mondatokban is vannak. — Közülük több az igei (igenévi) alaptagú: a tárgy-as szintagmák — egy kivétellel — mindig tárggyaggal jelöltek: *tégedet imádlak, engemet éltetni, adj ... örömet, lelkemet tisztítsad; de: téged kérlek és uszunlak*. A tárgy általában az *engem, téged* személyes névmással fejeződik ki s csak egyszer fogalomszóval (*lelkemet*). E tárgy-as szerkezetek szórendjét az jellemzi, hogy elől áll a tárgy és utána az igei, ill. igenévi alaptag. Egy szerkezet tér el ettől, az *adj ... örömet*, melyben az *adj* ige funkcióját, központi szemantikai szerepét az is erősíti, kiemeli, hogy hangsúlyos helyzetben (fókuszban) megelőzi a hozzá kapcsolódó tárgyat.

A határozós szintagmák közül kettő időhatározói: *ma ... imádlak, idején éltetni*; ezen kívül van egy részeshatározói: *adj énnekem*, egy állapotahatározói: *méltatlan imádlak* (a *méltatlan* értelmező jelző is lehet) és egy állandó határozói szó szerkezet: *méltass éltetni*. — A névszói alaptagú szintagmák közül legtöbb a birtokos jelzős: *istennek teste, világnak ótalma, életnek kenyere*: ezek a megszólított Krisztusra vonatkoznak; de ugyanilyen kétszeresen jelölt birtokos szerkezet a *halálomnak idején* is, amely — az előbbiekkal ellentétben — szervesen beépül tagmondatába. — A névszói alaptagú szintagmák közül a szövegben van még két minőségjelzős: *tiszteletes test, örök öröm* és egy kijelölő jelzős szerkezet: *ez világnak*. Itt a mutató névmással kifejezett kijelölő jelző inkongruenciája érdemel figyelmet (az *én, a méltatlan* értelmezős szó szerkezet is lehet).

6. A LaskS. mondatszerkesztésének és szó szerkezetének összegző vizsgálata után megállapíthatjuk, hogy szintaktikailag nagyrészt ilyen szerkezetű a latin megfelelő is. Sikeredt a fordítónak tartalmilag is, szerkezetileg is hűen visszaadni a latin szöveget, ugyanakkor latinizmusok nélkül, a magyar nyelvhasználatnak azt a változatát képviselve, amelyiket az élő, beszélt nyelvhez is közel álló Árpád-kori szövegemlékeink tükröznek.

5.2. A szöveg retorikai-poétikai szerveződése

1. Az egyes szövegmondatokon belüli viszonyok, szerkezetek és elemek vizsgálata során bizonyos szövegtani, retorikai-stilisztikai kérdések is szóba kerültek. Most elsősorban a szöveg egész jellemzőit igyekszem feltárni a szövegkohézió tartalmi kérdéseire és az azt biztosító nyelvi eszközökre figyelve, az alsóbb nyelvi szintek vizsgálatának tanulságait is felhasználva.

2. Szövegünk kéziratban, másolatban ránk maradt, latinból való fordítás. Funkcióját, tartalmát, típusát tekintve könyörgés, imádság. Címe nincs, de az istentiszteleten belüli elhangzás ideje, a mise rendjében elfoglalt pozíciója helyi értékét kijelöli. Úrfelmutatáskor, illetve áldozáskor mondják a hívek, amikor magukhoz veszik az Úr testét. — A LaskS. ThewrK.-beli megfelelője erre utal is, amennyiben a szöveget ezzel a „használati utasítással” vezeti be: *Zenth aldozath* [‘áldozás’] koron mondandó ima. Ez — a LaskS.-kal ellentétben — le is zárja az imádságok végét jelző *Amen*-nal: ‘Úgy legyen’.

A szituáció, a külső kontextus, melyben az imádság elhangzik, a templomi környezet lélekemelő hatása, a közösségérzés, hogy nem vagyok egyedül, fokozza a hívekben élő hitet, reményt, bizonyosságot (vö. „közös tudati tartalék”), hogy könyörgésük meghallgatásra talál.

A LaskS. jellegét tekintve dialógus (dialogikus helyzetben hangzik el), a dialógus második fázisa, így végül is monológ, egyenes beszéd, melyben az Úr által megszólított hívek reagálnak: áhítattal, odaadással fordulnak hozzá, megszólítások sorozatával imádják, dicsőítik, igyekeznek figyelmét magukra vonni, jóindulatát fokozni, erősíteni, hogy aztán kimondhassák könyörgésük tartalmát, kérésük lényegét, hogy megfogalmazzák leghőbb vágyukat, azt, hogy szeretnének tisztán meghalni, hogy így elnyerhessék az örök életet. — Az imádságot a hívők közösen mondják, de eközben végig fennmarad, megőrződik a személyes hang, a bensőséges hangulat. Minden imádkozó a maga nevében, a saját lelki üdvéért könyörög, így az egyes szám első személy használata vonul végig az imán.

3. Ebben a viszonylag rövid, ötsoros imádságban nagyon erős a szövegösszetartó erő, a szövegkohézió. Az ezt biztosító nyelvi eszközök úgy szövik át a szöveget, úgy kötődnek, illetve viszonyulnak egymáshoz és a műegészhez, hogy azt egységes egészé, teljessé, lezárttá teszik. — Mivel vizsgált szövegünk viszonylag rövid, az alábbi elemzésben nem különítem el a kohézió különböző fajtáit, nem tárgyalom külön a szövegsemantika és külön a szöveggrammatika kérdéseit stb., hanem a szövegmű egészét összetartó erőket, viszonyokat, eszközöket együttesen vizsgálom. Azokra a jelenségekre figyelek, amelyek a különböző nyelvi szinteken az adott szövegben előfordulnak.

3.1. Szöveg szemantikai szinten fontos összetartó erőként jelenik meg az okosságiviszony, amely több lépcsőben, több fokozaton keresztül vonul végig a versen. Úgy is fogalmazhatnám, hogy e szövegű az ... *azért, hogy* ... konstrukciótípusnak egy kibővített megjelelési formája, illetve akként is felfogható (vö. Szikoráné 1993: 223).

Ennek kibontásához ismernünk kell a szövegmondatokat alkotó tagmondatok viszonyait, valamint a szövegmondatok közti tartalmi viszonyokat. — Megállapítottuk, hogy a három szövegmondat 11 tagmondata közül 5 minősül tagolt, teljes mondatnak (szemben az indulatszóból és megszólításból álló tagolatlan mondatokkal). Ebből az ötből kétszer kettő van célhatározói alárendelő viszonyban: az első mondatban az 5. és a 6. tagmondat: [*azért*] *imádlak, hogy ... méltass*, valamint a harmadik mondatban a 10. és a 11. tagmondat: [*azért*] *kérlek ..., [hogy] ... tisztítsad*. Az *azért* utalószó nincs kitéve, a *hogy* kötőszó az első esetben összekapcsolja a főmondatot a mellékmondatdal (az *ut* kötőszó a latin megfelelőben is megvan), a második esetben viszont hiányzik (zéró fokon van jelen). A harmadik szövegmondat (az 5. sor) elemzése során láttuk, hogy ez tér el leginkább a latintól. A latin mondat egyszerű, és szenvedő szerkezetet használ: *Per te mundetur mens, sensus purificetur*: ‘Általad tisztíttassék meg a lelkem és a testem’. Ezt aktív,

cselekvő és egyetlen igével adja vissza a magyar: *lelkemet testemmel tisztítsad*. Így viszont túl rövid lenne az 5. sor, ezért jó szövegépítő és ritmikai érzékkel kibővíti a fordító a sort, mégpedig úgy, hogy a latinnak megfelelő részt mellékmondatá teszi, és egy főmondatot fogalmaz elejére: *Téged kérlek és uszunlak*, mely az imádkozó cselekedetére utal (vö. *imádlak*). Ezt a 3. szövegmondatot úgy szerkeszti meg, hogy a két tagmondat szintén célhatározói viszonyba kerül egymással. Ennek a szerkezeti konstrukciónak az ismétlődése is hozzájárul a szövegkohézió erősödéséhez.

De érdemes azt is megfigyelni, hogyan függ össze egymással a két célhatározói alárendelés, és hogyan kapcsolódik ezekhez a 2. szövegmondatban levő 9. tagmondat, az *adj énnekem örök örömet*:

- [Tm5] *Imádlak* ['könyörögve kérlek'],
- [Tm6] *hogy méltass éltetni, azaz hogy áldozhassak.*
- [Tm10] *Kérlek és uszunlak,*
- [Tm11] *hogy tisztíts meg.*

Ha a tagmondatok tartalmát, logikáját, az időbeli egymásutániságot vizsgáljuk, akkor e négy tagmondat után következnek a 9. tagmondat, némi átalakítással: mindezt azért kérem, hogy bejus-sak az örök életbe. De az első négy tagmondat közül (a második célhatározói alárendelésből) törölhetjük a *kérlek és uszunlak*-ot, a 10. tagmondatot; ezek az igék ugyanis az *imádlak* szinonimái, csak a kérés más-más intenzitását fejezik ki.

Így a következő képlet áll elénk (a kérés sorrendjében):

1. [Tm5] *Imádlak* ['könyörögve kérlek'] [azért],
2. [Tm6] *hogy ... 'áldozhassak'* [azért],
3. [Tm11] *hogy [ezáltal] megtisztuljak* [azért],
4. [Tm9] *hogy [ezáltal] az örök életbe jussak.*

Az *imádlak* tehát eszerint egy olyan főmondat állítmánya, amelynek láncolatszerűen alárendelődnek a célhatározói mellékmondatok. — Úgy látom, ezt az értelmezést támasztja alá a h á - r o m s z ö v e g m o n d a t k ö z t i v i s z o n y o k vizsgálata is. Az elsőhöz képest a második ún. nem folytatásos szövegmondat, hiszen indulatszóval kezdődik. De a másodikhoz képest a harmadik már folytatásos. A köztük levő viszonyt azonban kötőszó nem teszi explicitté. Ha azonban a 3. szövegmondat elejére egy *ezért*-féle kötőszót odateszünk, ezzel nyelviileg is kifejeződik, ill. világosabbá válik a 3. szövegmondat argumentáló jellege. A *kérlek és uszunlak* tagmondat eszerint kétfelé kötődik: egyrészt az előző mondatához magyarázó jelleggel, másrészt saját alárendelt tagmondatához főmondati minőségben. A könyörgés végső célja eszerint is az, hogy az Úr az imádkozó számára tegye lehetővé az örök életbe jutást.

Ilyennek látom a mondatok, illetve tagmondatok közötti tartalmi-logikai viszonyokat, a könyörgés belső szerkezetét. De persze más a tartalmi-logikai viszony, és más annak nyelvi-grammatikai kifejeződése. Ugyanazt a tartalmi-logikai viszonyt többféle nyelvi szerkezettel is tükrözteszhetjük.

Szövegünk szintaktikai szerkezete, a tagmondatok sorrendje tehát szerintem nem az események, illetve kérések, célok, előzmények és következmények sorrendjét követi. De nem is kell feltétlenül követnie. Egyébként a fenti logikai sorrend csak úgy érvényesül, ha a *megtisztuljak* visszaható ígét és az E/1. személyű *bejussak* (az örök életbe) cselekvő ígét építem be a láncolatba. A LaskS. azonban az E/2. személyű, műveltető képzős (*megtisztítsad* és a szintén E/2. személyű cselekvő *adj* (*confer*) ígét használja, s hozzájuk tárgy is kapcsolódik. Így viszont — a latint is figyelembe véve — nem nagyon tehet mást a fordító, mint hogy azt a mondat- és tagmondatrendet valósítja meg, amely a LaskS.-ban és a ThewrK.-ben is előttünk áll. Mindazonáltal mégiscsak látok bizonyos logikai törést a 2. és a 3. szövegmondat (a 4. és az 5. sor) között, a kérések (előzmények) és célok (következmények) sorrendjében: a 2. szövegmondatbeli 9. tagmondat, az *adj énnekem örök örömet* fogalmazza meg a fő szándékot, a könyörgés legvégső célját, ezért — azt gondolom — az 5. sor logikailag-tartalmilag „visszalépést” jelent, amennyiben egy korábban

elérendő célt fejez ki (a megtisztítást — megtisztulást). Stilisztikai hatását tekintve azonban ezzel nem csorbul a vers, sőt hangulata, bensőségesége, magasztossága, áhítata az utolsó sor révén tovább emelkedik. Egyrészt a két, könyörgést kifejező, fokozódó intenzitású *kérlek és uszunlak* ige, másrészt a tisztaság, a megtisztulás utáni vágyat tükröző, egyúttal verszáró felszólító módú *tisztítsad* ige jóvoltából.

Mindezt Fehér Erzsébet szavaival úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a versnek két zárlatra van: a 4. sor (*adj énnekem örök örömet*) a tartalmi-logikai zárlat, ez a kulcsmondattal, az imádság csúcspontja, az 5. sor pedig a retorikai-poétikai vagy kompozíciós zárlat, amelyben a motívum-szerkezet lezárása történik meg.

3.2. Alapvető szövegösszetartó erőként funkcionál a logikai-szemantikai párhuzamok és szembenállások sorozata. Ezek — többször összefonódva, egymásban feloldódva — különböző nyelvi szinteken jelennek meg.

3.2.1. A z e g é s z s z ö v e g e t a z é n é s a t e o p p o z i c i ó j a, e g y s z e r s m i n d e g y s é g e t t e r e m t ő h a r m ó n i á j a f o g j a, h a t j a á t. — Az egyes szám első személy többféle grammatikai kategória révén jelenik meg. Egyrészt személyes névmások fejezik ki: *engemet, énnekem*, másrészt E/1. birtokos személyjeles főnevek: *halálomnak (idején), lelkelem testemmel (tisztítsad)*, harmadrészt E/1. személyű igealakok: *imádlak, kérlek, uszunlak*. — A könyörgés „címzettje”, a megszólított Krisztus, ill. a Krisztus testévé átváltozott kenyér képviseli a beszédbeli 2. személyt. Erre is részben személyes névmások: *tégedet, téged*, részben igei személyragok, ill. E/2. személyű igealakok utalnak: *méltass, adj, tisztítsad*. Figyelmet érdemel, hogy az *én*-hez mindig kijelentő módú, a *te*-hez pedig a kérést kifejező felszólító módú igék tartoznak. — A vissza-visszatérő megszólításokban grammatikai megszerkesztettségüket tekintve 3. személyű szerkezetek állnak. Ezek színes szóhasználatukkal a stílus változatosságához is hozzájárulnak.

Az imában szereplő *te* és *én* a konkrét szöveg fölé emelkedő, általános érvényű *Isten-ember* viszonyra is utal. S ezzel párhuzamosan az *itt* és *most* (vö. *ez világ, ma* 'most' *imádlak*) jelenvalósága, aktualitása (zárttsága) is fölemelkedik az általánosság, az örökkévalóság (a nyitottság), az örökkévalóság régiójába, az örök élet örömeinek végtelenjébe.

Szintén az egész szöveget átszövi az *élet és halál* témája. Ez is erős szövegösszetartó erőként s egyúttal hatásos stílusesszövekként funkcionál. — Az imádság látszólag az *élet* és a *halál* alapvető szembenállására épül, de ez a kettősség a szövegben sajátos akusztikát kap. Az étellel korrelál az *ez világ*, a földi világ, hozzá tartozik a *méltatlan*, esendő ember, valamint a 'most' jelentésű *ma* határozószóiban is megnyilvánuló eseményidő. — De mi tartozik a halálhoz? Láttuk, hogy a *méltass halálomnak idején éltetni* az áldozásra utal, arra a vágyra, hogy az Úr testének magához vételével megtisztulhasson, üdvözülhessen az imádkozó, s ezáltal — az élet és halál küszöbét átlépve — az örök öröm, az örök élet részesévé váljék. Az evilági élet és a halál, a túlvilág közti ellentét tehát nem igazi, nem végzetes, nem kibékíthetetlen, hiszen az üdvösséges halál életet jelent, a földi élet fölé emelkedő örök életet. Az élet és a halál ellentéte így feloldódik, elsimul, sőt a halál mint az örök élet öröme a szenvedéssel teli „munkás világ” (HB.), e gyarló földi élet boldog betetőződésévé válik.

Az élet-halál téma köré, illetve mellé több ellentétpár szerveződik a versben: a gyarló emberrel, a *méltatlan én*-nel a tiszteletré méltó, *tiszteletes test* áll szemben, aki *méltat*, kegyeskedik kérésemet teljesíteni. Látens ellentét is kapcsolódik a *méltatlan én*-hez: az imádkozó méltatlannak tartja ugyan magát arra is, hogy az Úrhoz forduljon, *mégis* — hitétől, reményeitől indítatva — mer kérni, sőt mer ennek könyörögve, unszolva nyomatékat is adni. Az aktuális jelennek, a *most*-nak az *örökkévalóság* a párja, az *én*-nel mint egyeddel szemben pedig a *világmindenség* áll. A *test* és a *lélek* is antonima bizonyos szempontból, bár egység is egyszersmind. A *test* szónak a szövegben előforduló két jelentése is szemben áll: Krisztus eucharisztikus teste egyfelől (*tiszteletes test*), az ember megtisztulásra vágyó hús-vér teste másfelől (*lelkelem testemmel tisztítsad*). Ugyanakkor ez a szembenállás is feloldódik, az Isten testisége és az emberé egybeolvad.

3.2.2. Szövegünk szemantikai egységét s egyúttal ritmikai kohézióját és esztétikai színvonalát különféle szerkezetek és lexikális elemek is biztosítják, illetve erősítik. Ezek közül a legfontosabb bizonyos mondatszerkezeti és ezzel együtt járó gondolati formák megismétlődése, ill. az ezt kifejező nyelvi eszközök szövegbeli szereplése.

Először a verses ima szövegtípusára legjellemzőbbet, az indulatszó és megszólítás kapcsolatának ismétlődését vizsgáljuk meg. Ez a latinban csak egyszer fordul elő (a 4. sor elején: *O panis vive: Oh elethnek kenere*), a LaskS.-ban (és a ThewrK.-ben is) viszont háromszor: a 4.-en kívül az 1. sorban: *Oh yfjennek teste* és a 2. sorban is: *o tifeleteđ test*. Ezzel a magyar nyelvben is szívesen használt szerkezettel adja vissza a latin *ave* és *salve* jelentését. Kódexbeli imádságaink, himnuszaink, dicsőítő énekeink is mutatják az *ó* indulatszó + vocativus kedveltségét. A ThewrK. egyik zsolozsmáját például „szinte strófajellegű szakaszokra osztják a szövegnyitó megszólítások: 246—9: *Oh yō Jesus ... Oh ... Wram ... Oh Messias ... Oh dauid kyrnalnac fya Jhs ... Oh eloy Wram* stb. (vö. Kecskés 1991: 28—9). — Ha az indulatszóból és megszólításból álló konstrukción belüli kisebb szerkezeti egységeknek, a megszólításoknak a belső szerkezetét is megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy szintaktikai felépítésükben is ismétlődés figyelhető meg: jelzős, főleg kétszeresen is birtokos jelzős szintagmákból állnak: *istennek teste, világnak ótalma, életnek kenyere; tiszteletes test* (két szerkezetben pedig még kisebb egység, a *test* szó fordul újra elő). — Az indulatszavak és a megszólítások ismétlődése, szerkezete, viszonylag arányos eloszlása, a nyelvi parallelizmusnak ez a megnyilvánulása is fontos szerepet játszik a szöveg egységes egészszé szervezésében, és erőteljesen hozzájárul a könyörgés áhítatának, intenzitásának fokozódásához is.

Az ismétléses, ritmikus szövegszerkesztési mód hatásos kifejezőeszköze a szinonimahalmozás is: a kitartást is érzékeltető, lendületes hatást keltő három szinonim jelentésű igében (*imádlak, kérlek, uszunlak*) az E/1. személyre utaló személyrag is összecseng. — Hasonló hatású a 2. személyű felszólító módú igék sorozata, de ide is vonható az *én* és a *te* személyes névmás különféle alakjainak ismétlődése, az egész szövegen való végigvonulása is.

3.2.3. A szövegkohéziót erősítő eszközök a h a n g z á s s z i n t j é n is megjelennek. Olyan szerkezetek, szavak, amelyeknek hangalakja felidézi egymást, amelyek összecsengenek, az eddigi — más szempontból felhozott — példák között is előfordultak. Ilyenek voltak a s z ó i s m é t l é s e k (*ó, test, tégedet*), a szerkezetismétlések (*istennek teste, életnek kenyere* stb.), a hasonló E/1. személyű igei személyragok (*imádlak, kérlek, uszunlak*). — Két szópárban a t ő i s m é t l é s biztosítja az összhangzást: az egyik az *élet(nek kenyere)* és az *éltetni*, a másik a *méltatlan* és a *méltass*. Ugyan különböző tagmondatban szerepelnek e szópárok tagjai, de nincsenek túl messze egymástól, ütemhangsúly is esik rájuk, így összecsengésük, egymást felidéző erejük kétségtelen. Az ilyen szótövismétléseket a szakirodalom nem szokta felvenni a figura etimológiák közé, pedig szerintem megfelelnek e nyelvi-stilisztikai eszközökkel szemben támasztott kívánalomnak (vö. Mátai 1995a, 1995b).

A figura etimológiákkal bizonyos mértékben érintkeznek az alliterációk. Ezek élénkítő, különösen diszítő hatású stíluselemek. E kezdőrimektől lendületessé, ritmikusá válik az elhangzó szöveg. Árpád-kori szövegeinkben is szép számmal megtalálhatók (vö. Benkő 1980: 375; MNyTNy. I, 777). A LaskS.-ban ilyen például a *t-s* szókezdet a *tiszteletes test*, (*ma*) *tégedet* (...*imádlak*) szavakban, valamint a *testemmel tisztítsad* szerkezetben (a szavak belsejében levő *t-k* tovább erősítik az alliterációk hatását). A gyenge hangzóságú, tompa, zöngétlen *t-k* által keltett hangulathoz a *sistergő s-ek* is hozzájárulnak; igaz, alliterációként nem, csak szóbeljei és szóvégi helyzetben jönnek elő: *istennek teste, id(v)esség, tiszteletes test, méltass*. — Feltűnő az erős hangzóságú, zöngés nazális *m-ek* gyakorisága: szó elején csak a *ma, méltatlan, méltass* esetében (*t-k*kel kombinálva), szó belsejében azonban elég sokszor; ez persze a szöveget jellemző E/1. személy gyakoriságával is összefügg: *engemet, lelkemet, testemmel*; ettől független *m*-előfordulások: *ótalma, imádlak, örömet*.

A magánhangzók közül az *i-k* és általában az illabiális palatálisok (*e, ě, é*) tűnnek ki; alliterálnak az *i-k*: *istennek, id(v)esség, imádlak, idején*; szó belsejében: *világnak, tiszteletes, míltatlan, éltetni, tiszítsad*. — A szövegben túlnyomó többségben vannak a palatális *h a n g r e n d ű* szavak: a 34 szövegszóból 20 palatális, 9 veláris (ebből 3 az *ó* indulatszó) és csak 5 vegyes hangrendű (*világnak, míltatlan, méltass, imádlak, tisztóxxxad*). A szöveg 81 szótagjában több mint kétszer annyi a palatális magánhangzó (56), mint a veláris (25). Így a palatális hangzás dominanciája jellemzi a verset. Ha a veláris magánhangzókhoz köthető a sötétebb, komorabb hangulat, a palatálisokhoz pedig a fény, a derű, a hit, a remény, akkor ez a számarány is arra utal, hogy ez az utóbbi hangulat uralja szövegünket.

A szöveg hangzásának fontos egységei a *s z ó t a g o k*. Ezek a hangsúlyviszonyokkal és az ütemekre tagolódással együtt alapvető ritmikai-zenei tényezők. A LaskS. fordítója ezen a téren is magas szintűt alkotott. A tagmondatokat és a szövegmondatokat záró szóalakok szótagszámának azonossága a szöveg ritmikai kohéziójának is egyik fő biztosítója. Az imádságot a 3 szótagos szavak uralják. Így végződik mindhárom szövegmondat: *éltetni, eremet, tisztóxxxad*; ugyanígy 3 szótagú a tagmondatok végén levő szavak többsége is. Ha a 3, indulatszóból álló tagmondatot nem számítom, akkor a maradék 8 tagmondatból 7 szintén 3 szótagból álló szóalakra végződik (kivéve a *tiszteletes test*). — A többi szövegszó nagy része is 3 szótagos. Ennél csak a *tiszteletes* és a *halálomnak* szó hosszabb. Egy szótagú az *ó* indulatszó (háromszor), az *ez* mutató névmás, a *ma* határozószó, a *hogy*, valamint az *és* kötőszó. A fogalomszavak közül csak a szemantikai szempontból is központi szerepű *adj* ige és a *test* főnév ilyen.

Az 1 szótagos szövegszók száma 9, a 2 szótagosaké 5, a 3 szótagosaké 18, a 4 szótagosaké pedig 2. — A szövegszók szótagszáma szerinti gyakorisági sorrend a következő: legtöbb a 3 szótagos: 18, 1 szótagos 9, 2 szótagos 5, 4 szótagos pedig csak 2 szóalak. — A szavak szótagszáma tekintetében a LaskS. inkább korai szövegceinkhez hasonlít (vö. Benkő 1980: 369; MNyTNY. I, 777, 779); a latin megfelelő ettől eltérő szótagszerkezetet mutat (a hangsúly és az ütem kérdéseiről a monográfiának a verselést tárgyaló fejezetében van szó).

6. Ö s s z e g z é s

A Laskai Soroknak nevezett verses imádság legrégebb és legbecesebb szöveg emlékeink egyike. Nyelvtörténeti, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt nagy értéket képvisel. Laskai Demeter latin nyelvű iskoláskönyvében, 1433-ban készült másolatban maradt ránk.

Többi korai szövegünkhöz hasonlóan ez is latinból való fordítás. A nyelvemléket 1982-ben felfedező és 1984-ben bemutató Holl Béla a latin megfelelőt is felkutatva: egy latin nyelvű úrfelmutatási imádság három változatában elszórtan találta meg szövegünk öt sorát.

A magyar könyörgés azonban nem pusztán sorok egymásutánja, hanem egységes ívű költői egész, magas színvonalú művészi alkotás. Ennek alapján (és egyéb körülmények miatt is) lehetséges, sőt valószínű, hogy létezett egy, a LaskS. sorrendjének megfelelő, még ismeretlen ötsoros latin nyelvű imádság, melynek meglehetősen pontos, ugyanakkor latinizmusoktól mentes, szép magyar nyelven szóló, költői ihletettséggű fordítása a magyar vers.

Az imádság fordítása 1433-nál korábban készülhetett. Az úrfelmutatással kapcsolatos tartalmi körülmények és a nyelvi sajátosságok is arra utalnak, hogy erre a XIV. század második felében kerülhetett sor. Így ez a nyelvemlék is erősítheti azt a meggyőződésünket, hogy a XIV. századi magyar nyelvű írásbeliség sokkal gazdagabb, kiterjedtebb lehetett annál, mint amilyenre fennmaradt szövegeink mennyisége alapján gondolhatnánk.

A szemantikai és a grammatikai elemzés, valamint a szöveg retorikai-poétikai szerveződé- sének (és e cikkben nem tárgyalt verselésének, valamint egyéb kérdéseknek) a vizsgálata azt bizo-

nyította, hogy úrfelmutatási, illetve áldozási imádságunk igényesen megformált, magas szintű költői szöveg. — Első fennmaradt magyar nyelvű verses emlékünk, az Ómagyar Mária-siralom a Mária-kultusz jegyében fogant. A második, a Laskai Sorok pedig — az ÓMS. méltó párjaként — Mária fiához, a kenyeré színe alatt jelen levő Krisztushoz, „az élet kenyéréhez” szóló emelkedett hangulatú költői fohászokdás.

IRODALOM

- Balanyi György 1952. A szentvér tiszteletének nyomai a magyar középkorban. *Vigilia* 573—81.
- Balanyi György 1953. Középkori magyar Űrnepok. *Vigilia* 292—9.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest.
- Bálint Sándor 1937. *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*. Szeged.
- Bálint Sándor 1973., 1976². *Karácsony, Húsvét, Pünkösd*. Budapest.
- Baranyi József 1995. *Konkordancia a Károli Bibliához*. Budapest.
- Bárczi Géza 1951. *A Tihanyi Alapítólevél mint nyelvi emlék*. Budapest.
- Bárczi Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Budapest.
- Bárczi Ildikó 1994. *Ars compilandi. Studia Litteraria Tomus XXXII*. Red. I. Bitskey et A. Tamás. Debrecen, 99—116.
- Békési Imre 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Budapest.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemzéi*. Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991, 1992, 1995. = *MNyTNy*.
- Bibliai nevek és fogalmak. 1988. Budapest.
- Biblikus teológiai szótár. 1972. (Fordítás franciából. A magyar kiadás szerkesztői: Szabó Ferenc SJ és Nagy Ferenc SJ.) Budapest.
- Concord. 1775. = *Concordantiae Bibliorum Sacrorum Emendatae MDCCLXXV Venetiis* [Velençe].
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátóságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Band I—II. Herausgeber Loránd Benkő. Budapest, 1993—1995.
- Farkas Vilmos 1982. A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. *Nyelvtudományi Értekezések 111. szám*. Budapest.
- Frick József 1910. *A középkori magyar himnuszokköltészet*. Kolozsvár.
- Haag, Herbert Dr. 1989. *Bibliai Lexikon*. (Ford. Ruzsiczky Éva.) Budapest.
- Hargittay Emil (szerk.) 1996. *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. Budapest.
- Holl Béla 1984a. Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból. *Magyar Könyvszemle* 100. évf. 3—23.
- Holl Béla 1984b. Imádság magyarul — anno 1433 (Murányi Gábor interjúja). *Magyar Nemzet* 1984. április 27. 7.
- Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest.
- Imre Samu 1958. *A Szabács Viadala*. (Nyelvészeti Tanulmányok 4.) Budapest.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest.
- Jakab László—Kiss Antal 1978. *A Jókai-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 1. Debrecen.
- Jelenits István 1984. Imádság az Élet Kenyeréhez. *Új Ember* 1984. június 3. 4.
- Kardos Tibor 1953. A Huszita Biblia keletkezése. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*. 82. szám. Budapest.
- Károly Sándor 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész*. Budapest.
- Kecskés András 1991. *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*. Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rác Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest. 164—202.

- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. *Nyelvtudományi Értekezések* 141. szám. Budapest.
- Knieza István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest.
- Korompay Klára 1991. Műfaji és stiláris jellegzetességek az ómagyar kori névszóragozás köréből. In: Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 375—8.
- B. Lőrinczy Éva 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Budapest.
- Madas Edit (szerk.) 1992. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000—1530)*. Budapest.
- Mátai Mária 1995a. A figura etymologica értelmezésének és rendszerezésének kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 52—61.
- Mátai Mária 1995b. A figura etymologica típusai. *Magyar Nyelv* 411—20.
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Budapest.
- Mezey László 1955. *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest.
- Mezey László 1957. *Középkori magyar írások*. Budapest.
- Mező András 1994. *Magyarország patrocíniumi helységnevei (11—15. század)*. Nyíregyháza. (Doktori értekezés. Kézirat.)
- Mihályfi Ákos Dr. 1933. *A nyilvános istentisztelet*. Egyetemi előadások a lelkipásztorkodástan köréből. 4., átdolgozott kiadás. Budapest.
- MNYTNY. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest. 1991; *II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest. 1992; *II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest. 1995.
- A. Molnár Ferenc 1995. Korai magyar nyelvemlékek. *Kelet-Magyarország* 1995. augusztus 16. 12.
- A. Molnár Ferenc 1996. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. *Magyar Nyelv* 21—32.
- Némethy Lajos 1878. Urnapi körmenet a budapesti várban. *Religio*. II. félév 29—31, 36—7.
- Pais Dezső 1939. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 50. szám. Budapest.
- Pais Dezső 1953. A magyar irodalmi nyelv. *Az Akadémia I. Osztályának Közleményei* 4. 425—66.
- Pétery József 1947². *A szentmise története*. Budapest.
- Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.) 1990. *Szemiotika szövegten. I. A szövegteni kutatás néhány alapkérdése*. Szeged.
- Radó Polikárp 1973. *A megújuló istentisztelet. Múlt — jelen — jövő*. Budapest.
- Rahner, Karl—Vorgrimler, Herbert 1980. *Teológiai Kiszótár*. Ford. Endreffy Zoltán. A fordítást az eredetivel egybevetette és teológiai szempontból ellenőrizte Nyíri Tamás. Budapest. (Az eredeti: Freiburg—Basel—Wien. 1976).
- Rajeczky Benjamin (szerk.) 1988. *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Budapest.
- Szabó T. Ádám 1977. *Der Münchner Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis*. Wiesbaden.
- Szabó T. Attila 1958. A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. Bárcki Géza és Benkő Loránd hozzászólásával. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 97. szám. Budapest.
- Szabó T. Attila 1973. *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák*. Bevezetéssel, jegyzetekkel közléteszi Farczády Elek és Szabó T. Attila. Bukarest.
- Szántó Konrád Dr. 1983. *A katolikus egyház története I*. Budapest.
- Szepes Erika—Szerdahelyi István 1981. *Verstan*. Budapest.
- Szikoráné Kovács Eszter 1993. Példa egy költői szöveg elemzésére. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 196. szám. 222—6.
- Tarnai Andor 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest.
- ThewrK. = *Thewrewk-kódex 1531. Régi magyar imádságos könyv*. Régi Magyar Kódexek 18. szám. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Balázs Judit és Uhl Gabriella. Budapest. 1995.
- Vass László—Boldizsár Klára 1995. Bibliai szövegek analitikus-kreatív megközelítése I. Zakeus. In: *Vallásos szövegek szemiotikai textológiai megközelítése*. Szeged. 23—60.

- Velcsov Mártonné 1987. Bárczi Géza, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Sajtó alá rendezte E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Budapest, 1982. *Magyar Nyelv* 103—5.
- Vízkelety András 1986. „Világ világa, virágnak virága ...” [Ómagyar Mária-siralom]. Budapest.
- Zelliger Erzsébet 1993. A Húsvéti Népének mint nyelvi emlék. In: Kozocsa Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 282—6.

D. Máta Mária

Képző-e a *-hat, -het*?

1. A közfelfogás a *-hat, -het* toldalék-morfémát általában képzőnek tartja. Károly Sándor azonban már 1961-ben, A mai magyar nyelv rendszerében (361) leírta, hogy a *-hat, -het* „rokonsági módjelekkel”, mivel: „Ható igéből más igét nem képezhetünk; a *-hat, -het* után csak névszóképző következhet” (i. h.). Berrár Jolán (1973: 115) is utalt arra, hogy a *-hat, -het* „jelekhez való közelségét az erősen korlátozott továbbképezhetőség[e] sejteti”.

2. Újabbán Kenesei István (1996: 92—5) Képző vagy nem képző? című írásában vetette fel újra azt a lehetőséget, hogy a *-hat, -het* nem képző, hanem jel.

Tételének bizonyítására különféle képző-, jel- és ragmeghatározásokra támaszkodik (Bartha 1958, Károly Sándor 1961: 297, Velcsovné 1968: 88, Aronoff 1976, Bauer 1983, Scalise 1984 és Benkő 1991). E szerzők alapján a képzők és ragok közötti különbséget a következőkben látja (i. h. 92):

	Képző	Rag
I. az adott szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető	–	+
II. a létrejött forma jelentése mindig kompozicionális [azaz a tő és az affixum jelentésének az összege]	–	+
III. más kötött morféma követheti	+	–

A jelekkel kapcsolatban, hivatkozva A mai magyar nyelv rendszere (1961: 297) és A mai magyar nyelv (1968: 88) meghatározására, azt emeli ki, hogy mindaz, „ami nem képző, de nem is sorrendben a más végződést fel nem vevő legkülső affixum, azt jelnek kell nevezni” (Kenesei 1996: 94), „Kisebb mértékben módosítják a szó jelentését, de egyúttal bizonyos mondattani viszonyokat is kifejeznek” (Károlytól [1961: 297] idézi Kenesei i. h.) vagy: „kis mértékben módosítja a szó jelentését, de nem alkot új szót” (Velcsovnetől [1968: 88] idézi uő. i. h.).

3. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű: a morfémameghatározások (különösen a képző-meghatározások) sokkal összetettebbek ennél.

Egyébként a magyar grammatikusok már 1961 óta (vö. pl. Antal 1961) fokozatosan elfordultak a régi, s főként a jelentésen alapuló elhatárolástól, s törekedtek arra, hogy árnyaltabban jellemezzék a különféle szuffixumokat; vö. Károly 1965/a, 1965/b, 1966, 1970; Szabó Zoltán 1969; Nagy Ferenc 1969; Berrár 1965, 1967, 1973; Kiefer 1987; Keszler 1993; Berrár, Keszler, Rácz 1994 stb.

Magam a következőket tartom a képző, a jel és a rag jellemző sajátosságainak (vö. Keszler i. m. 100; Berrár, Keszler, Rácz i. m. 27—8).

A képző

Nem kötelező elem. Hiánya miatt nem veszünk fel \emptyset morfémát.

Legbelsőbb helyzetű (a tő után következnek).

Többnyire megtűr maga mellett (azaz maga előtt és után) más képzőt, de képzőnként meghatározott módon.

Jellemzően állhat utána jel és rag.

Többnyire nem köti meg a szóalak szófaját, tehát nem akadályozza meg a további szófajváltást (de: pöttömnyi, futva).

Általában a képző határozza meg, hogy milyen bővítményt kaphat a szó (de: iskolába járás, piros tetejű ház).

A képző lehet szófajtartó (*halász*), szófajváltó (*zongorázik*) és szófajjelölő (*pattan*).

Mint ahogy többen már igen régen kimutatták (vö. Papp István 1953: 359—70, Berrár 1965: 35, Károly 1966: 103, Berrár 1967: 74—7, Nagy Ferenc 1969: 329—57 stb.), a képzett szó gyakran olyan viszonyt fejez ki, amely egy szintagma értékével bír, azaz az alapszó és a képző együttese levezethető egy szintagmából: *nyulacska* ← *kis nyúl*, *Kovácsék* ← *Kovács és családja*, *kapál* ← *kapával dolgozik*, azaz egy-egy képző jelentése sokszor valamely önálló szó jelentésével azonosítható (de: *futás*, *otthonka*), tehát lexikai sűrítő szerepe van (ezzel szemben a ragos névszóval kifejezett viszony általában nem oldható fel két szó kapcsolatával; vö. Károly: 1965/a: 275).

A jel

Lehet kötelező elem (idő- és módjel az igénél, többesjel a főnévnél), de lehet tetszőleges is.

Belső helyet foglal el (tő vagy képző után következik).

Megtűr maga mellett más jeleket (de szófajonként meghatározott módon).

Szófajváltást nem okoz, de csatlakozása már megakadályozza a további szófajváltást, azaz szófajkötő elem (de *-bb: jobbít*; a középfokjel rendelkezik tehát képzőszerű sajátossággal is).

Nem változtatja meg a szó paradigmaticus értékét, csak ugyanazon a síkon eltolja.

A rag

Kötelező elem az igénél és a főnévnél is.

Szóalakzáró elem. Más toldalék tehát nem követheti (de: *nagybani*). Csak egy lehet belőle.

Képzőtlen, képzős és jeles szóhoz egyaránt járulhat.

Szófajkötő elem.

A névszórag szintaktikai viszonyt jelöl a hierarchiában feljebb álló tag (a szó szerkezet alaptagja) felé.

A meghatározásokból (a Keneseiével ellentétben) hiányoznak a jelentésre utaló kritériumok. Ennek oka, hogy ezek legkevésbé sem nyújtanak biztos fogódzót az elhatároláshoz.

4. Vizsgáljuk meg a Kenesei által említett kritériumok használati értékét.

4.1. Kenesei első kritériuma: a képző az adott szófaji kategória nem minden tagjához tehető hozzá, a rag viszont igen. Igaz-e ez a kritérium a névszókra és az igékre vonatkozóan? A névszók közül a melléknevekre biztosan nem, mert bár van *pirosan*, *boldogan*, *békítőleg*, nincsen **boldogtalanán*, **budapestien*, **szépleg* stb. A főnévi esetragokkal kapcsolatban pedig már Kiefer (1987: 483) kifejtette, hogy „a társulási képesség alapján nem dönthető el, hogy ragról vagy képzőről van-e szó. Tudniillik abból, hogy egy elem termékenyen társul különféle tövekkel, még nem következik, hogy ez az elem esetrag, mint ahogy abból, hogy egy elem nem társul mindenféle tövel, még nem következik, hogy ez az elem nem esetrag.” — Az állítás azonban az igeképzőkre és az igeragokra vonatkozóan sem igaz. Az igék ugyanis tárgyias vagy tárgyatlan, illetve ikes vagy iktelen voltuktól függetlenül vehetik fel a személyragokat, tehát nem járulhat általánosan minden típusú igei személyrag minden típusú igéhez. Így például: bár *-unk*, *-ünk* személyragot minden ige felvehet (*írunk*, *sétálunk*, *iszunk* stb.), *-uk*, *-ük*, *-juk*, *-jük* személyragot csak a tárgyias igék, *-ik*, *-ék* személyragot pedig csak az ikes igék. Ezzel szemben a képzők között is vannak úgynevezett automatikus

képzők, melyek az adott szóosztályhoz tartozó minden szóhoz járulhatnak, ilyenek például az igenévképzők, az *-ás*, *-és* képző és a *-hat*, *-het* képző is. S tulajdonképpen a műveltető ige képzője is legalább annyira automatikus képző (hiszen minden tárgyias ígéhez hozzáfűzhető), mint amilyen automatikusak a tárgyias igei személyragok. (A Kenesei által „válogatós”-nak nevezett *-gat*, *-get* képző egyébként Kiefer 1992: 819–20 szerint ugyancsak igen termékeny és gyakori, bár a képzőnek ma már nem tulajdonítható semmilyen egységes, állandó jelentés.)

4.2. A második kritérium a „kompozicionális kritérium”. Ez azt jelenti, hogy a ragos szó jelentése egyenlő a tő és a rag, a képzett szó jelentése azonban nem egyenlő a tő és a képző jelentésének az összegével. Igaz-e azonban, hogy a ragos szó jelentése kompozicionális, a képzőé pedig nem?

Nem egészen. A névszók esetében legalábbis nem. Egyrészt azért nem, mert bár a (bemegy) a *házba*, (beteszi a könyvet) a *fiókba*, az *üvegbe* (baracklevárt tölt) jelentése valóban egységesen 'valaminek a belsejébe', a *lisztbe* (korpa is keveredett) jelentése azonban 'a liszt közé', a *megyébe* (látogattak) jelentése 'a megye területére' stb., nem is beszélve az egyéb *-ba*, *-be* ragos vonzatok elvontabb határozói jelentéséről, például: belefárad a *munkába* (okh.), *látogatóba/vendégségbe/háztűznőbe* (cél) ment, *csokorbalkoszorúba* (eredmh.) köti a virágot, mindenféle *vállalkozásba* (pontosan meg nem határozható jelentésű határozó) belefogott stb.

Másrészt: a képzett szó jelentése is lehet kompozicionális, mégpedig akkor, ha a képző úgynevezett speciális jelentésű képző.¹ Ilyenek a *-né*, az *-ász*, *-ész*, az *-ék*, az *-ít*, az *-ul*, *-ül*, a *-hat*, *-het*, a *-talan*, *-telen*; a *-ható*, *-hető*, a *-hatatlan*, *-hetetlen*, a *-beli*, a *-féle*, a *-szerű*, a *-fajta*, a *-nyi* melléknévi mértékképző stb. (vö. Károly 1970: 350—3, 356).

4.3. Kenesei harmadik kritériuma: a képzőt követheti más kötött morféma, a ragot nem. A ragot valóban nem követheti más toldalék, a képzővel kapcsolatos megállapítás azonban nem ilyen egyértelmű. Magam egyébként a fenti kritériumot másképp fogalmaztam meg: a képző általában megtűr maga mellett (tehát maga előtt és után is!) más képzőt. Ha azonban alaposan szemügyre vesszük a képzőket, akkor kiderül, hogy vannak olyan képzők, amelyek után ugyan állhat más képző, de előttük nem. Ilyen például az *-an*, *-en* és az *-ad*, *-ed* mozzanatos (cseppen, fröccsen, reped, hasad), az *-ag*, *-eg*, *-ög* gyakorító (csepeg, recseg) ige képzője, de hasonlóan nem állhat más képző az *-alom*, *-elem* főnévképző vagy az *-atag*, *-eteg* melléknévképző stb. előtt sem. Vannak olyan képzők, melyek előtt és után is állhat képző, például a *-gat*, *-get*, a *-vány*, *-vény*; a *-dos*, *-des*, *-dös*, a *-tat*, *-tet* stb. mellett: *indítványoz*, *lökdösődés*, *sétáltathat*, *sétálgathat* stb. Vannak olyanok, amelyek után bizonyos típusú képzők állhatnak, mások nem, így az *-ás*, *-és* és a *-hat*, *-het* után igeképző nem állhat stb. S vannak olyan képzők is, melyek után igen ritkán vagy egyáltalán nem áll újabb képző. Ilyen a *-só*, *-ső* (de: *alsózik*), az *-i* (de: *néhaiság*, *sehonnaiság*, *európaiság*, *maradiság*, *szegedies*), a *-beli* (de: *békebeliség*, *írásbeliség* stb.) és a *-nyi* melléknévképzők; az *-ék* összefoglaló jelentésű, az alapszóval jelölt személyhez tartozókat megnevező főnévképző, valamint a főnévi igenév és a határozói igenév képzője (a főnévi igenév képzője után jel, a határozói igenév képzője után pedig sem jel, sem rag nem állhat).

Egyébként a különféle képzők bizonyos szabály szerint meghatározott sorrendben társulhatnak egymással. Vannak közvetlenül a tő után, s vannak 2., 3., 4., 5. pozícióban álló képzők is. Az igeképzők tő utáni sorrendje például: 1. kezdő, mozzanatos, visszaható; 2. műveltető; 3. gyakorító; 4. ható (a műveltető és a gyakorító képző sorrendje azonban lehet fordított is, például: *cserélgettet*, *cseréltetget*; ilyenkor a két származékszó jelentése nem azonos).

¹ A képzők jelentése lehet speciális és általános (vö. Károly 1970: 350—3, 356.). Az általános képzők jelentése az alapszótól függően különféleképpen realizálódhat. Például az *-s* melléknévképző általános jelentése: 'olyan, hogy jellemző rá X dolog'. Ez a jellemző lehet azonban: benne van, rajta van, nála van, vele van, része, következménye, birtokosa stb.

5. Összegezve:

1. A magyar képzőrendszer tagjai nem alkotnak egységes halmazt, képzőinket leginkább egy számegyenesen lehetne elképzelni. Ezen a számegyenesen aszerint helyezkednének el a képzők, hogy mennyire felelnek meg a képzők jellemző sajátosságainak, azaz hogy mennyire képző-, illetve jel- vagy ragszerű képzők. Vannak ugyanis olyan képzők, amelyek a képzőség minden kritériumával rendelkeznek, vannak olyanok, amelyek csak néhányal, s vannak olyanok, amelyek csupán 1-2-vel. A képzőség minden kritériumának megfelel például a *-gat, -get*, ugyanis állhat előtte és utána is képző, állhat utána jel és rag, nem köti meg a szóalak szófaját stb.; jelszerű sajátosságokkal is rendelkezik a *-nyi*, az *-ék*, a *-só, -só*, a főnévi igenév képzője stb. S végül ragszerű képző (tehát legkevésbé képző) a határozói igenév képzője.

2. A toldalékmorfémák merev elhatárolása általában lehetetlen. Vannak képzőszerű jeleink (*-bb*) és ragjaink (*-szor, -szer, -ször; -lag, -leg* stb.), jelszerű képzőink (*-hat, -het; -ni, -ék*) és ragszerű képzőink is (*-va, -ve, -ván, -vén*).

3. Ami a ható képzőt illeti: A *-hat, -het* megfelel a képzőség több kritériumának is: nem kötelező elem, a szótó vagy a képző után következik, állhat utána jel és rag, a *-hat, -het* képzős szó szintagma értékével bír: *dolgozhat: képes dolgozni* (1965/a: 275). Minden jelet és ragot megelőz. A *-hat, -het* után azonban nem állhat újabb ige-képző, sőt a befejezett és a beálló történésű melléknévi igenév képzője sem (vö. Károly 1961: 361), s névszóképző is csak ritkán (*láthatni, tudhatni, láthatási, lakhatási*). Az *-ó, -ő* és a *-talan, -telen* képzőt Keneseihez hasonlóan én sem vettem számításba, mivel gyanús, hogy ezek a *-hat, -het*-tel összetett képzővé olvadtak össze (vö. Velcsovné 1971—72: 109—17, Kenesei 1996: 93—4), bár ez sem általános érvényű.

Mindezek alapján: Kenesei Istvánnak lényegében igaza van abban, hogy kételkedik a *-hat, -het* képző voltában, csak az igazság sokkal bonyolultabb és sokrétűbb, mint ahogy ő felvázolja, sőt további kutatásokat igényel.

SZAKIRODALOM

- Antal 1965 = A magyar esetrendszer. *NyudÉrt.* 29. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Aronoff, Mark 1976 = *Word formation in generative grammar*. MIT Press, Cambridge MA.
- Bartha Katalin 1958 = *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bauer, Laurie 1983 = *English word-formation*. Cambridge U.P., Cambridge.
- Benkő Loránd szerk. 1991 = *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár 1967 = A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban *ÁNyT.* V. 69—78.
- Berrár 1965 = Szóképzés, lexika, szintaxis. *ÁNyT.* III. 35—42.
- Berrár 1973 = Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből* 99—124. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár, Keszler, Rácz 1994 = A toldalékmorfématípusok elhatárolása. In: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Szerk.: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- Károly 1966 = A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. *ÁNyT.* IV. 91—104.
- Károly 1970 = *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly 1961 = A szóelemek általános kérdései; Az ige-képzők. In: *A mai magyar nyelv rendszere* I. Szerk.: Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest. 295—312; 345—62.
- Károly 1965/a = A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. *NyK.* LXVII, 273—89.
- Károly 1965/b = Egy morfológiai szerkezettan vázlata. *ÁNyT.* III. 85—96.
- Kenesei 1996 = Képző vagy nem képző? In: *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. II. kötet 92—5. Janus Pannonius Tudományegyetem PSZM Projekt Programiroda.

- Keszler 1993 = A szinkronia és a diakronia viszonya a képzők és a képzett származékok vizsgálatában. In: *Állapot és történet — szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben*. Szerk.: Horváth Katalin és Ladányi Mária. Budapest. 99—103.
- Kiefer 1987 = A magyar főnév esetei. *MNy*. LXXXIII, 481—6.
- Kiefer 1992 = Az aspektus és a mondat szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan I*. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy Ferenc 1969 = A lexikális szóképzés. *ÁNyT*. VI, 329—57.
- Papp István 1953 = A szó nyelvtani jellege. *MNy*. XLIX, 359—70.
- Scalise, Sergio 1984 = *Generative Morphology*. Foris, Dordrecht.
- Szabó Zoltán 1969 = A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről. *MNy*. LXV, 39—45.
- Velcsov Mártonné 1971—72 = A HATÓ/HETŐ képző szerepe a mai magyar nyelvben. *Népr. és Nyelvtud.* XV—XVI, 109—17.
- Velcsov Mártonné 1968 = A szóelemek általános kérdései. In: *A mai magyar nyelv*. Szerk.: Rácz Endre. Tankönyvkiadó, Budapest. 87—113.

Keszler Borbála

A grammatikáiró Fejérvári Sámuel életére és munkásságára vonatkozó adatok

Igaz ugyan, hogy e XVIII. században élt kolozsvári értelmiségiről, akinek magyar grammatikája volt a tárgya a folyóiratunk egyik nemrégiben megjelent közleményének (Lőrinczi Réka, 1995: 333—45), az általános és szaklexikonok mit sem tudnak, az iskolatörténeti szakirodalom azonban rá vonatkozóan is hasznos útbaigazításokkal szolgál. Így Gál Kelemen főként eredeti forrásokra (elsősorban a *Fasciculus Rerum Scholasticarum* c. 11 kötetes, 1626-tól 1841-ig vezetett kollégiumi feljegyzésekre) támaszkodó, több vonatkozásban ma is alapműnek számító monográfiájában (1935) a következőket olvashatjuk:

„Fejérvári Sámuel. Született Kolozsvárt. Iskoláit itt végezte. 1738. jún. 14-én lett szekundáns, 1741 szept. 16-án frekventálni kezd s okt. 14-én tógás diák lesz. (Fasc. IV. 631.), 1742. ápr. 28-án felszabadul a noviciátusból. 1743. jún. 15-én thekarius lett. 1747. ápr. 5-én ünnepélyesen kibúcsúszván, Szebenbe ment német nyelvet tanulni s az unitárius uraknak a diétán prédikálni. 1749-ben külföldre ment. Okt. 23-án a leideni egyetemen van beírva, mint 28 éves bölcsészethallgató (Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1888. 14 sz. 440.). 1751-ben hazajött. Felszentelték 1752. jún. 17-én a bágyoni zsinaton. Ugyanakkor a papjelöltek vizsgálóbizottsági praesese. 1758. dec. 13-án (...) philologiae professornak iktatták be nagy közönség jelenlétében (Fasc. V. 186.). 1759. jan. 5-én kezdete tanítani a zsidó nyelvet (Fasc. V. 188.). Ez évben a Főtanács rendezvén a fizetéseket, az övét, mivel pap is, 40 mft s 40 véka búzában állapította meg, mert csak egy órát tanított naponként. Mikor Nagy György 1776 júliusában külföldről hazajött, Fejérvári kimaradt a tanárságból, de Nagy György katolizálván, 1777. szept. 20-tól megint ő vette át a zsidó és a görög nyelv tanítását. Meghalt 1781 áprilisában, mint „a keleti nyelvek tanára s a német nyelv praesese.” [Bek.] „Munkái: Magyar grammatika latinul. — Zsidó grammatika, szintén latinul. — Közönséges predikációk 12 vaskos kötetben. Mind kéziratban” (i. m. II: 539—40). Gál említi azt is, hogy Almási Ádám kövendi pappal együtt ő temette kollégiumi tanártársát, Pálfi Benjámin, kinek elhunytával a kollégiumnak mindössze két tanára maradt. Fejérvári és Ágh (i. m. II: 539). Szintén Gáltól származó adat szerint az ugyancsak külföldet járt Csikfalvi Márkos György, később maga is kollégiumi tanár, 1785. július 19-én vette feleségül Fejérvári leányát, Máriát (i. m. II: 543).

A szakirodalom idézett megállapításait szerencsére módunkban van kiegészíteni. Elsősorban a máig meglévő egyházi és városi tanácsi iratanyag alapján. Az előbbi forrás a Kolozsvár belvárosi unitárius egyházközség irattárában található 14 kötetnyi, 1655-tel kezdődő és 1799-ig

terjedő „Protocollum | Ecclesiae Vnitariae Claudiopolitanae” című kéziratos számadáskönyveknek az 1746 és 1763 közti évek anyagát tartalmazó (napjainkban ráragasztott fehér papírcsíkon Lit. P. jelzettel ellátott) kötete (terjedelme 368 számozott lap, méretei 210×310 mm, kötése keménypapír), mely Fejérvárra vonatkozóan többek között az alábbi információkat tartalmazza:

1. A szóban forgó egyházközségi forrás egyik, 1749-ből való bejegyzése szerint Fejérvári Ferenc fia, Sámuel külföldi tanulmányaihoz az eklézsiától, és magánszemélyek adományaiból pénzsegélyben részesült (a részletek tételes felsorolását l. a 295. lapon). A 200. lap egyik bejegyzése szintén ide kapcsolódik: „A^o 1747 Singularis perſonak beneficiuma (...) Académiára promovealt Fejervari | Samuel ur ſzámára (...) 15,00.” Az apára, Fejérvári Ferencre vonatkozóan a városi számadáskönyvekben is található adatok. Például az 1721-ből való adójegyzékben, melyben nevét a Belső Monostor utca lakói közt találjuk. Fejérvári Sámuel tanulmányi adataiból kikövetkeztethető (l. fennebb): születési évében Fejérvári Ferenc a szücs céh egyik mestere volt, aki 2 Ft adót fizetett (Kolozsvári Állami Levéltár: Tanácsi Számadás könyvek. Adatunk az 1694—1740-es évek anyagát tartalmazó 77—120 számú mikrofilmtekercsek közül a 100.-on olvasható). Az tehát ezekből az adatokból is megállapítható, hogy a majdani lelkész és kollégiumi tanár számos akkori pályatársához hasonlóan: első generációs értelmiségi volt. Életútja a társadalmi mobilitásnak ugyanazt a változatát példázza, melyről értelmiségtörténeti kutatásaink eredményei alapján Jakó Zsigmond a következő összegzést nyújtja: „Mínthogy a szekularizáció óta a papi pálya az uralkodó osztályok számára sem anyagi, sem társadalmi szempontból többé nem volt kívánatos, az új egyházi értelmiség szinte teljesen a jobbágyorsból, mezővárosi polgárságból, illetve a városi lakosság és nemesség szegényebb elemeiből toborzódott” (1977: 19).

2. Az unitárius kollégiumi kézirattár (jelenlegi őrzési helye a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjának Kézirattára) használhatóvá tételében szinte felbecsülhetetlen jelentőségű Lakó-katalógusból (Lakó Elemér, 1980) értesülünk Fejérvári 1741-ben keletkezett naplójáról (adatait l. alább), melynek megírása azzal függ össze, hogy a húszéves fiatalember tagja lett annak a bizottságnak, melynek feladata az Erdély és Törökország közötti határszélek kijárása volt.

3. 1749-re visszatérve: a hivatkozott egyházközségi bejegyzés arról is tudósít, hogy az „akadémiákra” Fejérvárit mint lelkészjelöltet (tehát nem mint tanárképzésre szánt ifjút) küldték: „A^o 1749 Die 30 Mar. Ecclánk becsületes Edgy házfia Fejervári Ferencz Uram Fiat *Fejervári Samuel* Uramot | Ecclánk jövendőbéli Papjául Academiákra felküld- | vén” (l. a már hivatkozott 295. l).

4. A Lakó-katalógusból tudjuk meg azt is, hogy a kollégiumi levéltár máig épségben őrizi Fejérvári 1749. május 5-én Halléban kiállított bizonyítványát (az Ms. U. 483/C” jelzetű nyomtatvány-kolligátum 251. lapja). Eszerint a Gál Kelemen említette leideni stúdiumokat halleiak előzték meg. A Fridericana egyetem okirataiból különben az is kitetszik, hogy Halléban teológiai tárgyakat tanult.

5. A Lexicon Hebraicum c. művének (adatait l. alább) fennmaradt eredeti példányán a keltezés: 1750, Leiden.

6. Az egyházközségi feljegyzések szerint 1651. márc. 14-én a kolozsvári eklézsia adományokból pénzt küld Fejérvárinak: „Die 19da Martii íjmét küldöttünk Fejervári | Samuel Ur^k Számos ujevári Örmény Lukacz Már- | ton Ur Altal Hollandiába (...) 241,00”; „Az Atya Fejervári Ferencz Urij à parte küldött 60,00” (i. h. 297).

7. A kutatás számára ma is hozzáférhető az 1751. május 19-én Leidenben kelt, a kollégiumi kézirattár anyagában megőrződött oklevele (Ms. U. 483/C3 jelzet a. 253).

8. A hazajövetelével kapcsolatos bejegyzések egyike így szól: „1752. Isten eo ſz: Felsége meghozván Academiákról T... | Fejervári Samuel Urat in A^o 1751. Die 3^{ia} Nbr. ad 1652 diem 14. Januar. edgy kevés reſpirium en- | gedtetett eo kg^lk, attól fogva penig functiojahoz fogott eo kg^lme | hivatalt advan eo kg^lk a Titula Ecclá (...). Mínthogy az Eccläk Papság Háza nintsen | (...) Atyankfia (...) János ur eo kg^lme fogadta bé ma- | ga hajlekaban, advan eo kg^lme ſzámára az Uczára abla- | kával nyilo kis Házát, az hova bé kisérvén eo kg^lmét die prenotato eftvéli 6 orakor ottani Vacsorá... költöttünk | (...)” (i. h. 298).

9. Az egyik további bejegyzés arról tudósít, hogy: „Aq 1753 Meghazosodvan T. Fejérvári Samuel ur vevé Felesé- | gül Néhai T. Pákei Janos ur hajadon Léányát Pákéi Judith Ássz | kinek lakodalmára attuk a tavaji Lombon termett bort, Pénzt (...) 6,,00” (i. h. 299).

10. További bejegyzések: 1755: „T. Fejérvári Sámuel Ur kis gyermeki temetésére 3,,00;” 1760: „Die 26ta Xbr. T. Fejérvári Samuel ur Kis Léánya temetésére (Így! R.F.E.) (...) 3,,00” (i. h. 160); 1760: „Die 10 Junii T. Fejérvári Samuel Urk 4000 negyezer sendelyt attunk” (i. m. 164. Uo. l. még: „3tia Oct. Türei Fejérvári Györgytől vettem 2 [zeker meßet”).

11. Fejérvári Sámuel és Pákei Judit keltezetlen, „Mü alabb Subscribalt Személlyek” kezdetű közös végrendelete (jelzete Ms. U. 483/C4) ugyancsak hasznos információkkal gyarapítja tudásunkat. Ebben ti. többek között arról is hagyatkoznak, hogy a férj halálát követően valamennyi irata, könyve (azok kivételével, melyeket felesége vagy leányai, Kalári és Anniska meg akarnak tartani) a kollégiumra szálljon (a jelek szerint az óhajt nemcsak az özvegy, de gyermekei is tiszteletben tartották).

12. Pálfi Benjámín kollégiumi tanár 1771-beli elhunytát követően: „Az 1772 jan. 18. Főtanács (az elhunyt tanárelőd) tárgyai közül a filológiát a püspöknek, a mathezist Fejérvárinak osztotta ki” (Gál i. m. 539).

13. Ugyancsak Gál (i. m. 545) a későbbi kollégiumi tanár, Füzi János munkái közt említi a következőt is: „A gyenge nem erősítettése. Özv. Fejérvári Sámuelné Pákei Judith felett. 1808.” Hogy a család a hagyaték kollégiumot illető részét — benne a grammatika eredeti és másolati példányait — csupán ekkor vagy már korábban adta-e át (tehát Gyarmathi tőlük vagy már a kollégiumból kapta-e meg), az még tisztázásra vár.

Tudásunkat az idézett forrásokból eddig tehát inkább Fejérvári tanulmányaira, életére vonatkozó általános információkkal sikerült kiegészítenünk. Tanári és szakmai működését illető adatokat elsősorban a Gál Kelemenről is már felhasznált kéziratos iskolatörténeti forrásoktól (örzöjük a kolozsvári püspöki levéltár) remélhetünk. De természetesen a Fejérvári-munkák valamennyi darabjának átolvasása is segíthet majd a magyar nyelvleírás története szempontjából figyelmet érdemlő művére, az Institutiones-re vonatkozó kérdések tisztázásában. Az alábbiakban már csak ezért sem lehet fölösleges műveinek a Lakó-katalógus alapján összeállítható következő, nagyjából időrend szerinti sorát is mellékelnünk:

1. DIARIUM Itinerāonis. Az előző lap verzóján: „Annō 1741” rektóján későbbi kéz írása tintával: „Fejérvári Sámuel úti nap | loja az Erdély és Török Ország/ közti határszélyek | kijáratásakor. | 1741ben.” Eredeti ki. (jelzete: U. 59242). Terjedelme 28 lap. Méretei: 185×115. Kötése félvászon.

2. Szent predikatzio. Kvár, 1741—1780. 12 kötet. Eredeti ki. (jelzete: Ms. U. 483/B1—B12). A 220×175 mm méretű, rongálódott félbörkötésű kötetek összterjedelme 4007 lap.

3. Lexicon Hebraicum. Lugduni Batavorum, 1749—1750. Eredeti ki. (jelzete: Ms. U. 297). Terjedelme 497 lap, méretei: 165×105 mm, kötése bőr.

4. (Lexicon Hebraicum). Címnap nélküli eredeti ki. Sarokfelirata: LEXICON HEBRAICUM | TOM. I. A 449. lapon sajátkezű bejegyzés: „[scrip]i Samuel Fejérvári | Transylvano-Claudopolitanus Hungaricus Lugduni | Batavor. in diebus ultimis Martii et primis Aprilis | Anō 1750” (jelzete: Ms. U. 70). Terjedelme 449 lap, méretei: 165×1105. Bőrötés.

5. „RADICES | LINGVAE HEBRAEAE | cum Secundariis et pri | mariis notionibus, | et Derivatis.” A szerző saját kezű számozásával 508 lap. Az utolsó lapon szintén saját kezű bejegyzéssel: „[scrip]i | Samuel Fejérvári Transyl- | vano-Caludiopolitanus Hun- | garus Lugduni Batavor. | in diebus Ferialibus aestivis | Annō Iubileo 1750.” Eredeti ki. (jelzete: Ms. U. 120). Méretei: 174×110 mm. Kötése félbör. Másolata: Radices Lingvae Hebraeae (...). 491 lap. Az utolsó lapon: „Die 4ta Novembr. 1770. Scri- | berae detii M(ichael) Sala | Claudiop. in Coll Unitar” (jelzete: Ms. U. 293). Méretei: 165×100 mm. 493 l. Kötése félbör.

6. BREVIS | LINGVAE HEBRAEAE | INSTITVTIO. Kvár, 1759 u. (Cím lapja hiányzik). Az utolsó lapon: „Haec de Fundamentis Linguae Hebraicae.” Eredeti ki. (jelzete: Ms. U. 1099). 79 folió. Méretei 220×180 mm. Kötése bőr.

7. INSTITUTIONES | ad | FUNDAMENTA | LINGUAE HUNGARICAE | Quibus via panditur Ad Analogiam Linguae declarandam | et Iuventuti Linguae Hungaricae | cupidae tradendam (ennek és másolati példányainak további adatait l. Lőrinczi i. h.)

8. Szent Predikátiók. 1780. Prédikáció-gyűjtemény. Bartók Mihály és mások 1780-ban készített másolata (jelzete: Ms. U. 408/B 555—934. l.). Méretei: 214×170 mm. Kötése félbőr. Az 583—934 lapok közötti rész 10 Fejérvári-prédikációt tartalmaz.

9. Szent Predikátiók (idegen kéz felirata). Kvár, XVIII. sz. 2. f. Eredeti ki. (jelzete: Ms. U. 483/A). Terjedelme 42 lap, méretei: 215×173 mm. Kötése papír.

10. Egyházi és alkalmi beszédei. Kvár, XVIII. sz. 2. f. eredeti ki. (jelzete: Ms. U. 483/C1). Terjedelme: 1—250 + 269—71 lap. Több lap üres. Méretei 224×180 mm. Kötése keménypapír. A 269—71 l. között számozott üres lapok.

SZAKIRODALOM

Gál Kelemen 1935. *A kolozsvári unitárius kollégium története I—II*. H. n. Kolozsvár.

Jakó Zsigmond 1977. *Írás, könyv, értelmiség*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.

Lakó Elemér 1980. *Catalogul manuscrislor unitariene păstrate la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R.* vol. I. Incomit de Lakó Elemér. Cluj-Napoca.

Lőrinczi Réka 1995. Kiadatlan latin nyelvű magyar grammatikáink a XVIII. század második felétől. *Nyr.* 119. 333—45.

Rüsz Fogarasi Enikő

Egy rendhagyó terminustörténet tanulságai

1. A funkcióigékről mint lehetséges önálló szófaji csoportról a magyar leíró grammatikában először Keszler Borbála beszél 1992-es szófaji felosztásában (Keszler 1992). A német leíró grammatika azonban már régóta használja a Funktionsverb terminust, röviden a következőket értve rajta: „A funkcióigék olyan igék, amelyek elsősorban vagy kizárólag grammatikai-szintaktikai funkciót töltenek be, és jelentésüket valamelyest vagy teljesen elveszítik. A predikátum jelentését ezért nem a funkcióige hordozza, hanem az az igei tagon kívülre helyeződik, mindenekelőtt a névszói részbe. Az ilyen funkcióígés kifejezés minden különösebb jelentésváltozás nélkül gyakran felcserélhető egy megfelelő teljes igével” (Helbig—Buscha 1977: 74—5; a fordítás tőlem). (A németben egyébként ennek a kérdésnek bőséges a szakirodalma. A fent idézett művön kívülieket felsorolja: Keszler 1995: 303.)

2. Bár a funkcióige kifejezés újkeletű a magyar szakirodalomban, ezek az igék — jóllehet még egyáltalán nem ilyen névvel illetve — már a múlt század közepe óta témául szolgálnak nyelvészeinknek, mégpedig a legkülönbözőbb megközelítésben.

Használatuk elsőként és sokáig csak mint nyelvhelyességi probléma került terítékre. Bizonyítja ezt a Magyar Nyelvőrben e témakörben megjelent számos hosszabb-rövidebb írás. Valójában csak tallóztatva, a Mutatókból a „terjengősség”, „terpeszkedő kifejezések”, „idegen szerkezetek”, „germanizmusok”, „körülírást szerkezetek” címszavak utalásainak alapján lapoztam bele a Nyelvőr jó néhány régebbi és újabb számába, de így is bőségesen találtam a nyelvművelési rovatokban megjelent egy-két mondatos utalásoktól kezdve, a felháborodott hangvételi nyelvvédő írásokon keresztül, egészen a terjedelmesebb cikkekig sok értékes és tanulságos megállapítást e jelenségről. (Lásd például *Nyr.* 36: 314; 44: 67, 437; 47: 73—5; 49: 10—6; 80: 185—93, 429—31; 81: 282—3; 84: 150—2; 92: 56—7, 66—7, 208).

E nyelvművelő szempontú megközelítést egyébként jól illusztrálja maga a *terpeszke-dő kifejezések* terminus is, amelyben évtizedeken keresztül csak irtóhadjáratok célpontját látta a kiművelt irodalmi és köznyelv védelmét hirdető nyelvészirtásadalom.

3. Később aztán lassacskán enyhült a támadás e szerkezetek ellen. Ennek okát főleg abban kell keresnünk, hogy már nemcsak mint nyelvhelyességi, nyelvművelési kérdés vetődött föl a terpeszke-dő kifejezések használata, hanem egyre inkább kezdtek felfigyelni sajátos funkciójukra is. Már mint jelentéstani — és egyben frazeológiai — vizsgálódások tárgyával találkozunk velük például Károly Sándor Általános és magyar jelentéstánában (Károly 1970: 389—91) vagy Juhász Józsefnek a frazeológiai egységek osztályozásáról szóló kandidátusi disszertációjában (Juhász 1979: 135).

Az 1980—85-ös Nyelvművelő kézikönyvben a „terpeszke-dő kifejezések” címszó alatt a következő meghatározást olvashatjuk: „Terpeszke-dő kifejezéseknek leginkább azokat a szókapcsolatokat nevezzük, amelyek az egyébként egyetlen igével vagy névszóval is megjelölhető cselekvést, történést, állapotot, minőséget stb. körülírással, többnyire magából az igéből képzett (rendszerint *-ás, -és; -at, -et* képzős) főnévvel, ill. az ige névszói alapszavával és egy meglehetősen általános tartalmú vagy többé-kevésbé konkrét jelentés nélküli igével fejezik ki. Pl. *ellenőrzést gyakorolt vmi felett* (= *ellenőriz vmit*); *elintézést nyer vmi* (= *elintéződik vmi; elintéznek vmit*); *gondoskodás történik* (= *gondoskodunk, gondoskodnak*); *dühbe hoz vkit* (= *feldühít vkit*) stb.”

A kézikönyv ezután részletesen tárgyalja e kifejezések használatát, de már korántsem tartja őket olyan elítélendőnek és irtánivalónak, mint az eddigi írások. A terpeszke-dő kifejezéseket a nyelvhelyesség szempontjából minősítő csoportosítás is ezt sugallja:

„1. Helytelennek és okvetlenül kerülendőnek tekintjük azokat, amelyek pusztán idegen mintára keletkeztek, a magyar szemlélettel ellenkeznek, igei elemük pusztán alaki eszközzé súlytalanodott, jelentésük is elmosódott, bizonytalan, a kifejezésben tehát nincs szemléletesség, tartalmi vagy stílusárnyalati többlet. Az ilyen szószaporítás szegényíti nyelvünket, mivel egyszerűbb, kifejezőbb, szabatosabb szót vagy kifejezőmódot szorít ki. Például: *bevásárlást eszközöl* (= *bevásárol*); *levonásba hoz* (= *levon*).

2. Elfogadhatónak tekintjük azokat a kifejezéseket, amelyek — bár sok közülük idegen mintára keletkezett — a magyar szemlélet alapján is létrejöhetnek volna, a köznyelvben már általánosan elterjedtek, s átvitt vagy képes értelmű használatuk természetes. Mivel bizonyos mondat szerkezetekben elkerülhetetlenek, ill. sajátos rétegnyelvi használatuk, stílusértékük van, néha bajos jobbal helyettesíteni őket. Ha azonban kínálkozik egyszerű, magyaros igei megfelelőjük, használjuk helyettük azt, ill. keressünk más — szemléletesebb, találékos — kifejezést. Például bátran használható a *feledésbe megy vmi* kifejezés, olykor ajánlatosabb ez az egyszerűbb: *elfelejtjenek vmit*, ill. ez a színesebb: *feledésbe merül vmi*.

3. Semmiképpen sem helyettesíthetjük azokat a kifejezéseket, amelyek egy névszó és egy ige kapcsolatával jelölnek ugyan valamely cselekvést, történést, folyamatot, tehát alakjukra nézve „terpeszke-dő” kifejezések, de igei elemük szerepe természetes, jelentése konkrét, kifejező (pl. *fejébe vesz vmit*). Gyakran az egész kifejezés szólásszerű (pl. *zokon vesz vmit*), vagy pedig olyan sajátos jelentéstartalommal, rétegnyelvi, stílári árnyalattal bővül, hogy nincs teljes értékű egyszerű megfelelője, vagy ha van is, fölcserélni csak a változatosság, a jóhangzás, a jobb mondatritmus okán érdemes. Például a *fejébe vesz vmit*, ill. a *zokon vesz vmit* kifejezés nem egészen azonos értékű és stílusárnyalatú ezekkel az igékkel: *elhatároz, eltökél vmit*, ill. *megnehezít vmiért v. vmi miatt, megsértődik vmin v. vmiért, megorrol vmiért*” (NyK. II, 1007—8).

Szintén ezt az „engedékenységet” jelzi Sziklai Lászlónak a próbálkozása is, aki a *terpeszke-dő kifejezések* helyett a *körülírásos szerkezetek* (K Sz. - e k) megnevezést javasolja: „A KSz.-ek egy adott nyelvallapotban állandósult, a normatív jellegű frazeológiai kifejezésekhez tartozó, igéből és névszóból (többnyire főnévből) álló szókapcsolatok, melyek jelentése tömbösödött, komplex, azaz egy állandó tartalmi és nyelvi egységet alkotnak”

(Sziklainé 1986: 269). Továbbá: „Számos esetben a nyelvben egy időben létezik és szinonimapárt alkot egy ige és egy olyan KSz., melynek főnévi része az igével azonos tövű (pl. *pillantást vet — rápillant*). Más esetekben azonban az igében és vele szinonim KSz.-ben nem találunk azonos szótövet (pl. *helyet foglal — leül*). Ez azonban nem különös, sőt a másfajta szinonimák között általános jelenség. Ugyanakkor nem mindig találunk az adott korban olyan igtét, mely szinonimát képez a KSz.-tel (pl. *szívességet tesz, lehetőséget nyújtad*). ... A szinonima-ige megléte vagy hiánya nem feltétele a KSz. létének ... de a KSz. sorsát erősen befolyásolja a szinonima-ige megléte, használati köre és értéke, illetve hiánya” (Sziklainé 1986: 269—70).

Sziklainé tehát azt javasolja, hagyjunk alább az „irtóhadjárattal”, mert sok esetben ezeknek a körülírási szerkezeteknek a stílusértéke — sőt sokszor jelentése is — más, mint az egyszerű alakoknak: „Amennyiben egy körülíró szerkezetnek több változata is él a nyelvben, úgy azoknak a jelentésárnyalata vagy a használata eltérő” (Sziklainé 1986: 269). Majd alább: „A KSz. és az azonos tövű egyszerű ige többnyire rokon értelmű, de ez nem jelent abszolút szinonimiát. Gyakran különböznek egymástól stilisztikailag, illetve más-más jelentésárnyalatot fejeznek ki. Ez a legfőbb oka a KSz.-ek és az egyszerű igék egymás mellett élésének. A használati körükben eltérő KSz.-ek és a rokon jelentésű igék természetesen nem helyettesíthetők egymással.” (Sziklainé 1986: 272).

Ugyanitt idézi Sziklainé Károly Sándor és Zsembéry István példáit, amelyekben a köznyelvi, egyszerű igével rokon körülíró szerkezet más jelentést kap a szaknyelvben, elsősorban is a jogi nyelvben. A szerzőpáros példái:

- ügyel* — *ügyeletet tart*
szolgál — *szolgálatot tesz*
segít — *segítséget nyújt* (nem is beszélve az *elsősegélyt nyújt* kifejezésről, amelynek nincs egyszerű ige és megfelelője!)
óv — *óvást emel, óvással él*

(Nyr. 84: 148—54).

Sziklainé, valamint a fentebb említett szerzők közül is sokan beszélnek arról, hogy ez a jelenség a magyar nyelvtől eredendően idegen volt, s általában germanizmusnak tartották a körülírási szerkezetek túlzott elterjedését. A régi t e r p e s z k e d ő k i f e j e z é s e k terminust sem kell tehát teljesen kiirtani, hiszen ha azon ezt a valóban terjedős túlzott, idegenszerű használatot értjük, akkor jól kihasználhatjuk e megnevezés szemléletes voltát, s hagyunk tennivalót a nyelv-művelők számára is.

Mint már mondtam, nem nyelvművelő szándékkal, de ugyanerre Károly Sándor és Juhász József is utalnak fentebb hivatkozott műveikben, mégpedig azzal, hogy az állandósult szókapcsolatokat — amint azt a Nyelvművelő kézikönyvben is tapasztaltuk — több csoportba sorolják (Károly i. h.; Juhász i. h.).

A mai magyar sajtó nyelvén szemlélve a szintetikus és analitikus szerkesztési formákat vizsgálta Sziklainéhez hasonló céllal nemrégiben Benczédi József is. Ő így fogalmaz: „a szintetikus megoldásnak (a tömörségnek) vannak ésszerű határai, illetve: az analitikus formák is lehetnek indokoltak. ... Érdekesek és figyelemre méltók azok a szerkezetek, melyek más-más stílusréteget képviselnek a rokon értelmű szóval összevetve...” (Benczédi 1993: 36, 39).

Mégis talán mindmáig a legpontosabb és legsokoldalúbb megállapításokat Károly Sándor teszi az egyszerű és az analitikus szerkezetek „— nagyon is tág értelemben vett s csak a jelzett használati körben érvényes —” szinonimiájáról írt tömör összefoglalásában: „1. kombinatorikus szinonimák, azaz a jelentésük nagyjából megegyezik, de többnyire nem cserélhetők fel, bizonyos szokványos lazább frazeológiai egységekben szerepelnek, nem egyszer más-más ragos főnév mellett; 2. a velük szerkesztett körülírási forma emocionálisan különbözik az egyszavas kifejezéstől, mert ezek az igék egyrészt halványan megőrzik eredeti jelentésüket, amelyben szemléletes tartalom jut kifejezésre, másrészt a velük kapcsolatos igéből képzett főnév általánosabb, elvontabb formá-

ban fejezi ki a főcselekvést. 3. A körülíráso forma szintaktikai kapcsolódása más, mint az egyszerű formáé, más a bővíthetősége stb. 4. Használata ezért indokolt megfelelő helyzetben, de vissza is szoktak élni vele...” (Károly 1970: 390).

4. E körülíráso szerkezetek behatóbb vizsgálata során, most már az igei tagra összpontosítva a figyelmet, először éppen Károly Sándornál jelenik meg az, hogy ezeknek az igéknek valamiféle segédszó jelleget tulajdonít. Károly ezeket az igéket „jellegzetes, kevésbé tartalmas operátor igék”-nek nevezi, s ezt mondja róluk: „A felsorolt igék a jelzett funkcióban némileg segédszó jelleggel rendelkeznek” (Károly 1970: 389; 391).

Valami hasonlót állít a Nyelvművelő kézikönyv is, amikor a terpeszkedő kifejezések igei tagját így jellemzi: „E szerkezeteknek az értelmét voltaképpen a főnév (névszó) hordozza, s az ige jelentése többé-kevésbé elhalványult bennük, szerepe jóformán csak alaki: afféle segédigeként áll a főnév (névszó) mellett, s a vele jelölt valószínűség cselekvés vagy történés fogalmát igésíti” (NyK. II, 1007).

Nem véletlen, hogy Keszler Borbála szófaji felosztásában az üres, tartalmatlan funkcióigéket az alapszófajok és a viszonyozók között helyezi el, érzékeltetve ezzel átmenetiségüket, s ugyancsak ilyen átmeneti típusúknak tartja az esetleges egyéb segédigéket is (Keszler 1995: 303). Továbbá a funkcióigék jellemzésénél is felhívja a figyelmet a hasonlatosságra, amikor a következőket írja róluk: „... önálló jelentésük lényegtelen, szinte csak segédigészerű. Magában a szerkezetben a főnév a jelentés magvát, a funkcióige pedig csupán az ige grammatikai funkcióját hordozza, olykor kezdést, befejezettséget stb.-t is kifejezve” (Keszler 1995: 303).

Bencédy is így fogalmaz: „Egy másik analitikus lehetőség: az alapigéből képzett főnév + egy segédigeféle: *A kérdés meghallgatásra talált.*” (Bencédy 1993: 40).

Ezek a megállapítások pontosan azt a gyanúkat igazolják, mely szerint a funkcióigék is valamiféle segédszók, viszonyozók lennének, feltűnő ugyanis, hogy a fenti idézetek ennek a bizonyos igei tagnak a szerepét éppen a segédigékéhez hasonlítják. Valóban két nagyon hasonlóknak látszó jelenségről van szó, amelyet azonban érdemes lesz majd részletesebben is megvizsgáljunk, mégpedig elsősorban a funkcióigék oldaláról.

5. E rövid „tudománytörténet” két okból sem haszontalan. Egyrészt felvázolja ennek az érdekes és — valljuk be — egyelőre kérdéses szófajnak a kapcsán felmerülő és megoldandó kérdéseket. Másrészt tanulságos: belőle igazolódni látszik a nyelvi jelenségek komplex — vagy legalább a lehetőségekhez mérten erre törekvő — vizsgálatának általam oly fontosnak tartott követelménye. Maga a nyelvi elem volt erre az „élő” példa: végigkísérhettük azt a folyamatot, amelynek során ugyanaz a — kezdetben nyelvhelyességi, nyelvművelési, majd jelentéstani, frazeológiai — jelenség stilisztikaivá „lényegült”. S a sornak még egyáltalán nincs vége. Véleményem szerint ugyanis ezeknek a típusú szerkezeteknek a beható elemzése — főleg az igei tagé — további érdekes grammatikai — szófajtani — tanulságokkal is szolgálhat.

IRODALOM

- Bencédy József 1993. Szintetikus és analitikus szerkesztési formák a mai magyar sajtóban. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára*. Bp., 36—40.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. Julius Groos Verlag. Heidelberg.
- Helbig, G.—Buscha, J. 1977. *Deutsche Grammatik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig. 74—5.
- Helbig, G. 1979. Probleme der Beschreibung von Funktionsverbgefügen im Deutschen. In: *Deutsch als Fremdsprache* 5, 273—85.

- Juhász József 1979. *A magyar frazeológiai egységek osztályozása*. Kandidátusi disszertáció. Bp., 135.
- Károly Sándor—Zsembery István 1960. Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben. In: *Magyar Nyelvőr* 84. 148—54.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Bp., 389—91.
- Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa S. G./Laczkó K. (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Bp., 131—9.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. In: *Magyar Nyelvőr* 119. 293—308.
- Nyelvművelő kézikönyv. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Bp., I. kötet 1980., II. kötet 1985.
- Sziklai Lászlóné 1986. Terpeszkednek vagy körülírnak? In: *Magyar Nyelvőr* 110. 268—73.
- Magyar Nyelvőr 36: 314; 44: 67, 437; 47: 73; 49: 10—6; 80: 185—93, 429—31; 81: 282—3; 84: 150—2; 92: 56—7, 66—7, 208.

Molnár Katalin

Nyelvművelő kézisztár (Szerkesztette Grétsy László és Kemény Gábor. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Írta Bíró Ágnes, Felde Györgyi, Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Kovalovszky Miklós, Seregy Lajos, Szűts László, T. Urbán Iлона, Török Gábor. Auktor Könyvkiadó. Budapest, 1996. 645 l.)

A legnagyobb túlzással sem állíthatjuk, hogy sok évszázadra visszatekintő, nagy múltú nyelvművelésünk fénykorát éli. A rendszerváltás óta erősen beszűkültek a széles tömegekhez eljutó megszólalás lehetőségei. A rádiós, televíziós csatornák ilyen jellegű műsorai megfogyatkoztak, a fő műsoridőkből kiszorultak. A legnagyobb tömegekhez eljutó napisajtó nyelvművelő rovatai úgyszólván kipusztultak, rendszerességük megszűnt. Az egyedi nyelvművelő kötetek ritkaságszámba mennek: támogatók híján nem tudnak megjelenni, vagy olyan áron kerülnek forgalomba, hogy azt diák, egyetemista vagy pedagógus képtelen megvásárolni. Újgazdagék meg ilyesmit nem olvasnak és nem támogatnak, elég nekik, ha gyermeküket Amerikába küldik „idegen szóra”.

Ráadásul — ahogyan az lenni szokott — „kidült fában őrlő szű lakik”: a divatba hozott „-o linguistics” magyar tudósai azt is kétségbe vonják, hogy a hagyományos nyelvművelésnek van-e egyáltalán létjogosultsága. „Objektív, reprezentatív statisztikai adatfelvétel” útján kimutatják, hogy a tömegek nem veszik meg és nem használják az értelmező, etimológiai, helyesírási és szinonimaszótárakat, nem olvasnak nyelvművelő cikkeket, és ha — lustaságból — nem is csavarják el a rádió vagy televízió nyelvművelő adását, az ott hallottakat eszük ágában sincs a saját nyelvhasználatuk javítására felhasználni. Így annak, amit a hagyományos nyelvművelés évszázadok óta folytat, valójában semmi értelme és haszna nincs. Az igazi nyelvtudós — így ők — nem tekinti feladatának a nyelvhasználat befolyásolását, csak annak megfigyelését, rögzítését, leírását. Egyébként is erősen kétséges, hogy be lehet-e egyáltalában avatkozni a nyelvi folyamatokba (a nyelvújítás történetéről valószínűleg nem olvastak angol kézikönyveikben). Ne kerteszkedjünk, ne csöszködjünk, csak figyeljük „elfogulatlanul” a jelenségek versengését, és hirdessük ki a végeredményt! Kérdés: milyen nyelven?

A Nyelvművelő kézisztár szerzői, szerencsére, nem ezt a felfogást követik, hanem a hagyományos nyelvművelés, az alkalmazott nyelvtudomány legjobb hagyományait viszik tovább. Nem tagadják, hogy egy ilyen munka létrehozásának gondolata már a Nyelvművelő kézikönyv megjelenésekor felvetődött. Az a két hatalmas kötet — és ezt most újra el kell mondanunk, mert újabban ezzel kapcsolatban is felbukkant a modernkedő fanyalgás — a több évszázados magyar nyelvművelés legkitűnőbb összegezése, amelyhez hasonlóval kevés nyelv dicsekedhetik. Majdnem 231 íven, csaknem 2600 nagy oldalon foglalta össze a nyelvművelés elvi kérdéseit és egyedi eseteit, és azzal, hogy a szócikkek végén a legfontosabb előzményirodalmat is megadta, kitűnő lehetőséget nyújtott a felsőoktatásban, tanárképzésben, iskolai tanításban a továbbkutatásra, elmélyedésre. Nem lehetünk érte eléggé hálásak.

A Nyelvművelő kézisztár nem a kézikönyv kivonata. Terjedelme csak egyötöde amannak, formátuma is kézisztár méretű, de ismeretanyaga jóval töményebb. Ahogyan az Értelmező kézi-

szótár továbbfejlesztett, korszerűsített változata a hétköztetes nagy értelmező szótárnak, úgy ez a nyelvművelő szótár is új szempontokkal gazdagítja a nyelvművelő kézikönyv anyagát, tekintetbe veszi azokat a nyelvi jelenségeket is, amelyek azóta, főleg a rendszerváltás nyelvi vetületei — majdnem azt mondtam: hordaléka — következtében a nyelvhasználatban megjelentek. Különös figyelmet fordít az új magyar és idegen szavakra, szójelentésekre, idegen elemek befogadására, a nyelvi kifejezőeszközökre, a nyelvi érintkezés illemszabályaira. Célba vett olvasóközönsége nemcsak a magyar szakos tanárság, hanem „a művelt nagyközönség” jóval szélesebb köre. Ezért nem ad szakirodalmi utalásokat, de következetesebben tér ki az egyes nyelvi elemek eredetére és a nyelvhasználat skáláján való elhelyezésére. Nem fekete-fehér minősítéseket ad, árnyal az igényesség szintjei, a beszélt vagy írott nyelvi forma, a sztenderd vagy rétegnyelvi, tájnyelvi, szaknyelvi beilleszkedés szerint. Szócikkei rendkívül tömör megfogalmazásúak. Helykímélés céljából igen sok — több mint száz — rövidítést alkalmaz az egyéb jelek mellett. (Jó lett volna, ha ezeket a rövidítéseket kartonra külön kinyomtatva könyvjelzőszerűen is mellékelte volna, hogy az olvasót ne kényszerítse az előszó visszalapozására.) A nem szakember olvasókra számítva csökkenteni a nyelvtani jelenségeket tárgyaló tárgyi címszók terjedelmét, de az azzal kapcsolatos nyelvi címszók-tól utal az összegezve, rendszertani helyén értékelő tárgyi címszókra is: „*nák*-olás” L. feltételes mód II. I., illetőleg: „*suksük*-nyelv” L. felszólító módú idealak kijelentő helyett; „*tötözés*” L. befejezett melléknévi igenév használata 5. Stb. A középfokú nyelvtani ismeretek birtokában levő használóknak ez valószínűleg elegendő, de talán nem ártott volna a jelenségek valamely gyakori hordozójától is utalni e címszavakra, beiktatva például a *tudnák*, *látnák*; a *tanítsa* — *tanítja*, *akassza* — *akasztja*, *láthassa* — *láthatja* szóalakpárokat utaló címszóként, illetőleg az *adott* — *adva van* szembenállás néhány példáját „nyomravezetőként” azok számára, akik a szakszókat kevésbé ismerik. Igaz viszont, hogy mindez a terjedelem növelését eredményezte volna. A rendszertani jelenséget, nyelvtani kategóriát összegező címszókat ritkított szedéssel emeli ki, a nyelvi címszókat kövér kisbetűkkel. Ez utóbbiak közt számos nem szórangú nyelvi elemet is találunk: ragokat, képzőket, végződéseket, utótagokat stb. Függő morféma jellegűkre az eléjük tett kötőjel utal: pl. -*áj* végű idegen szavak; -*ália*, -*alista*, -*alizmus*; -*andó*, -*endő* képzős melléknévi igenév; -*ás/-és*-ezés; -*hoz*, -*hez*, -*höz* rag; *hord-* előtagú összetételek; *hossz-* elemű összetételek; stb.

A nyelvi címszók közt igen gyakoriak a különböző szembenállások, amelyek közt értelmi, nyelvhasználati vagy helyességi különbségek mutatkoznak, például: *addig* — *odáig*; *agyon-* — *halálra*; *ág* — *gally*; *közömbös* — *közönyös*; *között* — *közt*; *központ* — *középpont*; *községháza* — *községház*; *kukker* — *gukker*; *különböző* — *különféle*; *kürtös* — *kürtős*; *kriminális* — *krimínál-*; *kukorica* — *tengeri*; *abnormális* — *abnormis*; *abrikot* — *abrichtol*; *garníring* — *köret* — *körítés*; *gerencsér* — *gelencsér* — *gölöncsér*; *gerle* — *gerlice* — *gilice*; stb. Ez az eljárás igen hasznos, hiszen a gyakorlatban legtöbbször úgy bukkan fel a kérdés, hogy melyik a helyes, normatív a szembenállások közül, illetőleg van-e valamilyen hangzási, helyesírási, jelentésbeli eltérés a változatok között. Olykor azonban megéheksen az olvasó, amikor például címszóban párba állítva találja a *gúzs* — *guzsaly* szópárt, mint „hasonló hangzású, de eltérő jelentésű” szavakat. Ezek összekeveréséhez nem kis fantáziára lenne szükség, jelentésük ismeretében ez szinte lehetetlen. Még meglepőbb a *nyű* ige és a *nyű* főnév egy címszóban való tárgyalása — hacsak a *nyűvök* és *nyűvek* toldalékos alakok közelségét nem értékeljük túl. Ezt ki lehetne emelni címszóba: *nyű* ige és *nyű* főnév formájában.

Megőrzi, sőt továbbfejleszti a szótár a Nyelvművelő kézikönyvnek a szavak helyes vonzataira való figyelését. Ezen a téren sok idegen nyelvi hatás is megbújik, amiről a nyelvhasználók többsége nem tud. Jók és hasznosak ezért az efféle címszók: *elad* határozója; *elkésik* — *lekésik* határozója; *előfizet* vonzata; *tréfálgozik* határozója; stb. A vonzatszerű szókapcsolatok nagy számban szerepelnek egy-egy gyakori ige mellett is: például az *ad* ige értékelt ilyen kapcsolatainak száma meghaladja a felszázat. Sok ige-kötős alakulat szócikkében is jelzi a szótár az idegen nyelvi, főleg német hatást, különösen az *el-* összetételei közt. Talán nem ártott volna a germa-

nizmusok címszónál, illetőleg felvenni valamilyen tárgyi címszósort az interferencia típusairól, a tükörszókról, jelentéskölcsönzésekről is, hiszen az areális nyelvészet egyre árnyaltabb képet rajzol az ide vonatkozó kérdésekről a nyelvleírás minden szintjén.

Maguk az idegen szók kellő számban fordulnak elő a szótárban, teljesen indokoltan, mert napjainkban talán a legnagyobb gondja ez nyelvvelésünknek. Kitér e kérdéskörré a kötet előszava is: „A korábbi időszakra, úgy a 30-as évek eleje óta inkább a szómagyarító törekvések voltak jellemzők. Napjaink nyelvi divatja ezzel szemben az idegen szavak korlátlan beáramlásának kedvez; még az egykor sikeresen megmagyarított szavakat is visszaidegenítik... A számítástechnika szaknyelvében nem sikerült megtalálni a két alapfogalom, a *hardver* és a *szoftver* jó magyar helyettesítőjét (így be kellett érünk írásmódjuk megmagyarosodásával)” (VIII). — E szomorú igazsághoz két dolgot hozzá kell tennünk. Egyik az, hogy a visszaidegenítés már évtizedekkel korábban megindult: a tudományos és technikai „forradalom” jegyében még az iskolai tantárgyak nevét is „tudományosították”: a számtan, mértan, természetrajz, élettan tantárgyakból matematika, geometria, biológia stb. lett, tele idegen műszókkal. Már ezek ellen is tiltakozni kellett volna. A másik: a magyaros átírás valójában veszteség, önmegadás, fehér zászló kitűzése, nem győzelem, hanem letelepedési engedély, menlevél. A *szoftver*, *hardver* akkor is idegen test, ha magyarosan írjuk. Jobb lett volna meghagyni őket a *whisky*, *grapefruit*, *guillotine* társaságában, írásmódjukkal is jelezve ideiglenes tartózkodási engedélyüket, nem felmenteni magunkat a magyar megfelelő keresése alól. Ha a *szputnyikot* kiszorította az *űrhajó*, másra is hozhat megoldást az idő. Még várhatunk volna a helyesírási befogadással. A túlzott engedékenységet természetesen nem a NymKsz. szerzőinek kívánjuk felróni.

Hogy a „bizalmas-vulgáris” nyelvrétegbe tartozó, szleng jellegű idegen elemek milyen mértékben árasztják el a főleg városi nyelvhasználatot, jól érzékeltethető az alábbi példából. A szótár 496. oldalán a következő címszók olvashatók: *slicc*, *sligovica*, *slihtel* — *slihtol* — *sihtol*, *slingli*, *slisszol*, *slukk*, *slussz*, *smafu*, *smakkol*, *smarni*, *smárol*. Rajtuk kívül egyetlen, nem ebbe a rétegbe tartozó szócikk található az oldalon. Felvételüket, és a helyettük ajánlott magyar megfelelőket feltétlenül helyeseljük. Nem azért, hogy ezek használóit megneveljük — ők bizonyára nem veszik kézbe a szótárt —, hanem mert régi tapasztalat, hogy a tizenéves tanulóifjúság túlságosan is fogékony az efféle szleng elemekre, nyelvi öntudata viszont gyenge. Az ő kezükbe kellene eljutatni a kötetet magyartanáraik révén, hogy valamiféle védőoltásban részesülhessenek általa.

Olykor úgy érezzük, az idegen szó felvételét elhagyhatták volna, annyira ritka vagy szaknyelvi jellegű: *gitter*, *glazúr*, *gönnol*, *gleichni* stb. Ez utóbbi kapcsán még azt jegyezhetjük meg, hogy a német *ei* magyar hangzását a szótár mindig *ej* formában adja meg, bár a közbeszédben gyakran találkozunk *áj* ejtésmóddal is, főleg a bajor-osztrák úton bekerült jövevényszók esetében (pl. *spájz*, *fájin*, *fájront*, *snájdig*, *csuszpájz* stb.). Talán bővebben is meríthetett volna a szótár az idegen szavak legújabb halmazából, amely a kereskedelmi, üzleti, reklámnyelvet annyira elárasztotta napjainkra. Nem találok az *image* — *imázs* — *imídzs* elképzelt címszót, hiányolom a *PR* — *piár* — *public relation* felvételét, élesebben itélném el a *projekt*, *menedzser*, *elszeparál*, *beinvestál* jellegű habarékokat, mert bennük az üzleti, politikai elit gögjét és nyelvi félműveltségét látom, amely ellen éppen úgy fel kell lépnünk, mint az aluljárós szleng növekvő hatásai ellen.

Fontos, mert sokszor előbukkanó kérdés a hagyományos családnevek minél bővebb felvétele, mint a *Dessewffy*, *Jékely*, *Semmelweis*, *Shakespeare*, *Thököly* stb. Még a *Sztálin* — *Sztalin* sem fölösleges. Helyeslem a *Vay* felvételét, sőt jó lett volna ennek mintáját kiterjeszteni a *Bay*, *Fáy*, *Zay* esetekre is, mert mind gyakrabban hallani őket egyszótagú formában: *Baj*, *Fáj*, *Zaj* stb. Nemigen tudok egyetérteni ebben a típusban azzal, amit a *Weöres* szócikk kifejt: „Helyes kiejtése: [vörös]. A [vöres] ejtés pontatlan, kerülendő.” Köztudomású, hogy a költő Weöres Sándor valóban „vörös”-nek ejtette a saját nevét. Ezt azonban nemigen lehet általános érvényű előírásaként kezelni. Kázmér Miklós magyar családnévszótára rengeteg adattal mutatja be e nevet, amelynek láthatóan egyaránt létezett és létezhetik Veres, Vörös, Vöres és Verös változata az a különböző nyelvjárás-

rületek kiejtésében. Az egyén ragaszkodhatik a leírt formától eltérő kiejtéshez a maga nevét illetően, de nem írhatja elő másnak, hogy ugyanazt a leírt alakot ne a betűk hangértéke szerint ejtse. A *Zigány* családnévénél sem csak a szótár szerinti *Cigány* olvasatot engedném meg, hanem a *Zigány* formát is. (Találkoztam olyan *Zabó* nevűvel, aki tiltakozott a *Szabó* forma ellen.) Talán olyan salamoni álláspontra kellene helyezkednünk, hogy általában a leírt formát követhetjük, de az érintettek egyéni kívánságát rájuk vonatkoztatva tiszteletben tarthatjuk. — Itt jegyzem meg, hogy nem tartom szerencsésnek az *Attila* keresztnév *Atilla* formájának megengedését, bár ez sem a szerzők ügye. Szerencsétlen az *atilla* ruhadarabbal való egybeesése, és hibás precedens keletkezett egy keresztnév többféle írásmódjának elfogadására: ez eddig csak a hagyományos családnevekre volt érvényes.

Hasznos a külföldi helynevek, főleg városnevek felvétele is: *Padova* — *Pádua*, *Paris* — *Páris* — *Párizs*, *Wien* — *Bécs* stb. Hiányolom a *Bratislava* — *Pozsony*, *Košice* — *Kassa*, *Cluj* — *Kolozsvár* — *Napoca*, *Beregovo* — *Berehovo* — *Beregszász* típusok felvételét, mert itt szóvá lehetett volna tenni, hogy szomszédaink indokolatlanul érzékenykednek a magyar névformák használata ellen: államközi szerződések kivételével magyar nyelvű szövegekben indokolt és helyes a sajtó nyelvünkben élő, hagyományos névalakok használata (még akkor is, ha az elvakultan nacionalista hatóságok a szomszéd államok kisebbségi sajtójában büntetni kívánják a magyar formákat: nincs joguk a magyar szókinccs egy elemét betiltani). Talán nem ártott volna egy elméleti szócikk felvétele ilyenféle formában: magyar helységnevek határainkon kívül.

Elvileg is fontos kiejtési kérdés jelenik meg a *düh*, *juh*, *méh*, *rüh* stb. szócikkekben, ahol a szerzők elfogadni látszanak a napjainkban terjedő betűjejtéses formákat is: (*düvel*) és (*dühhel*); (*juállomány*) és (*juhállomány*); (*mével*) és (*méhhel*); (*rüvel*) és (*rühhel*) stb. Nem tudom, itt van-e már az ideje, hogy a szóvégi *h* viselkedésének megtanításáról végleg lemondjunk. Az „ach-hangot” tartalmazó *sah*, *doh*, *potroh* erősen támogatja a betűjejtésre való hajlandóságot. Nemrég még jókat mosolyogtunk a „káderműveltséget” megjelenítő *út-ján*, *lát-juk* betűjejtésken, de hosszú távon a betűfetisizmusa a jövő. Egy jellemző apróság: helyesírási szabályzatunk 1940-ben megjelent nyolcadik kiadása a *hold*, *old*, *föld*, *zöld*; *bolt*, *volt*, *ölt*, *völg* szóalakokról azt írja, hogy bár írott formájukban ott az *l*, „ejtésük a közbeszédben: *fódoz*, *föd*, *vót*, *ötözik*, *vögy*, *hónap* stb.” (13). Ma ezt az ejtést nemigen minősítenénk köznyelvinek, az *l* egyre pontosabban megjelenik a kiejtésben. Úgy látszik, ez lesz a *düh*, *juh*, *méh* és *rüh* sorsa is: előbb-utóbb minden helyzetben megszólal bennük az eddig néma *h*. De hol fogjuk tudni megállítani a Gugyerákok támadásait? Az a nyelv-művelő tétel, hogy nyelvtények ellen nem kell harcolni, bizonyára helyes. Lőrincze Lajost egy magyar nyelv heti előadás után arról faggatták: miért helytelenítjük a suksüközést, ha az népnyelvi gyökerű jelenség? Azt válaszolta: ha a beszélők kilenctizede fog suksükölni, akkor sem szabad feladni a harcot, mert a kijelentő és a feltételes mód összemosódása szegényíti a nyelvet. Lehet, hogy ma túlságosan korán adjuk fel a harcokat?

A Nyelv-művelő kéziszótár kitűnő munka, nagy nyeresége a nyelv-művelők fogyatkozó táborának, mert hiteles, árnyalt, kiegyensúlyozott állásfoglalásaival támogatást nyújt ehhez a napról-napra nehezebb munkához. Igazán hatásos akkor lesz, ha eljut minden iskolai könyvtárba, minden magyartanárhoz, az igényes diáksághoz és közéleti, kereskedelmi ügyintézőhöz. Ha minél szélesebb közönséget sikerül meggyőzni róla, hogy a társadalmi érintkezés kultúrájának a nyelvi műveltség az alapja. Ennek megszerzéséhez, fejlesztéséhez ad felbecsülhetetlen segítséget ez a kicsiben is nagyszerű munka.

Sebestyén Árpád

A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások. 1. Balázs János (1914—1989), 4. Bárczi Géza (1894—1975), 24. Imre Samu (1917—1990), 33. Lőrincze Lajos (1915—1993), 40. Rácz Endre (1922—1992). ELTE Fonetikai Tanszék, 1994.

Bolla Kálmán sorozatszerkesztő utószavából tudható, hogy a 70-es években az MTA Nyelvtudományi Intézetében 51 jelentős magyar nyelvészről készült videotechnikával öninterjú (rövid életrajzi vallomás), amelynek további feldolgozása az ELTE Fonetikai Tanszékén történt/történik. Az 51 interjúból az első öt már kis füzet formájában megjelent. Az „öninterjú” kívül helyet kapott a nyelvész — időközben lezárult — életművének bibliográfiája, valamint egy kortárs nyelvész kolléga személyes pályaképe.

Vajon miért készül egy ilyen interjúsorozat? Az elismerésre méltó kezdeményezésről Bolla Kálmán így vall: „A szakma szeretete, a tudomány előbbreviteléért dolgozó, a szakmai eredmények megismertetésén fáradozó ember megbecsülése indított arra, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályán végzett munkám mellett, a kísérleti fonetikában használt kép- és hangrögzítő eszközeink felhasználásával pályatársaimról felvételeket készítsék.”

Hogyan határozható meg ez a műfaj? Önvallomásos elemekkel színesített önéletrajz; hetvenes évekbeli „oral history”; a „memorat” (személyes élménytörténet) kezdeti fázisa. Az önvallomás-önéletrajz gyakorlatilag egy nyelvi „fénykép”; köztudott, hogy az ember ebben a műfajban mindig „stilizál”, „megfontol”, bizonyos tényeket kiemel, másokat mellőz. Az önvallomások írásbeli változatai visszafogott, tényszerű, élőnyelvi, de az írott nyelvhez közelítő stílust mutatnak. Nincs adatközlés arról, hogy a nyelvészek a mondanivalójukat felolvasták-e, történt-e montírozás, vágás. A most írásban is közölt nyelvész önportrék meglehetősen tárgyyszerűek, adatközlők, a vitának, a mesének, az érzelmi kommunikációnak alig érezünk nyomait. Ez részben adódhat a felkérés jellegéből; az időszakból, amelyben vagy nem voltak éles nyelvészeti viták, vagy a szöveg alá lettek sepeverve; adódhat abból is, hogy inkább keresték nyelvészeink azt, ami összeköt; s talán abból a tudatos önkontrollból is, hogy a kamera és mikrofon előtti megnyilatkozáskor nem érezték magukat saját, megszokott szerepükben. Tévé elemzések bizonyítják, hogy az ember a kamera előtt általában visszafogottabb, mint például csak a mikrofon előtt. Az írás pedig egészen más. A közölt önéletrajzokban a tények mellett azért előfordulnak érzelmi megnyilatkozások, visszafogott vélemények is. De meglepő, eddig nem ismert életrajzi, tudománytörténeti részletekre nem bukkanunk.

Ennek ellenére a video-, hang- és megjelent írásbeli anyag kuriózum, tudománytörténeti értéke jelentős. Magam ugyan nem láttam a filmváltozatot, de a kis füzeteket olvasva rögtön fölkellette az érdeklődésem. Hiszen a megjelenő öt kötet szereplői közül Bárczi Gézával még csak nem is találkoztam (1975-ben halt meg, a felvétel közvetlenül a halála előtt készült). Rácz Endre viszont tanárom volt, és megtiszteltetés számomra, hogy kollégája lehettem (nyolc évig egymás melletti szobában voltunk az egyetemen). Mind a személyesen nem, csak „legendákból” ismert, mind pedig a nagyon is jól ismert nyelvészt nagyon szívesen látnám filmen is, örömmel hallanám hangjukat. Részben a hallott-ismert legendák, részben a személyes emlékek földidézése miatt. Ismét Bolla Kálmán utószavát idézem: „A képernyőről ránk villanó tekintetből, a külső megjelenésből, testtartásból és arckifejezésből, valamint az élőszó erejével kifejezett gondolatokból (néha érzelmekből is) megismerhető emberi habitus ránk gyakorolt hatása lenyűgözőbb minden írásnál. Látva, hallgatva és olvasva a hetvenes évek nyelvészeit ismeretekben gyarapodhatunk, páratlan élménnyel gazdagodhatunk. Ezt szeretném megosztani kortársainkkal és az utánunk jövőkkel.”

Néhány szó az egyes kötetekről. Balázs János, Lőrincze Lajos, Rácz Endre többször is megemlíti vallomásában a pápai kollégium hatását; sőt egymásra is reflektálnak. Balázs János a közeljövő (1975!) fontos stúdiumának a szövegnyelvészetet tartja: „A mondatközpontúságtól a szövegközpontúság felé vezető út tulajdonképpen kijelöli azt az irányt, amelyen számos olyan kérdést lehet új módon megközelíteni vagy megoldani, amelynek tárgyalása régen nem volt lehetséges,

vagy csak más területeken, például a retorikának, stilisztikának, fogalmazástannak a területén kerülhetett szóba”. Bárczi Géza vallomása talán a leginkább elbeszélő (memorat) jellegű. Nincsenek benne évszámok, száraz adatok. S a végén egyetlen szó: „Köszönöm.” Rácz Endre utolsó mondataiban a feladatokról szól: „De a végső cél még ennél is ígéretesebb: egyre közelebb kell kerülni e két szemlélet, a rendszerében vizsgált állapot és az ugyancsak rendszerében vizsgált mozgás ábrázolásának szintéziséhez. Jövőbeli munkásságommal elsősorban ezt a célt kívánom szolgálni”. (E füzetekből származik a megfigyelésem: a belső borítón a nyelvészek fényképe és saját kezű aláírásuk is szerepel. Bárczi Géza és Rácz Endre aláírása nagyon hasonlít egymáshoz. Szemiotikai értelemben az aláírás is önportré.) Imre Samu tömör és tényszerű vallomásában igazából csak akkor vált át személyes hangvételre, amikor a szülőföldet, Felsőörtl említi, idézi fel egy Radnóti-sorral. Aki ismerte, tudja: Lőrincze Lajos elbeszélései, stílusa magával ragadó volt. Itt a retorikus felütést („Kezdjük a kezdetekkel”) egy élvezetes stílusú pályakép követi.

Az önvallomásokhoz csatlakoznak a kollégák reflexiói. Balázs Jánosról Fábián Pál, Bárczi Gézáról Szathmári István, Imre Samuról Éder Zoltán, Rácz Endréről Fábián Pál, Lőrincze Lajosról Szende Aladár emlékezését olvashatjuk.

A hetvenes évek magyar nyelvészei c. sorozat művelődéstörténeti, tudománytörténeti értékét vitatni nem lehet. E portrék részben adalékok *A nyelvészetről — egyes szám, első személyben c.* kötethez (szerk.: Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1991) is (természetesen csak akkor, ha valaki itt és ott egyaránt szerepel, jelen esetben: Imre Samu, Rácz Endre). Ismerve a televízió és a rádió archívumait, sok nyelvészről valószínűleg ez lesz az egyetlen kép- és hangdokumentum. Ez értékét megsokszorozza; s egyúttal arra figyelmeztet, hogy a felvételek óta lassan két évtized telt el; újra szükség lenne ehhez hasonló dokumentumokra, s erre vállalkozó kollégákra — hiszen évről évre hagynak itt bennünket olyan nyelvészek, akiről még családi videó sem marad fenn. (Az irodalmárok külön hangarchívumot tartanak fenn, s részben nyelvészek hangdokumentumait is őrzik.) Tudománytörténetünk „oral history”-sorozatát tehát föltétlenül folytatni kell; s azt hiszem, hogy függetlenül a különböző tudományos fokozatok meglététől. Ki tudja, hogy az utókor majd ugyanúgy ítél-e?

A most elindított sorozat kötetei pedig remélhetőleg gyorsan követik egymást.

Balázs Géza

Van-e szükség Magyarországon anyanyelvi törvényre?

**Jegyzőkönyv a Magyar Nyelvi Bizottság
1996. május 3-i üléséről***

Fábián Pál:

Tisztelt Bizottság!

A rádió április 30-án reggel közölte a szomorú hírt: Keresztury Dezső Széchenyi-díjas akadémikus elhunyt. Nem váratlanul, hiszen valamennyien tudtunk egészségi állapotának fokozatos romlásáról, mégis bizonyosan szíven ütött mindenkit ez az óránként megismételt közlemény. Este a tévéhíradóban még egyszer láthattuk-hallhattuk őt, amint röviden vallott az életéről. Keresztury tanár úr az Anyanyelvi Bizottságnak hosszú éveig volt a tagja, a Helyesírási Bizottságot pedig kereken tíz évig (1980-tól 1990-ig) vezette, a magyar helyesírás fejlesztésének egy igen kényes szakaszában, a helyesírási szabályzat 11. kiadása előkészítésének, kidolgozásának és bevezetésének ideje alatt. Az emberi és a nemzeti értékeknek mindenek felett való tiszteletéért nemcsak becsültük az irodalomtudós és költő tanár urat, aki a magyar nyelv művelést hasznos tanácsaival egész életében segítette, s aki a helyesírás ügyeit egy évtizeden át bölcsen kormányozta, hanem szeretttük is őt. Hogy miért? Könnyű a felelet: mert ő is szeretett bennünket, mert szívesen volt a körünkben, s ezt nem is titkolta. Kérem, rövid felállással adjunk tiszteletet emlékeknek...

Köszönöm!

* * *

Fábián Pál:

Kérem Grétsy László tanár urat, adja elő gondolatait egy esetleges magyarországi nyelvtörvényről.

Grétsy László:

Van-e szükség Magyarországon anyanyelvi törvényre?

Tisztelt bizottság, ennek a témának a napirendre tűzését két dolog indokolja. Az egyik az, hogy mindnyájan látjuk és tapasztaljuk, hogy az utóbbi egy-másfél évtizedben módosult a nyelv változásának az üteme és a jellege; ez elsősorban abban mutatkozik meg, hogy az idegen szavak nem úgy

* Az ülésen elhangzottakat magnetofonnal rögzítettük. A szalagról Halupka Ilona és Mártonfi Attila tette át írásba, szövegszerkesztőre az elhangzottakat. Szíves fáradozásukat a bizottság nevében köszönöm.

A szerkesztés szakaszában minden felszólalónak módja volt rá, hogy szövegén szükségesnek érzett kisebb változtatásokat végrehajtson. A tárolt anyagot Mártonfi Attila volt szíves a szerzők javításai szerint megigazítani.

kerülnek be a magyarba, mint korábban, a korábbi évtizedekben, hanem főretteg módjára, rohammal, özönvízszerűen.

Többen a jelenlevők közül szerzői a Pannon lexikon nyelvi kötetének; a Nyelvművelésünk című részt én írtam. Benne többek között arról is szóltam, hogy hogyan változtak az elmúlt másfél évszázadban a nyelv változásához igazodva a nyelvművelésnek a céljai, főbb irányai. Ezt írtam: „A múlt század első felében a nyelvújítás, a nyelvbővítés volt a legfőbb feladat, hogy nyelvünk korszerű gazdagodása révén bekapcsolódhassunk az európai kultúra és tudomány fejlődésébe. A század második felében a nyelvművelés azt tekintette fő feladatának, hogy a nyelvújítás túlzásai, túlkapasai folytán mesterkéltté vált nyelvhasználatot igyekeztek visszavezetni a természetességhez s nem utolsósorban a népnyelvhez. A 20. század első felében legfőképpen az idegenszerűségek elleni küzdelem volt a nyelvművelés időszzerű feladata, ha talán nem is olyan nagy mértékben, ahogy ezt a korszak nyelvművelő természetének az összképe mutatja, amelyikbe beletartoznak a nem hivatásos szakemberek, amatőr nyelvművelők megnyilatkozásai is. A második világháború utáni évtizedekben a nyelvművelés legfőképpen arra irányult, hogy a nyelv minél alkalmasabb legyen a világos, árnyalt nyelvi közlésre, a kommunikációra, a beszélő vagy író ember pedig minél jobban ismerje meg a nyelv törvényszerűségeit, használati szabályait.” (Amit idáig elmondtam, abban voltaképpen teljesen Lőrincze Lajosnak a nyomdokain járok, ugyanis ő fejtette ezt ki nagyon hasonlóan a Nyelvművelő kézikönyv *nyelvművelés* című cikkében. De folytatom a Pannon lexikon számára írt eszmefuttatásomat.)

„Ami pedig a mát illeti, ez utóbbi célok napjainkban is érvényesek, de két kiegészítéssel. Az egyik az, hogy mivel a legutóbbi egy-két évtizedben rendkívüli mértékben megnövekedett az idegen, elsősorban angol, illetve amerikai angol szavak és kifejezések beáramlása, napjaink nyelvművelő tevékenységében újból mind nagyobb szerepet kap, és kell is, hogy kapjon a szükség-telen idegen szavak elleni küzdelem. A másik pedig az, hogy mivel a nyelvművelés hagyományos feladataihoz egyre erőteljesebben, egyre nagyobb hangsúlyt kapva csatlakoznak a nyelv státusának, intézményes keretének, a nyelvhasználati jogoknak és lehetőségeknek a bemutatásával, elemzésével, megerősítésével kapcsolatos feladatok, ezekre érdemes, sőt szükséges mind gyakrabban külön is ráirányítani a figyelmet státustervezés, nyelvi politika vagy egyéb megjelöléssel.” És itt még át is utaltam ugyanennek a lexikonnak egy másik fejezetére: *Nyelvi politika régen és most*; arra, amelyik ezt az utóbbi kérdést részletesebben is taglalja.

Nos, tisztelt bizottság, ebben a körben fölösleges volna az eddig elmondottakat igazolnom. A jelenlevők mind nagyon jól tudják, hogy nyelvünkben több ezer olyan idegen szó van, amely az utóbbi öt-tíz év terméke: a *know-how*, a *leasing*, a *pub*, a *bróker* meg a grammatikai idegenszerűségek, hogy pl. nemcsak *Meinl Gyula* változott át *Julius Meinlé*, mert ez szabályos dolog, végül is talán az volt a túlzás, amikor magyarra fordítottuk a neveket. De napjainkban már az is divat, hogy a magyarországi cégek is ezt a szórendet használják. Hogyha Magyarországon alapít valaki céget, akkor *Bonbon Hemingway* lesz a neve, holott az alapító is magyar, Magyarországon él, fölveszi a *Hemingway* nevet, és máris megvan a fordított sorrend; úgyhogy manapság ilyen értelemben nem kell külföldre menni idegenszerűségért. És ugyanez a helyzet az új bélyegzőkkel, hiszen ma már rendszeresen *02-12-96* olvasható, tehát az idegenes sorrend, és sorolhatnám még tovább. *Maximum íz, no cukor* — látjuk, halljuk naponta. Ez sült angol, hiszen a *maximum*nak a magyarban ‘maximális, nagyon jó’-féle melléknévi jelentése nincs, csak főnévi vagy határozószói értelme. De nem mondok további példákat, hanem rátérek a másik indokra. A második érv, ami indokolja a téma napirendre tűzését, hogy erőteljesen megszapordtak azok a jelzések meg igények meg követelések, amelyek arra irányulnak, hogy legyen nyelvtörvény. Ha nem is mindegyiket, de úgy érzem, kötelességem ismertetni az eddig tudomásomra jutott ilyen jellegű írásokat, a fontosabbakat, a hozzáférhetőbbeket. Hozzá kell azonban tennem, hogy ezek nagyjából nem a nyelvészet, nem a tudomány berkeiben születnek, hanem kívülről érkeznek. És ezen nincs is mit csodálkoznunk. A nyelvművelés nem nélkülözheti a társadalmi visszajelzéseket, sohasem nélkülözhetette, korábban

sem. Még bizottságunk összetétele is igazolja, szemlélteti ezt valamilyen módon, de a tevékenysége különösképpen, úgyhogy a nyelvészetben, a nyelvtudományban a nyelvművelés az a diszciplína, amelyik a társadalmi állandó visszajelzések nélkül, sőt az állandó együttműködés nélkül tulajdonképp nem is létezhet, nem is működhet, ezért kell komolyan vennünk ezeket a nagyrészt kívülről érkező hozzászólásokat, észrevételeket is. Belül is vannak reflexiók, a nyelvtudomány berkein belül, csakhogy ott éppen forrógás is van a nyelvművelés mibenléte, értelmezése, szükségességének megítélése tekintetében. Úgy gondolom, hogy mivel ebben az évben is jelent meg már egy-két ilyen, a nyelvművelés létét megkérdőjelező cikk — például Sándor Klára írása a Régió idei első számában —, azt itt, mivel igényes cikk, komoly tanulmány, nem lenne méltányos pár keresetlen mondatban elmarasztalni, hanem érdemes az övével is, másokéval is külön ülésen foglalkozni.

Azt remélem, hogy a bizottság minden tagjához sikerült eljuttatnom az Édes Anyanyelvünk idei második számának egy-egy példányát. Kérem, legyenek szívesek kinyitni példányukat a 10—11. oldalon. Most történt meg először, hogy a szerkesztőség közreadott néhányat azokból a hozzászólásokból, azokból a levelekből, amelyek a leghatározottabban nyelvtörvénytárgiak. Ott van például a szerzők között Bartis Ferenc, Erdélyből áttelepült jeles író, több mint húsz munkának a szerzője. Ott van Katona Imre budapesti tanár, akinek ez a cikke megjelent már a Demokrata című lapban, de átvettük, ugyanis érdekes benne, hogy állásfoglalást vár a Nyelvtudományi Társaságtól vagy a Nyelvtudományi Intézettől. Nos, annak semmi akadályja, hogy a Nyelvtudományi Társaság vagy a Nyelvtudományi Intézet állást foglaljon ebben a kérdésben, de én úgy érzem, hogy ez az állásfoglalás elsősorban éppen az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságára tartozik, társadalmi fronton-területen pedig az Anyanyelvápolók Szövetségére. Timaffy Miklós mint a lap olvasója szól hozzá a kérdéshez. Álláspontja neki is az, hogy szükség van ma már Magyarországon nyelvtörvényre.

Végül közöltük Lázár Istvánnak a Népszabadság múlt évi decemberi számában megjelent írását, a szerző egyetértésével, jóváhagyásával persze. A szerző jó szakember, jeles szakíró és újságíró, a Valóság főszerkesztője volt másfél évtizeden át, és ő is a leghatározottabban azt mondja, hogy kell nyelvtörvény. Ki-ki másképp érvel, de mindenki látja a fenyegető veszélyt. Valamiféle nyelvi imperializmusról beszél például Lázár István, amely abban mutatkozik meg..., de talán jobb, ha idézem cikkének ezt a részét: „Az idegen nyelvű hirdetések csak egy csekély hányadát adják a hazánkat (is) elárasztó nyelvi imperializmus kiáltó jegyeinek. A legfeltűnőbb az új vállalkozások elnevezésében, valamint a cégtáblák világában eluralkodott idegennyelvűség. A nagy hagyományú nemzetközi vállalkozások és leágazó sarjadékaik persze nem fognak külön, magyar nevet kiagyalni maguknak. Ne is tegyék. Még azt is megértem, ha az újdonságú vegyes vagy akár a színmagyar új vállalkozások, amelyek kivitelre törnek, ugyancsak igyekeznek a nemzetközi üzleti életben is ismerősen hangzó nevet választani.

Az viszont, hogy ma már mind kevesebb az üzlet, a bolt, az ivó, a vendéglő, a kocsmá, a szálló vagy szálloda; valamint az, hogy a jövő századot előlegező, új eljárások és felszerelések idegen szaknyelvtől jobbra már nem is próbáljuk meg magyarra fordítani, aggasztóan vetíti előre egy olyan társadalom képét, amelynek a nyelve magyarságában úgy szegényedik el, hogy igazán az átvett — javarészt angol — nyelvyaggal sem válik gazdagabbá. Mert az utóbbi amolyan szakmai *pidginként* honosul csak, nem szervezedik.”

Érdekes megállapítást tartalmaz a cikk utolsó bekezdése is. Íme: „Végezetül még egy érv a magyar nyelvtörvény meghozatala mellett. Talán egy kicsikét ez is segítene elejét-erejét venni a mind gyakoribb, rosszízű, hebehurgya, ártalmas magyarkodásnak.” Ugye, figyelemre méltó érvelés?

De hadd mondjak, most már az Édes Anyanyelvünkben közzétett cikkeken túl, még további példákat is! Idén márciusban bizottságunk elnöke Németh G. Béla osztályelnöktől „saját hatáskörében való intézkedésre” megkapta azt a levelet, amelyet Závori Lajos írt Kosáry Domokosnak, az Akadémia akkori elnökének. Ez van benne többek között: „Tisztelt Elnök Úr! Tapasztaljuk, az újságokban olvashatjuk is, hogy túl sok Budapesten (és valószínűleg az ország más településein is)

a nem magyar nyelvű cégfelirat, hirdetés és különböző reklám. A cikkek és glosszák írói ezzel megtették a maguk lehetősége szerinti erőfeszítéseket, ettől azonban a világon semmi sem változik. Újságcikkekkel vagy akár más felhívásokkal sem a divat, sem a reklám, sem a magyar nyelv rontása ellen nem lehet eredményesen harcolni. ... Javaslom ezért, hogy a Magyar Tudományos Akadémia mint a magyar nyelv legfőbb öre vizsgálja felül ezt a dolgot, és készítsen tervezetet a különböző nemkívánatos, idegen nyelvű cégfeliratokról és más, a nyilvánosságra kerülő közleményekről... Az Akadémia által kidolgozott tervezetet a kormány és a parlament elé kell terjeszteni, hogy a nyelvhasználatot jogszabály rendezze. Az előírásoktól eltérő gyakorlatot olyan mértékben kell szankcionálni, amilyen már visszatartja ettől az érdekelteket. Minthogy az áttérés egyrészt költséges, másrészt türelmi időt igényel, gondosan mérlegelt határidőket célszerű előírni. Tisztelt Elnök Úr! Abban a hiszemben vagyok, hogy az elmondottak további részletezése az én részemről nem indokolt — írja —, ezért azt kérem Elnök úrtól, hogy értsen egyet az alapgondolattal, és kezdeményezze a szükséges felmérést és intézkedést.”

Szóba hozta a kérdést Kávássy Sándor országgyűlési képviselő is, akinek már korábban is volt levélváltása tagtársunkkal, Juhász Dezsővel egy hivataloskodó kifejezés megmagyarítása ügyében. Újabb levelében ezt írja Kávássy Sándor: „Feltétlenül fontosnak tartanám, hogy a magyar nyelv védelme érdekében törvény szülessen. Egy ilyen törvény létrehozására már évtizedekkel ezelőtt javaslatot tettem a parlament akkori elnökének. Leköteleznél, ha segíteni tudnál, és szakértői véleménnyel állnál rendelkezésemre.” Tehát már a politika körében is felmerül ez a gondolat! Ehhez hozzáteszem, hogy 4-5 évvel ezelőtt már készen is volt egy nyelvvédelmi törvény tervezete, de ez a Bánffy György és Bratinka József országgyűlési képviselők által benyújtott tervezet végül is nem került a parlament elé. Nem lett belőle törvény, de annak igazolására mindezenetre alkalmas, hogy voltak már ilyen kísérletek.

Még egyet, még egy példát had idézzek! Ez a levél már az Édes Anyanyelvünk többször említett számának a megjelenése után, a múlt héten érkezett, április 23-i keltezéssel. Szerzője, György Lajos, aki egyébként egy környezetvédelmi kiadványsorozat szerkesztője, így ír: „Nagy örömmel olvastam az Édes Anyanyelvünk legújabb, áprilisi számát, főleg a 10—11. oldalt. Végre megindítják a küzdelmet a nyelvtörvény érdekében! Külön tetszett, hogy két egymástól meglehetősen távol álló lapból is idéznek. És ez nagyon helyes, hiszen az anyanyelv védelme, megőrzése nem lehet valamiféle pártpolitika része”. Még egy idézet, ezúttal nem a levélből, hanem a szerzőnek a nyelvtörvény szükségességéről szóló, a Magyar Nemzetben néhány hónapja megjelent cikkéből: „Amikor magyar nyelvtörvényt javaslok, olyasmire gondolok, amilyen Franciaországban van. Legyen tilos fölösleges idegen szavakat használni a könyvekben, újságokban, folyóiratokban, sajtóban, rádióban, tévében, a filmekben, hirdetésekben: tehát a nyilvánosság előtt. Aki a tilalmat megszegi, fizessen büntetést. Különös szigorral kell ellenőrizni minden szinten az iskolai oktatás, az előadások, a tankönyvek és jegyzetek nyelvét.”

Tehát, tisztelt bizottság: előzmény már bőségesen van, bőségesen elég ahhoz, hogy ez a két szempont — tehát annak felismerése, hogy megváltozott a nyelv változási aránya és jellege, továbbá az az egyre több visszajelzés — kötelezze bizottságunkat, hogy tűzze napirendre ezt a kérdést. És e hosszadalmas, de úgy érzem, szükséges bevezető után magam is megpróbálok válaszolni arra a kérdésre, hogy van-e szükség Magyarországon nyelvvédelmi törvényre.

Nos, az én válaszom, amelyet javaslatként tárok csak elő, az, hogy mindenképp mérlegelni kell, hogy egy nyelvtörvény ártana vagy használna a nyelvművelésnek és az egész magyar társadalomnak. Megvallom, az én, mondjuk, mércém szerint több olyan tényező van, amelyik gondolkodóba ejtethet bennünket. Például az, hogy alig fél év óta már nemcsak francia nyelvtörvény van Európában, hanem szlovákiai nyelvtörvény is, és meglehetősen rossz visszhangot keltő nyelvtörvény. Nem azért, mert az a nyelvtörvény védi a szlovák nyelvet — mert védi! (hozzáférhető a szövege magyarul is, megjelent több lapban) —, hanem mert más nyelvek rovására is védi. Tehát mindenképp valamiféle rossz felhangot kapott, úgy érzem, napjainkra a *nyelvtörvény* szó, és ez

bizonyos óvatosságra kell, hogy intsen bennünket. A második, ami töprengésre készítet: megvan a veszélye annak — nemcsak az esélye, hanem a veszélye is —, hogy ha egy nyelvtörvény a parlament elé kerül — mert ha törvényjavaslat, akkor a parlament elé kerül —, nem kapna ott zöld utat, hanem vitát keltene, látva a parlament összetételét, vitára való készségét, és egy ilyen nyelvtörvényjavaslatnak a leszavazása megint nagyon rosszat tenne a nyelvművelés ügyének. A harmadik pedig, ami szintén töprengésre készítet, és szintén inkább a nyelvtörvény ellen szól véleményem szerint, az, hogy a nyelvművelés berkeiben korábban is többször felvetődött valamilyen nyelvtörvény szükségességének gondolata, de nem a szakemberek, hanem a jó szándékú, de dilettáns nyelvvédők körében. Mindig voltak olyan laikus levélírók, akik szerint „Tessék büntetni azokat, akik idegen szót mondanak!”, „Fizessenek a vállalat pénztárába!” stb., akik mindig azt akarták, hogy jöjjön a büntetés, jöjjön a bürtön, nyelvünk megcsúfolói kotródjanak országunkból.

1977-ben, csaknem két évtizeddel ezelőtt, ez a kérdés voltaképpen már fel is vetődött akadémiai szinten is. Akkoriban, a 70-es évek elején kezdődött már az idegen szavak nagyarányú beáramlása, olyannyira, hogy ebből — igaz, külső megkeresésre — akadémiai ügy lett. Az Akadémia akkori elnöke juttatta el hozzánk azt a kívülről jött levelet, amelyiknek nyomán a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály bizottságai, az Anyanyelvi Bizottság és a Nyelvtudományi Bizottság külön is meg együttesen is megtárgyalták az idegen szavak kérdését, és 1977-ben Benkő Loránd és Lőrincze Lajos nevével, a két bizottság elnökének nevével és a két bizottság képviselőjében meg is jelent a Nyelvőrben az összefoglaló, amelyből egy pár sort idézek; azt a pár sort, amelyik halványan ugyan, de az efféle nyelvtörvényre is utal. Az összegezés egyik pontja, zárópontja a következő: „A Nyelvtudományi Bizottság és az Anyanyelvi Bizottság bízik abban, hogy az idegen szavak használatának napirendre tűzése egy hasznos, szükséges és kilátásaiban sikerrel kecsegtető vállalkozás kezdete. A most nagyobb erővel, átgondolt stratégiával, következetes helytállással meginduló munka elősegíti társadalmi életünk további demokratizálódását, a műveltség általános terjedését, de nyelvművelődésünk egész területére nézve is hasznos tanulságokkal jár majd. Bizonyos továbbá abban is, hogy társadalmunk valamiféle nyelvművelő hivatal ténykedése nélkül, saját érdekeit felismerve... ki fogja alakítani az idegen szavak használatának korunk és társadalmunk követelményeihez alkalmazkodó módját, egészséges mértékét.” Tehát itt is elhatárolta magát a két bizottság, mert természetesen a nyelvművelő hivatal jelenti ezt a törvényesítést. Ezt csupán a múlt felidézésének szántam, de megvallom, én mindmáig úgy gondolom, hogy a nyelvészeknek nem a törvénykezés a feladata, hanem a szakvélemény adása. És nem is volna jó, ha bármi olyan struktúra fejlődne ki, amely a nyelvművelés szakemberét ilyen szerepre kárhoztatja, vagyis nyelvtörvényt nem tartok szükségesnek.

Azt azonban magam is gondolom és vallom, hogy bizonyos intézkedések, rendelkezések mégis szükségesek. Erre vonatkozólag hadd nyissam ki még egyszer az Édes Anyanyelvünknek azt a számát, amelyben a szerkesztőség megindította ezt a vitát, s hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy már ott is ez olvasható: „az anyanyelvnek inkább nyelvtörvény nélkül, mint nyelvtörvénnyel, de megfelelő módon és eszközökkel való hatékony védelmét szerkesztőségünk is fontosnak tartja”. Ezen a nyomon mennék tovább még egy megjegyzés erejéig. Vagyis a nyelvtörvényt nem tartom célirányosnak; úgy érzem, több a veszélye, mint amilyen haszna lehet. De azt nagyon is célirányosnak és hasznosnak érzem, hogy legyenek olyan intézkedések, olyan rendelkezések, amelyek a nyelv jelenlegi használatában valamelyest rendet tudnak teremteni. Tehát igenis a rendelkezéseket szükségesnek tartom, és szerintem ennek a bizottságnak kötelessége, hogy ezeket előkészítse, és megkezdje az illetékes szakemberekkel való tárgyalásokat. Olyan előírásokat, olyan feltételeket, olyan korlátozásokat ajánlok, amelyek alkalmasak arra, hogy egy-egy területen rendezék a kérdést; tehát nem átfogó módon nyelvtörvénnyel, hanem egy-egy területen, például az üzletek és a gazdálkodó szervezetek elnevezésének tekintetében — ez Magyarországon a legfontosabb kérdés —, és ezt igenis meg lehet rendelkezésekkel oldani. Annyira lehet, hogy van is ilyen rendelet Magyarországon. Elhoztam a kigépelt változatát: „A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának

1986. évi 18. számú törvényerejű rendelete a belkereskedelemről szóló 1978. évi I. törvény módosításáról.” Egy 1978-as, tehát nyolc évvel korábbi törvényt módosított ez a törvényerejű rendelet. A módosítás bennünket érdeklő pontja pedig, amelyik életbe lépett 1987 elején, a következő: „Az üzlet elnevezésében a nemzetiség által is lakott településeket kivéve csak magyar, illetőleg meghonosodott idegen szavak szerepelhetnek. Ezeken kívül idegen szó az elnevezésben csak akkor használható, ha ennek azonos értelmű magyar megfelelője nincs. Az elnevezésnek meg kell felelnie a magyar nyelv és helyesírás szabályainak is.” Ez a Belkereskedelmi Minisztérium rendelete. Ugyanezt a rendeletet egy kicsit átígazítva kiadta a Pénzügyminisztérium is két hónappal később. Ebben többek között az olvasható, hogy csak olyan gazdálkodó szervezetek törzskönyvezhetők — tehát ez minden intézménynévre vonatkozik —, amelyeknek neve „magyar, illetve meghonosodott idegen szavakat tartalmaz”.

Tehát két minisztérium vállvetve 1986-87-ben létrehozott már olyan rendeletet, amelyet szerintem érvényesíttetni kellene, vagy pedig fel kellene frissíteni. A felfrissítés azért volna célszerűbb, mert változott azóta az élet, még sokkal nagyobb az idegen szavak veszélye, ezenkívül, bár ezek a rendeletek nem kerültek hatályon kívül, de miután 1989-ben a tanácsrendszer megbukott, és önkormányzati rendszer váltotta fel — hogy csak ezzel utaljék a rendszerváltás, illetve -változás egész kérdéskörére —, meglehetősen elévültek, s így ezeknek új megfogalmazásban kellene újra érvényt szerezni.

És ugyanígy gondolom, hogy ugyanilyen részrendelkezéssel kell rendbe tenni a cégtáblák feliratait is — nem a cégek, üzletek nevére gondolok, hanem a cégtáblákon olvasható minden nyilvános feliratra —; ez is egy ilyen részrendelkezést kíván. Ez elsősorban önkormányzati ügy. Ezt talán városonként lehet megoldani. Budapesten Demszky Gábor főpolgármester egymaga elég ahhoz, hogy hozzon olyan rendelkezést, ha kellően meg tudjuk győzni, hogy ezeket a cégtáblákat valakinek valamilyen módon ellenőriznie kell.

És a harmadik témakör, amiben szintén szükségesnek érzek részrendelkezéseket, az a tömegtájékoztató eszközök, a hírközegek vagy hírszervek nyelvhasználata. Itt már nemcsak az idegenszerűségekre és az idegen szavakra gondolok, hanem egészében a hangvételre, különös tekintettel a közszolgálati csatornákra.

Vagyis, tisztelt bizottság, úgy érzem, hogy legalább ez a három terület olyan terület, amelynek a jó irányban való megváltoztatása végett igenis tennünk kell már; nem nyelvtörvénnyel, hanem rendelkezések, belső szabályozások szorgalmazásával.

Végezetül összefoglalom a javaslataimat. Az egyik: a bizottság foglaljon hivatalosan állást e kérdésben (amit itt előadtam), és állásfoglalását tegye is közzé a sajtóban, a szaklapokban, ismeretterjesztő meg nyelv-művelő lapokban, amint ez lehetséges, tehát néhány hónapon belül. Ennyi idő azért lehet szükséges, mert ezt igényesen, jól meg kell fogalmazni; és másként a szakajtóban, másként a napilapokban. A második javaslatom, hogy az állásfoglalás megjelenése után, de akár már előbb is a bizottság lépjen érintkezésbe az illetékes testületekkel: az Ipari és Kereskedelmi Minisztériummal, a Pénzügyminisztériummal, a Rádió és a Televízió kuratóriumával, továbbá a főpolgármesterrel, és kezdjen velük tárgyalásokat a korábbi rendelkezések érvényesítése, megújítása, valamint esetleges újabbak kidolgozása ügyében.

Én tudom, tisztelt bizottság, hogy biztos vagy gyors eredmény nem várható így sem. De ha késlekedünk, vagy ha semmit sem teszünk, akkor jogosan vádolnak-vádolhatnak bennünket azzal, hogy mi, akikre tartozik, nem teljesítjük, ami a mi feladatunk. Köszönöm szépen.

Fábián Pál:

Köszönöm Grétsy tanár úrnak kiváló, alapos, körültekintő előterjesztését. Engedjék meg, hogy a vitát — rendhagyó módon — saját megjegyzéseimmel nyissam meg. Úgy szíveskedjenek engem most meghallgatni, hogy csak egyike vagyok azon magyar állampolgároknak, akik ebben a kérdés-

ben némi hozzáértéssel megpróbálnak állást foglalni. Azért szólok elsőnek, hogy aztán leszavahasson a bizottság akár engem, akár mást.

Mindenekelőtt, tisztelt bizottság, rendszerezetten és pontosan tájékozódni kellene más országok nyelvtörvényei felől. Nagyon sok szó esik a franciákról, a hollandokat is emlegetik, hogy ott is van valami; nem tudom azonban, hogy mi, illetőleg úgy tudom, hogy a franciák híres nyelvtörvénye megbukott. A franciák nem hajtják végre a nyelvtörvényüket, mégis mindenki úgy hivatkozik erre Magyarországon, hogy lám, a franciáknak megvan a nyelvtörvényük, ők hazafiak, bezeg mi magyarok, nem vagyunk azok. Nosza, utánozzuk tehát a franciákat! Csak nem tudom, hogy mit utánozzunk a francia gyakorlatból. Tehát bármit teszünk, tisztelt bizottság, először az akadémiai csatornákat, a nagykövetséget, a baráti ismeretségeket stb.-t felhasználva pontosan tájékozódniuk kellene, hogy mit ér az a bizonyos francia nyelvtörvény, hogyan van az végrehajtva, hogyan nincs. Ezt az informálódást hivatalosan is meg lehet indítani: a bizottság írhat egy levelet a párizsi követségünknek, és kérünk a kulturális attasétól egy hivatalos választ. Ugyanezt megtehetjük bármely országgal, amelyiket a tisztelt bizottság most szóba hoz.

A másik megjegyzésem, amely teljes mértékben összecseng Grétsy tanár úr végső következtetésével, annak a meggondolása, hogy Magyarországon még soha nyelvtörvény nem volt. Humanistáink óta nagy buzgalommal ápolja mindenki a magyar anyanyelvet, iszonyú háborúk, szabadságharcok, forradalmak zajlottak le, kiegyezések voltak, buzgólkodott Kazinczy, Révai és Versegly, Vörösmarty és Arany, Simonyi, Szarvas Gábor és Kosztolányi, de soha senki még nyelvtörvényt szóba nem hozott. Ez annak a jele, hogy a nyelvtörvény gondolata a magyar nyelvvelés hagyományával nem egyezik. Nagyon meg kell tehát fontolni, hogy csináljunk-e egy nyelvtörvény iránti javaslatot, vagy ne. Nekem az az érzésem, hogy a hagyomány erősen tiltja az ilyen irányú fellépést. És vissza is üthet: korábban megtiltották a *butik* szó használatát, és mégis *boutique* lett belőle a Váci utcában. Annak ellenére, hogy óvatosságot tanácsolok, énszerintem sem szabad tétlenül nézni azokat a visszasságokat, amiket Grétsy tanár úr itt felsorolt és a levélírók szóvá tesznek. Valamit tennünk kell, de mit?

Én egy törvénytől az állapotok tartós, hangsúlyozom: tartós javulását nem várom, nem is remélem. Tudniillik ahhoz, hogy az állapotok megjavuljanak, sokkal-sokkal több kell, mint egy nyelvtörvény. Az állapotok javulása szerintem elsősorban az anyanyelvi neveléstől függ, amely iskolai és társadalmi cselekvés. Nem egy évig, nem két évig, hanem mindig, szünet nélkül. Ott van a bajok forrása, hogy hiába volt buzgó anyanyelvi nevelés több évtizeden át, most hirtelen ez csökkent, mert az iskolákban a nyelvtanórákat nem tartják meg, és nemcsak hogy nyelvvelés nincsen, nyelvtanóra sincs, tehát a legelemibb dolgok is elmaradnak.

Létrehoztunk egy szép alapítványt, de nincs pénze: összesen másfél millió forinttal rendelkezik, ami a mai viszonyok között nevelés összeg egy ilyen nemes célra. Pedig ebből az alapítványból lehetne anyanyelvi tábortokat támogatni, anyanyelvi versenyeket rendezni, tehát felszínen tartani az anyanyelvi fontosságának a gondolatát. Egy nagy bankunktól próbáltam nemrégiben támogatást kapni: udvariasan elhárítottak.

A sajtó. Zimányi tanár úr elkeserítő előterjesztést hozott már korábban a bizottság elé: a sajtó elnémult a nyelvvelés tekintetében. Ha a sajtó és a rádió nem propagálja a nyelvvelés gondolatait állandóan, nem tudunk nyilvánosság elé lépni, nem tudunk szóhoz jutni.

A politikusok. Hallgatja az ember az országgyűlési közvetítést, az egyik szónok is suksüközik, a másik is, az ember nem tudja már, hova tegeje a nyilatkozókat. Arról már nem is szólok, hogy szónoklat az Országgyűlésben soha nincs, csak darálás folyik. A parlament miért nem tudja önmagát egy kicsit fékezni? Hogy kívánjuk a nyelvtörvénytől, hogy fékezze meg az országot, amikor a parlament nem fékezi önmagát?

Itt van a magyar nyelv hetének ügye. Valamikor 600-800-1500 előadás hangzott el. Idén, meg tavaly is, szinte csak annak örülhettünk, hogy egyáltalán meg tudtuk tartani az anyanyelvi hetét.

Mi, tisztelt kollégák, csak gyalogosok vagyunk egy lövészárkban. Hogy menjen egy baka rohamra, ha a nehézágyú hallgat? Nem mehet rohamra, mert biztos, hogy lekaszálják! Nekünk a nehézágyúkat kellene megszólalásra bírni, de nem nyelvtörvénnyel, hanem oly módon, hogy egy alaposan kidolgozott előterjesztést teszünk le a Magyar Tudományos Akadémia asztalára, mert az Akadémia a magyar nyelv őre. És az Akadémia mozduljon meg az Országgyűlés, a minisztérium, a minisztériumok és más hivatalos szervek felé, hogy ki-ki tegyen meg minden tőle telhetőt anyanyelvünk érdekében. Egy nyelvtörvény csak egy lelkiismeret-felmentő papír; én ennél többet óhajtok: cselekvést!

Fekete Ferenc:

Azon a csapáson, a szót 'út' értelemben használok, szeretnék továbbmenni, ami fellelhető Grétsy tanár úr előterjesztésében is. Sokkal tágabb körben kell szemlélnünk és elhelyeznünk a problémát. A törvényi szint sem zárható ki, ha nem önálló törvényre gondolunk. Készül például a reklámtörvény. A reklámra nagyon élesen hangsúlyozzák az etikai szempontot: hogy tisztességes legyen, hogy ne vezesse félre a közönséget. Nem tájékoztatásértékű, ha Hidegkúton azt láttuk minden részletezés nélkül, hogy *Second Hand*. Ezzel utalok vissza egy régi törvényre, aminek érvényesítésével lehetne javítani ezen. Tehát van helye a törvényhozási szintnek is. Az Akadémia elnökének is, azt gondolom, állandóan rajta kellene tartania a szemét ezen a szinten.

A másik dolog, amit legalább ennyire fontosnak tartok, a társadalmi megoldás, például az önszabályozó szövetségek részéről. Egy sereg hasznos előírás lehet benne a reklámtörvényben. A versenytörvényt is nyelvi szempontból célszerű átvilágítani, hiszen a versenytörvény végrehajtásáról minden évben be kell számolni a hivatal elnökének a parlamentben. A Reklámszövetség, a Public Relation Szövetség stb. önmagát szabályozza, és ez legalább annyira fontos, mint a minisztériumi vagy magasabb szintű szabályozás. Ki-ki a maga területén felelősséggel és kezdeményező készséggel lépjen föl.

Csak két fogalmat említek röviden. A piacodosás tartalmi folyamat is, nemcsak kifejezési formák gyűjteménye. Azt jelenti, hogy a reál vagy természetes fogalmak mellett pénzügyi fogalmak jelennek meg. Idegen, mégpedig modern kifejezéseket ültetnek át magyarra. Bizonyos értelemben hasonló ehhez a magántulajdon dominanciájára való áttérés nyelvi vonatkozása. Ekkor jogi fogalmak jönnek vissza, nem nyúlnak persze hozzá a régi latin kifejezésekhez. A magyar *pénzügy* szó egyaránt fedi a 'monetáris' (a pénz mennyiségére vonatkozó) és a 'fiskális' (az államháztartással, adó- és támogatással kapcsolatos) kifejezést. A magyar szónál teljesen elsikkadhat e két jelentésnek eltérő értelme.

Azt is mondanám, hogy bizonyos területeken legyünk rugalmasak. Nem tartom a nemzeti gondolkodás és a nyelv sérelmének, ha például a dátum részeit fordítva írjuk. Ezen lehet vitatkozni, de úgy érzem, hogy ez nem igazán lényegi kérdés. Hasonló a családnév és a keresztnév sorrendje. Segíthet, ha nyomtatott nagybetűvel írjuk a családnéveket és kisbetűvel a keresztnévet.

Azt hangsúlyozom, hogy igazodási, alkalmazkodási képessége feltétlenül van a magyar nyelvnek, és a fő áramlatok követésétől nem szabad elzárkóznunk.

Még hadd említsem meg, az elnökünknek, Fábíán Pál tanár úrnak azt, hogy — tudomásom szerint — a bankok alapszabályaiban szerepelni szokott egy olyan passzus, amely kimondja, hogy nemes célú ügyeket támogatnak. Újra kellene (többfelé is) próbálkozni.

Szende Aladár:

Igen józan állást foglalt el javaslatában Grétsy László. Óvna attól, hogy politikai sikra tereljük a nyelv védelmének az ügyét, sokkal inkább célravezető konkrét esetekben, konkrét intézményekkel, társaságokkal, különféle kapcsolatok kimunkálásával megteremtteni nem politikai, hanem társa-

dalmi konszenzust. Ez eleve megakadályozza a kérdések kiéléződését, és ez az út — gondolom — járható. Énelőttem az iskolának a szerepe jelenik meg mindebben a kérdéstömegben. Nyilvánvaló, hogy a pedagógus másképp nem viselkedhet, mint hogy elismeri azt, hogy ki-ki az anyanyelvét tiszteli, használja. Elég sok tárgyaláson vettem részt, ahol a közoktatási törvény szerepelt szönyegen, de nem emlékszem arra, hogy valamilyen módon egyáltalában fölmerült volna iskolai tekintetben a nyelvvédelemnek a kérdése. Azt azonban szükségesnek tartanám, hogy megnézzük: az Anyanyelvápolók Szövetségének megküldött anyagokban ezeknek a kérdéseknek a „kezelését”. Módom van végigtekinteni a közoktatási törvény eddig elfogadott változatát. A közoktatási törvényt 1993-ban elfogadták, de azóta temérdek kiegészítés látott napvilágot, és ezeknek a bevonása a törvénybe nyilvánvalóan a parlamenti tárgyalás folyamán történik meg. Ha eközben negatívum merül fel, azt szóvá kell tenni, ha viszont valamilyen pozitív álláspont ilyen vagy olyan viszonylatban legalábbis kielemezhető, ha nem is verbális módon nyilatkozik meg, akkor azt pártolólágg kell felfognunk. A közoktatási törvény végleges változata most kerül majd a parlament elé, és végigvizsgálják az összes paragrafusokat, a paragrafusok pontjait, és így tovább — szóval egy elég hosszadalmas tárgyalássorozat van e tekintetben kilátásban.

Mint pedagógus a pedagógia szempontjából tudom a konszenzust javasolni, amelyik úgy hangzik, hogy minden tanuló az anyanyelvét szabadon használhassa. Hogy ez hogy tárgyalódik, milyen lesz ezeknek a különféle anyanyelveknek a sorsa az iskolában, ez előttem sem világos, de megvizsgálandónak tartom ebből a szempontból a rendelkezésünkre álló forrásokat, jogforrásokat vagy tervezeteket. Most például éppen megkaptam a koncepciót az alapműveltségi vizsgáról. A tankötelezettség tizenhat éves korig tart, s akkor a tanulók műveltségi vizsgát, alapvizsgát tesznek. Ez is olyan dokumentum, amelynek nyomán bonyolult helyzetek adódnak. Meg kell tenni, hogy valamilyen álláspontot végül is magunkévá tegyünk.

Kardeván Andor:

Teljes mértékben osztom Grétsy tanár úrnak és Fábíán tanár úrnak az aggályait a törvénnyel kapcsolatban. Kétlem, hogy módunk lenne — különösképpen minden előzmény nélkül — egy nyelvtörvénytervezetet megalkotni. Kétlem, hogy a szabályban vagy törvényben, pontokba szedett értelmes alkotást lehetne létrehozni. Még egy helyesírási szabályzat elkészítése is milyen nehéz feladat volt! Ez sokkal szélesebb körű munka lenne, hiszen nem csupán arról van szó, hogy az idegen szavak használatát kell egyszerűen szabályozni. A nyelvápolás fontosságát figyelembe véve inkább a nyelvápolás módozatait kellene hatékonyabbá tenni. Jelenleg a magyar nyelvnek a keréketörése könyvekben is folyik. Nem vagyok nyelvész, nem vagyok ezen a téren képzett szakember, de azért a saját szakterületemen többé-kevésbé meg tudom ítélni a helyzetet. Sokszor elképesztő, hogyan jelennek meg könyvek, mert ma már nyelvi lektort nem alkalmaznak (az pénzbe kerül) stb. Ezen a téren kellene sokkal többet tenni, a hatékonyabb megoldások felé lépéseket tenni. Úgy hiszem, hogy ameddig a nyelvművelés, vagy maga ez a bizottság is elmehet, talán az (és itt kapcsolódok Fábíán professzor úrnak a véleményéhez), hogy a Magyar Nyelvi Bizottság állítana össze egy olyan irányelv- vagy állásfoglalás-tervezetet, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia adna ki. Ezt lehetne azután tudatosítani a különféle intézmények, minisztériumok és nem utolsósorban az egyetemek életében, és annak elveit felhasználásra javasolni olyan rendeletekben, törvényekben, ahol a nyelv ápolására is mód kínálkozik.

Fábíán Pál:

Az a gondolat, hogy más rendeletekhez, törvényekhez kapcsolódva próbáljuk a nyelv ügyét előmozdítani, a nyelvészekben már fölmerült, nem is egyszer. Legutóbb például a médiatörvénybe akartunk beilleszteni egy nyelvművelésre vonatkozó passzust; ezt a rádió nyelvi bizottsága kétszer

terjesztette elő, a mi bizottságunk is megpróbálkozott más úton a médiatörvényre olyan módon hatni, hogy legalább annyi legyen benne, hogy a közszolgálati és nem közszolgálati médiumok vezetői kötelesek ügyelni arra, hogy a magyar nyelv épségét ne veszélyeztessék se a bemondók, se a hírszerkesztők, és így tovább. A parlamentben el is hangzott mint módosító javaslat, az Anyanyelvápolók Szövetségének elnöke, Bánffy György terjesztette elő. Leszavazták. A kudarcok persze nem azt jelentik, hogy ne próbálkozzunk újra, hátha sikerül.

Tolcsvai Nagy Gábor:

Először is nagyon fontosnak tartanám azt, amit elnökünk mondott: valóban tájékozódni kéne ténylegesen is megalapozottan a külföldi nyelvtörvényekről, illetve azokról a törvényekről, amelyek a nyelvre vonatkozóan valamilyen passzust tartalmaznak, hogy azok milyenek, hogy működnek, és hogy milyen körülmények között hozták meg őket.

A második dolog is nyilvánvalóan nagyon fontos (erről Grétsy László szolt): a fogadókészség. Valószínű, hogy a parlament ma nem lelkesedne egy ilyen gondolatért, és azt sem tudjuk, hogy a társadalomnak mi a véleménye erről a kérdéstről.

A harmadik, amiről kevésbé esett itt szó (akár egy külön nyelvtörvényről beszélünk, akár csak azoknak a törvényeknek a kiegészítéséről, illetve érvényesítéséről vagy érvényesítési igényéről, mint például a belkereskedelmi és egyéb törvény): a munka minden esetben nyilvánvalóan csak miránk hárul, mert másra nem hárulhat. Van ennek egy nagyon világos nyelvészeti szakmai összetevője. Nekünk kell majd véleményezni például azt, hogy ha valamilyen szövegben megjelennek különböző idegen eredetű szavak, akkor a törvény szövege alapján el kell dönteni azt, hogy azok idegen szók vagy nem idegen szók, elítélendő vagy nem ítélandó el, szankcionálandó-e vagy nem szankcionálandó a használatuk. Mert ha törvény van, akkor annak alapján így kell cselekedni. Ismervén az idegen szavakról szóló sok évtizedes, nagyon bőséges és nagyon gazdag szakirodalmat, ennek tudatában is kérdezem, hogy megvan-e nekünk ma az az apparátusunk, amit egy ilyen szándék mögé, bármilyen törvény vagy törvénycikkely mögé azonnal oda tudunk tenni. Énszerintem csak akkor tudunk a kellő erővel fellépni, hogyha ez valamilyen módon megvan. Csak akkor tudnánk igazából és komoly eredményt elérni, hogyha az eszközök ilyen megfogható módon lennének a kezünkben.

Kemény Gábor:

Hogyha szabad, akkor közvetlenül Nagy Gábor egyik mondatához kapcsolódnék, ahhoz, hogy meg kellene nézni a külföldi példákat. A franciákat emlegetjük mindig, akik szenvedélyesen ápolják nyelvüket, és egy kicsit sovíniszták is, nem véletlenül éppen Chauvin volt az, akiről az egész dolgot elnevezték. És még ott sem sikerült. A Jacques Toubon-féle törvényjavaslatból tudomásom szerint végül is nem lett törvény, holott a franciák már eljutottak odáig, hogy hosszú listákat állítottak össze arról, hogy melyek a tilalmas szavak, tehát ilyen tekintetben valóban előttünk járnak, de törvény nem lett. De talán nemcsak a franciákat kellene szem előtt tartani, bár mi, ugye, vigyázó szemünket mindig Párizsra vetjük. Most csak három országot említenék.

Itt van például a mi legnagyobb lélekszámú nyelvokon testvérnépünk, a finn. A finnek híresek voltak a purizmusukról, mégsem volt semmiféle rendelet, azt hiszem, magának a nyelvnek a természete, a hagyományai voltak ilyenek, úgyhogy még a legnemzetközibb, a *telefon*, *sport* jellegű szavakat is finn szavakra cserélték, ezeket rendszeresen használták, és ezek a szavak ma is élnek, bár úgy hírlírik, legújabbban már oda is begyűrűzött a „nyelvi imperializmus”.

Persze nemcsak a finneket kellene megnézni, erről még valamelyest tudunk is, de itt vannak például a csehek, akik közelebb vannak, de szintén purista és eléggé xenofób nép hírében állnak. Vagy szintén itt vannak a közelben a szlovének. Szlovénia nagyon értékes, bizonyos tekintetben

nyugati kultúrájú, ugyanakkor szláv nyelvű és aránylag mégiscsak eléggé keleten fekvő ország. Érdemes lenne megnézni e tekintetben, hogy éppen egy ilyen kis országban, amely ugyanúgy vagy még inkább ki van téve a nagy nyugati nyelvek, elsősorban az angol, de a német és más nyelvek hatásának is, vajon készül-e törvényalkotás ebben a dologban, vagy sem.

Ami azt a mondatát illeti Fábián tanár úrnak, hogy nyelvtörvényünk még nem volt, nos, ilyen nevű törvény valóban nem volt, bár valamennyien tudjuk, hogy a kalapos királynak volt egy nyelvrendelete (amelyet visszavont), és ott van az 1844-es II. törvénycikk, amely a magyart hivatalos nyelvvé teszi; nyilván ez, amit mi nyelvtörvénynek hívunk, ez valami más.

Arról aránylag keveset hallottam, de valószínűleg azért, mert mi magunk sem tudjuk pontosan, hogy mit is kellene tartalmaznia egy ilyen nyelvtörvénynek. Mert ettől függ az állásfoglalásunk szerintem, mert hogyha csupa hasznos és jó dolgot tartalmaz, amely a magyar nyelv pallérozására szolgál, sőt még kicsit megsegítené például a magyar nyelvművelést, amelyre ráférne, hogy valamilyen alapítványi vagy akár kincstári forrásból, valamilyen pénzügyi vagy monetáris forrásból, szóval pénzügyileg egy kicsit megsegítsék, mert a végén, ugye, mint nagy költőnk írja, úgy elfogy a nyelvművelő, mintha nem lett volna, tehát én úgy gondolom, hogy ha ez a nyelvtörvényjavaslat, mert mindaddig, amíg a parlamentünk el nem fogadja, addig ez csak javaslat, ha ilyen dolgokat tartalmaz, akkor természetesen: nosza! Mert amik ebben a kétoldalas összeállításban szerepelnek [az Édes Anyanyelvünk 1996. évi 2. számában], ezek mind elvi nyilatkozatok arra nézve, hogy legyen-e nyelvtörvény, itt [é. ezen az ülésen] a hozzászólók többsége inkább arra hajlik, hogy ne legyen. Grétsy tanár úrnak a bevezetőjében, illetve ennek a végén hangzottak el nagyon fontos gondolatok arra nézve, hogy az a tény, hogy mi nyelvtörvényt nem akarunk, nem jelenti azt, hogy meg vagyunk elégedve a mostani helyzettel. Tehát valamiképpen egy-egy részterületen lehetne eredményt elérni.

S most már befejezem azzal, hogy valóban volt tíz évvel ezelőtt egy nagyszabású kísérlet. Ezek csak rendeletek voltak, tehát nem törvényi rangú szabályozás volt, hanem volt egy belkereskedelmi miniszteri rendelet és egy pénzügyminiszteri rendelet, ezekben intézkedtek, hogy az intézménynevekben csak magyar vagy meghonosodott idegen szavak szerepelhetnek. De hát ki döntse el, hogy az idegen szó meghonosodott-e már vagy sem, természetesen a Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi osztályára hárult ez a szép feladat, úgyhogy egy időben sűrűn jöttek ilyen kérések.

Végül még annyit, hogy a parlamenti erőviszonyok és a nyelvművelés viszonya is bájos téma. Tudjuk, hogy létezik az az előítéletes gondolkodás, amely bizonyos pártoknak, bizonyos nézeteknek tulajdonít bizonyos szimpátiát a nyelvművelés iránt. Pedig valamennyien tudjuk, akik itt ülünk, és figyeljük ezeket a dolgokat, hogy ha e tekintetben Lázár István és Bartis Ferenc gyakorlatilag azonos nézetet fejt ki ugyanabban a lapban, akkor ez egy különleges téma, amellyel érdemes foglalkozni. 1994 előtt a Bánffy—Bratinka-féle törvényjavaslat-javaslat, mert, azt hiszem, még csak be sem terjesztették törvényjavaslatként, nem kerülhetett az akkori parlament elé, mert az illetékes bizottságok feltartóztatták, ugye, valamennyien tudjuk, hogy a bizottságbeli erőviszonyok nagyjából tükrözik az egész képviselőháznak az erőviszonyait, na most ennek fényében szkeptikusan kell megítélnünk egy ilyen törvénynek a parlamenti jóváhagyását vagy megszavazását, de mindenekelőtt, tisztelt bizottság, próbáljuk meg tisztázni, ha már ilyen szép számban összegyűltünk, és ilyen aktívak vagyunk, hogy mi legyen ebben a nyelvtörvényben.

Mert igaz az, hogy — Arany János nyomán — nem szabad a szavak egérfarkába kapaszkodni, de hát végül is ez a leginkább megfogható dolog, ne feledjük, a franciák is ezzel kezdték, hogy van egy lista, hogy milyen szavakat nem szabad használni. Pedig nem is ez a lényeg, ez csak a felszín. Itt vannak az idegenszerűségek: ha például azt mondják egy reklámban, hogy *A Mami egy gondolatolvasó!*, akkor ez a reklámmondat nyilván van olyan idegenszerű, hogy a virtuális nyelvtörvényünkbe ütközik az *egy* határozatlan névelőnek feltűnően idegenszerű használatával, még hogyha a tisztelt hozzászólók, előttem szólók itt átlagosan legalább 10-15-20 idegen szót

használtak, jórészt persze nem *franchise*-féléket, hanem latinos gyökerű, tisztos idegen szavakat, szóval végül is nyilván nem a szavak a lényegesek, hanem az idegenszerű szerkezetek, ezek veszélyeztetik leginkább a nyelv épségét.

Úgyhogy igen nehéz a kérdés, mivel azonban az ülésünknek az a célja, hogy eldöntsük, hogy legyen-e nyelvtörvény, végül befejezve hozzászólásomat azt mondanám, hogy nyelvtörvény ne legyen, de az ég szerelmére, csináljunk már valamit, mert mint ahogy Fábrián tanár úr, Grétsy tanár úr és mások is számtalanszor megírták, nem a nyelv forog veszélyben, a magyar nyelvnek szerintem semmi baja, hanem veszélyben forog egy bizonyos gondolkodásmód, amely az anyanyelvet értéknek, alapvető fontosságú értéknek tekintette, és veszélyben vannak, túlzás nélkül mondhatom, az ezzel a dologgal való foglalkozásnak az alapintézményei is, vagy hogy egy divatos szóval mondjam, az elhetteletlenül állapotában vannak, tehát törvénnyel vagy törvény nélkül legalább e tekintetben tennünk kellene valamit, tisztelt bizottság. Köszönöm szépen, elnézést, hogy hosszú voltam.

Heltainé Nagy Erzsébet:

Én is úgy érzem, hogy egyfelől a nyelvtörvény mellett is szólnak érvek, másfelől viszont a nyelvhasználók, akikkel mi a Nyelvtudományi Intézet telefonvonalán keresztül találkozunk, nem törvényt kérnek rajtunk számon, hanem segítséget, ajánlást várnak, olyan megerősítést, amely az ország nyilvánossága elé kerülhet, és amely bátorítja azokat az embereket, akik próbálnak valamit tenni. Tehát valamiféle ajánlásra sokan gondolnak, radikális nyelvtörvényre, úgy érzem, nem.

Én sem vagyok híve a nyelvtörvénynek, nemcsak azért nem, mert amikor itt Kemény Gábor említette Arany Jánost, bennem is belső hangként a Grammatika versben sorai szólaltak meg, hogy: „Törvény kell a nyelvnek, mert különben elvész, / Törvényét ki szabja, mint az a sok nyelvész...” stb., ismerjük a folytatást. Tehát a múlt, a hagyomány, Arany János, Kosztolányi, mások nyomán is valóban az rajzolódik ki, hogy nem törvénytávoli volt a magyar nyelvvel, ahogy Grétsy tanár úr is összefoglalta. Hanem valahogy talán abban lehet bízni, hogy ma is avval a bizonyos, jó értelemben vett magyaros vendégszeretettel fogadja a beáramló idegenségeket a nyelv. Elnézést a képes beszédért, de ha a sokkal erősebb német veszélyt, német nyelvi hatást kibírtuk, akkor talán reménykedhetünk abban, hogy ezt az amerikaiangol-mániát is „túléljük”.

De ezzel nem akarom kisebbiteni a kérdés jelentőségét! Csakhogy a törvénnyel kapcsolatban én is szkeptikus vagyok, ugyanis nem világos, hogy mit tartalmazhatna egy ilyen törvény, és miként lehetne betartatni, ahogy már erre is utaltak az előttem szólók. Ahogy az egyik Édes Anyanyelvünk-beli cikkben is benne volt, a magyar nyelvtörvény itt Magyarországon természetesen csak az itt élő nemzetiségek saját nyelvtörvényével együtt készülhetne el és jelenhetne meg; ez elvben igaz, csak képzeljük el azt a helyzetet, amikor esetleg vélemények, illetve panaszok áradata érkezne, hogy most ki melyik passzust hogyan sértette meg; vagy mondjuk egy diák följelenti a tanárát, mert ezt vagy azt a passzust nem tartotta be. No de ez vízió csupán...

Még egy adalékot hoztam. Gábor is említette ezt a bizonyos rendeletet, amellyel az intézetben egy ideig küszködtünk. Ez egy törvényerejű rendelet 1989-ből, a cégbíróságok megalakulásakor született, az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete, ebben szó szerint benne van, hogy „A cég elnevezésében elsősorban magyar és meghonosodott idegen szavak, valamint bejegyzett saját védjegyre vagy szabadalomra utaló szavak szerepelhetnek, nevet tartalmazhat természetesen idegenes formában is, de az elnevezésnek meg kell felelnie a magyar nyelv és helyesírás szabályainak”. Véleményezésre a törvényhozó az Akadémiát, a Nyelvtudományi Intézetet jelölte meg annak idején. Körülbelül 2-3 hónapig tartott is valóban, hogy a cégbíróságok véleményezésre hozzánk küldték a kérelmeket, de azok a bizonyos kiskapuk, amelyek minden törvénynél nálunk különösen hamar kinyílnak, bizonyára itt is megnyíltak, mert a levelek elmaradtak.

Egy nyelvtörvény betartását nehéz tehát elképzelni, azt viszont másokkal együtt mi is valóban érezzük, hogy egyrészt segítséget, ajánlást, biztatást várnak az emberek, másrészt pedig valamiféle állásfoglalás feltétlenül szükséges volna a politikusok, az országirányítók számára is. Meg kellene fogalmazni, hogy mi mindről is van szó tulajdonképpen. Két nagyon fontos szempontra újra felhívnam a figyelmet (itt már elhangzott, én csak nyomatékosítani akarom): az anyanyelvi oktatás a legfontosabb terület, hiszen bármennyire szükséges a mindennapi nyelvművelés, azért az iskolában dől el a közeljövő nyelvhasználata. Elsődleges kérdés tehát az általános iskolai és a középfokú anyanyelvi nevelés ügye. Még olyan konkrétumokat is belefogalmaznék ebbe az előterjesztésbe, bár sokszor megtettük ezt is, és hatástalan, hogy nőjön a nyelvtanórák száma, és hogy térjünk vissza a stilisztika meg a retorika oktatásához.

A másik pedig (ezt is konkrétan belefogalmaznám a véleményünkbe) az alapkutatók fontosságát. A magyar nyelvvel foglalkozó alapkutatóknak a lehetőségét újra teremtsék meg! Ebbe most beleérttem a kéziszótárak készítésétől kezdve a tudományos alapkutatókat, hiszen a pedagógia is erre épül. Kérem, hogy ezt a két szempontot (még ha hiábavalónak tűnik is) fogalmazzuk bele az előterjesztésbe, hogy legalább legyen ott, hogy ne kelljen később szemrehányást tenni magunknak!

Sebestyén Árpád:

Tisztelt bizottság, én is a nyelvtörvény ellen vagyok. Részben mert a külföldi hasonló kísérletek vagy kudarcot vallottak — például a franciaországi —, vagy nagyon rossz visszhangot keltenek bennünk — mint a szlovákiai vagy a romániai, amelyek az elvakult nacionalizmus megtestesülései, az alapvető emberi jogok megsúfolói. Másrészt attól tartok, hogy ha nálunk egy nyelvvédő jellegű törvény kerülne az Országgyűlés elé, a szlovákiai és a romániai közvélemény megnyugodhatna: mibennünk is éppen olyan kisebbségellenes nacionalizmus munkál, mint öbennük.

De bármilyen nemes célú nyelvvédő törvényjavaslat kerülne is a magyar országgyűlés elé, a jelenlegi túlpolitizált közhangulatban a vita a pártok közötti marakodássá fajulna. Hiszen naponta látjuk, halljuk, hogy a nemzeti érzést a pártok kisajátítják, magukat nemzetieknek titulálva a másikat nemzetietlennek minősítik. Egy ilyen léghörű országgyűlésben a nyelvtörvény vitája csak kárára válna az anyanyelv ügyének: a pártpolitikai acsarkodás ürügyéül szolgálna. Erre a magyar nyelvnek nincsen szüksége.

Ami mármost a dolog másik oldalát illeti, valamit feltétlenül tennünk kellene: akadémiai bizottság lévén nem maradhatunk közönyösek. Sajnos, rossz előjelek vannak előttünk. Már létező rendeleteknek a közigazgatás nem képes érvényt szerezni. Városaink utcakepe elborzasztó az idegen nyelvű feliratok, cégnevek miatt. Pedig a cégbíróságokat rendelet kötelezi, hogy a vállalkozások megnevezésében a magyar nyelv szabályait tiszteletben kell tartani. Úgy látszik, a cégbejegyzések engedélyezésekor erre semmiféle tekintettel nincsenek. A cégbíróságok nem tudják vagy nem akarják érvényesíteni a cégnevekben a magyar nyelv szabályaihoz való igazodás előírását. Lehet, hogy ott nincs alkalmas ember, aki ebben illetékesnek tartaná magát, aki megbízna magyar nyelvérzékében, el merné utasítani az idegen szavak invázióját. Vállalni kellene, hogy minden kétes ügyben legyen kötelező anyanyelvi szakértő megkérdezése. Ilyen munkára nemcsak az akadémiai Nyelvtudományi Intézet munkatársai lennének felkérhetőek — az egész országra nem győznék a munkát —, de mindenütt vannak lelkes nyelvművelők, magyartanárok TIT-munkatársak, egyetemi, középiskolai oktatók, akik megfelelő díjazás esetén tanácsot adhatnának a cégbíróságoknak nyelvi tekintetben.

Magam attól sem rettennék vissza, hogy a már elkészült, anyanyelvi szempontból hibás cégtáblákat az engedélyezők vagy a névadók költségére leszedessem, és helyesre cseréltessem, hiszen ezek nem felelnek meg a cégbírósági előírás nyelvi követelményeinek. Ha pénzünkbe kerülne, meggondolnák a hibázók, és szívesebben fizetnék ki a csekélyke szakértői díjat.

Mi értelme lenne új anyanyelvi törvényt hozatni az Országgyűléssel, ha a meglévő rendeleteknek sem tudunk érvényt szerezni? Az Országgyűlés egyébként sincs hivatása magaslátán anyanyelvünk kérdéseiben. A reklámtörvény tárgyalásakor például haborozás nélkül leszavazta azt a javaslatot, hogy benne legyen a nyelvi helyesség követelménye. Honatyáink anyanyelvi kultúrájáról jobb nem beszélni. A múlthoz képest csak egy erényük van: nem papírból olvassák fel beszédüket.

Benkő Loránd:

Az Akadémián is, a magyar társadalomban is bizonyos ennek az ügynek az időszerúsége. Minden eddigi tapasztalat ellenére is úgy summázom a teendőket, hogy a vasat igenis ütni kell. Nem erőszakos módszerekkel, hanem inkább a közvéleményben rejlő affinitást kellene valahogy kihasználni. Ez az egyetlen lehetőség, amivel valamit talán el tudnánk érni. A „nyelvtörvény” szót ebben az ügyben ki se nagyon ejteném. Annál is inkább, mert a nyelvtörvényben ma Magyarországon sok mindennek benne kell lennie. Így a cigányproblémának, a hazai nemzetiségi nyelvek problematikájának, a határon túli magyarság ügyének. Ezek közül még talán az utóbbi az, amelyben mi leginkább kompetensek lehetnénk. De mindezek olyan súlyos, nagy kérdések, amelyek rögtön a politika mezejére vezetnek. Ne foglalkozunk tehát mindjárt a törvénnyel, hanem inkább azzal, hogy a magyar anyanyelv szolgálatában mit tudnánk a továbbiakban tenni. Próbáljuk ezt végigvinni az Akadémia hivatalos fórumain is abban a reményben, hogy a végén valami mégis történni fog az ügy érdekében.

Azért akadozom csak, mert én sajnos, ebben az egész ügyben nem vagyok egészen optimista. Megtanított rá az élet, az elmúlt évtizedek meg a jelen is, hogy ne legyek az. Se abban nem vagyok optimista, hogy mindezt rendeletekkel, kardlapokkal, egyebekkel el lehet intézni, se abban, hogy ma olyan társadalmi hozzáállást, mozgalmat tudunk gerjeszteni, akár szűkebb körökben, akár a társadalom szélesebb mezején, amellyel ezt az ügyet valamennyire a helyére lehet tenni.

Ennek ellenére sem akarok itt semmiféle pesszimista hangokat pengetni, azt mondani, hogy „vanitatum vanitas”, ne csináljunk semmit.

Egyetértek azzal, hogy ennek a bizottságnak az állásfoglalás igenis feladata, még akkor is, ha kevés pislákoló fényt lát az alagút végén. Még akkor is tennie kell valamit, mert ki tegyen, ki szóljon, ha ez a bizottság se szól. Tehát teljes mértékben helyeslem azt, hogy ez a bizottság a kérdéssel behatóan foglalkozik, és egyetértek mindazokkal, akik szerint minden nehézség, baj, probléma ellenére is az ügygel való szembenézés megkerülhetetlen.

Tudniillik benne van ez azért a levegőben, a társadalom levegőjében is, csak épp ez a léggörmost nem alkalmas arra, úgy érzem, hogy átütő eredménnyel kecsesgetne.

Még csak nem is csupán politikai problémákat feszegetnék, amint elhangzott, hogy ha az egyik párt ezt fogja képviselni, akkor a másik rögtön amazt képviseli, és a parlamentben teljesen üres kotyogássá válhat ez a törekvés. Hanem szellemi közéletünk se jó, az egész dekadens magyar szellemi közélet sem azt jelzi, hogy most itt az alkalmas idő a nemzeti nyelv ügyeinek előtérbe állítására.

Ez a bizottság a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának a bizottsága, az I. Osztály pedig az Akadémia elnökségéhez tartozik. Bizottságunk tehát vigye, vitesse ezeken a fórumokon végig a javaslatát! Tudniillik az nem járható út, azt hiszem (bár lehet, hogy én félreértettem azt, amire Grétsy László utalt), hogy a bizottság forduljon közvetlenül a legszélesebb nyilvánossághoz, s próbáljuk a sajtóban egyedül mi terjeszteni az elgondolásainkat. Nyilván nem sértem meg a bizottságot (én is tagja vagyok), de a mi testületünk „kicsi fiú” ahhoz képest, hogy e főbenjáró ügyben valamit tudjon csinálni. Lehet, hogy végül is az Akadémia sem fog tudni semmit tenni, de mivel a mi bizottságunk az Akadémia bizottsága, bizony, végig kell vinni a dolgot a legális fórumokon, jól átgondolt, nem maximalista, hanem minimalista javaslatokkal. (A minimalitást nem

abszolút, nem pejoratív értelemben értem, hanem úgy, hogy a reális lehetőségekkel számolunk.) Javaslatainkat végig kell vinni először is az I. osztályon. Hogy aztán az osztály a javaslatokkal mit csinál vagy mit nem, az az osztály dolga. De persze az osztálynak hivatalból tovább kell vinnie mindezt az elnökségbe. Ha tehát ebben a kérdésben ma Magyarországon valamit egyáltalán lehet tenni, azt — egyetértve mindazokkal, akik erről előbb szóltak — nem elsősorban politikai szinten kellene tenni, a parlamentet ki kellene kapcsolni ebből a dologból. Az Akadémia a maga tekintélyével (remélhetőleg van még tekintélye) talán tud tenni, elindítani valamit. Ehhez azonban egy nagyon jól átgondolt, jól megfogalmazott bizottsági javaslat kell, ami elmegy az osztályra, az osztály a megfelelő fórumokon viszi tovább az elnökségbe.

Nem vagyok persze teljesen optimista, mert visszaemlékszem arra a bizonyos akadémiai ülésre, amire Grétsy Laci is utalt, és ami egy efféle ügyről szólt. Ezelőtt vagy tizenöt évvel megboldogult Lőrincze Lajos barátunkkal együtt mi ketten tettünk egy előterjesztést, ami végig is ment az Akadémia minden fórumán.

A felvetett probléma lényege ugyanaz volt, mint most, csak egy kicsit leszűkítetten: akkor elsősorban az idegen szavak fölösleges, zavaró használatának kérdése vetődött föl. Ma ennél sokkal szélesebb keretű és nagyobb súlyú a kérdés, mert nemcsak az idegen szavak azóta is sűrűsödő használatának ügyéről van szó ma már, hanem nagyon sok minden egyébről, aminek részleteibe ne bocsátkozunk most bele. Nemcsak a Magyar Tudományban volt olvasható akkor ennek a vitának a mi részünkről a vitaindítója meg az összefoglalója, hanem — mint már mondtam — volt egy akadémiai ülés is ebben a tárgyban. Azon az akadémiai ülésen sorra szólaltak fel az akadémikusok, az I. Osztály akadémikusai jórészt ellene, más osztályok akadémikusai főként mellette. Így álltunk akkor a szűkebb szakmai körben!

Kérdés, vajon hogyan állhatnánk ma. Ennek ellenére sem szabad a reményeket feladni.

Fábián Pál:

Kérem Grétsy Lászlót, hogy összegezze röviden a vita tanulságait.

Grétsy László:

Köszönöm a felkérést, s valóban rövid leszek, hiszen kiderült, hogy nagyjából megegyezik a bizottság tagjainak a véleménye. Nem minden rész kérdésben, de ezt talán nem szükséges most külön-külön elmondanom. Hogy egyet mégis említsek, ilyen például a magyar nyelv hete megítélése, ugyanis ez a hét — s ezt most Fábián tanár úrnak mondom — idén sokkal sikeresebb volt, mint a korábbi években. Hatszáz előadás a mai körülményekhez képest nem kevés, a központi megyében magamnak is jó tapasztalataim voltak, de ennek ellenére nekem is az a véleményem, hogy minden megyének külön meg kell harcolnia a magyar nyelvért a kis helységekből, ott rengeteg áldozatvállalásra van szükség.

Abban tökéletesen egyetérték a tisztelt bizottsággal, hogy nem látja sem hasznosnak, sem időszerűnek semmiféle nyelvtörvény emlegetését. Azt viszont ugyancsak kivettem többük szavaiából — Fekete Ferenc, Kardeván Andor, Fábián Pál, Heltainé Nagy Erzsébet, Sebestyén Árpád —, hogy kellene azért valamiféle rendeletek, utasítások, más rendeletekbe beiktatott nyelvészeti vonatkozású előírások. Én ezeket nagyon fontosaknak, eredményre vezetőeknek érzem. Az 1986-87-es törvény, amelyről Kemény Gábor is szólt, abban az időben bizonyos visszatartó erő volt. Akkor két-három évig nem volt olyan rossz az összkép, mert a nyelv ellen véteni akaróknak legalábbis keresniük kellett a kikapukat. Ha van egy rendelet, belső utasítás — de hangsúlyozom: nem törvény, amelyet a parlament elé kell vinni, mert ott bármilyen javaslat a politika martalékává válhat, s az anyanyelv ügye fontosabb annál, mintsem hogy ennek kockázatát vállaljuk —, akkor az visszatartó erejű lenne, amelyet persze időnként frissíteni, korszerűsíteni is lehet. Igaz, joggal

említette Tolcsvai Nagy Gábor, hogy akkor már a nyelvészeknek is lesz feladatuk, mert ahol van ilyen rendelet, ott mindig van meg nem értés is; nem tudják értelmezni, hogy megfelel-e a szóban forgó vállalat- vagy cégelnevezés. De ennyit vállalni kell, s majd az egyetemi oktatók is beszállnak, ha nagyon kell. Végső esetben a minisztérium alapít majd egy ezzel foglalkozó kis munkacsoportot, hiszen az akkorra már minisztériumi kötelezettség lesz, nem a nyelvészek kötelessége. Úgy érzem, közülünk mindenki fontosnak érzi, hogy legyenek ilyen szabályozó, útbaigazító előírások. Aztán hogy ezeket ki kéri számon, az tulajdonképpen már nem a nyelvész dolga.

Mi már elébe is mentünk egy kicsit a dolognak, ami az Anyanyelvpolók Szövetségét illeti. Nem akartam eddig emlegetni, de a témával teljesen egybevág, amit most mondani fogok. 1995 októberében az Anyanyelvpolók Szövetsége küldött már egy levelet az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő Bizottságának. Deme Lászlóval ketten írtuk alá, Salamon László volt akkor a bizottság elnöke. A levelet a szlovák nyelvtörvény váltotta ki, s a következő állt benne:

„Tisztelt Képviselő Úr! A szomszédos (és egyes távolabbi) országokban meghozott vagy kidolgozás alatt levő »nyelvtörvények« hírére egyre többen vetik fel egy hasonló törvény ithoni megalakításának gondolatát. Az anyanyelvnek megfelelő módon és eszközökkel való védelmét mi is fontosnak tartjuk, ám az általunk — részben csak híradásokból — ismert nyelvtörvényekről az a véleményünk, hogy azok monopolisztikus szándékúak és kizáró vagy legalábbis korlátozó hatásúak, márpedig ebben semmiképp sem volna kívánatos követnünk őket. Nézetünk szerint e kérdés megnyugtató rendezéséhez nem is nyelvtörvényre van elsősorban szükség, hanem egy olyan, az Alkotmányba belefoglalt elvi útmutatásra, amely az országunkbeli összes anyanyelv használatáról egységesen rendelkezik, s amely esetleg egy későbbi, akár csupán egy-egy területre — például a tömegtájékoztató eszközök nyelvhasználatára stb. — kiterjedő szabályozáshoz kiindulópontul vehető.”

Levelünket vissza is igazolta az Alkotmány-előkészítő Bizottság már egy héten belül. Jelezték, hogy nagyon köszönik az észrevételt, érvényesíteni fogják, beledolgozzák a készülő szövegbe. Még csak tervezet jelent meg, úgyhogy végleges képet még nem alkothatunk, de örülök, hogy a mi bizottságunk is hasonlóan vélekedik a kérdésben. Nem a nyelvtörvényt kell tehát szorgalmazni, hanem azokat az útbaigazító vagy akár rendeletszerű előírásokat, amelyek egy-egy tárcával vagy szűkebb szakterülettel — többek között a rádióval, televízióval — megbeszélhetők.

Úgy gondolom, a bizottság fel is hatalmazza azokat, akik nyelvművelőként szükségszerűen gyakrabban szerepelnek a nyilvánosság előtt, hogy tájékoztassák a nagyközönséget állásfoglalásunkról. Határozottan jeleznünk kell a véleményünket, ellenkező esetben azzal támadnák meg az Akadémiát és az Anyanyelvpolók Szövetségét, hogy hallgatunk, amikor pedig szólunk kellene. Pedig mi nem akarunk hallgatni, csupán szükségesnek tartottuk a kérdés alapos megfontolását, mivel nagy horderejű dologról van szó. Most már kimondhatjuk, hogy egy általános érvényű nyelvtörvényt szükségtelennek, sőt a jelenlegi körülmények között károsnak tartunk, az egy-egy területre vonatkozó korlátozó, szabályozó, útbaigazító jellegű utasításokat, előírásokat ellenben nagyon is szükségesnek ítéljük. Egyetértek elnökünk, Fábíán Pál javaslatával, hogy az itt elhangzottak szellemében készítsünk elő egy alapos, megfontolt feljegyzést, s ezt juttassuk el az Akadémia I. Osztályához, majd az Elnökséghez is, közben pedig — a rádió, a televízió és a sajtó révén — a nagyközönséget is kellőképpen tájékoztassuk a kérdés lényegéről. Ezzel egyrészt máris tettünk valamit az ügy érdekében, másrészt pedig meggyőződésem, hogy ennek lesz folytatása, többek között már abban is, hogy e kezdemény visszatartó ereje előbb-utóbb érvényesül majd a kereskedelmi életben, a reklámok nyelvzetében is.

Fekete Ferenc:

Két nagyon rövid megjegyzést szeretnék még tenni. — Bővítsük ki az érdekeltet és a bevonandók körét oly módon, hogy a társadalmi szervezetek és szövetkezetek szabályozó intézkedéseiben is szerepeljenek a nyelvvédő utasítások. — A másik megjegyzésem pedig — mely ha nem is oldja,

de legalább némileg enyhíti Benkő Loránd indokoltan pesszimista megközelítését — az, hogy sok neves személyről tudunk, akik nem nyelvészek, de ugyanúgy óhajtják nyelvünk javát, mint mi. Rájuk is számíthatunk!

Fábián Pál:

Az az érzésem, tisztelt bizottság, hogy Benkő tanár úr tulajdonképpen azt a közvélekedést összegezte, ami itt kialakulni látszik. Véleményem szerint egy, a Benkő tanár úrtól végigjárandó útra egy alapos javaslatot kellene magunkkal vinni, melyet bevált szokás szerint egy kisebb ad hoc bizottságnak kellene megfogalmaznia. Grétsy Lászlót mindenképpen kérném erre a munkára, és én is felajánlom a részvételemet. Kérdezem Kemény tanár urat, hogy vállalja-e a harmadik fogalmazó szerepét.

Kemény Gábor:

Nekem még, sajnos, nincs gyakorlatom az ilyen munkában, de természetesen elvállalom a feladatot.

Fábián Pál:

Köszönöm szépen. Nagyon megnyugtatónak találom az itt született határozatot.

Szabó T. Attila, Erdély nagy nyelvtudósa

Az elmúlt év, Szabó T. Attila születésének 90. évfordulója alkalmat adott az erdélyi és magyarországi tudományosságnak, hogy ismét emlékezetbe idézze a tíz éve elhunyt nagy erdélyi nyelvtudós alakját, munkásságát, mindazt, amivel a magyar nyelvtudományt, de az egyetemes magyarságtudományt is oly jelentősen gazdagította. Szülőhelyén, a Nagy-Küküllő megyei Fehéregyházán emléktáblával jelölték meg szülőházát, de hasonlóan maradandó emléket állított neki Balassa Iván: *Szabó T. Attila (1906—1987), Erdély nagy nyelvtudósa* című könyve, mely az évforduló tiszteletére a Püski Könyvkiadónál jelent meg. Balassa Iván, a magyar néprajz kiváló tudósa pályáját 1940-ben Szabó T. Attila mellett kezdte a kolozsvári egyetemen, ahová mindkettőjük mestere: Csűrű Bálint, a magyar nyelvjárás kutatás elindítója irányította, hogy az erdélyi népnyelv és népélet tanulmányozásában Szabó T. Attilának segítségére legyen. Együttműködésüket a történelmi viszonyok rövidre szabták, de nem szakíthatták szét szakmai és emberi kapcsolatukat, mely életre szólónak, sőt azon túl is tartónak bizonyult. Bizonyítéka ez a könyv is, egy rendkívüli tudományos életpálya hú krónikája és szakavatott méltatása, de még ennél is több: Szabó T. Attila tudósi és emberi portréja, melynek megrajzolásában a tisztelet és szeretet vezeti a szerző tollát. A saját és mások személyes emlékeinek föllevenítése, a rengeteg idézet Szabó T. Attila hozzá írott személyes hangú leveleiből, a családtagok, munkatársak, volt tanítványok megszólaltatása, az életutat végigkövető sok fénykép élményszerűvé teszi az egész könyvet, a „szakmai fejezeteket” is, kiváltképpen pedig az elsörendűen az ember, a tudós, a professzor bemutatásának szentelt záró fejezetet.

Míthogy e sorok írója is nagyon közelállónak érezte és érzi magát ma is egykori professzorához, tanítómesteréhez, Szabó T. Attilához, akinek sok évtizeden át legközvetlenebb munkatársa volt, nemcsak örömmel szeretném üdvözölni ezt a kitűnő könyvet, hanem mély hálával is a szerző iránt, aki — bár Szabó T. Attila tevékenységét élete nagyobbik részében nem figyelhette közvetlen közelből — nagy gondnal és utánajárással gyűjtötte össze könyvének anyagát sokunkkal beszélgetve és kéziratát is elolvastatva, hogy hitelesen és részletesen mutathassa be Szabó T. Attila életpályájának minden szakaszát és munkásságának minden területét.

Eszerint tagolja a szerző könyvét három fő fejezetre: *Az életút* (13—46. l.), *Az életmű* (47—108. l.), *Az ember, a tudós, a professzor* (109—24. l.). Az életműről szóló főfejezet nyolc alfejezetre tagolva mutatja be és emeli ki a Szabó T. Attila tudományos profiljára olyannyira jellemző sokirányúságot, melynek széles sugara kiterjedt a tudománytörténet, az irodalomtörténet, a népköltészet, sőt a néprajz területére is, fókuszában pedig a hely- és személynévtörténet, a nyelvjáráskutatás, legfőképpen pedig a nyelvtörténet állt. A Szabó T. Attiláról szóló fejezeteket mintegy közrefogja *A magyar nyelvtudomány Erdélyben* című bevezető fejezet és *A Kolozsvári Magyar Nyelvészeti Iskoláról* szóló zárófejezet, mely múlthoz és jövőhöz kapcsolva érzékelteti „Erdély nagy nyelvtudósának” meghatározó szerepét és jelentőségét. A könyv Függelék részében Szabó T. Attila közleményeinek könyvésze és egy válogatás a Szabó T. Attilával foglalkozó írásokból kapott helyet segítve a szakembereket, de az érdeklődő olvasót is a további tájékozódásban.

Az alábbiakban nem szabályos ismertetés formájában kívánom a tisztelt olvasók figyelmét Balassa Iván Szabó T. Attiláról szóló könyvére felhívni. Nem ismertetni, nem kiegészíteni, még kevésbé bírálni akarok, hanem vele együtt emlékezni és emlékeztetni mindazokra az el nem múltó értékekre, amelyekkel Szabó T. Attila művei népünk és nyelvünk ismeretét a szaktudományokban, de azon túl is gyarapították, és szeretném néhány személyes benyomással tovább árnyalni azt a képet, melyet a szerzőnek sikerült e kivételes tudósi alkatról oly élethűen megrajzolnia.

Egész életművének eszmei foglalata az a tudósi ars poetica, amelyet saját magát így fogalmazott meg: „...engem kora kezdettől tudatos célszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebről a mindenkori közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekelték [...], egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyek-

nek megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezetem népi társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb meg újabb lépések megtételét jelentette [...] úgy azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldásában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálni” (Anyanyelvünk életéből 12—3).

Átfogó, a népi-társadalmi múlt minden területére kiterjedő érdeklődése a harmincas évektől kezdve sokféle irányból gyűrűzik későbbi legfőbb munkaterülete, a magyar nyelv erdélyi múltjának kutatása felé. A régi erdélyi irodalom feledésbe merült alkotói és alkotásai, középkori népköltészetünk virágénekei, a néprajzi hagyományok, a népiség- és településtörténet vizsgálata felől érkezik el történeti érdeklődésének első nyelvtudományi tárgyához: a helynevekhez. A földrajzi, társadalmi, néplélektani és nyelvi történelem e közös produktumai a legmegfelelőbb tápot nyújtják a komplex vizsgálódásra, s ugyanakkor bevezetik a levéltári bűvárlatba is, mely a múlt eleven átélésének képességével ajándékozza meg, és kifejleszti konkrét, hiteles nyelvi anyagon alapuló valóságglátását. A pályakezdés sokoldalúsága, a szülőföld iránti egyetemes érdeklődés meg a levéltári kutatásban a múlttal való közvetlen találkozás élménye meghatározó erejű Szabó T. Attila és a hosszú ideig legfőképpen általa képviselt erdélyi magyar történeti nyelvtudomány sajátos koncepciójára és fejlődésére nézve.

A kezdő kutató szerteágazó társadalomtudományi érdeklődése szerencsésen nőtt át azzá a módszertani elvvé az érett nyelvtudósnál, hogy a nyelv és a nyelvet beszélő ember szétválaszthatatlan, és a nyelv múltjába behatolni nemcsak önmagáért érdemes, hanem a művelődéstörténetnek azokért a gazdag tanulságaiért is, amelyek a nyelvi jelenségek történetének háttérben feltáruznak. Nem véletlen tehát, hanem ennek az ember- és társadalomközpontú nyelvtudományi koncepciónak az egyenes következménye, hogy mindvégig a szókincstörténet marad kedvenc munkaterülete. A nyelvi rendszer önmozgásánál jobban érdekli a hajdani történelmi-társadalmi lét közvetlen nyelvvormáló ereje, „a szó és az ember” kapcsolata. Ennek köszönhetően nemcsak seregnyi élő és kihalt szónak és szólásnak a történetét írta meg, személy- és földrajzi nevek ma már érthetetlen alapszavát magyarázta és fejtette meg, de ezzel párhuzamosan az erdélyi népi élet számos régi elemére, egykori mesterségekre, gazdasági, hivatali és céhéletbeli hajdani állapotaikra meg a történeti múlt számtalan más részletére vetített fényt. (Csak egyetlen konkrét példát említünk itt: a magyar felező számnevek pl.: *másfél, harmadfél, negyedfél* stb. vizsgálata során egy sajátos, feltehetően igen ősi számolásmódot következtetett ki.)

Saját tudományos életpályájára, de műveinek minden bizonnyal hosszú utóéletére nézve is legnagyobb hatásúnak a közvetlen forráskutatásban, a levéltári forrásanyag feltárásában és sokoldalú kiaknázásában felmutatott páratlan eredményei bizonyulnak. A magyar nyelvű írásbeliség erőre kapása a hivatali és magánéletben az erdélyi fejedelemség idején, a XVI. századtól kezdve pazar bőségű, a nyelvi kutatás számára új és kiaknázatlan anyagot kínál az erdélyi levéltárakban, és rádöbben a fiatal kutatót: csakis erre támaszkodva ismerhető meg a szülőföld nyelvi múltja a maga valóságában. A közvetlen forráskutatás, a nyelvtörténeti forrásanyag nagy bőségben való feltárása emelkedik tehát elsődrendű feladatává, sőt szenvedélyévé, mely egész életén át, utolsó napjáig végigkíséri. Nemcsak a gyűjtőmunka fontosságának tudata, hanem a levéltári kutatás megejtő varázsa is egy életre lenyűgözi. Ihletett szavakkal így vall erről: „...a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezetté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába leselkedik bele, úgy, hogy ... a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámitó, veretes nyelvi gazdagságban suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha — van füle a hallásra” (Anyanyelvünk életéből 15). A magyar nyelvű erdélyi írásbeliség legkülönfélébb iratfajtáiból: végrendeletekből, birtok- és szolgálatösszeírásokból, törvénykezési és más jegyzőkönyvekből, jobbágy- és nemesi levelekből, naplókából, anyakönyvekből stb. az adatok tömkelegét bányásza ki Szabó T. Attila lankadatlan levéltárkutató szenvedélye, megsokszorozva erőit úgy, hogy nem egy ember, hanem népes munkaközösségek teljesítmé-

nyével felérőt végezzen. Ebből alkotta meg életművének nagy összefoglalását, az erdélyi magyar nyelv múltjából öt évszázadot bemutató nyelvtörténeti szótárát: az *Erdélyi magyar szótörténeti tárt*.

Már első kötetének megjelenése valósággal lenyűgözte nemcsak a szakembereket, hanem a legszélesebb olvasóközönséget is. Erdélyben oly nagy példányszámban fogyott el, mintha nem is tudományos munka, hanem izgalmas regény volna. Mint ahogy az is: az erdélyi múlt öt évszázadot átfogó nagyregénye. Nem pusztán szógyűjtemény, hanem már-már történeti szöveggyűjtemény, melyben eleven erővel hangzik fel a régi magyar nyelv megannyi árnyalata a fejedelmi udvari stílus csiszolt fordulataitól, a közéleti iratok hivatalos, a magánlevelek familiáris nyelvén át a tanúvallatások szokimondó beszédmódjáig. Az erdélyi magyarság elhallgatásra ítélt történelmi múltját láttatta meg és mutatta fel nemcsak hazai, hanem nemzetközi szinten is, ahol széleskörű érdeklődést és elismerést váltott ki. A mű monumentalitása egy szerkesztői munkaközösség létrehívását tette szükségessé — melynek e sorok írója is tagja —, s így Szabó T. Attila életében 5 kötete készült el a tárnak. Az ötödik kötet megjelenését azonban — a legkeményebb diktatúra idején — már hiába vártuk, hiába várta Szabó T. Attila. De ő kitűzött céljait és vállalt feladatait sohasem tette külső körülményektől függővé, s erre nevelte munkatársait is. Így hát a megjelenés reménye nélkül, de ugyanúgy dolgoztunk tovább, és már a VI. kötetrel is majdnem készen voltunk, amikor egy szerkesztői munkaülésem hiába s már aggódva vártunk rá. Csak a dermesztő hír jött: ne várjuk, és már soha többé... Szerkesztményeinkkel aktatáskájában munkaértekezletünkre igyekezve, az utcán percek alatt elragadta a halál. Ott és akkor megfogadtuk: a Szótörténeti Tárt tovább-szerkesztjük úgy, ahogy az ő irányításával tettük, és tenni fogjuk mindaddig, míg Szabó T. Attila nagy művét befejezzük. Azóta újabb kötetek készültek el, és a múlt évben már a VIII. kötet jelent meg a budapesti Akadémiai Kiadónál.

Elfogultság nélkül állítható, hogy a nyelvtörténeti szótárnak attól az új típusától, amelyet a tár képvisel, a kutatás nagymértékű fellendülését várhatjuk. Az eddigi nyelvtörténeti szótárakénál többszörösen gazdagabb adatanyaga, a nyelvföldrajzi és nyelvészociológiai, valamint stíluszintbeli vizsgálatokat is lehetővé tevő közlésmódja, az adatanyag mai nyelvvel szinte érintkező időhatárig való kiterjesztése, a szócsaládok teljes közlése, a román, német, latin szókölcsonzések teljes számbavételének igénye stb. előrevetíti e szótár jelentőségét a nyelvtörténet minden ágának továbbfejlesztésében, a nyelvjárástörténet és általában a beszélt nyelv történeti kutatásának kibontakozásában, sőt rendkívül sokrétű történeti információs tartalma folytán más társadalomtudományok számára is forrásértékű.

Így Szabó T. Attila úttörője, és egyik legelső tudatos művelője volt a magyar nyelvjárástörténeti kutatásoknak is, hiszen az Erdély különböző vidékeire lokalizálható gazdag levéltári forrásanyaggal való foglalkozás folytán mindenki mást megelőzve fölismerte a nyelvföldrajzi és nyelvtörténeti szempont összekapcsolásának jelentőségét. Az ő ilyen jellegű tanulmányai egyetemesebb vonatkozásban is módszerformáló példák, és teljes jogot adnak arra, hogy Szabó T. Attilát a történeti nyelvföldrajz úttörőjeként tartsuk számon.

A román—magyar nyelvi kapcsolatok történelmi múltjának a feltárásában Szabó T. Attila kutatásainak szintén rendkívüli jelentőségük van. A korábbi eredmények újraértékelésével, a XVI—XIX. századi erdélyi magyar nyelvjárások román eredetű elemeinek történeti adatolásával és számos kölcsönszó beható vizsgálatával egy nagyszabású történeti szintézist készített elő, melynek kiadásra való véglegesítésén munkatársaival együtt épp élete utolsó éveiben dolgozott. Egy négytagú munkacsoporttal — ennek is tagja lehettem —, több mint egy évtizednyi munkával készült el *A magyar nyelv feudalizmuskori román kölcsönszavai* című szótörténeti monográfia, mely okleveles és nyomtatott (irodalmi és szótári) forrásokból gyűjtött anyag alapján közel ezer román kölcsönszónak, illetve szócsaládjának az életét mutatja be a XV. századtól a múlt század közepéig, nemcsak adattári szerkesztésben, hanem szótörténeti magyarázatokban, valamint olyan tanulmányokban, amelyek a következő fontos kérdésekre adnak választ: mikor és milyen okok

közrejátszása folytán kerültek be román kölcsönelemek a magyar nyelvbe, mi volt a szókölcsönzés gazdasági-társadalmi háttere, hogyan alakult a kölcsönszók élete az átvevő magyar nyelvben, az egyes szóknak milyen alak- és jelentésváltozatai, szócsaládjai fejlődtek, milyen földrajzi elterjedésben és stíluszinten voltak járatosak stb. Azok a szófajtó és egyéb közlemények, amelyek a munkálatok során Szabó T. Attilától, illetve munkatársaitól megjelentek, arról tanúskodnak, hogy e nagyarányú munkálat a szókölcsönzés vizsgálatát elméleti-módszertani szempontból is továbbfejlesztette, mielőbbi megjelentetése tehát mind a magyar, mind a román nyelvtudomány, mind pedig a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának általánosabb szempontjából igen fontos és sürgető volna.

A névtudományban szintén kezdeményező és megalapozó szerepet tölthettek be Szabó T. Attila elméleti jellegű tanulmányai, helynévi tájmonográfiái, történeti személynévtanulmányai, névmagyarázatainak számai, amelyek számottevően előbbre vitték névtani ismereteinket elvi-módszertani tekintetben is.

A korszerű magyar helynévgyűjtés elindításában, szempontjainak és módszereinek kidolgozásában Szabó T. Attila programhirdető tanulmánya (*A helynévgyűjtés jelentősége és módszere* 1934) egy azóta felvirágozott tudományágat indított útjára. A elsők között ismerte fel és hangsúlyozta a helynevek vizsgálatából leszűrhető sokrétű tanulságok számos tudományágban hasznosítható voltát, és nyelvtudományi tevékenységének első lépéseitől kezdve — mint erre már utaltunk — a jelenkori, de még inkább a történeti helynévanyag gyűjtése és tanulmányozása munkásságában állandó lényeges vonulat maradt. A szülőföld vonzása itt is érvényesült: sorozatban tette közzé számos erdélyi tájegység magyar és román helynévanyagát, s ezek a helynévi adatközlő tájmonográfiák nemcsak elsők a magyar onomasztikában, hanem módszerük is maradandónak bizonyult. A helynévhasználat térbeli és időbeli különbségeit tükröző gazdag levéltári forrásanyag kiaknázása és megváltatása a helynevek százainak megfejtéséhez segítette hozzá. E tanulmányok így számottevően hozzájárulnak a helynévtörténet elvi-módszertani alapjainak továbbfejlesztéséhez.

Páratlan gazdagságú, félmilliónál több adatot tartalmazó magyar és román történeti helynévgyűjteményéből kiadványsorozatra telnék. Tudományos értékét, melyet a magyar és a román nyelvtudomány számára egyaránt képvisel, sejtetik a Szótörténeti Tárbá beledolgozott töredékei.

A magyar személynevek vizsgálata valamivel később, de szintén történeti alapon indult el. A személynevek és helynevek kapcsolatán, a művelődéstörténeti tanulságokkal szolgáló mester-ség- és foglalkozásneveken és családnévtimológiákon át terelődik Szabó T. Attila figyelme mindinkább az erdélyi régiség becenévállományára, melynek vizsgálata során ismét jelentős elméleti eredmény is születik: a magyar becézőnevek első következetes nyelvi rendszerezése.

Életművének e legkiemelkedőbb vonulatai mellett még hosszasan lehetne sorolni a nyelvtudomány más ágait — elsősorban a nyelvjáráskutatást —, sőt más tudományágakat is, mint például a régi irodalom, a folklórkutatás, a néphagyományok vizsgálata stb., amelyeket Szabó T. Attila munkássága szintén maradandó értékekkel gyarapított. Válogatott tanulmányainak hét megjelent kötete e ritka tematikai gazdagságnak lenyűgöző körképét tárja elénk. Az egyes kötetek: *Anyanyelvünk életéből* (1970), *A szó és az ember* (1971), *Nyelv és múlt* (1972), *Nép és nyelv* (1980), *Nyelv és irodalom* (1981), *Tallózás a múltban* (1985) és a halála után megjelent *Nyelv és település* (1988), melyet már fia: Szabó T. Ádám rendezett sajtó alá. A címek egymásutánja mintegy vezérszavakként jelzi Szabó T. Attila tudományos kutatómunkájának széles sugarát és fókuszait. Válogatott tanulmányainak és cikkeinek közzétett sorozatát szerzőjük tudniillik úgy tervezte meg, hogy mindegyik kötet körképet nyújtson legkedveltebb és legeredményesebben művelt munkaterületeiről, de ugyanakkor más-más súlypontelosztással az egyes kötetekből kiemelkedjék egy-egy tudományágak. Az átfogó tematikájú sorozatnyitó *Anyanyelvünk élete* című kötet a nyelvművelés elvi és gyakorlati problémáitól, a hely- és személynévtörténet, a román szókincsviszonyok és a nyelvöldrajz kérdéseiig szinte az egész magyar nyelvtudományt átfogó témakörrel indult. Az ezt követő *A szó és az ember* címet viselő kötetben a szerző központi munkaterületének, a magyar szókincsvizsgálat-

nak a körébe tartozó sok száz közleményéből találunk olyan válogatást, amely nemcsak a szavak és szólások életének sok eddig ismeretlen részletét tárja elénk, hanem azt a komplex vizsgálati módszert is, amellyel Szabó T. Attila a magyar szótörténeti kutatásokat megújította. A harmadik kötet, a *Nyelv és múlt* pedig — amint címe jelzi — szinte kizárólagosan nyelvtörténeti témájú írásokat tartalmaz, köztük olyan nagy jelentőségű, sok évtizedes kutatómunka elméleti és módszertani meglátásait összegező tanulmányokat, amelyeknek eredményei nélkül elképzelhetetlen lenne bármely ezutáni magyar hang- vagy alaktani, szókinctörténeti vagy akár névtani kézikönyv.

A *Nép és nyelv* című kötet középpontjában a néprajz, a népi élet, népi műveltség és a nyelv kapcsolatai állanak. A *Nyelv és irodalom* címet viselő kötet fókuszába Szabó T. Attilának a régi irodalom és népköltészet iránti érdeklődésére valló és tudománytörténeti tanulmányai kerültek. A kevésbé tematikus jellegű *Tallózás a múltban* című kötet után a *Nyelv és település* című sorozatzáró kötet az erdélyi településtörténet számos kérdésébe a helynevek tanúsága alapján bevilágító tanulmányt, névfejtést tartalmaz.

Szabó T. Attila tudományos hagyatékának teljes áttekintésére itt kísérletet nem tettünk. Csak felidézünk legmeghatározóbb vonásait, amelyek legmélyebben bevésődtek az utóbbi fél évszázad magyar nyelvtudományának arculatába.

Az emlékezés záróakkordjaként legyen szabad most személyesebb hangra váltanom. Nyelvtudományi tevékenységem legnagyobb elismerésének tartom azt, hogy a halála előtti évben készült, utolsó interjújában tanítványának vállalt, nevezett. Diákja voltam Szabó professzornak az egyetemen, azután tanársegéde lettem a kolozsvári Bolyai Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén, majd nyugdíjba vonulása után átvettem nyelvtörténeti előadásainak tartását. Kandidátusi értekezésemet is az ő irányításával készítettem. Magasra tette mindig a mércét, nem az ajnározó, sokat dicséző vezető volt, inkább igényes feladatokat adott, szerette „mély vízbe dobni az embert, hadd lássa, kiúszik-e” (többször hallottam ezt így tőle). De szakmai vagy akár köznapi beszélgetéseink során mindig éreztem, újból tanultam, ismét kaptam tőle valami értékes ismeretet, hasznos útmutatást, továbblendítő bátorítást és jó emberi szót is. De nem is annyira szavakkal, mint inkább személyes példájával nevelt. Azt hiszem, tudósok közt is kevés van, akinek élete annyira eggyé vált volna tudományának szolgálatával, mint Szabó T. Attiláé. Közismert volt róla, hogy a hajnal már rendszerint íróasztala mellett találta, mert délelőtt már a levéltárat kereste fel minden áldott nap, hogy — ahogyan ő mondta — elmerüljön a levéltári munka „gyönyörű unalmába”. Azt is az ő példája mutatta meg, hogy a kutatószenvédély megsokszorozza az erőt, és egy ember olyan rendíthetetlen munkával, mint az övé, kedvezőtlen körülmények között is „egyszemélyes intézménnyé” válhat (Jakó Zsigmond szavai Szabó T. Attiláról). Egyéniségének emberformáló erejét őrzik magukban mindazok, akiket kivételes tudósi és emberi nagyságának kisugárzása megérintett. Bizonyosság erre Balassa Iván Szabó T. Attilának szentelt kitűnő könyve is.

B. Gergely Piroska

7. Egyetemi Anyanyelvi Napok

Ebben az évben február 11—12-én hetedik alkalommal került sor az Egyetemi Anyanyelvi Napok rendezvényeire az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Az egyetem valamennyi karának hallgatói négy kategóriában teheték próbára tudásukat: szép magyar beszéd, helyesírás, nyelvhelyesség, versmondás; és az idén második alkalommal a nem magyar anyanyelvűek is versenyezhetek külön a számukra rendezett szép magyar beszéd versenyén.

Az Egyetemi Anyanyelvi Napok szervezőbizottságának tagjai voltak: Bolla Kálmán professzor (elnök), Földi Éva egyetemi adjunktus (titkár), Antalné Szabó Ágnes egyetemi adjunktus,

Balázs Géza egyetemi docens, Erdélyi Erzsébet főiskolai adjunktus, Juhász Dezső egyetemi docens, Szili Katalin egyetemi adjunktus.

A szervezők százhetven jelentkezést regisztráltak, sokan több kategóriában is indultak, sőt olyan versenyző is akadt, aki mind a négy vetélkedőn részt vett.

Bolla Kálmán szavait idézem: „(...) a magyar nyelv megtartásában és pallérozásában kiemelkedő szerepet vállaló szakmai műhelyekben, a tanárképző intézmények oktatóiban és hallgatóiban megvan a készség és eltökéltség mellett a kellő szakértelem is ahhoz, hogy az anyagi ellehetetlenülés nyomasztó és lehangoló körülményei közepette se szakadjon meg a nemes vetélkedők immáron hosszúra kovácsolt láncolata.” (In: Előszó. Egyetemi Fonetikai Füzetek 5. Bp., 1992. 5.) Ennek jegyében zajlottak az idei anyanyelvi napok is.

A kétnapos rendezvényorsorozatot február 11-én Szabó Miklós rektor úr nyitotta meg a BTK tanácsstermében. Azután a *magyar nyelvi művelődés helyzete, feladatai és távlatai* témakörben Kiss Jenő *A nyelv tudományos vizsgálata — madártávlati pillanatfelvétel*, Keszler Borbála *A magyar nyelv oktatásának helyzete és feladatai*, valamint Balázs Géza *Hogyan hat a tömegtájékoztató a nyelvhasználatunkra* című előadását hallgathatta meg az érdeklődő közönség.

A 11 órakor kezdődő helyesírási versenyen ötven résztvevő oldotta meg a tollbamondást és a tesztet. A bírálóbizottság tagjai — Fábíán Pál professzor (elnök), Antalné Szabó Ágnes egyetemi adjunktus (titkár), Fercsik Erzsébet főiskolai adjunktus, Kardosné Balogh Judit egyetemi adjunktus és Keszler Borbála professzor — a következő hallgatók teljesítményét ítélték a legjobbnak:

- I. Mártonfi Attila (BTK—TTK) — ő képviselte az egyetemet az egri országos döntőn
- II. Óvári Valéria (BTK)
- III. Pastyik Petra (BTK)

Délután párhuzamosan zajlott a két szép magyar beszéd verseny a tanácssteremben és a fonetikai stúdióban. Mindkettőn egy kötelező és egy szabadon választott szöveget kellett felolvasniuk a versenyzőknek.

A szép magyar beszéd, helyes kiejtés versenyét ebben az évben (1939 óta) 56. alkalommal rendezték meg az ELTE-n. (Ennek a — már hagyománnyá vált — versenynek az elindítása Kodály Zoltán nevéhez fűződik.) Idén is sokan éltek ezzel a megmérettetési lehetőséggel, hiszen a legjobbak részt vehettek a pedagógusjelöltek országos Kazinczy-versenyén, ahol a legjobb szövegmondásokat Kazinczy-éremmel jutalmazták. Erre az alkalomra a kötelező szöveget *Bródy András A felfeslő szövedék* című (a Magyar Hírlap 1996. december 24-i számában megjelent) írásából állították össze a szervezők. A szabadon választott szövegek változatosak és színvonalasak voltak, a közönség sok élvezetes előadást hallgathatott meg. A zsűri — tagjai: Bolla Kálmán professzor (elnök), Juhász Dezső egyetemi docens (titkár), Kiss Jenő professzor, Pachmann Péter szerkesztő és Szathmári István professzor — döntése alapján a legkiemelkedőbb teljesítményt a következő résztvevők nyújtották:

- I. Mártonfi Attila (BTK—TTK)
- II. Jávor Balázs (BTK—TTK)
- III. Bortnyák Ágnes (BTK)

A felsőoktatási intézmények országos Kazinczy-versenyén a Bölcsészettudományi Kart az első két helyezett, a Tanárképző Főiskolai Kart pedig Tihanyi Tóth Kinga képviselte.

A nem magyar anyanyelvűek kiejtési versenyén a kötelező szöveg egy mese volt: *Mátyás három lustája* (in: Szép Ernő: Mátyás király tréfái. Bp., 1961, 144—5.) A háromtagú zsűri — Subosits István nyugalmazott főiskolai tanár (elnök), Andó Éva egyetemi tanársegéd (titkár) és Szili Katalin egyetemi adjunktus — a következő indulók produkcióját ítélte a legjobbnak:

- I. Moroz Filip (BTK)
- II. Leiningen Sabine (BTK)
- III. Tzvetkov Branimir (ÁJTK) és Gelencsér Ferencné (BTK)

A rendezvénysorozat második napján reggel 9 órakor kezdődött a Szépen, jól magyarul nyelvhelyességi vetélkedő írásbeli fordulója, amelyen egy tesztet tölthettek ki a hallgatók. Ez alapján választották ki a tíz legjobb versenyzőt, akik részt vettek a szóbeli fordulón, amelyet Grétsy László főiskolai tanár, a zsűri elnöke és Szűts László tudományos főmunkatárs, a zsűri titkára vezettek. A zsűri tagjai Balázs Géza egyetemi docens, Koltói Ádám főiskolai docens és Wacha Imre nyugalmazott egyetemi adjunktus voltak. A két forduló összesített eredményei alapján a következő sorrend alakult ki:

- I. Lendvai Zsuzsanna (BTK)
- II. Mártonfi Attila (BTK—TTK)
- III. Szép János (TTK)

Az ebédszünet után 13 órától zajlott a versmondó verseny, amelyen szintén egy kötelező és egy szabadon választott verset kellett elmondaniuk a versenyzőknek. A kötelező vers ez alkalommal *Kondor Béla Végleg* című költeménye volt. A bírálóbizottság tagjai: Éder Zoltán egyetemi docens (elnök), Fehér Erzsébet tudományos főmunkatárs (titkár), Havas Judit előadóművész, Hubert Ildikó főiskolai docens és Pusztai Ferenc egyetemi docens. A díjakat az alábbi versenyzőknek ítélték oda:

- I. Szántó Katalin (TFK)
- II. Kerekes Monika Krisztina (BTK)
- III. Bortnyák Ágnes (BTK)

A rendezvénysorozat záróakkordjaként a résztvevők és a szervezők találkozóját a BTK tanári éttermében rendezték. Bolla Kálmán professzor úr (a szervezőbizottság elnöke) rövid beszéde után, amellyel bezárta az idei anyanyelvi napokat, a terített asztal mellett jó hangulatban telt az este.

A 7. Egyetemi Anyanyelvi Napokon elhangzott előadások, a vetélkedők anyaga és a bírálóbizottságok értékelése hamarosan nyomtatásban is megjelenik az Egyetemi Fonetikai Füzetek 22. számában.

Markó Alexandra

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a
Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg.**

Szemle

Nyelvművelő kézisztár. Szerkesztette Grétsy László. (Ismerteti: <i>Sebestyén Árpád</i>)	98
A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások. 1. Balázs János (1914—1989), 4. Bárcki Géza (1894—1975), 24. Imre Samu (1917—1990), 33. Lőrincze Lajos (1915—1993), 40. Rác Endre (1922—1992). (Ismerteti: <i>Balázs Géza</i>)	102

A Nyelvőr hírei

Van-e szükség Magyarországon anyanyelvi törvényre? (Jegyzőkönyv a Magyar Nyelvi Bizottság 1996. május 3-i üléséről)	104
<i>Gergely Piroska</i> : Szabó T. Attila, Erdély nagy nyelvtudósa	121
7. Egyetemi Anyanyelvi Napok (<i>Markó Alexandra</i>)	125

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052. Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.

Felclős vezető: Roznai Zoltán.

Ára: 150,- Ft
Előfizetés egy évre: 600,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Gósy Mária: A magyar beszéd tempója és a beszéd-
megértés

Horváth László: Vegyes hangrendű keresztnevek
toldalékolásának vizsgálata

Raisz Rózsa: Egy Mikszáth-elbeszélés nyelvi világa

N. Lőrincz Julianna: Stíluselvvalencia a műfordításokban

Tátrai Szilárd: Szöveg és narráció

Jakab István: Az ugye tegező és magázó változatai

Bañcerowski Janusz: A nyelv titkai

Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkérdés

Elekfi László: A ragozási szótár és „Szókincsünk
nyelvtani alakrendszere”

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Gósy Mária: A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés</i>	129
<i>Horváth László: Vegyes hangrendű keresztnevek todalékolásának vizsgálata</i>	139
Íróink nyelve	
<i>Raisz Rózsa: Egy Mikszáth-elbeszélés nyelvi világa. A Plutó</i>	158
<i>N. Lőrincz Julianna: Stílusequivalencia a műfordításokban</i>	170
<i>Tátrai Szilárd: Szöveg és narráció</i>	177
Nyelvjárásaink	
<i>Jakab István: Az ugye tegező és magázó változatai</i>	188
A nyelvtudomány műhelyéből	
<i>Bañcerowski Janusz: A nyelv titkai</i>	190
<i>Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkérdés</i>	204
<i>Éleky László: A ragozási szótár és „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere”</i>	213
Szó- és szólásmagyarázatok	
<i>Forgács Tamás: Lédig cukor</i>	222
<i>Péter László: Járandó</i>	227

F 8248/98

MAGYAR NYELVŐR

121. ÉVF.

*

1997. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés*

Bevezetés

A beszéd tempója, azaz sebessége, ennek esetleges változása a különböző tudományterületeknek (fonetika, pszichológia, pszicholingvisztika, informatika stb.) éppúgy témája, mint a mindennapi életnek (pl. gyakorlati pedagógia). Számos kérdés megoldatlan, illetve megválaszolatlan ezzel kapcsolatban. Milyen tempóban beszélünk a különféle beszédhelyzetekben? Változik-e vajon a beszéd sebessége az életkor, a nem vagy az iskolázottság, esetleg a szakma/hivatás függvényében. Változott-e vajon a hangzó beszéd tempója az évtizedek (évszázadok) során? Más nyelvek hangzó változatához viszonyítva a mai magyar beszéd lassúnak, közepesnek vagy gyorsnak tekinthető?

Látszólag egyszerű a feladat, amelynek révén e kérdések megválaszolhatók: meg kell mérni a beszéd tempóját; ez azonban számos nehézséget rejt magában, amelyek kiküszöbölése nemegyszer csak igen bonyolultan oldható meg. A kiindulás annak meghatározása, hogy mi is a beszédtempó. **A beszéd tempóját az időegység alatt létrehozott beszédjelek mennyisége, valamint az ezekben fellépő szünetek száma és hossza (tartama) határozza meg** (Woodrow 1951: 1224; Feldstein—Bond 1981: 390; den Os 1988: 49—53; Laver 1994: 582). Az ennek alapján kapott tempóértékek a beszélő produkcióját tükrözik; az egy vagy több számérték önmagában aligha mond sokat. A „hallgató”, vagyis a beszédet feldolgozó, azt megértő ember számára a beszéd tempója meghatározó. Ezt a „szubjektív beszédsebességet” számos tényező befolyásolja (a beszédhangképzés, a szupraszegmentális struktúrák, az adott jelentéstartalom, a nyelvi forma stb.), amelyek a különféle beszédhelyzetekben különféleképpen függenek össze és érvényesülnek. A továbbiakban a beszéd sebességére kapott mérési adatokat; a beszédtempó és a beszélő, valamint a hallgató viszonyát; a beszélés sebességének változását tárgyaljuk, továbbá ismertetjük a mai magyar beszédtempó jellegzetességeit.

* A dolgozat a Magyar Rádió nyelvi bizottságának a felkérésére készült 1996-ban.

A tempóelemzések eredményei

A beszéd sebességét két szempontból vizsgálhatjuk, e kettő elkülönítése rendkívül fontos. Az egyik azt mutatja meg, hogy milyen a hangképzési sebesség, ez az ún. **artikulációs tempó**. Ez azt fejezi ki, hogy a beszélő a beszédképzésre fordított idő alatt hány beszédhangot ejtett. A másik azt jelenti, hogy a beszélő a beszéd közben felhasznált teljes időtartamban hány beszédhangot ejtett, ez az ún. **teljes beszédtempó**. A kettő között tehát az a különbség, hogy a második, a teljes beszédtempó magában foglalja a beszéd közben előforduló néma szüneteket és a hezitálásokat (a hangos szüneteket) is. A beszédtempót általában a beszédhangok számának időegységre, leggyakrabban másodpercre megadott számával jellemzik; meglehetősen elterjedt a szótag/másodperc használata is; az angol szakirodalomban gyakori a szó/perc mutató alkalmazása. Nyelvészeti-fonetikai munkákban találkozunk a fonéma/mp-cel is, ennek bizonyos összevetések esetén nagy jelentősége lehet. Például az [e:keste] szó tempója 13,6 beszédhang/mp; a 8 fonémát tekintetbe véve (/elkezdte/) azonban a tempó 18,2 fonéma/mp-re változik. Ha azonban a *zöltség* szó ejtését nézzük, amelynek az elhangzási ideje például 68 s, akkor e szó beszédtempója 11,3 beszédhang/mp, a fonémákat figyelembe véve azonban 9,7 fonéma/mp, hiszen a szó 6 beszédhangot, de 7 fonémát tartalmaz. A beszédmegértés szempontjából nagyon lényegesek ezek a különbségek, hiszen a lexikális hozzáférést, azaz a szó jelentésének felismerését döntően befolyásolhatják.

A beszéd **tempójának megítélése** viszonylagos, hiszen számos beszédbeli és nem beszéd jellegű tényezőtől függ (az alaphangmagasság, az intenzitás alakulása, az adott artikuláció, a hallgató pszichés állapota, a közvetítő csatorna jellege, a kommunikációs helyzet stb.). A beszéd megértése alapvetően meghatározza a tempóról kialakuló benyomást, a szubjektív véleményt, hiszen ekkor már szerepet kap a szemantika, a szintaktikai szerkezetek, a hallgató beszédfeldolgozási stratégiái, a motiváció, az adott téma ismerete stb. Ha a hallgató könnyen érti az elhangzott szöveget, akkor hajlamos azt lassúnak vagy közepes tempójúnak ítélni, függetlenül az objektív mérési adatoktól. Hasonlóképpen, ha a szöveg megértése nehéz, akkor a beszédtempó-ítéletek is változnak: kissé gyorsnak vagy nagyon gyorsnak tartják a szöveget. A szakirodalmi adatok számos kísérlettel alátámasztották, hogy a beszélő/hallgató képes a hangzó beszéd tempójának jó megítélésére (még idegen nyelv esetén is), ha a tartalom, vagyis az értés a döntést nem befolyásolja. (Ismeretes az a benyomás, hogy az idegen nyelven hangzó beszédet rendszerint gyorsabbnak gondoljuk az anyanyelvünkénél, még akkor is, ha ezt az objektív adatok nem támasztják alá. Sokszor kelti az idegen beszéd a „gyors” élményét, ha például nagyon változatos a beszéddallam, sajátos a hangsúlyviszonyok alakulása.)

Az **egyes nyelvek átlagos beszédtempójára** megadott értékek gyakran nehezen vethetők össze, hiszen a mérési körülmények, a vizsgált anyag, a beszélők (adatközlők) kiválasztása jellegzetesen eltérő lehet, nemegyszer az is bizonytalan, hogy a közölt érték az artikulációs tempóra vagy a teljes beszédtempóra vonatkozik. Sokszor csak átlagadatokat közölnek, holott a határérté-

kek megadása valóságosabb képet mutatna. Lássunk néhány példát! A holland beszéd tempójára kapott adatok: 5,1-7,4 szótag/mp, illetőleg 12,1-19,4 beszédhang/mp; amerikai angol (1961-ből): 4,4-5,9 szótag/mp; francia: 4,7-6,8 szótag/mp; spanyol és arab: 4,6-7 szótag/mp; olasz: 5,3-8,9 szótag/mp; brit angol: 4,5-8 szótag/mp (hozzávetőlegesen 11,5-20 beszédhang/mp). Az amerikai angolra (1985-ös adat) átlagként 9,9 beszédhang/mp-et közöltek, a japánra pedig 9,54 beszédhang/mp-et (utólag nehéz a szótag/mp-értéket kiszámítani). (Vö. Gósy 1991.) Angol anyanyelvű nők és férfiak beszédtempóját vizsgálva, jellegzetes különbségeket találtak. A nők beszédtempójának határértékeit 3,9-4,4 beszédhang/mp értékűnek, a férfiakét pedig 3,9-4,2 hang/mp sebességűnek találták (Shapley 1987: 74); a nők tehát átlagosan kissé gyorsabban beszélnek, mint a férfiak.

A beszédtempó változása

A nyelv állandó változást mutat, különösképpen annak beszélt változata. Jogosan merül fel a kérdés, hogy változik-e a beszédtempó az időben, vagyis nagyapáink beszédtempója megegyezett-e a miénkkel, s ha nem, milyen jellegű a változás. Minthogy sok évtizedre visszamenően nincs a birtokunkban tudományos igényű minta; csak a néhány évtizeddel ezelőtti, szórványos beszédfelvételek alapján feltételezzük, hogy a beszélés sebessége változást mutat: gyorsul. (A beszédtempó gyorsulásával számos nyelvtörténeti változás is indokolható, illetőleg csak ezen a módon magyarázható.) Közvetett bizonyítékaink vannak a beszédtempó alakulására vonatkozólag. Vértes O. András különböző korokból származó, gyorsírással lejegyzett parlamenti beszédeket elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a beszédtempónak gyorsulnia kellett. Matematikai számítások alapján hozzávetőlegesen körülírható a magyar beszéd tempója történeti távlatokban (ennek bizonytalanságát — sok egyéb mellett — az okozza, hogy a gyorsírás nem tartalmazza az esetleges beszéd-szüneteket, illetve azok hosszát): 1869-ben 2-2,3 szótag/másodperc (kb. 5-5,75 beszédhang/mp); 1889-ben 3,6 szótag/mp (kb. 9 beszédhang/mp); 1924-ben pedig 4 szótag/mp (kb. 10 beszédhang/mp) lehetett (Vértes O. 1989). A lassúbb beszédtempót szemlélteti műveiben például Móricz vagy Tömörkény az ugyanazon beszélő szövegében megjelenített három ponttal (szünettartás); az írók nemegyszer utalnak is a szereplő lassabb beszédmódjára (Fábián Pál szíves szóbeli közlése).

Hegedűs Lajos beszédtempó-elemzései szerint 1957 körül a hírolvasás tempója 12 beszédhang/mp, a sportközvetítésé pedig 14 beszédhang/mp volt átlagosan (ez nyilvánvalóan artikulációs tempó). Fónagy és Magdics mérései alapján (1960) a több mint három évtizeddel ezelőtti beszéd tempójának átlagértéke 11,35 beszédhang/mp volt (ez hozzávetőlegesen 4,5 szótag/mp), vagyis a magyar beszéd — ezek szerint — 37 évvel ezelőtt gyorsabb volt, mint az amerikai angol tizenkét évvel ezelőtt... Fónagy és Magdics adatait részletesen az 1. táblázat tartalmazza.

szövegtípus	beszédtempóátlag (beszédhang/mp)
vers	9,4
mese	9,57
prózaolvasás	10,73
gyerekbeszéd	11,68
párbeszéd (beszélg.)	12,89
sportközvetítés	13,83
átlag	11,35

1. táblázat: Fónagy és Magdics beszédtempóadatai

Az átfogó, azonos módon rögzített, különböző típusú hanganyagon végzett elemzésekkel ugyan még adós a tudomány, azonban számos közvetett és közvetlen adat alapján válasz adható a beszédtempó változására (vö. Kassai 1993 is). A huszadik század vége felé a beszédtempó jelentősen felgyorsult; ez azonban több mint száz évre visszavezethetően fennáll. Ami például mintegy 40 éve a leggyorsabb beszédprodukciónak számított, az tekinthető ma az átlagnak. A szó/percben történő kifejezés jobban szemlélteti ezt a gyorsulási folyamatot (2. táblázat).

év	beszédtempó szó/percben kifejezve
1869	26
1889	44
1924	49
1960	54
1995	65

2. táblázat: A magyar beszéd tempójának feltételezett változása

A beszédtempó ma

1. A beszédprodukción alapján

Reprezentatív mintán végzett rendszeres beszédtempó-elemzések a kilencvenes évekről még nem állnak rendelkezésre (az ez irányú kutatás azonban már megindult). Az alábbiakban közölt adatok a tapasztalat alapján átlagosnak ítélt beszélők spontán beszédéből valók. Az artikulációs tempóra kapott adatok határértékei fiatal felnőttek esetében 9-19 beszédhang/másodperc, azaz 45-91 szó/perc; a beszédtempó pedig 7,2-14,3 beszédhang/másodperc. Mit tudunk az egyéni beszédtempóról? Az egyéni beszédtempó függ az életkortól, a személyiségtől, a beszéd használatának sajátosságaitól (pl. a beszélés sűrűsége), a szociológiai

háttértől stb. A beszédtempó változhat egyetlen kommunikációs helyzeten vagy egy hosszabb spontán beszédszövegen belül is. Például egy átlagos beszédű, 25 éves férfi 15 perces spontán beszédnyi anyagában a leglassabb tempó 9,8 beszédhang/mp, a leggyorsabb 14,3 beszédhang/mp volt, s a különböző beszédszakaszokat gyakran különböző beszédsebességek jellemezték. Közismert, hogy a beszéd általában is, de a tempó különösen függ a beszélő pszichés állapotától: az izgalom, a szorongás legtöbbször gyorsítja az artikulációs tempót (és lassítja a hallgató beszédmegértési folyamatának működését), ugyanakkor gyakran növekszik a beszédszünetek (főleg a hezitálások) aránya. A gyakori hangos szünetek (hezitálások) modorossággá is válhatnak, amikor a beszélő a beszéd közbeni gondolkodás jelenlétét akarja ezen a módon tükröztetni. A hatásuk egyértelműen negatív a hallgatóra; szétdarabolják a közlésfolyamatot, fásasztják a partner(ek) dekódoló mechanizmusát.

A teljes beszédtempót — mint láttuk — nemcsak az időegység alatt ejtett beszédhangok száma, hanem a **néma és nem néma szünetek** is jellemzik. Még egy harmadik jelenség is társul mindehhez, amely ugyancsak befolyásolja a beszédsebesség alakulását: a **nyújtások**. A beszélő a szünet vagy a hezitálás elkerülése, illetőleg „kiváltása” érdekében hosszabban, megnyújtva artikulálja az adott beszédhangot, rendszerint a közlés legelső vagy legutolsó elemét. Gyakran tapasztalható a magyarban — sajnos — a névelők nyújtott ejtése is. A hallgató számára ezek a nyújtások is hezitálási jelenségként dekódolódnak, bár szubjektíve talán kevésbé zavaróak. Mi okozza a beszéd néma, kitöltött szüneteit (a hezitálásokat), illetve a nyújtásokat? Mindenekelőtt azt kell meghatároznunk, mit is értünk „szüneten”, hiszen a beszéd folyamat akusztikai folytonosságát jellegzetes szünettartamok tarkítják. Általánosan elfogadott a fonetikai szakirodalomban, hogy beszédszünetnek a beszéd azon részeit nevezzük, amelyek minimálisan 200 ms időtartamúak, és természetesen nem részei valamely beszédhangképzés akusztikus vetületének. Ez az időtartam a magyarban megfelel egy nyelvileg hosszú magánhangzónak vagy például egy nazális és egy rövid magánhangzó kapcsolatának.

A néma szünetek többsége fiziológiai okra vezethető vissza: tartamuk alatt a beszélő pótolja az addig elhasznált levegőt. Kisebb részük valódi gondolkodási szünet, amely alatt a beszélő a beszédtervezéssel foglalkozik; gondolatait rendezi, illetőleg a megfelelő nyelvi formába önti. Ez rendszerint a gyakorlott beszélőkre jellemző. Bizonyos helyzetekben a néma szünetek funkciója kifejezetten a beszédpartner beszédfeldolgozásának elősegítése (gyakrabban gyermekkel, idős emberrel folytatott dialógusban, illetőleg valamilyen hierarchikus viszonyt feltételező kommunikációban tapasztalható, például tanár és diák vagy főnök és beosztott beszélgetésekor). A hezitálások és nyújtások részben ugyancsak a gondolkodási műveletek hangos megjelenési formái, másfelől azonban jelző funkciójuk is van: **közvetítik a hallgatónak a beszélés fenntartásának jogát**. Más szavakkal, a beszélő nem akarja, hogy félbeszakítsák, hogy a beszélgető partner „átvegye a szót”, s ennek megakadályozására jelzi, hogy még folytatni kívánja az addig közölteket. A spontán beszédben jelentkező hezitálások arányának növekedése az utóbbi években a dialógusok, a verbális megnyilatkozások tempójá-

nak felgyorsulására is utal, hiszen a beszélő mintegy rákényszerül annak csaknem állandó jelzésére, hogy még tovább kíván beszélni. Tapasztalatból tudjuk, hogy az idős emberek, a kisvárosban, falvakban lakók sokkal kisebb mértékben hezitálnak, gyakoribbak beszédükben a néma szünetek (hasonlóképpen a korábban említett irodalmi művek szereplőihöz). Amerikai angol spontán beszédet vizsgálva, a kutatók azt találták, hogy egy 1593 szintaktikai szerkezetet tartalmazó korpuszban a beszélő 1127 szünetet tartott, ebből 749 néma és 378 kitöltött szünet (hezitálás) volt (Laver 1994: 538).

A szüneteket tovább osztályozza Laver aszerint, hogy a beszéd folyamat mely szintaktikai helyén jelennek meg. *Junktúraszüneteknek* nevezi azokat a hangos vagy néma szüneteket, amelyek szintaktikai egységek határán tapasztalhatók, és *hezitációs szüneteknek* azokat, amelyek függetlenek a szintaktikai szerkezetek határaitól (tehát a szerkezetben magában fordulnak elő). A hallgató reakciója eltérő e kétféle szünetre: a junktúra szünetek nem keltik a beszéd befejezésének benyomását, tehát a hallgató nem kívánja átvenni a szót, míg a hezitációs szünetek igen. Laver szerint tehát lényeges a két típus közötti funkcióbeli különbség. Kísérleti adatok igazolták, hogy a hallgatónak a beszédet kísérő verbális reakciói (példák magyar megfelelőikkel: *ó, aha, ühüm*) 124 esetből 110-ben szinkrónban voltak az ún. junktúraszünetekkel, míg 123 hezitációs szünetből mindössze háromban tapasztaltak hasonló szinkrónreakciót (Laver i. m.).

Egy 1996-ban rögzített spontán magyar beszéd (női beszélő) átlagos artikulációs tempója 14,1 beszédhang/mp, a szüneteket is beleértve a teljes beszédtempó pedig 11 beszédhang/mp volt. A szöveg leglassabban ejtett szavának sebességét 8,4 beszédhang/mp-nek (*osztályos*: 3,6 szótag/mp); a leggyorsabbát 21,9 beszédhang/mp-nek (*vele*: 10,9 szótag/mp) mértük. További példák: *összeségében* — 14,9 bh/mp, *elbántam* — 14 bh/mp, *tanfolyamon* — 17,2 bh/mp, *képeiséget* — 14,5 bh/mp, *mögé* — 11,5 bh/mp, *akarok* — 13,6 bh/mp vagy *megcsináltam* — 15,7 bh/mp. Az egyén beszédtempója különbséget mutathat az artikulációs és a teljes beszédtempó tekintetében is. Ez azt jelenti, hogy az emberek beszédében különbözőképpen váltják egymást a „tartalmas jelek”, vagyis a beszéd és a néma, illetőleg hangos szünetek. Eszerint a **beszélők több csoportba sorolhatók**: a) az artikulációs és a beszédtempó között nincs lényeges különbség, b) az artikulációs és a beszédtempó között lényeges a különbség; ez utóbbi is kétféle lehet: b1. sok, illetve hosszú néma szünet jellemzi a beszélőt, b2. a néma és a hangos szünetek váltakozása jellemzi a beszélőt, és b3. gyakori hangos szünetek jellemzik a beszélőt. A beszédprodukciónak sebessége az anyanyelv-elsajátítás kezdeti szakaszaiban — várhatóan — lassúbb, mint később. Saját adataink szerint például egy hároméves gyermek artikulációs tempója 6 beszédhang/másodperc, egy hatévesé 8 beszédhang/másodperc, néhány tízéves iskolás átlaga 10,2 beszédhang/mp volt. Hatéves korig a gyermekek rendszerint nem hezitálnak, a néma szünetek előfordulása azonban gyakoribb és hosszabb tartamú, mint a felnőtteknél. Ezek a szünetek az egyes közlésegszintek határán jelennek meg, szintaktikai szerkezeteket ritkán tagolnak. A gyermekekéhez hasonló az időskorúak beszédtempója: jellegzetesen lassúbb, mint a fiatal és kö-

zépkorú felnőtteké. Az idős emberek átlagos beszédtempója 10 beszédhang/másodperc, bár az ő beszédsebességüket hallásállapotuk befolyásolja. Ritkán van mód ugyanazon ember fiatalkori és időskori beszédének összevetésére. A Magyar Rádió hangarchívuma segítségével volt lehetőségünk két színész beszédtempójának összevetésére mintegy harmincévnyi különbséggel (3. táblázat).

Életkor (év)	Beszédprodukciónak tempója			
	Páger Antal		Dajka Margit	
	bh/mp	szó/mp	bh/mp	szó/mp
20—30	12,3	57	13	62
60—70	8,6	40	11	52

3. táblázat: A fiatalkori és az időskori beszéd tempójának összevetése

A kapott értékek a beszédtempó sajátos lassulását igazolják, nemcsak az artikulációs tempó, hanem a beszédszünetek alakulása tekintetében is. A tempóértékek mellett érdemes a szünetek változását is megfigyelni. Páger Antal idősen nyolcszor annyi szünetet tartott ugyanakkora beszédszakaszban, mint fiatalon; Dajka Margit ötször annyit. (Az elemzésre kiválasztott szövegek műfaja azonos volt: monológ.)

Változik a beszédtempó aszerint is, hogy a produkciós folyamatnak része-e a **beszédtervezés** is, vagy „csak” a kivitelezés, más szavakkal: spontán beszéd-ről vagy felolvasásról van-e szó. A kettő közötti lényeges különbséget az adja, hogy míg spontán beszéd esetén a beszélő gondolatainak nyelvi formába öntése áll a középpontban, s a nyelvi formák artikulációs megvalósítása gyakorlatilag automatikus, addig felolvasáskor — minthogy a tartalom és a nyelvi szerkezetek adottak — a középpontban a nyelvi forma megvalósítása, vagyis az artikuláció áll (artikuláción itt mind a beszédhangok képzését, mind az ún. szupraszegmentális hangjelenségek — beszéddallam, hangsúlyviszonyok, beszédrítmus, hangszínezet stb. — létrehozását értem). Felolvasáskor a néma szünetek lényegesen nagyobb mértékben igazodnak a szemantikai és a szintaktikai szerkezetekhez (hezítálás nemigen fordul elő), ezáltal a felolvasott szöveg megértése könnyebbé válik. Tekintettel azonban arra, hogy felolvasáskor az előbb említett beszédtervezés hiányzik, a felolvasó személy gyakran nem figyel kellőképpen a beszédtempójára (sokszor az egyéb szupraszegmentális jelenségekre sem), ezáltal a felolvasás túl gyorsá, illetőleg monotonná válik, s a hallgató szempontjából a felolgozás, majd a megértés egyre nehezedik. (A szegényes dallamú beszédnek egyértelműen negatív hatása van a hallgatóságra.) Gyakorlott (A) és átlagos beszélők (B) szubjektíve normálnak tartott felolvasására a következő értékeket közölték (artikulációs tempó): A=14,4 beszédhang/mp, B=13,4 beszédhang/mp. Az olvasási tempó akaratlagos változtatása esetén kapott adatok: „lassú” olvasáskor: A=12,1 bh/mp és B=11,8 bh/mp; „gyors” olvasáskor: A=17,3 bh/mp és B=15,6 bh/mp (Laczkó 1993).

2. A beszédfeldolgozás alapján

Beszédészlelési kísérletek adatai szerint felnőtt kísérleti személyek mondatértéskor átlagosnak, normálnak tekintik a 13,9 (kb. 65 szó/perc) beszédhang/mp-es tempót, a 20 beszédhang/mp körüli érték (kb. 108 szó/perc) kelti a gyors, illetőleg nagyon gyors benyomást. Szöveg hallgatásakor az ítéletek változnak. Nagyon lassúnak, illetőleg lassúnak találják (közel 50%-ban) a 7,8 beszédhang/mp tempójú beszédet (teljes beszédtempó, nem artikulációs tempó!); lassúnak, illetőleg közepesnek ítélik a 8,1-9,1 beszédhang/mp-est; közepesnek a 9-10 beszédhang/mp-est; kissé gyorsnak a 13 beszédhang/mp-es és igen gyorsnak a 14,3 beszédhang/mp-es szöveget (ez utóbbinál az artikulációs tempó 18,2 beszédhang volt másodpercenként). A kísérleti személyek szubjektív véleménye az volt, hogy a nagyon lassú, illetőleg lassú tempó épp olyan zavaró, mint a túl gyors beszéd (Gósy 1991). A biztos beszédmegértéshez a normálnak tekintett beszédtempó felel meg legjobban, amelynek értékei: 10-13 beszédhang/mp-es artikulációs, illetőleg 9-11 beszédhang/másodperces teljes beszédtempó. A szünetek megjelenése sem közömbös a beszédmegértésre. A túlzottan sok szünet zavarólag hat, nemkívánatosan befolyásolja az összetartozó szemantikai és szintaktikai szerkezetek feldolgozását. A hangos szünet vagy hezitálás ugyancsak nemkívánatos (pszichés) következményekkel is járhat a hallgatóra nézve.

Idős (65 év feletti) beszélőknek az elhangzott beszédről alkotott véleménye sajátos együttjárást mutat az adott beszéd tempójával. Az érthetőség szempontjából „józnak” ítélik a 9,5-11,5 beszédhang/mp artikulációs tempójú szöveget; „közepesnek” a 8,5-9 beszédhang/mp tempójút, valamint a 11,5-13 beszédhang/mp sebességűt; „rossznak” a 14,5 beszédhang/mp-nél gyorsabbat. Ezek az ítéletek összefüggnek a gyorsabb tempójú beszéd okozta beszédmegértési nehézségekkel. Az idősek beszédmegértésének pontossága erőteljesen csökken a tempó növekedésével. Angol anyanyelvűekkel végzett kísérletek szerint az eredeti beszéd 60%-ra csökkentett sebessége esetén a megértés 70% alá esik 60-70 éveseknél, míg a 20-30 éveseknél ez gyakorlatilag nem okoz problémát (Beasley—Maki 1976).

Beszédtempó (beszédhang/mp)	Helyes felismerés (%-ban)			
	izolált szó esetén		szókapcsolatban	
	felnőttek	gyermekek	felnőttek	gyermekek
9	89	80,3	98,7	94,7
14	62,5	41,6	90,9	70,4
19	41,3	20,8	85,4	63,6

4. táblázat: Tempófüggő szófelismerés

A beszédtempó szubjektív megítélését meghatározó egyik tényező a **beszédrészlet terjedelme**. A hosszabb szöveg megértése általában könnyebb, mint a rövidebbé, ennek megfelelően a hosszabb szöveg gyorsabb tempó esetén is

probléma nélkül (vagy kevesebb problémával) felismerhető. A felismerési biztonság már a szavak és a szókapcsolatok tekintetében is jellegzetes különbséget mutat (vö. 4. táblázat: a gyermekek életkora 5-6 év volt). Gyermekek esetében a beszéd hosszabb terjedelme nem jelenti feltétlenül azt, hogy a megértés könnyebb; számukra tehát a mindenkori beszédtempó a döntő fontosságú.

Az egyéni, életkorral bekövetkező beszédtempó-változás sejteti, hogy a beszédmegértés nagyobb mértékben függ a beszédiramtól gyermek- és időskorban, mint a fiatal és középkorú felnőttek esetében. Míg az átlagos tempójú beszéd megértésében nincs különbség az egyes életkori csoportokban, addig a gyorsabb beszédet — mint láttuk — az időskorúak már jellegzetesen rosszabbul értik. A gyermekekkel végzett kísérletek is ezt erősítették meg (5. táblázat).

Gyermekcsoportok	Helyes beszédfelismerés (%-ban)	
	11 beszédhang/mp	14 beszédhang/mp
3 évesek	45	10
5 évesek	85	58
7 évesek	100	59,3
10 évesek	100	89,3
14 évesek	100	93

5. táblázat: A beszédfelismerés és a beszédtempó összefüggése

A beszéd feldolgozása szempontjából nem érdektelen, hogy vajon az **egyén saját beszédtempója és beszédtempó-ítélete között** milyen összefüggés van. Tudjuk, hogy vannak lassú, közepes és gyors beszélők. Ez a tény vajon befolyásolja-e tempóítéletünket? Láttuk, hogy már a tempóészlelésre vonatkozó döntések sem függetlenek a saját beszédtempótól; a megértés „gyorsasága” pedig különösen nem. Mondatok beszédtempójának megítélésében lényeges eltérést tapasztaltunk a beszélő/hallgató saját beszédtempója szerint. Például az értéke szerint lassú mondatot a lassú beszélők inkább közepesnek (41%-ban), sőt kissé gyorsnak találták (több mint 30%-ban), míg ugyanezen mondatot a gyors beszélők 50%-ban lassúnak és 30%-ban normálnak ítélték. Egy objektíve gyorsan elhangzó mondatot a lassú beszélők 50%-ban gyorsnak, illetve nagyon gyorsnak, míg a gyors beszélők 70%-ban csak közepesnek ítélték (Gósy 1991). Az összefüggés azonban nem úgy jelentkezik, hogy a gyors beszédet produkáló gyorsan érti is a beszédet — az összefüggés ennél bonyolultabb. Kimondható, hogy — általában véve — a normál beszédsebességgel beszélők beszédértésének tempója is átlagos. Az átlagostól bármelyik irányban eltérő beszélők beszédértési tempója is eltérő lehet bármelyik irányban. Ennek megfelelően a gyors beszédű beszédértése vagy gyors, vagy kifejezetten lassú; a lassú beszédű vagy lassú, vagy kifejezetten gyors, de mindkét esetben igen ritka, hogy ún. extrém beszédtempójú beszélő beszédértése normál sebességű legyen.

Említettük, hogy a beszédtempó megítélése, tehát az, hogy a hallgató mit tart gyorsnak, lassúnak vagy közepesnek, az számos tényező együtthatásának követ-

kezménye. A gyors beszéd benyomását kelti általában (az objektív beszédtempóértéken túl), ha a beszédhangok artikulációja pontatlan, ha — főleg a magánhangzók — feltűnően rövidülnek az ejtésben, illetőleg ha egy vagy több beszédhang kiesik, avagy ha a beszéddallam igen változatos. Lassúbb a beszédfeldolgozás, tehát gyorsabb benyomást kelt az elhangzó beszéd akkor is, ha a beszélő nem jól szegmentálja közlései egy-egy részletét. Például: *végigégett a gyertya/végig égett a gyertya, bennégett a villany/benn égett a villany, a rabszolgalánnyal/arab szolgálánnyal, a tejára felmegy/a tej ára felmegy* (a példák Erdei Iván gyűjtéséből valók, szóbeli közlése alapján). A beszédmegértés ún. visszaállító mechanizmusa biztosítja a hallgató számára, hogy képes legyen a módosult vagy nem létező beszédhangok „pótlására”, illetőleg a kontextus kívánta helyes szegmentálásra, s ezáltal a beszéd tartalmának feldolgozására. Ez azonban csak egy bizonyos pontig működik (vö. Gósy 1995), s majdnem mindig együtt jár a tempógyorsulás érzetével. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy az említett „gyorsító” jelenségek egyre jobban terjednek az artikulációs tempó objektív gyorsulásától függetlenül is. A magánhangzók semlegessé (sva-szerűvé) válása (Gósy 1996), hangok, szótagok rövidülése, kiesése gyakori már közepes beszédtempó esetén is. Vértes O. András feltételezi, hogy a rádió és a televízió hatással van a magyar beszédtempó gyorsulására, de egyúttal a gyors beszéd megértésére is, valamint hogy a médiumokban hallható beszéd kiegyenlítő hatással van az egyes nyelvjáráásokban vagy kisebb településeken szokásos különböző beszédsebességekre.

*

Felvetődik a kérdés, hogy vajon a 100 évvel ezelőtt élt emberek megérték-e a mai beszédet, ha csupán a beszédtempó lenne az egyedüli különbség. Valószínűleg nem vagy csak igen nehezen. A huszadik század végén élők gyakran küzdenek — bevallottan vagy nem — beszédmegértési nehézségekkel, amelyek **jó része az elhangzó beszéd feleslegesen gyors tempójára** vezethető vissza. Sokszor tapasztalható, hogy a spontán beszéd „természetességét” vagy a „fiatalosságot” a beszélők bizonytalan hangképzéssel és felfokozott tempóval próbálják létrehozni. A hatás azonban éppen az ellenkezője lesz: észlelési, megértési nehézséget eredményez a hallgatóban.

Összegzésként megkíséreljük számba venni azokat a tényezőket, amelyek valamiképpen hatnak a beszédtempóra, ezúttal a beszédfeldolgozás, a beszédmegértés szempontjából. Negatív hatást eredményezők: gyors artikulációs tempó, nagyon lassú artikulációs tempó, szünetek hiánya, túl sok szünet, sok hangos szünet (hezitálás), hangzónyújtások, pongyola beszédhangképzés, a beszédhangok időtartamának pontatlan realizálása, beszédhang(ok), szótagok kiesése, félreérthető szegmentálás. Pozitív hatást eredményezők: átlagos artikulációs tempó, a beszédfeldolgozást segítő szünettartás, hangos szünetek erőteljes csökkenése, hiánya, nyelvspecifikus szupraszegmentumok, helyes szegmentálás, az ajakartikuláció feldolgozásának lehetősége.

A tempó a beszéd azon jelenségei közé tartozik, amelynek akaratlagos (tudatos) változtatása, illetőleg állandó ellenőrzése a beszélés (különösen a spontán beszéd) során rendkívül nehéz. Ezért mindazok, akiknek a beszéd a munkaesz-

közük, nagy figyelemmel kell, hogy legyenek a tempójukra, annak tudatos változtatására, a hallgató szempontjának állandó szem előtt tartására, azaz a hallgatóközpontú beszédprodukcióra. Ellenkező esetben a beszéddel kifejezett tartalmak jó része „elveszhet”, hiszen ha nem vagy csak nehezen érthetőek az elhangzottak, akkor nagy a félreértés lehetősége, és a hallgató figyelme könnyen elkalandozhat. Előfordulhat, hogy a hallgató úgy ért félre valamit, hogy nincs is tudatában a félreértésnek, s ennek további nemkívánatos következményei lehetnek.

SZAKIRODALOM

- Beasley, D. S.—Maki, J. E. 1976. Time- and frequency-altered speech. In: N. J. Lass (szerk.): *Contemporary issues in experimental phonetics*. New York, San Francisco, London. 419—58.
- Fónagy Iván—Magdics Klára 1960. Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék. *MNy*. 56. 450—8.
- Gósy Mária 1991. Perception of tempo. In: Gósy Mária (szerk.): *Temporal factors in speech*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 63—107.
- Gósy Mária 1995. A nyelvi szegmentálás percepció és akusztikai vonatkozásai. *MNy*. 91. 26—35.
- Gósy Mária 1996. A magánhangzók minősége a spontán beszéd szavaiban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 96*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 1—20.
- Hegedüs Lajos 1957. Beszédtempó-elemzések. *Nyr*. 81. 223—7.
- Kassai Ilona 1993. Gyorsult-e a magyar beszéd tempója? In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 1993*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 62—70.
- Laczkó Mária 1993. A tempó és a szünet viszonya a hangos olvasásban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 1993*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 185—94.
- Laver, J. 1994. *Principles of phonetics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Den Os, E. 1988. *Rhythm and tempo*. Utrecht.
- Shapley, M. 1987. Prosodic variation and audience response. *Papers in Pragmatics 1*. 66—80.
- Vértes O. András 1989. Gedanken über die geschichtliche Veränderung des Sprechtempo. Proceedings of the Speech Research '89 International Conference. *MFF 21*. Budapest. 381—4.
- Woodrow, H. 1951. Time perception. In: S. S. Stevens (szerk.): *Handbook of experimental psychology*. New York, London. 1224—36.

Gósy Mária

Vegyes hangrendű keresztnevek toldalékolásának vizsgálata*

1. Vegyes hangrendű szavaink toldalékolási problémái a közép magyar kor óta foglalkoztatják nyelvészeinket, sőt felkeltették a külföldi kutatók érdeklődését is. Természetes tehát, hogy századunkban ezeket a kérdéseket — számos iskolai nyelvtan és nyelvművelő írás mellett — nyelvtani szintézisek fejezetei és kisebb-nagyobb tanulmányok egyaránt tárgyalják. Az akadémiai nyelvtan (Deme 1961: 96—8) és különösen a Nyelvművelő kézikönyv (Elekfi 1985: 77—83)

* Előadásként elhangzott 1996. november 5-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén.

éppen úgy viszonylag nagy teret szentel nekik, mint az új strukturális grammatika fonológiai kötete (Nádasdy—Siptár 1994: 94—152). Papp Ferenc külön fejezetben foglalkozik velük a magyar főnevek paradigmatis rendszerét bemutató munkájában (1975: 165—86), amely az ÉrtSz. anyagának statisztikai feldolgozására épül. A hangrendi illeszkedésről sok lényeges információval szolgál a Magyar ragozási szótár (Elekfi 1994), és haszonnal forgathatjuk a nemrég megjelent Nyelvművelő kézisztótárt is (Grétsy—Kemény 1996: 358—9 és passim). A vegyes hangrendű szavak toldalékolásáról szóló tanulmányok közül Szabó Sándorét (1912: 201—8) és Szépe Györgyét (1958: 105—29) szeretném kiemelni; Szépe írása nemcsak elméleti szempontból fontos, hanem azért is, mert a szerző gazdag nyelvtörténeti példaanyag és statisztika birtokában vonja le következtetéseit. Figyelmet érdemelnek Antal László (1991: 59—64) és Cserenyési László (1993: 401—12) gondolatai is, Siptár Péter (1984: 228—38) pedig értékes összefoglalásban ismerteti azokat a modern elképzeléseket, amelyek a közelmúlt nemzetközi szakirodalmában a magyar magánhangzó-harmóniával kapcsolatban megjelentek.

Az utóbbi években többen is megkísérelték, hogy teszteken alapuló gyakorlati vizsgálatokra építve szembesítsék a normatív nyelvtanok, szótárak, kézikönyvek megállapításait a nyelvhasználattal, így Kontra Miklós és külföldi szerzőtársai (Kontra—Ringen 1986: 1—14, Kontra—Ringen—Stemberger 1989: 128—42), továbbá Laczkó Mária (1991: 237—41) és Gósy Mária (1992: 424—36); megemlítem még, hogy három évtizeddel ezelőtt G. Varga Györgyinek a budapesti köznyelv alakváltozatait vizsgáló kérdőívében is voltak a hangrendi illeszkedésre vonatkozó részletek (1968: 244—6).

A rendkívül széles sávban mozgó szemléleti és módszertani megközelítés ellenére a szakirodalom a lényegyet tekintve nagyjából egységes képet tár elénk vegyes hangrendű szavaink toldalékolásáról: a) az utolsó szótagjukban mély magánhangzót tartalmazó szavak (pl. *nüansz*, *rigó*) mindig mély toldalékot vesznek magukhoz; b) ha az utolsó szótagban ajakkerekítéses palatális áll (pl. *kaszkadőr*, *kosztüm*), akkor magas magánhangzójú a toldalék; c) ingadozás akkor fordulhat elő, ha mély magánhangzó(k) után az utolsó szótag(ok)ban ajakkerekítés nélkül képzett palatális magánhangzó van; az ilyen illabiális magánhangzókat az illeszkedés szempontjából a szakirodalom semlegesnek vagy közömbösnek nevezi.

A továbbiakban csak a c) típussal foglalkozunk. Ez a lexémacsoport korántsem egységes. A hagyományos és a modernebb irányzatokat követők, a nyelvi rendszerre, a nyelvművelés szempontjaira és a gyakorlati nyelvhasználatra figyelők egybehangzóan megállapítják, hogy az illabiális palatálisok nem egyformán semlegesek, vagyis nem egyenlő mértékben engedik érvényesülni az előttük álló veláris magánhangzó hatását a toldaléokra. A legsemlegesebb az *i* és az *í*, ezek állnak legkevésbé a veláris toldalékolás útjában. A másik véglet az *e*: olyan gyakran gátolja az előtte álló veláris magánhangzó hatásának érvényesülését, vagyis olyan gyakori utána a palatális toldalék, hogy a kutatók egy része kétségbe vonja a semlegességét. Az *é* a semlegességi skálán köztes pozíciót foglal el, inkább az *i*, *í*-hez, mint a másik pólushoz közelítve. Az írásban nem

jelölt és sokak beszédéből is hiányzó *ë* Papp Ferenc (1975: 171—2) szerint semlegességét tekintve az *é* és az *e* között helyezhető el. — A semleges magánhangzó milyenségén kívül az sem lényegtelen, hány van belőle: minél több ilyen magánhangzó következik egy veláris után, annál messzebb kerül az a szótó végétől, tehát annál kisebb az esélye a mély toldalékolásnak.

2. A most bemutatandó vizsgálat célja hasonló ahhoz, amire Kontra Miklós és társai, valamint Laczkó Mária és Gósy Mária említett tanulmányai vállalkoztak: szeretném szembesíteni a nyelvhasználatot a szakirodalom festette képpel.

Mivel kíváncsi voltam arra, hogy a toldalékolás szempontjából van-e különbség a tulajdonnevek és a közzavak között, olyan kérdőívet szerkesztettem, amelyben alapalakjukban szereplő keresztnéveket foglaltam mondatba; a feladat az volt, hogy a név után kipontozott helyre be kellett írni a mondat értelmének megfelelő toldalékot.

Kísérletem főszereplői olyan vegyes hangrendű keresztnévek voltak, melyeknek utolsó szótagjában *i*, *é* vagy *e* magánhangzót találunk. Listájukat a Magyar utónévkönyv (Ladó 1982) segítségével állítottam össze. Csak az ajánlottnak minősített neveket vettem figyelembe, közülük 52 felelt meg a hangrendi kívánalmaknak.

Arra a kérdésre is választ kerestem, hogy a rag fajtája befolyásolja-e az illeszkedést. Kérdőívemet úgy szerkesztettem meg, hogy 11 mély/magas ragpár szerepeljen a megoldások között. Kívánatosnak tartottam, hogy az egyes ragpárok megjelenésére azonos számú mondat adjon lehetőséget, ezért ügyel-nem kellett arra, hogy a tesztmondatok száma 11-gyel osztható legyen. Ennek megfelelően névlistámon 52-ről 44-re csökkentettem az elemek számát. A vizsgálatból olyan neveket hagytam ki, melyeknek utolsó szótagjában *i*, az azt megelőző(k)ben pedig (csak) veláris magánhangzó szerepel. Részben azért választottam ezeket, mert a szakirodalom és saját nyelvérzésem szerint toldalékolásuk nemigen ingadozik (veláris); részben pedig azért, hogy az ilyen hangszerkezetű nevekből ne legyen aránytalanul sok a kérdőívben. A kimaradt keresztnévek: *Judit*, *Katalin*, *Malvin*, *Margit*, *Matild*; *Bálint*, *Dávid*, *Móric*. Az ilyen felépítésű nevekből próbaképpen és a más típusokkal való összehasonlítás végett mégis megmaradt a listán néhány a viszonylag ritkábban használatosak közül: *Aliz*, *Klotild*; *Albin*, *Ármin*, *Kamill*, *Konstantin*.

A teszt 44 mondatában tehát egy-egy keresztnévhez kellett illeszteni a megfelelő toldalékot, s a 11 ragfajta használatára (elvben) négy-négy mondatban nyílt lehetőség. A neveket utolsó szótagjuk magánhangzójára és a szótagszámra figyelve több alcsoportra osztottam, és törekedtem arra, hogy a tesztben az egyes ragok mindegyik alcsoport képviselőjével kombinálódjanak. — Azt is szem előtt tartottam, hogy a keresztnév előtt a mondatban ne jelenjék meg olyan szó, amelynek hangrendi illeszkedése befolyásolhatja a keresztnévét, azaz óvakodtam az „*Abban a farmerBAN, ebben a farmerBEN*” típusú szerkezetektől (vö.: Kontra—Ringen 1986: 11—2, Kontra—Ringen—Stemberger 1989: 130—9, Laczkó 1991: 237—41).

Lássuk tehát a k é r d ő í v e t:

Az adatközlő neve:
Foglalkozás, szak:

Születési éve:
Születési helye:

1. Csalódtól már Ágnes...? 2. Miért nem írtál nekem Beatrix...? 3. Aurél... nem méltó ez a viselkedés. 4. Antigoné... hiányzott a ravaszság. 5. Alig mert a vadász Artemisz... pillantani. 6. Elegem van Ráhel...! 7. A mennykő üssön Tádé...! 8. Róza Olivér... a legkisebb testvére. 9. Nem akartam Tihamér... vitába szállni. 10. Valér... új páncél feszült. 11. A doktornő hosszú tút döfött Ábel... 12. Kamill... nem volt nagyobb művész! 13. Noé... a Bibliában olvashatunk. 14. Adrienn... új bajnoknőt tisztelhetünk. 15. Tegnap levelet kaptam Ármin... 16. Albert... már nem is csodálkozom. 17. Ezt nem gondoltuk volna Anzelm... 18. Bernadett... árad a szeretet. 19. Albin... gyakran látogatnak külföldiek. 20. Máté... rá sem lehet ismerni. 21. Klotild... a szeme zöld. 22. Most Hubert... emelem a poharam. 23. Kornél... nem mehetsz biztosra! 24. Dániel... szeretet költözött. 25. Rafael... nem lehet kiigazodni. 26. Kázmér... nem kell félned. 27. József... nincs elszántabb híve a szabadságnak. 28. Nagyon hasonlítanak egymásra Aliz... 29. Jolán Alfréd... vágta a cipőjét. 30. Konstantin... bölcs uralkodót ismert meg a nép. 31. Sámuel... nem hallottam ezer éve! 32. Reggel táviratot kaptam Marcell... 33. Mózes... mindenki ragaszkodott. 34. Adél... gyönyörű a hangja. 35. A király sokat gondolt Emánuel... 36. Benjámin... árad a szó. 37. A tengerész Noémi... fojtotta a szót. 38. Norbert... elviselhetetlen a modora. 39. Le kell számolni Valter...! 40. A levelet Abigél... felejtettem. 41. Amadé... rózsát kapott ajándékba a lány. 42. Arisztid... nincs mit szeretni. 43. Két hónapja megismerkedtem Róbert... 44. Ariadné... együtt volt meg a szív és az ész.

A felmérésre 1994 őszén került sor. Adatközlőim valamennyien diákok voltak: a legfiatalabb 10, a legidősebb pedig 27 éves. A kísérlet elvégzéséhez három oktató nyújtott segítséget: a budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnáziumban Liszka Gábor, az ELTE Bölcsészettudományi Karán Kugler Nóra, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán és annak Apáczai Csere János Gyakorlóiskolájában pedig Rátónyi Marianna. Szívességüket ezúton is köszönöm.

Adatközlőim — tanulmányaik helyszíne, életkoruk és nemük szerint — tíz csoportba sorolhatók. A páratlan sorszámú csoportokba mindig a lányok, a párosakba a fiúk kerültek:

1. és 2. csoport: Budapest, Szilágyi Gimnázium, I. osztály, 10—11 évesek, 5 lány + 12 fiú;

3. és 4. csoport: Budapest, Szilágyi Gimnázium, IV. osztály (az iskola a felmérés idején tért át a 4+8 osztályos rendszerre), 17—19 évesek, 13 lány + 4 fiú;

5. és 6. csoport: ELTE BTK, 19—25 évesek, 17 lány + 4 fiú;

7. és 8. csoport: Nyíregyháza, Apáczai Gyakorlóiskola, 7. osztály, 12—14 évesek, 11 lány + 11 fiú;

9. és 10. csoport: Nyíregyháza, BGyTF, 21—27 évesek, 10 lány + 10 fiú.

Összesen tehát 97 diák vett részt a kísérletben. Ebből 55 tanult Budapesten, 42 Nyíregyházán. (A születési helyet tekintve jóval változatosabb a kép: a fővárosban tanulók csoportjaiban akadt képviselője az ország minden tájának, sőt Szatmárnémetinek és Szabadkának is; a Nyíregyházán tanulók körében pedig a helybeliekhez és más tiszántúliakhoz észak-magyarországi és budapesti születésűek is társultak.) Az adatközlők között 56 lányt és 41 fiút találhatunk. — Az összehasonlíthatóság kedvéért a Szilágyi Gimnázium 10—11 éves

diákjait és a nyíregyházi 7. osztályosokat a továbbiakban egyformán tanulókként emlegetem, gimnazistáknak pedig az érettségi előtt állókat nevezem. Eszerint az adatközlők közül 39-en tanulók, 17-en gimnazisták, 41-en pedig felsőoktatási intézmény hallgatói. Megjegyzésként ide kívánkozik még, hogy a kérdőívet kitöltő budapesti egyetemisták zöme magyar szakos, és sok köztük a nyelvszakos, a nyíregyházi főiskolások viszont különféle természettudományokra szakosodtak.

3. Lássuk ezek után a vizsgálat eredményeit! A (nagyon ritkán előforduló) vagylagos válaszok közül mindig csak az első helyen megadott variánst vettem figyelembe.

Az 1. táblázat betűrendben sorolja fel a vizsgált 13 női és 31 férfi nevet. Megadom annak a mondatnak a sorszámát is, amelyben a név a kérdőívben szerepel. A következő rovatban feltüntettem a várt ragpárt: a teszt összeállításakor arra számítottam, hogy az adatközlő ennek a veláris vagy palatális tagját illeszti be a mondatba. Az ezt követő két rovatból azt tudhatjuk meg, hogy a 97 résztvevő közül összesen hányan todalékolták a várt ragpár mély, illetőleg magas variánsával az adott keresztnévet. Az utolsó oszlop azoknak a válaszoknak a számát mutatja, melyek a várt ragpár tagjaitól eltérő megoldást tartalmaznak.

A „várt ragpár” rovatban félkövér szedéssel azt a változatot jelöltem, amely a válaszok megszámlálásakor az adatközlők minden csoportjában fölénybe került. A 44 keresztnév közül 26-tal kapcsolatban született ilyen eredmény: 14-szer a veláris, 12-szer a palatális rag minden csoportban dominált.

18 névvel kapcsolatban fordul elő, hogy legalább egy adatközlői csoport eredménye eltér az általános tendenciától. Az ilyen eseteket ismerhetjük meg a 2. táblázatból. Felkiáltójellel hívom fel a figyelmet azokra a csoportokra, amelyekben az összes adatközlő válaszait tekintve uralkodó ragváltozatnak nem sikerült fölénybe kerülnie; az utolsó oszlopból az derül ki, hogy ilyen csoportból hány van. — Láthatjuk például, hogy az *Artemisz* keresztnévhez kilenc csoportban a többség *-re* ragot illesztett, a nyíregyházi főiskolás fiúk körében viszont itt a *-ra* a gyakoribb. — A döntetlen eredményt is a tendenciától való eltérésként tüntettem fel: a *Hubert* nevet például majdnem minden csoportban *-re* raggal látta el a többség, a gimnazista fiúk válaszaik között viszont itt egyenlő számú a *-ra* és a *-re*.

A táblázatból kitűnik, hogy összesen 34-szer „szállt szembe” valamelyik csoport az uralkodó ragváltozattal (20 esetben megfordítva az eredményt, 14-szer pedig döntetlent elérve). Mivel a 10 csoport válaszait 44 mondatra nézve vizsgáltam, a teszt alapján 440 csoporteredményt született. Ehhez viszonyítva a 34 eltérés mindössze 7,73%-ot jelent, vagyis több mint 90%-ban egységesek az egyes csoportokban megállapított eredmények.

16 keresztnévre nézve csak egy-két csoport eredménye tér el az összképtől, feltűnő viszont a *Noémi* és *Arisztid* nevekkel kapcsolatos 7, illetve 5 eltérés. Különösen a *Noémi* esete érdekes, hiszen csak 3 csoportban dominál az összes adatközlő válaszait tekintve többségben lévő ragváltozat. (Igaz, ez a többség csak hajszályni, l. az 1. táblázatot!) Az összesített eredmény és a részeredmények közötti furcsa ellentmondás abból adódik, hogy a budapesti egyetemista lányoknak és a nyíregyházi főiskolás lányoknak a csoportjában a *Noémiba* megoldással szemben igen nagy a *Noémibe* fölénye (5 : 12, illetve 1 : 9 az arány).

1. táblázat

név	a mondat sorszám	várt			más
		ragpár	mély	magas	
<i>Abigél</i>	40.	-nál-nél	26	62	9
<i>Adél</i>	34.	-nak-nek	73	23	1
<i>Adrienn</i>	14.	-ban-ben	—	91	6
<i>Ágnes</i>	1.	-ban-ben	17	78	2
<i>Aliz</i>	28.	-val-vel	70	—	27
<i>Antigoné</i>	4.	-bóll-ből	62	5	30
<i>Ariadné</i>	44.	-ban-ben	50	19	28
<i>Artemisz</i>	5.	-ral-re	25	66	6
<i>Beatrix</i>	2.	-róll-ről	60	24	13
<i>Bernadett</i>	18.	-bóll-ből	3	90	4
<i>Klotild</i>	21.	-nak-nek	95	2	—
<i>Noémi</i>	37.	-bal-be	39	41	17
<i>Ráhel</i>	6.	-bóll-ből	13	83	1
<i>Ábel</i>	11.	-bal-be	28	65	4
<i>Albert</i>	16.	-on-en	20	73	4
<i>Albin</i>	19.	-hoz-hez	56	2	39
<i>Alfréd</i>	29.	-hoz-hez	58	22	17
<i>Amadé</i>	41.	-tól-től	75	18	4
<i>Anzelm</i>	17.	-róll-ről	17	76	4
<i>Arisztid</i>	42.	-on-en	23	39	35
<i>Ármin</i>	15.	-tól-től	92	3	2
<i>Aurél</i>	3.	-hoz-hez	54	12	31
<i>Benjámin</i>	36.	-bóll-ből	87	7	3
<i>Dániel</i>	24.	-bal-be	3	90	4
<i>Emánuel</i>	35.	-ral-re	9	77	11
<i>Hubert</i>	22.	-ral-re	13	75	9
<i>József</i>	27.	-nál-nél	10	72	15
<i>Kamill</i>	12.	-nál-nél	62	3	32
<i>Kázmér</i>	26.	-tól-től	85	7	5
<i>Konstantin</i>	30.	-ban-ben	74	5	18
<i>Kornél</i>	23.	-nál-nél	68	2	27
<i>Marcell</i>	32.	-tól-től	27	67	3
<i>Máté</i>	20.	-ral-re	94	2	1
<i>Mózes</i>	33.	-hoz-hez	8	86	3
<i>Noé</i>	13.	-róll-ről	86	4	7
<i>Norbert</i>	38.	-nak-nek	2	95	—
<i>Olivér</i>	8.	-nak-nek	12	80	5
<i>Rafael</i>	25.	-on-en	7	71	19
<i>Róbert</i>	43.	-val-vel	14	81	2
<i>Sámuel</i>	31.	-róll-ről	11	81	5
<i>Tádé</i>	7.	-bal-be	80	3	14
<i>Tihamér</i>	9.	-val-vel	56	38	3
<i>Valér</i>	10.	-on-en	75	6	16
<i>Valter</i>	39.	-val-vel	32	64	1
Összesen:		4268	1871	1910	487
%		100,00	43,84	44,75	11,41

2. táblázat

név	uralkodó ragváltozat	a csoportok sorszámai										eltérés
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
<i>Abigél</i>	-nél						!					1
<i>Antigoné</i>	-ból	!										1
<i>Ariadné</i>	-ban	!	!									2
<i>Artemisz</i>	-re										!	1
<i>Beatrix</i>	-ról				!			!				2
<i>Noémi</i>	-be		!	!	!		!		!		!	7
<i>Ráhel</i>	-ből				!							1
<i>Ábel</i>	-be									!	!	2
<i>Albert</i>	-en		!									1
<i>Anzelm</i>	-ről										!	1
<i>Arisztid</i>	-en	!	!	!	!		!					5
<i>Aurél</i>	-hoz	!						!				2
<i>Hubert</i>	-re				!							1
<i>Kornél</i>	-nál		!									1
<i>Sámuel</i>	-ről				!							1
<i>Tihamér</i>	-val		!					!				2
<i>Valér</i>	-on	!										1
<i>Valter</i>	-vel						!				!	2
Összesen:		5	6	2	6	—	4	4	1	1	5	34

A 2. táblázat utolsó sora elárulja, hogy az összeredménytől leggyakrabban a budapesti fiúk két korosztálya tér el. Ez a gyakoriság azonban csak viszonylagos, hiszen a 44 mondatban előforduló 6 eltérés csupán 13,64%-ot jelent. — Figyelemre méltó, hogy a budapesti egyetemista lányok részeredményei sohasem mondanak ellent az összeredménynek. Ennek az egyik oka persze az, hogy éppen e csoport tagjai vannak a legtöbben, így leginkább ők befolyásolhatják a végösszeget; ugyanakkor a válaszok tanulmányozásakor azt tapasztaltam, hogy valóban ebben a csoportban a legegységesebbek a megoldások.

Az 1. táblázatról leolvasható, hogy a kísérlet résztvevői 487-szer, azaz válaszaik 11,41%-ában nem az általam várt ragpár valamelyik tagjával toldalékolták a keresztnévet. Az efféle megoldásoknak két típusa van. Az egyikhez az olyan esetek tartoznak, melyekben a rag elárulja az illeszkedés irányát, mivel van palatális vagy veláris párja. A másik típus a semleges válaszoké, ezekből nem derül ki az illeszkedés iránya.

Az említett két típusba sorolt adatok számát a 3. táblázat segítségével ismerhetjük meg. Ennek „mély” és „magas” rovatai most már minden olyan megoldást magukba foglalnak, amelyből kiténik az illeszkedés iránya. Láthatjuk, hogy semleges válaszból 102 van; ez az összes válaszhoz viszonyítva 2,39%-os részesedést jelent. Ha a 102-t kivonjuk a várt ragpártól való mindenféle eltérés számából, azaz 487-ből (l. 1. táblázat), akkor megállapíthatjuk: 385-ször fordul elő, hogy a hangrendi illeszkedés irányát eláruló toldalék helyettesíti

3. táblázat

név	toldalék			
	mély	magas	semleges	
<i>Abigél</i>	26	70	1	
<i>Adél</i>	74	23	—	
<i>Adrienn</i>	—	94	3	
<i>Ágnes</i>	18	79	—	
<i>Aliz</i>	71	—	26	
<i>Antigoné</i>	79	17	1	
<i>Ariadné</i>	65	29	3	
<i>Artemisz</i>	25	71	1	
<i>Beatrix</i>	68	28	1	
<i>Bernadett</i>	4	93	—	
<i>Klotild</i>	95	2	—	
<i>Noémi</i>	44	51	2	
<i>Ráhel</i>	14	83	—	
<i>Ábel</i>	30	67	—	
<i>Albert</i>	21	76	—	
<i>Albin</i>	80	3	14	
<i>Alfréd</i>	69	27	1	
<i>Amadé</i>	78	18	1	
<i>Anzelm</i>	18	78	1	
<i>Arisztid</i>	42	55	—	
<i>Ármin</i>	94	3	—	
<i>Aurél</i>	77	18	2	
<i>Benjámín</i>	90	7	—	
<i>Dániel</i>	3	94	—	
<i>Emánuel</i>	10	87	—	
<i>Hubert</i>	14	82	1	
<i>József</i>	14	83	—	
<i>Kamill</i>	75	4	18	
<i>Kázmér</i>	89	7	1	
<i>Konstantin</i>	86	5	6	
<i>Kornél</i>	90	5	2	
<i>Marcell</i>	28	68	1	
<i>Máté</i>	95	2	—	
<i>Mózes</i>	8	89	—	
<i>Noé</i>	88	5	4	
<i>Norbert</i>	2	95	—	
<i>Olivér</i>	12	83	2	
<i>Rafaél</i>	8	88	1	
<i>Róbert</i>	14	83	—	
<i>Sámuel</i>	11	84	2	
<i>Tádé</i>	89	6	2	
<i>Tihamér</i>	56	40	1	
<i>Valér</i>	83	11	3	
<i>Valter</i>	32	64	1	
Összesen:	4268	2089	2077	102
%	100	48,95	48,66	2,39

a várt ragpár tagjait; ez az összes válasznak 9,02%-a. Az 1. és a 3. táblázat adatait összevetve azt is megtudhatjuk, hogy a 385 alkalomból 218-szor a mély, 167-szer pedig a magas todalékok számát gyarapítják a várt ragpártól eltérő megoldások.

A sok számadat után pihenésképpen nézzünk meg néhányat a várttól eltérő válaszok közül: előbb az illeszkedés irányát megmutatókból, majd a semlege-sekből.

Kezdjük azzal, hogy mindössze két mondatban nincs egyetlen eltérés sem a várt ragpártól: a 21.-ben és a 38.-ban. Érdekes és talán jellemző is, hogy mindkét-szer birtoklásról van szó: ilyenkor az adatközlők számára feltehetőleg egyértelműbb a megoldás, mint a helyviszonyragokkal kapcsolatban. — A másik póluson azok a mondatok helyezkednek el, amelyekben szinte hihetetlenül változatos a raghasználat. Csak három kiragadott példát említek; elől a mondat sorszáma áll, a név után a mély és magas ragváltozatok közül mindenütt csak a gyakoribbat adom meg: 19. *Albinhoz* helyett *-ra, -nál, -ban, -ba, -val, -nak*; 25. *Rafaelen* helyett *-ben, -nél, -ről, -vel, -ből, -től*; 29. *Alfrédhoz* helyett *-ra, -nak, -val, -nál, -on, -ba*.

A 12. és a 27. mondat *Kamillnál-* és *Józsefnél-*féle megoldásait helyettesítő *-tól-től* rag felbukkanása nem lepett meg; inkább a nyíregyháziak éltek vele, bár náluk sem került fölénybe. — Érdekesnek találom, hogy a „*Kornélnál* nem mersz biztosra!” helyén 15-ször fordul elő a *Kornéllal/Kornéllal* megoldás. Még kevésbé lehet véletlen, hogy az „*Arisztid...* nincs mit szeretni” mondatban 29-szer (!) jelenik meg a *-ban/-ben* az általam várt *-on/-en* helyett. Más típushoz tartozik viszont a várt „A király sokat gondolt *Emánuelre*” és a „Két hónapja megismerkedtem *Róberttel*” helyén megjelenő *Emánuelről*, illetve *Róbertet* válasz: ezeket az eredményezhette, hogy az adatközlő felületesen olvasva a mondatot a valódi igéket a *gondolkodott*, illetve *megismertem* alakokkal tévesztette össze. — A „*Noéket* a Bibliában olvashatunk” megoldást adó 11 éves fiú nyilván nem ismerte a nevet. Csak elírással magyarázható ez a forma: „A levelet *Abigélrel* felejtettem”.

Nemegyszer előfordul, hogy a keresztnévhez illesztett rag tökéletes mondatot hoz létre, csak éppen a teszt összeállításakor arra számítottam, hogy kötött bővítményt kapok válaszként. Néhány az ilyen esetek közül; itt és a következőkben szögletes zárójelben adom meg a várt megoldást: „Miért nem írtál nekem *Beatrixtól, -hoz?*” [*Beatrixról*]; „*Kázmérral, -nál* nem kell félned” [*Kázmértól*]; „*Amadénál* rózsát kapott ajándékba a lány” [*Amadétól*]. — Belátom, egy-két ilyen választ a tesztmondatok ügyesebb megformálásával megakadályozhattam volna. Kevésbé számíthattam viszont a birtokos személyjeleknek, a kicsinyítő képzőknek, valamint e két todalék kombinációjának a megjelenésére. Egyes adatközlők ugyanis (nem törődve azzal, hogy a mondatban nincs vessző) olykor megszólításnak vélték a keresztnévet, és eszerint todalékolták. Ilyen válaszokat a legifjabbaktól, vagyis a 10—14 éves korosztály tagjaitól kaptam: „Miért nem írtál nekem *Beatrixom, -em?*” [*Beatrixról*]; „Ezt nem gondoltuk volna *Anzelmunk*” [*Anzelmről*]; „*Kázmérka* nem kell félned” [*Kázmértól*]; „Csalódtál már *Ágneskám?*” [*Ágnesben*]; „A mennykő üssön *Tádékám!*” [*Tádéba*]. E kedves,

mosolyfakasztó válaszokkal szemben csak nagyobb figyelmetlenség vagy a mondat rossz értelmezése okozhatta a következő egészen furcsa megoldásokat; mindkettő ugyanattól az adatközlőtől való: „Róza *Olivérke* a legkisebb testvére” [*Olivérnek*]; „A tengerész *Noémike* fojtotta a szót” [*Noémibe*].

A semleges válaszok számadatait a 4. táblázat tartalmazza. Itt a leggyakoribb eset a toldalékolás elmaradása. Ennek háttérében a figyelmetlenségen és kapkodáson kívül az állhat, hogy az adatközlő nem érti vagy félreérti a mondatot: aligha véletlen, hogy a legtöbb kiegészítetlen keresztnévet a 10—14 éves korosztály tesztlapjain találtam. — A ragozatlan név lehet vélt megszólítás: „Miért nem írtál nekem *Beatrix?*” [*Beatrixról*]; „*Kornél* nem mehetsz biztosra!” [*Kornélnál*]; „A mennykő üssön *Tádé!*” [*Tádéba*]. Két példát idézek azokból az esetekből, melyekben a válaszadó a mondatot félreértette, vagy nem tudott vele mit kezdeni: „*Kamill* nem volt nagyobb művész!” [*Kamillnál*]; „A tengerész *Noémi* fojtotta a szót” [*Noémibe*].

4. táblázat

semleges toldalékok	előfordulás
∅	29
-t	17
-k	1
-l	2
-ék	28
-ékat	1
-ékhoz	1
„nőisítés”	23
összesen	102

Míg a válaszhány jelensége viszonylag sok nevet érint, a semleges *-ék* toldalék adatai csak két keresztnévvél kapcsolatosak. A „Nagyon hasonlítanak egymásra *Alizék*” tökéletes mondat; mivel az *Alizzal* megoldást vártam, szerencsésebb lett volna, ha a tesztmondatot az *Őnök* névmással kezdem. Az „*Albinék* gyakran látogatnak külföldiek” [*Albinhoz* helyett] megoldás részben figyelmetlen olvasásból, részben a tiszántúli nyelvjárásokból (vö. Imre 1971: 318) eredhet; előfordul egyébként *Albinékat* és *Albinékhoz* válasz is.

Az illeszkedés irányát el nem áruló *-t* rag tökéletes mondatban éppen úgy jelentkezik, mint egészen rosszban: „*Sámuel*t nem hallottam ezer éve!” [*Sámuelről*], illetve „Alig mert a vadász *Artemiszt* pillantani” [*Artemiszre*]. A „*Kázmért* nem kell félned” megoldásnak [*Kázmértől* helyett] archaikus hangulata van, a „*Rafaelt* nem lehet kiigazodni” [*Rafaelen* helyett] pedig a *kiismerni* igenév hatását tükrözheti. — Az „*Amadék* rózsát kapott ajándékba a lány” [*Amadétól*] megoldás talán a név ismeretlenségéből adódhat, az „*Ariadnél* együtt volt meg a szív és az ész” pedig elírás *Ariadnénél* helyett [*Ariadnéban*].

Érdekes jelenség a név „nőiesítése”, azaz nőivé alakítása. Általában a 10—14 évesek teszik ezt olyan férfinevekkel, melyeknek csak a női párját ismerik. Ilyenkor az adatközlő talán arra gyanakszik, hogy a tesztben elírás van: „Reggel táviratot kaptam *Marcellintől*” [*Marcelltól*]; „*Noémiről* a Bibliában olvashatunk” [*Noéről*]; „*Valérián* új páncél feszült” [*Valéron*]. Olyan névátalakítást is idézhetek, amely az érettségi előtt állók körében, sőt a főiskolások és az egyetemisták között is előfordul: „*Kamillánál* nem volt nagyobb művész!” [*Kamillnál*]. — Itt jegyzem meg, hogy a női névvé alakítás eseteit egytől egyig, a rag magánhangzójától függetlenül a semleges todalékoláshoz soroltam, hiszen ilyenkor az adatközlő valójában nem a tesztbeli nevet ragozta.

Kissé talán hosszúra nyúlt a várt ragpártól elűtő megoldásokat bemutató kitérőm, de úgy gondolom, feltétlenül szükség volt rá: egyrészt azért, hogy valamelyest bemutathassam az eltérések típusait, s ezáltal láthatóvá tegyem a táblázatok számadatai mögött megbúvó jelenségeket; másrészt pedig azért, hogy felhívjam a figyelmet arra: a váratlan megoldások grammatikai, szocio- és pszicholingvisztikai hátterének akár külön tanulmányt is lehetne szentelni.

Zárjuk le ezt a szakaszt az 5. táblázattal! Ennek „más” oszlopa a várt ragpártól különböző válaszok számát tartalmazza. Mint azt a példák bemutatásakor is tapasztalhattuk, a legnagyobb mértékben a legifjabb korosztály tagjai, a tanulók tértek el a várt megoldásoktól, különösen a fiúk. A gimnazisták, egyetemisták és főiskolások válaszai közül a várt ragpártól különbözőeknek a részesedése a nyíregyházi főiskolás fiúk csoportjában a legnagyobb, a legkisebb pedig a budapesti egyetemista lányokéban.

5. táblázat

csoportok száma	megoldások		más/összes
	összes	más	%
1.	220	44	20,00
2.	528	155	29,36
3.	572	23	4,02
4.	176	6	3,41
5.	748	21	2,81
6.	176	7	3,98
7.	484	74	15,29
8.	484	104	21,49
9.	440	22	5,00
10.	440	31	7,05
összesen	4268	487	11,41

4. Kanyarodjunk vissza ezek után az alapkérdéshez, a hangrendi illeszkedés problémájához! Erre összpontosítva most már figyelmen kívül hagyhatjuk, hogy az adatközlő megoldásában szereplő todalék a várt ragpárt képviseli-e; a lényeg csupán az illeszkedés iránya.

6. táblázat

a nevek skálája	%		a semleges adatok száma
	mély	magas	
1. <i>Adrienn</i>	—	100,00	3
2. <i>Norbert</i>	2,06	97,94	—
3. <i>Dániel</i>	3,09	96,91	—
4. <i>Bernadett</i>	4,12	95,88	—
5. <i>Mózes</i>	8,25	91,75	—
6. <i>Rafael</i>	8,33	91,67	1
7. <i>Emánuel</i>	10,31	89,69	—
8. <i>Sámuel</i>	11,58	88,42	2
9. <i>Olivér</i>	12,63	87,37	2
10. <i>József</i>	14,43	85,57	—
11. <i>Ráhel</i>	14,43	85,57	—
12. <i>Róbert</i>	14,43	85,57	—
13. <i>Hubert</i>	14,58	85,42	1
14. <i>Ágnes</i>	18,56	81,44	—
15. <i>Anzelm</i>	18,75	81,25	1
16. <i>Albert</i>	21,65	78,35	—
17. <i>Artemisz</i>	26,04	73,96	1
18. <i>Abigél</i>	27,08	72,92	1
19. <i>Marcell</i>	29,17	70,83	1
20. <i>Ábel</i>	30,93	69,07	—
21. <i>Valter</i>	33,33	66,67	1
22. <i>Arisztid</i>	43,30	56,70	—
23. <i>Noémi</i>	46,32	53,68	2
21. <i>Tihamér</i>	58,33	41,67	1
20. <i>Ariadné</i>	69,15	30,85	3
19. <i>Beatrix</i>	70,83	29,17	1
18. <i>Alfréd</i>	71,88	28,13	1
17. <i>Adél</i>	76,29	23,71	—
16. <i>Aurél</i>	81,05	18,95	2
15. <i>Amadé</i>	81,25	18,75	1
14. <i>Antigoné</i>	82,29	17,71	1
13. <i>Valér</i>	88,30	11,70	3
12. <i>Kázmér</i>	92,71	7,29	1
11. <i>Benjámin</i>	92,78	7,22	—
10. <i>Tádé</i>	93,68	6,32	2
9. <i>Konstantin</i>	94,51	5,49	6
8. <i>Noé</i>	94,62	5,38	4
7. <i>Kornél</i>	94,74	5,26	2
6. <i>Kamill</i>	94,94	5,06	18
5. <i>Albin</i>	96,39	3,61	14
4. <i>Ármin</i>	96,91	3,09	—
3. <i>Máté</i>	97,94	2,06	—
2. <i>Klotild</i>	97,94	2,06	—
1. <i>Aliz</i>	100,00	—	26

A 6. táblázat aszerint listázza a keresztnéveket, milyen arányban látták el őket mély, illetve magas magánhangzójú toldalékkal az adatközlők. A semleges, vagyis az illeszkedés irányát nem mutató adatok száma pedig elárulja, hány választ vehettem figyelembe ennek az aránynak a megállapításához. — Ha egy névnek nincs semleges adata, akkor a mély : magas arány a kísérlet valamennyi résztvevőjének, azaz 97 adatközlőnek az eredményét tükrözi. Ahol viszont van egy vagy több semleges adat, ott ezek számával csökken a mély : magas arányt meghatározó megoldásoké. Például a skálán felülről 8. *Sámuel* név mellé ketten írtak az illeszkedés irányát meg nem mutató ragot, tehát a mély : magas arány megállapításához csak $97 - 2 = 95$ választ vehettem figyelembe.

A táblázaton a nevek skálaszerűen helyezkednek el: ezért van a mindig mély toldalékkal ellátott *Aliz* a legalsó, a mindig magas magánhangzójú raggal kiegészített *Adrienn* pedig a legfelső sorban, s ugyanezért indul ettől a két végponttól az egyre kisebb veláris, illetve palatális többséggel toldalékolat keresztnévek számozása. A két névlista majdnem közepén találkozik.

Jól látható, hogy a vizsgált nevek legnagyobb részére határozottan jellemző vagy a veláris, vagy a palatális illeszkedés. A mély és magas toldalékok arányát tekintve csupán a skála közepén elhelyezkedő *Tihamér*, illetve *Arisztid* és *Noémi* esetében nincs meg a kétharmados többség. — Ellenőriztem, hogy a skála alsó és felső része közötti különbségek statisztikailag szignifikánsak-e. (A számítás módjához vö. pl. Kontra 1994: 334—7.) Az eltéréseket $p < 0,05$ esetén tekintettem szignifikánsnak; ez azt jelenti: 5%-nál kisebb az esélye annak, hogy a mért eredmény a véletlen műve. Megállapítottam, hogy még a *Tihamér* és az *Arisztid* viselkedése között is szignifikáns a különbség, sőt a *Tihamér* és a *Noémi* összevetésekor sem hiányzik sok ehhez ($0,05 < p < 0,10$).

A nevek skálája igazolja a szakirodalom állítását: az ajakkerekítés nélkül képzett magas magánhangzók közül valóban az *i* akadályozza legkevésbé, az *e* pedig legerősebben a mély toldalékolást. — Az utolsó szótagjukban *e*-t tartalmazó keresztnévek mindegyike a felső régióban, vagyis a többnyire palatális illeszkedésűek között helyezkedik el. Rajtuk kívül itt találjuk az utolsó szótagban *é*-t vagy *i*-t tartalmazó nevek közül azokat, amelyeknek utolsó előtti szótagjában is magas illabiális magánhangzó áll: *Olivér*, *Abigél*; *Artemisz*, *Arisztid*, *Noémi*. — Ha az utolsó szótag *é*-je vagy *i*-je előtt veláris a magánhangzó, akkor a nevet a táblázat alsó „térfelén” kell keresnünk. Jellemző, hogy (egy-két kivételtől eltekintve) inkább az *é* engedi meg a palatális toldalékolást, mint az *i*. — Mindezek alapján egészen természetes, hogy a „csak mély magánhangzók + egy *i*” felépítésű hat név a skála alsó kilenc helyének valamelyikét foglalja el, az a két név pedig, amelyben az utolsó szótag *e*-jét magas magánhangzót (*i*-t) tartalmazó szótag előzi meg, „dobogós” helyen van a skála tetején.

Különös, hogy olykor egészen hasonló felépítésű nevek toldalékolása között is számottevő eltérést tapasztalhatunk; igaz, nem az illeszkedés domináns irányára, hanem az arányokra nézve. Példaként a többnyire velárisan toldalékolat listájának 13. és 17. helyezettjét említem: szignifikáns az a különbség, amellyel az *Adél* a *Valér*-nál hajlamosabb palatális toldalék felvételére.

5. A hangrendi problémákkal foglalkozó szerzők közül többen is felvetették azt a kérdést, befolyásolja-e a toldalék az illeszkedést. Statisztikai vizsgálataik alapján egymástól eltérő következtetésre jutottak: Gósy Mária (1992: 431—2) fontosabbnak tartja a toldalékok szerepét, mint Kontra Miklós és szerzőtársai (1986: 11, 1989: 133).

A 7. táblázatban a toldalékok szempontjából mutatom be felmérésem eredményeit. — Már szót ejtettem arról, hogy a teszt összeállításakor 11 ragpárt kombináltam négy-négy mondatban a vizsgált keresztnevek különféle hangszerkezetű altípusaival. Úgy vélem, joggal feltételeztem, hogy ha különbséget találok az egyes ragokhoz tartozó számadatok között, akkor az elsősorban maguknak a ragoknak a természetéből adódhat. Láthattuk azonban, hogy az összes adatközlői válasznak csak 88,59%-a tartalmazta a várt ragpár képviselőjét. Ez a körülmény dilemma elé állított: korlátozzam a toldalékokra vonatkozó vizsgálódást a várakozásnak megfelelő megoldásokra, vagy vegyek figyelembe minden olyan választ, amely elárulja az illeszkedés irányát? Az utóbbi változat mellett döntöttem: részben arra való tekintettel, hogy a nem várt válaszok miatt semmiképpen sem érhettem el, hogy az egyes toldalékok viselkedését azonos számú adat alapján hasonlíthassam össze; részben pedig azért, mert az illeszkedés iránya nem függhet attól, hogy várt ragpárról vagy nem vártról van-e szó.

7. táblázat

toldalékpár	mély	magas	összes	%	
				mély	magas
<i>-ban/-ben</i>	174	229	403	43,18	56,82
<i>-ból/-ből</i>	172	189	361	47,65	52,35
<i>-bal/-be</i>	166	205	371	44,74	55,26
<i>-on/-en</i>	127	190	317	40,06	59,94
<i>-ről/-ről</i>	179	206	385	46,49	53,51
<i>-ral/-re</i>	169	229	398	42,46	57,54
<i>-nál/-nél</i>	196	151	347	56,48	43,52
<i>-tól/-től</i>	302	105	407	74,20	25,80
<i>-hoz/-hez</i>	178	126	304	58,55	41,45
<i>-nak/-nek</i>	208	230	438	47,49	52,51
<i>-val/-vel</i>	208	205	413	50,36	49,64
<i>-kal/-ke</i>	1	3	4	25,00	75,00
<i>-kám/-kém</i>	6	1	7	85,71	14,29
<i>-om/-em</i>	2	2	4	50,00	50,00
<i>-unk/-ünk</i>	1	—	1	100,00	—
<i>-ot/-et</i>	—	4	4	—	100,00
<i>-kat/-ket</i>	—	1	1	—	100,00
<i>?/-rel</i>	—	1	1	—	100,00
összesen	2089	2077	4166	50,14	49,86

Azt a 11 ragpárt, amelynek természetét a teszt segítségével meg akartam figyelni, a táblázatban kettősvonal választja el a többi toldaléktól. Az utóbbiak csekély számú adatából hangrendi viselkedésükre következtetni egyáltalán nem lehet, mellettük a százalékos arányokat csak a teljesség kedvéért adom meg. Az utolsó sorban a kérdőjel azt mutatja, hogy az íráshibából született *-rel* mellé nem állíthatunk valódi párt.

A 11 ragpárt tanulmányozva láthatjuk, hogy az esetek nagy többségében a főlényben lévő ragváltozatnak 50 és 60% közötti a részesedése, feltűnő tehát a *-tól* eredménye a maga csaknem 75%-ával. A *-tól/-tól* rag használatát a következő nevek mellett vártam: *Marcell, Ármin, Amadé, Kázmér*. Ha visszatekintünk a 6. táblázat eredményeire, nem csodálkozhatunk azon, hogy a *-tól* főlénybe került a *-tól*-lel szemben. Nehezen magyarázható viszont a különbség aránya, ugyanis a teszt várható megoldása szerint a *-hoz/-hez* raggal kombinált nevek sora (*Mózes, Albin, Aurél, Alfréd*) a magánhangzók rendjét nézve erősen hasonlít a *-tól/-tól* raggal kapcsolódó keresztnévekére, a *-hoz* ragváltozat gyakorisága mégis 60% alatt marad. Gondolhatnánk arra is, hogy a *-tól* „orvul”, vagyis a nem várt megoldásoknak köszönhetően szorította ennyire háttérbe palatális párját, de ezt a feltevést megdönti, hogy a várt ragpárral adott válaszok körében is 75%-os a *-tól* használata. Mindezek alapján nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a *-tól/-tól* illeszkedése magára a ragra is jellemző, azaz nem pusztán a szótó magánhangzótól függ. — A *-tól/-tól* viselkedését egyébként Gósy Mária (1992: 430—1) is vizsgálta: eredményei vegyes képet mutatnak, de inkább támogatják az ímént említett hipotézist, mint cáfolják.

Erdekes, hogy a *-tól* mellett (nem számítva a *-vall/-vel* esetében megfigyelhető hajszálnyi eltérést) éppen a vele egy alcsoportba tartozó, külső helyviszonyt kifejező ragok, a *-nál* és a *-hoz* gyakoribbak palatális párjuknál. Ez persze nagyrészt a velük kombinált keresztnévek magánhangzó-struktúrájából adódik. — Annak igazolására, hogy emellett talán maga a toldalék is hathat az illeszkedésre, vegyük szemügyre a *-nál/-nél*, illetve a *-nak/-nek* raggal párosított nevek sorát: *József, Kamill, Abigél, Kornél*, illetve *Norbert, Klotild, Olivér, Adél*. Mivel a két névcsoport jól „rímel” egymásra, legalábbis elgondolkoztató, hogy az első esetben a veláris *-nál*, a másodikban viszont a palatális *-nek* van főlényben.

6. A 8. táblázat az adatközlői csoportok eredményeit mutatja be. Ezzel háttérként szolgál a 9—12. táblázat a t o k h o z, vagyis az iskolák típusai, a tanulmányok helyszínei és a nemek szerinti összevetéshez. — A 9. és a 12. táblázatban az idézőjel arra utal, hogy a 10—11 éves budapesti tanulók valójában nem általános iskolába, hanem gimnáziumba járnak. Lényegében ugyanezt jelzi a 10. táblázatban a zárójelbe tett felkiáltójel, csakhogy ott a szóban forgó rovatban „valódi” általános iskolások (a nyíregyháziak) is szerepelnek. A 12. táblázatban a budapestiek adatainak azért jut két sor, mert a másodikban már csak a Nyíregyházán is képviselt két korosztály eredménye tükröződik.

Ha a különféle iskolatípusok diákjainak eredményeit hasonlítjuk össze a 10. táblázat alapján, azt láthatjuk, hogy az általános iskolától a felsőoktatás felé haladva az adatközlők egyre hajlamosabbak a mély toldalékok válasz-

8. táblázat

a csoport sorszáma	a válaszok száma és százalékos részesedése					
	mély		magas		semleges	
1.	89	40,45	120	54,55	11	5,00
2.	221	41,86	274	51,89	33	6,25
3.	279	48,78	288	50,35	5	0,87
4.	98	55,68	77	43,75	1	0,57
5.	369	49,33	377	50,40	2	0,27
6.	94	53,41	81	46,02	1	0,57
7.	227	47,31	251	51,45	6	1,24
8.	230	47,52	223	46,07	31	6,40
9.	225	51,14	212	48,18	3	0,68
10.	257	58,41	174	39,55	9	2,05
összesen	2089	48,95	2077	48,66	102	2,39

9. táblázat

a válaszok százalékos részesedése			
hely és iskolatípus	mély	magas	semleges
Budapest, „általános”	41,44	52,67	5,88
Budapest, gimnázium	50,40	48,80	0,80
Budapest, egyetem	50,11	49,57	0,32
Nyíregyháza, általános	47,21	48,97	3,82
Nyíregyháza, főiskola	54,77	43,86	1,36

10. táblázat

a válaszok százalékos részesedése			
iskolatípus	mély	magas	semleges
általános (!)	44,70	50,58	4,72
gimnázium	50,40	48,80	0,80
felső	52,38	46,78	0,83

11. táblázat

a válaszok százalékos részesedése			
nemek	mély	magas	semleges
lányok	48,25	50,65	1,10
fiúk	49,89	45,95	4,16

tására. Az összes választ tekintve a tanulók és az egyetemi vagy főiskolai hallgatók eredményei között statisztikailag is számottevő az eltérés ($p < 0,01$). A 9. táblázat adatai alapján kiszámíthatjuk, hogy az utóbbi megállapítás a budapestiek ($p < 0,05$) és a nyíregyháziak ($p < 0,01$) körében egyaránt igaz. — Kissé meglepő viszont a 10. táblázat a középső korosztályra, vagyis a gimnazistákra nézve, hiszen nekik nincsenek nyíregyházi képviselőik. Az ő szempontjukból realisabb összehasonlítást tesz lehetővé a 9. táblázat. Ebből tudhatjuk meg, hogy a budapestiek körében éppen a gimnazisták hajlottak leginkább a veláris todalékolásra. Eredményük az egyetemistákétól csak elhanyagolható mértékben különbözik ($0,70 < p < 0,90$), a tanulókétól viszont jelentősen ($p < 0,01$).

Az iskolatípusok függvényében vizsgált adataim leginkább Gósy Mária megfigyeléseivel (1992: 433) hasonlíthatók össze. Velem ellentétben ő azt tapasztalta, hogy az életkor növekedésével a veláris irányú illeszkedés részesedése csökken. Bevallom, egyelőre nem látom világosan, hogy kísérleti eredményeink miért mutatnak ennyire ellentétes tendenciákra. A furcsa ellentmondás feloldásához mindenképpen szükség lenne további vizsgálatokra.

A 11. táblázat a válaszokat az adatközlők nem e szerint összegzi. Úgy látszik, a lányok valamivel szívesebben választják a magas, a fiúk pedig a mély todalékokat. Az összes választ tekintve a két csoport eredménye között szignifikáns a különbség ($p < 0,05$). — Itt jegyzem meg, hogy Kontra Miklós és szerzőtársai (1986: 3, 10—1, 1989: 133) elemzéseik során a két nem válaszaik között csupán egy-két részletre nézve találtak statisztikailag jelentős eltéréseket.

A tanulmányok helyszíne szerint a 12. táblázat csoportosítja az adatközlők eredményeit. A budapestiek válaszainak összesítése a felső sorban inkább csak tájékoztatásul szolgál; összevetésre az alsó két sor alkalmas, hiszen ezekben két-két korosztály (Nyíregyházáról általános iskolások és főiskolások) képviselteti magát. Láthatjuk, hogy a fővárosi diákok inkább a palatális, a szabolcsiak pedig a veláris todalékolást kedvelik, sőt az összes választ tekintve a két csoport eredménye szignifikánsan ($p < 0,01$) különböző. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról, hogy Budapest, illetőleg Nyíregyháza néhány adatközlő számára nem több, mint tanulmányaik színhelye, és könnyen lehet, hogy nyelvi életrajzukban születési helyük vagy akár egy másik vidék, ahol hosszabb időt töltöttek, nagyobb szerepet játszott.

12. táblázat

a válaszok százalékos részesedése			
hely	mély	magas	semleges
budapestiek	47,52	50,29	2,19
budapesti „általános” + egyetem	46,23	50,96	2,81
nyíregyháziak	50,81	46,54	2,65

Nem véletlenül hangsúlyoztam többször is, hogy bizonyos csoportok eredményei közötti eltérések az összes választ tekintve szignifikánsak. Ha ugyanis nem a válaszok számait, hanem egy főre jutó átlagait vetjük össze az iskolatípusok, a nemek és a tanulmányok helyszínei szempontjából, akkor az eltérések nem mondhatók statisztikailag jelentősnek. Ez voltaképpen nem is nagyon meglepő, hiszen az egyes csoportok összeredményeit egy-két szélsőséges részeredmény erősen befolyásolhatja.

Úgy vélem, ezen a ponton kell áttérnünk a különféle csoportok összeredményeinek bemutatásáról az egyes adatközlők eredményeinek rövid szemléjére. Természetesen nincs lehetőség arra, hogy mindnyájukról szóljak, megelőzve hát a rekorderek felsorolásával. Feltűnő, hogy minden „csúcseredménynek” fiú a gazdája. — A legszélsőségesebb teljesítmény egy szabadkai születésű, 11 éves budapesti tanulóé: a 44 keresztnév közül csak 6-ot (13,64%) egészített ki mély toldalékkal, viszont 35-öt (79,55%) magassal (három semleges válasz mellett). A legtöbb veláris toldalékot, 31-et (70,45%) és a legkevesebb palatálisat, 12-t (27,27%) egy karcagi születésű, 24 éves nyíregyházi főiskolás használta (tőle egy semleges választ kaptam); szintén csak 12 névhez illesztett magas toldalékot egy fehérgyarmati születésű, Nyíregyházán tanuló 13 éves fiú. A legtöbb semleges választ egy 10 éves budapesti tanuló adta: 9-et (20,45%).

7. Vizsgálódásom eredményei lényegében és sok részletre nézve is megfelelnek a szakirodalom megállapításainak. A vegyes hangrendű keresztnevék toldalékolása nemigen tér el a hasonló közszavakétól. Az illeszkedés irányát elsősorban maga a név határozza meg, de szerepe lehet a toldaléknak is; az utóbbi tényező alaposabb vizsgálatához célszerű volna olyan tesztet összeállítani, melyben az egyes nevek sokféle toldalékkal kombinálódnak. Haszonnal járhatna a szórend és a szövegkörnyezet szerepére irányuló kutatás is. A valódi nyelvhasználatról a tesztvizsgálatnál hitelesebb képet nyerhetnénk beszélt és írott nyelvi szövegekből való gyűjtéssel, bár ebből a szempontból gondot okozhat, hogy az ingadozó toldalékolású szavak viselkedéséről csak meglehetősen nagy korpuszból kaphatnánk elegendő információt.

Kísérletemnek az iskolázottság, a nemek és a nyelvföldrajz szerinti különbségekre vonatkozó eredményeit nyilvánvalóan további vizsgálatokkal kellene igazolni, természetesen minél több adatközlő segítségével, sőt valószínűleg másféle adatközlői csoportokat is bevonva. Annyi azonban a mostani felmérésből is egyértelműen kiderült: a vegyes hangrendű keresztnevék toldalékolása igen erősen függ a z e g y é n nyelvhasználati ízlésétől, szokásától.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1991. Magánhangzó-illeszkedés: újabb kísérlet egy régebbi felfogás alapján. *MNy.* 59—64.
- Cseresnyési László 1993. Gondolatok a magyar hangrendről. *MNy.* 401—12.
- Deme László 1961. Magánhangzóink egymásra hatása. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 94—8.

- Elekfi László 1985. Magánhangzó-illeszkedés. In: Grétsy László—Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv II.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 77—83.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár.* MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Gósy Mária 1992. Magánhangzó-harmónia a gyermeknyelvben. *Nyr.* 424—36.
- Grétsy László—Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézisztár.* Auktor Könyvkiadó. Budapest. 358—9 és passim.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 318.
- Kontra Miklós—Ringen, Catherine 1986. Hungarian Vowel Harmony: The Evidence from Loanwords. *Ural-Altäische Jahrbücher* 1—14.
- Kontra Miklós—Ringen, Catherine O.—Stemberger, Joseph P. 1989. Kontextushatások a magyar magánhangzó-harmóniában. *NyK.* 128—42.
- Kontra Miklós 1994. Milyen hatása van a mai magyar nyelvűvelésnek? *MNy.* 333—45.
- Laczkó Mária 1991. Az előrejelezhetőség kérdése a toldalék illeszkedésében. *Nyr.* 237—41.
- Ladó János 1982. *Magyar utónévkönyv.* Ötödik, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nádasdy Ádám—Siptár Péter 1994. A magánhangzó-harmónia. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 94—152.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 165—86.
- Siptár Péter 1984. Vita a magyar magánhangzó-harmóniáról. *MNy.* 228—38.
- Szabó Sándor 1912. A vegyeshangúság. *Nyr.* 201—8.
- Szépe György 1958. Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: Benkő Loránd (szerk.): *Magyar hangtani dolgozatok. NytudÉrt. 17. sz.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 105—29.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 244—6.

Horváth László

Egy Mikszáth-elbeszélés nyelvi világa

A Plutó

Az 1891-ben keletkezett elbeszélés Mikszáth művészetének jellegzetes darabja. Keletkezési idejéhez viszonyítva a közeli múltban — az 1850-es években, a Bach-korszakban — játszódik, falusi történet, miként A jó palócok és a Tót atyafiak novellái. Ezeknek lírai-balladai hangvételét azonban nagyrészt az ironikus váltja fel; a korszak más Mikszáth-műveiben is az irónia és a humor az uralkodó szín.

Az élményvilág, amelyből A Plutó című elbeszélés táplálkozik, részint elsődleges, eredeti: az író gyermekkorának környezete, a felvidéki falvak, a közeli erdők, mezők, patakok emléke. Másrészt azonban a mese, az anekdota már nem közvetlen élményből fakad: Mikszáth sokszor másoktól hallott történeteket dolgozott fel, ezt számos nyilatkozata igazolja. Bisztray Gyula szerint a Plutó történetét valószínűleg Szegedről hozta magával. (Mikszáth Kálmán összes művei. 41. 1978, a továbbiakban Krk. 41.)

Jellemző Mikszáthra a babona, a misztikum iránt való fogékonyság: a palóc nép babonás világát A jó palócok Galandáné asszonyom című novellája jeleníti meg (kötetben 1882-ben adta ki). Nevezetes még a kísérteties, csodás elemet tartalmazó művei közül a Kísértet Lublón (1892—93), A fekete kakas (1899), sőt a Szent Péter esernyője egyik szála is a „csodát”-ra épül. A „Galandáné asszonyom” mindvégig megmarad a babona légkörében, még hangvétele is csak kevésbé sejtet kételkedést. A többi említett mű is nagy elhithető erővel ábrázolja a rejtelmes történeteket, maga az elbeszélő is beleéli magát, s a babonát elhívó ember lelkiállapotát, lelkivilágát meggyőző módon érzékelteti. A „csodát” azonban rendszerint leleplezi. Emberi gonoszságokból, gyengeségből eredő cselekvésekre vezeti vissza, egyszerű, racionális okokra.

A Plutó ironikus előadásmódja már kezdettől rávezeti az olvasót a kételkedő magatartásra, sejteti s helyenként megmutatja az író a tényeket a babona mögött. Az első ilyen elhelyezett „patron” a szövegben Csabay Mihály kihallgatásának leírásakor jelenik meg:

„— Volt-e már büntetve?

— Igenis, egyszer. *Lólopásért.*” (Krk. 41. 9.)

A szereplők közül a naív falusiak gyanakvás nélkül hisznek a babonás históriában, a Bach-huszár bezirker, Klamarik úr „kínosan vergődik és habozik a hívés és a nem hívés között” (Krk. 41. 21.), az okos és ravasz bíró, Kelemen uram nem nyugtatja meg: „szidta a sok babonás parasztot, akik saját koponyájukban hizlalják a kísérteteket, de a másik szavával ráhagyta, hogy a Plutó azon-

ban mégsem egészen tiszta jószág (s ájtatosan keresztet vetett magára)” (Krk. 41. 21.) — vagyis a szövegben állandóan váltakozik az elhitetés és a cáfolás, illúziórombolás, ez utóbbi rejtettebben, sejtetőbben.

Jellemző Mikszáth-írás A Plutó azért is, mert anekdotikus elemek és figurák színesítik a palettát, a cselekmény részint mesei, részint anekdotikus.

Az idő és a tér kérdésére visszatérve, jellegzetesen mikszáthi az elbeszélés időkezelése és a novella helyszínének megjelenítése is. Ezek a tényezők ugyan a maguk realitásában vannak jelen, azaz nem bomlanak fel, nem válnak szimbolikus értelművé: a cselekmény meghatározott időhöz kötődik. (Még dátum is van benne: 1852. augusztus 20., Csabay Mihály kihallgatásának jegyzőkönyve ekkor vetetett fel.) Mégis sokszínű az idő és a tér megjelenése.

Az elbeszélő időhöz viszonyítva múlt az elbeszélő idő, a cselekmény a múltban játszódik, az elbeszélő idő jelene ez a múlt. De az elbeszélés mégsem egyszerű lineáris, időrendi vezetésű: nemcsak aktuális történéseket mond el (időrendi sorrendben), hanem a szereplők bemutatásakor rájuk jellemző, szokászerű cselekvéseiket is. Ezek az elbeszélő idő jelenéhez viszonyítva múltnak számítanak: [Csabay] „Sokszor két napra is bezárkózott kis vityillójába” [...] „Ilyenkor folytonosan főzött valamit.” „Máskor pedig hetekre eltűnt Csabay a faluból.” (Krk. 41. 8.) — „Körmöczy Mártonné látta egyszer a lészanyíláson keresztül...” (Krk. 41. 8.) — Ezekben a *sokszor, ilyenkor, máskor, egyszer* határozószók jelzik a habituális jelleget: Csabay be szokott zárkózni, el szokott tűnni, Körmöczyné leskelődni szokott mint afféle pletykára éhes öregasszony...

Az elbeszélő időt megjelenítő cselekményelmondás megszakad Csabay Mihály vallomásának idézésével; Klamarik Ede, a járási főnök kérdésére „Hol vette a Plutó nevű lovat?” (Krk. 41. 9.) Csabay terjedelmes elbeszélésbe kezd, azaz az elbeszélő időhöz viszonyítva múltbeli eseményként ad elő — egy valóságos népmesét. A kritikai kiadás jegyzete: (Krk. 41. 160.) „Ez a részlet egy közismert népmesén alapszik. Eszerint: a keresztútra kifeküdve nem kell félni az ördög ijesztgetéseitől, hanem bátran le kell rántani az ördögöt táltos lováról, s felpattanni a lóra.” Ezzel egy harmadik időkategória jelenik meg a szereplő elbeszélésében.

A legfontosabb mikszáthi sajátosság azonban ebben a novellában az elbeszélő művészet árnyaltságában, szövegalkotásának, nyelvkezelésének utánozhatatlan finomságaiban rejlik.

A novella egészét mint **szöveget** nézve megfigyelhető, hogy sajátos ellentét hordozója. Az elbeszélő történet bűnökkel, babonákkal terhes, ideje a Bach-korszak sötét világa, s a végkifejlet is szomorú: a hős meghal, végül sírját is elfelejtik, ellepi a gyom, a gaz, a gyönyörű ló, Plutó rejtélyesen eltűnik — a hangvétel azonban csak helyenként kap némi sötét színt, egyébként ironikus, sőt: a világot élénk, vidám színekkel festi a szerző, gyakran használja a komikum eszközt, s nemcsak a Bach-huszárok, hanem a falusiak ábrázolásában is. Máshol megjelenik benne a megbocsátó, kedves humor. Igazi mikszáthi hang ez.

Az elbeszélés **szövegszerkezetére** a novella műfajának klasszikus szerkesztésmódja jellemző, az, amelyet Balázs János van Dijk nyomán az elbeszélő művek szövegszerkezeti modelljeként (szuperstruktúrájaként) tart számon: a bonyodalom megelőző állapot leírása (expozíció), a bonyodalom elmondása

(komplikáció), a változás eredménye vagy következménye (megoldás) (Balázs 1985: 333.). A novellának voltaképpen két lezárása van: az epilógust megelőzően a cselekmény anekdotikus csattanóval zárul: a ravasz bíró nem fizeti vissza a ló vételárát a férfiruhában jelentkező menyecskének („jőjjön vissza női ruhában”); a tulajdonképpeni megoldás már nem ilyen furfangosan anekdotikus és csattanós (Csabay Mihály halálával Plutó is eltűnik), ismét titokzatos, vagyis annak feltüntetett elem, amely mögött azonban felsejlik a reális bűncselekmény, a ló ellopása.

A cselekmény azonban nem halad egyenes vonalon a megoldás felé, anekdotikus mozzanatok, kitérések késleltetik, ilyen például a rékasi küldöttség bécsi útjával kapcsolatos humoros és mulatságos részletezés. Még azt sem mondhatjuk, hogy ez az út nem fontos része a cselekménynek, hiszen a célja Klamarik járási főnök eltávolítása, mégis kitérő a mese fő vonalától.

Fejtegetések, elemző részletek nem lassítják a cselekmény kibontakozását, az **elbeszélő szövege (narrációja)** események elmondására, rövidségükben hangulatos **leírásokra** („A temető szélén, félig bent a garádban [ahova a szentelt vízből már alig freccsent valami], két bedülledt sír van...! Az egyikben egy muskátli nő a bozót között, piros virágát meghozza még, de minden évben kedvetlenebbül, kevesebbet” [Krk. 41. 301.]) és egy-két mondatos **reflexiókra** („Itt van a hatalmas Kelemen István márványos sírkeresztje. *Még ő is meghalt. Éppúgy meghalt, mint Csabay*” [Krk. 41. 32.]) korlátozódik. A szereplők egyéniségének és külsejének bemutatása ritkán jelenik meg az elbeszélő szövegében **leírásként vagy jellemzésként**. Ilyen például: [Csabay] „Majdnem ijesztő külsejű ember volt, torzonborz hajjal, tüskés, lelógó bajusszal, széles, bibircsós arccal — csak a termete volt egyenes, daliás. De rejtélyessé különös szokásai tették” (Krk. 41. 7.) — „Lovag Podrovszky nem az az ember volt, aki egykönnyen lemondott volna a kívánságairól. Különbben se szerette az egyenes utat” (Krk. 41. 9.); gyakoribb a közvetett, a cselekvésekkel vagy reagálásokkal való bemutatás. Így jelenik meg meglehetősen komikus és ellenszenves színben Klamarik Ede járási főnök, aki hivatali ténykedése alatt „azzal mulatta magát, hogy kenyérmorzsákat dobált a tyúkoknak” (Krk. 41. 12.), s Kiczka zsandár halálhírét meghallva fellélegzett: „— Az már más — jegyzé meg szinte megkönnyebbülve. — Ha meghalt, jogosan tette; nem követett el hivatali visszaélést. Valami komolyabb rendtelenségtől félttem” (Krk. 41. 13.).

A szöveg szintjén a novella legfőbb sajátága azonban a különféle közlésformák gazdag sokfélesége, bravúros változtatása. Murvai Olga szerint „Az írói közlésformák szövegépítő elem. A közlésformáknak a mű szövegébe való beépítése kihat a mű szövegének egészére, addig menően, hogy befolyásolja a mű szerkesztését is. Ez a kapcsolat fordítva is érvényes: a mű szerkezete elvárja a megfelelő közlésformáknak, stílusformáknak alkalmazását.” (Muruai 1976: 108.) A Plutó című elbeszélésre ez az utóbbi az igaz.

A következő közlésformák alkotják A Plutó szövegét: az elbeszélő szövege (narráció, leírás, reflexió); valamely szereplő elbeszélése (ezen belül is lehet narráció, leírás, párbeszéd stb.); a szereplők beszéde (párbeszéd); szabad függő beszéd; communis opinio; belső monológ; idézett vendégszöveg.

A Plutó egy-egy mondategységében olykor háromféle közlésforma is megjelenik, ez sűrű szintváltást jelent, az elbeszélő nézőpont megváltoztatását. Menyiségi megoszlásuk a mondategységet (tagmondatot) véve alapul a következő:

	Mondategység	%
Az elbeszélő narrációja	651	43,2
A szereplő elbeszélése	125	8,3
A szereplők párbeszéde	577	38,3
Szabad függő beszéd	80	5,3
Communis opinio	18	1,2
Belső monológ	52	3,5
Idézett „vendégszöveg”	3	0,2
		100,0

A novella nagyobb részben harmadik személyű elbeszélés, bár ahhoz a sajátos mikszáthi elbeszéléstípushoz tartozik, melyben — e mellett a harmadik személyűség mellett, azaz az elbeszélő személytelensége mellett — egy-egy villanásra azonossá válik az író és az elbeszélő figurája: a bevezető mondatok egyikében az író mint gyermek is szereplővé válik, s ezzel erősen köti az elbeszélés világát saját, személyes világához: „Gyermekkoromban magam is láttam a Plutót. Nagy, tizenhat markos, vékony lábú, finom növésű kanca ló volt, olyan fekete szőrrel, mint a korom.

Hogy került a falunkba, honnan szerezte Csabay Mihály, sohasem derült ki, pedig kérdezték tőle még a bírói székben is.” (Krk. 41. 7.)

A bekezdésen, sőt mondategészen belüli szintváltások rendkívül színessé, elevenné, villódzóvá teszik az előadásmódot, s ez jól illik a misztikus, babonás köntösben előadott lólopási történethez (a sorszámokat az idézett szövegekbe én tettem. V. R. R.):

„1. S most indult meg a találgatás. | 2. Miért nem adja? | 3. Mi oka lehet rá? | 4. Különösen Berkenyés, a tímár bosszankodott. | 5. Óh a számár, a számár! | 6. Hiszen előbb-utóbb úgyis hozzám kerül a Plutó bőre.” (Krk. 41. 9.)

Az első mondategész az elbeszélő közlése. A 2—3. (kérdő mondatok!) communis opinio (a falu lakói találgatják, mi lehet az oka, hogy Csabay annyira ragaszkodik a Plutó nevű lóhoz), a 4. ismét az elbeszélő szövege, az 5. szabad függő beszéd (azaz idéző mondat stb. nélkül siklik át Berkenyés tímár személyéhez köthető közlésbe), a 6. pedig egyértelműen a szereplő szövege — a *hozzám* határozószó egyes szám első személyűsége jelzi.

A szabad függő beszéd formájában előadott terjedelmes részletek a furfanggal, babonával átszőtt történetben a szereplők nyugtalan, szorongó lelkiállapotát mutatják, a vívódásukat érzékeltetik, hogy mit tegyenek, mivel vesztélyben érzik magukat. Az olvasó azonban — az író jól elhelyezett megjegyzései folytán — átlátja, milyen emberi cselvetések húzódnak a misztikus történetek mögött, így a lelki gyötrődés, a félelem ábrázolása itt az ellenszenves, idegen Bach-korszakbeli járási főnököt helyezi komikus megvilágításba.

„ 1. Klamarik urat meggyötré a babona. | 2. Nyugtalanság, szorongó érzés fogta el. | 3. Fázott a gondolatra, | 4. hogy | 5. amint kitekintene az ablakon, | 4. éppen akkor jöhetne a Plutón valaki... | 6. Hiszen nagy bolondság, kolosszális egy bolondság, | 7. tudnak is a hollók beszélni, | 8. aztán az egyik toronyból a másikba, | 9. aztán hogy a Csabay lenne az egyik holló, Pataki Erzsébet a másik... | 10. (Hahaha!) | 11. és mégis, mégis! | 12. Van valami csodálatos a dologban. | 13. A Plutó megette a két zsandárját, | 14. és még nagy szerencsétlenségeket okozhat. | 15. A Plutótól okvetlen meg kell szabadulnia. | 16. De ő már bele nem ártja többé a kezét. | 17. Hadd csináljon vele valamit a bíró. | 18. Annak ügyis nagy esze van. | 19. Azért úgyse nagy kár, | 20. ha valami baja esik.” (Krk. 41. 15—16.)

Az öt mondategységre terjedő írói kommentár után, a 6. mondategységben kezdődik a 14 mondategységen át tartó szabad függő beszéd. A kezdés nem teljesen „meredek”, mert a 3. mondategységben közli az elbeszélő, hogy Klamarik úr gondolatairól van szó. A részlet 3. személyű előadás (*megette a két zsandárját* — nem: zsandáromat —; *meg kell szabadulnia* — nem: szabadulnom stb.), egyébként azonban az egyenes beszéd számos sajátja jellemzi: mondat értékű hangutánzó indulatszó (*Hahaha!*), önállósult, mondat értékben használt kötőszóserű határozószó (*És mégis, mégis*), egy vagy két mondategységként egyaránt értékelhető, átmeneti típusú mondatszerkezetek (6., 9.), ismétlések (*aztán, mégis, bolondság, a Plutó* stb.), tagadó értelmű, de a tagadást lexikai elemmel nem érzékeltető, felkiáltó mondategység (7., a. m. ’nem tudnak’), hiányos mondat (8.), párhuzamosság és érzelmi fokozás (18—19.) stb.

A szabad függő beszédet tartalmazó bekezdéseket terjedelmes belső monológ követi:

„1. Klamarikot pedig emésztette a méreg és a félelem. | 2. A sátán van a játékban, | 3. semmi kétség, | 4. nem is egy ördög dolgozik a Plutó mellett, de az egész pokol. | 5. A rékási bíró leköszönése is nyilván az ő műve. |

6. Hiába vigasztalta magát a fölvilágosodott kor tanaival; | 7. fülébe csengtek hajdani prágai tanítójának szavai; | 8. »Nincs boszorkány, | 9. nincs ördög«, | 10. de hát akkor mi ez összevéve? | 11. Hátha csak Csehországban nincs ördög? | 12. Hiszen azt mondják, | 13. Magyarország sincs, | 14. s mégis szembe találkozik vele az ember mindenütt. | 15. Hátha csakugyan van ördög is. |

16. Napokig töprengett, | 17. analizálta az esetet, hol így, hol úgy. | 18. Miért ne lehetne minden a maga rendjén való? | 19. A Plutó egy közönséges ló, | 20. mint a többi, | 21. a Csabay pedig egy közönséges gazember, | 22. mint a többi. | 23. Lopta valahol valami grófi ménesből, | 24. s most az elpalástolásra rejtélyességgel, miszticizmussal veszi körül a lovát is, magát is. | 25. Sokféle zsírral van egy-egy obsitos megkenve. | 26. Elkereszteli Plutónak, | 27. s boszorkányságokat, bűbájt diktál be a hivatalos jegyzőkönyvbe. | 28. Mindez a legközönségesebb fifika. | 29. De lássuk most már a többit. | 30. A Kiczka zsandárt megüti a guta. | 31. Hát mi van abban? | 32. (Csak nem halhatott meg a kedvemért végelgyengülésben harmincéves korában?) | 36. A Majna zsandárt hasba rúgta a Plutó... | 37. Nos aztán? | 38. A zsandárnak hasa volt, | 39. a Plutónak lába volt, | 40. ergo meg-rúgta a lábával a hasát. | 41. Sokkal nagyobb csoda lenne, | 42. ha Majna a hasá-

val rúgta volna meg a Plutó lábát!...| 43. Dőreség'| 44. dohogta Klamarik úr ezerszer egy nap,| 45. de azért a verejték csurgott a halántékáról.| 46. Úgy van, úgy,| 47. minden szétfoszlik az elme boncoló kése alatt.| 48. Minden, minden.| 49. Mi is van még,| 50. mi is van?| 51. Igen,| 52. a hollók beszélgetése.| 53. (Megálljatok, akasztófára való Fáy Andrások,| 54. majd ráncba szedlek benneteket.)| 55. Hiszen csak tudnám,| 56. ki terjeszti?| 57. Hátha maga az obsitos vagy a szeretője, olyan népies cipellőkbe bújtatva,| 58. amilyenekben járni szeret a babona Rékáson?| 59. Az egyik zsandárnak kevés lesz az ideje,| 60. a másíknak sok lesz.| 61. Igaz,| 62. hogy el van találva,| 63. mert addig úgy történt,| 64. de vajon azt mutatja-e valósággal,| 65. hogy Belzebub diktál ott,| 66. vagy csak azt,| 67. hogy utólagosan, a hasbarugási eset után, van kigondolva a rékási jóslat?| 68. Fogadni mernék száz osztrák értékű forintba,| 69. hogy a birhami erdőt is csak az a skribler indította meg,| 70. aki a Machbetet komponálta,| 71. és csak azután,| 72. amikor már látott fagallyakkal felcifrázott katonafővegeket. |

73. Hiszen semmi sem volna könnyebb,| 74. mint kipróbálni az efféle babonás legendák értékét,| 75. mint azt mondani Klamarik úrnak:| 76. Vezessétek elém a Plutót,| 77. hadd tekintsem meg, —| 78. ti meg aztán nézzétek,| 79. hogyan halok szörnyet.| 80. Igen,| 81. igen,| 82. szemlét tartani a Plutó fölött,| 83. szembeszállni a babonával.| 84. És Klamarik úr meg is próbálná,| 85. ha nem éppen az ő személye volna kockán,| 86. vagy ha két élete volna Klamarik úrnak,| 87. hogy az egyikkel kísérletet tehessen a felvilágosodás érdekében” stb. (Krk. 41. 18—19.)

A négy bekezdésnyi — az én jelölésem szerint 87 mondategységnyi (több átmeneti, egy és két mondategységnek is értelmezhető részlet is van a szöveg-egységben; a 4., a 17., a 46., a 48. stb.) — részlet 1—2. és 4. bekezdése az elbeszélő narrációja mellett szabad függő beszédben álló mondategységeket tartalmaz (helyenként egyenes idézetet is), a 3. bekezdés nagy része Klamarik úr súlyos töprengéseit ábrázoló belső monológ, egyes szám 1. személyben előadva, s az élőbeszéd számos sajátosságával jellegzetessé téve.

A szabad függő beszéd jól elválik az elbeszélői narrációtól és a szereplők beszédétől: bevezető, a töprengésre, gondolati folyamatra utaló ige nincs. Az első mondategység elbeszélői narráció, a 2—5. szabad függő beszéd. A második bekezdésbeli 6—7. mondategység elbeszélői narráció, a 8—9. idézet, a 10—15. szabad függő beszéd.

A harmadik bekezdés 16—17., valamint 44—45. mondategysége elbeszélői narráció, a többi: a 18—43. és a 46—72. mondategység belső monológ. Töprengő kérdő (18., 49., 50.), felkiáltó értékű kérdő (31., 32., 37.), felkiáltó (53—54.), óhajtó (55.) mondategységek, párhuzamos szerkesztés (19—22.), rövid, izgatott, egy mondategységes mondatégszek (28—32.), ismétlések (46., 48.), egy (megismételt) általános névmásból álló mondategység (48.), odaértett állítmányú mondategység (55.), egy mondatszóból álló mondategység (61.) stb. benne az életszerű mondatszerkesztés tényezői. A XX. század eleje alkotóinak műveiben a belső monológok elmosódottabbak, a szereplő személye jobban háttérbe szorul; azonban a Mikszáth-szövegben sem válik el teljesen az elbeszélőtől mint narrátortól a szereplő személye.

Helyenként már utalt rá az elemzés, hogy milyen mondat szerkezeti típusok találhatók a különféle közlésformában előadott részletekben. Egészében a szöveg az élőbeszéd hatását kelti, részletesebben megnézve mondathosszúság és mondat szerkezet tekintetében is változatos.

A mondat egységek száma szerinti megoszlás

1 mondat egységet tartalmazó mondat egész	257	40,1%
2 " " "	76	27,5%
3 " " "	87	13,6%
4 " " "	52	8,1%
5 " " "	28	4,4%
6 " " "	18	2,8%
7 " " "	13	2,0%
8 " " "	3	0,5%
9 " " "	4	0,6%
10 " " "	1	0,2%
19 " " "	1	0,2%

A 6-19 mondat egységet tartalmazó többszörösen összetett mondatok, mint látjuk, szabad függő beszédben és belső monológban is előfordulnak, s váltódnak is bennük a közlésformák: ezekben gyakoriak a laza, egyértelműen nem kategorizálható tagmondatkapcsolások, a szervesen kapcsolódó — felkiáltások, megszólítások, megjegyzések —, a közbeékelte részletek.

A narráció többszörösen összetett mondatai is eltérő szerkezetűek, funkciójuk és hangvételük.

Az ironia erősítését szolgálja a következő mondat párhuzamos felépítése, valamint a benne kifejezett három ellentét:

„1. Otthon nyomozta a rékási holló-legendát a beidézett lakosoktól,| 2. de csak mind jobban összekuszálódék az egész;| 3. Sarlay János látta a hollót a rékási tornyon ülni,| 4. de beszélni nem hallotta;| 5. Nagy Mártonné hallotta sutogva beszélgetni hétfőn éjjel Csabayt Pataki Erzsókkal,| 6. de egészen emberformát viseltek.” (Krk. 41. 19.)

A hat mondat egységes mondat egész két nagyobb tömbből épül fel: az 1—2. mondat egységéből álló tömbhöz kifejtő magyarázó utótagként kapcsolódik a 3—6. mondat egység tömbje. A második nagy tömb tovább tagolódik két egymásnak nem ellentmondó, de különböző, párhuzamos közlésességre (3—4. és 5—6. mondat egység), e két altömb viszonya tehát kapcsolatos, a tömbökön (illetve altömbökön) belüli viszony pedig mindhárom mondat egységpárt tekintve megszorító (elvárástörő) ellentétes. A szabályos mondat szerkezet, a párhuzam kiemeli a tartalom komikumát.

A közlésformák mondat szerkezeti szempontból eltérő sajátosságai az elbeszélés szövegében mennyiségi mutatókkal is szemléltethetők.

A mondatok milyensége jellemezhető a tagmondatok hosszúságának a szavak számával mért adataival. A Plutó című elbeszélésben ez az 1. sz. táblázat szerint oszlik meg.

Mondattani jelenségek. „Félreismerhetetlen, egyedi művészet ez, minden egyes mondatáig. Sőt, ott igazán az: a mondatban, a hanghordozásban, a hangmenetben, a hangszerelésben. Előadásának mindig erős felhangja van: elvágódó és elégikus és a kettő valamely vegyülése: ironikus, önironikus, humoros.

Lírai, elégikus, ironikus hangoltsága helyébe egyértelműen az ironikus lépett második korszakában” (Németh G. 1971: 206—7.).

Úgy tudjuk, Mikszáth stílusának alakításában fontos szerepük van az élőnyelvi elemeknek, az élőnyelvi jelleg mondataalkotásában, azon belül párbeszédeknek életszerűségében fontos tényező. Mindamellet a mikszáthi mondat sokféle, a jellegzetes élőnyelvi mondat szerkezeti típusok mellett az írott nyelv mondat szerkezeti megoldásai is helyet kapnak szövegeiben.

Élőnyelvinek tartom a következő szerkezeti megoldásokat. A példákat A Plutó című elbeszélésből veszem. Az élőnyelvi mondatok a szereplők párbeszédéből és belső monológokból valók.

Mondatszóból álló tagolatlan mondat egységek:

„*Hüm, az igen*” (15.); „*Hahaha!*” (16.); „*Ohó, engem nem csalsz lépre...*” (16.); „*Nini, még itt is van egy idézés...*” (16.); „*Hiszen, persze, persze...*” (20.).

Megszólításból álló tagolatlan mondat egység:

„— *Mit, te golyó?*” (14.); „*Azon se búsulj, te,*” (14.); „*Mondd el, fiam*” (15.); „*Mást gondoljon ki, amice*” (20.).

Szerkesztett tagokból álló felkiáltás:

„*Hol ni, istentelen rékásiak..*” (22.); „*Meghiszem azt, ha kegyelmed akarja*” (23.); „*Igen ám, ha nem volna nemes familiából való*” (24.).

Állítmány nélküli hiányos mondat:

„*Egy országot egy mentő gondolatért!*” (20.); „*Hogy az a ló?*” (26.); „*Hasonlóképpen kegyelmednek is, Jászai uram*” (27.); „*Hála istennek, jól végeztünk*” „*Igen, egy menyecske*” (29.); „*Hát mit? Semmit*” (30.).

Befejezetlen töredékmondat:

„*Vagy talán...*” (28.).

Ha pedig a mondat egység szerkezetét nézzük, megkülönböztethetünk az élőbeszédre jellemző lazább mondat szerkezeti megoldásokat (állítmánytalan, odaértett állítmányú, mondat szóból álló, megszólításból álló tagmondatok) — jelezzük a táblázatban az ezekhez tartozó mondat egységeket 1-es számmal —, ugyancsak az élőbeszédre jellemzően hátravetetten, lazán kapcsolódó részleteket (állítmányokat, alanyokat, tárgyakat, határozókat, az értelmezett tagtól messzire kerülő értelmezőket) tartalmazó mondat egységeket: jelezzük 2-es számmal ezt a csoportot; 3-as számmal az ilyen részleteket nem tartalmazó, „szabályos”, zárt szerkezetű, mondat egységek csoportját jelöljük, 4-essel pedig az igeenes szerkezetet tartalmazó „balra bővített” tagmondatok csoportját. Ez utóbbiak az írott nyelv jellemző mondat szerkezetei.

Mennyiségi megoszlásuk a 2. sz. táblázat adataival szemléltethető.

A mondatok modalitását tekintve az a típus, amelyben a beszédaktus érvényesülése folytán ellentmondásba kerül a mondat formája a funkciójával, szintén a szereplők beszédében, a szabad függő beszédben és belső monológban jelentkezik. A felkiáltó értelmű indulatos kérdések a szereplő félelmét („Ki mer

az ördöggel kikötni?” Krk. 41. 20.), töprengését („Ki tudná, hogy történt?” Krk. 41. 33.) — („Mi is van még, mi is van?” Krk. 41. 18.) — („Mit tudják azt a tudósok, hogy a kuvik mit kuvikol, hogy a bagoly mitől huhog éjjelente, hogy a varangyos gyík hova kúszik, hogy a csillagokba mi van írva, hogy a békák mit kuruttyolnak?” Krk. 41. 19.), haragját („Csak nem halhatott meg a kedvemért végelgyengülésben harmincéves korában?” Krk. 41. 18.) hivatottak jelezni.

A Plutó mondatairól több is elmondható, mint egyszerűen az, hogy élőnyelvi hatást keltenek, bár — mint látjuk — ilyen elemek bőségesen vannak bennük. Ez a mondatszerkesztés a romantika utáni korszak jegyeit viseli magán: távol áll tőle a körmondatosság, a szabályos szerkezetet többnyire feloldja mind összetett mondataiban, mind mondategységeiben. A halmozásnak, a hátravetésnek kedvelése, az értelmezős szerkezetek gyakorisága, a tagolatlan mondatok, a laza mondatkapcsolások mind-mind a zárt mondatszerkezet fellazulásának a tünetei. Az elbeszélésnek az a néhány hosszú mondata, amely többszörös mondatösszetétel, laza kapcsolásokat nem tartalmaz, s amelyben az írott nyelvre jellemző igeneves szerkezetek bőségesen fellelhetők, a hivatalos (még inkább a kezdetlegesen hivataloskodó, falusiasan fontoskodó) stílus paródiájaként kap szerepet. „Kerekes István konstatálván, hogy a községnek mindenféle oldalról való megrontásáért nemes Csabay uram Plutó nevű ördöngös kancája vádoltatván, végeztetik, hogy a nevezett kanca a község előljárósága által nyilvános vásáron eladassék, s hogy a tulajdonos kárt ne szenvedjen (nem lévén más cél, csupán a kárhozatos állat eltávolítása), neki az eladási ár hiánytalanul átadásék.” (Krk. 41. 25.) — „Miután ezt az ítéletet az egész tanács helyeselte, még az ellenzékeskedő Hamu Kristóf is, csupán azt jegyezvén meg, hogy célszerű volna, ha határozatba hozatnék, hogy lutheránus vevő olcsóbban kapja (mert nagyon haragudott ökelme a lutheránusokra), kitűzetett a jövő heti szabadkai vásár, amikor is mezőbíró uram felcihelődvén két esküdtel és négy vasvillás ember kíséretében elviszi a Plutót eladni.” (Krk. 41. 25.)

Mikszáth egyéni stílusának jellegzetes vonásaként tartják számon a verszerű ritmus megjelenését műveinek bizonyos érzelmileg fontos részeiben. A következő ugyancsak szabad függő beszédben a népdalszerű ritmikus próza finom érzékisége jelzi a hatást, amelyet a csinos menyecske látása kelt. „Be csinos, be kívánatos! De hát könnyű neki, olyan formát kér magának az ördögtől, amelyet akar. *Piros rózsákat a hosszúkás arcára, hószínű almákat fehér kebelére, két fekete diót két szemé helyére.*” (Krk. 41. 27.). E részletből is látható, hogyan vált át az író az ironia hangjából a meleg kedveskedésbe, stílustörés nélkül.

A szó- és kifejezőképességet vizsgálva a népi környezet ellenére el lehet mondani, hogy Mikszáth a nyelvi sztenderdet használja, tájszó csak alig akad szövegében. Erdemes azonban a frazeológiát és a névállományt közelebről is tanulmányozni. Gazdag változatossággal él a szólásokkal, közmondásokkal, mind a frazeológiai egységek állományára, mind a felhasználási módjukra nézve. Vannak kedvelt mondásai, szállóigéi, ezeket sok változatban illeszti be szövegeibe. Ilyen kedvelt, sokat idézett szállóige Mikszáth műveiben Shakespeare III. Richardjának korán szállóigévé vált sora: „Lovat! Lovat! Országomat egy lóért!” A szállóige szövegbe illesztésével jól bemutatható Mikszáth gyakori

módszere: megtartja az állandósult egység grammatikai szerkezetét, de saját szövegének jelentéséhez alkalmazza az alkotó szóalakok egy részét úgy, hogy az egésznek a jelentése egyértelműen utal az eredeti frazeológiai egységre. „Egy országot egy mentő gondolatért” (Krk. 41. 20.) — kiáltja kétségbeesve „bajuszát tépdese” az ördögi lóval megfélemlített bezirker. Az idiómák egyébként minden közlésformában egyaránt megjelennek, az elbeszélő narrációjában: „Nagy tizenhat markos, vékony lábú, finom növésű kanca ló volt, olyan *fekete* szőrrel, *mint a korom*” (Krk. 41. 7.); „Gongoly Gyurka odatolakodott a nagyfejúek közé, mert egy fölfedezés *fúrta az oldalát*” (Krk. 41. 29.); a szereplő beszédében: „Hisz csak a bolond nem látja, hogy a *tíz ujjával szerezte a lovat*” (Krk. 41. 9.); „*Amit mondtam, mondtam*” (Krk. 41. 30.); szabad függő beszédben: „Kiczka zsandár indult, de Rékáson innen hivogatólag intett feléje kálnai malom; jószívű menyecske benne a molnárné, nem nagyon fiatal már, de *édes a szája, mint a tepedt szőlő*” (Krk. 41. 11.); „Mezőbíró uram kelleetlenül tette (*szó ami szó*, gyerekre kötekedés ez), de mégis megtette, átadta a bíró üzenetét híven” (Krk. 41. 30—31.); communis opinio: „de csak *nem evett maszlagot* ez a csinos barna asszony!” (Krk. 41. 8.), jellegzetes communis opinio, a közösség nézete, megnyilatkozása a novellakezdő, többszörösen összetett mondatba szervesen beépülő (nem idiomatikus) frazeológiai egység: „Sok megfoghatatlan dolog van a nap alatt, de semmi sem rejtélyesebb — *dicsértessék a Jézus Krisztus* —, mint a Plutó esete” (Krk. 41. 7.); belső monológban: „Megálljatok akasztófára való Fáy Andrások, majd *ránéba szedlek* benneteket” (Krk. 41. 18.). Mindez egységes „mikszáthi” színt ad.

A nevek állománya és használata. A helyszín megállapításával szorosan összefügg a novellabeli névadás. A Bácskára, Szabadkára való utalás a szegedi eredetet valószínűsíti. De még több vonás idézi az író szűkebb pátriáját: szülőfalujában, Szklabonyán volt Szent Vendel-szobor, csevickút. A helységnevek közül *Beriot* Sáros megyei, *Kálna* Bars megyei, *Nádaska* Abaúj-Torna megyei helységnevelemmel azonos (*Nagykálna, Füzérnádaska, Tornanádaska*), tehát ezek felvidéki helynevek. A *Hámfalva* költött helynév, a *Rékás* helységnevet, mely a cselekmény fő helyszíne, Csabay Mihály lakóhelye, fő vonásaiban az író szülőfaluját idézi, Bisztray Gyula költött helynévnek mondja. Hangalakjában emlékeztet a *Rékas (Zagyvarékas)* helységnevre, melynek *Rékas* eleme a Földrajzi nevek etimológiai szótára szerint a szláv *reka* ‘folyó’ főnévnek magyar -s képzős származéka lehet. A felvidéki, szlovák szomszédságban, környezetben felnövő Mikszáth akár alkothatott is ilyen helynevet. A hangulat bármennyire is felvidéki, a nevek nem lokalizálják egyértelműen a történetet, sőt játékosan jelzik az olvasó számára, hogy nem kell keresnie a térképen a helyszínt, az író itt szabadon bánt a tényekkel, ellentétben azzal, hogy az időt pontosan megjelölte.

A személynevek is színes világot tárnak elénk nagy életszerűséggel: a két falu lakóinak nagy része közismert magyar neveket visel: *Ács Józsi, Balogh Jánosék, Csuri Péter, Mészáros Gáspár, Nagy Mártonné, Sós Demeter, Török Jánosék*. Az itt felsorolt nevek viselői egyszer-egyszer megjelenő figurák, természetesnek ható neveket viselnek. Ilyen típusú név a falu bírójáé, *Kelemen Istváné*, és Csabay szeretőjéé, *Pataki Erzsébeté*. A falusiak más része nemesi

1. sz. táblázat

A szavak száma a mondategységben

	Átlag	Legyá- koribb érték	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 és több										
A novella egésze	4,87	4	138	9,2%	188	12,5%	196	13,0%	240	15,9%	209	13,9%	187	12,4%	121	8,0%	80	5,3%	45	3,0%	92	6,2%
Elbeszélő szövege	5,87	4	19	2,9%	36	5,5%	79	12,1%	104	16%	97	14,9%	89	13,7%	74	11,4%	50	7,7%	31	4,8%	65	10%
Szereplők beszéde	3,65	2	102	17,7%	124	21,5%	84	14,6%	84	14,6%	66	11,4%	50	8,7%	33	5,7%	16	2,8%	6	1%	12	2%
SzFB	5,15	6	8	8,9%	9	10 %	10	11,1%	12	13,3%	15	16,7%	17	18,9%	4	4,4%	7	7,8%	3	3,3%	3	3,3%

2.sz. táblázat

A mondategység szerkezetének adatai

	1	2	3	4				
Az elbeszélő szövegében	28	4,7%	16	2,6%	583	89,6%	16	2,5%
A szereplők beszédeiben	123	21,2%	11	2%	436	75,6%	3	0,5%
A SzFB-ben	13	14,5%	8	8,9%	65	72,2%	3	3,3%

nevet hordoz: *Csabay Mihály*, a hős szegény nemes. Nagy Iván családtörténeti munkája szerint a *Cseresznyés*, a *Jászai*, a *Kónya*, a *Koricsánszky*, a *Korotnoki*, a *Kozma*, a *Körmöczy*, a *Pávai*, a *Sarlay*, az *Ugrai* név nemesi név. A járási főnőknek a neve *Klamarik Ede*. Bisztray Gyula szerint (Krk. 41. 160.) Mikszáth tréfából adta a Bach-huszar nevéül az akkor közismert *Klamarik* családnevet: Mikszáth korában Klamarik János kultuszminiszteri tanácsos, államtitkár sok élcelődés tárgya volt idegen hangzású neve miatt. Valódi osztrák arisztokrata család nevét viseli *gróf Hardeck* huszárezredez, Csabay volt parancsnoka. A személynév-állomány további elemei szlovák hangzásúak: az öreg *Findura*, *Gongoly Gyurka*, *Kiczka* zsandár, *Majna Pali* lovas zsandár, *Podrowszky Leopold* megyefőnök.

A névadás gazdag fantáziájú megoldása mellett kitűnik természetessége. A nevek nem beszélő nevek, de kort, társadalmi réteget jellemeznek. Feltűnik a család- és keresztnév természetes harmóniája. A névállomány mellett a nevek használata, használati módja is figyelmet érdemel. A komor és titokzatos Csabay Mihály rendszerint kételemű néven vagy *Csabay*-ként fordul elő. Ő azonban becéző keresztnévet told fiatalkori katona pajtásai családneveihez: *Gernye Laci*, *Jászai Ferkó*, *Komoróczy Palkó*, ahogy a fiatalokból álló közösségekben szokás. A falusiak egy részét, még ha egyszer szerepelnek is, teljes néven és hivatalos névformában említi a szöveg, ahogy a komoly, megfontolt felnőtt embereknek kijár, más részük családnevéhez becenév társul: *Ács Józsi*, *Gongoly Gyurka*. *Barcza Gáborné Pataki Erzsébet*, Csabay szeretője egy alkalommal szerepel e teljes néven, máshol *Erzsók*, *Erzse*, *Pataki Erzsók* megjelölést kap. A hivatalos személyek vagy teljes nevükön (*Klamarik Ede*), vagy csak családnevükön szerepelnek (*Kiczka* zsandár stb.). Érdekes megfigyelni a nevek, különösen a személynevek szövegbe szerkesztését abból a szempontból is, hogy áll-e előttük határozott névelő. A figyelmes olvasásból kiderül, hogy az elbeszélő narrációjában szinte mindig a normatív, névelő nélküli névalakok szerepelnek, a neveknek bármely változatáról legyen is szó. „Honnan szerezte Csabay Mihály” — „Gyakran látták Csabayt” (Krk. 41. 7.) „Körmöczy Mártonné látta egyszer” — „Berkenyész János, a szomszédban lakó tímár” (Krk. 41. 8.) stb. Ha azonban a szereplők említenek személyeket, akkor a nevek rendszerint határozott névelősek a hivatalnokok és a falusiak beszédében egyaránt. „A Pávai Gergely uram hallotta” (Krk. 41. 14.) — „Nyergeljen a lovas zsandár, a Majna Pali” (Krk. 41. 14.) — „A Kiczkának csakugyan kevés volt egy kicsit az ideje” (Krk. 41. 15.) — „S mégis félek a Klamariktól” (Krk. 41. 15.). A szabad függő beszéd élőnyelvi sajátágai közé tartozik, hogy ebben is névelősek az említett személynevek. „A Csabay pedig egy közönséges gazember” (Krk. 41. 18) — „A Majna zsandárt hasba rúgta a Plutó” (Krk. 41. 18.).

A példákban tehát a népnyelv és a beszélt köznyelv jellemzője a névelős személynévhasználat. A hivatalnokok beszédében a fölényes, fennhéjázó hangról árulkodik, a népi szereplők élőbeszédének pedig természetes velejárója.

Összefoglalva: A Plutó című elbeszélés Mikszáth 1890-es évekbeli írásművészetének jellemző vonásait mutatja mind témavilágát, mind elbeszélőmódját, mind nyelvelkezését illetően. Életszerűségét, humoros, ironikus hangvételét

azzal a mikszáthi szövegalkotási eljárással hozza létre, amelynek legfőbb vonása a közlésformák bravúros, észrevétlen váltakoztatása. A váltások ellenére (bár azok a helyzetek és alakok hiteles megjelenítését is szolgálják) egységes, törés nélküli, félreismerhetetlenül egyéni az elbeszélés stílusa.

SZAKIRODALOM

- Balázs János 1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
 Murvai Olga 1976. Szövegszerkezet és stílusforma Kafka Margit novelláiban. In: Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest.
 Nagy Iván 1858—1868. *Magyarország családi címerekkal és nemzedékrendi táblákkal*. Budapest.
 Németh G. Béla 1971. Mikszáth Kálmán. In: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
 Krk. 41. Mikszáth Kálmán művei. Kritikai kiadás. 41. kötet.

V. Raisz Rózsa

Stílusequivalecia a műfordításokban

(W. Wordsworth és magyar műfordításai)

1. Műfordításokat olvasva gyakran felmerül bennünk a kérdés: mennyire közelíti meg a műfordításszöveg az eredetit, azonos értékű-e kommunikatív szempontból az eredeti alkotással. Különösen a versszöveg, mint zárt, sajátosan szervezett, öntörvényű kommunikációs rendszer fordításainak értékelése vet fel sok kérdést.

1.1. Nem az a kérdéses, hogy lehet-e, szabad-e verseket fordítani, hanem: hogyan lehet úgy fordítani, hogy a létrejött célnyelvi szöveg ugyanazt az üzenetet közvetítse a célnyelvi befogadónak, mint amelyet a forrásnyelvi befogadónak közvetített. A műfordítás kis népek esetében társadalmi szükségszerűség, sok esetben a kultúra kialakulásának, a nemzeti nyelv szókincsbeli gazdagodásának, s nem egyszer a nemzeti megújulás gondolatának alapvető kifejezési formája. Ilyenképpen alapvető szociális és kulturális szükséglet elégített ki a történelem folyamán. Így a műfordítások a magyar irodalom különböző fejlődéstörténeti szakaszaiban igen fontos szerepet töltek be. Elég, ha csak első fennmaradt magyar nyelvű versünkre, az Ómagyar Mária-siralomra utalunk itt, amely szintén fordítás, a Planctus latin liturgikus vers ihletett átköltése. „A középkori irodalom győzelméhez vezető hosszú fejlődésnek különösen fontos állomásai a bibliafordítások” (Klanciczay 1964: 120) Károlyi Gáspár bibliafordítása a biblikus nyelv és stílus mintaképe lett hosszú időn keresztül, de különösen termékenyítőleg hatott a 16—17. század egész magyar irodalmára. Későbbi korok fordításirodalmának és meghatározó elemei az újabb bibliafordítások. „A magyar irodalomban a nemzeti megújulás gondolatának egyik legfontosabb megnyilvánu-

lása a műfordítói tevékenység fellendülése. Kazinczy a fordítások révén az irodalmi ízlés csiszolását, a fejlett tudatformák kialakítását tűzve ki célul, közvetett, de igen jelentős társadalmi hatóerőnek tekintette idegen művek átültetését” (Rába 1969: 7). Míg azonban ebben az időszakban az eredeti műveket többnyire magyar környezetbe ültetve át, magyar nevekkal, az eredeti cselekményt meghagyva magyar műként tüntették fel, későbbi korok fordításaiban már másként alakul az eredetiség és a fordítás kérdése. A reformkorban a Kisfaludy Társaság irányításával megindul a világirodalmi alkotások nagyarányú fordítása és kiadása. A Nyugat nagy költő-műfordítói gazdag hagyományra letek, s váltak méltó folytatóivá. Ezt a vonalat folytatták a század későbbi évtizedeiben a különböző egyéniségű és műfordítói elveket valló nagy költőink.

2. A műfordításirodalom különböző rangú képviselői sokszor egymástól nagyon eltérő műfordítói elveket vallottak. Alapvető kérdésként elsősorban a tartalom- és formahűség merül fel ezekben a műfordítói elvekben. Volt olyan felfogás, amely szerint csak a tartalmi mondanivaló a fontos — sőt ma is nagyon sokan vallják ezt a nézetet, akik a kis népek irodalmának a „nagy”, széles körben használt nyelveken olvasók számára való hozzáférhetőség érdekében nagy engedményeket tesznek a formai megoldások rovására. Jó példák erre József Attila, Ady Endre Amerikában megjelent angol fordításai. Más felfogás értelmében a tartalom és a forma pontos visszaadása kötelessége a műfordítónak. Megint mások a formai hűséget tartva szem előtt a tartalom visszaadásában nagyobb fordítói szabadságot engedélyeznek. Az utóbbi felfogáshoz állnak közel a Nyugat nagy költői, közülük is elsősorban Kosztolányi Dezső, aki *Modern költők c. versfordításkötetének* 1913-ban kelt előszavában a következőket írja: „Csiszoltuk a nyelvünket idegen verseken, hogy a saját bonyolult érzéseink kifejezésére gazdag és könnyed, tartalmas és nemes nyelvet kapjunk... Azt se tagadjuk, hogy ezektől a költőktől tanultunk is, egy igazságot tanultunk, hogy hünek kell lenni önmagunkhoz” (idézi Rába 1969: 11). S valóban, ahogyan Rába György is kifejti *Szép hűtlenek c.*, a Nyugat nagy nemzedékének, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád műfordítói munkásságát elemző kötetében, Kosztolányi volt az, aki számára a fordításban az volt a legfontosabb, hogy a vers magyar versnek legyen jó, s az eredeti vers anyagát meglehetősen szabadon kezelte. Babits pályája elején a formai hűségre törekszik elsősorban, a világháború utáni műfordításaiban, Tóth Árpáddal együtt a teljes tartalmi és formai hűséghez közeledik. (Vö. Rába 1978: 854—62). A Nyugat második nemzedékéhez tartozó Szabó Lőrinc, akinek a Shakespeare-sonettek teljes fordítását köszönhetjük, s mellette a világirodalom remekeinek nagyon sok, az eredeti verseket adekvát módon megközelítő fordítását, már pályája elején nagyobb tartalmi és formai hűséget mutat, mint nagy elődei és kortársai.

3. A fordítások létrejöttében nagyon sok tényező közrejátszik. Így, a témán kívül, az eredeti mű egyéni stílusa, a műfordító egyéni stílusa, mindkét szöveg esetében azok a korstílusbeli jellegzetességek, amelyek az adott szöveg létrejöttékor hathattak, a korabeli olvasó mint befogadó, a műfordítás olvasója mint befogadó stb. Mindezek már átvezetnek bennünket a következő kérdéshez: az adekvátság kérdéséhez.

4. Az adekváttság a műfordítási ekvivalencia kérdése. Az ekvivalencia fogalmának meghatározása az általános fordításelméletben sem egyértelmű. Klaudy Kinga *A műfordítás elmélete és gyakorlata* című könyvében részletesen ismerteti a különböző ekvivalenciaelméleteket, majd saját felfogását a kommunikatív ekvivalenciáról (i. m. 1994: 77—8). Anton Popovic *A műfordítás elmélete* c. művében a kommunikatív ekvivalenciát műfordításokban stílusequivaleenciaként értelmezi. „A fordításban létrejövő ekvivalencia fogalmát mindenekelőtt a műalkotás stílusának alapján határozhatjuk meg, amelyben a tematikai és a nyelvi elemek funkcionálisan egyenrangúvá válnak” (i. m. 138). A paradigmatisz tengelyen, azaz a forrásnyelvi kifejezőeszközök megválasztását, és a szintagmatikus tengelyen, egy már adott szöveg, illetve a szövegben szereplő kommunikációs helyzetnek megfelelő kifejezőeszközök megválasztását és elrendezését érti a szerző stílusequivaleencián. A műfordítások elkészítésekor a szerzőnek a szövegegészre kell szem előtt tartania. A szövegrészekben szükségképpen lesznek módosulások. A műfordító a különféle grammatikai és szemantikai, versek esetében a szemantikai síkkal szorosan összefüggő képszerkezet-módosításokat hozza létre annak érdekében, hogy a két szöveg kommunikatív ekvivalenciája megvalósuljon. A műfordítói változtatások az esetek legnagyobb részében nem a fordítói önkényeskedés miatt következnek be, hanem éppen azért, hogy a szöveg egészének üzenete adekvát módon átke-rüljön a befogadó nyelvbe, s újraéledjen a műfordításszövegben. Így a fordítói hűség és szabadság kérdései új megvilágításba kerülnek, nem is állnak olyan élesen szemben egymással, mint más ekvivalenciafelfogásokban. „Azok a funkcionális kifejezőmódosulások, amelyek két nyelvi rendszer eltéréseinek feltételei mellett is adekvát kifejezéseket tudnak lenni egy eredeti mű elemeinek, azok egyben a mű optimális változatát jelentik” (Popovic 1980: 148). Ez a Popovic által optimális változatnak nevezett műfordításszöveg az eredeti szöveg kommunikatív ekvivalencia. Természetesen még sok tényezőt figyelembe kell vennie a műfordító-nak, így például a két kultúrában mutatkozó eltéréseket, az ezeket tükröző szó-kincs- és kifejezőkészlet eltéréseit stb.

5. A Popovic által kifejtett kommunikatív ekvivalencia elvét figyelembe véve végzem el W. Wordsworth *Composed upon Westminster bridge* (A Westminster hídon) című versének egybevető elemzését.

5.1. A versihlető alapélmény a kora reggeli napfényben fürdő alvó város, a néptelen táj megkapó látványa. A vers képi anyagát a metaforák és a hozzá kapcsolódó képi elemek alkotják. Ezek a képi elemek egyúttal szövegkohéziós erő-ként is hatnak a műben. Az eredeti vers megszemélyesítéssel kezdődik: „*Earth has not anything to show...*”. Sem Radnóti Miklós, sem Szabó Lőrinc nem alkotja újra a megszemélyesítést a műfordításban. Radnóti a *föld* főnévből (earth) melléknevet képez, amelyhez a *téreken* archaikus hatású főnevet kapcsolja. Szabó Lőrinc sem őrizte meg a megszemélyesítést: a *to show* infinitívust és az eredeti versben a 3. sorban az enjambement-nal kifejezett a *sight* főnevet ’látvány’ jelen-tésben összevonja. A műfordítások így tömörebben írják le ugyan a látványt, de ez a tömörség az eredeti vers képi szintjének módosulását eredményezi.

A Wordsworth-vers második sora szórendi cserével (inverzióval) a *dull* 'unalmas, egyhangú' jelentésű jelzőt emeli ki, amely ellentétet alkot a *szépség* fogalmával. Az unalmas az angol szövegben emberre vonatkozik, erre utal a *he* személyes névmás és a *soul* 'lélek' szó is. Még erősebb a jelző nyomatéka azáltal, hogy az angolban szorosán összetartozó grammatikai szerkezetet bont meg az inverzió: „*he would be dull of soul*”. Szabó Lőrinc a *dull* melléknév magyar megfelelőjeként a *nyomorult* jelzőt választja, amely szemléletes ellentétet alkot az általa a *touching* magyar megfelelőjeként választott *isteni* jelzővel. Így újratерemti ugyan az eredeti vers ellentétpárját, de szemantikai módosítással. Radnóti Miklós az eredeti vers 2. és 3. sorát átalakítja: az enjambement-t megtartva a *látvány* (*sight*) szó a 3. sor elejére kerül, míg a *látvány* jelzője a *touching* 'szelíd' jelentésben a 2. sor végén kap helyet. Megbontja ezáltal a vers szerkezeti rendjét.

A Wordsworth-vers 4. sorában lévő megszemélyesítést a hozzá kapcsolódó hasonlattal együtt Szabó Lőrinc szó szerint fordítja, csupán az 5. sorba áthajló birtokos szerkezetet alakítja át. A „*the beauty of the morning*” kifejezésben a birtokszóból expresszívabb stilisztikai értékű jelzőt alkot: *tündér*, melynek hangulati hatása erőteljesebb az eredetinel. Az eredeti szövegrészlet így hangzik: „*This City now doth, like a garment, wear / The beauty of the morning;*” Szabó Lőrinc fordításában: „*a Város most mint ruhát viseli / a tündér reggelt.*” Radnóti Miklós fordításában: „*mert fénybe öltözött a reggelen / a város...*” Radnóti változtat a szintaktikai szerkezeten: okhatározói mellékmondattá alakítja át az eredeti szövegrészlet magyarázó mellérendelő mondatát. Szűkíti a szöveg képi síkját is azzal, hogy a hasonlatot nem tartja meg. Az eredeti hasonlatot egyetlen szóba sűriti, az *öltözött* igébe. Ezt az igét pedig a *fénybe öltözött* szinesztetikus metafora alkotó elemeként használja fel. Radnóti a reggel szépségéből a fényérzetet emeli ki. Ez a fényhatás dominál Radnóti szövegének további soraiban is. A következő két Wordsworth-sorban az ég felé kitágult kép leírása nyugalmat áraszt: „*Ships, towers, domes, theatres, and temples lie / Open unto the fields, and to sky.*” Radnóti fordításában: „*templom, színház lélezkik égre itt / s járkál a tiszta égbolt fénye lenn.*” A Radnóti-fordítás mozgalmasságot érzékeltet: a *lélezkik* és a *járkál* dinamikus cselekvést kifejező igék vibrálóvá változtatják az eredeti festői állóképet. A képi szintet is bővíti Radnóti az eredeti vershez képest, mert két megszemélyesítést is alkot. Szabó Lőrinc sem hű az eredeti szövegrészlethez, mert átrendezi a sorok szavait, és ő is erősíti a képi szintet egy jellegzetesen Szabó Lőrinc-i szinesztéziával: „...dóмок tornyai / *ragyognak némán; partok és mezők*”. Azzal, hogy az angol *silent* szó jelentései közül a 'néma' jelentést választja, megszemélyesíti a tárgyakat. Különböző fordítói módosításokkal úgy követi Szabó Lőrinc az eredeti vers gondolati és formai szerkezetét, hogy a képi szintet erősíti, s egyéni stílusjegyeit is rajtahagyja a fordításon. Szabolcsi Miklós jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „...szinte minden egyes vers, még a legjobban sikerültek is, egy-két fokkal izgatottabbak, idegesebbek az eredetinel” (Szabolcsi 1958: 1555). A 9. és a 10. sorban kifejezett napfelkelte leírása az eredeti versben is megszemélyesítést tartalmaz: „*never did sun more beautifully steep / In his first splendour...*”. Szabó Lőrinc ezen a helyen megőrzi

a megszemélyesítést is, és az áthajlást is: „*Szebb hegyeket, völgyeket, dombokat / kelő fény még nem locsolt sohasem*”. Az „*In his first splendour*” ’első fényében’ kifejezésnek szemantikailag pontosan megfelel a „*kelő fény*”, és érzékletesebb, mivel megszemélyesítés: exmetaforából újjá alkotott költői metafora (a *nap kel* kifejezésből).

Radnóti is ezt az exmetaforát szövi bele a fordításba: „*Soha még szebben fel nem kelt a nap, / aranyban ázik völgy, domb, s épp olyan / arany a béke bennem s hallgatag!*” Az eredeti szövegrészlet szó szerinti fordítása: ’Soha nem láttam, soha nem éreztem a csendet (nyugalmat) ennyire mélynek!’ Radnóti a napfelkelte színérzetét erősíti úgy, hogy az eredeti versben nem szereplő *arany* jelzöt betoldja a fordításba, s ezáltal párhuzamot von a táj szépsége s az emberi lélekben nyugvó béke között. A *calm* főnév jelentését nem szó szerint adja vissza, a magyar *béke* szóval váltja fel, amelynek nem tér ugyan lényegesen el a fogalmi jelentése a nyugalomtól, de mélyebb, állandóbb érzést sugall. Az „*arany béke*” szinesztézia „*szép hűtlenség*” Radnótinál, mellyel erősíti a vers képi szintjét. A *deep* ’mély’ jelzöt *hallgatag*ként teremti újjá, s ezzel a szinesztéziát erősíti. A Radnóti-fordítás több személyre vonatkoztatást tartalmaz, mint az eredeti. A Wordsworth-versben most jelenik meg először a táj szépségében gyönyörködő lírai szubjektum: „*Ne’er saw I, never felt...*” Az inverzió a látvány intenzitását fokozza. Ez a személyre vonatkoztatott kép nem őrződik meg Szabó Lőrinc fordításában, itt már nem annyira hű a szöveghez, mint korábban. Az ismétlés és fokozás formai jegyeit megőrzi a két tagadó mondatban, de a személyes érzések helyett a látványt hangsúlyozza, s így személytelenebbé teszi a szövegrészletet. A csend mélységét nyomatékosítja a *calm* szó jelentésének megkettőzésével, azaz a főnév mindkét jelentését beleszövi a szövegbe: „*csend sohasem volt mélyebb, nyugalmasabb!*”

S végül a befejező két sor: „*Dear God! the very houses seem asleep; / And all that mighty heart is lying still!*” Radnóti fordításában a *Dear God!* csendes fohász: „*Ó, Istenem!*” Szabó Lőrincnél disszonáns felkiáltás, mely a zenei hatást kicsit megbontja: „*Úristen! a házak is alszanak*”.

A verszáró csonka metafora „*that mighty heart*” (az a nagy szív, amely a városra vonatkozik) Radnóti fordításában teljes metafora: „*nagy szív a város*”. Szabó Lőrinc szó szerint adja vissza a csonka metaforát tartalmazó szövegrészt: „*s ez az egész hatalmas szív*”. Mindkét versfordítás megőrzi a képi elemet, a metaforikus szerkezetet.

6. Két költő-műfordító fordítását vetettük egybe az eredetivel, s felfedezhettük a műfordításokon mindkét költő egyéni stílusjegyeit is, miközben a stílus-ekvivalencia szempontjából vizsgáltuk a szövegeket. Összességében mindkét műfordítás megfelel a kommunikatív ekvivalencia követelményeinek. Eltérések elsősorban az elemzés során már jelzett részletek visszaadásában vannak. Szabó Lőrinc tartalom- és formahűségében közelebb áll az eredeti Wordsworth-szöveghez, de az ő fordításaira is érvényes az, amit Örök Barátaink című műfordításgyűjteményének I. kötetéhez írott előszavában megfogalmaz: „Végeredményben mégiscsak a mű a fontos; a műalkotás egésze, s nem a részletek; akit túlságosan izgat a fejlődéstörténet, úgymint utánajárhat a filológiai feltárnivalóknak.” (Szabó 1958: 8.)

Radnóti Miklós saját műfordítói elveiről így vall 1943 júliusában: „A műfordító költő tudja, hogy nem lehet »fordítani«, csak újra megírni egy idegen verset s hogy minden műfordítás — kísérlet. És tudja azt is, hogy kevés kivétellel — nincs olyan vers, amit ne lehetne magyarra fordítani...” (Radnóti 1956: 266.)

Amint ez a két műfordításszöveg egybevetéséből is kiderül, Radnóti fordítása áttételesebb, színei árnyaltabbak, a befogadóra tett hatása mélyebb, mint Szabó Lőrincé. Kicsit Radnóti-verssé vált, nemcsak műfordítás. Szabó Lőrinc fordítása közelít az eredetihez mind tartalmi, mind formai tekintetben, szöveg-hűségben Radnótit megelőzi.

W. Wordsworth: Composed upon Westminster bridge

Earth has not anything to show more fair:
 Dull would he be of soul who could pass by
 A sight so touching in its majesty:
 This City now doth, like a garment, wear
 The beauty of the morning; silent, bare,
 Ships, towers, domes, theatres, and temples lie
 Open unto the fields, and to the sky,
 All bright and glittering in the smokeless air.
 Never did sun more beautifully steep
 In his first splendour, valley, rock, or hill;
 Ne'er saw I, never felt, a calm so deep!
 The river glideth at his own sweet will:
 Dear God! the very houses seem asleep;
 And all that mighty heart is lying still!

Radnóti Miklós fordításában:

Nincs ennél szebb e földi téreken:
 ily méltóság s ily megható, szelíd
 látvány; a lélek szépséggel telik:
 mert fénybe öltözött e reggelen
 a város s mégis csöndes, meztelen;
 nézd a hajók, a tornyok ezreit,
 templom, színház lélezkzik égre itt
 s járkál a tiszta égbolt fénye lenn.
 Soha még szebben fel nem kelt a nap,
 aranyban ázik völgy, domb, s épp olyan
 arany a béke bennem s hallgatag!
 Jókedve van, hát gördül, a folyam:
 Ó, Istenem! a házak alszanak;
 nagy szív a város. Nyugszik boldogan!

Szabó Lőrinc fordításában:

Földi látvány nincs még ily isteni:
nyomorult lélek, ki varázserőt
nem érez e fenséges kép előtt;
a Város most mint ruhát viseli
a tündér reggelt; dómok tornyai
ragyognak némán; partok és mezők;
még minden üres, az ég, a tetők;
a füsttelen táj szikrákkal teli.
Szébb hegyeket, völgyeket, dombokat
kelő fény még nem locsolt sohasem;
csend sohse volt mélyebb, nyugalmasabb!
A folyam fut, békén, kényelmesen;
Úristen! a házak is alszanak;
s ez az egész hatalmas szív pihen!

SZAKIRODALOM

- Horváth Károly 1965. A műfordítás-irodalom. In: *A magyar irodalom története IV.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jacobson, R. 1969. Fordítás és nyelvészet. In: *Hang — Jel — Vers.* Gondolat. Budapest. 372—82.
- Klaniczay Tibor 1964. Bibliafordítás. In: *A magyar irodalom története I.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 120.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata.* Scholastika. Budapest.
- Popovic, A. 1980. *A műfordítás elmélete.* Madách Kiadó. Bratislava.
- Rába György 1969. *A szép hűtlenek.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rába György 1978. A modern magyar műfordítás. In: *A magyar irodalom története VI.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 854—62.
- Radnóti Miklós 1956. *A műfordításról.* In: Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Szabó Lőrinc 1958. *Örök Barátaink.* Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Szabolcsi Miklós 1958. Szabó Lőrinc fordításai. *Nagyvilág* 1958: 1551—59.

N. Lőrincz Julianna

Szöveg és narráció

Az elbeszélői horizont szerepe a narratív szövegek nyelvi működésében

„A nyelvész nem kíván részt kérni a szövegben szóba kerülő dolog megértéséből, hanem a nyelv mint olyan funkcionálását akarja megvilágítani, bármit is mondjon a szöveg. Nem azt vizsgálja, hogy mit közöl, hanem hogy miként lehetséges egyáltalán közölni valamit, és hogy ez a jeladás és írásjelhasználat mely eszközeivel megy végbe.”

(Gadamer 1986: 25)

1. Bevezetés: az elbeszélő szövegek szövegtani megközelítése

Az elbeszélő szövegek problematikáját sajátos szempontrendszerének megfelelően számos tudományág érinti. Az irodalomtudomány, a néprajz, a pszichológia és a nyelvtudomány is számol a narratológiai tapasztalatokkal. Az elbeszélő szövegek nyelvészeti kiindulópontú vizsgálata a stilsztika mellett elsősorban a szövegtan számára jelent megkerülhetetlen kihívást (vö. Petőfi 1994: 5—22). A narratív szövegeknek mint egy lehetséges szövegtipológia karakterisztikus részrendszerének a vizsgálata a maga sajátos eredményeivel ugyanis hozzájárulhat egy majdani egységes szövegelmélet felállításához (vö. Kocsány 1989: 35—6, valamint Eöry 1996: 130—1).

Abból a feltevésből kiindulva, hogy az elbeszélés aktusa elbeszélő szövegek esetén központi szerepet játszik a szövegvilág megszervezésében, valamint a szövegértelmezési lehetőségek kialakításában, dolgozatomban az elbeszélői pozíció és a hozzá kapcsolódó elbeszélői nézőpont vizsgálatának szövegtani vonatkozásait, vagyis a műfaji jegyeknek a nyelvi szerveződés általánosabb (meta-) szintjén való megragadhatóságát igyekszem felvázolni. Az elbeszélő szövegeket tehát olyan — eddig főként a poétikában alkalmazott — narratológiai szempontok alapján közelítem meg, melyek vélhetően magyarázó erővel bírnak azok nyelvi működését tekintve.

2. Az elbeszélői horizont nyelvészeti vizsgálatának lehetséges elméleti hátteréről

2.1. Szöveg mint diskurzus

A narratív szövegek szövegtani vonatkozásainak vizsgálata kapcsán elengedhetetlennek tűnik annak a nyelvméleti háttérnek a felvázolása, mellyel a problémához közelítünk, ugyanis „a nyelvészet fő feladata problémák megoldása, összefüggések magyarázata és nem a jelenségek pusztá leírása, regisztrálása.

Köszönettel tartozom Fehér Erzsébetnek, aki észrevételeivel és tanácsaival segítette munkámat.

Ám a problémamegoldás és a magyarázat elméletet tételez fel” (Kiefer 1990: 1031). Az alapul vett nyelvfelfogás azonban sajátos kérdezőhorizontjánál fogva nagyban meghatározza, behatárolja a magyarázat illetékességi körét (vö. Anderegg 1995: 237).

Következésképpen nyilvánvalóvá kell tennünk, hogy a szöveg és a narráció fogalmához kettős (nyelvfilozófiai és nyelvelméleti), de egymást erősítő — hermeneutikai és pragmatikai — nézőpontból közelítünk: mind a hermeneutikai, mind a pragmatikai aspektus a nyelvet a szöveg szintjén tárgyalva annak dialogikus jellegét hangsúlyozza, azaz a befogadói horizontot, illetve a grammatikán kívüli, szociokulturális jelenségek figyelembevételével megkérdőjelezi az autonóm nyelvtan tarthatóságát (Tolcsvai Nagy 1995: 220—2). A pragmatika a megnyilatkozások kommunikációs jelentését vizsgálva a szemantikai jelentést a beszédhelyzet — a beszélői és hallgatói stratégiák, feltevések és következtetések — alá rendeli (vö. Kiefer 1990: 1034—40). A hermeneutika pedig arra figyelmeztet, hogy a nyelvi kommunikáció nem egyszerű információcsere, hiszen a megértés a nyelv közvetítésével, a szöveg és a befogadó közti dialógus eredményeként jön létre (Gadamer 1984: 269). A szöveg, mivel feltételezi az értelmezést, s ezáltal magában hordozza a párbeszéd lehetőségét, *d i s - k u r z u* sként fogható fel. Ahogy Bahtyin írja: „... a megnyilatkozást kezdettől fogva befolyásolják azok a lehetséges válaszok, amelyek kedvéért a beszélő lényegében megnyilatkozik” (Bahtyin 1988: 275).

Az ily módon diskurzusként értelmezett szöveg tehát a nyelvi szerveződés, a szövegbe kódolt értelmezési utasítások felől közelíthető meg, azaz a hermeneutika műszavával élve a szöveg hatáselméleti problémaként jelentkezik (vö. Kulcsár Szabó 1991). Az elbeszélő szövegek nyelvi működését vizsgálva figyelmünket a szövegutasításként értett narrációra irányítjuk. Az intencionalitás és a konvencionalitás viszonyát pedig úgy értelmezzük, hogy a szöveg szerzői szándékát a befogadói szándékulajdonítás függvényeként fogjuk fel.

2.2. Elbeszélés: történet és narráció

Az elbeszélői szövegek alapvető jellemvonása, hogy (egy vagy több) történet elmondására épülnek. Ebből kifolyólag a narratív szövegtípusba sorolható szövegekben a jelek egyik csoportja történetté, pontosabban elbeszélte eseménynyé, a másik csoportja pedig történetmondásos beszédeselemmé szerveződik. A *t ö r t é n e t* és az azt létrehozó *n a r r á c i ó* tehát kölcsönösen feltételezik egymást: „A történet és a narráció számunkra csak az elbeszélés (récit) révén léteznek. S fordítva: nincs elbeszélés, nincs narratív diskurzus egyrészt történetmondó nélkül (pl. egy régészeti dokumentumgyűjtemény esetében), mivel elbeszélő híján nem diskurzus; másrészt történet nélkül (mint mondjuk Spinoza Etikája), mivel enélkül nem narratíva. Mint narratíva, az elbeszélés az elbeszélte történethez fűződő viszony által létezik, mint diskurzus pedig a narrációhoz való viszonya által” (Genette 1980: 29; magyarul: Genette 1996: 64—5). Gérard Genette megközelítéséből kiindulva több szempontból is leszűkíthetjük az elbe-

szelő (pontosabb terminussal élve történetmondásos) szövegtípus kategóriáját. Ugyanis nemcsak a narratívaként értelmezhető nem verbális műfajokat — tánc, pantomim, táblakép stb. — zárhatjuk ki a vizsgálódás köréből (vö. Barthes 1988: 378; valamint van Dijk 1988: 319: „...a narratív struktúrák nemcsak természetesen nyelven fejeződhetnek ki”), hanem azokat a verbális vagy részben verbális szövegeket is — dráma, film —, melyek ugyan történetre épülnek, de nem rendelkeznek az elbeszélői horizonthoz kapcsolódó narrációs lehetőségekkel, s így nem nevezhetjük őket narratív diskurzusnak. Ily módon, mégha elfogadjuk is a szövegfogalomnak azt a szemiotikai kiterjesztését, mely szerint „szövegnek nevezünk minden olyan emberi produktumot (artefaktumot), amely a kommunikáció céljait szolgálja, legyen az a szó hétköznapi értelmében vett verbális szöveg vagy bármilyen egyéb kommunikációs termék” (Terestyéni 1992: 7), csak azokat a — tovább tipizálható — verbális szövegeket mondjuk az elbeszélő szövegtípusba tartozónak, melyekben létezik egy elbeszélői horizont, amely képes arra, hogy a világról való tapasztalatait önmagától elidegenítve egy történet keretében közölje.

Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy az elbeszélő szövegek szövegtani vizsgálata során elsősorban a kulturális érintkezés magasabb szintjén lévő, írásbeli és irodalmi szövegekre vonatkozó tapasztalatokból indulunk ki, azaz Bahytin terminusa szerint másodlagos vagy származékos beszédműfajokból, melyek az elsődleges beszédműfajok, vagyis a nyelvi érintkezés feltételei közt közvetlenül kialakult szövegek transzformációinak tekinthetők, s éppen ezért érdemelnek kitüntetett figyelmet: „...Aki csak az elsődleges műfajokra van tekintettel, az óhatatlanul leegyszerűsíti az egész problémát. [...] Éppen az elsődleges és a másodlagos műfajok közötti kölcsönviszony, továbbá a másodlagos műfajok történelmi kialakulása derít fényt a megnyilatkozásnak, mint olyannak a mibenlétére (s ezen keresztül egyfelől a nyelv, másfelől az ideológia, a világnézet kapcsolatának bonyolult problémájára is)” (Bahtyin 1988: 248).

3. A narratív kommunikáció és az elbeszélés aktusa

3.1. A cselekvés szemantikája és a történet kompozíciója

Ha a történet szerkezetalkotó tényezőire irányítjuk a figyelmünket — a cselekvő alanyok (ágensek), a célok (motívumok), a cselekvések (történések) és a körülmények (tér-idő szerkezet) tartoznak ide —, nem kerülhetjük meg az Arisztotelész által bevezetett mimézis problémáját, vagyis a szövegen kívüli valóság és a szöveg viszonyának kérdését. Az elbeszélés (történetmondás) referenciális funkciójának fontosságát mutatja ugyanis az a szoros összefüggés, amely a céltudatos emberi viselkedés és történet kompozíciója között fennáll (vö. Ricoeur 1986: 7—26; Síklaki 1980: 12—14), azaz a történet megértéséhez szükséges ismerni a cselekvés világának összetevőit és szabályait. E tudományos tapasztalat képezte az alapját az ún. történetnyelvtanoknak (bővebben: Síklaki 1980; Pléh 1986), melyek a történet elemeinek a nagyobb egységbe való — gram-

matikai és szemantikai kategóriákkal leírhatónak vélt — szerveződését állították vizsgálódásaik középpontjába. Az egyszerű epikus formák vizsgálata során azonban kérdéssé vált a történetek globális „mélyszerkezetének” csupán szintaktikai szabályok által való modellezhetősége, amely az ismeretek szerveződésének kutatása mellett a történetekhez kapcsolódó kommunikáció pragmatikai szempontú megközelítésének szükségességére mutatott rá (Siklaci 1985: 21). A történetmondás aktusának szerkezetalakító jellegét hangsúlyozva ez irányban léphetünk tovább.

Az elbeszélő szövegek ugyanis azontúl, hogy a cselekvés szemantikájának fogalomkörére támaszkodnak, olyan — mint Paul Ricoeur mondja — *diskurzív jegyeket* tartalmaznak, melyeknek „az a funkciójuk, hogy a narratívának nevezhető diskurzusmodalitásokból kompozíciót hozzanak létre, legyen szó akár történelmi, akár fiktív elbeszéléstről” (Ricoeur 1986: 11; továbbá vö. Thomka 1986: 13). Ily módon az elbeszélésnek a cselekvés logikai törvényszerűségek által megszervezett „mélyszerkezete” paradigmikus, míg az időbeli és oksági (vagy asszociatív) összefüggések által szerveződő nyelvi felszíne szintagmatikus jellegűnek mondható (vö. Ricoeur 1986: 11—2; valamint Szegedy-Maszák 1992: 126—42). Vagyis az elbeszélői horizont jelenléte meghatározó jelentőségű a cselekvéselemek történet szerkezetévé, azaz cselekménnyé történő szerveződésében, hiszen a történet szükségképpen elmondott, a nyelv eszközei által létrejövő konfiguráció. Az elbeszélő szövegek referenciális sajátosságai tehát a kommunikáció tágabb kontextusában értelmezhetők.

3.2. A történetmondás mint interakciós modell

A történetmondásos, azaz narrációs közlésforma már eleve egyfajta sajátos kommunikációs viszonyt tételez fel: mivel az elbeszélés üzenetként működik, azaz mindig szól valakihez, az interakció során mind a feladónak, mind a befogadónak bizonyos közlési szabályokhoz kell alkalmazkodnia (Szegedy-Maszák 1980: 5—32).

Az elbeszélő diskurzus architektonikus elrendeződést mutat, hierarchikus szerveződésű szólamokra bomlik (vö.: Király 1980; Dolezel 1984). A legalsó szint az elbeszélő eseményekhez kapcsolódóan a szereplők szólama, mely mint egzisztenciális szó van jelen a szövegben. A legfelső szintként a szerző szólama határozható meg, mint a szövegjelentés egészét átfogó szintagmatikus szint képviselője. A narratív szöveg sajátosságát az előbb felvázolt szintek között közvetítő funkciót ellátó *elbeszélői szólam* adja, vagyis az, hogy az elbeszélő szövegekben jelen van egy olyan — a szereplői és a szerzői szinttől elvileg elkülönülő — intellektuális horizont, mely mint szemléleti forma modellezi, s ugyanakkor értékeli a cselekményben megjelenő egzisztenciális létet, de a szövegjelentés egészét nem fogja át, mivel annak maga is része. E narratív szövegformálási mód, mely az elbeszélő szövegtípus konstitutív jellemzője, így alapvetően az elbeszélő szintjéhez kötötten értelmezhető. Irodalmi szövegekre értve e sajátosság különbözteti meg az epikai közlésformát a lírai és a drámai közlésformától.

Az elbeszélő szövegek egy sajátos kommunikációs viszonyrendszer keretében aktualizálódnak: az elbeszélő szöveg maga is egy kommunikációs helyzetet modellál, azaz lehetővé teszi a narratív diskurzust. A történetmondás aktusa tehát az elbeszélői horizonttal összefüggésben egy olyan hallgatói (történetbefogadói) pozíciót is konstituál, amely szükségszerűen következik a szemiotika hármasságából. Ahogy az architektonikus szerveződésnek megfelelően az elbeszélő — mint az elbeszélés stratégiájának része — a szövegben tárgyiasult szerzői szándék, tudat (minta szerző) alá rendelődik, úgy a történetbefogadó a szövegben tárgyiasult olvasói tudat, elvárás (minta olvasó) függvénye. Az elbeszélő szöveg befogadásakor az empirikus hallgató vagy olvasó a saját elvárásrendszere által meghatározottan kerül dialógusviszonyba a szöveggel, amely a szövegbeli utasítások összességéeként értelmezhető mintaolvasói horizont által közli a befogadóval szembeni elvárásait, azaz a kompozíció a mintaolvasón, mint a szöveg hierarchia legátfogóbb szintjén keresztül aktualizálódik, s a többi szint — így az elbeszélői is — ennek keretében nyer értelmezést (Eco 1995: 9—39, vö. még Iser 1974: 278—87, valamint Iser 1980b).

A történetmondás interakciós modelljében tehát a narráció a befogadói és a szövegbeli horizontok kölcsönviszonyának a függvényeként határozható meg: „...a történetmondó helyzetet és a nézőpontot csakis az olvasónak történetbefogadó és szemlélő magatartására is vonatkoztatva lehet körülírni, e magatartás pedig függ a befogadó műveltségéből adódó előfeltevéseitől, hiedelem- és értékrendszerétől is. [...] Az üzenet vevője ugyanis nemcsak felismeri, de teremti is a jelentést...” (Szegedy-Maszák 1992: 147).

A történetmondás aktusa által verbalizált elbeszélő szövegek mindegyikének — azon túl, hogy narratívaként értelmezhetők — konstitutív jegye az a narratív kommunikáció, melynek sajátosságát az elbeszélői szólam jelenléte adja, legyen szó akár szépirodalmi epikus műfajokról vagy önéletírásról, történetírásról, akár mindennapi történetről, anekdotáról vagy éppen történetre épülő viccéről. Az elbeszélő szövegtípusba tartozó szövegek további osztályozásához más pragmatikai szempontok (szóbeliség — írásbeliség, elsődleges és származékos beszédműfajok, fikcionalitás, irodalmiság) érvényesítése is szükséges.

3.3. Az elbeszélő szövegek irodalmiságának és fikcionalitásának kérdéséről

Az elbeszélő szövegek fikcionalitásának és vele szorosan összefüggő irodalmiságának komplex problémaegyüttesét utalásszerűen érintve (az irodalmi szövegek fikcionalitásáról bővebben: Iser 1980a, Welles 1981) ugyanis azt mondhatjuk, hogy e kontextusban egy elbeszélés irodalmiságát, melyen most esztétikai funkcióját értjük, már nem lehet a szöveg immanens tulajdonságaként meghatározni. Az irodalmiságot sokkal inkább pragmatikai fogalomként kell számon tartanunk, amelyet megállapodásszerű szociokulturális konvenciók határoznak meg (Szegedy-Maszák 1992: 136—42). Ilyen módon az elbeszélői horizont szövegtani vizsgálata nem nyújt elégséges alapot annak eldöntéséhez, hogy

az adott elbeszélő szöveg a mindennapi vagy az esztétikai kommunikációban aktualizálódik-e. Mivel a szövegvilág az értelmezés során, azaz a szöveg és a befogadói horizont összeolvadásának eredményeként válik elbeszélésvilággá (vö. Csúri 1987: 7—40), az elbeszélő szövegek irodalmiságát az határozza meg elsősorban, hogy az értelmező az elbeszélő által közvetített eseményeket közvetlen információként, azaz a valós világra vonatkoztatva értelmezi, avagy él a szimbolikus jelentéstulajdonítás lehetőségével (Petőfi 1994: 56—9). Ez azonban nem a narráció, hanem az elbeszélés (récit) szintjén közelíthető meg.

Az elbeszélő szövegekre vonatkoztatva hasonlóképpen közelíthető meg — az irodalmiság kérdésköréhez is kapcsolódó — fikció mint „kitaláltság” problémája. Ha a lehetséges világok szemantikájából indulunk ki, Csúri Károlyt idézve úgy fogalmazhatunk, hogy „bár a megismerő alany számára a lehetséges világok és a valós világ egyaránt a nyelven keresztül hozzáférhető, az utóbbi létezése, szemben a lehetséges világokkal, nem kötött a nyelvhez” (Csúri 1987: 28; a problémáról bővebben: Csúri 1985). Pragmatikai szempontból pedig azt mondhatjuk, hogy a fikcionális kommunikációs szituációban új vonatkoztatási rendszer jön létre (Assmann 1996: 117—9). A nem fikciós elbeszélő szövegek — mint történetté szerveződő valóságmodellek — állításainak „ellenőrizhetősége”, azaz a valós világ tényeivel való összevethetősége nagyobb fokú, mivel az értelmezés során szövegen kívüli (empirikus) tapasztalatokra is támaszkodhatunk. (Továbbá egy történetírói munka állításait például összevethetjük a témára vonatkozó más dokumentumok állításaival, egy regényét viszont nem.) Ugyanakkor a fikciós és a nem fikciós elbeszélő szövegek „hitelessége”, vagyis az, hogy a szövegben reprezentált szituációt lehetségesnek, koherensnek fogadjuk el, egyaránt a rendelkezésre álló reprezentációs készlethez kötődő konvenciók függvénye (vö. Terestyéni 1992: 8—18), s ebből a szempontból a narrációs lehetőségekkel kapcsolatos nyelvi konvenciók kitüntetett figyelmet érdemelnek.

4. Az elbeszélői horizonthoz kapcsolódó narrációs lehetőségek

4.1. Világalkotó elemek és deiktikus centrum az elbeszélésben

Az elbeszélő szövegekben az elbeszélői horizont és a hozzá kapcsolódó történetbefogadói pozíció függvénye, hogy az értelmező (befogadó) miként konstituálja a történet elmondásából kibontakozó világot. A narratív diskurzus során ún. *v i l á g a l k o t ó e l e m e k* (Petőfi 1994: 53—8) teszik lehetővé a befogadó számára, hogy lehetségesként fogadja el azt a viszonyt, mely az elbeszélő és az általa mondottak között fennáll(hat): *emlékszem, hogy...*; *elképzelem, hogy...*; továbbá *látom, hogy...*; *hallom, hogy...*; *tudom, hogy...*; *feltételezem, hogy...*; *hiszem, hogy...*; stb. (Petőfi 1994: 351—64). A világalkotó elemek árnyaltabb megközelítését a *f a k t i v i t á s* szempontjának az érvényesítése segítheti elő, ugyanis „a faktív predikátumok olyan predikátumok, amelyek használatánál a *hogy* kötőszós mellékmondat által kifejezett tényállás igazságát

adottnak tekintjük” (Kiefer 1983: 192). Elsősorban az értelmi attitűdöt kifejező, ún. kognitív predikátumok tudósíthatnak az elbeszélő (intellektuális) szöveg világalkotó lehetőségeiről, kiegészülve természetesen az értékelő, érzelmi attitűdről árulkodó ún. emotív predikátumokkal. A nyelvi explicit módon nem feltétlenül jelölt, tehát a befogadói előfeltevések által is meghatározott, bonyolult viszonyrendszer létrehozására alkalmas világalkotó elemekkel összefüggésben értelmezhetők továbbá azok az ún. modális szavak és szókapcsolatok, melyek az elbeszélő szubjektív állásfoglalását fejezik ki (Péter 1991: 174). Péter Mihály felosztását és példáit követve ide sorolhatók: (a) a logikai alapú modalitás asszertorikus, apodiktikus és problematikus ítéletei (*természetesen, nyilvánvalóan, kétségtávol, feltehetően, talán*); (b) a nyilatkozat tartalmával kapcsolatos mértékítéletek (*nemcsak hogy, sőt mi több, legalább*); (c) a nyilatkozat tartalmának belső összefüggése, gondolatmenete (*eszerint, ugyanakkor, következőképpen, egyfelől — másfelől*); (d) a közlés forrása (*úgymond, úgy hírlik, azt mondja*); (e) a kifejezés módjának értékelése (*hogy úgy mondjam, pontosabban, enyhén szólva*); (f) hirtelen támadt gondolatok, asszociációk (*igaz is, egyébként*).

Az elbeszélői horizont mint szemléleti (modellező és minősítő) forma nyelvészeti megközelítéséhez hozzájárul továbbá azoknak a deiktikus elemeknek — névmásoknak, határozószóknak, igealakoknak — a vizsgálata, melyek az elbeszélés idejének és terének szerveződésében kapnak szerepet, valamint utalnak a történetmondás dialogikus jellegére, kommunikációs szituációjára. Az elbeszélő szövegtípusra vonatkoztatva is rendkívül termékenynek tűnik az a feltételezés, mely szerint a deiktikus elemek egocentrikus módon szerveződnek (Levinson 1992: 63—4). Az elbeszélő szövegekben az elbeszélői szöveg értelmezhető egyfajta deiktikus centrumként, a levinsoni koncepció alapján az elbeszélő tölti be a központi személy funkcióját, mivel rá vonatkozik az *én* személyes névmás, a történetbefogadó hozzá képest *te*, a történet szereplője pedig *ő*. (Az elbeszélőnek a történetben való részvétele — egzisztenciális folytonossága — meghatározó a deiktikus rendszer szerveződésében, erről bővebben a következő pontban esik szó.) Az elbeszélői horizonthoz kapcsolódik továbbá a központi idő (*most* — az elbeszélés aktusának ideje, *akkor* — a történet ideje) és a központi hely (*itt* — az elbeszélés aktusának helye, *ott* — a történet helye). Bizonyos esetekben az *ott* és a (*majd*) *akkor* vonatkozhat a történetbefogadóra is. Levinson beszél még diskurzív deixisről (discourse deixis), mely a kibontakozó diskurzus részeire utal, valamint szociális deixisről (social deixis), mely a társadalmi különbségek kódolásával foglalkozik (egy-egy névmások, megszólítások, felszólító formák, rangnevek tartoznak ide), s ezek szintén feltételeznek egy deiktikus centrumot (Levinson 1992: 54—96). Vannak azonban olyan származékos használatok is, melyekben a deiktikus kifejezéseket oly módon használják, hogy a deiktikus központot más résztvevőkre viszik át — az elbeszélő a szereplőkre —, e jelenséget Lyons nyomán deiktikus kivételésnek (deictic projection) nevezhetjük (Levinson 1992: 64). E kör azonban már átvezet az elbeszélői horizont adta különféle lehetőségek tárgyalásához.

4.2. A perszonális és az imperszonális elbeszélés

A verbális és funkcionális szempontból történetre (elbeszélte eseményekre) és történetmondásos helyzetre (beszédeseményekre) bontható narratív szövegek vizsgálata esetén központi problémaként jelentkezik az elbeszélői pozíció milyensége. Az elbeszélő helyzettel kapcsolatban a narratológiai szakirodalomban általánosan elterjedt az első személyű (én)elbeszélés, illetve a harmadik személyű (ő)elbeszélés, újabban perszonális és imperszonális narráció megkülönböztetése. (A probléma részletes feldolgozása magyarul: Pozsvai 1993: 131–41.) Az utóbbi különbségtétel azért mondható pontosabbnak, mert az elbeszélő — kommunikációs helyzetéből adódóan — még abban az esetben is első személyű, ha az nyelviileg nincs jelölve, hiszen akkor is kikövetkeztethető egy — a történetbefogadó számára viszonyítási alapul szolgáló — deiktikus központ. A narrátor perszonális, illetve imperszonális jellegének megállapításánál tehát a nyelvi tényezőknél túl funkcionális szempontok játszanak meghatározó szerepet. A narratív diskurzust az elbeszélő *én* nyelvi jelöltsége mellett alapvetően meghatározza ugyanis, hogy az elbeszélő szereplőként (egzisztenciálisan) részt vesz-e a történetben, azaz a beszédeseményen kívül része-e az elbeszélte eseménynek, hiszen ezen verbális és funkcionális jellemvonások által meghatározott elbeszélői pozíciók kihatnak a befogadó jelentés- és világgalkotó lehetőségeire. Bár az elbeszélő mindkét lehetséges esetben fenntartja a maga distanciáját mind a szereplői, mind a szerzői szinttől, a perszonális elbeszélés elsősorban egy valóságos kommunikációs, míg az imperszonális elbeszélés — a szerzői szinthez közelítve — egy fiktív narrációs viszonyt sugall a befogadó számára. Franz K. Stanzel szerint a történetben részt nem vevő elbeszélő — szemben az elbeszélte eseményben (is) szereplő narrátorral — nem képes kiépíteni egy önállóan működő tájékozódási rendszert: „Mintegy mondatról mondatra újból döntenie kell és jeleznie döntését az olvasónak, hogy a regényalak itt és mostjának centrumába kívánja-e helyezni az orientációs rendszert, vagy a szerzői elbeszélő eljárás meghatározhatatlan térbeli és időbeli távlatában kívánja azt hagyni?” (Stanzel 1988: 25). A perszonális narrátor és szereplő *én*-je közötti egzisztenciális folytonosságról szólva azt mondhatjuk, hogy az elbeszélő ezen fizikai meghatározottsága megismerési horizontjában sajátos módon korlátozott szemléletmódot tesz lehetővé (vö. Stanzel 1988: 22–3). Másrészről az elbeszélő és a szereplő helyzetének különbségére utaló *e p i k a i d i s t a n c i á t* mutatja az, hogy az egyes szám első személy azonossága ellenére alapesetben a közelre mutató hely és idő deixisek (*most, itt*) az elbeszélő *én*re, a távolra mutatók (*akkor, ott*) a szereplő*én*re vonatkoznak. Ha mégsem így történik, akkor a deiktikus centrum kivetítésére, azaz nézőpontátvitelre kell gyanakodnunk.

4.3. Az elbeszélői nézőpont és az elbeszélői hang

Borisz Uszpenszkij a műalkotások struktúráját vizsgálva a *n é z ő p o n t o t* az egyik lehetséges megközelítési módként tárgyalja, amely irodalmi művek esetén a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai szintet egyaránt átfogja

(Uspenszkij 1984), számunkra azonban egy szűkebb és egyben differenciáltabb értelmezés tűnik használhatóbbnak. A történetet és narrációt egyaránt feltételező narratív diskurzus szerveződését vizsgálva Gérard Genette az időt (*tense*), a nézőpontot (*mode*) és az elbeszélői hangot (*voice*) jelöli meg, mint döntő tényezőt. Az időn a történet és a történetmondás (*récit*) közötti időbeli kapcsolatokat érti, vagyis a kihagyást, az átrendezést és a történetmondás ritmikus megoldásait, amelyen keresztül felfogjuk a történetet (vö. a *fabula/story* és a *szűzés/plot* formalista megkülönböztetésével). Genette továbbá oly módon tesz különbséget látás és hang között, hogy elválasztja az elbeszélés modalitását az elbeszélői hangtól. Ennek értelmében az egymással szoros kapcsolatban lévő elbeszélői nézőpont és hang közül az előbbi, mely magában foglalja a távolság (*distance*) és a látószög (*perspective*) kérdéseit, az elbeszélő szövegben szereplő tudatot, az utóbbi pedig a beszélőt határozza meg (Genette 1980: 29—33, valamint a magyar szakirodalomban Szegedy-Maszák 1992: 142—9). Az elbeszélő pozícióval (perszonális és imperszonális elbeszélés) szoros összefüggésben értelmezhető az elbeszélői nézőpont, mely a szereplői tudatot alapvetően vagy kívülről (ekkor feltételezésekre szorítkozhat az elbeszélő) vagy belülről (az elbeszélői nézőpontot ilyenkor az ún. *verba sentiendi* mutatják: *gondolta, tudta, érezte, emlékezett* stb.; vö. Uspenszkij 1984: 140) láttatja, s melynek a történettől való távolsága a tudósítás és a jelenet problematikájával kapcsolható össze.

Az elbeszélői hang az elbeszélő szituáció, a kijelentés alanyához való viszony kifejezője, s így az elbeszélés aktusára vonatkoztatva értelmezhető. Az elbeszélői hangot elsősorban az jellemzi, hogy hogyan adja vissza a szereplői szót: az *egyen es beszédben* az elbeszélő átadja a szót a szereplőnek, a *sza bad függő beszédben* egyszerre halljuk az elbeszélő és a szereplő hangját, a *függő beszédben* viszont egyértelműen a narrátor beszél, méghozzá mindezt a konstrukció-rekonstrukció függvényében teszi. Az elbeszélői hanghoz kapcsolódó idézés fentebb említett formái rendelkeznek nyelvi jelzésekkel: a személymegjelölés, az igeidő és a deixis használata, a nem propozicionális jelentések megléte vagy hiánya, valamint a szókészleti sajátosságok figyelembevétele — kiegészülve a befogadó szociokulturális meghatározottságából adódó előfeltevéseivel — segít az elbeszélő szituáció beazonosításában (bővebben: Kocsány 1996: 331—8). A probléma árnyaltabb megközelítését két további szempont bevonása eredményezheti: egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy van-e egzisztenciális folytonosság az elbeszélő és hőse között, hiszen ez meghatározza a narrátor szemléletmódját (kitalálja avagy visszaemlékszik a szereplő szavaira), másrészt különbséget kell tennünk aközött, hogy az elbeszélő a szereplő dialógusban elhangzott szavaival avagy belső monológként értelmezhető gondolataival alakít ki egyfajta kapcsolatot (vö. Cohn 1996: 97—9).

Végezetül utalni szeretnék arra, hogy az elbeszélői hang stilisztikai vonatkozásait figyelembe véve (vö. Kocsány 1996: 340—7) és az elbeszélői horizont vizsgálatából kiindulva az elbeszélő szövegek stílusára vonatkozóan olyan kérdéseket fogalmazhatunk meg, melyek a stílust az irodalmi mű vonatkozásában is viszonyfogalomként értelmező stíluskoncepció keretében (Fehér 1996: 24—6)

válaszolhatók meg, ugyanis a narráció és azon belül a különböző narrációs lehetőségek nemcsak a szöveg és a befogadó, hanem az elbeszélő szövegek egymás közötti és más szövegtípusokhoz való viszonyára is utalnak.

5. Összegzés

Az elbeszélő szövegeknek az elbeszélés aktusa felőli megközelítéséből adódó tapasztalatainkat az alábbiakban foglalhatjuk össze: (1) az elbeszélés diskurzusjellegét biztosító narráció pragmatikai szempontú vizsgálata — kiegészülve a történetre (narratívára) irányuló kutatások eredményeivel — hozzájárulhat egy elméletileg is termékeny — az összes elbeszélő szövegre vonatkozatható, ugyanakkor nyitott — szövegtípus-fogalom kialakításához; (2) a történet és a narráció által együttesen meghatározott elbeszélő szövegek különböző altípusokban való besorolása további pragmatikai szempontok bevonásával képzelhető el; (3) az elbeszélői horizonthoz kapcsolódó különféle narrációs lehetőségek árnyalt értelmezéséhez az egyes szövegpéldányok beható szövegtani vizsgálata szükséges; (4) az elbeszélő diskurzus szövegtani megközelítése lehetséges kiindulópontul szolgálhat az e típusba tartozó szövegek stílusproblémáinak értelmezéséhez.

IRODALOM

- Anderegg, Johannes 1995. Irodalomtudományi stíluselmélet. (Ford.: Schreiner Orsolya.) *Helikon* 232—51.
- Assmann, Aleida 1996. A fikció elismerése. *Literatura* 119—26.
- Bahtyin, Mihail 1979/1988. A beszéd műfajai. (Ford.: Könczöl Csaba.) In: Kanyó Zoltán—Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 246—80.
- Barthes, Roland 1988. Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe. (Ford.: Simonffy Zsuzsa.) In: Kanyó Zoltán—Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 378—97.
- Cohn, Doritt 1996. Áttetsző tudatok. (Ford.: Gács Anna.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei II. Jelenkor — JPTE*. Pécs. 81—194.
- Csúri Károly 1980. A „lehetséges világok” szemantikája és az irodalmi elbeszélő szövegek elmélete. In: Kanyó Z. (szerk.): *Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései*. Studia Poetica 1. Szeged. 169—200.
- Csúri Károly 1987. *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- van Dijk, Teun A. 1988. A történet felfogása. (Ford.: Imre Anna.) In: Kanyó Zoltán—Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 309—29.
- Dolezel, Lubomir 1984. Narrative Structure and Narrative Style. In: Kanyó Z. (ed.): *Fictionality*. Studia Poetica 5. Szeged. 271—98.
- Eco, Umberto 1995. *Hat séta a fikció erdejében*. (Ford.: Schéry András.) Európa Könyvkiadó. Budapest.

- Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia — stílustipológia. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 130—50.
- Fehér Erzsébet 1996. A stilisztika Janus-arca hazai tükörben. *Nyr.* 13—30.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer.* (Ford.: Bonyhai Gábor.) Gondolat. Budapest.
- Gadamer, Hans-Georg 1986. Szöveg és interpretáció. (Ford.: Hévizi Ottó.) In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció.* Cserépfalvi Könyvkiadó. Budapest. 17—41.
- Genette, Gérard 1980. *Narrative Discourse.* Oxford University Press. Oxford.
- Genette, Gérard 1996. Az elbeszélő diszkurzus. (Ford.: Lovas Edit.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor — JPTE. Pécs. 61—99.
- Iser, Wolfgang 1974. *The Implied Reader.* Johns Hopkins University Press. Baltimore.
- Iser, Wolfgang 1980a. Az irodalom funkcióitörténeti szövegmodellje. (Ford.: Kajtár Mária.) *Helikon* 40—65.
- Iser, Wolfgang 1980b. Az olvasó szerepe Fielding „Joseph Andrews” és „Tom Jones” című regényében. (Ford.: Sz. Zehery Éva.) *Helikon* 132—47.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1990. Paradigmaváltás a nyelvtudományban is? *Magyar Tudomány* 1031—40.
- Király Gyula 1980. A narratív epika poétikai értelmezései. In: Kanyó Z. (szerk.): *Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései.* Studia Poetica 1. Szeged. 146—64.
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvésze? *Filológiai Közlöny* 26—43.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 329—48.
- Kulcsár Szabó Ernő 1991. A szöveg mint recepcióesztétikai probléma. *Literatura* 127—39.
- Levinson, Stephen C. 1992. *Pragmatics.* Cambridge University Press. Cambridge.
- Petőfi S. János (szerk.) 1994. *Szövegten és prózaelemzés.* Trezor Kiadó. Budapest.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Pléh Csaba 1986. *A történet szerkezet és emlékezeti sémák.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pozsvai Györgyi 1993. Nézőpont és közlésmód. *Literatura* 130—48.
- Ricoeur, Paul 1986. Idő és elbeszélés. (Ford.: Angyalosi Gergely.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 18/19.* Újvidék. 7—41.
- Síklaki István 1980. *Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások.* Tömegkommunikációs Központ. Budapest.
- Síklaki István 1985. Kognitív történet-modellek. In: Bernáth Árpád—Csúri Károly. (szerk.): *Az elbeszélés értelmezésének stratégiái.* Studia Poetica 6. Szeged. 10—39.
- Stanzel, Franz K. 1988. Az elbeszélés elmélete — részlet (Ford.: Bata János.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 21.* Újvidék. 21—6.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. Az elbeszélő szövegek rétegei. In: Kanyó Z. (szerk.): *Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései.* Studia Poetica 1. Szeged. 340—57.
- Szegedy-Maszák Mihály 1992. Az irodalmi mű alaktani hatásmélete. In: Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 113—52.
- Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiótikai szövegten 4.* Szeged. 7—33.
- Thomka Beáta 1986. *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja.* Újvidék.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. A stílus diszkurzív elmélete felé. *Helikon* 219—31.
- Uspenszkij, Borisz 1984. *A kompozíció poétikája. A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája.* (Ford.: Molnár István.) Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Wellek, René 1981. Irodalom, fikció, irodalmiság. (Ford.: Sz. Zehery Éva.) *Helikon* 11—8.

Az *ugye* tegező és magázó változatai

Amiről szólni szeretnék, nyelvi jelenség egy nyelvjáróterületen, de annyira érdekes, oly szépen bizonyítja népünk nyelvt teremő, nyelvformáló képességeit és anyanyelvünk hajlékonyságát, hogy talán nem lesz hiábavaló dolog, ha felhívom rá az olvasók és a nyelvjárókatatók figyelmét.

Az északkeleti nyelvjáróterület szlovákiai részén van a szülőfalum: Nagyráska (Vel'ké Raškovce). A bemutatandó nyelvi jelenség azonban nemcsak ott fordul elő, hanem máshol is a környéken. A köznyelvi *ugye* módosítószó arrafelé táji alakváltozatokban is él — sajnos, inkább már csak az idősebbek nyelvhasználatában. Az egyik az *ugyi*, illetve az *ugyitok*, a másik az *ugyék*. E táji alakváltozatok használati értéke különbözik mind a köznyelvi *ugye*-étől, mind pedig egymásétól. Az *ugye* — amely rohamosan terjed a választékos kifejezőmódra törekvők körében — általános használati értékű. Az *ugyi*-t csak azok illesztik közléseikbe, kérdéseikbe, akik tegeznek azt a személyt, akihez szólnak; tehát a felnőtt, ha gyermekkel, fiatalal, illetve a gyermek, a fiatal, ha hasonló korúval beszél; az *ugyitok* alak meg a többes számú tegező változat. Például: „*Ugyi*, te is eszel körtét, Józsika?”; „*Ugyi*, mondtam neked, hogy ne gyere velünk?”; „*Ugyitok*, hoztok nekem almát?” De ha gyermek felnőthöz szól, vagy felnőtt magánál jóval idősebb személlyel beszél, akkor az *ugyék* alakváltozatot alkalmazza: „Maga is fog enni, *ugyék*, nagyapa?”; „*Ugyék*, Józsi bácsi, maga nem enged bántani?” Ennek nincs többes számú változata.

Más nyelvjáróterületeken is tapasztaltam, hogy az *ugye* helyett az *ugyi*-t használják, de ott ennek használati értéke nem különbözik az *ugye*-étől: nincs tegező értelme.

Az *ugye* keletkezésére nézve vannak adataink: az *ügy* határozószó és az *-e* kérdőszó (*ügy-e?*) vált mondattani tapadással a kérdő hangsúly, hanglejtés elvesztésével összetett szóvá. Az *ugye* módosítószó segítségével ma hol igenlő választ, megerősítést, helyeslést várunk kérdésünkre, állításunkra (*Ugye*, eljössz?), hol választ sem várva mintegy nyomósítunk vele (*Ugye*, hogy mégis igazam lett?), de olykor már csak töltelékshóként fordul elő (Ezt *ugye* nem azért kérdezem, hogy...). Fontosnak tartom annak közlését, hogy vidékünkön az *-e* kérdőszó *-é* alakban használatos (Nem tudom, elmegyek-é); valószínű hogy az *ügy*gyl ez az elem került szorosabb kapcsolatba. Arra azonban nem találtam pontos választ a rendelkezésemre álló szakirodalomban, hogy a nyelvjárósi *ugyi* alak-

változat *i*-je és az esetleges *ugyé é*-je, illetve a köznyelvi *ugye e*-je közti különbség mivel magyarázható; még kevésbé arra, hogy az *ugyék -ék* végződése hogyan keletkezett. Ezek a kérdések valószínűleg azok közé tartoznak, amelyeknek megválaszolásában csupán feltevésekre (vagy még azokra sem) támaszkodik a nyelvtudomány. Én magam sem kísérelem meg, hogy választ adjak rájuk, csupán egy-két megjegyzést fűznék az *ugyék* alak *-ék* eleméhez. Funkciója egy kicsit emlékeztet az *-ék* igeragéra (*lakjék, menjék*), de inkább csak azért, mert magázó használati értéket ad a szónak. Igeragnak azonban talán nem tekinthető, hiszen: (1) nem igéhez járul; (2) nem is igealakként használható (cselekvésfogalomfélét kifejező) elemet hoz létre (vö. *nesztek, hessetek*); (3) az egyes szám 3. személyű, tehát a magázásra is használatos *-ék* igerag a mi vidékünkön nem fordul elő sem az *ikes* igék ragjaként (nincs pl. *lakjék*, csak *lakjon*), sem pedig az *iktelenek* nyelvjárási alakjaiban (nincs pl. *menjék*, csak *menjen*). De az igerag analógiás hatásának gyanúját erősíti az a tény, hogy az *ugyi*-nak van egy többes számú *ugyitok* tegezõ változata (vö. még *szia: sziatok, szevasz: szevasztok*). Ez a Szamosháti Szótárban is megtalálható címszóként, s az ÚMTsz.-ban is vannak rá adatok: *ugyitok* (Balmazújváros, 2226-os forrás, Varga Antal: A balmazújvárosi nép nyelve. 1958. Nyelvörpályázat, kézirat, NytudInt. 94): Kigyöttök a szöllőbe, *ugyitok*? Valamint: *ugyitok* (Derecske, 1359-es forrás, MNy. 31: 199. Szilády Zoltán). Az *ugyitok* keletkezése analógiai alapjának a mély hangú igék régies tárgyas ragozása, ott még élő és használatos megfelelő alakja látszik (vö. *húzitok*).

Jakab István

A nyelv titkai

„Gyakran csaló a látszat, abból, mit látsz, ítélned nem szabad”

Molière

Aligha kétséges bárki számára is, hogy az emberek közötti információcsere elsősorban a nyelv segítségével valósulhat meg. Ennek tükrében az adó és a vevő egy alapvető kommunikációs közösséget alkot. Így a nyelvet kezdettől fogva társadalmi jelenségnek kell tekintenünk. A modern technikának köszönhetően az emberek közötti információcsere egyre kevésbé függ az adás-vétel helyétől, illetve idejétől. Olyan világban élünk, amelyben valóságos forradalom zajlik az információt továbbító technikák területén. Ezzel párhuzamosan óriási információs központok jöttek/jönnek létre, amelyek az információt a vevők millióihoz továbbítják. Mindez azonban komoly veszélyeket is rejt magában. A közlés adója és vevője egyre inkább névtelenné válik, és ennek következtében a dialógus, amely az információcsere alapját képezi, könnyen egyirányú monológgá változhat. Ez olyan helyzetet teremt, amelyben a vevő gyakorlatilag olyan információra van utalva, amelynek az objektivitása és igazsága a névtelen adó akaratától függ. A nyelv nem más, mint eszköz, amely mindig alá van rendelve a nyelvhasználók akaratának, tehát meghatározott célokat és érdekeket szolgál, amelyeket a közlés adója jelöl ki a vevő számára. Az igazi veszély azonban akkor jelenik meg, amikor az informáláshoz való jog és/vagy lehetőség csak egy csoportot, illetve csak az egyik felet illeti meg, pl. a hatalmat gyakorló elitet. Az a törekvés, illetve az a kísértés, hogy a nyelv a kívánt, óhajtott társadalmi magatartások, gondolkodási és minősítési módok kialakításának eszköze legyen, nem új keletű. Általában az olyan politikai rendszerekre jellemző, amelyekben hiányoznak a demokratikus intézmények, és ahol a kisebbség akarata szemben áll a többségi akarattal. A nyelv funkciója ez esetben tulajdonképpen csak a perszvázióra (meggyőzésre) korlátozódik, azaz a vevő kényszerítésére, hogy az adó nézeteit fogadja el egyedüli igaznak és helyesnek. Ilyen körülmények között a nyelv nem teljesítheti az információközvetítés eredeti, természetes funkcióját, és a manipuláció eszközévé, egyben áldozatává is válik.

A nyelvi manipuláció, „újbeszéd” jelenség

A nyelvi manipulációt mint jelenséget már az ókorban is ismerték. Az ún. dialektikus erisztika leple alatt funkcionált, amelyet a hirdett nézetek igazságától független meggyőzési módszernek tartottak. Ezt a célt gyakran a retorika — mint a szavak segítségével történő hatékony meggyőzés művészete — is szolgálta.

A meggyőzés első elméletét, mint ismeretes, még Arisztotelész dolgozta ki. Ebben az elméletben három aspektust különböztetett meg: (1) az éthoszt (= a forrást), (2) a logoszt (= a közlést), és (3) a pathoszt (= a közönség érzelmeit). Javaslatá szerint, a forrást megbízhatónak kell bemutatni. Ezen kívül az adónak be kell tartania a logika szabályait, színes történelmi hivatkozásokat, valamint elképzelt képeket kell felhasználnia. A közlésnek, Arisztotelész szerint, tekintettel kell lennie a vevő érzelmeire, és figyelembe kell vennie a meglévő társadalmi hiedelmeket is. Arisztotelész a Retorikában és a Poétikában részletesen leírja, milyen módon lehet olyan érzelmeket kelteni, mint például a harag, a barátság, a félelem, az irigység vagy a szégyen, és hogyan lehet azokat a

meggyőzés érdekében felhasználni. Az Arisztotelész-féle elméletet, mint köztudott, Cicero római ügyvéd fejlesztette tovább, hozzájárulva ezzel a meggyőzés tudományának megalapozásához.

Hogyan kell megszerkeszteni egy közlést, hogy az, tartalmától függetlenül, meggyőző legyen? Ez a kérdés manapság is foglalkoztatja a kommunikációt kutató szakembereket, főként pedig a médiairányítókat. Az idevonatkozó modern elméletek a különböző tudományágak eredményeit is figyelembe veszik, mindenekelőtt a pszichológia (pl. pszichoanalízis, tanuláselmélet, kognitív pszichológia) releváns vívmányait (Pratkanis, Aronson 1992: 27–35). Az ún. kognitív diszszonancia elmélete például leírja, hogyan ésszerűsíti cselekedeteit az ember. Ha két egymással ellentétes információ az emberben feszültséget kelt, azt igyekszik feloldani. Ez az ésszerűsítés csapdája, amely természetesen nagy teret hagy a manipuláció számára. Az adó „első lépésként szándékosan teremt kognitív diszszonanciát, fenyegetvén az önbecsülésünket — például lelkifurdalást keltve a befogadóban, esetleg szégyenkezésre késztetve, netán kétszínűnek vagy megbízhatatlannak minősítve. A második lépés az, hogy olyan megoldást ajánl, amellyel a kognitív diszszonanciát megszüntethetjük, s egyúttal azt tesszük, amire ő beszél rá. Csökkenthetjük büntudatunkat, szégyenünket vagy megbízhatatlanságunkat, ha adakozunk bizonyos célokra, megvesszük a hirdetett autót, gyűlöljük az ellenséget, erre a jelöltre szavazunk” (Pratkanis, Aronson 1992: 39). Tehát a büntudat gondolatainkat és tetteinket is képes irányítani. Ilyenkor kevés figyelmet fordítunk az érvek súlyára, a tényyszerűsége, és csak azzal törődünk, hogy bármi áron (akár másoknak igazságtalanul kárt okozva) eltávolítsuk magunkból a büntudatot.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a nyelvi manipuláció, mint a közvélemény, a társadalmi akarat tömegtájékoztatói eszközök útján megvalósuló szándékos befolyásolása, formálása tömeges méreteket igazán csak a XX. században öltött, és ez tragikus következményekhez is vezetett. Ebben az esetben az emberi magatartás olyan módszerekkel történő befolyásolásáról van szó, amelyeknek — a manipulációs szándék miatt — kideríthetetleneknek kell maradniuk. A manipulációs sikere abban rejlik, hogy az információvevő nem tudja felismerni, illetve nagyon későn ismeri fel (ha egyáltalán felismeri) ezeket a manipulációs technikákat. Mire esetleg ezeket felismeri, ezekre rájön, akkorra már sikerült kialakítani benne a megfelelő magatartási formákat, illetve olyan cselekvésekre való akaratot, készséget, amelyek ellentétesek ugyan a vevő érkeivel, viszont nagyon kívánatosak az adók szempontjából. A manipuláció hatékonyságáról Hitlernek például az volt a véleménye, hogy: „A propaganda elsősorban az érzelmekre hasson, s csak kisebb mértékben az értelemre. Nem szükséges, hogy a nép tudatosan gondolkodjék, hiszen az emberek felfogóképessége amúgy is meglehetősen korlátozott, intelligenciájuk csekély, viszont igen gyorsan felejtene. Ehhez képest a hatásos propaganda csupán néhány pontra szorítkozhatik, s a jelmondatokat addig kell ismételnie, míg a közönség minden tagja megérti, hogy hogyan kell értenie azokat” (idézet in: Pratkanis és Aronson 1992: 188). A manipulációs technika eszköztára rendkívül gazdag, és egyre finomabbá, észrevehetetlenebbé és hatékonyabbá is válik. Vannak azonban ősrégi fogások, amelyek most is nagyon gyakran beválnak. Ilyenekről tesz említést például Garai László: „(...) Amikor 11 nappal a Szovjetunió megtámadása után, 1941. július 3-án Sztálin előkerült (...) és beszédet intézett a szovjet néphez — ahhoz a szovjet néphez, amelyen véghezvitte 1934 és 1937 iszonyatát —, akkor úgy szólította meg a népet, hogy »drága fivéreim és nővéreim!« Márpedig ez hasonlóan furcsa hatást gyakorolt a megszólítottakra, mint amikor Putifárné testvéreinek nevezte a rabszolgákat. Rokon technikával manipulálta a vámtiszteteket a legendabeli Kohn is, amikor kivándorolt Izraelbe. Hegyeshalomnál a vámós kérdő tekintetére úgy felelt, hogy Kádár elvtárs képét viszi magával, és amikor Tel-Avivban kellett ugyanarra a tárgyra magyarázatot adnia, akkor azt mondta, hogy platína képkeretet visz az országba. Mindkét esetben igazat mondott, csak másként határozta meg ugyanannak a tárgynak az identitását” (Népszabadság, 1995. július 15., 19. old.).

Manipulációs jelenségek az államigazgatásban is előfordulhatnak. Példaként említhető az alábbi — Lengyel László egyik publicisztikai művéből származó — idézet: „Az apparátus számára gyorsan kiderült, hogy Bokros Lajos államháztartási téren nem több jószándékú dilettánsnál, aki az

apparátus által bármikor »megvezethető«. Mivel Bokros elmulasztotta, hogy az apparátussal szemben, vagy legalább amellet, szakmai bizottságokra, az apparátusoktól független szakértőkre támaszkodják, teljesen kiszolgáltatta magát az apparátusi előterjesztéseknek. (...) Fogollyá vált” (Don Luis. Lengyel László portréja Bokros Lajosról. Népszabadság, 1995. szeptember 30., 21. old.).

Azt, hogy milyen szélsőséges és veszélyes következményekhez vezethet az ideológiai célok érdekében felhasznált nyelv, megtudhatjuk például Orwell fantasztikus regényéből (Orwell: 1989). Az orwelli vízió századunkban, sajnos, reális dimenziókat öltött. A nyelv a társadalom fölötti uralom biztosításának alapvető eszközévé vált. Az ideológiai propaganda szolgálatában felhasznált nyelvet az ún. „újbeszéd” (= newspeak) fogalma szimbolizálja. Ezt a terminust (neologizmust) Orwell alkotta meg (Orwell: 1989). Megfogalmazása szerint „Az újbeszéd célja nemcsak az, hogy az Angszoc híveinek megfelelő világnézet és észjárás kifejezési eszközéül szolgáljon, hanem az is, hogy minden más gondolkodási módot lehetetlenné tegyen. A szándék az, hogy ha egyszer az újbeszélt véglegesen elsajátították és az óbeszélt elfelejtették, eretnek — vagyis az Angszoc elveitől eltérő — gondolat szó szerint elgondolhatatlan legyen, legalábbis amennyire a gondolat szavaktól függ” (Orwell 1989: 329). A nyelvtudományban ez a téma eddig tabu volt, de az utóbbi időben folyamatosan jelennek meg idevonatkozó tanulmányok (pl.: Bralczyk 1981; Sambor 1985: 365—77; Grzegorzczkowska 1985: 378—81; Majkowska 1899: 319—27; Wesołowska 1991), bár egy konkrét „újbeszéd” szintetikus elemzésére még várnunk kell. Vitatható leegyszerűsítésnek tűnne azonban az az állítás, hogy az „újbeszéd” manipulációs mechanizmusai kizárólag csak a politikai propaganda nyelvére korlátozódnak.

A nyelvi eszközökön alapuló perszváziós törekvések jelen vannak a reklámmal, a kereskedelemmel és a termeléssel kapcsolatos propagandában is. A perszváziós funkciónak az a feladata, hogy a vevőben meghatározott meggyőzési állapotot, megfelelő értékelési, minősítési készséget, valamint kívánt véleményt és gondolkodási módot alakítson ki. Ezt a célt mindenekelőtt a szavakban, illetve a nyelvi kifejezésekben elrejtett emóciók és értékelések, minősítések továbbításával lehet elérni (ilyen kifejezések pl.: *ellenséges erők, antidemokratikus törekvések, kell, szükséges, elengedhetetlen, nélkülözhetetlen, a nemzet érdekében* stb.). Ezt segíti a preszuppozíciók egész rendszere, azaz a szövegben szereplő véleményeket oly módon tüntetik fel, mintha azok közösek lennének mind az adó, mind pedig a vevő számára. Így kész tényként kezelik, reflexiók, illetve reagálások nélkül fogadják azokat. Ily módon formálják a vevők magatartását, és ez a művelet a tudattalan szintjén folyik. (Például abban a kérdésben: *Őn szerint miért nem lépünk fel az antidemokratikus erővel szemben?* el van rejtve az a feltételezés, hogy nálunk vannak antidemokratikus erők.) A perszváziós funkció azon is alapul, hogy a kívánatos tényeket állításként adják elő, tehát ezzel egy misztikus valóság létezését szuggerálják (vö. pl. az olyan kifejezéseket, mint: *Tovább javul a helyzet a magyar gazdaságban; Ez az év az utolsó nehéz év; A nyugati tőke egyre több munkahelyet létesít hazánkban; A munkanélküliség folyamatosan csökken; A NATO-ba való belépés biztonságunk garantálását jelenti*). A perszváziós funkciónak ez az aspektusa más tulajdonságokkal is rendelkezik, nevezetesen a rituális jelleggel. Az „újbeszéd” szövegeinek nagy része nem továbbít új információt, mindössze társadalmi szertartások komponense. Ilyen funkciót töltenek be például a nagyobb közönség előtt megtartott beszédek, publikus deklarációk, nyilatkozatok, amelyek a közéleti szereplés sajátos formái.

A rituális funkció nagyon közel áll a performatív funkcióhoz. Olyan szövegek képzéséről van szó, amelyek adott társadalmi viselkedésként, reagálásként foghatók fel (pl. hivatalos nyilatkozatok, kinevezések stb.). Más oldalról nézve viszont ez a rituális funkció a „mágikus” funkcióval, azaz azzal a hittel is kapcsolatos, hogy az adott megnyilatkozás egyidejűleg tény létrehozását eredményezi (ha pl. valakit nagy tudósnak, nagy írónak nevezünk, őt idézzük, írásműveinkben rá hivatkozunk, akkor ez azt is jelenti, hogy ezzel — esetleg érdemtelenül — nagy tudóst, nagy írót kreálunk belőle stb.). Az érdemek kisebbítésének vagy ignorálásának szándéka esetén viszont ugyan csak bevált „kommunikációs” eszköz az „agyonhallgatás”. Már kínai bölcselők is leírták: amit nem

nevezünk a nevéen, az nincs. Tegyük fel például, hogy egy külföldi ország elnöke magas állami kitüntetést adományoz három magyarországi tudósnak. Az elismerést a vezető országos napilapok csak két személy esetében tartják hírértékűnek, erről az eseményt kiemelő, jelentőségét növelő hírcsokor keretében tudósítanak. A harmadik személy vonatkozásában a kitüntetésről ugyanezekben a hírközlő eszközökben nem esik szó. Az „agyonhallgatás” eredményes negatív „kommunikációs” eszköz az elismerni nem kívánt harmadik esetében. Hasonló „agyonhallgatás” természetesen nemcsak ignorálandó személyeket érinthet, vonatkozhat országokra, eseményekre, intézményekre, pártokra, kisebbségekre stb. egyaránt. Érdem- és jelentőségcsökkentési implikátúra esetén a közlésben elrejtett tendencia: az adott személyről, országról, eseményről stb. vagy negatív axiológikus információt, vagy semmit.

Az „újbeszéd” szövegei egyben a hatalom jelenlétének szignáljai is. Ebben az értelemben egy sajátos fatikus funkciót töltenek be; tudtul adják, hogy a hatalom jelen van, beszél, és az állampolgároknak hallgatniuk kell rá.

A manipulációs fogásokhoz az is hozzátartozik, hogy a nyelvi közléseket szándékosan „fel-fűjják”, „levegővel telítik”, hozzáadva, természetesen, a látszat kedvéért, némi információt is. Ennek következtében olyan megnyilatkozások jönnek létre, amelyek tele vannak jelentés nélküli nyelvi elemekkel, elcsépelet frázisokkal, és végső soron nem mondanak semmit. Ez a jelenség társadalmilag nagyon káros, mivel elbutuláshoz vezethet, rászoktathatja az embereket a gondolkodás nélküli nyelvi reagálásra. Egyidejűleg olyan „zajt” teremthet, amely helyettesíti a hallgatást, mivel ez utóbbi nagyon veszélyes is lehet, például olyan vonatkozásban, hogy születhet benne akár egy önálló, ellenőrizhetetlen gondolat is. Ez viszont Orwell szavai szerint a „legnagyobb bűnténynek” számít a hatalmat gyakorlók szempontjából. Ez a tevékenység nyilvánvalóan túllépi a tiszta kommunikációs aktus határait, és különleges pragmatikai jellegű eljárássá válik. A nyelv ebben az esetben nem más, mint a nyelven kívüli célok elérésének az eszköze.

A politikai propagandában a legáltalánosabb manipulációs fogás a kettős minősítésű lexika felhasználásában rejlik. Ez az eljárás azon alapul, hogy az adott deszignátumnak kétféle szignifikációja lehet, attól függően, hogy kit érint: az adót vagy az ellenfelet. A pozitív minősítés a döntéshozókat és szövetségeseiket illeti meg, a negatív mindig a politikailag nem akceptált felekre vonatkozik. Erre utalnak például a következő negatív axiológikus jelentéssel bíró szavak: *klikk, banda (négyek bandája), agresszió, agresszor, ellenség, invázió, ármánykodás, áskálódás, összeesküvés, represszió, krízis, zaklatás, kollaboráns, hibás, helytelen, reakció, diktatúra, diktátor, aknamunka, fasiszta, fasisztoid, fajgyűlölő, héják, barbár, bábkormány, operettválasztások, terror, terrorista, veszélyes, téved, rossz, konfrontáció, nemtörődés, elvet, figyelmen kívül hagy* stb. A szövegek pozitív axiológizációját például a következő szekvenciák segítik: *helyes, racionális, haladó, haladás, szakértelem, szakértői kormány, demokratikus, demokrácia, parlamentáris, siker, fontos, felelős gondolkodás, realpolitikus, történelmi kibékülés, segít, javít, tervez, államérdek, jó, megegyezés, szociális gondoskodás, javul, szívélyes, baráti légkör, közérdek, támogat, tolerancia, dialógus* stb. (Kiss 1995: 254—8; Szende 1990: 22—30).

A „saját negatív” jelenségekről általában az eufemizmusok vagy a különféle magyarázatok segítségével szokás nyilatkozni, például: *objektív nehézségek, kisebb szabálytalanságok, nehéz időszak, bonyolult gazdasági és politikai helyzet, társadalmi emóciók, kiküszöbölhető hiányosságok, kisebb problémák, megoldódni látszik, kilábalás, kibontakozás, megalapozott optimizmus, konstruktív vita* stb. Az ilyen jellegű minimalizációra való törekvés elvét nagyon gyakran kíséri a negatív jelentésű és az adó érdekeivel élesen szemben álló konnotációk mellőzése.

A politikai szövegek mondattana nagyon egyszerű, és általában a jelmondatok és a parataxisreláció jellemző rájuk, pl.: *Van kiút; Tudjuk, merjük, tesszük; Baloldal nélkül nincs jövő; Szavazzon a jövő programjára; Én nem ígérni, hanem cselekedni fogok; Szakértelem, tudás, hozzáértés; Bort, búzát, békességet; Az ember, aki tudta, aki merte... és megtette;* stb. (A példák az 1990-es parlamenti választások szórálapjaiból valók. Lásd: Gáti 1993). Ezek a megnyilatkozás-

sok azzal valószínűsítik meg a perszváziós funkciót, hogy: (1) kifejezik az adó meggyőződését a dolgok pozitív állását illetően; (2) azt szuggerálják, hogy a vevő ebben értsen egyet az adóval; (3) az értékelés objektív voltát sugallják. Ezek az általános megnyilatkozások, annak ellenére, hogy ellenőrizhetetlen tényekről tájékoztatnak, és értékelhetetlenek az igazságkritériumok tükrében, ebben a kontextusban igazságstátuszt kapnak.

A mondatokat nagyon gyakran úgy szerkesztik meg, hogy azok mindenki számára nyilvánvalóak legyenek, és tagadásuk eleve kizárt legyen. Az ilyen mondatok, természetesen, nem dialógusra jellemző mondatok. A negációt lehetetlenné tevő struktúrák: apredikatív szekvenciák, metaforák, predikációk (amelyek a témához és nem a rémához tartoznak) olyan preszuppozíciókat tartalmaznak, amelyek a vevő számára észrevehetetlenek, és jobban percipiálódnak. Például abban a megnyilatkozásban, hogy „*Már régóta nyugtalansággal figyeljük a gyanús csoport machinációit*”, feltételezzük, hogy a csoport gyanús, és a tevékenysége tisztességtelen. Az adó által akceptált mondatokban a leggyakrabban olyan modulánsok szerepelnek, mint pl.: *bizonyára, természetesen, minden bizonnyal, kétségkívül, valóban* stb., a nem akceptáltakban pedig: *úgynevezett, állítólagos, állítólag, mintha* stb.

Az „újbeszéd” mondattana területén megfigyelhetjük a személytelen szerkezetek terjedését, pl.: *úgy döntöttek, kiderítették, szabadságvesztésre ítélték* stb., ami névtelenné teszi a megnyilatkozás alanyát. Nagyon gyakori jelenség a felszólító mód használata is, pl.: *növekedjen, épüljön, fejlődjön* stb., ami pozitív hatást vált ki a vevőben.

Sok esetben a megnyilatkozásokból szándékosan hiányzik az objektumok egyenes módon történő megnevezése, ami azt a szuggesziót kelti, hogy a közlések adói és vevői nagyon jól tudják, hogy kiről, illetve miről van szó, pl.: *bizonyos körökben, ismert nemzetközi központok, bizonyos/egyes politikusok azt hiszik, hogy ... , nem kell bemutatni őket/azokat, mindenki ismeri őket* stb. Ez az insznuáló beszédmód nagyon alkalmas propagandacélok érvényesítésére, mivel sajátos nyomást gyakorol a vevőre: minden vevőnek tudnia kell, hogy a viselkedésétől függően őt is a nem kívánatos emberek/klikkek/körök/pártok/szervezetek stb. közé lehet besorolni, és kollektív elítélés, kiutalás, kiközösítés, megbélyegzés vár rá/rájuk.

A politikai szövegekben megfigyelhetjük az adóknak mint döntéshozóknak és a társadalomnak mint vevőnek a *mi* forma segítségével történő azonosítását, ami nyilvános (pl. *Nem engedjük, hogy...*) vagy rejtett módon történik (pl. *A társadalom döntő többsége támogatja a programunkat*). A *mi* forma tehát ebben az esetben a „hatalmat gyakorlókat és a társadalmat” együtt jelenti.

A nyelv perszváziós funkciója számára talán legtöbb lehetőséget a stilisztika biztosítja (Wacha 1994). Az itt igénybe vett nyelvi eszközökre a nyelv poétikai funkciója jellemző, amely a vevő figyelmét elsősorban a szöveg formájára irányítja, és ezzel gyöngíti a vevő intellektuális reakcióit, korlátozza kritikai beállítottságát. Ezt segítik néha a túlságosan is szépen hangzó szlogenek, rímek, parallelizmusok, metonímia, metafora és más stilisztikai figurák. A szöveg metaforizációjára irányuló tendencia általánosnak mondható. A manipulációs fogás nagyon gyakran a hiperbola használatán alapul, az a saját politikai, gazdasági stb. credményeknek, sikereknek, illetve az ellenfél sikertelenségeinek nagyobbitása, kiemelése, hangsúlyozása. A fordított helyzetet, azaz a saját sikertelenségeknek és az ellenfél sikereinek bemutatását az előzővel ellentétes fogás, a kisebbités szolgálja. A metafora gyakran a katonai szókincsből átvett lexikán alapul, a heroikus léggör megte-remtése és a cselekvésre való készenlét hangsúlyozása céljából, pl.: *készülhetünk a hőcsatára, hadrendben a szórógépek, harc a szeszcsempészek ellen, csata előtti csönd a pesti rakparton* (kép alatti aláírás) (a példák a Magyar Hírlapból valók: 1997. január 2. sz. 3., 15. lap). Pozitív konnotációt ébresztenek a vevőben a különféle műszaki metaforák is, pl.: *a változások motorja, jól működő banki konstrukció, reformmechanizmusok működése, erős fundamentumra építeni* stb.

Nagy jelentőségű — különösen személyek esetében — a „címkezés”, a pozitív vagy negatív jelentéssel bíró különféle címkek „felragasztása”, osztogatása, mivel ezeknek nagy a meggyőző erejük, és különösen alkalmasak a társadalmi valóság megváltoztatására. Amikor az információve-

vő például azt hallja, hogy valaki *maffiózó, szakértő, nacionalista, fajgyűlölő, tolvaj, igazi tudós, igazi demokrata, lángész, konzervatív, alkoholista, beton* stb., akkor e szavak köré kategorizálja a valóságot (*mi—ők, fekete—fehér, jó—rossz, gazdag—szegény* stb.). Míg a pozitív „címke” pozitív minősítést szuggerál, a negatív védekezésre kényszeríti a megbélyegzettet, aki mindenképpen vesztesen kerül ki: ha mentegetődik, tiltakozik, azért („qui s’excuse, s’accuse”), ha nem reagál, kvázi egyetért, akkor azért.

A hiúságra ható, behízelt ígéretés, mint beszédaktus, a lekötelezettség vagy bizonyos szolgálatok megtételének „megvásárlását” célozza. Pl. *Sanyikám, igazgatót/osztályvezetőt/nagy főnököt/nagy doktort* stb. *csinállok(unk) belőled. Megbuktatjuk X-et.* (Az ígéret a kívánt szolgálat megtétele után elfelejthető, beváltására nem feltétlenül kerül sor. Beváltása ezzel szemben újabb szolgálat igénylése esetén, annak elérése céljából, bármikor felelmegethető.)

A nyelvi manipulációban felhasznált nyelvi eszközök elsősorban a szavak és a grammatikai struktúrák (nemcsak az általuk kifejezett tartalom) meghatározott tulajdonságain alapulnak. Olyan nyelvi eszközökről van szó, amelyek nem egyértelmű és nem explicit módon továbbítják az adó számára fontos információt, hanem olyan szituációt teremtenek, amelyben a vevő nincs tudatában annak, hogy a neki szánt, vele közölt ítéletek, értékelések megalapozatlanok és hamisak. Ilyen eszközök közé sorolhatjuk például a szemantikailag egyértelműen nem meghatározható és a többértelmű szavakat, valamint a többértelmű grammatikai struktúrákat. Jellemző példaként megemlíthetjük a hetvenes és a nyolcvanas években a médiákban nagyon gyakran használt olyan negatív, de valójában nem egyértelmű szavakat, mint pl. *szocialistaellenes, ellenforradalom, ellenforradalmár, revizionista* stb. Ezeknek az volt a céljuk, hogy diszkreditálják azokat az embereket, akik tényleg demokratikus szocializmust akartak. Maga a nyelv is megkönnyíti a manipulációs tevékenységet azzal, hogy a nyelvhasználók nem tudatosítják magukban a nyelvi struktúrák többértelműségét. Ezek a struktúrák lehetővé teszik a szubjektív, időnként megalapozatlan ítéletek, valamint az adott kultúrában társadalmilag akceptált objektív igazságok kifejtését. A szubjektív ítéleteknél akkor is megjelenik a valódi modális keret, például *úgy vélem, azt gondolom, úgy tudom, azt hiszem* stb., amikor nincs is szükség rá. Az értékelő, minősítő szavaknak semmilyen különleges formális jegyük nincsen, de azzal, hogy azokat társadalmi tekintéllyel rendelkező személyek, pl. írók, tudósok, publicisták stb. mondják ki, objektív igazságnak tűnhetnek.

Az „újbeszéd” funkcionálásának a feltételeit főként olyan társadalmak teremtik meg, ahol a hatalomgyakorlás az egész politikai, gazdasági és kulturális élet ellenőrzésén, valamint a tömegtájékoztatási eszközök monopóliumán alapul. Ez nem jelenti azonban azt, hogy az ún. „nyílt” demokratikus rendszerekben kizárható a nyelvi manipuláció alkalmazásának a lehetősége. A nyelv fegyverként való felhasználása a modern társadalmakra is jellemző. Erről tanuskodnak például a különféle politikai csatározások, a valódi vagy vélt ellenfél lejáratása, a kívánt pozíciók megszerzéséért vívott kíméletlen harc, a nem kívánatos versenytársaknak a piacról való kiütése, a választási kampányok, a pszichológiai háború stb. Ahogy Pratkanis és Aronson írják az amerikai példák alapján: „Sajnos, a Fehér Ház lakóinak általános gyakorlata, hogy port hintenek a nép szemébe. Lyndon Johnson hamis optimizmusától (a vietnami háború legnehezebb időszakában: »Látom a fényt az alagút végén!«) Nixon hazugságáig a Watergate-ügyben (»Én nem vagyok csaló!«), valamint Reagan vallomásaig az Irangate kapcsán (»Hát, nem emlékszem«). A legszomorúbb az, hogy ma már az amerikaiak zöme biztosra veszi, hogy félrevezetik.” (Pratkanis, Aronson 1992: 56). Itt legfeljebb csak módszerbeli különbségek lehetnek. Érdemes megjegyezni, hogy a pszichológiai háború céljait Szunyogh a következőkben látja: (1) az ellenfél ideológiai egységének lerombolása és a területén a szövetséges erő létrehozása; (2) egy ország vagy egy integrálódott országcsoport egységének szétrombolása, kihasználva e célból a nacionalizmust, a hazafiságot, a vallást stb., így aláásva a társadalom és a vezetői között fennálló bizalmat; (3) egyéni ellenfelek, vezetők stb. eltávolítása; (4) a társadalom demoralizálása, a defetizmus, a megfélemlítés és a tömeges hisztéria terjesztése; (5) a fegyveres erők demoralizálása; (6) az ipari termelés blokkolása (pl. olyan rémhír-

terjesztés útján, amelytől a munkásoknak nem lesz kedvük dolgozni); (7) a propaganda taktikai alkalmazása: a diverzió, a káosz és az obstrukció igénybevétele (Szunyogh 1955: 69).

Pszichológiai háború mikrokörnyezetben is folyhat, például a munkahelyen. Ennek egyik eszköze az ún. *mobbing*, azaz a rosszindulatú piszkálódás, amelynek során sok nyelvi „fegyvert” bevetnek, így a nevetségessé tevést, a megalázó sértegetést, a megfelelően szelektált információ-adagolást, az ambivalens minősítést, az „információmegvonást”, a rágalalmazást, a pletykák terjesztését (a hozzátartozókról is) stb. Az idejében fel nem ismert és le nem állított akciósorozat következménye tudatos kirekesztés, tönkretétel lehet.

Az információs csatornák sokféleségének (sajtó, rádió, televízió) köszönhetően az „újbeszéd” nagyon gyorsan tért hódít a társadalomban. A mások gondolkodása és viselkedése fölötti uralom megszerzése és birtoklása általános tendenciának tűnik. Az „újbeszéd” kétségkívül destruktívan hat a nyelvi kommunikációra. A nyelvvel való önkényes manipulálás, az emóciók és az értékelések, minősítések befolyásolása, szabályozása a szavakba vetett emberi hitet rombolja. Az emberek nem hisznek a szavaknak és az általuk továbbított jelentésnek, értelemnek. Bizonyos szókincsrétegek tudatos eltávolítása a nyelvből (pl. a vallással kapcsolatos szókincs) egyenlő a megfelelő szemantikai mezők megszüntetésével, ami kihat az emberi gondolkodásra is, szüli a gondolkodási sematizmust. Ennek komoly veszélyei lehetnek, pl. a történeti gondolkodás számára, mivel eltorzíthatja a társadalmi történeti tudatot, ami végeredményben megkérdőjelezi a nemzeti történeti tudat folytonosságát is. Az „újbeszéd”, mint a tömegtájékoztató eszközök által propagált nyelv, alapvető nyelvi mintát szolgáltat a társadalom széles rétegei számára, ami azt jelenti, hogy az emberek kritikátlanul átveszik ennek a stílusnak a formuláit. Ez különösképpen a hivatalos jellegű megnyilatkozások esetében történik, mivel az emberek meg vannak győződve arról, hogy ez a helyes és választékos stílusú beszéd. A társadalomban azonban ezzel ellentétes tendencia is tapasztalható — az „újbeszéd” elvetése, amiről olyan szekvenciák tanúskodnak, mint például: *süket duma, mellébeszélés, sóderol, sumákol, süketel* stb. Ennek a magatartásnak a következménye a nyelv vulgarizációja, elszegényedése, és ez a folyamat manapság egyre nagyobb méreteket ölt. A szavak devalvációja azt okozza, hogy egyre nehezebben lehet majd beszélni a nemzet számára nagy és fontos dolgokról. A demokrácia tulajdonképpen a szavakon, és mindenekelőtt a dialóguson — az egyenjogú beszélő és hallgató alanyok információcseréjén alapul. Azt tapasztaljuk azonban, hogy gyakran nem tudunk vitatkozni, megbeszélni a dolgokat, megegyezésre jutni. Ennek többek között az az oka, hogy a dialógusban nem a demokratikus partnerség elve, hanem az alá-fölé rendeltségi relációval történő visszaélés érvényesül: lejáratni, kompromittálni, lealacsonyítani, szóval megsemmisíteni azt a partnert, aki más nézeteket, elveket vall, esetleg jobb, ámde az ellenérdekeltek érdekeit vélelmük szerint sértő megoldásokat javasol. Elfelejtettük, hogy a dialógus, a véleménycsere, a viták, néha veszekedések útján is társadalmi tények létrehozását segítjük elő.

A fentieket a következő, Lengyel László korábban is idézett elaborátumából vett példa is alátámasztja: „Bokros megethette volna, hogy nem megy ki a térre. De kiment, mert nemcsak biztos volt az igazában, hanem abban is, hogy képes meggyőzni erről a téren lévőket. (...) Korábban mindig uralta a teret. (...) Amikor belekezdett, még nem volt nagyobb baj. Az ország helyzetének nehézségét emlegette — elfogadták. Beszélt a közre váró terhekről, és hogy ebben mindenkinek részt kell vennie — még mindig semmi. Majd hozzátette, hogy ha az ő gyerekei járnak egyetemre, természetesen ő is ki fogja fizetni a tandíját. Ekkor rikoltották közbe: »és te mennyit keresel?« ... Bokros visszaordított: »ki volt az?« (...) Agresszióra agresszió. (...) Mindenki azt hitte, hogy csak színjáték volt az egész, megveti és lenézi őket, ki akarja oktatni gyerekként a téren állókat, s rajtuk keresztül az országot. (...) Bokros dühe egy gyanút igazolt: íme az oligarchia képviselője, aki bort iszik, és vizet prédikál. Ismerjük a titkodat. »Hisz nektek jut a pocak, nekünk az erény.« Amikor az egész tér ordította, hogy »mi voltunk«, az már a »mi vagyunk a nép« élménye volt, amely kinyilvánította magát a hatalommal, az önzéssel, a gazdagsággal szemben” (Don Luis. Lengyel László portréja Bokros Lajosról. Népszabadság, 1995. szeptember 30. 21—2. old.)

Csak utalok arra, hogy a nyelvi manipuláció hatékonyságát jelentős mértékben megnövelheti a nem verbális kódrendszer is (Wacha 1994). A mondottakat kísérő cinkos összekacsintásnak, vállveregetésnek vagy a vállvonogatásnak, szájelhúzásnak, gesztikulálásnak pozitív, illetve negatív megerősítő jelzésértéke van.

A propagandaközlés szerkezete és funkciói

A propagandaközlés általában alapinformációból és felhívásból áll. Az alapinformáció két részből tevődik össze: (1) a tényekről és (2) a tények értelmezéséről szóló információból. A felhívásban is két tagot különböztethetünk meg: (1) az argumentumot (érvelő részt) és (2) a felszólítást. A felhívásnak az a célja, hogy meggyőzze, megnyerje a címzettet egy ügy vagy eszme érdekében, a valóságról szóló, de megfelelő módon irányított tudás alapján. Az argumentumnak az a feladata, hogy a címzettben megerősítse a tények javasolt értékelését, minősítését, megtörje a még létező ellenállást, eloszlassa a kétségeket, és előkészítse a felszólítás kedvező fogadtatását. Az argumentumnak rá kell vezetnie a vevőt a javasolt megoldások irányára, és rá kell kényszerítenie őt arra, hogy magáénak valjaja az adott nézet(ek)et. Az argumentum, formáját tekintve, nagyon gyakran hivatkozik a felsőbbrendű érdekekre, és asszociációkat ébreszt az adott tartalom emocionálisan (negatívan vagy pozitívan) színezett szimbólumait vagy fogalmait illetően. A felszólítás azt a szuggesziót tartalmazza, hogy a vevő számára nélkülözhetetlen és hasznos megfelelően állást foglalni és megfelelően viselkedni, cselekedni. Vegyük példaként a következő valószínűsíthető választási szöveget: *Május 10-én az egész országban parlamenti választások lesznek. Ez a pillanat döntően befolyásolja a jövőnket. Érti ezt minden magyar hazafi; és X-re szavaz. Az első két mondat információt tartalmaz, a harmadik viszont felhívást. Az első mondat a tényekről tájékoztat (mi, hol, mikor), a második e tények értékelését adja. A harmadik mondat első tagja argumentumot tartalmaz (érti ezt minden magyar hazafi) és a címzett eszére, illetve hazafiságára apellál, a második tagja viszont (és X-re szavaz) felszólítás.*

A propagandaközlés más struktúrájú is lehet. Néha két alapvető elemét (az alapinformációt és a felhívást) nagyon nehéz elkülöníteni benne. Találkozhatunk olyan esetekkel is, ahol a közlés csak látszólagosan alapul az információn, a felhívás viszont az adó intenciójában van elrejtve. Lehet ezzel ellenkező eset is, nevezetesen az egész közlés lehet felhívás formájú, amely általánosan ismert tényekre és szélesebb körben akceptált értékekre támaszkodik. Ilyenkor az információ a közlésben van elrejtve. A perszváziós közlés elemekre való bontása segít megérteni a hatómechanizmusok funkcionálását.

A propagandaközlés elemzésekor különféle reflexiók juthatnak eszünkbe. Különösen az, hogy milyen hatása van az információnak a címzettek intellektusára és főként az emócióira. Ezzel kapcsolatban nézzük meg, mi a véleménye egy amerikai írónak erről a kérdésről: „Néha úgy tűnik, hogy mindenki részt vállal a szórakoztatóiparban, hogy írók, festők, nevelők, tisztviselők, felszórakozók, múzeumi igazgatók, kiadók, politikusok és államfők versenyeznek az emóciók és izgalmak előidézésében. A mai társadalom igényli az információt, de a meztelen tények nem elégségesek. Az a gyanúm, hogy a meztelen tények nem is léteznek. Szükségből megjelenhetnek ugyan valamilyen formában, de a formának fő forrása a művészet” (Bellow 1968). A közvélemény-kutatók jól tudják, hogy a kérdés csekély módosítása is óriási eltérést eredményezhet a megadott válaszokban. Példának okáért a nicaraguai kontrák segélyezését helyeslő amerikaiak száma 13 és 42 százalék között ingadozott — a kérdés megfogalmazásától függően (Pratkanis, Aronson 1992: 58). Hasonló jelenséget tapasztalhattunk a magyar politikai életben is a köztársasági elnökválasztással kapcsolatos ún. „négy igenes népszavazás” során. A liberálisok négy kérdésre kértek választ a néptől: (1) Csak az országgyűlési választások után kerüljön sor a köztársasági elnök megválasztására? (2) Kivonuljanak-e a pártszervezetek a munkahelyekről? (3) Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában

vagy kezelésében lévő vagyonnal? (4) Felozlassák-e a munkásorséget? Ezek közül mindössze az első vonatkozott a tárgyra (nevezetesen az elnökválasztásra), de nem annak mikéntjére (mivel sejtteni lehetett, hogy a többség a közvetlen elnökválasztás híve), hanem az időpontjára. A hozzákapcsolt kérdések szándékosan úgy voltak megszerkesztve, hogy a rájuk adandó „igen” válasz nem volt kétséges, így az első kérdésre is várható volt a többség „igen” válasza. Ahogy Siklaki írja: „A meggyőzés pszichológiája szempontjából ez az árukapcsolás kitűnő ötletnek bizonyult, mert így építeni lehetett az emberek következetesség iránti vágyára. Ráadásul a »négy igen« megkapóan egyszerű és hatásos jelszó lehetett, továbbá az emberek mindig szívesebben mondanak igent, mint nemet. Az első kérdés azonban egy előfeltevést rejtett (...). Ez az előfeltevés így fogalmazható meg: »Az országgyűlés válassza az elnököt, s ne közvetlenül a nép«” (Siklaki 1994: 124—5).

A közlést alkotó jelek nemcsak szavak formájában jelenthetnek meg. A képernyőn megjelenhet egy vizuális kép és egy hang is olyan alakban, amelynek sajátos értelme van, és saját maga is képes hatni a vevőkre. Ily módon a befolyásolás lehetősége, ereje és hatékonysága jelentősen növekszik.

Az információcsere hatékony funkcionálása bizonyos feltételek teljesítését követeli meg, ezek: (1) a valóság hű tükröződése, (2) a lehető legnagyobb részletesség, sokoldalúság, (3) pontosság, egyértelműség, világos és precíz megfogalmazás, (4) tömörség, azaz nem nagy számú, de a leglényegesebb és a legszükségesebb adatok helyes kiválasztása, szelekciója, (5) gyorsaság, amely garantálja az információ aktualitását, és sok esetben döntően befolyásolja a közlés értékét, (6) érthetőség, amely nemcsak a vevőt, hanem az adót is érinti, figyelembe veszi percepciók lehetőségeit, korlátait. Ezek az általános feltételek minden közlésre vonatkoznak, a propagandaközlésre is. Érthető azonban, hogy az utóbbi közléstípusnak más funkciói vannak, és elsősorban nem azért hozták létre, hogy a vevőt bizonyos mennyiségű tudással lássák el. Ahogy már volt róla szó, az adót ez esetben saját érdeke, szándéka vezérli, és meghatározott cél elérésére törekszik. Tehát ebben a vonatkozásban a tényekről szóló információ csak másodlagos szerepet játszik a közlésben, csak egy elemet alkot, amelynek funkciója: megfelelő hatást gyakorolni a vevőre. Az információ e szolgaszerepe alá van rendelve egy általános elvnek: optimális hatást kifejteni a vevőre, csökkenteni, illetve kiküszöbölni a vevő szubjektív (az adó intenciójától eltérő) reagálását a közlésben rejlő felhívást illetően. Az, ami megkülönbözteti a propagandaközlést más típusú közlésektől nem más, mint a rövidítés, a tömörítés. Az információtól azt várják, hogy megfeleljen a tényeknek, de elimináljon mindent, ami szükségtelen. A rövidítés, akkor is, ha nem mond ellent az igazságnak, a tartalom elszegényedéséhez, adatok, illetve részletek elhagyásához, a közlés egyes elemeinek kiemeléséhez, a részleteknek a kívánt óhajhoz való idomításához stb. vezet, és így mindig alá lesz rendelve az adó akaratának, érdekeinek.

A tényeknek a propagandaközlésben szánt szerepe meghatározza a tényekről szóló információ adaptálásának formáját. Így különböző információfeldolgozási fázisokról beszélhetünk. Először az információ szelekcióját hajtják végre, tekintettel arra, hogy az információ mennyisége általában nő, de az ember percepciók lehetőségei korlátozottak. Utána következik az információ feldolgozása, árnyalása, a kívánt kontextusba helyezése, amely során a kényelmetlen híreket minimalizálják, tompítják, a kedvezőeket viszont kiemelik, hangsúlyozzák. Nemcsak az adó érdekeit veszik figyelembe, hanem a vevő szokásait, eddigi nézeteit, hagyományait, hangulatát is. Mindez befolyásolja az információ formáját és kihatását. Az információtartalom egyszerűsítése nemcsak az információ olvashatóságát szolgálja, hanem szolgaszerepét is megerősíti. A tényekről tájékoztató információ bizonyos fajta konstrukciót képez, amelyre az egész közlés támaszkodik. Tehát ennek a konstrukciónak erősnek, egyértelműnek és nem túlságosan szerteágazónak kell látszania.

A propagandaközlésben rejlő axiológikus információ nagyon gyakran felöleli a múltban történt, valamint a prognosztizált eseményeket is, ha azoknak valamilyen kapcsolatuk van a közvetített hírekkel. Az értékelések, minősítések különféle típusúak lehetnek: emocionális, morális, esztétikai vagy pragmatikai jellegűek.

Mindannyian tudatos vagy nem tudatos manipulációnak az alanyai lehetünk. A „divatos” téma megválasztása a televízióban, rádióban és a sajtóban, a közvetítési idő és az adott ügynek szentelt hely az újságban, a témák, képek, értékelések eltűnése, illetve visszakérülése befolyásolja világgépünket és viselkedésünket is. A televízió által irányított orwelli ember világa manapság valósággá vált. A hírszerkesztők nem okvetlenül tudatos hamisítók, csak olyan emberek, akik hízelgnek a közvéleménynek (amelyet ők maguk is alkotnak), és akik engednek a politikai vagy társadalmi szenzációnak. A médiaemberek között vannak azonban tudatos hírhamisítók, manipulátorok is. Ki nem látta például közlünk azt a szörnyű mézárhlást, amely a szarajevói piacon történt. Az egész világ látta ezt a tévériportot: vér a járdán, szétroncsolt emberi testek, síró asszonyok. A kommentár: *íme a szerb támadás eredménye*. Vagy a szerb koncentrációs táborban drótkerítés mögött álló, kiéhezett tekintetű muzulmánok a fényképe a Time magazin címlapján (1992. aug. 17-i szám) a következő aláírással: *Vajon így kell tovább menniük a dolgoknak?* John Burns a New York Times riportere Pulitzer-díjat kapott egy nemi erőszakot elkövető gyilkos bírósági kihallgatásáról készített riportjáért. Később azonban kiderült, ahogy Krzemiński írja Ne higgyetek a saját szemeteknek! c. cikkében a lengyel Polityka c. lapban: „Nemcsak ezek, hanem sok más Boszniából, Horvátországból és Szerbiából származó riport valótlan. A televízió képernyőjén azt látjuk, hogy valóban pusztulnak az emberek, de ők nem azok, akikről a tv-híradók szólnak. Például a fellebb említett drótkerítés mögött álló ember nem muzulmán, hanem szerb, Slobodan Konjevićnek hívják, akit garázdálkodásért tartóztattak le, és tüdőbajos. A szarajevói mézárhlást a muzulmán bosnyákok által időzített bomba okozta, akik ily módon ENSZ-intervenciót kívántak kiprovokálni...” (Krzemiński 1994, Nr 6: 1, 21). Peter Brock, az El Paso Herald Post c. amerikai újság kommentátora egész könyvet írt arról, hogy az amerikai sajtóban és televízióban durván meghamisítják a volt Jugoszláviából származó híreket (Krzemiński 1994).

A médiák nemcsak a nézeteket, magatartási formákat stb., hanem a témákat, a különféle társadalmi pozíciókat, vezetőket stb. is kreálják. Szóhoz jutási, létezési sanszot biztosítanak politikusoknak, közéleti személyiségeknek vagy másoknak, piedesztálra emelik vagy onnan letaszítják őket. A témáról nagyon gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre. Ebből egyértelműen következik, hogy az emberek felismerték az információ és a nyelv erejének a jelentőségét és felhasználási lehetőségeit a különféle, nem okvetlenül nemes célok elérésében. Ezzel kapcsolatban nagyon komoly kérdés vetődik fel, nevezetesen, hogy hová vezet a szándékos nyelvi manipuláció, blöff, dezinformálás, rémhír, cinizmus, csúsztatás, ferdítés, hazudozás, rágalmozás, megfélemlítés, fenyegetés, zsarolás és még sorolhatnám a manipulációs beszédaktusokat, eszközöket, amelyek tárháza szinte kimeríthetetlen; és hogyan védekezzünk ellene?

A pletyka mint kommunikációs aktus

A nyelvi kommunikációban különleges helyet foglal el a pletyka, mint az információátadás „suttogó” formája. Változnak az idők, társadalmi rendek, a tömegtájékoztatósi technológiák stb., a pletyka viszont örökös marad, egyidős a nyelvvel. A pletyka ismert jelenség a legmagasabb civilizációjú nemzeteknél és a primitív népeknél egyaránt. A magyar nyelv értelmező szótára szerint a *pletyka* „vmely személyes v. magánügyet, ill. koholt, elferdített dolgot, ügyet bizalmasan v. alattomban tárgyaló, kitergető, indiszkrét, felelőtlen v. rosszakarátú hír(esztelés), amely vkit erkölcsi v. társadalmi tekintetben rendsz. gyanúba v. rossz hírbe hoz; szóbeszéd, mendemonda...”. A Magyar néprajzi lexikonban e címszó alatt a következő meghatározás található: „alkalmi bizalmas közlés, amely a valóságot negatív irányba taszítja. A társadalmi →*normák* fennmaradását segíti, ugyanakkor bomlasztja is a közösséget. Kettős jellege miatt a közösség gyakorolja, de tiltja is. A hallgatóval szemben bizalom kifejeződése is. A közösség leggyakrabban érintkező személyeinél (asszonyok) a leggyakoribb.”

A pletyka lehet szenzációhajhászó, rosszindulatú, kártékony, sanda szándékú, lejárató, kávéházi, parlamenti, kocsmai, piaci, folyosói, „intimpistáskodó”, társasági stb. E példákából kiolvasható, hogy jelzőinek egy része arról tájékoztat, hogy milyen, többnyire negatív tulajdonságokkal rendelkezik, másik része pedig rámutat a leggyakoribb terjedési körre. Anélkül, hogy most elemezni kívánnám, megjegyzem, hogy a pletykának mint beszédaktusnak tendenciózan és egyértelműen rossz szándékú változata, mint ahogy a neve is utal rá, a rémhír.

Egyesek azt állítják, hogy a pletyka keletkezésének forrását a pszichikai diszszonancia jelensége képezi, amely szerint az emberek, amikor ellentétes információ jut birtokukba, elvetik azt, ami ellentmond a kialakult víziójuknak. A tömegek számára nem léteznek lehetetlen dolgok, így terjedhetnek a legfantasztikusabb legendák és történetek. Terjed, mint a járvány, megszállja és irányítja az emberi elmét a nyelvi köntösbe öltözött szuggesztió. (A pletyka gyors terjedését a magyar nyelvben a „pletyka” virágnév is szimbolizálja.) Ahogy Thiele-Dormann (1980) írja: „A pletyka lényegében »ököljog«, a fizikai erőszaknak a helyettesítője. A pletykára jellemző a mások leleplezése fölötti öröm, és az attól való félelem, hogy saját, a szélesebb nyilvánosságra nem tartozó dolgaink napvilágra kerülnek (...). A pletyka fő motívuma a félelem, a bizonytalanság, a magunkba zárt aggodalom amiatt, hogy másoknak esetleg negatív véleménye lesz rólunk...” (Thiele-Dormann 1980). A 80-as években Jean-Noel Kapferer francia pszichológus „Pletykatutatósi alapítványt” hozott létre Párizsban, és a kutatások eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy a pletyka saját visszhangunk, elárulja a társadalmi szükségleteket, félelmeket, zaklatottságot.

Nyelvi közléseink nagyon gyakran közvetítik véleményünket, meggyőződésünket, ítéleteinket, az emberekről és a dolgokról kialakult értékeléseinket, minősítéseinket. Ez általában olyan metainformációs szekvenciák segítségével történik, mint például: *azt mondják, hogy...*; *hallottam, hogy...*; *az egész város arról beszél, hogy...*; *mindenki azt mondja, hogy...*; *olyan hírek keringenek, hogy...*; *olyan híreket hallottam, hogy...*; *egy névtelenségbe burkolódzó képviselő azt mondta, hogy...*; *egy magát megnevezni nem kívánó tiszt azt mondta, hogy...*; *ugyanakkor nevük elhallgatását kérő források tájékoztatták lapunkat arról, hogy...*; *a nevének elhallgatását kérő tisztviselő elismerte, hogy...* stb., ahol az eredeti információforrás nincs konkrétan megjelölve, viszont olyan látszat teremődik, hogy az adott témáról kifejtett vélemények, meggyőzések objektívak, és attól eltérő értékelés nem létezik.

A pletyka keletkezését általában nagyon nehéz kideríteni és követni, viszont bizonyos sajátosságok egyértelműen jellemzik: az információvevő mindig hozzáad valamit, valamit elhagy belőle, valamit átalakít rajta, kiforgatja és tovább terjeszti. A pletykák szokásos témái közé tartozik: (1) valakinek a sikertelensége, megbotlása, kompromittálódása, tévedése, szenvedélye; (2) házasságtörés, válás, új házasság, családi veszekedések, sikertelen gyerekek; (3) gyanús jövedelem, gyanús meggazdagodás, vagyonszerzés; (4) gyámoltalanság, fogyatékoság; (5) valakinek a kinézete, viselkedése, magatartása, szokásai stb. A témákról tájékoztató üzenetek szokás szerint (1) többértelműek, ami azt jelenti, hogy tetszőleges értelmezést kínálnak az adó(k) szükségleteinek és speciális képességeinek figyelembevételével; (2) homályos a keletkezésük, és nagymértékben találgatásokra támaszkodnak; (3) terjesztési motívumaikat általában valamilyen cél vezérli; (4) a bennük rejlő információ nem teljes, egyszerűsített, általánosított formájú; (5) érdeklődést ébresztenek, és egyes emberek számára meghatározott jelentőséggel bírnak stb. (Błachowicz—Wolny 1995: 36—41).

A pletykák speciális fajtája az ún. ajándékpletyka. Vannak emberek, akik készségesen elmondják, hogy valakit/valamit láttak, valakiről/valamiről valamit hallottak, valamit tudnak, annak ellenére, hogy arra senki nem kérte őket, hogy arról senki nem kérdezte őket, csak saját maguktól elkezdnek mesélni valódi tényekről, amelyek néha alkalmatlanok a terjesztésre (Markiewicz 1990: 190).

A pletyka, mint a nyelvi közlés különleges formája feltételezi, hogy az interlokútorok ismerik azokat a személyeket, jelenségeket, tényeket, dolgokat, amelyekről egymás között véleményt cserélnek. Másképpen a közlés érthetetlen maradna. Tehát valamilyen viszonyítási rendszernek, a

beszélgetés kiinduló pontjának, preszuppozícióknak léteznie kell ahhoz, hogy a beszélgetés sikeres legyen. Például:

X: *Jánoséknál most már minden rendben van?*

Y: *Á, dehogy. János kibékíthetetlen és nehéz ember.*

Az adó kérdése azért érthető a vevő számára, mert mind a kettőnek tudomása van arról, milyen problémákkal küszködnek Jánosék.

Természetesen, a pletykát előre is meg lehet tervezni hamis, előre kitervelt, szándékosan eltorzított információ felhasználásával. Néha azonban a pletykát a nyelvi közlés egyértelműségének a hiánya, valamint a helytelen értelmezés is szülheti. A közlés akkor meggyőző, ha a téma látványos „ismerőjétől”, „bennfentestől” származik, például a szomszédtól, baráttól, kollégától stb. Célját akkor éri el, ha a pletykát a lejártnál, akadályozni, izolálni kívánt személy támogatóival, baráti körével, közeli munkatársával, főnökével közlik, mégpedig olyan behízelgő, meggyőző formában, hogy azok az ellenőrzés nélkül elhiggyék, tényként fogadják, és ennek hatására az érintett kárára cselekedjenek, a pletykát kitervelő szándékai szerint. A rosszindulatú, kártékony pletykának gyakori célja a megosztás, a régi és bevált „recept” szerint: *divide et impera!*

A pletyka általában a következő metainformációs szekvenciákkal kezdődik:

— *Hallottad, hogy...*

— *Vajon igaz-e, hogy..., mert azt hallottam/azt mondják, hogy...*

— *Vajon tudod-e, hogy..., mert állítólag azt írták, hogy...*

— *Tegnap találkoztam Jánossal, és tudod, hogy...*

— *Hogy, hogy, te nem tudsz semmit?*

— *Hogy, hogy, te nem hallottad, hogy...*

— *Semmit sem hallottál?*

— *Semmit sem olvastál róla?*

— *Figyelj ide, állítólag...*

— *Képzeld el, hogy mi történt.*

— *János azt mondta nekem, hogy azt hallotta, hogy...*

— *Még semmit sem hallottál? Valóban?*

— *Tényleg nem tudsz semmit?*

— *Olyan hírek keringenek, hogy...*

— *Mindenki azt meséli, hogy... stb., stb.*

A további információátadást megelőzi a titoktartás biztosítékának kikényszerítése:

— *Esküdj meg, hogy nem mondd el!*

— *Isten bizony, ne mondd el!*

— *Elmondom, ha nem terjeszted!*

— *Ne add tovább!*

— *Add a becsületszavadat, hogy nem mondd el!*

— *Ne mondd el senkinek!*

— *Köztünk maradjon!*

— *A legteljesebb titoktartás mellett elmondhatom neked... stb., stb.*

Az információvevő főként az afirmatív replikák segítségével erősíti meg a titoktartási szándékát: *Természetesen; Világos; Szavamat adom; Isten bizony, Nem mondom meg senkinek; Esküszöm, hogy nem mondom meg senkinek; Hidd el, hogy nem adom tovább; Nem szólok senkinek* stb. (Bańcerowski 1994: 30–41). A titoktartási szándék kinyilvánítása után következik az információkérés jelző szignál megjelenése: *Na mi is történt?, Mondd meg, nagyon kíváncsi vagyok rá, Mondd már!* stb. Az információ vételét, valamint az általa a vevőben kiváltott emóciót az expresszív replikák jelzik, pl.: *Te jó Isten!, Szent Isten!, Ó, Istenem!, Szent egek!, Te szent ég!, Isten ments!, Ne adj Isten!, Jézus Mária!, Viccelsz!, Na nézd csak!, Na látod!, Na ne mondd!, Valóban?, Ez nem lehet igaz!, Nem mondd komolyan!* stb. (Bańcerowski 1994: 30–41). Megfigyelhetjük,

hogy a férfiak és a nők más és más fatikus expresszív replikákat használnak. A fatikus kapcsolat fenntartását a különféle általános jellegű metainformációs szekvenciák segítik, például: *Ilyen a sors, A szerencse forgandó, Egyszer fenn, egyszer lenn, Ember tervez, Isten végez, Ilyen az élet* stb. (Bańcerowski 1994: 30–41; Balázs 1993).

Az emberek mindig nagyon élénken reagálnak a társadalmi, gazdasági, politikai és főként a pénzügyi életet érintő pletykákra. Terjednek például a pletykák az árak emelkedéséről (általában igaznak is bizonyulnak), aminek az az eredménye, hogy az emberek tömegesen vásárolják az árut, és hosszú sorokban állnak a boltok vagy a benzinkutak előtt. A pletyka manapság behatolt kialakulóban lévő bizniszvilágunkba is. Erre különösen érzékenyek a bankok. A pénzügyi nehézségekről szóló hírek villámgyorsan fokozzák a félelmet. Az emberek azonnal megostromolják a banki pénztárakat, és az is nyilvánvaló, hogy azokban nincsen elegendő pénz. Ez még jobban felgyorsítja a folyamatot, amelyet lehetetlen megállítani. A pénzügyek szerte a világon nagyon érzékenyek a pletykákra, mert nagyon gyakran azért terjesztik a hamis híreket, hogy először tönkretegyék a másik céget, és azután bekebelezzék azt. Az adott cég nehézségeiről szóló információk bizonytalanságot és ennek következtében a részvények árának hirtelen zuhanását okozzák. Így a vállalat azoknak a kezébe kerül, akik kitalálták, kidolgozták és irányították ezt az akciót. Hasonló taktikát a tőzsdén is szoktak alkalmazni, de állítólag ma már egyre kisebb hatékonysággal. Thiele-Dormann egy példát szolgáltat arra vonatkozóan, hogy a 70-es években a „suttogó propaganda” olyan híreket terjesztett, hogy a török, a jugoszláv és a kínai vendéglőkben patkányhúst adnak a vendégeknek. Ennek következtében a forgalom azonnal csökkent. A pletyka hatalmát néhány évvel ezelőtt a magyar külkereskedelem is tapasztalta, amikor a nyugat-európai országokban száj- és körömfájásos betegség által fertőzött húst találtak, amely állítólag a közép-európai országokból származott (így Magyarországról is). Időközben kiderült, hogy a hús Belorussziából és Csehországból való, de a pletyka nagyon jól megfelelt a nyugat-európai hústermelőknek abbéli törekvésükben, hogy kiússák a piacról a nem kívánatos versenytársakat.

A totalitárius rendszerekben a pletyka más szerepet játszik, mint a demokráciákban: kিপletykálják az ellenséget, és ez egyesíti a nemzetet, amely úgy érzi, hogy a kitalált, lehetetlen történetek kárt okoznak az államnak. A totalitárius országok uralkodói mindig félték/félnek a pletykáktól, és azért nagyon gyakran saját maguk terjesztették/terjesztik azokat dezinformálás és félrevezetés céljából. A pletyka nagy sikerrel funkcionál a demokratikus rendszerekben is, és komoly fegyvert jelent, főként a politikai és a gazdasági életben, ahol kíméletlen harc és verseny folyik. A „suttogó” pletyka sokkal nagyobb hatóerővel rendelkezik és sokkal veszélyesebb, mint a sajtóban megjelenő pletyka. Az utóbbi ellen elméletileg lehet harcolni, például helyreigazítás révén, de a kávéházban, étteremben, baráti összejöveteleken terjesztett „sárdobálás”, pletyka kikezdehetetlen.

A történelem azt is igazolja, hogy voltak/vannak olyan pletykák, amelyek megváltoztatták az emberiség történetét is. Példaként említhetjük azt a konfliktust, amely Kerenszkij miniszterelnök és az orosz főparancsnok Kornyilov tábornok között robbant ki a menyevik Novaja szisny című újságban 1917. augusztus végén megjelent hír nyomán. Ez az újság 1917. augusztus 25-én Konspiráció címmel cikket közölt a Moszkvában és Szentpétervárot keringő pletykák alapján, és azt szuggerálta, hogy a jobboldal puccsot készít elő Kerenszkij ellen, és a miniszterelnöki posztra Kornyilov tábornokot jelölték. A miniszterelnök valószínűleg vélte az információt, figyelmen kívül hagyta a külföldi hírszerzés figyelmeztető jelzéseit is, hogy a puccsot valójában a bolsevikok készítik elő. Kerenszkij és Kornyilov között konfliktus robbant ki. A konfliktus rafinált gerjesztésében a politikai befolyással rendelkező V. N. Lvov játszotta a fő szerepet, aki mind Kerenszkijt, mind pedig Kornyilovot félrevezetve, „jól értesültként” fellépve, megtévesztő, őket egymással szembe fordító, hamis „információkat” közölt velük. Az eredmény az lett, hogy Kornyilovot vád alá helyezték, és megfosztották főparancsnoki funkciójától. A készülő bolsevik államcsínyt megérteni és a közeledő veszélyt felfogni képtelen Kerenszkij a harctéren magára maradt. Többek között így készítették elő az októberi forradalmat Oroszországban.

A fenti reflexiók tükrében a manipulációs, perszváziós beszédaktusok tanulmányozása [sajnos a pragmatikai kutatásokból jól ismert inferenciaelmélet e típusú beszédaktusok leírására nem alkalmas (Bańcerowski 1997)] nagyon ígéretes és aktuális kutatási területnek tűnik. Eredményei nemcsak a nyelvtudomány, hanem a társadalom számára is rendkívül hasznosak.

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó. 1976. *pletyka* a.
- A magyar nyelv értelmező szótára. Akadémiai Kiadó. 1980. *pletyka* a.
- Aronson, E. 1969. The Theory of Cognitive Dissonance. A current perspective. In: L. Berkowitz (szerk.): *Advances in Experimental Social Psychology*. Academic Press, New York. vol. 4.
- Balázs G. 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések. Akadémiai Kiadó. Budapest. 137. sz.
- Bańcerowski J. 1994. Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján. *Magyar Nyelv*. XC.
- Bańcerowski J. 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Magyar Nyelvőr*. 121.
- Bellow, Saul. 1968. *Czytelnik wczoraj i dziś*. Chicago Sun Times. (Idézte: Forum, 1968. Nr. 45.)
- Blachowicz-Wolny, E. 1995. Plotka albo poczta pantoflowa jako ulubiona forma komunikacji międzyludzkiej. In: Bańcerowski Janusz (szerk.): *Polono—Hungarica* VII. kötet, ELTE Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest, 1995. 76—84.
- Bralczyk, J. 1981. O języku polskiej propagandy politycznej. In: *Polszczyzna współczesna*. Warszawa, PWN.
- Festinger, L. 1957. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gáti B. 1993. Az 1990-es parlamenti választások szórólappjainak szociolingvisztikai elemzése. In: Kiss Jenő (szerk.): *Egyetemi Szociolingvisztikai Dolgozatok* Nr 2.
- Grzegorzczkova, R. 1985. Nowomowa a problem funkcji wypowiedzi. In: *Poradnik Językowy*. Warszawa, Łódź, Nr. 6.
- Kennedy, G. A. 1963. *The Art of Persuasion in Greece*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kennedy, G. A. 1972. *The Art of Rethoric in the Roman World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Krzemiński, A. 1994. Nie wiercie własnym oczom. In: *Polityka*. Warszawa, Nr. 6.
- Lengyel L. 1995. *Don Luis*. Lengyel László portréja Bokros Lajosról. Népszabadság 1995. szeptember 30.
- Majkowska, G. 1989. Językowe środki perswazji w przemówieniach politycznych. In: *Poradnik Językowy*. PWN, Warszawa, Łódź, nr 5.
- Markiewicz, M. 1990. *Poradnik dobrych obyczajów*. Warszawa.
- Orwell, G. 1949. *1984*. New York, New American Library. (Magyar fordítás: Orwell G., 1984. Európa Könyvkiadó. 1989.)
- Pratkanis, A. R., Aronson, A. 1992. *Age of Propaganda. The Everyday Use and Abuse of Persuasion*. W. H. Freeman and Company. New York and Oxford. [Magyar fordítás: A rábeszélőgé. (Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével). AB OVO. Budapest, 1992.)
- Sambor, J. 1985. Nowomowa — język naszych czasów. In: *Poradnik Językowy*. PWN, Warszawa, Łódź. Nr 6.
- Síklaki I. 1994. *A meggyőzés pszichológiája*. Scientia Humana. Budapest.
- Szende T. 1990. A politikai kultúra néhány nyelvhasználati-pragmatikai vonatkozása. *Magyar Nyelvőr* 114.
- Szunyogh B. 1955. „Psychological Warfare”. *An Introduction to Ideological Propaganda and the Techniques of Psychological Warfare*. New York.
- Thiele-Dohrmann, K. 1980. *Psychologia plotki*. Warszawa.
- Wacha I. 1994. *A korszerű retorika alapjai*. Szemimpex Kiadó. Budapest.
- Wesołowska, D. 1991. *Słowa jak kamienie*. Wydawnictwo i drukarnia „Secesja”. Kraków.

A szerbhorvát nyelvkérdés*

0. A szerbhorvát elnevezéssel illetett nyelvet a közelmúltig tudományosan, hivatalosan és adminisztratív szempontból is egy nyelvnek tekintették. Az elnevezés általánosan használt volt annak ellenére, hogy szerbhorvát vagy horvátszerb nemzet nem létezik, vannak viszont szerbek és horvátok és (a hajdani Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaságon belül, ma már önálló államszervezetben) bosnyákok is. Jugoszlávia felbomlásának politikai ténye magával hozta a szerbhorvát elnevezés megszűntét, a horvátnak és a szerbnek most már hivatalosan is két külön nyelvvé, önálló sztenderd nyelvvé való deklarálását. A nyelvkérdés elsősorban elméleti, nyelvtudományi megvilágítást igényel, hiszen csupán ezen az alapon lehet az egységesnek tekintett szerbhorvát (horvátszerb) nyelv két önálló nyelvvé nyilvánítását követően keletkező számtalan kisebb-nagyobb gyakorlati kérdésben is megnyugtató megoldást találni.

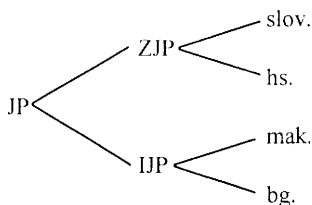
1. Az első szerbhorvát (horvátszerb) nyelvtant Tomo Maretić horvát nyelvész írta. Első kiadásban 1899-ben megjelent munkájának címe: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Az Előszóban így ír: „Zato ću sada navesti one crte kojima se jezik naš (az én kiemelésem, Ny. I.) razlikuje od ostalih slavenskih...” (Most azokat a vonásokat fogom felsorolni, amelyek *nyelvünket* a többi szláv nyelvtől megkülönböztetik...). Milan Rešetar 1916-ban *Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache* címmel jelentetett meg egy rövid nyelvtant, melynek előszava így kezdődik: „Die Doppelbenennung der *volkommen einheitlichen* (az én kiemelésem, Ny. I.) serbokroatischen Sprache auf dem Titelblatte wurde deswegen gewählt, weil das Werk in zwei verschiedenen Ausgaben erscheint: in der einen ist der serbokroatische Text in cyrillischer, in der anderen dagegen in lateinischer Schrift gedruckt.” A különbséget tehát — Rešetar megvilágításában — csupán az írás teszi. A XX. század egyik legnagyobb hatású horvát nyelvésze, Stjepan Ivšić egyetemi előadásában, melyek összegyűjtve és szerkesztve *Slavenska poredbena gramatika* címmel jelentek meg 1970-ben Radoslav Katičić és Josip Vrana gondozásában, ugyancsak *hrvatskosrpski jezik*-ről beszél. A jeles német szlavista, Alois Schmaus 1943-ban ad ki egy kis szerb grammatikát (*Serbisch für den Alltag*), melynek bővített kiadása már *Serbokroatisch in 100 Lektionen*, majd *Lehrbuch der serbokroatischen Sprache* cím alatt jelenik meg 1960-ban, illetve 1961-ben. Ez utóbbi kiadás átdolgozva, a címet a *szerb* megjelölésre szűkítve 1994-ben lát napvilágot. Előbeszédében (Zum Geleit) Peter Rehder ezt írja: „Sine ira et studio kann und muß heute gesagt werden: Die Periode des Serbokroatischen bzw. Kroatoserbischen als gemeinsamer S t a n d a r d sprache der Serben, Kroaten, Bošnjaken und Montenegriener — mit zwei »polarisierten« schriftsprachlichen Varianten (varijante), dem Serbischen und dem Kroatischen, und einer »neutralisierten« schriftsprachlichen Form (izraz) in Bosnien und der Herzegowina — ist mit dem Zerfall der SFR Jugoslawien beendet. Soziolinguistisch existieren heute zwei selbständige Standardsprachen — das Kroatische und das Serbische.” A Schmaus könyvét átdolgozó Vera Bojić — nyelvkönyvről lévén szó — gyakorlati oldalról is igyekszik megközelíteni a kérdést: „Wer ein Serbisch-Lehrbuch zur Hand nimmt, könnte sich fragen, ob er mit dem darin Gelernten auch von Kroaten verstanden wird. Trotz der schlimmen Ereignisse der letzten Jahre und ohne jede Polemik darf darauf geantwortet werden: Bei gutem Willen auf beiden Seiten ist eine Verständigung auch weiterhin möglich, denn Lautformen, Flexion, Syntax und auch weite Bereiche des Wortschatzes sind weiterhin für beide Standardsprachen identisch; was unterschiedlich ist, kann relativ leicht gelernt werden.”

* Elhangzott 1997. március 24-én A magyar nyelvtudomány ma élő nagy tudósai előadásorozatban.

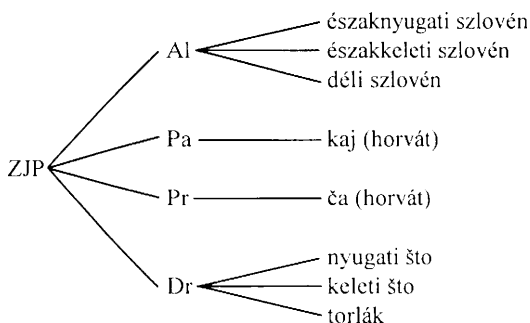
Felvetődik tehát a kérdés: tekinthetjük-e az ugyanazon nyelvjárási alapon rögzített szerbhorvátot (szerbet és horvátot) két önálló sztenderd nyelvnek, mikor grammatikai szerkezetük azonos, az eltérések a fonetika területén egyetlen hang, az ősi szláv *jat* megfelelőinek ejtésében és az idegen szavak egy részének adaptálásában van közöttük, de a kétségtelenül fennálló lexikai különbségek sem gátolják a teljes kölcsönös megértést két irodalmi (sztenderd) nyelvet beszélő egyén között. Erre a kérdésre keressük a választ a nyelvtörténet és a szociolingvisztika segítségével.

2. A szlávok szétválásuk előtt, őshazájukban és bizonyos ideig vándorlásuk alatt is egy közös, egységes nyelvet beszéltek. (Újabban az ősszlávtól ezt az ún. „közös szláv”-ot [Gemeinslavisch] némely nyelvész elkülöníti, v. ö. Holzer, G. *Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall*. WSIJb 41, 1995: 55—89.) Ez a közös nyelv maga már egy dialektuskontinuumot képezett, amelyből az egyes szláv nyelvek differenciálódással alakultak ki. E nyelv felbomlása először két nagyobb kontinuumot eredményezett: egy konzervatívabb északnyugati és egy újításra hajlamosabb délkeletit. A kutatók többsége amellet foglalt állást, hogy létezett (vagy legalábbis munkahipotézisként feltételezhető) egy közös déli szláv nyelv (mások mellett Popović, I. *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden 1960). A déli szláv nyelvterületen egy egymásba átmenő nyelvjárások alkotta dialektusláncolat mutatható ki. E ténny már 1895-ben kifejtette a nagy tekintélyű Vatroslav Jagić: „Wichtiger... ist die Tatsache, daß die Sprache der heutigen Serben und Kroaten, also die Sprache jenes Theils der einstigen Slovenen, der später unter diesen zwei Specialnamen zur politischen und culturhistorischen Bedeutung gelangte, durch eine Reihe von Zügen sich geradezu organisch in den von ihr eingenommenen Platz einfügt und, in der Mitte zwischen den Slovenen und Bulgaren gelegen, in der That auch mehrere Glieder der südslavischen Gesamtkette erfüllt. Ist man aber berechtigt, von einer südslavischen Gesamtkette zu sprechen? Ich glaube, ja...” (Jagićot idézi Reiter, N. *Das mazedonische Glied in der Südslavenkette*. In: Slavistische Studien zum XI. Internationalen Slavistenkongreß in Preßburg/Bratislava. Böhlau Verlag. Köln—Weimar—Wien 1993: 351—62.) Hasonlóan vélekedik a szerb nyelvész, Pavle Ivić: „Srpskohrvatska jezička teritorija čini sastavni deo južnoslovenske jezičke oblasti, koja obuhvata i produčja slovenačkog, makedonskog i bugarskog jezika. Ako ostavimo po strani nekadašnji zajednički život slovenskih plemena pre doseljenja na njihova sadašnja mesta, južnoslovenska jezička teritorija već oko trinaest vekova postoji kao neprekinuta zona širom koje se jezički talasi rasprostiru iz mnogobrojnih žarišta u raznim pravcima, sudaraju se i ukrštaju, stvarajući spletove i snopove izoglosa... Tamo gde se jezici dodiruju, dijalekti s obeju strana imaju redovno mnoge zajedničke osobine, tako da je prelaz između jezika teško odrediti”. (A szerbhorvát nyelvterület annak a déli szláv nyelvterületnek szerves része, amely magába foglalja a szlovén, a macedón és a bolgár nyelvterületet is. Ha figyelmen kívül hagyjuk is a szláv törzsek jelenlegi lakóhelyükre való költözésük előtti közös életét, a déli szláv terület már kb. tizenhárom évszázada létezik, mint egybefüggő zóna, amelynek területén számos gyűjtőpontból nyelvi hullámok terjednek különböző irányokba, összeütköznek és kereszteződnek, izoglosszanyalábokat alkotva... Ahol a nyelvek egymással érintkeznek, ott a dialektusok között rendre sok közös sajátosság alakul ki, s így a nyelvek közötti határ nehezen határozható meg.) (Ivić, P. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*.² Matica srpska 1985: 14—5.)

Ez az ősi délszláv azután egy nyugati és egy keleti részre bomlott. Az előbbiből alakult ki a szerbhorvát (horvátszerb) és a szlovén, az utóbbiból a macedón és a bolgár. Milan Moguš horvát nyelvész ezt a következő vázlatos ábrán szemlélteti:

Az ősi délszláv nyugati csoportjába tartozó nyelvek (dialektusok, később esetleg regionális irodalmi nyelvek) felosztása tovább is részletezhető:

(Moguš, M. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb 1975.)

A mai déli szláv nyelvterületen tehát egymásba átmenő, határozottan csupán a dialektusközpontokat illetően elkülöníthető nyelvjárásokról beszélhetünk; ezeken a területeken később alakultak ki az egyes államok, így a horvát fejedelemség, amely már a X. században királysággá vált, majd 1102-től perszonálunióval kapcsolódott a magyar királysághoz, valamint a középkori szerb állam, amely a Nemanja-dinasztia alatt erős államalakulattá fejlődött, s melynek önállóságát a XV. század közepén a törökök számolták fel.

A szláv írásbeliség nyelve a Cirill és Metód alkotta egyházi szláv vagy óegyházi szláv volt. Az óegyházi szláv a déli szláv nyelvek csoportjába tartozik. Az idő folyamán e nyelvből alakultak ki az egyes szláv irodalmi nyelvek. Az egyházi szláv nyelv sorsa a szerbeknél és a horvátoknál nem volt egyforma. A szerbeknél az egyházi szertartások és a világi írásbeliség nyelve lett, amely mögött az ortodox egyház erős szervezete állt. Horvát területeken — mivel a szertartások nyelve a latin volt — nem élvezte az egyház támogatását. Itt az egyházi szláv nyelvbe hamarosan népnyelvi elemek kerültek, míg keleten ez a nyelv konzerválódott. Pavle Ivić így foglalja össze a nyelvfejlődés ezen kezdeti korszakát: „U tempu prodiranja narodnog jezika u književnost uočava se razlika između konzervativnijeg pravoslavnog istoka i dinamičnijeg katoličkog zapada. Objasniti ovu nejednakost sasvim je lako... na zapadu iza crkvenoslovenskog jezika nije stajala zvanična crkva; čak je bilo prostranih regiona sa isključivo latinskim bogoslužjenjem koji su ostali nedodirnuti upotrebom crkvenoslovenskog. Osim toga na zapadu se od kraja XV veka bujno razvila svetovna književnost renesansne inspiracije, upravo u vreme kad je poslednja srpska država dogorevala pritisnuta od Turaka i kad je time zaprečen put svakoj pismenosti među Srbima izvan crkvenih

(Legenda: JP = délszláv ősn nyelv; ZJP = nyugati délszláv ősn nyelv, IJP = keleti délszláv ősn nyelv; slov. = szlovén; hs. = horvátszerb; mak. = macedón; bg. = bolgár; Al = alpesi; Pa = pannoni; Pr = tenger melléki; Dr = dinári)

zidina”. (A népnyelvnek az irodalmi nyelvbe való beáramlása ütemében különbség figyelhető meg a konzervatívabb pravoszláv kelet és a dinamikusabb katolikus nyugat között. Ezt az egyenlőtlen-séget igen könnyű megmagyarázni..., nyugaton az egyházi szláv nyelv mögött nem állt a hivatalos egyház; sőt voltak olyan tágas térségek, amelyeket a latin szertartási nyelv kizárólagos használata folytán az egyházi szláv nem is érintett. Mindezek mellett nyugaton a XV. század végétől lendületesen fejlődött egy reneszánsz ihletésű szépirodalom, éppen abban az időben, amikor az utolsó középkori szerb államot a török dúlta, és amikor ezáltal akadály gördült minden templomfalakon kívüli írásbeliség elé.) (Ivić, P. *Srpski narod i njegov jezik*² A szerb nép és nyelve Beograd 1986: 20).

3. Az egyházi szláv nyelvnek kialakult tehát (a többi szláv mellett) egy horvát és egy szerb szerkesztésű változata, amely — mint említettük — szerb területen a szertartásokon kívül a köz-igazgatás és a jog, valamint a szépirodalmi művek nyelve is lett. Nyugaton, horvát területeken a népnyelvi elemek beáramlása folytán először egy čahorvát-egyházi szláv hibridnyelv jött létre, amelyből később, az egyházi szláv elemek kiszorulásával jelentős reneszánsz szépirodalom bontakozott ki. Ezzel párhuzamosan, sőt némiképp ezt megelőzően is Dubrovnik (Raguza) központtal jelentős što-nyelvjárás alapú szépirodalom fejlődött ki, majd pedig a XVI. századtól Zágráb környékén és Zágráb központtal megindult a harmadik nagy nyelvjárás, a kaj-dialektus regionális irodalmi nyelvvé való fejlődése is. A szerb területeken az egyház a török uralom évszázadai alatt is megőrizte viszonylagos kiváltságos helyzetét, s mint ilyen egyben a nemzeti tudat és kultúra ébrentartója is lett.

A szerbek egészen a XVIII. század végéig egyházi szláv, majd később orosz elemekkel igen erősen átítatott irodalmi nyelvet használtak. A tiszta népnyelv bevezetésének s egyúttal kiművelésének gondolata először a felvilágosodás eszméinek hatására fogalmazódik meg. Ez a mozgalom a szerb irodalmi nyelv megújítója, Vuk Stefanović Karadžić munkásságában éri el csúcspontját. Karadžić rövid nyelvtana (*Pismenica...*) 1814-ben, szótára (*Srpski rječnik...*) 1818-ban jelent meg. Horvátországban jó másfél évtizeddel később bontakozott ki az ún. illír-mozgalom, mely egyebek mellett azt a célt tűzte ki maga elé, hogy valamennyi déli szláv nép számára a „Triglavtól a Fekete-tengerig” egy közös irodalmi nyelvet hozzon létre. (A szláv nyelvi kölcsönösség, illetve egység(esség) gondolata — mint köztudomású — Ján Kollártól származik, aki szerint négy szláv nyelv létezik: az orosz, a lengyel, a cseh és az illír.) Később maguk az illír-mozgalom élharcosai is belátták, hogy ez illúzió, ekkor már csak a horvátokat és a szerbeket tekintették egy népnek, és az „egy nép — egy nyelv” elgondolásból kiindulva az ő számukra kívántak egységes irodalmi nyelvet meghatározni, elfogadni, majd kodifikálni. A horvátokat a szerbekkel való egység felé a németesítéstől és a magyarosítástól való félelem is hajtotta. Végül hosszas és nem kis társadalmi feszültségtől is terhes viták után az egységes és közös irodalmi nyelv alapjául — a szerbekhez hasonlóan — az ún. újšto-nyelvjárást (Vuk Karadžić nyugat-hercegovinai szülőföldjének dialektusát) fogadták el. Ennek a közös irodalmi nyelvnek hivatalos elfogadására megállapodás formájában 1850-ben a Bécsi egyezményben (Bečki književni dogovor) került sor. Innét kezdődik a szerbhorvát (horvát-szerb) nyelv korszaka.

4. A közös irodalmi nyelv korszakának áttekintésében kiindulópontként elfogadható Roland Marti következő megállapítása: „Im Fall großer linguistischer Ähnlichkeit besteht die Möglichkeit der polynormierten Standardsprache, falls die Normen der einen Variante (die für die Sprecher dieser Variante alle Bedingungen einer Standardsprache erfüllt) von den Sprechern der anderen Variante toleriert werden” (Marti, R. *Probleme europäischer Kleinsprachen Sorbisch und Bündnerromanisch*. München 1990: 9—10). A „szerbhorvát korszakban” valóban döntő, de legalábbis igen fontos tényező volt a rögzített, egységes norma tiszteletben tartása mellett a változati jellegzetességek elismerése is.

Maga az említett Bécsi egyezmény érdekes körülmények között jött létre. 1849 decemberében ugyanis tekintélyes horvát, szerb és szlovén nyelvtudósok és írók jöttek össze Bécsben, hogy kidolgozzanak egy német—horvát—szerb—szlovén jogi és politikai szótárt. A bécsi udvar elgon-

dolása ugyanis az volt, hogy — elsősorban a jog és az államigazgatás gyakorlatában való széleskörű eligazodást segítő — jogi és politikai terminológiai szótárak jelenjenek meg az irodalmilag kiművelt („literärisch cultivirten”) szláv nyelveken. A szótár első füzeté (Separat-Ausgabe), a német—cseh rész egy évre rá meg is jelent. A szótár szerkesztése kapcsán a horvát, szerb és szlovén résztvevőknek egyezsége kellett jutniuk. E célból jött létre a később Bécsi egyezménynek nevezett találkozó és megállapodás. A német—horvát—szerb—szlovén kiadás (1853) bevezető első mondatából már világos az alapelgondolás: „...jedan narod treba jednu književnost da ima...” (egy népnek egy irodalma (= irodalmi nyelve) kell, hogy legyen). Ehhez azonban a nyelvi norma fontos kérdéseiben egyetértésre kellett jutni. Így megegyezés született elsősorban arról, hogy az egységes, közös irodalmi nyelv alapja az újšto-nyelvjárás legyen, az egykori *jat* helyén *-je-t*, illetve *-ije-t* ejtsenek és írjanak, a szótagalkotó *r* előtt ne álljon kísérő vokális, valamint néhány alaktani kérdésről (a névszóragozás többes számú genitívus, datívus, instrumentális és locatívus személyragjairól). E megegyezés szellemében jöttek létre a XIX. század második felében azok a jelentős grammatikai és lexikográfiai munkák, amelyek már címükben is az összetett nyelvmegnevezést használják, így Mareticéne a bevezetőben már említett grammatikája, valamint az 1880-ban megindított és füzetenként megjelenő akadémiai nagyszótár (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1880—1976). Broz-Iveković szótára (*Rječnik hrvatskoga jezika* 1901), bár címében csak a *horvát* megjelölés szerepel, anyagát azonban Karadžićtól és Daničićtól meríti: „...iz svijeh književnih djela Vuka Karadžića i Gjura Daničića, t. j. iz onijeh koja su oni sami pisali i iz onijeh koja su samo izdali na svijet, kao narodne poslovice, pjesme i t. d.” ’Vuk Karadžić és Djuro Daničić összes műveiből, azaz azokból, amelyeket ők maguk írtak, valamint azokból, amelyeket csak kiadtak, például népmeséket, közmondásokat, dalokat stb.’ (Moguš, M. *Povijest hrvatskoga književnog jezika. Drugo prošireno izd.* ’A horvát irodalmi nyelv története. Második, bővített kiadás. Zagreb, 1995: 188.). A továbbiakban azonban egyre több probléma merült föl ezzel az egységes irodalmi nyelvvel kapcsolatban (v. ö. Jonke, Lj. *Postanak novijega književnog jezika u Hrvata i Srba* ’Az új irodalmi nyelv létrejötte a horvátoknál és a szerbeknél’, *Razvoj hrvatskoga književnog jezika u 20. stoljeću* ’A horvát irodalmi nyelv 20. századi fejlődése. In: Hrvatski jezik i pitanja varijanata ’A horvát irodalmi nyelv és a változatok kérdései’. Posebno izdanje časopisa Kritika, sv. 1. Zagreb 1969; Stevanović, M. *Stvaranje jedinstva književnog jezika Srba i Hrvata i današnje stanje tog jedinstva* ’Az irodalmi nyelvi egység megteremtése a szerbeknél és a horvátoknál és az egység jelenlegi helyzete’ *Naš jezik* n. s. XVIII. Beograd 1970).

A horvát és a szerb irodalmi nyelv közötti különbségek a következő főbb területeken mutatkoztak meg elsősorban (lényegében éppen azokon, amelyekre a Bécsi egyezmény hatálya kiterjedt): helyesírás, lexika, névszóragozás. A helyesírási és alaktani különbségeket jól tükrözi Vuk Karadžić Újszövetség fordításának Bogoslav Šulek által történt „horvátosítása”, azaz a Zágrábi Filológiai Iskola normáihoz való igazítása.

Nagyarányú nyelvújítási mozgalom indul meg a horvátoknál, amely átfogja a szókinccs csaknem valamennyi területét. A horvát nyelvújítás cseh, német és magyar minták alapján folyt. Míg azonban a cseh hatás elsősorban szókölcsozásokban mutatkozik meg (pl. *vlak* ↔ *sz. voz*, *cesta* ↔ *sz. put*), a német és a magyar szavak tükörfordítások mintái (*domobran* ← *honvéd*, *kolodvor* ← *pályaudvar*, *Bahnhof*) (Részletesen: Nyomárkay I. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1989). 1874-ben jelenik meg B. Šulek terminológiai szótára (*Hrvatsko—njemačko—talijanski Rječnik znanstvenoga nazivlja*). Hasonló próbálkozások — kisebb mértékben és elszigeteltebben — voltak a szerbeknél is, a Szerb Tudományos Társaság (Društvo srpske slovesnosti) folyóiratának hasábjain. Vuk Karadžić azonban a maga tekintélyével ezeket a kísérletezéseket csírájukban elfojtotta, mondván, hogy minden effajta szóalkotás szemben áll a tiszta népnnyelvvvel, s a nyelv romlásához vezet. Ez a felfogás jellemzi Karadžić Újszövetség-fordítását is, amelyben az eseményeket valóban népnnyelven írja le vagy mondja el,

azonban az elvont fogalmak kifejezésére szerbesített ógyházi szláv terminusokat használ. Az idegen szavak iránti nyitottság azóta is jellemző a szerb irodalmi nyelvre, míg a horvát irodalmi nyelv purista.

Megállapítható tehát, hogy a sztenderdizált szerbhorvát (horvátszerb) irodalmi nyelv kezdeteként az 1850-es Bécsi egyezményt tekinthetjük. Előtte, azaz Vuk Karadžić nyelvújító mozgalmát megelőzően nem beszélhetünk egységes szerb irodalmi nyelvről sem, de megkérdőjelezhetők a horvát nyelvészek azon megállapításai is, hogy a horvát irodalmi nyelv sztenderdizált korszakának kezdete a XVIII. század közepére tehető (Babić, Stj., Brozović, D., Moguš, M., Pavešić, Sl., Škarić, I., Težak, Stj. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika* 'A horvát irodalmi nyelv történeti áttekintése, hangtana és alaktana'. Zagreb 1991). Igaz, hogy a XVIII. század közepétől ölt a što-nyelvjárás használata „régión feletti” (iznadregionalni) méreteket, valójában azonban a horvát irodalmi nyelv tudatos alakításának kora inkább a XIX. század harmadik harmada. Erre az időszakra esik a szókincs kialakítása a szellemi és az anyagi élet valamennyi területén, s ekkor teljeseznek ki a köznyelv tudatos formálására irányuló törekvések is. Ebben a folyamatban természetesen nagyban támaszkodtak a nyelvművelők az egyes regionális irodalmi nyelvekre, és hasznosították a korábbi lexikográfiai munkák eredményeit is. Szociolingvisztikai tekintetben bennünket most elsősorban ez az ún. szerbhorvát korszak érdekel. A sztenderd irodalmi nyelveket illetően Kloss, H. (*Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*. München 1952) két típust különböztet meg, az Abstand- és az Ausbausprache-t (idézi Marti, R. *Slovakisch und Čechisch vs. Čechoslovakisch, Serbokroatisch vs. Kroatisch und Serbisch*. In: Slavistische Studien zum XI. Internationalen Slavistenkongress in Preßburg/Bratislava. Böhlau Verlag. Köln—Weimar—Wien 1993: 289—315): „Idiome, die lediglich um ihres Abstandes von allen auch den nächstverwandten anderen Idiomen willen als Sprache gelten” (így az Abstansdsprache-ról) és azok a nyelvek, „die nur in ihrer soziologischen Verselbständigung, also insbesondere in dem Umfange und Grade ihres Ausbaus zur Kultursprache (ihre Rechtfertigung finden)” (így az Ausbausprache-ról).

Szláv területen az egyes sztenderd nyelvek kialakulását a politikai, vallási és kulturális tényezőkön túl a lakosság folyamatos vándorlása is befolyásolták. A sztenderd nyelvek kialakulását mindezek mellett nehezítette a nyelvi közelség, valamint az „egy nemzet — egy állam — egy nyelv” koncepció. Így Marti szerint két lehetőség közül volt mód választani: önálló sztenderd nyelv létrehozása vagy egy másik sztenderd nyelv átvétele. Két modell szemléltetheti ezt: a változatmodell (Variantenmodell) és a rokonsági modell (Verwandtschaftsmodell). Ezek különböznek egyfelől az egyazon sztenderd nyelven belüli változatoktól (Varianz innerhalb einer Standardsprache), valamint — természetesen — a két egymás mellett egzisztáló sztenderd nyelv modelljétől (gewöhnlicher Nebeneinander zweier Standardsprachen). A XX. századot a horvát és a szerb nyelv tekintetében a változatmodellel lehet leírni. A közelmúlt eseményei következtében azonban a változatmodell kétségessé vált, és a rokonsági modell került előtérbe. A Marti-féle mátrixban a változatmodell és a rokonsági modellhez tartozó nyelvek viszonyában bizonyos egyezések is találhatók, így mindkettő a maga nyelvi kontinuumában használatos, a kölcsönös megértés nagyfokú, de ugyanakkor minden nyelvi szinten különbségek is megfigyelhetők. E három jegy az, amely ezt a két modellt egyrészt az egy nyelven belüli változat modelljétől, másrészt pedig az önálló sztenderd nyelvek modelljétől megkülönbözteti. Az ún. sztenderdizációs jegyek tekintetében a két modell már kevesebb egyezést mutat. Így a változatmodell esetében nem lehet szó független (önálló) kodifikációról, a rokonsági modell esetében igen; a változatmodellel leírható nyelvek esetében a két variánsnak nincs önálló neve, a rokonságmodellhez tartozóknak igen; végül pedig a változatok egy közös modellhez vannak hozzárendelve. A nyelv(ek) funkcionálását illetően a változatok kölcsönös használata szokásos, rokonsági modell esetében (a mégoly közeli) idiómák használata sem feltétlenül általános, végül pedig a változatok között nincs szükség kölcsönös fordításra, rokon nyelvek között azonban — még igen közeli rokonság esetén is — a fordítás lehetséges.

Ha ezeket a szempontokat a horvát és a szerb nyelv (most már külön nyelvként!) viszonyában alkalmazzuk, elsősorban is meg kell állapítanunk, hogy különbségek valamennyi nyelvi szinten vannak. Ez azonban önmagában — az említett szempontokat elfogadva — nem döntő, tekintettel azonban arra, hogy ezeket másfél-száz év óta állandóan hangsúlyozzák, foglalkoznunk kell velük. A kölcsönös megértés magas fokú, de nem terjed ki valamennyi nyelvi rétegre, például az egyes szakterminológiákra. A sztenderdizációs jegyek értelmezésében különbségek vannak a horvát és a szerb felfogás között. Horvát felfogás szerint a sztenderd horvát nyelv korszaka már jó fél évszázaddal a Bécsi egyezmény előtt elkezdődött, szerb vélemény szerint (a változatmodellnek megfelelően) a Vuk Karadžić-i alapon ment végbe. E kérdésről az előbbieken már volt szó. Az egyazon modellhez való hozzárendelést nem ismerik el horvát részről (azaz a szerbhorvát/horvát-szerb modellhez tartozást), végül pedig elsősorban ugyancsak horvát részről került már régóta előtérbe a nyelv különálló elnevezése. A nyelv gyakorlati funkcióját illetően a jelen helyzetre vonatkozóan megállapítható, hogy különböző (elsősorban nyelven kívüli okok miatt) a szerb nyelv használata horvát területen, valamint a horváté szerb területen nem szokásos. Fordításokra — a szó hagyományos értelmében — nincs szükség éppen a magasfokú kölcsönös megértés miatt.

A Bécsi egyezményt követően — mint említettük — továbbra is fennmaradtak bizonyos eltérések a szerbhorvát (horvátszerb) keleti és nyugati, azaz szerb és horvát változata között. Ezek részben a helyesírást, részben az alaktant, legnagyobbbrészt azonban a szókincset, illetve a szókincsgyarapítás módját érintették. A horvátok továbbra is a mérsékelt fonetikus helyesírás mellett voltak. A XIX. sz. második felében a legnagyobb hatású horvát grammatikus, Adolfo Veber Tkalčević nyelvtanaiban megtart több régies esetvégződést azzal az elgondolással, hogy ily módon könnyebb lesz a ča- és a kaj-nyelvjárást beszélőket a štokavacok körébe bevezetni, azaz az egységes irodalmi nyelvnek megnyerni. A legszembetűnőbb különbségek azonban a szókincs terén jelentkeztek. Nem csupán arról van szó, hogy az „illír” grammatikusok a másik két dialektus alaktani sajátosságairól nem mondtak le, hanem azokról a tájnyelvi szavakról és kifejezésekről sem, amelyek a nyelvterület nyugati részének nyelvhasználatában már gyökeret vertek. Ezen túlmenően átvettek sok cseh és orosz szót is (pl. *časopis* 'folyóirat', *lučba* 'kémia', *okolnost* 'körülmény', *točan* 'pontos'). A szókincs gyarapításának másik fő módja — mint említettük — a cseh, német és magyar mintákra történő tükörszóalkotás volt. A nyelvi tisztaságra való törekvés a horvátoknál a legrégibb idő óta hagyománnyá vált. Nyelvtisztító tendenciák már a XVIII. századi kajhorvát lexikográfiai munkákban határozott céllal jelentkeznek. Ez folytatódik tovább elsősorban a XIX. század második felében a kimagasló lexikográfus, Bogoslav Šulek munkásságában. Így elsősorban az elvont fogalmak kifejezésében, valamint a szakszókincs több területén a század negyedik negyedére már elég nagy különbségről beszélhetünk. Néhány példa: *brzovav* ↔ *telegram*, *tvornica* ↔ *fabrica*, *tvrtka* ↔ *firma*, *stroj* ↔ *mašina* stb. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a század folyamán a szerbek is eltértek a Vuk Karadžić által bevezetett újšto-dialektus *ije*-ző változattól, helyette a vajdasági-sumádiái *e*-ző változatot használták és használják ma is.

Az *ije*-ző és *e*-ző kettősség megszüntetésére tette fel a szerb irodalomtörténész professor, Jovan Skerlić egy előadásában 1913-ban a kérdést: *Istočno ili južno narečje?* (Keleti vagy déli nyelvjárás?). Skerlić azt javasolta, hogy az egységes szerbhorvát irodalmi nyelv az *e*-ző, tehát a keleti változat legyen, de a latin ábécé használatával. Skerlić javaslata élénk visszhangot keltett. A nyelvészek nagy része tartózkodóan nyilatkozott, noha többen (köztük maga Maretić is) problematikusnak látták a keleti nyelvjárás bevezetését. Néhány horvát író elfogadta az ekavstinát (A. Cesa-rec, M. Krleža, G. Krklec és mások), végül azonban ez a meglehetősen utópisztikus terv nem valósult meg, sőt 1930-ban kodifikáltatott a kétféle helyesírás is, amelyet az *e*-ző változatra vonatkozóan A. Belić, az *ije*-zőre pedig D. Boranić dolgozott ki.

Ez a korszak egészen a Szerb—Horvát—Szlovén Királyság megszűntéig tartott. Ezt az időszakot R. Marti az „önkéntes egység” (freiwillige Einheitlichkeit) korszakának nevezi. Több nyelven kívüli ok játszott közre a különbségek bizonyos fokú csökkenésében, illetve abban, hogy eze-

ket kevésbé hangsúlyozták. Sok szerb egyetemista folytatta tanulmányait Zágrábban, ugyanígy horvát fiatalok is Belgrádban. Kölcsönösen használtak egyetemi és középiskolai tankönyveket. Szerb tisztviselők tevékenykedtek horvát vidékeken és fordítva. Mindez az egység átmeneti erősödését eredményezte.

Az ezt követő időszakra — beleszámítva a Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska) négy esztendejét is — a kényszerített egység, a különbözőségeknek elsősorban horvát részről történő hangsúlyozása jellemző. Az NDH korszakát nyelvi szempontból két munkában M. Samardžija, dolgozta fel (*Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* és *Jezični purizam u NDH*. 'A horvát nyelv a Független Horvát Államban' 'Nyelvi purizmus a Független Horvát Államban' Zagreb 1993a és 1993b). Ebben a korszakban állítják vissza Horvátországban az etimologikus helyesírást (korienski pravopis), és igyekeznek a nyelvhasználatot hivatalos úton, törvényileg szabályozni, az idegen szavak és a szerbizmusnak minősített szavak és kifejezések használatát büntetni. Néhány példa a nemzetközi szavak helyett használandó horvát szavakra: *brojita* (*statistika*), *djelatan* (*aktivan*), *munjovoz* (*tramvaj*), *munjovozar* (*vozač tramvaja*), *slikopis* (*film*), *uljudba* (*civilizacija*) stb. (1993b: 59). Néhány szó, amelyet a szerb sztenderdhez tartozónak minősítve a horvát sztenderd nyelvből kiirtandónak tartanak: *blagodariti* → *zahvaljivati* 'megköszön', *blagovremeno* → *pravodobno* 'kellő időben', *lice* → *osoba* 'személy', *radnja* → *trgovina* 'üzlet, bolt', *saobraćaj* → *promet* 'forgalom', *živopis* → *slikarstvo* 'festészet', *živopisan* → *slikovit* 'festői' stb. (1993b: 22).

A II. világháború utáni szocialista Jugoszlávia első hivatalos nyelvpolitikai megnyilatkozásai a szerbet és a horvátot (a szlovénnal és a macedónnal együtt) egyenjogú nyelveknek tekintik. Ezzel tehát egy időre hatályon kívül kerül a változatmodell. Egyre több gyakorlati probléma merült föl azonban az „önálló” nyelvekkel kapcsolatban. Milyen nyelven jelenjék meg pl. egy szerző adott műve a másik nyelvi környezetben (l. a Marti-féle modellben az egyik nyelvről a másikra történő fordítás gyakorlatát mint a rokonságmodell és mint az önálló sztenderd nyelvek jellemzőjét!)? Milyen mértékű nyelvi adaptációt követeljenek meg az egyik nyelvterrületről a másikba áthelyezett tisztviselőtől? Ezekhez és a hasonlóakhoz járultak még az anyanyelvoktatás legkülönbözőbb kérdései (részletesen. P. Ivić: *Srpski narod i njegov jezik*² 1986: 207). Az 50-es évek elején kezdeményezett a Letopis Matice srpske széleskörű közvéleménykutatást, melyben 23 horvát, 15 szerb kutató vett részt, a nyelv és helyesírás kérdéseiről. Ez az ún. Újvidéki Egyezmény (Novosadski dogovor) zárult, mely leszögezte, hogy a szerbek, horvátok és montenegróiak nyelve egy nyelv, és két kiejtési változat (ekavski és ijekavski) egyenrangú, valamint a latin és a cirillbetűs írás is. A nyelv elnevezésében a hivatalos használatban mindkét változatot ki kell írni (*srpskohrvatski*, *hrvatskosrpski*, *srpski ili hrvatski*, *hrvatski ili srpski*), a *srpski* vagy *hrvatski* elnevezés csupán nem hivatalos használatban engedélyezett. Bizottság alakult az egységes helyesírás kidolgozására, valamint irodalmi nyelvi szótár (értelmező szótár) szerkesztésére. 1960-ban megjelent a helyesírási szótár (*Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* — latin betűkkel ijekavštínában; *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika* — cirill betűkkel ekavštínában). 1967-ben megjelent a tervezett értelmező szótár első két kötete (A—K), latin betűkkel ijekaviciában Zágrábban, cirill betűkkel ekaviciában Újvidéken. Az Újvidéki Egyezmény tehát a közös vonásokat állította előtérbe, a különbségeket minimalizálni igyekezett, vagy csupán az írásra és a kiejtésre korlátozta. A vita — ezúttal horvát részről — 1967-ben lángolt fel újra a *Nyilatkozat a horvát irodalmi nyelv elnevezéséről és helyzetéről* (*Deklaracija a nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*) kapcsán, amely — egyebek mellett — azt követelte, hogy a horvát és a szerb alkotmány által is külön-külön, önálló nyelvek minősítessék. Az 1971-es Újvidéki Egyezmény lényegében úgy módosította a változatmodellt, hogy a sztenderdizált változatoknak ugyanazt a státuszt követelte, mint az önálló sztenderd nyelveknek („...hrvatski i srpski standardni jezik varijante su genetsko-tipološki mjereno, ali to nimalo ne umanjuje njihovu posebnost s gledišta standardnosti standardnih jezika” [a horvát és a szerb sztenderd nyelv genetikai-tipológiai szempontból változatnak tekintendő, ám

ez semmiképpen nem csökkenti a sztenderd nyelvek sztenderdizációja szempontjából tekintett sajátosságait] — Babić, Stj. *Lingvističko odredenje hrvatskoga književnog jezika* 'A horvát irodalmi nyelv nyelvészeti meghatározása' Jezik 1971: 137). Mára a változatmodell végképp kérdéssé vált (vö. Brozović, D. *Deset teza o hrvatskome jeziku [O ključnim pitanjima hrvatskoga književnog jezika]* 'Tíz tézis a horvát nyelvről [a horvát irodalmi nyelv kulcskérdéseiről]' Zagreb 1991). Szerb részről a különválás egyetlen indokul csupán azt tudják elfogadni, hogy minden népnek joga van saját nyelvét nemzeti identitástudatának megfelelően elnevezni.

Ezen, valamint a kölcsönös megértésen túlmenően minden bizonyos többről van itt szó: a mindennapi kommunikációs kapcsolatban résztvevők információs kapcsolatáról. A teljes nyelvi kommunikációt jelentősen befolyásolja a történelmi-társadalmi kontextus, „amelyen egy adott korban és helyzetben éppen meglévő társadalmi viszonyok összessége értendő” (Kiss J. *Társadalom és nyelvhasználat*. Tankönyvkiadó. Budapest 1995: 66). A társadalmi kontextus kialakulásának természetesen megvannak a maga történelmi előzményei. Már Sapir kifejti, hogy „nincs két olyan nyelv, amely ugyanannak a társadalmi valóságnak a kifejezője volna... Egy egyszerű versnek a megértése például nem csupán a vers egyes szavainak a megértésén múlik. Ismernünk kell hozzá az egész társadalomnak az életét” (idézi Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Ford. Pap Mária, Szerk. Pléh Csaba. Budapest 1995: 193).

A társadalom életéhez, múltjához, kulturális hagyományához való kötöttséget, illetve e tényezőkhöz a nyelvi kommunikációra gyakorolt hatását mint a különbségek legmélyebb rétegét elemzi Radoslav Katičić egy előadásában, melyet 1996 októberében a Szláv Filológiai Tanszék által rendezett tanácskozáson tartott. Az előadás hivatkozott részletét saját fordításomban közlöm: „A horvát nyelvészek bebizonyították, hogy ... a változatok olyan nyelvi sajátosságok rendszerét alkotják, amelyek a nemzeti közösséghez kötöttek, s e közösségekben nemzeti nyelvként funkcionálnak... Így például Shakespeare egyforma értéket jelent az angol nyelv brit és amerikai változatában, ugyanúgy Goethe is a német nyelv németországi és ausztriai változatában. Az újító népköltészetnek azonban — amelyet Vuk Karadžić címszó alatt annyit emlegetnek — egészen más az értéke a horvátban, mint a szerbben. A horvát írott nyelvben már a reneszánsz korban megtalálta helyét. Az olvasó ezért úgy éli meg, mint hazai klasszikus irodalmi értéket. A szerb irodalmi nyelvben az újító folklór a spontán nyelvi megnyilatkozást jelent... A horvát újító sztenderd tehát a történelmi kontinuitást tekintve időben, a dialektusbeli sokféleséget tekintve térben úgy van jelen, mint a horvát nemzet nyelvi kifejezése...” Ha le akarjuk írni a nyelvet, grammatikáját, egész sztenderdizált szabályrendszerét, akkor a horvát és a szerb nyelvet külön-külön kell leírunk.

A különbségek természetesen rendszerezhetők a fonetika, a szóképzés, a morfológia, a lexika és a szintaxis területén. (Erre vonatkozóan I. Guberina, P.—Krstić, K.: *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Zagreb 1940; Gudkov, V. P.: *O različijach među dvumja varijantami serbsko-chorvatskogo jazyka*. Sovjetskoje slavjanovedenje 3, 1965: 52—9; Wainman, A. W.: *The Differences in Lexical, Syntactical and Morphological Usage between the Eastern and Western Variants of Serbo-Croat as Exemplified by the Belgrade and Zagreb Editions of the „Borba”*. Canadian Papers Presented at the VI International Congress of Slavists in Prague 1968; Mønnesland, Svein: *Synonymy and Literary Standard in Serbo-Croat*. Scando-Slavica, Tomus XVII Copenhagen 1971: 217—34; *Loanwords in the Two Variants of Serbo-Croatian*. Scando-Slavica XIX. Copenhagen 1973: 197—205; Brodnjak, Vladimir: *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb 1992.)

Természetesen a különbségek gyökere mélyen az irodalmi nyelv sztenderdizálását megelőző hosszú időszakra nyúlik vissza. Napjainkban úgy tűnik, hogy a két nyelv közötti eltérések elsősorban a szóalkotás területén növekednek. Megfigyelhető például bizonyos képzők úgyszólván kizárólagos használata a horvátban és ugyanúgy a szerbben.

5. A XIX. század közepén létrehozott változatmodell széteséséhez nyelven kívüli okok is vezettek, bizonyos azonban az, hogy maga az egységesítés tüzött ki történetileg irreális célokat

maga elé, hiszen kiindulópontja (egy nemzet — egy nyelv) volt téves. Igaza van tehát a már idézett P. Rhedernek, aki azt mondta, hogy a szerbhorvát/horvátszerb (kb. másfélszáz év után) szociolingvisztikailag megszűnt létezni. A változatmodell megművelését Marti elsősorban a szerb és a horvát aszimmetriára vezeti vissza. Jugoszlávia lakosságát 40%-ban alkották szerbek, míg a horvátok aránya alig több 20%-nál. A szövetségi kormány székhelye szerb területen, Belgrádban volt, a szövetségi intézményekben a szerbek voltak többségben. Az egyensúlynak ilyen hiányát kompenzációs nyelvpolitikával lehetett volna ellensúlyozni, ehelyett azonban egyenlőségre törekvő nyelvpolitika érvényesült, amelyet horvát részről szerb hegemoniatörekvésként interpretáltak. A bizonyos fokú és valamennyi nyelvi szintre kiterjedő kölcsönös megértés nem szolgáltatott kellő alapot ahhoz, hogy egy nyelvről beszéljünk.

Az elmondottak egyenes következménye volt az oktatás kettéválasztása, az általános iskolától (sőt az óvodától) egészen a felsőfokú képzésig. Ez természetesen számtalan újabb elméleti és gyakorlati problémát is felvet.

Nyomárkay István

A Magyar ragozási szótár és „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere”

1. Ragozási szótárunk (melynek előzményeiről és rendszeréről már korábban bő tájékoztatást adtunk (Elekfi 1972; illetve Elekfi 1984; a ragozási paradigma szűkebb és tágabb értelmezéséről Elekfi 1988), olyan kapocs akar lenni, amely összeköti a magyar szókincset a nyelvtan alaktani részével. Nem szoros értelemben vett szótár, hiszen értelmezést csak kivételesen ad, és nyelvtani alakrendszere sem teljes, hiszen nem tartalmazza az összetett igealakokat, hanem csak azokat, amelyek közvetlenül a szótári töből vagy annak változatából, esetleg helyettesítőiből valók és mindenképp egyetlen szónak tekinthetők.

Személyes felelősséggel, de nem egészen egyéni munkaként készült, sok adminisztratív, pénzügyi, technikai nehézséggel küzdve. E nehézségek leküzdésében sokat köszönhet Szepe Györgynek, az általános nyelvészeti osztály korábbi vezetőjének, majd Kiefer Ferencnek, aki azután igazgatóhelyettesként és igazgatóként is lépéseket tett, hogy e munka — különösen B. Lőrinczy Éva és Kiss Lajos szorgalmazására — megjelenhessen. A koncepció végleges kialakításában útmutatásaival annak idején Ország László és Lotz János segítette (az ige ragozás dolgában Ferenczy Géza és Lőrincze Lajos), közvetlen munkájával pedig jó ideig P. Balázs János (aki kezdetben a homonimák és a kiejtés jelölését rendezte), egy jelentős kezdő szakaszban O. Csapó Mária. Az aprómunkában hosszú ideig Zala Mária (belső lektorként és tanácsadóként is), majd Tüske Margit vett részt, rövidebb ideig (egynyári intenzív munkája, később a szedés bőséges korrigálása során) Pap Márta is tett hasznos észrevételeket. Az összetételek egy részének (főleg az idegen szavaké) rendezését Polereczky Mária, nagyobb részét a befejezésig Buvári Márta végezte.

Amikor pedig a következőkben arról a jóval részletesebb paradigmarendszerről szeretnék beszámolni, mely koncepcióban megelőzte a ragozási szótári összevont változatot, nem akarok megfélelmezni Bakos Ferencről, akinek néhány technikai javaslatát — akárcsak korábban Szöke Istvánét — sikerült felhasználnom.

2. A kézisztári szócikkek paradigmákba sorolása úgy történt, hogy az eleinte csak vázlatosan felállított ragozási típusok valamelyikének kódszámát beírtuk a kézbe vett szócikk-karton címszáva mellé, de ugyanakkor a címszót is ráírtuk egy cédulára, a bal felső sarokba pedig felírtuk az illető paradigmakódot. Egy-egy ilyen paradigmátípus nyilvántartó cédulájára akár harminc címszó is ráfért; így mindjárt nyilván lehetett tartani, mely címszókat soroltunk az 1a, 1a1 stb. igei vagy

1A, 1A1 stb. névszói paradigmába. Amikor már — sok kisebb-nagyobb különbség figyelembevételével, de a rendszerszerű összefüggésekre is ügyelve — bővebben kezdett kialakulni az egész rendszer, mindegyik paradigma kapott egy kartont. A karton mögé állítottuk az oda sorolt címszók nyilvántartó céduláit, mégpedig némelyik fő típusnál igen sokat. A kartonokra írt paradigmákat (paradigmakód + példaszó + jellemző toldalékos alakok) aztán leírtuk papírlapokra is egymás alá, táblázatszerűen. Ahogy gyűltek az újabb meg újabb típusok, és ahogy észrevettünk különféle rendszerszerűségeket, a beosztáson és a számozáson időről időre többször is módosítanunk kellett. A legnagyobb módosítás az az összevonás volt, melyből a Magyar ragozási szótár paradigmakódjait alakítottuk ki, de ekkor már az eredetileg elgondolt részletesebb rendszer is megállta a helyét magában, úgyhogy azon már csak itt-ott kellett később valamit alakítani.

A besorolásokat e sorok írója sokáig egyedül végezte, később Boros Ildikó, majd Csapó Mária, egy ideig P. Balázs János közreműködésével.

Ennek a sokévi munkának eredménye az, hogy a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” ma egy több részből álló adatgyűjtemény. A paradigmák részletes kódtáblázata megvan 240 oldalon öt gépelt példányban, ugyanezek a paradigmák kézirással egy-egy kartonon úgy, hogy minden karton mögött ott található az oda sorolt címszók cédulákon. Ez a kartotékanyag 4 dobozt tölt meg. A cédulákon tintával található azok a címszók, melyek a ragozási szótárban paradigmakódot kaptak (ún. saját ragozású címszók), és ceruzával azok az összetételek, melyek ragozása azonos az utótagjukéval.

3. A Magyar ragozási szótárnak azért alakult ki a jelenlegi formája, mert az egyes címszók-nak paradigmátípusokba sorolásában a Magyar értelmező kéziszótár szerkesztése során egyszerűsíteni kellett, hiszen a sok apró részletkülönbség figyelembevétele nagyon megnövelte a tervezett terjedelmet. Néhány kollégánk, különösen O. Nagy Gábor mégis biztatást adott arra nézve, hogy a kisebb különbségeket is figyelembe vevő eredeti részletes paradigmarendszert sem kell eldobni, hanem az később felhasználható lesz, de nem a Magyar értelmező kéziszótár keretében. Ezért a kéziszótári címszóanyag besorolása 1970 után már kettős kódolással történt: zárójelbe tettük azokat a mellékszámokat, melyek a kéziszótárban elhanyagolhatók, de a teljesebb paradigmarendszerben figyelembe veendőek. Például a mellékelt 1a igeragozási csoport paradigmáinak kombinált jelzése a nyers kéziratát bővített címszójegyzékben: 1a, 1a(1), 1a(2) stb. A 6b csoportbelieké: 6b, 6b1, 6b2, 6b1(3), 6b(4), ... 1b(6b9).

Amikor pedig 1972-re kiderült, hogy az összevontabb rendszert sem tudjuk beilleszteni a Magyar értelmező kéziszótár kereteibe, hanem külön ragozási szótárrá kell fejleszteni, akkor is tovább folyt a kettős (illetve kombinált) kódolás. Ekkor kapta az egész alaktani tervmunka a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” elnevezést, és ezen belül első konkrét feladat lett a magyar ragozási szótár elkészítése. A ragozási szótár megjelenése óta inkább a bővebb, teljesebb változatot nevezük így. Ennek alapja az a részletező kódtáblázat, melyet jelen cikkünk van hivatva ismertetni, de tágabb értelemben hozzá tartozik mindaz a gyűjtemény és összeállítás, melyről e sorok írója másutt számolt be (Elefki 1997).

A részletező (SzókNytA) és az összevont (RagSz.) paradigmarendszer úgy aránylik egymáshoz, hogy míg a RagSz. paradigmátípusai elférnek 20 nyomtatott oldalon (s ez gépelésben is csak 33 oldal volt), a teljesebb rendszer 240 gépelt oldal.

A 240-ből itt hat kiragadott oldal szemléltesse a paradigmák kétféle terjedelmű megoldását. Mindjárt az 1. igei minta alatt (mely a ragozási szótárban és a Magyar értelmező kéziszótárban is az első alapminta, de ott a teljesebb paradigmából nem tartalmazza a műveltető és a szenvedő igei származékot) sorra következik olyan 11 altípus, mely a ragozási szótárban mind 1a jelzést kapott. (Ezt a megfelelést a paradigma jobb szélén = jel mutatja. Az (s) jel nem paradigmajelzés, hanem arra utal, hogy a RagSz. a szócikkfejlében, mindjárt a címszó mellett adja meg a jellemző toldalékos alakokat.) — Az 1. altípusba (1a1) jórészt tárgyatlan igeik tartoznak (s a tárgyatlanságot a RagSz. a

címszó mellett jelöli), bár maga a példaszó és hét társa tárgyias is lehet (*elbúsulja magát*), sőt törekedtünk arra, hogy minden paradigmatisz és altípus példaszava lehetőleg teljes ragozású legyen. (A csak tárgyatlan igéknek nincs tárgyias ragozásuk.) A tárgyatlanságra azonban jellemző bizonyos szenvedő értelmű igenevek hiánya vagy igen ritka volta (42 és 46 számú alak). Erre az altípusra (de egyébként nem minden tárgyatlan igére) sajátos módon jellemző a műveltető származék hiánya. Viszont nem hiányzik teljesen a szenvedő alak; erre nagyszótári próbabefűrészek adnak alapot, pedig tárgyatlan igéhez elvileg nem járulhat szenvedő képző.

Már ebből az összehasonlításból is látszik, hogy a részletező rendszer ott is pontosan feltűnteti az egyes nyelvtani alakok formáját, ahol a RagSz. csak a nyelvtani tudásra, nyelvi intuícóra épít. Minden típusnál jelöli a rendszer helyszámait (dőlt számokkal), sorban haladva; de ha alakok sorozata hiányzik abban a paradigmában, ezeket összevonva mutatja a paradigma végén. Pontosán utal arra az alaplantára, melyhez viszonyítva a feltüntetett különbségek jellemzők. Ettől csak ott tér el, ahol egy típus az őt közvetlenül megelőzőhöz viszonyítható. Ilyen megoldásra itt következő mutatványunkban nincs példa, de van olyan hiányos paradigma (bemutatott anyagunk végén), ahol nincs mire utalni, mert csak a feltüntetett alakok használatosak. — A dőlten szedett alakotani helyszámok azonosak a RagSz. 34—35., nem igei szófajoknál a 38—39. oldalán (és a kötéstáblák belső oldalán is) található táblázatok helyszámaival.

Az 1a2 altípusra — akárcsak az 1a4 és 1a7 típusú egy szótagú igékre — a műveltető és a szenvedő képző *-at* változata jellemző. Ez a RagSz.-ban nem külön típus, mert ott ezekre a származékokra nem voltunk tekintettel. A *meggyón* ott 1a jelzést kapott, mert így, igekötővel, inkább tárgyias használatú, és igekötő nélkül *gyónik* alakban lett címszó, tehát nem utalhattunk a paradigmajelzés elhagyásával a címszóként nem található utótagra. A *gyónik* címszó pedig, mivel főalakja 1a (és csak alakváltozata 1a), a megfelelő 1a számát kapta. A *meggyón* az 1a-iketeleken 1. csoportjába került, csupán paradigmája jelzi mellékesen a lehetséges *-ik* ragú változatot. Még egy ige tartozik az 1a2 típusba: *körül foly*, ez is csak igekötővel 1a-iketeleken és tárgyias. — Az 1a4 típusú igék a befejezett melléknévi igenevekben előhangzós változatú képzőt is kaphatnak. Négy ige tartozik ide: *ír*, *nyír*, *un*, *varr*, és sok igekötős összetételük. A hétkötetes ÉrtSz. az ilyen igenevek melléknévesült használatát külön címszóként mutatja be, de a kéziszótár ezekből többet elhagyott, a RagSz. pedig nincs tekintettel az ige névi származékoknak ilyen apróbb különbségeire. — Ettől az 1a9 típus abban különbözik, hogy sem műveltető, sem szenvedő származéka nincs. Ilyen a *halad* igének négy tárgyias használatú igekötős összetétele. — Az 1a6 típus népiesebb; itt a jellemző különbség a főtípus *-tat* képzőjével szemben az *-at* a 48 és 49 jelű alakban. Ez a RagSz. összevont rendszerében nem tartozik a paradigmához, nem típusmegkülönböztető szóalak. (Ezért tehetük volna a RagSz.-ban akár a *vár* igét az 1a főtípus példaszavának, alaplantának.)

A differenciáltabb rendszerben külön altípus az 1a5, melyre a tárgyatlanság és az egyszerű *-t* műveltető képző a jellemző (és 10 ilyen igére a tájnyelvi *-ik*), az 1a3, mely csak 3. személyű (és műveltetője sincs), 1a8 (szintén 3. személyű, de *-t* képzős igei származékkal). Ezek használati korlátozottsága kiderül ugyan a szótári értelmezésből, de az alak rendszerben érdemes rá felhívni a figyelmet. A *hal* ige és 5 összetétele alkotja az 1a7 típust: igen ritka, de igekötővel itt-ott előforduló *halat* származékkal. Végül két igen korlátozottan ragozható típus zárja az 1. igeragozási csoport mély hangú (a) osztályát. Az 1a10 paradigma *csoportosul* igéjének csak csoport, illetve több személyű vagy dolog lehet az alanya, ezért nincsenek egyes számú 1. és 2. személyű alakjai. Az 1a11 pedig csak visszaható névmási tárggyal, tárgyias alakban használatos; hiányzanak az általános (ún. alanyi) ragozású alakjai. Névmási tárggya személyben (és számban) egyezik az igével; ige névi származékaival persze a paradigmában csak az egyes számú 3. személyű névmási alakot tudjuk bemutatni, pedig van 1. és 2. személyű (pl. *gerálni magamat*) és többes számra vonatkozó alakjai is (pl. *gerálni magunkat, magukat*). Ezek bemutatása azonban a paradigmának még nagyobb kiterjesztésével, még apróbb részletezésével járna, jóval meghaladná ennek a kidolgozott részletes rendszernek a terjedelmét is.

Igeragozási minták

1. csoport: változatlan tö, pusztá iktelen toldalékok

1a **ápol** 1 ~ok, 2 ~sz, 3 ~, 4 ~unk, 5 ~tok, 6 ~nak; 7 ~lak; 8 ~om, ~od, 9 ~ja, 10 ~juk, 11 ~játok, 12 ~ják; 13 ~tam, ~tál, 14 ~t, 15 ~tunk, ~tatok, 16 ~tak; 17: ~talak; ~tam, ~tad, 18 ~ta, 19 ~tuk, ~tátok, 20 ~ták | 21 ~nék, 22 ~nál, 23 ~na, 24 ~nánk, ~nátok, 25 ~nának; 26: ~nálak; ~nám, ~nád, 27 ~ná, 28 ~nánk v. ~nók, ~nátok, 29 ~nák | 30 ~ni | 31 ~jak, 32 ~j (~jál), 33 ~jon, 34 ~junk, ~jatos, 35 ~janak; 36: ~jalak; ~jam, 37 ~d (~jad), 38 ~ja, 39 ~juk, ~játok, ~ják | 40 ~ó; 41 ~t; 42 ~andó | 43 ~va, 44 ~ván | 45 ~hat, 46 ~ható | 47 ~ás | 48 ~tat, 49 ~tatik

1a1 **elbúsul** Mint 1a, de:³ 42 (~andó) | 46, 48: —

≈ 1a

1a2 **meggyón** Mint 1a, de 3 ~ v. ~ik¹ | 48—49: ~at stb.

≈ 1a

1a3 **alvad** Mint 1a, de csak 3. sz. tn: 42, 46, 48: —

≈ 1a

1a4 **ír** Mint 1a, de: 41 ~t v. ~ott² | 48—49: ~at stb.

≈ 1a

1a5 **durran** Mint 1a, de csak tn:³ 42, 46: — | 48 ~t

≈ 1a

1a6 **vár** Mint 1a, de: 48—49: ~at stb.

≈ 1a

1a7 **hal** Mint 1a, de csak tn: 42 (~andó) | 46: — | 48 (~at)

≈ 1a

1a8 **buggyan** Mint 1a, de csak 3. sz. tn:³ 42, 46: — | 48 ~t

≈ 1a

1a9 **felülhalad** Mint 1a, de: 41 ~t v. ~ott | 48—49: —

≈ 1a

1a10 **csoportosul** Mint 1a, de csak tn: 1—2, 8, 13, 21—22, 31—32: —

≈ 1a

1a11 **gerálja magát** Mint 1a, de csak ts: 8 ~om magam v. magamat, ~od magad v. magadat, 9 ~ja magát, 10 ~juk magunkat, 11 ~játok magatokat, 12 ~ják magukat; 17—20, 26—29: ~tam magam v. magamat stb. | 30 ~ni magát | 36—39: ~jam magam v. magamat stb. | 40 magát geráló | 43—45: ~va magát stb. || 1—7, 13—16, 21—25, 31—35, 41—42, 46—49: —

(s)

4. Következő táblázatunk a 6. igeragozási csoport magas hangrendű (b) osztályának paradigmáit mutatja be. A 6b—6b2 típusok egyeznek a RagSz. ugyanilyen jelű paradigmáival, de az alakok számozásával (ún. helyszámaival) sokkal pontosabb eligazítást tudunk adni. Ehhez a hangzóhiányos változatú csoporthoz sokkal kevesebb ige tartozik, mint az alapmintát is magában foglaló 1. csoporthoz; a 6b főtípus és a hozzá sorolható 2 altípus mégis típusnak tekinthető, mert mind-egyiknek a mintájára legalább két (de a 6b1 típusé szerint hat) igét ragozunk (13 igeikötős összetételükön kívül). A többi paradigma részben egyedi (mint a 6b3, mely csak a 2. személyű alakjában tér el a 6b1 mintától, és ez a csekély különbség a RagSz.-ban nem jut kifejezésre, és a 6b8, melyet a RagSz. úgy jelöl 6b-vel, hogy külön odateszi a sajátosan jellemző *érdeklő* alakot), nagyoobbrészt pedig típust alkot ugyan, de az apró eltérések elhanyagolásával egybevonható a RagSz. valamelyik típusával. Így például a 6b4 nagyon közel áll a 6b főtípushoz: csak a feltételes módú alakok állandóságában tér el; a 6b típusnak ingadozó alakjai azonban a *perlenek* változat ritka és régies volta miatt a RagSz.-ban elhanyagolhatók. Ezért az összevont rendszerben a 6b4-et a 6b-vel azonosnak tekintették. A 6b6 típusban még több az állandó (azaz hangzóhiányos tóváltozatot nem tartalmazó) alak, de ez is, a 6b7 is még elhanyagolható különbségeket mutat a főtípushoz képest. A 6b5 sajátos ragozásáról csak szerkesztés közben derült ki, hogy a *szinel*² igét is ugyanígy ragozzuk. A 6b9

¹ Tárgyas használatban inkább csak iktelenül

² Esetleg jelentéskülönbséggel

³ A *bukkan, csattan, durran, kiviggyan, koppan, lobban, nyikkan, pattan, pottyán, torpan, villan* tájnyelvi változatait is figyelembe véve: 3 ~ (~ik)

típushoz pedig még három olyan ige tartozik, melyek mindegyikénél elhanyagolható a hangzóhiányos változat. — A 6b9-nek igen ritka hangzóhiányos változatai a ragozásban annyira elhanyagolhatóak, hogy a RagSz. beéri az alapminta szerinti (változatlan tövű) besorolással. (A főnevesült *vendéglő* nem tartozik az ige paradigmájához. Efféle elszigetelődésre más igéknél is találunk példát.)

(A 6. csoportból: hangzóhiányos változatú *l* végűek)

- 6b **perel** Mint 1b, de: 1, 4: *~ek* (*..rlek*)⁴ stb.; 8–9, 11–12: *..rlem* v. *~em* stb. | 21–30: *~nék* (*..rlenék*) stb. | 40, 42, 47: *~ő* (*..rlő*) stb.
- 6b1 **érdemel** Mint 1b, de 1 *..mlek* (*~ek*), 2 *~sz* (*..mlesz*), 4 *..mlünk* (*~ünk*); 8–9, 11–12: *..mlem* stb. | 21–30: *~nék* (*..mленék*) stb. | 40, 42, 47: *..mlő* stb.
- 6b2 **ismétel** Mint 1b, de: 1, 4: *..tlek* v. *~ek* stb.; 8–9, 11–12: *..tlem* v. *~em* stb. | 40, 42, 47: *..tlő* (*~ő*) stb.
- 6b3 **vesztegel** Mint 1b, de csak tn: 1 *~ek* (*..glek*), 2 *~sz* (*..glesz*), 4 *~ünk* (*..glünk*) | 21–30: *~nék* (*..glenék*) stb. ≈ 6b1
- 6b4 **énekel** Mint 1b, de: 1, 4: *~ek* (*..klek*) stb.; 8–9, 11–12: *..klem* v. *~em* stb. | 40, 42, 47: *..klő* (*~ő*) stb. ≈ 6b
- 6b5 **kicsinyel** Mint 1b, de: 1, 4, 8–9, 11–12: *..nylek* stb., 2 *..nylesz*; 13–20: *..nylettem* [ë—e] v. *~tem* stb. | 21–30: *..nylenék* stb., | 40, 42, 47: *..nylő* stb.; 41. *..nylett* [ë] (s)
- 6b6 **érezkel** Mint 1b, de: 4 *~ünk* (*..klünk*), 8–9, 11–12: *~em* v. *..klem* stb. | 40 *..klő* (*~ő*); 42 *~endő* (*..klendő*) 47 *..klés* v. *~és* ≈ 6b
- 6b7 **igenel** Mint 1b, de: 1, 4: *~ek* (*..nlek*) stb., 2 *~sz* (*..nlesz*); 8–9, 11–12: *..nlem* v. *~em* stb.; 13–20: *~tem* (*..nlettem*) [ë—e] stb. | 40, 42, 47: *..nlő* stb. ≈ 6b
- 6b8 **érdekel** Mint 1b, de: 1, 4, 8: *~ek* (*..klek*) stb.; 9, 11–12: *..kli* stb. | 40 *..klő* (*~ő*) | 42, 46–48: — ≈ 6b; (s)
- 6b9 **vendégel** Mint 1b, de: 8–9, 11–12: *~em* (*..glem*) stb. ≈ 1b

5. A névszói paradigmák közül a 24. csoportnak mind a négy hangrendi osztályát bemutatjuk. A csoportok számozását úgy rendeztük tizesével, hogy a tizen felüli csoportjelzés utolsó számjegyei lehetőleg valami motiváltságot is tartalmazzanak. Ahogy az 1. igei csoportnak (puszta tő, puszta toldalékok, általában kötőhangzó nélkül) a 11. ikes paradigmacsoport felel meg, a 6. igei csoportnak (hangzóhiányos változatú *l* tövűek) a 16. ikes csoport, úgy az 1. névszói (főnévi) csoportnak a 11. (melléknévi) paradigmacsoport és a 21. (vegyes) névszói csoport (s ezekre mind a puszta tő, puszta toldalék jellemző), a 4. (zárt kötőhangzós, de a tárgyalakban kötőhangzót nem tartalmazó) főnévi csoportnak pedig a 14. melléknévi és a 24. vegyes névszói csoport.

A vegyes névszói csoportokba névmásokon, számneveken kívül főneveket is soroltunk, olyanokat, melyek a 4. csoportba azért nem fértek bele, mert a főnévi szófajnak inkább valamelyik perifériájába tartoznak, és ezért ragozásuk sajátosan hiányos, vagy mert jelentésüknél fogva bizonyos korlátozott mondat szerkezetekben használatosak. (A csoportokat úgy alkottuk meg, hogy népességük nagy aránybeli különbségeinek ellenére se nagyon haladjon meg az altípusok száma a 10-et, a paradigmák pedig olyan sorrendben kövessék egymást, hogy a népesebbek legyenek a csoport elején, mert ezek a RagSz.-ban is ugyanezt a jelzést kapják.)

A 24A főtípusba olyan mély hangrendű névszók kerültek, melyek csak másodlagosan főnevek, első szófajuk más ragozású (melléknévi, mint *hatalmas*, *hányadikos*, határozószói, mint *távolság*). Beljebb kezdve külön példát adunk az olyan típusra, mely a főtípustól csak a többes szám

⁴ Esetleges jelentéskülönbséggel

hiányában tér el. (Ezt a RagSz.-ban a címszó vagy a paradigmajelzés mellett ° köröcske jelzi, ott a táblázatokban külön nem szerepel.) Ilyen csak egyes számú típus szerint nem csupán másodlagos főneveket ragozunk, hanem ide tartozik a *diszparitás*, a *dögihal* és még kilenc főnév (meg a *miégymás* névmás), melyek mind olyan elvont fogalmakat jelentenek, melyeknek még egyes számban sem használatos az 1. és 2. személyre vonatkoztatott alakjuk, sem pedig *-ul*, *-nként*, *-stul* ragot nem teszünk hozzájuk, *-ú* képzőt sem.

A 24A1 jelű *az* névmás mintájára nem sok szót ragozunk (*amaz*, mely leíró szempontból nem tekinthető összetettnek, és az összetett *mindaz*, *ugyanaz*). Sajátos hanghasonulásaival és jellemző hiányosságaival külön paradigmát alkot. A *közadakozás* (és a hasonlóan motivált jelentésszerkezetű *közfelháborodás*) lett a 24A2 minta: nincsenek 1. és 2. személyű alakjai. Ennek csak egyes számú változatát követi a *közfelfogás*, *közfelkiáltás*, *közgondolkodás*. Még hiányosabb ragozása a *földtávol*, mely ragos határozóként sokkal gyakrabban használatos, mint ragtalan alanyesetben. (Ugyanílyen korlátozott a tisztán főnévi utótagú *időtáj*, *katonasor* ragozása is.)

Az igen hiányos 24A4 paradigma *muszáj* példaszava e szónak III. (főnévi) szófajára vonatkozik; ez csak azért lett példaszó, mert rövidebb az ugyanilyen korlátozottságot mutató *csakolyan*, *mégolyan* összetett névmásoknál. Még a 24A5 mintát is típusnak tekintettük, mert az *ugor* főnéven (és *finnugor* összetételén) kívül így ragozzuk az *izsór* II. szófaját és az *osztrák—magyar*-t is. Párhuzamos vele a 24B5. A 24A6 mintával kezdődnek az egyedi paradigmák. Legtöbbjük odavonható valamelyik RagSz.-beli paradigmához, a legjellemzőbb eltérés szócikkfejbéli megadásával (24A6, 24A8, 24A10, 24A11, 24A12, 24A13). Ahol a lényegtelen eltérés elhanyagolható (mint 24A7, 24A9), a típushoz több címszó is tartozhat. Előfordul kivételesen másutt is, hogy az egyedinek gondolt paradigma szerint még mást is ragozunk (hiszen a teljes címszóanyag besorolásával egyidejűleg kellett bővíteni a paradigmarendszert, és csak menet közben derült ki, hogy a minta mégsem egészen egyedi; de a kéziszótárhoz tervezett összevont rendszer egy bizonyos fázison túl már nem volt bővíthető). Így a 24A12 mintáját követi az összetett (de a teljes ragozását *irány*-tól eltérően hiányos) *ellenirány* is, a 24A13-ét az *amolyan* (melyet leíró szempontból nem tekintünk összetettnek).

A teljes ragozású igékkel, főnevekkel, melléknemekkel szemben a hiányos paradigmák közt igen kevés a hangrendi párhuzam, és az is az A és B osztályra (tehát a tisztán mély és a tisztán magas hangrendűekre) korlátozódik, a kettős és az ingadozó hangrendűekre nem terjed ki, ajakkerekítéssel megfelelői sincsenek. Szinte csak véletlen, hogy az *időnyeres* (és más két elsődleges főnév) ugyanolyan korlátok közt ragozódik, mint a 24A, és hogy még 12 főnév van, mely ezen felül csak egyes számban ragozható. Törvényszerű a 24A1 és a 24B1 párhuzama, mert ezek a nyelvtani rendszerben is párhuzamos névmások. A 24A2 és a 24B2 (valamint a 24A2° és a 24B2°) közt azért teljes a párhuzam, mert a *köz*- előtag jelentése azonos módon korlátozza az alakhasználatot. Ugyanílyen jelentésbeli megfelelés van a 24A3 és 24B3 közt. — A 24A4 és a 24B4 közt a példaszók alapján csak azt a közös vonást találjuk, hogy elsősorban nem főnevek vagy nem elsődlegesen főnevek tartoznak ehhez a ragozási mintához. Érdekes egybeesés mutatkozik azonban a 24A4° és 24B4° közt: a példaszók is főnévként használt, felszólító igealakból önállósult vezényszó-megnevezések, de tartozik ide még főnevesült melléknév (*bizonytalan*, *közvetlen*), megszólításként használt összetétel (*öcsémasszony*) és igei tartalmat rejtő elvont főnév is (*emberhalál*, *írás-olvasás*), határozatlan számnév is (*töméntelen*), de ezek már alig mutatnak szimmetriát. A 24A5 és a 24B5 bizonyos népnevekre jellemző; magas hangrendű csak az egy *ibér*, de a nyelvet jelentő *közfinn* mintájának nincs mély hangrendű analógiája. A 24B6-nak vannak ugyan a 24A6-hoz hasonló defektumai, de fő jellemzője az irányt jelentő raggal való fokozhatóság. Esetlegesen a 24A7 és 24B7 megfelelői. A 24A8 *hékás* azért hiányos ragozása, mert inkább megszólításként (ragtalanul) használatos, mint megnevezésként; a 24B8 *éles* pedig csak II. szófajában főnév. Viszont rendszeresen párhuzamos a 24A9 és a 24B9, a 24A13 és a 24B13, a szinonim jelentésű 24A10 és 24B10.

A C osztályból ezeknek egyikével sem mutat párhuzamot a 24C: *ön*. A 24C1, bár a kéziszó-tár nem értelmezi melléknévként, a másodlagos főnevek típusával rokon (24A°). — Ez a két paradigma egyedi, ezért a ragozási szótár táblázataiban nincs 24C osztály.

A 24D osztályból csak a főtípus kapott jelzést a RagSz.-ban és külön helyet annak táblázataiban, mert a példaszó mintájára ragozzuk az *ilyen-amolyan* névmást is. Az *ilyen-olyan* is ezt a jelzést kapta, de a három ragos alakkal kiegészítve, mert gyakrabban előfordul szóvégi toldalékokkal, míg a 24D csak kettős toldalékolással használatos. A 24D2 egyedi, de viszonyítható az utótag ragozásához, csakhogy sokkal hiányosabb annál; a 24D3 nagyon hiányos, ingadozó hangrendű. A 24D4 úgyszólván csak tárgyraggal fordul elő, az pedig magánhangzó nélküli, tehát hangrendileg közömbös. A *móres* paradigmaszáma (mely persze szintén nincs meg a RagSz.-ban) azért 24D8, mert ha nem is párhuzamot, de némi megfelelést mutat a 24A8 és a 24B8 típusal abban, hogy személyragja *j* nélküli.

6. A most bemutatott három különböző csoporthoz tartozó hat paradigmaosztály csak sejtet valamit abból az összefüggésrendszerből, melyet a Szókincsünk nyelvtani alakrendszere c. 240 oldalas összeállítás tartalmaz. Az 1a osztály szemlélteti mindazokat a kisebb-nagyobb jellemzőket, melyek alapján a RagSz. 1a típusa felbontható tizenkét (nem egyforma megterheltségű) paradigmára. Hasonló, részben csak hangrendben eltérő típusok különböztethetők meg a kilenc altípust tartalmazó 1b és a nyolcat tartalmazó 1c osztályban. A két magas hangrendű osztály népessége együtt sem éri el a mély hangrendű (a) osztályét. (Idegen vagy jövevény tövű igéink túlnyomó része ugyanis veláris hangrendű.) Az 1d osztályhoz csak három egyedi paradigma tartozik. — Az 1. csoportnál jóval kisebb 2. és még kisebb népességű 3. csoport, valamint a közepes megterheltségű 4. és 5. helyett a szinte kivételeket tartalmazó 6. csoportból mutattuk be a palatális osztályt. A veláris osztály hasonló népességű: egy-két, de legfeljebb tíz igét ragozunk az ide tartozó minták valamelyike szerint. Az ajakkerekítéses (c) osztályban jóval több a teljesen egyedi paradigma, d osztály pedig ebben a csoportban nincs.

A hangrendi párhuzamok, melyek a bemutatott csoportok első típusaiban még meglehetősen tiszták, a még kivételesebb 24. névszói csoportnak csak néhány paradigmájában mutathatók ki. Ezt a csoportot a sajátos hiányosságok és a főnévi szófaj perifériáján vagy azon túl levő szók sajátos rendhagyóságai kedvéért idéztük.

24. csoport: zárt kötőhangzós vegyes névszók pusztá tárgyraggal

24A **hatalmas** Mint 2A, de: 7 ~t; 8 ~ok; 16 (~uk) || 5, 9—12, 14—15, 24: —

24A° **dőghalál** Mint 24A, de csak egysz-ban

24A1 **az**¹ Mint 2A, de: 1 *abba, abban, abból, annak, annál, arra, arról, attól, 2 ahhoz, 3 ~ért, addig, 6 ~zá, ~zal v. avval; 7 ~t; 8 ~ok; 11, 12, 15:(~om) stb., 13 (~za), 14 (~unk), 16 (~uk) || 5, 9—10, 17—22, 24: —*

24A2 **közadakozás** Mint 2A, de: 7 ~t; 8 (~ok); 19—22: (~ai) stb. || 5, 9—12, 17—18, 24: —

24A2° **közfelfogás** Mint 24A2, de csak egysz-ban

24A3 **földtávol** 1 ~ba, ~ban, ~ból, (~nak, ~nál, ~ra, ~ról), 2 (~hoz), 3 (~ig), 4 (~on); 7 (~t)

24A4 **muszáj** Mint 2A, de: 7 ~t; 8 ~ok; 13 (~a) || 5, 9—12, 14—22, 24: —

24A4° **állj** Mint 24A4, de csak egysz-ban

24A5 **ugor** Mint 2A, de: 7 ~t; 8 ~ok; 13, 17—22:(~ja) stb. || 5, 9—12, 14—16, 24: —

24A6 **hon** Mint 2A, de: 7 ~t; 8 (~ok); 10—12, 15: ~ostul stb., 13, 16: ~a (~ja) stb. || 9, 17—22: —

≈ 4A4;(s)

- 24A7 **null** Mint 2A, de: 7 ~t; 8, 10–12, 15:(~ok) stb. | 13, 16: ~ja stb. || 9, 17–22: — ≈ 4A1
 24A7° **pír** Mint 2A, de: 7 ~t; 10–12, 15: (~ostul) stb.; 13, 16: ~ja stb. || 8–9, 17–22: — ≈ 4A1°
- 24A8 **hékás** Mint 2A, de: 7 ~t; 8 ~ok; 11–12:(~om) stb. || 5, 9–10, 13–22, 24: — ≈ 24A4;(s)
- 24A9 **éppolyan** Mint 2A, de: 7 ~t; 8, 11–12: ~ok stb.; 13, 16–22: ~ja (~a) stb., 15 ~otok (~tok) || 9, 10, 24: — ≈ 4A2
- 24A10 **tudomás** Mint 2A, de: 6 ~sal; 7 ~t; 11–12:~om stb., 15 ~otok (~tok) || 1–4, 8–10, 17–24: — ≈ 4A°;(s)
- 24A11 **egymás** Mint 2A, de: 6 ~sal, 7 ~t || 5, 8–22, 24: — ≈ 24A4°;(s)
- 24A12 **folyomány** Mint 2A, de: 7 ~t; 8 ~ok; 9–12, 14–15, 17–18, 20–21: — ≈ 4A (s)
- 24A13 **olyan** Mint 2A, de: 7 ~t; 8, 11–12: ~ok stb.; 13, 16–22: ~ja (~a) stb., 15 ~otok (~tok) | 25 (~képpen); 26–27: (~abb) stb. || 9, 10, 24: — ≈ 4A2;(s)
- 24B **időnyerés** Mint 2B, de: 7 ~t; 8 ~ek [ë]; 9–12, 14–15, 17–22: —
- 24B° **érvény** Mint 24B, de csak egysz-ban
- 24B1 **ez** Mint 2B, de: 1 *ebbe, ebben, ebből, ennek, ennél, erre, erről, ettől*, 2 *ehhez* [e-ë], 3 *~ért, eddig*, 6 *~zé, ~zel* v. *evvel*; 7 ~t; 8 ~ek [ë]; 11, 12, 15: (~em [ë]) stb., 13 (~ze), 14 (~ünk), 16 (~zünk) || 5, 9–10, 17–22, 24: —
- 24B2 **közmegegyezés** Mint 2B, de: 7 ~t; 8 (~ek [ë]); 19–22:(~ei) stb. || 5, 9–12, 17–18, 24: —
- 24B2° **közbecsülés** Mint 24B2, de csak egysz-ban
- 24B3 **földközeli** 1 *~be, ~ben, ~ből, (~nek, ~nél, ~re, ~ről)*, 2 (~hez [ë]), 3 (~ig), 4 (~en [ë]); 7 (~t)
- 24B4 **keresőképés** Mint 2B, de: 7 ~t; 8 ~ek [ë]; 13 (~e) || 5, 9–12, 14–22, 24: —
- 24B4° **pihenj** Mint 24B4, de csak egysz-ban
- 24B5 **ibér** Mint 2B, de: 7 ~t; 8 ~ek [ë]; 13, 17–22:(~je) stb. || 5, 9–12, 14–16, 24: — ≈ 24B;(s)
- 24B5° **közfinn** Mint 24B5, de csak egysz-ban ≈ 24B°;(s)
- 24B6 **dél**⁽²⁾ Mint 2B, de: 7 ~t; 11–12, 15: (~em[ë]) stb., 13, 16: (~je) stb., 14 (~ünk) | 5, 8, 17–22, 24: — | 28 ~ebbre, ~ebbről, 29 (leg~ebbre, leg~ebbről) ≈ 4B1°;(s)
- 24B7 **ellen**⁽²⁾ Mint 2B, de: 1–5 (~be) stb., 7 ~t; 8 (~ek [ë]); 11, 12, 15: ~em [ë] stb. || 9–10, 24: — ≈ 4B
- 24B7° **közel** Mint 24B7, de csak egysz-ban ≈ 4B°
- 24B8 **éles** Mint 2B, de: 1 (~nek, ~nél), ~re, 6 ~sel; 7 ~t; 8, 11–12, 14–15:(~ek [ë]) stb. || 2–5, 9–10, 17–24: — ≈ 4B° (s)
- 24B9 **milyen** Mint 2B, de: 7 ~t; 8, 11–12: ~ek [ë] stb.; 13, 16: ~je (~e) stb., 15 ~etek [ë-ë] (~tek); 17–22: (~jeim v. ~eim) stb. || 9–10, 24: — ≈ 4B2
- 24B10 **értés** Mint 2B, de: 7 (~t); 11–12: ~emre [ë-c] stb., 15 ~etekre [ë-ë-c] (~tekre) || 1–4, 6, 8–10, 17–24: — (s)
- 24B11 **ingyen** Mint 2B, de: 6 (~né), ~nel; 7 ~t || 5, 8–22, 24: — 24B4° (s)
- 24B12 **zsén** Mint 2B, de: 1 (~be), ~ben, (~ből, ~nek, ~nél, ~re, ~ről, ~től), 2(~hez [ë]); 7 (~t); 13 (~je) || 3–6, 8–12, 14–24: — ≈ 4B1° (s)
- 24B13 **ilyen** Mint 2B, de: 7 ~t; 8, 11–12: ~ek [ë] stb.; 13, 16–22: ~je (~e) stb., 15 ~etek [ë-ë] (~tek) | 25 (~képpen); 26 (~ebb) || 9–10, 24: — ≈ 4B2;(s)
- 24B14 **minden** Mint 2B, de: 7 ~t; 8 (~ek [ë]); 10–12, 15:~estül [ë] stb. || 9, 17–22, 24: — (s)
- 24B15 **mész** Mint 2B, de: 1 (~nek, ~ről); 7 (~t); 11, 12, 15: ~em [ë] stb. || 2–6, 8–10, 17–24: — ≈ 4B° (s)

24C ön	Mint 2B, de: 2 ~höz, 4 ~ön; 7 ~t; 8 ~ök 5, 9—22, 24: —	≈ 4C1;(s)
24C1 dübögős	Mint 2B, de: 2 ~höz, 4 ~ön; 7 ~t; 13, 16: (~e) stb. 5, 8—12, 14—15, 17—22, 24: —	≈ 4C°
24D ilyen-amolyan	1 ..nnek-amolyannak; 7 (.t-amolyant); 8 (.nek-amolyanok [ë])	
24D1 ilyen-olyan	1 (. .nnek-olyannak v. ~nak); 7 (~t); 8 ~ok (. .nek-olyanok [ë])	≈ 24D;(s)
24D2 szírszar	Mint 2A, de: 1 ~ba (. .rbe-szarba) stb.; 7 ..rt-szart v. ~t; 8 (~ök) 5, 9—22, 24: —	(s)
24D3 gajdesz	1 ~be v. ~ba, (~re v. ~ra); 7 (~t)	(s)
24D4 fityisz	7 ~t	(s)
24D8 móres	1 ~nek (~nak), ~re (~ra), 2 (~hez [ë] v. ~hoz), 7 ~t; 13 (~e), 16 (~ük)	(s)

HIVATKOZÁSOK

- Elekfi László 1972. A magyar szóvégek és toldalékok rendszere. *MNy.* 68. 303—9, 412—29.
- Elekfi László 1984. Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár. *Nyr.* 108. 349—60.
- Elekfi László 1988. *Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből.* MTA Nyelvtudományi Intézete. IV. 40—70.
- Elekfi László 1997. Mit tartalmaz a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” című gyűjtemény? *MNy.* 93. 63—8.

Elekfi László

Lédig cukor

Az utóbbi időben két szókapcsolat részeként is talákoztam nyelvünkben a *lédig* kifejezéssel. Mindkét példára az (élelmiszer-)kereskedelem nyelvében bukkantam rá. Előbb a közelünkben levő ABC-ben vásárolva tűnt fel a *lédig cukor* alakulat, később a manapság oly divatos ingyenes reklámújságok egyikében pillantottam meg azt a hirdetést, amelyben egy *lédig ital-nagykereskedés* kínál *tömény lédig italokat*. Mivel a németből ismertem a kifejezést 'nőtlen', ill. 'hajadon', azaz 'nem házias' értelemben, érdekelni kezdett, milyen jelentésben használhatják azt a kereskedelmi nyelvben, illetve, hogy lehet-e a magyar szónak köze a némethez.

Vizsgálataim eredménye a következő: a *lédig cukor* zsákos, tehát nagyobb tételű (50 kg), zacskókba szét nem osztott, ömlesztett cukrot jelöl. Mint a bolt egyik idősebb, a számlázásért felelős vezetőjétől megtudtam, a kereskedelem nyelvében már régóta él a *lédig* kifejezés, s a cukron kívül létezik például *lédig rizs*, *keksz*, *nápolyi* is. Ezek mindegyike 'nagy tömegű, előre nem kicsomagolt' árut jelent. Ezeket többnyire nagy tételben vásároló intézmények, például éttermek, napközi otthonok veszik meg, de a cukor esetében — főként borkészítés végett — magánszemélyek is szoktak nagy tételeket vásárolni. Régebben még gyakoribb volt a kifejezés mint ma: akkor ugyanis szinte csak *lédig cukrot*, *rizst*, *nápolyit* árultak, s a boltban mérték ki zacskókba az egy-, kétkilónyi tételeket a vevőknek. Sőt, akkoriban még *lédig zsír* is kapható volt: ez is 'nagy tömegű' zsírt jelentett, többnyire 20 kilós tömbökben érkezett a boltba.

Hasonló a helyzet az italok esetében is. Személyesen is felkerestem az említett ital-nagykereskedést, s kiderült, hogy a *lédig italok* 5-10 literes műanyag kannákban forgalomba kerülő röviditalok, amelyeket főként italboltok, kocsmák vásárolnak, s mérnek ki kisebb adagokban. A *lédig* kifejezés jelentése tehát ez esetben is ugyanaz, mint az előbbi szókapcsolatokban: 'nagy tömegű, nem kiszereelt, kisebb adagokra nem bontott'. A borok esetében ugyan a nem palackozott borokat gyakran *kannás borként* hirdetik az eladók, a tömény italok esetében viszont inkább *lédig italokról* beszélnek. De nem mindenki tesz ilyen különbséget: mint megtudtam, sokan a hordóból, nagyobb edényből árult borokat is *lédig bornak* mondják (az utóbbi szókapcsolatot időközben a rádió egyik műsorában is hallottam). A kereskedelmi nyelvben egyébként viszonylag gyakori a kifejezés, például számlákon is gyakran szerepel: *6×50 kg cukor — lédig*. Sőt, a kereskedők egymás közt ragos alakban is használják, például: *nápolyit most csak lédigbe(n) kaptunk, rizs csak lédigbe(n) jött stb.*

Maga a kifejezés egyébként eléggé új keletűnek tűnik, ugyanis sem az ÉrtSz., sem az ÉKsz. nem tartalmazza. Nem találjuk a szót CzF.-nél, de a MTsz.-ban sem, nincs benne regionális tájszó-tárainkban, de az Idegen szavak és kifejezések szótárában sem. Az ÚMTsz. 3. kötetében van viszont egy *lédigtészta* címszó: „*lédigtészta* fn. *lédigtészta*k (Debrecen 1703: 248): (mézskalácsosok szóhasználatában). *Az elsőrendű nahzámot [= mézes vizet] a lédigtészta készítésénél használják fel* (nem pl. uo.)” (762). Sajnos, a szótár nem adja meg a kifejezés jelentését, így csak sejtethető, hogy az összetétel előtagja kapcsolatban van a fenti jelzős kapcsolatok meghatározó tagjával. Utánanéztam az ÚMTsz. által forrásként megadott tanulmányban is (Szabadfalvi 1957: 248), de

ott sem áll semmiféle magyarázat a szóval kapcsolatban.⁵ Sikerült azonban igazolnom az összefüggést: a szegedi Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakközépiskola egyik cukrásztanárától megtudtam, hogy a *lédigtészta* valóban nagyobb tömegű, az apróbb sütemények készítéséhez még szét nem osztott tésztát jelent, s nem is csupán a mézeskalács-készítés során használják, hanem a cukrászatban másutt is, bár nyilvánvaló, hogy a mézeskalácsosoknál, ahol nagy tömegű alaptésztát készítenek, majd ebből formázzák meg az egyes figurákat, nagyobb jelentősége van.

Eddigi adatainkat (*lédig cukor, rizs, keksz, nápolyi; lédig italok*, ill. *lédigtészta*) figyelembe véve, azt állapíthatjuk tehát meg, hogy a *lédig* kifejezés jelentése ma körülbelül így definiálható: 'nagyobb tömegű, kisebb egységekre nem bontott (anyag, áru)'. Szótáraink — egy kivételével — nem tartalmazzák a szót, ez arra mutat, hogy csak szűk körben használatos.⁶ Keletkezési idejét tekintve is meglehetősen új szónak tűnik, bár az ÚMTsz. adata arra mutat, hogy ismerhették a kifejezést már korábban is. Szabadfalvi cikkéből ugyanis az is kiderül, hogy „a mézeskalácsosok — a mesterek tudomása szerint — a korábbi századokban mindig viaszból készítették a gyertyát. A XIX. sz. második felében azonban már kezdtek áttérni a parafin- [Így!] és stearyngyertya készítésére. Nyíregyházán az első világháborúig csak viaszgyertyát készítettek. Debrecenben már a századfordulón is inkább parafint használtak” (250).

A szó jelentését tehát sikerült feltárnunk, próbálkozzunk hát meg az eredet kérdésének tisztázásával is. A tökéletes alaki egyezés miatt felvetődhet a kérdés, kapcsolatba hozható-e szavunk a fentebb már említett német *ledig* kifejezéssel, azaz tekinthető-e esetleg német átvételnek?

A *ledig* a mai németben legelterjedtebb 'nőtlen, ill. hajadon' jelentésével nyilván nincs közvetlen kapcsolata szavunknak. Van azonban a kifejezésnek a németben néhány olyan — részben nyelvjárásiakban élő — értelme, amellyel véleményem szerint a magyarban használt *lédig* melléknév — talán kapcsolatba hozható. A Duden Deutsches Universalwörterbuch a *ledig* címszó alatt (938) a fentebb említett 'nicht verheiratet' (= 'nem házas') jelentés után 2. jelentésként a 'leer, frei' (= 'üres, szabad') értelmet adja meg, pl. *ein lediger Acker*, azaz 'üres, meg nem művelt, parlagon heverő szántóföld', hozzátéve, hogy ez a használat „landschaftlich”, vagyis nyelvjárási. Ugyanehhez az értelemhez sorolja továbbá az *einer Sache*, (selten:) *jmds. ledig sein*, illetve a

⁵ Szabadfalvi tanulmánya nem is a cukrászattal foglalkozik, hanem a viaszfeldolgozással és a gyertyaöntéssel. Kiderül belőle, hogy gyertyakészítéssel régebben többféle céhes mesterség foglalkozott: mézszárosok, szappanosok és mézeskalácsosok. Ez utóbbiak tevékenységét írja le a szerző: „A mézeskalácsos mesterek a mézestészta mellett foglalkoztak viaszgyertya készítésével. Még évtizedekkel ezelőtt a mézet sonkolyosan vásárolták, s a méz mellett a másik melléktermék, a viasz szolgált alapanyagul a gyertyakészítéshez” [...]. A sonkolyból a mézet a mézeskalácsosok maguk szűrték ki. Egy felülről nyitott hordóba tették bele a sonkolyos mézet, miután kézzel jól összetörték és egy üstben kissé felmelegítették. [...] A hordónak az alján lyuk volt [...], alá tettek egy edényt, ebbe folyt bele a színméz. Ezt a munkát a debreceni mézeskalácsosok *felöntésnek* mondták. [...] Amikor a méz kicsorgott, alulról bedugták a hordó kifolyónyílását, s egy vedermi vizet öntöttek a hordóba levő sonkolyra. A sonkolyt jó összekavarták a vízzel, s egy napig hagyták *megszállani*, s aztán egy külön edénybe leeresztették a mézes vizet. Ezt az édes folyadékot Debrecenben *nahzám*nak, Nyíregyházán *nókszám*nak, Sárospatakon *nohzám*nak mondják. Az első hordóból kifolyt nahzámot ráöntötték a második hordóba levő sonkolyra, miután a mézet leszűrték, majd a harmadikra és a negyedikre. Mindegyikből kioldotta a méz benne levő mézet. Ezt nevezték elsőrendű nahzámnak. Amikor az elsőrendű nahzámot már a második hordóba öntötték bele, az első ismét felöntötték egy veder vízzel, ezt is folyamatosan tovább öntötték a többi hordóba. Ebből lett a másodrendű, s a következő sorozatban elkészülőből a harmadrendű nahzám. Azt mondják, hogy a három felöntéssel a sonkoly méztartalmát teljesen kioldották. Az elsőrendű nahzámot a *lédigtészták* készítésénél használják fel. A másod- és harmadrendű folyadékból egyes helyeken mézsört erjesztenek” (i. m. 247—8).

⁶ Érdekes, hogy a kereskedelmi iskolák áruismeret-tankönyvei sem tartalmazzák leírva a kifejezést, ugyanakkor a kereskedők ismerik és használják is.

jmdn. einer Sache ledig sprechen kifejezéseket, amelyeknek értelme 'frei von etwas (bes. von Verantwortung o. ä.), jemandem sein [szabad, mentes vmitől (kül. felelősségtől vagy hasonlótól), vkitől]', illetve 'jmdn. [von Schuld o.ä.] lossprechen [vkit felment (bűntől vagy hasonlótól)]', megjegyezve, hogy mindkettő a választékos stílusban használatos. A Grimm-féle Deutsches Wörterbuch (6. köt. 497—504) *ledig* címszava alatt nagyszámú egyéb példát is találhatni, amelyekben ez a 'frei, los [szabad, mentes]' értelem kimutatható, pl. „*ein Stück Vieh, ein Hund ist ledig* [egy állat, egy kutya elszabadult]; *laszt (!) sie ledig* [engedjétek szabadon/szabadjára]; *übermorgen (!) sol deine Tochter dieser Krankheit ledig werden* [holnaputánra a lányod biztos megszabadul ettől a betegségtől]" stb. Nyilván ez az alapjelentés húzódik meg a ma általános 'nicht verheiratet' (= 'nem házas') értelem mögött is: aki ugyanis nőtlen vagy hajadon, az szabad ember, nem kötik a házasság kötelékei. Grimm szerint azonban nemcsak emberek vagy állatok lehetnek szabadok, hanem tárgyak, illetve bizonyos javak is: a régi német jogi nyelvben így nevezték a tehermentes tulajdont, pl. *das Haus ist ledig und los, es hat niemants nichts darauf* [a ház minden teheről mentes, senkinek sincs vele kapcsolatban anyagi követelése]; *ledige guter* [szabad javak]; *frei ledig eigen* [szabad, tehermentes tulajdon] stb. (vö. i. m. 501). Ezekből a jelentésekből ugyan még csak közvetve magyarázható a magyar kifejezés, az 503. oldalon megtaláljuk azonban Grimmmél a szónak olyan értelmét is, amely talán valamivel jobban is kapcsolatba hozható a magyarral: „*ledig, räumlich frei, ohne enge Verbindung mit anderem* [térbelileg szabad, mással nem érintkező]; *ledige Häuser (!), mit allen vier ecken ledig [...]* *ledige Häuser, die nicht an einander stoßen [...]* im Bergbau *lediger Maschinentheil; ein Maschinentheil der seine feste Bindung verloren hat, locker geworden ist [...]; auch frei von etwas bedeckendem* [szabadon álló házak, melyeknek mind a négy sarka szabadon áll, mással nem érintkezik [...]] szabadon álló házak, melyek nem érnek össze más házakkal [...] a bányászatban: elszabadult gépalkatrész egy alkatrész, amely szilárd kötelékét elvesztette, kilazult [...] továbbá: szabad valamitől, ami befedi]"

Az eddigiekből is látható, hogy a *ledig* alapjelentése 'szabad, kötelékektől mentes' lehetett, e tekintetben szinonimája a *los* kifejezésnek. Hogy ez így van, azt nemcsak a fentebbi példák bizonyítják, hanem a mai németben is meglévő *los* und *ledig* kifejezés, melynek értelmét a Duden Universalwörterbuch így adja meg: 'frei u. unbehindert, von allen Bindungen gelöst [szabad, nem korlátozott, minden köteléktől mentes]' (965). Ha ehhez hozzávesszük, hogy németországi tapasztalataim szerint a kimért édességet (nápolyig, kekszet, cukorkát stb.) az ottani kereskedők *lose Ware*-nak nevezik, s a *lose* címszó alatt mind a Duden Universalwörterbuch (966), mind a Wahrig-féle szótár (2409) hozza a 'nicht verpackt [nem becsomagolt]' jelentést, akkor jelentésánilag még inkább valószínűnek kell tartanunk, hogy a magyar *lédig cukor, keksz* kifejezéseknek lehet valami kapcsolatuk a némettel, csak itt nem a *los*, hanem annak szinonimája, a *lédig* került be jelzőként ezekbe a szókapcsolatokba.

Továbbra is gondot jelent azonban, hogy magának a *ledig* szónak ilyen alkalmazását a németből nem sikerült kimutatni. Ezért tovább kutattam, főként (dél)német és osztrák tájszótárakban (pl. Schatz 1955; Mulch 1965—68; Unger 1903; Müller 1928; Hügel 1873; Fischer 1904), hátha azokban megtalálható a szónak ilyen értelme is. Sajnos, egyikben sem lehetett találni pontosan a magyarban meglévő jelentésnek megfelelő példát. Egy germanista kollégám még az ún. Mannheimer Korpuszban is utánanézett (Mannheimer IdS-Korpus, COSMAS-Suche), de ebben a Goethe kora óta született korpuszokat feldolgozó, rendkívül nagy tömegű adatot tartalmazó számítógépes adattárban sem talált olyan adatot, amely pontosan megfelelt volna a *lédig cukor, rizs* stb. szerkezetekben kimutatható jelentésnek. Mivel a korpusz csak „belnémet” anyagot tartalmaz, tehát nincsenek benne osztrák stb. példák, megpróbáltam még a fenti tájszótárak mellé néhány kifejezetten a bécsi dialektust feldolgozó szótárban is utánanézni a kérdésnek, annál is inkább, mert a cukrászatban, kereskedelemben való használat meglehetősen ebbe az irányba mutat. Sajnos azonban, a keresés ezekben sem hozott igazi áttörést: ilyen szókapcsolatot egyikben sem találtam. Ráakadtam viszont néhány további jelentésre, amely nem áll távol a magyarban találttól, s nem

zárható ki, hogy kapcsolatban van vele. A fentebbi 'frei, los; räumlich frei' [szabad, vmitől mentes, térbelileg szabad] értelem mellé a bécsi dialektusból kimutatható például a 'pur, unvermisch't [tisza, mással nem kevert] jelentés (Teusche 1990: 146). Hauenstein 1978: 83 alatt pedig egy érdekes etimológiai utalást találtam. Magának a *ledig*nek az etimológiája ugyan tisztázatlan (vö. Kluge 1989: 433), ám Hauenstein a szótárában adatolt 'rein, sauber' [tisza] jelentés („*ledich*/mit breitem *e*, ähnlich dem *äl rein, sauber*; der Wein is a ledichs Wasser [ez a bor (szinte) tiszta víz]”) mellett a következőket közli: „nach dem mhd. *loetic* = voll und ganz” [teljes, és egész]'. Hogy a 'rein, sauber' jelentés csakugyan ebből származik-e, abban nem vagyok teljesen biztos, viszont tény, hogy a *loetic* szónak valóban volt a középfelnémetben 'voll und ganz, fest' jelentése (vö. Lexer 1976: 129). Nem lehet kizárni, hogy esetleg ennek van valami köze a magyar *lédighez*, ebben az esetben a jelentés már nagyjából megfelel az általunk keresetnek. Ezt némileg talán megtámogatja a következő szótári hivatkozás is: „Ehemals bedeutete *ledig* auch so viel als fertig mit etwas, und so viel als ganz, weil das, was fertig ist, in seiner Art auch ganz ist [valaha azt is jelentette, hogy kész valamivel, és azt is, hogy egész, mert az, ami kész, a maga valójában egyúttal egész is]” (Campe 1809: 68); bizonyára ez a jelentés érződik a mai német *erledigen* 'elintéz, végrehajt, megold' igében is (vö. Kluge 1989: 433 is).

A *loetic* alak kapcsán Elmar Seebold, a müncheni egyetem germanista professzora egy beszélgetésünkben még egy további etimológiai ötlettel is szolgált: ha a *lédig*nek ebben az értelmében kimutatható volna *lötig*, *lödig* variánsa is, elképzelhető volna, hogy a régi súlymértékként használt *Lot* (> m. *lat*) származéka volna. Ez szemantikailag nem is volna lehetetlen, hiszen ebből lehetne magyarázni a 'kimért' értelmet, már legalábbis a súlyra mért áruknál, innen esetleg áterjedhetett volna az ürmértékkel kimért italokra is. Azonban ennek a magyarázatnak is megvannak a maga gyengéi: hangtanilag az illabiális (*lédig*), illetve labiális (*lötig*, *lödig*) változatok, de jelentés-tanilag is némiképp elgondolkodtató, hogy a *Lot* 'lat' egészen kicsiny súlymérték (kb. 16 g), míg a *lédig cukor*, *zsír* stb. általában nagy mennyiséget jelöl, jóllehet ebből esetleg lattal is kimérhették a szükséges adagot. A legnagyobb gond azonban ezzel a magyarázattal az, hogy a kifejezésnek sehonnán sem mutatható ki *lötig* változata.

A Hauensteinnél a kiejtésre vonatkozó megjegyzéssel („mit breitem *e*, ähnlich dem *ä*” [széles, nyílt *e*-vel, hasonlóan az *ä*-hez]) talán összefügg az az információ is, hogy a fentebb említett kereskedelmi szakközépiskola egyik idősebb tanárnőjének közlése szerint, nem csak *lédig* formában fordult elő a magyarban sem a kifejezés, ő legalábbis — fiatal korában — látta így is leírva: *lädig*. Ez arra utalhat, hogy esetleg a bécsies ejtést igyekeztek így utánozni. Ugyanakkor ez az írásmód felvethet egy az eddigőtől teljesen eltérő etimológiai lehetőséget is. Alakilag ugyanis lehetne itt szó a *Laden* 'bolt, üzlet' szó korábbi *Lade* alakjának (vö. Kluge 1989: 424) az *-ig* melléknévképzővel ellátott származékáról, amelyben szabályos *i-Umlaut*tal van dolgunk. Ha ez így volna, akkor a mai *lédig* talán egy korábbi *lädigre* megy vissza, jelentése pedig valami ilyesmi lehet 'bolti, boltban kimért'. Ez jelentés-tanilag még inkább megfelelhetne a *lédig*nek a magyar kereskedelmi nyelvből kimutatható értelmének, mint a *ledig* 'frei, los, illetve voll, ganz' értelme, csakhogy ez a használat sem igazolható egyetlen német szótárból sem. Alakilag tehát elképzelhető ugyan a származtatás, de itt még maga az alak sem igazán mutatható ki, bár Unger stájer szótárában megvan, ha nem is teljesen az általunk keresett jelentésben: „*lädig*: Adject. mit *Laden* versehen, immer in Zusammensetzg. mit *Zahlwörtern*” [mnév, bolttal ellátott, mindig számnevekkel alkotott összetételekben] (Unger 1903: 423).

Van tehát több etimológiai ötletem is a magyarban meglévő *lédig* szó eredetét illetően, ám egyik sem igazolható egyértelműen. Ezzel együtt is — főként a *ledig* és a *los* szinonimikája, és a *lose Ware* szókapcsolat alapján — legvalószínűbbnek az első elképzelést tartom, jóllehet a magyarban meglévő szókapcsolatokat a németből nem sikerült kimutatnom. A tökéletes alaki, de csak közvetett (*lose*) jelentéstani egyezés miatt azonban az sem zárható ki, hogy valahonnan máshonnan származik a magyarban használt kifejezés, bár ennek némileg ellene szól a szó használati köre, az,

hogy a kereskedelem és a cukrászat, a mézeskalácsosok nyelvéből lehet adatolni. Ezeknek a némethez való kötődése ugyanis rendkívül erős.⁷

Összefoglalva az eddigieket:

Tanulmányomban a kereskedelmi nyelvben használt *lédig* szó jelentését és etimológiáját igyekeztem feltárni. Ami a feladat első felét illeti, sikerült kimutatnom, hogy a kifejezés, melyet szótáraink közül csak az ÚMTsz. tartalmaz, de jelentését nem közli, 'nagy tömegű, kisebb egységekre nem bontott (anyag, áru)' értelemben használatos. Ami a szó eredetét illeti, sajnos, nem sikerült teljesen biztos etimológiával szolgálnom. Valószínűsíthető ugyan, hogy német eredetű szóval van dolgunk, s előbbi értelme feltehetően a szónak a németben ma már ritkábban, inkább csak nyelvjárási szinten használt 'voll und ganz [teljes, egész]', ill. 'frei (auch räumlich), los [szabad (térben is) független]' jelentéseiből származik. Mivel azonban a magyar *lédig cukor*, *rizs*, *zsír* stb. szókapcsolatok megfelelői a németből nem adathatók, ez az elgondolás nem bizonyítható egyértelműen. Jobb magyarázatot azonban egyelőre nem találtam.

Mivel a *lédig* kifejezés a magyarban — köznyelvi szinten — nem nagyon terjedt el (bár úgy tűnik, mostanság valamelyest terjedőben van), egyelőre csak idegen szónak lehet inkább minősíteni, mintsem jövevényszónak. Más kérdés, hogy remélhetőleg nem is válik azzá. Nyelvhelyességi szempontból ugyanis nem nagyon lehet támogatni a használatát. Igaz ugyan, hogy — az eddig általam ismert kapcsolatokból — feltárt jelentése nem adható vissza egy magyar szóval, de mondhatunk helyette *ömlesztett* vagy *zsákos* cukrot, rizst, nápolyit, *kannás* tömény italt, sőt talán a már összeforrott *lédigtészta* helyett is használhatunk esetleg *alaptésztát*. A kifejezést egyelőre csupán a kereskedelem, illetve a cukrászszakma nyelvéből tudtam kimutatni, tehát a szakmai zsargonba sorolható. Ugyanakkor, hogy meghonosodása a magyarban bizonyos fokig megindult, azt az a népetimológiai változat is bizonyítja, amit nemrégiben így hallottam: „Nálunk is kapható *lédi* (< (?) ang. *lady*) cukor.

SZAKIRODALOM

- Bakos Ferenc (szerk.) 1973. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Campe, Joachim H. 1809. *Woerterbuch der deutschen Sprache. Veranstatet und herausgegeben von Joachim Heinrich Campe. Dritter Theil*. In der Schulbuchhandlung. Braunschweig.
- CzF. = Czuczor Gergely—Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. I—VI. Pest (később Budapest) 1862—1874.
- Duden. *Deutsches Universalwörterbuch*. 2., völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Dudenverlag. Mannheim/Wien/Zürich. 1989.
- Duden. *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 8. Bänden*. 4. köt. 2., völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Dudenverlag. Mannheim/Wien/Zürich. 1994.
- ÉKsz. = *Magyar értelmző kézisztár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1972.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmző szótára*. I—VII. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1966.
- Fischer, Hermann 1904. *Schwäbisches Wörterbuch*. Laupp. Tübingen.
- Frecskay János 1912. *Mesterségek szótára I. rész. Ötven iparág leírása*. Budapest.
- Grimm, Jakob 1885. *Deutsches Wörterbuch*. 6. köt. Leipzig.
- Hauenstein, Hans 1978. *Wiener Dialekt. Weanerische Drahdwaberln von A—Z*. 2. erw. Aufl. Wien.
- Hügel, Franz S. 1873. *Der Wiener Dialekt. Lexikon der Wiener Volkssprache (Idioticon Viennense)*. Hartleben. Leipzig.

⁷ Ehhez álljon itt közvetett bizonyítékként Szabadfalvi tanulmányából néhány — nem a mézeskalácsgyártásra, hanem a gyertyakészítésre vonatkozó — műszó a mézeskalácsosok nyelvéből: *ring*, *sefon*, *viaszsil*, *stuccoló*, *mángorló*, *fándli*, *sejibli* stb.

- Lexer, Matthias 1976. *Matthias Lexers Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Vierunddreißigste Aufl. (mit neubearbeiteten und erw. Nachträgen). Hirzel. Stuttgart.
- MTsz. = Szinnyi József: *Magyar tájszótár*. 1—2. köt. Budapest 1893—1901.
- Mulch, Rudolf 1965—68. *Südhessisches Wörterbuch*. Begründet von Friedrich Maurer. Elwert. Marburg.
- Müller, Josef 1928. *Rheinisches Wörterbuch*. Klopp. Bonn.
- Schatz, Josef 1955. *Wörterbuch der Tiroler Mundarten*. Wagner. Innsbruck. (Schlern-Schriften; 119).
- Szabadfalvi József 1957. A viaszfeldolgozás és a gyertyakészítés ismeretéhez. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 245—55.
- Teusche, Wolfgang 1990. *Wiener Dialekt Lexikon von Wolfgang Teusche*. Purkersdorf/Wien.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár. (Szerk. B. Lőrinczy Éva.) 3. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1992.
- Unger, Theodor 1903. *Steirischer Wortschatz. Als Ergänzung zu Schmellers Bayerischem Wörterbuch*. Lubensky. Graz.
- Wahrig, Gerhard 1985. *Deutsches Wörterbuch*. Völlig überarbeitete Neuauflage. Wien.
- Wehle, Peter 1980. *Sprechen Sie Wienerisch? Von Adaxl bis Zwutschkerl*. Erw., bearb. Aufl. Wien/Heidelberg.
- Wolf, Siegmund A. 1962. *Jiddisches Wörterbuch. Wortschatz des deutschen Grundbestandes der jiddischen (jüdischdeutschen) Sprache*. Bibliographisches Institut. Allgemeiner Verlag. Mannheim.

Forgács Tamás

Járandó. Olvasom a makói hagymakertészből lett országgyűlési képviselő, szegedi városi tanácselnök-helyettes, termelőszövetkezeti elnök Nagy Istvánnak (*1916) önéletrajzát (Makói parasztsors. Makó, 1996). Apai nagyszüleiről írja: „Két járandót is szereztek a kákási határreszen.” Anyai nagyapja vízimolnár volt: „A malmot még az első világháború előtt eladták, és két járandót vettek az áráért.” Szülei a Nagyatádi-féle földreformkor kiosztott *püspökföldekből* (a csanádi püspök birtokából) „íratott két járandónyi területet”. S így tovább, még többször is előfordul e szó, szemmel láthatóan területmértékként.

Értelmező és szövejtő szótárunk főnévi értelemben nem ismeri. Nem találom sem a Szegedi szótárban, sem az Erdélyi magyar szótörténeti tárbán. Szakfolyóirataink mutatóiban sem lelem. Az Új magyar tájszótár meglepő fölvilágosítással szolgál. Meghatározásként inkább általános etimológiai magyarázatát adja: valakit megillető bizonyos nagyságú földterület. A meglepetés a terület bizonytalansága: Gyuláról azt közli, hogy a múlt századi tagosításkor egy jobbágytelek után járó, kb. 28 hold szántót jelentett; Rákospalotáról meg azt, hogy 450 négyszögöl!

Am a *Járandó* nemcsak területmérték, hanem földrajzi név is. Érdekes, hogy a hazai földrajzinév-kutatásnak és különösen Makó földrajzi neveinek jeles bűvára, Inczeff Géza éppen csak megemlíti a Belsőjárandót, Külsőjárandót, Ménesjárásijárandót, de — másutt alkalmazott gyakorlatával ellentétben — átsiklik magyarázata fölött, s nem említi ott sem, ahol a gazdaság- és birtoklástörténeti neveket külön is tárgyalja (Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp., 1970. 114, 151, 193). Magyarország földrajzinév-tára Csongrád megyei füzetében (Bp., 1979) egyébként még több ilyen van a makói határban: Gacsibajjárandó, Igásijárandó, Járandószél, Kákásijárandó, Lelei út menti járandó, Mikócsajjárandó, Ószegedi út menti járandó, Rákosijárandó. Földrajzi névként a *bánomkert*, *nyilas*, *nyomás* s hasonló típusú nevek közé tartozik.

Mind az 1832—36. évi rendi országgyűlésen a legelőelkülönítésről hozott törvénynek, mind a jobbágyfölszabadtásról hozott és V. Ferdinándtól 1848. április 11-én szentesített 9. törvénynek a végrehajtása a Bach-korszakra maradt. 1853 februárjában császári pátens (úrbéri nyílt parancs) rendelte el a legelők és erdők elkülönítését. A törvény arról is rendelkezett, hogy az elkülönítendő közös legelőkből egy-egy egész úrbéres telek után mennyi járandóság illel meg a jobbágyokat, de ennek csak az alsó (4 kataszteri hold) és felső (22 hold) határát szabta meg (Für Lajos: Jobbágyföld — parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. Szerk.

Szabó István. Bp., 1972. I: 109—10). Így a járandóság szinte helységenként más és más volt: a Nyitra megyei másfél és a szarvasi, szentesi 32 hold között mozgott (uo. 119). A Tiszántúlon (Békes, Bihar, Csanád, Csongrád és Szolnok megye egy részében), a Duna—Tisza közén és a Kisalföldön volt a legnagyobb (10 és 15 hold közt), a legelőben szegényebb Dunántúlon és a Felvidéken a legkisebb (2—12 hold) (uo. 124). A legelőelkülönítésnek fájó pontja volt, hogy járandót csak úrbéres jobbágyok és zsellérek kaphattak (uo. 110).

Makón 1861 szeptemberétől mintegy másfél ezer házatlan zsellér is ingyen házhelyhez jutott (Tóth Ferenc: Makó régi térképei. Makó, 1992. 134). A hajdani makai jobbágyoknak egy telek után 17 *becshold* jutott. A *becshold* szintén különbözött országrészenként. Hajdúböszörményben pl. 2400 négyszögöl volt (ÚMTsz). Makón csak úgy lehet kiszámítani, ha a zselléreknek járó nyolcadrészből visszszámoljuk. Ez a nyolcadrész ui. 2 magyar hold volt. A magyar hold ugyancsak eltért helyenként: 1000 és 1400 négyszögöl között mozgott. Makón 1100 négyszögöl volt, tehát 2 magyar hold 2200 négyszögöl (uo. 138). Ennyi volt tehát 1 járandó. Eszerint 1 *becshold* ennek nyolcszorosa, tehát 17 600 négyszögöl. Sorshúzással döntötték el, kinek melyik járandó jusson. A Belsőnyomást, amelyet ezután Belsőjárandonak hívtak, egy év alatt fölosztották.

Balogh István szerint az újonnan fölöttört legelők és rétek szántóföldi művelés alá fogása ezekben az évtizedekben kizárólag a kalászosok, elsősorban a kenyérgabona vetésterületének kiterjesztését szolgálta (A kapitalizmus története Magyarországon. i. m. 387). Makó ebben is kivétel volt, mert itt a kertkultúrát virágoztatta föl: a makói hagymakultúra megteremtői, a házas zsellérek két magyar hold földhöz jutottak, így lett a hagyma kerti veteményből szántóföldi termék. A közlegelő kiosztása, ingyenes házhelyek parcellázása évtizedekre föloldotta a társadalmi feszültséget, és robbanásszerű fejlődéshez vezetett Makón (Tóth Ferenc i. h.).

Makón tehát nagy kezdőbetűvel a *Járandó* földrajzi név, kicsivel (*járandó*) területmérték, mégpedig 1 járandó 2 magyar hold, itt 2200 négyszögöl, azaz 0,8632 hektár.

Bencédy József: Sajtónyelv. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége — a Bálint György Újságíró-iskola kiadása a Soros-alapítvány támogatásával. Budapest, 1995.

1. Az ismertető dolgát Deme László, a könyv „Előszavá”-nak írója (aki a könyv lektora is volt) egyrészt megkönnyítette, de másrészt meg is nehezítette azzal, hogy Bencédy sajtónyelvi tankönyvét sikeres tömörséggel jellemezte. Találó megállapításait ugyanis a mű értékelője — még ha ő is épp azt emelte volna ki — többször is csak idézni tudja.

Így például rögtön azt a figyelmeztetést, hogy „[a könyv] nem olvasmánynak készült. Szerzője arra kapott megbízást..., hogy »tankönyvet« írjon »nyelvművelés« tantárgyból újságíró-iskolai növendékek számára” (5). Ez a sajátos feladat határozta meg (Deme szerint is) Bencédy József teendőit.

A „nyelvművelés” tantárgy egy újságírójelölt számára természetesen mást jelent, mint egy tanári pályára készülő fiatalnak. Egy tanárjelöltnek azért kell a nyelvi helyesség kérdéseivel foglalkoznia, hogy növendékeit bevezesse a nyelvileg kifogástalan (sőt szép) fogalmazás rejtelmeibe; az újságírónak viszont elsősorban saját magának van szüksége a nyelvművelő szempontok ismeretére, hogy — mint Deme megfogalmazza — „[el]jusson] a tudatosság fázisán keresztül a kiművelt automatizmusig” (5).

2. Bencédy a „Nyelvünk mai állapota” című fejezettel (9—12) indítja könyvét, s jól teszi. Én is sokat tanítottam újságíróknak nyelvi ismereteket: a tanfolyamok elején feltett spontán kérdések nagy részéből az tűnt ki, hogy a résztvevők minden változást romlásnak vélnek, s ezért nagy szükség volt a fogalmak tisztázására, a téves hiedelmek eloszlatására. Okosan járt el Bencédy abban is, hogy már itt figyelmeztet a nyelvhasználat és a magatartás összefüggéseire.

3. Az „Alapelvek” hosszabb fejezete (13—60) több, valóban alapvető elvi kérdést tárgyal. — Elsőnek a belső nyelvváltozatokról esik szó: először a központi helyet elfoglaló köznyelvről; majd hozzá viszonyítva a többiről (a nyelvjárásokról, a szakmai és csoportnyelvekről, a zsargonról és az argóról) s nemcsak mibenlétükről, hanem rögtön sajtóbeli felhasználásuk lehetőségeiről is. — Logikusan következik ez után „A kommunikáció alaptényezői” c. részfejezet (a beszélgetőtársak szempontja, az üzenet-híd-csatorna hármassága). — „A stílus, stílusrétegek” részfejezet tisztázza a stílus fogalmát, majd sorra veszi és jellemzi az egyes stílusrétegeket mint sajátos nyelvi vegyületeket. Igen helyesen nagy terjedelemben foglalkozik a szerző a publicisztikai stílusréteggel. — „A nyelvművelés alapjai” c. részfejezet két tekintetben különösen fontos. A szerző itt fejt ki a nézeteit a nyelvi normáról; határozottan állást foglalva az egységes magyar köznyelvi-irodalmi standard mellett, amely országhatároktól függetlenül érvényes minden magyarul beszélő közösség és egyén számára. — A nyelvi norma vizuális megjelenéseként fogja fel Bencédy helyesírásunkat, és elsősorban arra törekszik, hogy írásrendszerünk logikáját mutassa be. — Az „Alapelvek”-et az írás- és beszédművek szerkesztéséről szóló rövid eligazítás zárja.

4. Könyve második nagy egységének (61—115) a szerző „A kapcsolatteremtés zavarai” címet adta, s ez akár példa is lehetne ugyanebben a könyvben az egyik szövegszervező erőnek, a

globális kohézióának szemléltetésére. A fejezetben tárgyalt ügyek mindegyike azzal az alapkérdéssel függ ugyanis össze, hogy a kommunikátornak (az újságíróknak, a riporternek, a műsorvezetőnek stb.) mire kell különösen ügyelnie olyankor, amikor az újságokban írásban, a rádióban meg a televízióban pedig élőszóval közönségéhez, illetőleg beszélgetőtársához fordul. — Ezért kerülhet egy közös összefoglaló cím alá: a köszönés, megszólítás; a szavak jelentése és kapcsolhatósága (többértelműségük, rokonértelműségük stb.); a közéleti zsargon; a szóképek és a képzavarok; a frázisok és a közhelyek; az ún. ifjúsági nyelv; az idegen szavak és az idegenszerűségek; stb. — Mert nyilvánvaló például az, hogy az alkalomhoz nem illő köszönés vagy megszólítás már az első pillanatban tönkretetheti a kapcsolatfelvételt; vagy hogy a közéleti zsargon jellegzetes szavai, fordulatai, a közhelyekkel „ékes” beszéd és írás taszít, miként az idegen szavak felesleges, sőt olykor hivalkodó használata is elszigeteli a megnyilatkozót a közönségtől. Az említett tárgykörök közül kettőt emelek ki. — A közéleti zsargonnal foglalkozó lapok (75—82) arra figyelmeztetnek, hogy „a torzult nyelvváltozat elvált a köznyelvtől, és ez az elkülönülés ... aggodalommal tölt el minden embert, akinek fontos a nyelv épségének megőrzése” (75). Rendkívül fős a zsargon hibatípusainak sok jó példával történő bemutatása. — Bár megfigyeléseim szerint eddig még sem az írott, sem az elektronikus médiumok nem tobzódnak az idegen szavakban, határozott figyelmeztetésre az üzleti világ, a reklámpiar, a szaknyelvek stb. miatt feltétlenül szükség van. Ugyanekkor meg kell védeni a nyelvcsöszök irtó és ártó buzgalmától a már nélkülözhetetlenné vált elemeket. És Bencédy ezt teszi!

5. „A mondatszerkesztés és buktatói” fejezet tette — azt hiszem — leginkább próbára a szerző anyagválogató ügyességét, lényeglátó tehetségét. Köztudomású ugyanis, hogy ez a témakör szinte végtelen, tehát az itt tárgyalható lehetséges anyagot korlátozni kellett. Bencédy ezért (több évtizedes újságíró-iskolai tanítási gyakorlatának birtokában) nem arra törekszik, hogy a mondatalkotással kapcsolatosan minél több visszásságra, ügytelenségre hívja a figyelmet, hanem az a célja, hogy a hibák bántó voltának és gyakoriságának együttes tekintetbevételével tájékozatosan a helyes(ebb) megoldás(ok)ról. Tanulságos a tárgyalt témaköröket bemutatni. — A fejezet élén (mintegy elretentésül) homályos, zavaros mondatokat idéz és elemez (javít) a szerző. — Aztán az egyszerű és az összetett mondatok választásának problémái következnek: Bencédy meggyőzően oszlatja el az egyszerű mondatok előnyösebb és „magyarosabb” voltának még mindig élő babonáját; modern felfogású pontok foglalkoznak a mondat mélységi tagoltságával, a felbontás műveletével és előnyeivel, valamint a szimultán szerkesztés lehetőségeivel. — Kissé hosszabb (igen figyelemreméltó) rész foglalkozik a hiányos és a nem teljes, illetve a kihagyásos mondatokkal; aztán ezeknek ellentétével, a teljes (kifejtett) mondatok stiláris értékeivel. — Rövid, ám igen hasznos az alany(ok) meg az állítmány(ok) egyeztetéséről szóló passzus. — Böven szól viszont (okkal) a szerző a hátravetett jelzői határozóról, aztán a vonatkozó mondatokról. — A szórenddel kapcsolatos főbb tudnivalók ennek a fejezetnek a végén találhatóak.

6. Napjainkban már nem hiányozhat sem a nyelvművelő, sem a stilisztikai szándékú művekből a szövegek megszerkesztésének módozataival, művészetével foglalkozó fejezet. Természetesen megtaláljuk ezt Bencédy könyvében is „A szöveg megszerkesztése és szerkezete” cím alatt (149—71). Miként más munkákban is, a szövegtannak itt is összefoglaló, integráló szerepe van: minden figyelmeztetés, tanítás, jó és rossz példa végső soron azt szolgálja, hogy a szöveg egészének legyen minél teljesebb a hatása, s hogy ezt a hatást a szövegszerkesztés helyes módja révén még fokozni lehet.

Tudjuk, számos szövegtani felfogás, nézőpont verseng egymással; és azt is tudjuk, hogy a tankönyvek, kézikönyvek tanácsai gyakran több helyről válogatva kerülnek össze egy halmazba. Bencédy azzal, hogy Deme Lászlónak úttörő szövegelméletét teszi magáévá, s annak megfelelően elemzi gazdag példaanyagát, elkerüli a más szerzőknél fellelhető eklekticizmusból származó veszélyeket. Nem egy ponton kiténik ennek a szövegfelfogásnak az az előnye is, hogy — bár általános érvényű — a magyar nyelv talajából sarjadt, s ezért a mi szövegeinkre kitűnően alkalmazható.

7. Tudatában vagyok annak, hogy a könyv terjedelmét a sajátos igény, a pénz stb. megszabta. Ám az valószínű, hogy egy mérsékeltlen részletes „Mutató” még helyet kaphatott volna benne. — Ugyanez áll az „Ajánlott irodalom”-nak egyetlen lapocskájára is. Ismerve a hallgatóságot és tudva azt, hogy a kezükbe adott tankönyvön túl nemigen néznek meg semmit; mégis sajnálom, hogy nincs a jegyzékben pl. a Magyar nyelvhelyesség, a Nyelvőrségen, a Nyelvünk világa, az Anyanyelvi kaleidoszkóp, az Új anyanyelvi kaleidoszkóp, az Iratszerkesztési és fogalmazási tanácsadó stb. Egyszer Pais Dezsővel beszélgettem közönségünknek a nyelv dolgai iránt tanúsított közönyösségéről. Ezt mondta: „Az érdeklődés nem támad föl magától: fel kell ébreszteni.”

8. Az előbb felemlítettem néhány régebbi nyelvművelő kézikönyvet. Bár sok közös vonásuk van, mégis mind más, mert mindegyik sajátos igényeknek óhajtott eleget tenni. Eddig ki nem szolgált elvárásokat elégit most ki Bencédy József tankönyve. Talán lesznek majd olyan kritikusan is, akik nem fogják elég „modern”-nek tartani. Velük szemben én Deme Lászlóval értek egyet, aki szerint: „[ez a könyv] értékörző. Azt emeli ki és ajánlja elsősorban a szerző, amit korszakok és igények nyelvhasználói jó hatásfokkal szentesítettek; s azt ítéli elutasításra, ami megbontja a rendszert, netán sérti esztétikai érzékünket. Egy — alapképzésre hivatott — tankönyvnek először a ki-kristályosodott, megállapodott értékrendet kell bemutatnia ... Mert csak aki ismeri a szabályost és hagyományost, az tudja meghaladni.”

Fábián Pál

B. Lőrinczy Éva: Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Publicisztikák és más effélék. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kiadása. Budapest, 1996. 254 l.

1. Sajátos könyvet vesz a kezébe, aki elolvassa B. Lőrinczy Évának *Vigyázó, mint mondasz az éjszakáról?* című munkáját. Sajátos mindjárt a jelzett cím. Ady Ésaiai könyvének margójára című írásából való, amelynek 5., befejező részében így idézi meg a költő a prófétai szenvedélyességű Ézsaiást: „Óh, miért olyan szeretetlen és boldogtalan az Ember, aki úgy kívánja a szeretetet és boldogságot? Vigyázók, hiába vigyáztok, óh, jaj, vigyázók, hiába vigyázunk, mert újra és újra leesik a sárba az Embernek arca.” És mégis vigyáznunk kell — sugallja az elmondottakat szerzőnk minden sora. — Sajátos az alcím is: „Publicisztikák és más effélék”. Tehát publicisztikai jellegű írások gyűjtelméről van szó. Ezek azonban mindig lényegi kérdést tárgyalnak, és mindegyik mögött ott a filológus, aki utánajár mindennek. A gyűjtelmék pedig akkor éri el célját, ha a különböző időpontban és más-más orgánumban megjelent írások mintegy felerősítik egymást, azaz együtt többet mondanak, mint az egyes darabok közvetlen összege. Nos, B. Lőrinczy Éva kötete mintapéldája lehetne a hasznos és hatásos gyűjtelmeknek. — Nem szokványosak, de annál többet mondóak az egyes fejezetek, részlegek címei: „Önéletrajz, vallomásokkal; Publicisztikák, nyílt levelek, egyebek; Két hét Lengyelországban (napló); Mások könyvének öröme (ismertetések); Nyelvművelés apróban; Jókedvünk percei.” Ha figyelembe vesszük a szerző közvetlen célját: saját, „rendszerint szenvedések árán megszerzett tapasztalatait, tanulságait” átadni az utódoknak, hogy „a korábbi buktatókat, veszedelmes csapdákat elkerüljék” (5) — az egyes dolgozatok témájának a felsorolása nélkül is megállapíthatjuk: mozaikokból összeálló, valóságos kis kor-, társadalom- és nyelvtudomány-történetet tartunk a kezünkben. És ha mindehhez hozzávesszük, hogy az itt közreadott dolgozatok érdekesen és szépírói vénával vannak megírva, akkor nem meglepő, hogy a könyv olvas-tatja magát: ha valaki elkezdi olvasni, aligha tudja letenni...

Az eddig mondottak már önmagukban indokolják, miért vállalkoztam készséggel a kötet ismertetésére. Ezen túlmenően azonban utalok arra is, hogy a szerzővel sok közös élményem volt: együtt részesültünk a debreceni egyetemen és később a Bárczi-iskola sokrétű áldásaiban; aztán a nyelvtudományban, a nyelvtudományi vizsgálódásokban — talán nyugodt lélekkel állíthatom —

hasonló szemléletet alakítottunk ki; és mint az Új Magyar Tájszótárnak a lektora végigkísértem — illetve kísérem most is — ennek a nagyon fontos, hatalmas thesaurusnak a megalkotását és mérhetetlen utánajárását, áldozatot kívánó megjelenítését.

2. Induljunk ki abból, hogy egy-egy tudós szakember egyéniségébe, egész valójába még oly kitűnően megírt szakmunkájánál is szinte jobban belevilágít az itt tárgyalandóhoz hasonló, sokoldalú, végeredményben nem szakjellegű kötet. Amilyenek megismertük B. Lőrinczy Évát, a nyelvtudóst, a kutatót, a tudományszervezőt, az embert, olyannak mutatja ez a műve is, csak finom adalékokkal még teljesebbé teszi a képet. Összefoglalóan a következőket mondhatjuk el szerzőnkéről: a debreceni polgári családban való nevelkedés, a Dóczy Leánynevelőintézet, Juhász Géza, majd Bárczi Géza hatása, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének akkori rendje, később Saussure „Cours de linguistique générale”-jának a lefordítása, az új protestáns biblia nyelvi lektorálása, valamint a szépirói munkásság járult hozzá ahhoz, hogy olyan emberi és a tudásra is kiható vonások alakuljanak ki benne, mint a realitásérzék, a munkaszeretet, a tisztesség, az erkölcsi és egyéb értékek megbecsülése, más embereknek és véleményeknek a tiszteletben tartása, a célratörés és akaraterő, a nyitottság minden jó irányban, továbbmenve az anyanyelv és az irodalom végtelen szeretete; a múlt, a hagyomány megőrzése; a haza, a nemzet alakulásáért érzett felelősség.

Az Önéletrajz, vallomásokkal című részben (7—19) a szerző eddigi életútjának főbb állomásai világosodnak meg. Ezúttal csupán azt a részt idézem, amelyben leírja, hogy Bárczi Géza hatására már az egyetemen hogyan szegődött az irodalomtudomány helyett a nyelvészet mellé: „A nyelvészeti órák és szemináriumok egyre jobban vonzottak, a nyelvtörténet egyenesen elbűvölt, hiszen Bárczi Gézától ebből kaptunk a legtöbbet. Megszerettem a nyelvi tényeket, megnyugtatót objektív vizsgálhatóságuk lehetősége... Szakdolgozati témát harmadéves koromban már Bárczi Gézától kértem, Illyés Gyulát pedig, akiről korábban írni akartam, kedves írómként őriztem tovább a szívemben” (14).

A Publicisztikák, nyílt levelek, egyebek című legterjedelmesebb — 35 írást tartalmazó — fejezetben (23—146) tükröződik igazán B. Lőrinczy Éva érdeklődési körének, egyéniségének, az általa sugallt erkölcsi és lelkivilágnak a sokszínűsége. Nagy pozitívumai ezeknek az írásoknak, hogy bármiről van is szó bennük, a szerző mindig tud levonni — méghozzá minden erőltetés nélkül — általános következtetést. Ezekben az írásokban egyébként — amelyek között van pohárköszöntő, levél, nyílt levél, nekrológ és számos cikk — ott mozog a teljes emberi élet. Lássunk belőle egy kis ízelítőt! A szerző visszaemlékezik volt iskolájának a nevelői hatására, amely azt érzékelte, hogy „mindig, minden körülmények között a nehezebbet, a jobbat, a különbet kell, csakis azt érdemes választani” (25). Már kezdő egyetemistaként „felfedezi” apai nagyanyjának az *i*-zését, a diftongusait, az *l* és *r* előtt megnyúlt magánhangzóit, és ugyanakkor változatos, egyéni nyelvi fordulatait, színes beszédét, továbbá dicséri erős akarátát, erkölcsi tartását, amellyel munkára, tisztességre, mások megbecsülésére nevelte korán megözvegyülve hat gyermekét (l. 39—40). Mint Kölcsey a Parainesisben, B. Lőrinczy Éva is — 18 éves keresztlányához szólva — minden fiatalnak üzen: „Tanulj, tanulj mindenből és mindenkitől, amiből és akitől érdemes...; hogy ily módon testedben, lelkedben és szellemedben egyaránt kellőképpen felkészülve végül alkotó, munkás éveid során mindazt a jót, amelyre adottságaid e pillanatban elhívni látszanak, azonos törekvésű nemzedékek szép rendjébe állva: valóban teljesítsd” (55). A három csángó asszony énekét hallva meg kiemeli a népköltészet értékeit: „Elszomorít és megvigasztal, tanít önismeretre és egymás megismerésére, s nem habozik annak a megítélésében, hogy mi az érték” (62). Nemezszer sorskérdéseket vet fel. „Hol rontottuk el?” — kérdezi magától és mindnyájunktól, majd egy másik kérdéssel válaszol: „Hová lett mellőlünk a másik ember?” Aztán tovább sorjáznak a kételyek: „Mert ki beszél ma például *hűségről* bármilyen vonatkozásban is? Ki beszél mindenféle kísértésnek ellenálló, romolhatatlan *hűségről* házastárshoz és családhoz, barátához és elvekhez, de ki beszél akár a hazához való *hűségről* is? Vagy ki beszél *tiszta erkölcsről* akármilyen tekintetben is?... És mond-e, mondhat-e valaki ma tréfás átszíneződés vagy a neveltségessé válás veszélye nélkül

olyasmit, hogy *első a kötelesség ...*” (75—6). Megmondja azt is, mire van (lenne) szükségünk: „Őszinte és egyértelmű emberségre, az önálló véleményalkotás bátorságára, de ugyanakkor a másik ember nézeteinek meghallgatására és tiszteletben tartására; nagy nyitottságra az új dolgok megismerésében, de szigorú kritikára és önmérsékletre ezek elfogadásában vagy el nem fogadásában... és munkára, persze szakadatlan munkára...” (83). A Szántó Piroskához írt nyílt levél valójában a tájszavak, a táji beszéd dicsérete, utalva az Új Magyar Tájszótár kimeríthetetlen értékeire is (108—111). A Vádló sorok a jövődőről című írás lényegében bibliai stílusban megírt 14 parancsot arról, hogy mit kell megtanítani a felnövő gyermeknek, hogy igaz ember váljék belőle (112—3). Elsiratja a nyelvtudós Tompa Józsefet, és közben pontosan jellemzi is: „Ehhez (ti. az akadémiai leíró nyelvtant kidolgozó csoport irányításához) ritka intellektussal és empátiával bíró, a tárgy ismeretében pedig abszolút biztos embernek kellett lenni, és Tompa József ilyen volt” (122). Hozzászól aztán a rendszerváltás utáni értelmiség szerepéhez, amelynek a médiavitáiban mindenről szó van, csak a nézők, hallgatók érdekeiről, a műsorok értékéről nem. Látja a Parlament üres padsorait is, és levonja a következtetést: „Felül kellene emelkedni bizony a lehúzó erőknön... Mert az értelmiségi lét — már tudniillik az igazi — sokféle összetevő együttese. Nemcsak a tehetség, tanultság és intellektus teszi, hanem az erkölcs is, amelyben a tisztesség és jó szándék, általános emberszeretet mellett a másokért való felelősségvállalás és a másokért való önzetlen cselekvés is benne foglaltatik” (134).

Érdekes, tanulságos a lengyelországi napló is (149—72). A szerző maga megmondja lényeglátóan a napló célját és tartalmát: „...úgy érzem, közel harminc év távlatából sok mindenre utal, ami a lengyel és magyar nép története, sorsa, tragédiái, habitusa, egész morális, szellemi és lelki világa, rokon vonásai és eltérő sajátosságai szempontjából ma is és mindig aktuális lehet” (149). Valóban képet kapunk itt az akkoriban készült és — főleg — készülõ lengyel szótárakról, nyelvatlaszokról; az akkori életvitelről; kitűnő portrét olvashatunk aztán Doroszewski professzorról és munkatársairól. De nem szűkölködik a napló humoros helyzetekben sem.

Sok mindenről árulkodik a Mások könyvének öröme című, valójában könyvismertetések tartalmazó rész is (173—204). A szerző valójában csak hozzá közel álló munkákat ismertet, ilyenek: a TESz., a SzinSz., a FNESz., a RCsnSz., Bárcki Halotti Beszéd-monográfiája, Benedek István egyik könyve és Balassa Iván Sárospatak történeti helyrajzát bemutató munkája. Egyébként a szerző a jelzett kötetek lényegét, hasznosságát emeli ki, és jól megválasztott, szellemes példákkal illusztrálja megállapításait. Jellegzetesek, stilisztikailag relevánsak a címek is: „Barangolás a nyilak mentén” (a Szinonimaszótárról), „A Basahalmán túl” (a Földrajzi nevek etimológiai szótáráról), „Családneveink szép históriája” (Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára c. munkájáról).

A Nyelvművelés apróban című fejezet 15 kis cikket foglal magában (205—39). Ezek a szűk nyelvhelyességen túlmutató, nyelvhasználati kérdéseket tárgyalnak, logikus megvilágításban és szinte mindig valamilyen általánosabb, mondhatnánk társadalmi jelentőségű tanulást is kimondva (pl. „Halló! Itt Kemény beszélék!”, „Banyak-e vagy mámik?”, „*Kirüg* — avagy a durvaság pszichózisa”; stb.). Több fejtegetés összefügg a tájszótárral (pl. „Sorró”, „Délignyító”, „Bömböl-e a bömböl-bika?; stb.). A szerző sokat ad a stílári vonatkozásokra (pl. „Kelvirág és habos torta, avagy a stílus kötelmei”; „Hol dolgozik a dolgozó?”; „Fantasztikus ez a *fantasztikus!*”; stb.).

Szokatlan, de annál jellemzőbb a Jókedvünk percei című záró rész, ezzel az alcímmel: „A nagyarosi örjöngés, avagy részlet egy tisztaszívű jókislány naplójából” (241—50). A szerző azt írja le szellemesen, ötletesen, hogy hogyan tréfálták meg — különböző „haszontalan” csomagok postai megküldésével — a Nyelvtudományi Intézet otthon maradt hölgytagjai azokat a vezető nyelvészeket, akik Nagymaroson több napon át a nyelvatlással kapcsolatos értekezletüket tartották, és akik természetesen „vissza is vágtak” hasonló módon.

3. Külön tanulmányt lehetne írni az ismertetett könyveknek, illetve szerzőjének a stílusáról. Egyrészt — régi megjelöléssel — „illő” stílus ez: itt ünnepélyes, ott régies; emitt színes, változa-

tos, amott tömör, szüksézáú; ismét másutt tréfás, humoros — mindig az írás céljának és egyéb körülményeinek megfelelően. Másrészt, egyszerű szóval: minden sorában „szép”, élvezetes is a szerző kifejezésmódja, ahogy a francia mondja: „bonne langue”.

Ezért is, a mondanivalójáért is feltétlen érdemes elolvasni!

Szathmári István

Jürgen Scharnhorst (Hrsg.): Sprachsituation und Sprachkultur im internationalen Vergleich. Aktuelle Sprachprobleme in Europa. Mit einem Geleitwort von Erika Ising. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main, 1995. 282 lap.

A kiadvány címe annak a nemzetközi tudományos ülészaknak a címével azonos, amelyet 1993 októberében rendeztek Berlinben (Berlin-Rahnsdorf). A kötet az ott elhangzott előadásokat, az azokat követő kerekasztal-megbeszélés hozzászólásait, valamint három kiegészítő tanulmányt (összesen tizenhetet) tartalmaz. A megnyitó beszédet a magyar nyelvészek körében sem ismeretlen Erika Ising tartotta, aki a konferencia magyar résztvevőjét, Balázs Gézát üdvözölve a családnév azonossága okán egy másik Balázsra, Balázs Jánosra emlékezett, utalva az évtizedeket átívelő baráti kötelékekre s a hagyomány folytatódását kívánva.

Az a kérdéskör, amelyet az előadók, illetőleg a szerzők körüljártak, ez volt: hogyan lehet elemezni a nyelvi helyzeteket, hogy abból a nyelvi kultúra vizsgálatára, alakítására lehessen következtetéseket levonni? Nyelvi helyzetekről szólván a nyelvhasználati színtereknek azokra a típusaira gondoljunk, amelyeket a szociolingvisztika történelmi-társadalmi, illetőleg beszélőközösségi kontextusoknak nevez. A rendezvény és a kötet célja az volt, hogy Közép-, Kelet- és Észak-Európa kiválasztott országainak a példáján áttekintsék az említett értelemben vett nyelvi helyzet s a nyelvi kultúra lényeges elemei közötti összefüggéseket. Nagyrészt tehát nyelvészociológiai elemzésekről, illetőleg szociolingvisztikai megközelítésekről van szó, amelyeknek kellő időszerezés az akkori évek friss politikai eseményei adtak (a rendszerváltozás utániság a volt szocialista országokban, a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlása, polgárháború Jugoszláviában, menekülthullámok stb.). Az áttekintésben számos nyelv és ország szerepel így vagy úgy: az angol, Belgium, a cseh, a dán, az eszperantó, Franciaország, a horvát, India, Írország, a lett, Luxemburg, a magyar, a német (a berlini és az oroszországi), az orosz, Svájc, a szerb, a szlovák és a szorb. A kötet magyar dolgozatát Balázs Géza írta (Die Kultur der ungarischen Sprache. 171—81), s tanulmányában a magyarországi rendszerváltozás nyelvi következményeivel foglalkozik, példákkal szemléltetve a változásokat a szókészlet, a grammatika, a stílus és a szövegtípusok területén.

A kötet szembeötlő módon tárja az olvasó elé az öreg kontinens igen változatos nyelvi, kulturális és nyelvhasználati képét. Illetőleg mutatja azt, hogy az eredményes nyelvi tervezés és nyelv-művelés feltétele annak minél alaposabb számbavétele, hogy a nyelveket milyen szociokulturális közegben, milyen társadalmi (gazdasági, politikai, művelődési, társadalomlélektani) környezetben s hogyan használják, illetőleg miként vélekednek, „éreznek” róluk maguk a beszélők. A kötet tanulmányai alapján is nyilvánvaló, hogy a nyelvi tervezésre, a nyelv-művelésre tértől és időtől független patent recept nem adható.

Annak érzékeltetésére, hogy több más mellett milyen nyelvhasználati kérdések jellemzik napjaink Európáját, megemlítem a következő, a kötetben tárgyalt témaköröket: a világnyelvek, nemzetközi nyelvek és a kis nyelvek viszonya; nyelvek, nyelvközösségek állami háttérrel — a nélkül; nagyjából homogén nemzetállamok — államok jelentős nyelvi kisebbséggel; a nyelvjárá-sok szerepe s a hozzájuk való viszony; elkülönülés (szerb és horvát) és kiegyenlítődé-s (kelet- és nyugatnémet); egy állam : több államnyelv; egy nyelv több állam nyelveként (német); nemzeti azonosságtudat nyelvi és kulturális sokszínűséggel (Svájc); nyílt asszimilációs törekvések — a

többynyelvűség tudomásulvétele, sőt támogatása; nyelvi globalizáció (az angol növekvő tényerése) és a kis nyelvek félelmei; menekültek, áttelepültek nyelvi (és ezzel is összefüggő emberi) viszontagságai; a beszélt nyelv nagy hatása az írott nyelvre; az ifjúsági nyelv hatása a tömegtájékoztató nyelvben; a presztízsmódel és a szolidaritásmódel mint a nyelvhasználatot irányító két alapkategória.

Ami a nyelvhasználatba való hatékony beavatkozásnak a lehetőségeit illeti, Kraus — csehországi tapasztalatok alapján — a következőkre hívja föl a figyelmet. A nyelvművelők beavatkozását az érintettek közömbösen is fogadhatják, akár pedig el is utasíthatják azzal az érveléssel, hogy „a dolgok természetes menetét”-t zavarják meg a nyelvművelők. Illetőleg annak hangsúlyozásával, hogy a nyelv műveléséért tett erőfeszítéseket elégtelennek, eredménytelennek minősítik. Fölmerül az írott nyelv kodifikálásáért felelős (többynire akadémiai) intézmények „monopóliumá”-nak a kérdése is. Az új magánkiadók ma már lehetővé teszik ennek kikerülését. Az egyik eredmény: kevésbé kvalifikált szerzők is szóhoz jutnak, s olyan kiadványok jelennek meg, amelyek gazdaságilag ugyan kifizetődők, színvonal tekintetében azonban nagyon is különböznek. A nyelv mint szimbólum fontos és divatos téma lett. Sokan írnak róla, olykor világosan fölismerhető politikai szándékkal. Kraus szerint a nyelvi kultúrával foglalkozók számára a legsürgetőbb feladat napjainkban ennek az ellentmondásos helyzetnek az elemzése.

Bizonyára nem véletlen, hogy az időszzerű európai nyelvi problémák megbeszélésére, fölvetésére volt keletnémet nyelvészekről indult a kezdeményezés: a nagy társadalmi-politikai változások őket emberként és nyelvészként egyaránt közelről érintették. Ahogy persze bennünket is, a történelmi-társadalmi kontextust tekintve sorstársaikat. Kézenfekvő az is, hogy ha valakiknek, akkor nekik „képben vannak” a volt szocialista országok is a maguk sokféle gondjával s nyelvi problémáival is. Lehet, hogy a német nyelvtudomány kezd tudatára ébredni annak, hogy Európában újra a kezdeményező szerep kötelessége is vár rá?

Tanulságos, informatív kötet — egy sajnálatos hiányossággal: nincs tárgymutatója. A magyar nyelvművelőknek, nyelvi tervezőknek, szociolingvistáknak ajánlatos volna megismerniük. Mert okulásul szolgál.

Kiss Jenő

Gondolatok Balázs Géza két szövegtani munkájáról

1. Ismertetésem célja Balázs Géza szövegtani felfogásának, szövegtana felépítésének a taglalása. Ehhez forrás két írása: 1. Szövegtan. In: Balázs Géza (szerk.): Érettségi témakörök, tételek — Magyar nyelv. Corvina. Budapest, 1994. 139—72. 2. Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok. Mai magyar nyelvi gyakorlatok IV. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994. 271 l. Mindkettőben közös a tárgykör: a szövegtan a középiskolai és az egyetemi oktatásban. Az első elméleti, a második gyakorlati tartalmú, jellegű. Egy szemlélet, egy felfogás tárgyalásához a fő forrás természetesen az első lehet. A másodikat sok tanulsággal olvastam, de itt inkább csak kiegészítésként hasznosíthatam (az idetartozó forrásjelzés rövidítése: Gy.).

Az első kötetben a szövegtan tananyag: az érettségihez és az egyetemi felvételihez szükséges tudnivalókat tartalmazza más nyelvi, nyelvtani (pl. szótani, mondattani, jelentéstani, nyelvtörténeti) ismeretek mellett. A kötet egésze és így a VI., a szövegtani rész is rendszerező áttekintés, alaposan kidolgozott témakör, olyan, amelyben az újabb tudományos eredményeket is felhasználták a szerzők. Többek között emiatt is a szóban forgó rész olyan forrás, amelyből ki lehet következtetni Balázs Géza szövegtani felfogásának lényegét. Számolnunk kell természetesen azzal, hogy az oktatási, a didaktikai szempont szűkíthet, és az egyszerűbbre, a könnyebben érthetőre sarkít. Mégis marad annyi lehetőség, hogy a szerző szövegtani nézeteinek lényegét ki tudjuk szűrni.

A kötet szövegtani részének fejezetbeosztása a következő: 1. A mondat és a szöveg. 2. A szöveg ismertető jegyei, szerepe a közlésben, két alapformája: az élőbeszéd és az írás. 3. A szövegfajták. 4. A névmások szerepe a szövegszerkesztésben. 5. A szövegszerkesztés általános szabályai és menete a téma kijelölésétől a szóbeli vagy írásbeli megfogalmazásig. 6. A szövegösszefüggés nyelvtani mutatói. 7. A szövegösszefüggés jelentésbeli mutatói. 8. A szöveg kifejtettsége. A mondat beszerkesztése a szövegbe. 9. Az élőszó zenei kifejezőeszközei. A szöveg olvasása és felolvasása.

Mindezek alapján három, a leginkább elméleti, így egy szövegtani felfogásról a legtöbbet eláruló kérdéssel foglalkozom: a szövegtan megítélése, a szövegfogalom értelmezése és a szövegösszetartó erő tartalma és változatai.

2. A szóban forgó diszciplínát, illetőleg az ezt megnevező műszót Balázs Géza így értelmezi: „A szövegekkel foglalkozó tudományát a nyelvészetben belül **szövegtannak** nevezzük” (141). A *szövegtan* műszó valóban jó és elfogadható, nemcsak azért, mert már rég általánosult, közismertté vált, hanem azért is, mert beleillik egy hagyományos műszószorozatba: *hangtan, szótan, alaktan, mondattan*.

Helyesnek tarthatjuk továbbá az idézett értelmezésben a „nyelvészetben belül” hangsúlyozását. Helyes, mert — főleg szemiotikai alapon — nemcsak nyelvi (nyelvi eszközökkel alkotott) szövegekre gondolhatunk, hanem más, nem nyelvi jelekkel alkotott „közleményekre” is, amivel a szerző is számol (l. pl. szöveg „lehet egy tánc vagy egy zenei műalkotás” — 140). Az egészen tág körű szövegfogalom nem a nyelvészeti szövegtan tárgya, hanem egy általános, még kifejlődőben levő tudományé, amit néhány szakember *szövegtudománynak* nevez (l. pl. T. A. van Dijk: *Textwissenschaft — Eine interdisziplinäre Einführung*. München, 1980. 1—2). Persze a nyelvi szövegnek különös jelentősége van. Ezzel a szerző is számol, legalábbis azt jelzi a Petőfi S. Jánostól idézett kritikus részlet: a szöveg „dominánsan verbális relacionális szemiotikai objektum” (Gy. 9).

Ebben a kérdéskörben vitathatónak tekinthetjük a *szövegnyelvészet* értelmezését: „a szövegtanon belül szokták használni a **szövegnyelvészet** megjelölést” (141). Az idézet folytatásából megtudjuk, hogy bizonyos „kutatási irányok” jelölője (141). De nem is annyira a fogalmi tartalma, mint inkább a fogalmi köre kérdéses. Az idézetben ugyanis az hangsúlyozódik, hogy a szövegnyelvészet „a szövegtanon belül” van, azaz — feltehetőleg — valamilyen alárendeltje a szövegtannak. És itt tulajdonképpen az gondolkoztat meg, hogy a *szövegnyelvészet* műszó jó néhány nyelvben, nyelvtudományban a tárgyalt tudomány(ág) megnevezője, tehát mint a *szövegtan* szinonimája általánosult (pl. *Textlinguistik, text linguistics, linguistica testuale, lingvistica textului*). Ebben a jelentésében a magyar nyelvtudományban sem egészen ismeretlen (l. pl. a Kocsány Piroska rendszerezését idéző táblázatban — Gy. 29).

Ugyancsak idevágó kérdés az, hogy a főleg az Egyesült Államokban elterjedt műszó, a *discourse analysis* csak részterülete-e a szövegtannak (ami a szerzőnél „társalgáselemzés” — Gy. 231), vagy pedig, legalábbis az amerikai nyelvtudományban, szinonimája a szövegtannak, amit magyarul *beszédműelemzésnek* lehetne mondani (l. ehhez Deme László műszóhasználatát: a *beszédmű* vagy *szöveg* tárgya a szövegtannak — Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 388); megjegyzendő továbbá, hogy a *szöveg* és a *diskurzus* néhány szerzőnél azonos fogalmat jelent, másoknál, a többségnél két, egymással valamilyen összefüggésben levő fogalmat (pl. konkrét tapasztalati — elvont elméleti).

A szövegtannak szemiotikai alapon három ágát különíti el: szöveggrammatika, szövegszemantika és szövegpragmatika. De minek tekinthető az utolsó fejezetben tárgyalt — szerintünk jogosultán számon tartott — *szövegfonetika* (169—72): ága-e a szövegtannak? Ha igen, akkor hogyan függ össze az előbb említett három ággal?

További idetartozó kérdés a *szintaktika* tartalma. A szövegtan három ágának felsorolásában a szöveggrammatika mellett zárójelben szerepel a *szintaktika* (141). Szinonimája lenne-e az a szöveggrammatikának? Vagy a szöveggrammatikának alárendelt rész, aminek tárgya lehetne a Balázs

Gézától kiemelt jelenség: a szöveget alkotó mondatok megszerkesztettsége és a szöveg egészébe való beszerkesztettsége (141, 168)? Ennek vizsgálata a textológusok nagy részénél külön (rész-) diszciplínaként nem kerül szóba, de Balázs Gézánál még ebben a kis terjedelmű összegezésben is lehetőség teremődik a szöveggrammatikán belül egy szerintem akár szövegszintaxisnak is nevezhető részlet elkülönítésére. Az idetartozó témával többen is foglalkoznak rendszerint anélkül, hogy a kutatásuk tárgyának megfelelő területet elkülönítenék és megneveznék.

3. Ugyanabban a fejezetben tárgyalja a szöveg fogalmát, aminek sok és sokféle értelmezése közül a középiskolai oktatás számára a legmegfelelőbbet választotta ki, illetőleg alakította ki, amit tapasztalatinak nevezhetünk a szakelméleti, a valamilyen elméletre alapozó értelmezéséhez viszonyítva (l. erről Gy. 216—8). Lényege az, hogy a szöveg „a nyelv és a beszéd legmagasabb egysége; a nyelvi egységek csúcса; van kommunikatív tartalma; megszerkesztett, lezárt nyelvi egység” (139—40).

A szöveg fogalmának értelmezése előtt tárgyalja a mondat és a szöveg összefüggését, a kettő között nemcsak mennyiségi, terjedelmi („láncszemnyi rész — nagyobb láncolat” — 139), hanem minőségi különbségeket is jelez: a mondat a közlés egy teljes és önálló mozzanata, amely rendszerint nem önmagában áll, hanem egy nagyobb egységbe, a szövegbe ágyazottan (ehhez hasonló a láncszem és a lánc) — a szöveg teljes értékű nyelvi és beszédesemény, amely egymással összefüggő mondatokból álló, szerkesztett kommunikációs egység (139).

A szöveg fogalmának értelmezésében van egy látszatra jelentéktelen kis részlet, amit nagy kérdésként szeretnék kiemelni. A következő részletre gondolok: a szöveg „nyelvi és beszédesemény” (139). Mit is jelent itt ez a kettősség? Vajon azt, hogy a szöveg lehet langue- (nyelvi) és parole- (beszéd-) jelenség? Ha a szerző így vélekedik, akkor ezt teljes egyetértéssel elfogadhatjuk. De elismeréssel is, mert a szövegtani szakirodalomban a szövegről mint langue-jelenségről alig esik szó (l. pl. a szerző hivatkozását Bußmannra: „Bestimmt man 'Text' als Einheit des Sprachsystems” Gy. 30). Persze kérdés, hogy észrevételem, feltételezésem megalapozott-e. Ez attól függ, hogy az idézett kritikus részletben a *nyelvi* jelzője-e az *eseménynek* (ami a *beszéd* előtaggal bevezetett szóban áll). Ha az *eseményre* is vonatkozik, akkor ez kizárja feltételezésemet, hisz az esemény minden bizonnyal kommunikációs esemény, tehát parole-jelenségre utal. Így van ez Beaugrande-nál és Dresslernél is: *communicative occurrence* (Introduction to Text Linguistics. Longman. London—New York, 1981. 3). De akkor mit jelent a *beszéd* mellett a *nyelvi*?

4. Balázs Géza a legrészletesebben, a legnagyobb terjedelemben, több fejezet témájaként is a szövegösszefüggéseket, a szöveg összetartó erejét, a kohéziót tárgyalja. Ezt az összetartó erőt „a szövegösszefüggés (kontextus) három síkja adja” (158): a grammatikai (a konnexió), a szemantikai (a szűkebb értelemben vett kohézió) és a pragmatikai (a koherencia) (141, 158, l. még Gy. 37). A három közül az első kettőt külön fejezetben tárgyalja, ahol számba veszi az összetartó erőt alakító eszközöket is. Fejetegeiseiből azonban nem derül ki, hogy a pragmatikait miért nem tárgyalja külön fejezetben úgy, mint a másik kettőt.

Lényeges továbbá az is, hogy a szerző kiemeli a szemantikai tartalmú, jellegű összetartó erő fontosságát: a szöveget „a közös jelentés tartja össze” (162). A szöveg egészére kiterjedő tartalmi-jelentésbeli kapcsolatot *globális kohézió*nak nevezi. Fő eszközének a címet tartja: „a globális kohézió legjobb mutatója írott szövegek esetében a cím” (162, l. még 156). A cím mellett azonban nem kerül szóba a globális kohézió másik — szerintem ugyancsak — fontos formája: az integráló erejű mondat, amelyben úgy van benne a szöveg, mint „magban a növény” (Julow Viktor: Balassi Katonaénekének kompozíciója. ItK. 1972. 5—6. 648). Szóba kerül ugyan valami ehhez hasonló jelenség, a *tételmondat*, ami esetleg megfelelője ennek az integráló erejű mondatnak, de nem tudni miért, a szerző ezt a bekezdéshez köti: a tételmondat „a bekezdés fő tartalmi magja” (168). De bárminek nevezzük is, az ilyen mondatnak nemcsak elvi, elméleti jelentősége van, hanem szerintem az iskolai oktatásban is könnyen megvilágítható, jól alkalmazható.

A kohéziót tárgyaló részletek állításaival egyetérthetünk. Vitatható viszont a műszóhasználat. Kérdéses ez nemcsak gyakorlati, oktatási okok miatt, hanem szakelméleti szempontból is. Szerintünk

ugyanis a szövegösszetartó erő három síkját, fajtáját nem kellene külön műszóval (*konnexió, kohézió, koherencia*) megnevezni, jó és elég is lehetne a különben amúgyis elő-előforduló körülírás, például: *grammatikai szövegösszefüggés, grammatikai összetartó erő* vagy esetleg a *grammatikai, nyelvtani kohézió* stb. Így el lehetne kerülni a zavart keltő egybeeséseket, például azt, hogy a kategória egészének, az összetartó erőnek a megnevezője a *kohézió*, ami egyben az egyik alárendelt változatának, a szemantikainak is a jelölője („a szűkebb értelemben vett *kohézió*” — 141).

De arra is gondolnunk kell, hogy a *kohézió, koherencia, konnexió* és társai használatában a szakirodalomban nincs egység, nagy a tarkaság, ami szintén zavaró lehet. És végül még egy ok. A változatokat elkülönítő műszóhasználat azt a látszatot kelti, hogy nem egy fogalomnak alárendelt részfogalmakról van szó, hanem három önálló egységről. Ezt sugallja például Beaugrande és Dressler kötetében az egymástól különválasztott, külön szövegminőségnek tekintett *kohézió*, a *grammatikai* és a *koherencia*, a szemantikai összetartó erő (Introduction to Text Linguistics. Longman. London—New York, 1981. 3—4).

5. Balázs Géza a szövegten fő kérdéseit, nézeteit tömören fejt ki, csakis így lehetséges, hogy meglehetősen sok fontos kérdést tud tárgyalni vagy legalábbis érinteni. Így a viszonylag kis terjedelem ellenére megismerhetjük szövegteni felfogásának a lényegét. Állításai, tézisei hosszabb idő alatt kiérlelt felfogásról tanúskodnak. Feltételezhetjük, hogy ennek alapja egy koherens elmélet, olyan, amit teljes egészében még nem ismerünk, és amit — éppen ezért — érdemes lenne közölni, vitára bocsátani. Egy ilyen kiadásban problémafelvetések is lehetnének (pl. a szöveg mint langue- és parole-jelenség), és a két munkájában nem tárgyalt, nem tárgyalható kérdések, textológiai jelenségek és sajátosságok is szóba kerülhetnének, mint például a szövegiség (textualitás), a szöveg szintjei (rétegei, részstrukturái és kontextusai) vagy a szöveggel való foglalkozás, a szövegten, az (általános) szövegtenudomány interdiszciplináris jellege (l. pl. Schmidtnél több helyen is: a szövegten lényegében a szövegkommunikáció interdiszciplináris tanulmányozása; sajátos, új tudomány(ágakat) kialakító kapcsolatai vannak, pl. szövegstilisztika, szövegpszichológia, kriminalisztikai szövegten).

Nem tekintem feladatomnak a szerző két írásának oktatási, didaktikai szempontból való értékelését. Annyit azonban meg lehet állapítani, hogy a tananyag rész alkalmazási lehetőségeiben is produktív munkát és mindkettőben sok jó megoldást találhatni: tömör, mégis megérthető, elsajátítható meghatározások, a lényegyet kihozó egybevetések és szembeállítások, a sok táblázat és ábra, jó kiemelések és árnyalások (pl. a szöveg lezártságának magyarázatában — 140), valamint szövegérzékenységet (pl. szövegalkotási és befogadási, megértési és értelmezési készséget) fejlesztő gyakorlatok, szövegelemzések.

A két munka elméleti és gyakorlati részeiből egyaránt megtudhatjuk, hogy hozzászólásaiban, beszélgetéseiben a szerző miért állíthatta, hogy nagyon is örvideni lehet annak, hogy az iskolai oktatásban általánosul a szövegten oktatása, hogy egyre több iskolai szövegten jelenik meg, de egyáltalán nem mindegy, hogy milyen tartalmú, jellegű és főleg milyen minőségű egy-egy ilyen szövegten.

Szabó Zoltán

A kognitív és szociointerpretációról, valamint a metanoiáról egy fontos könyv kapcsán

[Bencze Lóránt: Mikor miért kinek hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. 1—2. A hét szabad művészet könyvtára. Corvinus Kiadó. Zsámbék, 1996. 463 p.]

Bencze Lóránt huszonegy, részben már másutt is megjelent tanulmányát adja közre kötetében. A szokott módon az elméletet követi a gyakorlati bemutatás. Az első kilenc tanulmány a stílus- és értelmezésemélettel, a további hat a nyelvi és metanyelvi megnyilatkozásokkal, az utolsó

hat pedig a szövegrészletek stílusával és értelmezésével foglalkozik. Bár az egyes tanulmányok születése és mostani megjelenése között akár 5-15 év is eltelt, így együtt elolvasva őket határozott nyelvtudományi, sőt világszemléleti vonalat fedezhetünk fel bennük. De megfigyelhetők az érlelődés (a dialógus) fokozatai, „moduljai” is; az egymásra épülés, az egymásból következőzés.

Ha divatos akarnék lenni, azt írnám: e könyv napjaink nyelvtudományi paradigmaváltásának (ritka) fontos dokumentuma. Ha szerényebb, ahogyan ez a szerzőhöz jobban illik, akkor azt írnám: a kognitív nyelvészet magyarországi alkalmazása, részletesebben: a kognitív és szociointerpretációs nyelvészeti stilisztika körvonalazása, alapozása. (Meghatározó élmény számomra, hogy éppen e könyvvel együtt érkezett Szilágyi N. Sándor *Hogyan teremtsünk világot?* című munkája Kolozsvárról. Egymástól függetlenül, egymásról jórészt nem is tudva nagyon hasonló gondolatokat fejteget a két nyelvész. Szilágyi N. Sándor könyvét később szeretném ismertetni.)

Hogy miért jutott eszembe először a paradigmaváltás szó? Azért, mert — bár közhely, de el kell mondani — a magyarországi nyelvészetben is egyre erőteljesebb elmozdulás történik a nyelvészet kiterjesztésével a **pragmatika** irányába. Megfigyelhető ez a szociolingvisztikában, de a leíró nyelvészet több iskolájában is; és természetesen hosszabb ideje jelen van ez az irányultság az eleve pragmatikai kötöttségű területeken, az antropológiai nyelvészetben, a szövegtanban, a stilisztikában, a retorikában és a hermeneutikában. (Az utóbbi három Bence Lóránt évtizedek óta művelt területeinek számít. Nevéhez fűződik az ELTE Bölcsészettudományi Karán, a Mai Magyar Nyelvi Tanszéken a retorika újraindítása, a hermeneutika bevezetése.) Az utóbbi nyelvészeti területekhez pedig számos más — ugyancsak pragmatikai vonatkozású — tudományág is szorosan kapcsolódik, itt csak a szemiotikára, a kommunikációelméletre vagy a modern irodalomelméletekre hívom fel a figyelmet.

Ezt a szempontváltást részben befolyásolja a mindenkori tudományos divat és működés (Kuhn, Lakatos és David nyomán, 29); de következik más tudományos területek zásutcaiból is. Nemrégiben Pléh Csaba a nyelv **leíró** (reprezentációs) és **cselekvésközpontú** (kommunikációs) felfogásának szükségszerű együttműködésére hívta föl a figyelmet: a „cselekvésközpontú nyelvészlelélet szükségszerű kiegészítőjévé válik a pusztán reprezentációs szimbólumközpontú felfogásnak”, majd ezt tette hozzá: „Észerint tehát a káposzta is jóllakik, de a kecske is megmarad” (Pléh 1995: 168). Bence Lóránt ugyanígy vélekedik, amikor a nyelvi világ vizsgálatában együttesen látja alkalmazhatónak a különféle nyelvtudományi hagyományból (tudásból), így a strukturalista, generatív, szisztematikus és hagyományos nyelvtanokból származó ismeretet. Az antropológiai nyelvészet egyre gyakoribb szerepeltetése — néhány helyen Benczénél is — ugyancsak nem véletlen. (Ahogy nem véletlen a Mai Magyar Nyelvi Tanszék ezirányú programja sem.) A vázolt megközelítés 14 elve, kategóriája, módszere Bence szerint:

1. A vizsgálat tárgya a parole; a langue csak cselekvési lehetőség.
2. Nyelvváltozatok, regiszterek.
3. Kommunikatív nyelvtan szövegstilisztikával kiegészítve.
4. A diszkréció (szöveg/beszéd felbontás) elve.
5. A fokozatosság elve; a beszédcselekvést, viselkedést mint kontinuumot tekinti; de mint kontiguumot vizsgálja. A diszkréció, amely egyetemes kognitív jelenség, megtöri a folyamatosságot.
6. A választás elve (szintagmatikus-paradigmatikus viszonyok, szembenállás, ellentétek).
7. A szerkezet kategóriája.
8. A várhatóság és az elvárások a nyelvi elemek eloszlását (disztribúcióját) illetően.
9. A rendszer elve.
10. A rendszerszervezés elve a kommunikáció létrejöttében, különösen pragmatikai szinten.
11. A hierarchia elve (nyelvi szintek).
12. Deskriptív és preskriptív módszer.
13. Írott és beszélt nyelv megkülönböztetése történeti és szociológiai vonatkozásban is.

14. A szövegtani vizsgálat. (Az európai tudományosságra a görögök óta jellemző alapeljárás és alapkérdés: *Van-e?* — a szöveg mivolta; *Hogyan van, mennyi van belőle?* — a szöveg viselkedése, típusai, szerkezete stb.; *Miért van?* — a szöveg funkciója.) (56—61. — A zárójeles számok mindig Bencze ismertett könyvének lapszámaira utalnak.)

A Pléh Csabától és Bencze Lóránttól idézett gondolatot, illetve felfogást szívesen nevezném el **nyelvtudományi konvergenciaelméletnek**. Általánosabb tudományos paradigmaváltást jelez a kvantitatív vizsgálatokról a kvalitatív (antropológiai, etnográfiai) kutatásokhoz való fordulás (pl. a szociológiában, a tömegkommunikáció-kutatásban is most zajló forradalmi változás ez); de itt sem lenne jó átesni a ló túlsó oldalára — hadd állítsam helyre a Pléh Csaba elferdítette nyelvi konvenciót: a cél az, hogy *a kecske is jóllakjon* (igényesebben: *jóllakjék!*), *a káposzta is megmaradjon*. Tehát az idézett szerzőktől, illetve a magam véleménye szerint is inkább a konvergencia lenne a helyes, nem a „múlt eltörlése”. Mert hogy ez utóbbira is van kellő igyekezet; ahogy az „egyetlen igaz tudományos út” fensőségének gögös hirdetésére is. S itt lehetne szó — a később bővebben kifejtett — **metanoiáról** is (28).

De mi is az a **kognitív és szociointerpretációs nyelvészeti stilsztika** (a továbbiakban: KSZSt.)? Célja: a szöveg- és a világrértelmezés hogyanja (45). Nincsen semmiféle nyelvi norma, amelyhez képest mérícskélünk (a normameghatározások kudarcba fulladtak, és a normavíták partalanok — írja több helyen is), hanem csak meglévő, más szövegekhez viszonyítunk; a stílust a szövegek egymástól való eltérése jelenti, de döntően befolyásolja a megítélést és az értelmezést a **situációs kontextus** (korábban *circumstantiae*), a *ki, kinek, mikor, miért* stb. paraméterei (innen való az először talán talányosnak tűnő könyvcím is, 25). Ide kapcsolódik az **intra-, extra- és intertextualitás** kérdésköre (159). Bencze nem kerüli meg a stílus meghatározásának problémáját; a KSZSt.-nek az Enkvist-, Péter Mihály- és Török Gábor-féle (visszhangtalan) stílusmeghatározás felel meg a legjobban. Nyomukban Bencze így definiál (belátom a definíció bonyolult, de ebből még nem következik a definiálás lehetetlensége, de következik a megváltoztathatósága, meghaladása): „A (nyelvi) stílus olyan viszonylatrendszernek vagy e rendszer fragmentumainak a nyelvhasználó kognitív és szociális hálójától függő felismerése, illetve alkalmazásba vétele, amely a kognitív és társadalmi-történeti situációba ágyazott kontextussal korrelációban lévő nyelvváltozat és több, már ismert, más kognitív és társadalmi-történeti situációba ágyazott kontextussal korrelációban lévő nyelvváltozat között fennáll” (34—5).

Kiterjesztett (extenzionális) stilsztikát képvisel tehát Bencze, amely már nemcsak a nyilvános beszéd (ókor), a szépirodalmi alkotások (19—20. század), hanem mindenfajta szöveg (élőbeszéd, hétköznapi beszéd, média stb.) vizsgálatát jelenti. Az irodalmi stilsztika az egészéből, az eszméből, a nyelvészeti az eszközből indul ki (135). Nem derül ki világosan, hogy hogyan vélekedik a szerző a retorika és stilsztika viszonyáról. Az ókorban még a retorika része volt a stilsztika, a liège-i „leszűkített retorikának” már csak kis része fedi a stilsztikát (134). S föltehető az a kérdés is, hogy hogyan viszonyul ehhez a kiterjesztett stilsztikához a szövegtan. A határok természetesen itt már egészen „légiesek”, s lefogadom, hogy talán nem is annyira lényegesek (csak a felosztott tudományos területek őrizői kiáltanak ilyenkor farkast).

Hogyan kapcsolódik össze a kognitív és a szociointerpretáció? Az adott nyelvi megnyilatkozás és stílus mindig egyedi, ugyanakkor állandó, tipikus összefüggések vannak benne. Az állandó, tipikus a kognitív tényező (a folklórlingvisztikában invariánsnak mondanánk), az egyedi pedig a szociális tényező. A **kognitív interpretáció** Langacker nyomán a mentális folyamatokat figyelembe vevő integrált nyelvtani, szemantikai, stilsztikai, retorikai stb. elemzés. A **kognitív sémák** egyetemlegesek, ezek az ember univerzális világtapasztalatai. (Ez akár az antropológiai nyelvészettel is érintkező terület.) Ilyen egyetemlegesség — a mélyszerkezetben — pl. a szimmetria és az ikonicitás. Az adott megvalósulásban (performanciában) ezek a felszíni szerkezetben situációs kontextushoz (életkor, társadalmi osztály, iskolázottság, műveltség, foglalkozás, jövedelem, tapasztalat, nem, értékítéletek, kultúra, kultúrkör, illetve hiedelmek, népi-nemzetiségi hovatartozás,

vallás-vallásosság, tagság, kötődés, előítélet, egyéni érdeklődés, pillanatnyi lelki diszpozíció, előzetes élmények, várható események stb.) vannak kötve. A szociointerpretáció ezt a gazdag, változatos felszíni szerkezetet tárja fel; a szociointerpretáció a kognitív interpretáció korlátozó kényszerre alatt áll (37).

A KSZSt.-i elemzés szempontjai: inventárium (a nyelvi és nyelven kívüli mozzanatok leltára), preferencia a választásban, gradáció (fokozatok, skálák stb.), kombináció (az egyes kiválasztott elemek egymással való párosítása), sorrend, gyakoriság (frekvencia), eloszlás (disztribúció), visszatérés (rekurrencia), kölcsönösség (korrelativitás), utalások, várhatóság (negentrópia), elvárások, kontextualitás, intertextualitás, extratextualitás, szituáció, funkció, szerkezet (struktúra), rendszer (szisztéma), motiváció, szándék (intenció), minta (rítus, intézményesítés, keret, séma, forgatókönyv, típus, reprezentáns), modalitás, (putatív, avagy vélt) norma (presztízsváltozat), ikonicitás, gazdaságosság (ökonómia), redundancia, explicit-implicit közlés, szövegtípus (műfaj) (132–4).

Az egyetemleges kognitív sémák közül Bencze Lóránt munkássága különösen a **szimmetria** és az **ikonicitás** (azonbélül a **metafora**) egymással nyelvészetileg összekapcsolható témakörére terjed ki. Szimmetrielvek határozzák meg alapvető törekvéseinket, pl. az észlelést, az emlékezetet (89, 163, 164). A nyelv saussure-i önkényesség-felfogásával pedig a nyelvi ikonicitás helyezkedik szembe: „Állandó ellentétes törekvés a nyelvben, hogy a használat során az ikonikus jel önkényesség/konvencionálissá váljék, az önkényes/konvencionális jel pedig ikonikussá/természetessé” (53). Ezt az ikonikussá tételt látja el a metafora. Az ikon — Peirce nyomán — lehet imago, diagram és metafora. A nyelvi ikon kezdetben imago típusú *képszó* (Bencze kifejezése, 166), fejlettebb fokon metafora típusú *szókép*. A képszóban hasonlóság van (pl. hangutánzó szavak), a szóképben másodlagos kapcsolat. A metaforák hozzák létre a többjelentésű szavak jelentéseinek nagy részét (219–20). A metafora jelentőségét mutatja az a becslés, mely szerint egy ember élete során 21 millió metaforát használ (Honeck—Hoffmant idézi a szerző, 166). Antropológiai nyelvészeti vizsgálat is folytatható a metaforákkal. A metaforák ugyanis a köznapi és tudományos gondolkodást is befolyásolják (209, 215). Ez utóbbira többször idézett példa: a tudás társadalmilag jóváhagyott ismeret, sőt hiedelem (*socially justified knowledge, belief* — idézi Davist, 29). Illetve nyelvre vonatkoztatva: „Ahogyan a nyelv adott megvalósulása jórészt konvencionális, társadalmi megegyezésen nyugvó, és ezért esetleges, időhöz van kötve, törekény, változó és változtatható, nem abszolút, nem bizonytalanság és kétség nélküli, hanem csak valószínűségeket hordozó, hasonlóképpen tudományos ismereteink, melyek a nyelvhez vannak kötve, társadalmilag igazolt hiedelmek. Ahogyan a nyelvben *semmi sem tökéletesen állandó, minden szó, minden nyelvtani elem, minden állandósult szókapcsolat, minden hang és kiejtés lassan változó alakzat*” (a dölten szedett rész Sapirtól való fordítás, 29). Mindenki „metaforál”. A metaforákat önkéntelenül használjuk. A szövegben beépített jegyek (skandalum, bukta, csapda, lehetetlenség stb. Órigenész nyomán, 68) vannak, amelyek elárulják, hogy a szöveg metaforikus-e (238).

A szimmetriaviszonyokra és az ikonicitásra bőven hoz magyar nyelvtani példákat a szerző. Csak néhány álljon itt mutatón: a **több** elve (a többletlet kötött vagy félszabad morféma jelöli; a nyomatékositást többlet fejezi ki; az igekötő-ismétlődés ismétlődő vagy tartós cselekvésre utal; a többes szám többletlet jelöl stb.), a **közelebb** elve (a jellemző magyar toldaléksorrend: a képző szorosan kapcsolódik a szótóhoz, a rag már kifelé mutat, a jel köztes szerepben van), illetve további ikonikus jelenségek vannak a hangszimbolikában, a népetimológiában, a kontaminációban, a paranomáziában stb. A nyelvi jelek nem önkényes voltára utaló — szemiotikai, nyelvészeti dolgozatok egyre nagyobb számban jelennek meg (pl. Balázs 1992 — itt már főlhasználva Bencze korábbi gondolatait is; Jankovics, 1995; Fónagy, 1995; Sebeok, 1995). Bencze méltatja Táncsics Mihályt, akit korábban egyszerűen naiv nyelvészkedőnek tekintettek, pedig az ikonikusság megsejtésével a kognitív nyelvtan előfutáraként büszkélkedhetnénk vele (257). Hadd egészítsem ki azzal, hogy az ugyancsak „lenaivozott” Fogarasi János jóval megelőzve másokat ugyancsak zseniális

gondolatokat irt le a nyelvi jel motiváltságával („ikonikusságával”) kapcsolatban. E gondolatokat csak most, a XX. század második felében az amerikai és a nyugat-európai tudományosság fedezi föl újra; mi pedig onnan vesszük át, holott saját nyelvtudományi hagyományunkhoz is fordulhatnánk (bővebben: Péntek 1994: 16; s részben Szilágyi 1991: 663—4).

Ikonszerűség van a szöveg valamennyi szemiotikai szintjén (szintaktika — konnexió, szemantika — kohézió, pragmatika — koherencia) a visszatérésben (rekurrencia). Visszatérés pl. az alakzat (figura) és a szókép (trópus) is; kettejük különbsége éppen szemiotikai alapon ragadható meg: az előbbi elsősorban szintaktikai, az utóbbi szemantikai kérdés, hiszen a **kognitív oszcilláció** segítségével értjük meg őket (156—7). Az egyes alakzatok és szóképek azonban különböző mértékben és arányban szintaktikai, szemantikai, pragmatikai jelenségek (hasonlít ez ahhoz a peirce-i megjegyzéshez, hogy az index — ikon — szimbólum határai nem mindig különböztethetők meg élesen); ezért kizárólagosan nem szabad egyik nyelvi szinthez sem besorolni őket (mint tette Szabó G. Zoltán és Szörényi László a Kis magyar retorikában). A szimmetria kapcsán — ötös szimmetria — a nyelvi szabályok, kategóriák jellemzőit, s pl. a magyar mondatban a mondatrészek közötti „átjárhatóságot” mutatja be szemléletes példákkal (öt-hat, illetve kevesebb mondatrész — 108). Példáival tökéletesen egyet lehet érteni; nincs „hibátlan” nyelvleírás, csak megközelítő. Talán csak annyiban vitakoznék vele, hogy a mondatrészek nem a nyelvfejlődés során különülnek el, hanem mi, a nyelvészek különítjük el így-úgy őket (110—1). A leíró nyelvészetben sok vitát, félreértést kerülhetnének el, ha bevallanánk tudományos módszereink, a leírás korlátait.

A stilisztikai mellett határozott szövegteni vonala is van Bencze Lóránt munkájának. Megkülönbözteti az egyes szemiotikai szinteken megjelenő szövegösszetartó erőket (**konnexió — kohézió — koherencia**), bemutatja a **forikus** (utalásos) elemeket (névelőhasználat, proforma, rekurrencia). A szöveg általános jellemzője a **koreferencia** (kölcönösség) (62—4). A szöveg értelmezési tartományáról mondottak kapcsán szól a hagyományos strukturalista alapú kettősségekről (pl. literális és figuratív értelem), a dekonstrukció parttalan, esetleges felfogásáról (ahány olvasó, annyi értelmezés), valamint az órigenészi hármasságról (szomatikus, pszichikus, pneumatikus) (67—8).

Bencze Lóránt természetesen konkrét szövegvizsgálatokkal mutatja be és igazolja a KSZSt.-t. Kutatja, értelmezi Verseghy Ferenc bibliafordítási elveit. A politikai-társadalmi eufemizmust különösen az elmúlt csaknem fél évszázad jellemző nyelvi példáival mutatja be (túláltalánosítás, üres ige vagy pl. a *hiba*, a *nakája* szavak használata). Az ókori retorika és a jelenkor döbbenetes párhuzamát mutatja Cicero *asiatismus*nak (ázsiaiság) nevezett, szemre tetszetős, negédesen kifinomult, szofisztikus, megtévesztő stílusjegye (pl. 284), amelyet alkalmazhatunk a magyarországi, illetve akár a felvidéki ifjúsági lap stílusára. Ez utóbbi mint árulkodó metanyelv tudósít az újságot körülvevő társadalomról. Több tanulmányban is körüljárja az emlékezéssel kapcsolatos szövegtípust (pl. **appozíciós** szerkezetek, **reformulázás**, szituációs önellenőrzés). Elemzi Dobos László *Sodrásban*, Kosztolányi *Utcapad* című írásait, feltárja az irodalmi szecesszió nyelvi jegyeit, sőt vizsgálja egy 1991-es törvény preambulumát is a KSZSt. módszereivel. Előítéletmentes, tudománytörténeti meghatározottságú, modulszerű megközelítési módja teszi lehetővé, hogy olyan — elsőre talán a stílustól, stilisztikától távol lévő — „kényes” kérdéshez is nagyfokú merészséggel és biztonsággal nyúljon, mint a magyar nyelv szláv és török jövevényszavainak kérdése. Bemutatja az etimológiákkal való — gondatlan, szándékos — manipulációt (következetes csúsztatást), pontosabban ezek lehetséges történelmi-társadalmi okait; vagy talán a „csoport-” és „paradigmakényszerből” fakadó csolátást. Több olyan példája van, amelyet az ötvenes éveket követően már a TESz. is „helyretett”, mások pedig csak várnak a rehabilitációjukra, komoly feladatot jelentve a nyelvtörténészeknek — ha csak a járt paradigmát követik. Ez az első mélyen önkritikus nyelvészeti megközelítésű tanulmány ebben a már sok vitát kavart és még kavarázó kérdésben.

Kritikai észrevételeimet sem hallgathatom el. Egy-két utalást leszámítva Bencze nem tárja elénk a tárgyalt tudományterületek rendszertanát. Elfogadom, hogy interdiszciplináris kapcsolatok-

ról, ráadásul történetileg változó határokról van szó; de éppen didaktikai (az óhajtott modulszerűségi) szempontból szükség lenne a szemiotika — kommunikációelmélet — kiterjesztett nyelvészet (szövegtan — stílusztika — retorika) — belső nyelvészet rendszerének felvázolására. (Szerintem a felsorolásnak megfelelően a nagyobb egység felől haladva a kisebb felé ekképp hierarchizálódik a rendszer; de ezzel vitatkozni is lehet; s erre a szerző nem ad útmutatást.) Az interdiszciplináris kapcsolatokat különösebb rendszerezés nélkül fölsorolja. — Nagy filológiai tájékozottságról árulkodik az alakzatok és a szóképek főbb rendszereit bemutató fejezet. Ám a végeláthatatlan felsorolás ily módon közölve alig követhető, s alig használható. Módszertanilag jobb lett volna kiemelt szempontok szerint válogatni, esetleg áttekintő táblázatokban (ikonikusság!) rendszerezni az óriási anyagot. — Több helyütt visszatér a **médiaretorika**, a médiaoktatás kérdésköre. Nagyon sok fontos, új jellemzőt sorol fel (az információk egyre inkább médiainformációk; csökken az emberek közvetlen tapasztalatszerzése; nagyobb a manipulálás lehetősége; hihetetlen módon terjed az áltudományosság; tudósok már nem mernek nyilatkozni a médiának; a digitális technika megszüntetheti az igaz-hamis közötti ellentétet; a médiauralom ellenszere a médiakezelés, vagyis a médiainformációk relativizálása stb.). A média azonban semmiképpen sem lehet a harmadik hatalmi ág (mert három már van), esetleg csak a negyedik (43), de azzal egyetértek, hogy mindegyik hatalmi ágba beférkőzik, s ez alapvető etikai és szakmai hiba. Kár, hogy a könyvben sok helyen visszatérő médiakérdés mindenütt csak mint negatívum jelenik meg. A „romantikus” vagy „entellektüel” médiaellenesség sehová sem vezet. A médiát lehet, sőt ajánlatos nem szeretni, de van és lesz — s együtt kell vele élni. Hasznunkra kell formálni. Főlösképpen a médiaműfajokat azért bántani, mert az „érdekességét” kívánják tálni. Éppen a saját retorikájuk alapkövetelménye szerint teszik így (pl. kartácshír, blikkfang). A fogyasztók ezt elvárják. Aki vagy ami nem „érdekes”, a hírversenyből kiesik. Szerintem a megoldás a szakmaiság, a felelősségtudat növelésével párhuzamosan a sokszintű társadalmi ellenőrzőrendszerek működtetésében van. Nekünk, a tudomány hétköznapi munkásainak is meg kell tanulnunk a „média kezelését”, nem csak az oktatásügyre tolni ezt a nehéz feladatot. — A könyv alapos gondolatmenete ellenére szembeszökően sok az ismétlés (s ez nem tekintendő hasznos rekurenciának). Még a példák ismétlése is. Alapos szerkesztéssel ez elkerülhető lett volna. (Előre- és hátrautalás ugyan sok van; igaz, „oklevélstílusban”: lásd *fentebb* és *lásd alább*; pedig ha a könyvet az asztalomon olvasom, akkor *fentebb* a számítógémem, *lentebb* a padló, esetleg ölemben a macska van.) — Ugyancsak a szerkesztői-korrektori munkát hiányolom akkor, amikor a viszonylag sok betű-, helyesírási és elválasztási hibát megemlítem. Csak egyet a sok közül: az *illetve* szó előtt következetesen, szinte soha nem szerepel vessző.

A mű nagyon gazdag, különösen amerikai, angol, német és magyar hivatkozásai pontosak. Az eligazodást tárgymutató is segíti. Hiányolom viszont a tanulmányok keletkezését, (ahol van) az első megjelenését közlő bibliográfiai segédletet, jegyzetet. Egy tanulmánykötet esetében ez ropant fontos dokumentum.

Nem egy tanulmány, hanem a huszonegy együtt jelent olyan szemléletet, irányt (paradigmat), amely a megszokott hagyományokhoz való kapcsolódása, újdonsága, frissessége miatt üdvözlendő a magyar nyelvtudományban. Bencze Lóránt írásainak hangvétele határozott, soha nem indulatos, nem indulatkeltő, viszont állásfoglalásra, gondolkodásra és önvizsgálatra (**metanoia!**) készítet. Nem egyszerűen a magyar nyelvről vagy a nyelvről szól, hanem nyelvfilozófiai, világértelmezési kérdéseket is elénk tár (pl. a toleranciáról, másságról, médiaretorikáról is szó esik benne). A naív pozitivistá scientizmussal szemben (27) a „megtérő” (**metanoia** = új tudás, új magatartás), a megtartó hagyományhoz hű, oszcilláló (dialogizáló) tudományos magatartást képviseli. Ebből következik a nyelvészeti munkálkodás céljának, a „hasznosságnak”, az alkalmazhatóságnak a képviselése (oktatás, közművelődés, a nyelv gyógyító ereje), a jelen közéleti nyelvi tényeinek figyelemmel kísérése, a nyelvművelés szerepének tudatosítása, munkájába építése.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1992. Szemiotikai jelenségek a magyar grammatikában. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 3—23.
- Fónagy Iván 1995. Hangszimbolika. In: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszertana*. Osiris—Századvég, Budapest. 56—79.
- Jankovics Marcell 1995. Káár! (Hangszimbolizmus, avagy fonetika és mítosz.) In: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszertana*. Osiris—Századvég, Budapest. 42—55.
- Péntek János 1994. Koreszmék és rögeszmék. In: Szentkatolnai Bálint Gábor. *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 220. Kolozsvár. 13—20.
- Piéh Csaba 1995. A szimbólumfeldolgozó gondolkodásmód és a szimbólumfogalom változatai/változásai. In: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszertana*. Osiris—Századvég, Budapest. 149—71.
- Sebeok, Thomas A. 1995. Egy jel csupán egy jel. (Az „index”-típusú jelek — indexicality.) In: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszertana*. Osiris—Századvég, Budapest. 135—48.
- Szilágyi Ferenc 1991. A hangutánzás és a „hangfestés” a magyar szófejtésben. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 658—64.

Balázs Géza

Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*

(Beszámoló az egri anyanyelv-oktatási napokról)
1996. július 8—11.

1. 1972 óta immár a tizenkettedik alkalommal gyűltek össze általános és középiskolai, valamint a felsőoktatásban részt vevő tanárok 1996-ban — ezúttal negyedszer Egerben — a továbbképzésnek hagyományossá vált konferenciájára. Ennek ezúttal is három intézmény volt a szervezője: a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Anyanyelvápolók Szövetsége és az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, helyszíne pedig a főiskola szellemet és hagyományt őrző épülete.

A tanácskozás címét az időpont sugallta: a magyar honfoglalás ezeregyszázadik évfordulója, valamint az első magyarországi (pannonhalmi) iskola megalapításának ezredik évfordulója. De közrejátszott az a tény is, hogy — megszületvén az új közoktatási törvény — az iskolaszervezet változása is napirendre kerül, az újonnan kinyilvánított oktatási követelmények (amelyeket a Nemzeti alaptanterv tartalmaz) érvényesítése az ezredfordulóig bizonyonnan megtörténik.

Ilyenformán az ünnepi találkozás a történelmi emlékezésen túl — de ezzel együtt — a napjainkban már végbemenő iskolai rendszerváltozás jelen folyamatában felmerülő kérdéseket is érintette. Sajátos újdonsága volt a konferenciának az, hogy ezúttal ötvenöt, határainkon túl működő magyartanár is jelen volt a július 8-ától 11-éig megtartott, megközelítőleg harmadfél száz résztvevős találkozóon.

2. Mind a megjelentek (hallgatók és előadók) létszáma, mind a program dús volta miatt csupán két plenáris ülést irányzott elő a rendezőség: az első napon és az utolsón.

A megnyitó ülésen a házigazda főiskola főigazgató-helyettese, Kaló Ferenc üdvözölte a megjelenteket, hasznos tanácskozást kívánva a konferenciának. Eger város polgármestere, Ringelhahn György annak a reményének adott hangot, hogy a tanácskozás az életünket uraló technikai hatások ellensúlyozására visszavezeti az ifjúságot az olvasás, a könyvszeretet világához. Morvay Sámuel, a Magyarok Világszövetsége megyei szervezetének elnöke a tanácskozást a nemzeti műveltség őrzésének a szellemét bizton őrző és az utódállamokból érkezett résztvevők kézfogásának alkalmaként értékelte.

Az első előadást Benkő Loránd akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke tartotta. Tárnya a két évezredes társadalmi fejlődés és ebben a magyar nyelv honfoglalás kori állapotának tudományos igényű bemutatása volt. A honfoglalók nyelve bizonyos differenciáltsága ellenére is egységes nyelv volt. A megelőző török és az új hazában a szláv nyelvi környezet hatása nem érintette nyelvünk eredeti alkatát (rendszerét). A művelődési hatásokkal járó természetes szókészletli gyarapodást a magyarság beillesztette a maga nyelvének hangzás- és rendszerállapotába, s ezen nem változtatott az sem, hogy később más népek is idetelepültek. A kereszténység — a keleti göröggel szemben — a nyugati latin nyelvű formájában honosodott meg, s ennek nyomán az ősi íráskultúra (a rovásírás) helyett a latin betűs írás vált általánossá a királyi kancellária intézmé-

* A konferencia teljes anyaga megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai c. sorozat 207. számaként.

nyeiben és egyebütt. A latinítással együtt a szellemi életben új műfajok és velük együtt új stílus vált követendővé. A magyarság ezt a latin hatást magához hasonlítva egészséges folyamatban és sikeresen élte meg a középkor folyamán.

A Művelődési és Közoktatási Minisztériumot képviselő Honti Mária államtitkár — mint tanár és tankönyvszerző is — az anyanyelvet szellemi hazának minősítette, és a szociális folyamatok táplálójaként is értékelte, és mint a személyiség elsődleges és evokatív erejét méltatta. A gyermek az első lépésekkel együtt és később a családi, majd a környezeti kollektivitás körülményei között a kommunikációs kapcsolatok nyomán megteszi a kellő lépéseket a kultúra elsajátítására, hogy később a nyelv mint az önművelés eszköze a kultúra hordozójává, identitástudatának táplálójává váljék. Kifejezésre juttatta bizalmát a tanárok, az érlelő és fejlesztő munka elsörendű végzői iránt.

Bánffy György, az Anyanyelvpolók Szövetségének elnöke az anyanyelvet információs tényezőnek és kohéziós erőnek tartva, az igazi nyelvismeretet fegyvernek is minősítette a demokrácia szolgálatában. A szövetségnek a szó becsületéért közreadott kiáltványából is idézve szóvá tette a tanárok óraszámának emelésére vonatkozó rendelkezést, a környezetszennyezésnek a kulturális silányságban rejlő veszélyét és ennek kritikátlan megtűrését. Követelte a médiumok tiszta magyarságú beszédét, hangsúlyozta a kultúrpolitika felelősségét, és emlékeztetett szellemi életünk kiváló-ságainak művelődési koncepcióira.

Délután Raisz Rózsa elnökletével plenáris ülésen Deme László „Anyanyelvi kultúránk jele-ne és jövője” címmel a „nem felelni a nyelvről, hanem használni” elv alapján az anyanyelv érték-hordozó és -átadó hatásáról szolt. Az anyanyelv — a kommunikáció által — egyben a társadalmi tudat letéteményese is, s ezért az iskolára nagy feladatok hárulnak. A technika szélesre nyitja a világot a gyerek számára is, a komputerezáció helyettesíteni kezdi a gondolkodást. A család egyre nehezebben tudván ellátni az utódnevelés feladatait, az iskolára hajlandó hárítani azt, amit nem tud megadni a gyerekeknek. Az iskola pedig az óvodától kezdve az „eltananyagosodás” felé tart ahelyett, hogy a gyerek érzelmi világát gazdagítaná, különféle képességeit, a társas kapcsolatokat és ezekkel együtt az illetet is fejlesztené. A tantárgyak együttműködését az életszerűség jegyében kell megvalósítani, a szakkörökben a szabad érdeklődést kell elősegíteni, középfokon pedig az elemző megértést, az ismeretek alkalmazását tökéletesebb nyelvi feldolgozással kell támogatni.

Jelenits István „Lélek és anyanyelv” címmel ember és nyelv viszonyát taglalta történelmi távlatokban is. Etimológiákkal mutatta ki, hogy a magyar nyelv a kereszténység fogalom- és értékvilágát a maga anyagából hasonította személyes emberi tulajdonává, s tette általánossá például a *lélek* meghonosításával. És tovább: a lelket és a szívet mint a valóság két arcát felfogva teremtette meg a *szívtelen-lelketlen*, a *szívvel-lélekkel* párhuzamokat. Pázmány magyarsága Szent Tamás latinságát tette egy kulturális közösség belső világának gyarapítójává.

Péntek János a kisebbségi nyelvmegtartás problémáját taglalta. A román diszkrimináció a felsőfokú képzésben is érvényesül, a népességszökkenés pedig belülről fenyeget sorvadással. A felnövő nemzedék nyelvi képességei veszélyben vannak (például a helyesírási érzék fokozatosan romlik). Erősíteni kell az anyanyelv presztizsét, a tanulókat jó tankönyvekkel kell ellátni. Az anyanyelvnek elsőbbséget kell adni a művelődés területein, elismertetni, kodifikáltatni kell az érdekelt intézményeket (pl. az Erdélyi Magyar Kulturális Egyesületet).

Mészáros István az ezer évvel ezelőtti Pannonhalmán alapított magyar iskola történetének közismert kutatója teljes hosszszmetben kísérté végig ennek az iskolának a magyar nyelvi művelődésben betöltött szerepét. Az oktatás nyelve kezdettől fogva latin volt ugyan, de minthogy a papok szükségszerűen magyar nyelven térítették a lakosságot, az iskola a magyar nyelvi művelődésnek is jelentős műhelye volt és maradt. A korai népiskoláktól kezdve a reformkori tankönyvek megjelenésé- nek idejéig az egész iskolarendszerben a magyarnyelvűséget csak az 1879-i törvény tette általánossá.

3. A három következő napon három-három szekció párhuzamos ülései zajlottak. Ezek — tematikai szempontból — egy vagy két főtéma köré rendeződtek. Szünetek és viták tagolták a

kiszabott időt. Az elnökök előadásainak időtartama 40, az utána következő előadóké 20 perc volt. Mindösszesen kilencvennél több előadás hangzott el, ezek kézíratait a rendezőség begyűjtötte azzal a szándékkal, hogy kötetben jelenjenek meg.

Mivel ez a beszámoló ésszerű korlátokat kénytelen tiszteletben tartani, nem az időrendet követi, hanem tematikus csoportokba rendezi az előadásokat, előbb — nem fontosságuk amúgy is szubjektív szempontja szerint — egy-egy alapgondolat köré csoportosítja őket, mégpedig annak kidomborításával, hogy az oktatás korszerűsítése számára milyen tárgyi és módszertani segítséget nyújt a számba veendő témacsoport.

4. Elsőnek a történetiség szempontját alapul véve látszik ajánlatosnak áttekintésünket megkezdeni.

Benkő Loránd megnyitó előadása a középkort állította a középpontba, a záró előadás a visszatekintést a megelőző négy évezredre tágitotta. Nyirkos István ugyanis „Rokon népeink és nyelveink eredetének útvesztőiben” címmel kétséget kizáró tényekkel (történeti és összehasonlító adatokkal) erősítette meg nyelvünk uráli rokonságát, elhárítva a délibábos és naiv vagy szakszerűtlen vélekedéseket.

Graf Rezső a múlt század reformkori évtizedeinek magyarságtudatban fogant szellemét idézte meg. Elsősorban az irodalmi (leginkább lírai) alkotások tárgyválasztásában. Számptalan alkotás már címében is sugárzóan tanúskodik amellett, hogy mekkora erővel nyilatkozott meg irodalmunk jeleseinek eltökéltsége a haza gondjainak orvoslására. Kiváló szellemeink, íróink és költőink számos megnyilatkozásának idézésével máig ható tanulságként állította a hallgatóság elé a nagy korszak közgondolkodásának példáit.

A történetiség elve számos más előadásban is érvényesült. — A magyar nyelv tagolódásának történeti aspektusára alapozva tekintette át Kiss Jenő azt, hogy milyen mozgatórugói voltak és vannak a beszélt nyelvi tartomány mozgásainak, átrétegződésének mind a köznyelvben, mind a regionális köznyelvviségben és a társadalmi nyelvváltozatokban (pl. a szak- és sportnyelvben, a szleng területén). A változások mozgatórugói attitűdváltozásokat eredményeznek, s ezeknek közvetlen következményei a nyelvhasználatban következnek be. — Tolcsvai Nagy Gábor a szociolingvisztika történeti aspektusa iskolai érvényesülésének lehetőségeire mutatott rá, hiszen a nyelvközösség fogalmának megvilágítása történeti háttérrel kíván. A nyelvközösséget a társadalom, az állam, a nemzet, a nép kategóriáival összefüggésben, főképp olyan konkrét példákkal lehet megvilágítani, mint a népvándorlás, a honfoglalás, a reformáció, a nyelvújítás vagy a trianoni határmegvonás. — Guttman Miklós annak a tudatosítását tartotta fontosnak, hogy az anyanyelv a nemzeti kultúra hordozója is. Elsősorban a magyar irodalom iskolában is tárgyalt remekei (például a Toldi) kívánják meg a szomagyarázatok révén a művelődéstörténeti háttér felvillantását. — Bachát László a jelenben végbemenő rétegződési folyamat következtében előre látható ezredfordulói állapotot vázolja, a csoportnyelvek és a szaknyelvek viszonylatairól beszélt. — Ami a differenciálódásnak a nyelvi állományban kimutatható következményeit illeti, Raisz Rózsa a szólások állandóságának és változásainak eseteit elemezte. Mint a nemzeti nyelv frazeológiai egységei közül a legjellemzőbbekben és legértékesebbekben a megőrzés és a változás állandóan jelen van. A mai és a korábbi változatok csoportjainak adataival mutatta ki a szövegbeli alakítások nyomán végbement és az irodalom alkotásaiban stílushatást keltő értékes megoldások létrejöttét. — Csige Katalin a mai magyar nyelv szólásainak, közmondásainak használatát világította meg. — Szűts László a legújabb gyűjtések eredményeiről beszámolva a diáknyelv új fejleményeit mutatta be és értékelte. — Máta Mária tanulságos példákából vont le általános következtetéseket a nyelvi változások lefolyásának menetéről: a régi és új alakok együttléséről, versengéséről és ennek kimeneteléről. Eközben érintett stilisztikai vonatkozásokat is.

A grammatika- és a nyelvművelés-történet mint diszciplináris két terület kérdései közül Sebestyén Árpád az 1795-ben keletkezett Debreceni grammatika helytörténeti háttérét elemezte, s a

nyelvtant mint a katolizáló-germanizáló bécsi politika ellenhatásában született művet mutatta be. Méltatta a harc vezetőjének, Domokos Lajos főbírónak érdemeit a magyar nyelvi oktatás bevezetésében (a mű értékeinek és tudományos tévedéseinek említésével). — Éder Zoltán gondos kutatásainak eredményeképpen Sajnovics Jánost, a magyar és a lapp nyelv rokonságának felfedezőjét mint a nyelv művelés harcosát mutatta be: Herder „magyar nyelvhalál” gondolata ellen állást foglalva a nyelv kiművelésének programját sürgette.

Ami pedig a nyelvrokonságnak tankönyveinkben olvasható tárgyalását illeti, B. Szalai Edit megállapította, hogy az elemi fokú tananyagokban kevésbé, a középfokú tantervekben és tankönyvekben a mához közeledve egyre igényesebben szerepelnek az idevágó ismeretek. A tankönyvszerzők között azonban a feltárás mélységében egyenlenség mutatkozik.

A különféle részstúdiumok közül két előadásban is szerepet kapott a névtörténet. — Hoffmann István a személy- és a helynevek változásaival mint a szókincsfejlődés egy nevezetes fajtájával foglalkozott. Az első csoportot általában nagyobb változékonyság jellemzi, s módosulásaiban sajátos jelentőséget kap a névdivat. Visszautalt honfoglalás előtti török (például *Tas*) és ugyanakkor magyar (például *Árpád*) nevek tanúságtételére, majd (az egyházi eredetű nevek megjelenésével) idegen eredetű, zárt rendszerből választott nevek (is) szerepelnek. A családnevek kialakulásában (a 14—16. században) nyelvszociológiai tényezők játszottak közre, teljesen a magyar nyelv szabályai szerint. A helynevek lassabban változtak, bár a lakóhelyi és a természetkörnyezeti hatások nyomán új helynevek is keletkeztek (mégpedig a meglévő névmintákhoz igazodva). Helyneveink az Árpád-korban rohamosan gyarapodtak. — Mai névkultúránkról és névízlésünkről B. Gergely Piroska beszélt, ezek történeti hátterének változásait is érintve. Megállapította, hogy a mai névadás hajlik a nagyon egyéni, különleges (egyes névfajtákban meghökkentő) nevek, továbbá az idegen és presztízisnevek átvétele felé. Általában előnyt élveznek a metaforikus névadás esetei a leírókkal, a jelnevek a szónevekkel szemben. A hagyományörzés és az újítás egyensúlyának irányában volna szükség hatni. — A névtan általános kérdéseiről Fercsik Erzsébet tartott előadást. A lexikológia ágaként számontartott diszciplína (onomasztika) érintkezik a művelődéstörténettel, a földrajzzal, a történelemmel, a gazdaságtörténettel, a szociológiával, a névadási, névvelelési, névhasználati szokásokkal. Leggazdagabb témakörei: a földrajzi és a személynevek, ezek történeti vonatkozásaival együtt. A diákok nagy érdeklődést tanúsítanak a nevek világa iránt; a tanárok és a felnőttek általában keveset tudnak saját nevükről — közli egy felmérés eredményeképpen. Pedig — mint a névtanósok 1981. évi tanácskozása is javasolta — névtani ismeretek birtokában a tanulók mélyebben ismerhetik meg a nyelvet, a nyelvtant és önmagukat.

5. A nyelvi rendszer és állomány témakörében a grammatikáról szóltak az előadások. — Keszler Borbála a mondatelemzés buktatóiról tartott előadásában a többszörösen összetett mondatok elemzési problémáira, a felületes elemzésükből adódó tévedésekre világított rá gazdag szemléltető anyag (többek között egy Mikszáth Kálmán Fekete városából származó, 25 mondategységet tartalmazó mondategész) alapján. Részletesen foglalkozott a közbevetések, az átmeneti típusok, a kihagyásos mondatok stb. kérdésével. — B. Fejes Katalin (mintegy folytatva az elemzés problémáit) a mondat szó szerkezetbokrának elemzésére adott példákat, közelebről a sok problémát adó főnévi alaptagú szerkezetek grammatikai függőségének és tartalmi összefüggésének egyidejű ábrázolásával is. Rámutatott a szintagmabokor építkezésében a sorrendi hely fontosságára; ennek megváltoztatásával ugyanis új tartalmú kapcsolatok hozhatók létre (*négy szép ló — szép négy ló*). — Laczkó Krisztina az általános és középiskolás grammatikaoktatás helyzetét jellemezte a jelenlegi sok tankönyvű világban, részletesen kitérve a tipikus nyelvtanítási hibákra és babonákra az alaktan, a szófajtan és a mondattan területéről. — Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta „Régi és új utak az alárendelő összetett mondatok elemzésében” c. előadásukban felhívták a figyelmet arra, hogy a szakirodalomban megtalálható kételyek ellenére az azonosító mondatok grammatikai és szemantikai kritériumok alapján a legtöbb esetben egyértelműen elemezhetővé válnak. — Az

alaktani elemek témakörében Szikszainé Nagy Irma „Néhány érdekesség a szóképzés világából” címmel a képzési neologizmusok csoportosítása kapcsán példaanyagon mutatta be az elemekből adódó stílushatásokat. — Somogyi Magdolna a toldalékok rendszerének vitás kérdéseit tárta föl. — Berencsi Margit pedig tanulságos példaanyagon bizonyította be az alaktani ismeretek fontosságát a különböző nyelvi szintek tanításakor. — A nyelvi állományról tárgyaló szekcióban Kiss Gábor (úgy is, mint a Tinta Könyvkiadó vezetője) tájékoztatta a hallgatóságot a vezetésével készülő „Magyar szókincstár”-nak, azaz egy új típusú szinonimaszótárnak a koncepciójáról. A művet szerinte majd írók, újságírók, fordítók, tanárok és diákok haszonnal fogják forgatni. Mondandóját számos ügyesen szerkesztett fólia vetítésével szemléltette. — Zimányi Árpád igen tanulságos (főiskolások körében végzett) felmérésről számolt be a szó- és kifejezés-használat helyességének ellenőrzésére. Mai típushibákat tartalmazó mondatokban kellett felismerniük a hibákat, s a kifogásolt részletet helyesbíteniük. A szomorú eredmény komoly figyelmeztetés volt a hallgatóság számára: nagyobb figyelmet kell fordítani a nyelvhelyesség tanítására.

6. A helyesírás témakörében Fábián Pál „A magyar helyesírás sorsfordulói” című előadásának a „Helyesírás-politikai eszmefuttatás” alcímet adta. Ezzel ugyanis a helyesírás-történetünkben hagyományos eseménytörténeti áttekintés helyett azt a tanulságos tényt tárta föl, amely kevésbé nyilvánvaló, hogy tudniillik a helyesírás fejlesztésének irányát nemegyszer — a szó szoros értelmében — politikai erők döntötték el. (Ahogyan ez például az akadémiai meg az iskolai helyesírás emlékezzetes harca idején történt.) — Bozsik Gabriella olyan tulajdonnévtípusok írásmódjával foglalkozott, amelyek nagyobb számban jelennek meg írásgyakorlatunkban. Tájékoztatása jelentős gyakorlati segítséget adott a hallgatóságnak. — Pásztor Emil az egyszerűsítésre, helyesírásunk negyedik elvére irányította a figyelmet. Kimutatta, hogy ennek az elvnek a hatálya valójában sokkal több esetre terjed ki, mint amennyit ebből a szabályzat felsorol: rejtetten ugyanis ez az elv más szabályok mögött is működő tényező. — Laczkó Mária egy gondosan megtervezett okos kísérletről számolt be. Ennek a munkának a során azt vizsgálták, hogy az általános iskolai helyesírás-oktatásban mennyire lehet építeni a szavak elválasztásakor a tanulók szótagolási ügyességére, készségére. Szemléltetéssel kísérte előadását.

7. A szövegtan témakörének előadásai egy szekció teljes munkanapját töltötték ki. Dél előtt Petőfi S. János bevezetője (majd a vita végén összefoglalója) adta meg a tanácskozáshoz a keretet, amelyben a szövegtannak a nyelvészethez, a társtudományokhoz (poétika, verstan, narrativika, dialóguselmélet, retorika, stilisztika, esztétika), továbbá az irodalomtudományhoz való viszonya átfogó értelmezést kapott. Az elhangzott előadások egyazon szöveg (Makay Ida: Mit jelent nekem a nyelv?) más-más szempontú elemzésével arra irányultak, hogy különböző megközelítési szempontokat és olyan mintákat mutassanak be, amelyek eredményesebbé tehetik és megkönnyíthetik a foglalkozást a szövegtan kérdéseivel. — Bencze Lóránt az adott szöveggel kapcsolatos stilisztikai és retorikai kérdéseket elemezte. — Wacha Imre pedig a szöveg különböző megszólaltatásait mutatta be (magnetofonon), s vont le igen tanulságos következtetéseket. — Benkes Zsuzsa bemutatta a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelent „Szövegtani kaleidoszkóp” című kétkötetes munkát, amely a 14—18 éves korú tanulók számára feladatok és gyakorlatok bő választékát nyújtja a kortárs magyar irodalom verses és prózai szövegeiből a szövegtani ismeretek kreatív elsajátításához. — Azt pedig, hogy különböző iskolafokokon milyen jellegű kreatív-produktív gyakorlatokat célszerű kiszemelni, Vass László adta elő.

Ugyanennek a szekciónak délutáni ülésén Békési Imre Arany Jánosnak Madách Imrét üdvözlő beszédéből indult ki, amellyel a Tragédia költőjét akadémiai székfoglalója alkalmából üdvözölte. „A művészet harmóniája nem mindig az optimizmusé is egyszersmind. De én nem találok e pesszimizmust az Ember tragédiájában, mihelyt mint egészét fogom fel.” Lucifer nem akarja elpusztítani Ádámot: „a szeretet szava és isten keze visszarántja az örvény széléről”. Tanulság: csak

a mű teljességének megértése, ismerete az alapja a helyes értelmezésnek és szövegértéknek. — Nagy L. János szerint a szöveg autonóm voltából kiinduló értelmezés, tehát az egésznek a megismerése, hangzó és nem hangzó megjelenése, intertextuális kapcsolatrendszerre adhat alapot az értékelésre, a szövegértésre. Ezt igazolta Weöres Sándor verseinek szövegértelmezésével. — Galgóczy László „A képpé formált gondolat” címmel Pázmány Péternek a barokk írásmű végtelent megragadó, mozgalmasságot és lendületet reprezentáló jellemzőit mutatta be a tudatformálás eredményességének elérése céljából. — Ugyancsak Pázmány művét értékelte Rozgonyiné Molnár Emma, amikor iránymutató nyelvhasználatáról szólva tudatos stilisztikusként, tudatos íróként mutatta be, és nagyerejű prédikációit az élő és az írott beszéd kontaminációs megjelenéseként értékelte. — Bácsi János „A szószemantika tanításának néhány lehetősége a Toldi kapcsán” című előadásában a szókincsfejlesztés lehetőségeinek lélektani háttérhatásait hangsúlyozta.

A szövegtani ismeretek alkalmazására minden évben az OKTV pályamunkái adnak alkalmat. E tekintetben a tanulók mind szerkesztésbeli, mind szövegalkotási képességeikről kevésbé kielégítő képet nyújtanak. Fogalmazásaikban sokszor igénytelen szóhasználat állapítható meg. Forrásaik tartalmát nemegyszer megemésztenélül aknázzák ki. Nyelvhasználati, fogalmazási (mondatalkötési) hibáik számának jó része gondosabb tanári vezetéssel jelentősen csökkenne.

8. Az irodalom művészi szövegeinek nyelvi elemzéséről több előadás szólt. Gáspári László a nyelvi sűrítettség mibenlétét vizsgálta Pilinszky János költészetében. A szövegteleltettség annak a költői eljárásnak az eredménye, hogy Pilinszky a poétikai relevancia érdekében a nyelvtani elemek és kapcsolataik csökkentésével a lehető legnagyobb mértékben fokozza a befelé mélyülő sűrítettséget, és ezzel a szöveg szemantikai megterheltségét is hatásosan növeli. — Heltainé Nagy Erzsébet egy Sinka István-vers, a Simon Virág című ballada mikroelemzésével Sinka költészetének makrovilágát mutatta be, kitekintve a téma népnyelvi és történeti jellemzőire. Két lírai(bb) költeménye tükrében (Végy karjaidba, idő! és Szalontán egy ajtó muzsikál) pedig a modern ember szorongásaira, magányérzéseire és békesség utáni vágyakozására fogalmazott meg sinkai válaszokat a mára már „klasszikussá aszúsodott” költő egyetemességének jeléül. — Fehér Erzsébet a hasonlat és versszerkezet összefüggéseit vizsgálta a harmincas évek lírájában. Stílustörténeti előfeltevésekből kiindulva a hasonlatok kompozíciós funkcióját mint a korszak formaelvként funkcionáló szemléletformáit mutatta be. A hasonlat a dolgok közötti összefüggések ellentmondásait egyidejűleg képes kifejezni. Erre mutatott be példákat Babits, Szabó Lőrinc és József Attila verseiből: a körszerű zárt, az ellentétes-allegorikus és a szeriális kompozícióra. — Lőrincz Julianna Babits Mihály Szerenád című versét elemezte mint példát a vers képi szintjeinek nyelvi szerkesztettségére. A funkcionális stilisztika módszerét alkalmazta, nem hanyagolva el egyéb nyelvi-stilisztikai szépségeket sem. — Porkoláb Judit és Boda I. Károly „Egy példa az interaktív számítógépes verselemzésre” című előadásban Radnóti Miklós Ó fény, ragyogás, napszemű reggel! című versének hipertext módszerrel történt elemzését mutatták be. (Ezt a módszert az jellemzi, hogy a versszöveg elemeinek teljességét deríti fel a költői műben, azaz konkordanciák segítségével.) — Cs. Jónás Erzsébet Spiró György drámarészletein mutatta be a modern drámai stílusban közvetített szerzői világlátást. A szöveganyag elemzése nyomán azt állapította meg, hogyan válik a mindennapi élet spontán és gondozatlan, ezért norma alatti nyelvhasználata a műalkotás indokoltan szerves eszközévé. — Molnár Ildikó „Szöveg, hangzás, látvány” című előadása szerint a közlemény egyharmada verbális, kétharmada pedig nonverbális jelzés. Ez utóbbi részben vokális, részben vizuális csatornán keresztül jut el a hallgatóhoz. Egy mesemondó verseny tanulságaképpen nagyobb figyelem fordítandó a nonverbalitás kommunikáció kívánalmaira. Ezt erősítették meg a bemutatott videofelvételek is. — Tatay Éva előadóművészként és oktatóként Babits Mihály Esti kérdés című versének elemzésével mutatta be a „beszédmesterségnek” nevezett munkamódszert. Ezzel hozza összhangba a beszédtechnikát, a szövegtani kutatások eredményeit és a művészi intuíción alapuló előadásmódot. Versmondásával tette hitelessé céltudatos elvi törekvéseit. — És az iskolában? Eöry Vilma

szerint a gimnáziumi anyanyelvi órákon ajánlatos tekintetbe venni a szaktudományi hátteret, a kommunikációelméleti látószög érvényesítését a szelekcióban és strukturálásban. Így a tananyag egységes és viszonylag következetes módon elrendezhető, és maximalizmustól mentesen tanítható lesz.

9. Beszédkultúra, fogalmazás. — H. Varga Gyula a tanári beszéd kommunikációs sajátosságairól szól. Jellemezte azt a sajátos beszédhelyzetet, amelyben szerepét a tanár betölti, és felhívta a figyelmet azokra a hibákra, amelyek a szükséges pedagógiai hatást gátolják. — Pásztor Bertalan az általános iskolások dolgozatainak vizsgálatából arra a következtetésre jutott, hogy a tanulók sokszor nem igazodnak a címben megadott témához, műfajt tévesztenek, szövegekben nem alkalmazkák eléggé sem a nyelvtani szabályokat, sem a szövegalkotás szabályait. — Lengyel Klára a kiskolások tankönyveinek nyelvi szerkesztettségéről szólva a tankönyvszerzők felelősségére figyelmeztetett: ismerik-e a gyerekek nyelvi alkotóképességét; mit tesznek azért, hogy kellő terjedelemben írjanak a témáról, és meghaladják a 4-5 szavas, rövid mondatok terjedelmét, hogy írásaikban megvalósítsák a kívánatos szerkezeti mélységet, a mondatok között pedig a szükséges kapcsolatot. Követelte — mint ahogyan a vitában is elhangzott —, hogy a kiadók ne tekintsenek el a kéziratok nyelvi lektorálásától.

10. Iskolafokok sajátos nevelési gondjai, módszerei. A kiskolások anyanyelvi nevelésének problémáival egy teljes szekcióülés foglalkozott. A 6-9 évesek életre szóló útravalót kaphatnak nyelvi műveltségük megalapozására. — Hangay Zoltán előadásában a Nemzeti alaptantervnek a közeljövőben várható bevezetésére készülődő tanítóság számára összegezte a helyi tantervek készítésének feladatait. A hazai hagyományokban gyökerező, a tömegtanításra alkalmas programok alkotását javasolta, amelyekben a nevelés vezető szándéka érvényesül. Az olvasás kerüljön a középpontba, mert ezt csak nyelvi tudatossággal lehet igazán elsajátítani. — Kernya Róza a tanítói attitűd és módszertani kultúra szempontjából közelített a problémához. Az elbizonytalanító elmúlt korszak után a megoldandó feladatokhoz való tudatos közeledést tartotta szükségesnek. — Hernádiné Hámorszky Zsuzsanna három évtizedes tanítói tapasztalatai alapján alkotta meg a helyes ejtésre alapozott elemző-összetevő olvasástanításra szolgáló, ABC-ház című, az előkészítő időszakra készült könyvét, amely a nyomtatott nagybetűkkel kezdi a tanítást. Visszahozza az összeolvasás technikai gyakorlatait, ezeket a szótagolás mértéktartó felhasználásával is alátámasztotta. — Kálmánné Bors Irén az új módszertan egyik szerzőjeként az értő olvasás különféle eljárásait aknáztta ki a szóértéstől a szövegértésig terjedő folyamat érvényesítése jegyében az olvasás linearitásának és a jelentés egészéből való megragadásának kettősségével. — Albertné Herbst Mária a kiskolások kommunikációs készségének fejlesztéséről tartott előadásában ennek helyét taglalta az anyanyelvi nevelés folyamatában. A dialógusok tanítása közben (elsősorban a kérdés-választ elemzés) a kérdés mondat formáját és kommunikációs funkcióit részletezte. — Bocsák Istvánné a felolvasás tanításának módszerét ismertette és propagálva hiánypótló eljárásokat javasolt.

Az iskolafokoknak a kiskolásokra épülő rendjében az eddig ismertett előadások több tekintetben szóltak a többi iskolafok nyelvpedagógiai problémáiról is. Két olyan előadásról szól a beszámoló, amelyek közül az egyik a szakmunkástanulók iskoláját érintette, a másik általános vonatkozású volt. — Az első Bíró Ferencnek a szakmunkástanulók nyelvi műveltségét egy viszonylatban érintette: megszólításformáikat tárgyalta. A Bornemissza Gergely Szakképzési Intézet tíz osztályának 253 tanulója választotta ki, és tárta föl szokásaikat kérdőíves gyűjtés alapján. A tanulók jobb megismerésére, neveltségi szintjük megállapítására, az osztálytársaikhoz fűződő viszonyuk és társas kapcsolataik feltárására, valamint a nevelők teendőinek pontosítására a megszólításformák vizsgálata tanulságos eredményekkel járt. Az előadó közelebről a személyneveket elemezte részletesebben mint olyan nyelven kívüli tényezőket, amelyek a tanulók csoporttársi viszonyait tükrözik. — Szende Aladár olyan, minden iskolafajra és -fokra alkalmazható módszer-

tani felfogásról szól, amelynek gyakorlata emotív hatások elérésére irányul, s a nyelv érzelmkifejező funkcióját aknázza ki. A mentálhigiéné beszédnevelő értékét propagáló előadás metaforikus címe: „Nyelvtanórák az »érzelmek iskolájában«”.

11. A magyar nyelv határokon túli tanításának állapotáról, helyzetéről és törekvéseiről Péntek János már említett elemzésén kívül részletező beszámolót kaptunk Fóris-Ferenczi Ritának „A romániai oktatási reform csapdái” című előadásában. Az oktatásirányítás ugyanis a szakmaiságon kívül a kisebbségpolitikába is beleszól. A rendszerváltozást követő új törvény demokratikus oktatást és pluralizmuson alapuló nevelést ígér ugyan, de ez az alapelv elködösödik a tanügyi törvény további cikkelyeiben, s ezért a pedagógiai szabadság tere leszűkül, a nyilvánosságot titokzatosság ködösíti, a szakbizottságokat a minisztérium irányítja, s ez hagyja jóvá a tantárgyi programokat és tankönyveket. Nem érkezik válasz az RMDSZ javaslataira, a túlirányított rendszerben alternatívák sem szülehetnek. Négy magyar ábécéskönyv jóváhagyását várják az iskolák. Kétséggé teszi a magyaroktatás eredményességét az is, hogy a magyar gyerekek heti négy órával többet kénytelenek eltölteni az iskolában a többieknél. — Tapodi Zsuzsa „Anyanyelvápolás Erdélyben” címmel taglalta a sikeres munka akadályait: sorvad a hagyományos kétnyelvűség, hetvenöt éve tart a magyar nyelv módszeres visszaszorítása, az anyanyelv használata fokozatosan visszaszorult a család körébe, román nyelvhasználati jelenségek rontják a tiszta magyar beszédet, amely az életnek nem minden területén használható. Az iskola pedig alig nyújthat többet az írás-olvasás elsajátításánál; a tanárok jelentős hányada román nyelven végezte egyetemi tanulmányait. Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége sikeres alkalmakat szervez, pályázatokat hirdet. „Anyanyelvünk romlását csak fékezni tudjuk” — fejeződik be az előadás. — Szlovéniában Lendván, a muravidéki lakosság központjában magyar nyelvű oktatás is folyik. Erről Bokor József mondta el gondolatait. Bár az állam is támogatja a magyar nyelvű oktatást, demográfiai és társadalmi okokból kétséges e lehetőség történelmi távlatú érvényesülése. — Szende Virág e témából biztató hírt hozott „A lendvai kétnyelvű iskola példája” című előadásában. A példa ugyanis európai viszonylatban is az, hogy a többség megtanulja a kisebbség nyelvét, mégpedig tantervileg kötelező óraszámában. Mint tankönyvszerző (kartársaival együtt) arról a tankönyvsorozatról számolt be, amelynek harmadik köteté készül a Kodolányi János Intézetben az általános iskola 5. osztálya számára. (Előzmények: „Csön, csön gyűrű” és a „Kerek percc” című, a 3., illetve 4. osztály számára készült kötetek.) A tankönyvek kettős honismereti anyagot tartalmaznak (irodalmat, földrajzi és történelmi tárgyú szövegeket) két nemzetiségű szereposztásban egymás országainak megismerésére, kapcsolatok teremtésére és ápolására. Levezetés, határon túli kirándulások, ünnepi alkalmak felidézése a tanév rendjében, a családi élet eseményei, játékok és népdalok vidámító társas alkalmakat írnak le. Így tanulnak a szlovén gyerekek magyarul, a magyarok pedig szlovénül az általános iskolában. A gimnáziumban pedig a mi középiskolai nyelvi tankönyvünket használják.

12. A nyelvművelő mozgalmak, versenyek szekcióülésén Maróti István a „napok” rendező intézményei egyikének, az Anyanyelvápolók Szövetségének tevékenységét ismertette. Az emberközpontú civil társulás 1989-ben, a Z. Szabó László vezette beszéd- és magatartáskultúra-bizottság (munkaközösség) továbbalakításával jött létre, célja nyelvünk ápolása és védelme. Másfélezernél több tagja mintegy harminc megyei, városi szervezetben fejti ki működését előadások, konferenciák, táborok szervezésével, pályázatok kiírásával nyelvi lelkiismeretünk (Kosztolányi Dezső szava) ébrentartása érdekében. Kapcsolatot tart fenn más kulturális szervezetekkel, és kiadja az Édes Anyanyelvünk című, nyelvünk életét figyelő, őrző lapot. Ez tanulmányokat, glosszákat, helyesírási tanácsokat, könyvismertetéseket, pályázatokat, rejtvényeket közöl, valamint híradásokat a határon inneni és túli eseményekről. Legutóbbi száma kiáltványt közölt a magyar szó védelmére (ennek élénk visszhangja volt). A szövetség munkacsoportjai egy-egy szakmai területen fejtik ki tevékenységüket. Kiadói tervei is vannak (megjelentette a Graf Rezső szerkesztette, a magyar

nyelvről száz verset tartalmazó, „Koszorú” című gyűjteményt). — A szövetség ifjúsági tagozatának vezetője, Kerekes Barnabás két alkalommal ismertette ennek programját, illetőleg tevékenységét. Mint táborok rendezője mozgalmi munkát fejt ki, s mint tanár a saját (szakképző) iskolájában az egész ifjúságot mozgósította: diáklap, rendezvények, ünnepélyek, plakátok stb. jelzik a mozgalom életerejét.

13. A konferencián tankönyvek bemutatására, ismertetésére is sor került Bozsik Rozália és Takács Edit elnökletével. Mivel nemcsak itt, hanem az előadásokban is szó esett a kiadványokról, ezeket is a jelen fejezet tárgyalja, mégpedig az iskolafokok rendjében, a kiadók feltüntetésével.

A kisiskolások számára a MOZAIK kiadó Galgóczy Lászlóné négykötetes (1—4. osztályok számára készült) Anyanyelvi gyakorlókönyveit jelentette meg és Hámorszky Zsuzsanna „Beszéd, olvasás, írás” című 1. osztályos tankönyvét. A Nemzeti Tankönyvkiadó a Hegedűs—Katonáné alkotta „Anyanyelvi gondolkodó” című tankönyvcsaládot a 4. osztályosok számára adta ki. — A felsőbb osztályok számára a Calibra Kiadó Jobbágyiné András Katalinnak a hatosztályos középiskola számára készült sorozatát adja ki; a tizenöt éveseknek Gaál Edit „Nyelvről, anyanyelvről” című általános nyelvi ismereteket, nyelvtörténetet, nyelvrokonságot tárgyaló kötetét, a 16 éveseknek ugyancsak e szerző azonos című (közelebbiről: a nyelvi szinteket tárgyaló) kötetét; Kézdi Éva és társai „Lépcsők” című kommunikációs gyakorló könyvét, Tóth Tibornak pedig középiskolai feladatgyűjteményét. — A szakképző iskolák I—III. osztálya számára a Nemzeti Tankönyvkiadó kiadta Szabó Kálmán „Anyanyelvem: magyar” című könyvét. Ezzel a szerző — mint mondta — azt akarja elérni, hogy „minden tanuló... birtokába juthasson annak az anyanyelvi műveltségnek, amellyel minden magyar állampolgárnak rendelkeznie kell(ene)”. Már a NAT követelményeihez igazodva — 10-16 évesek számára készültek a Magassy László—Magassyné Molnár Katalin szerezte fogalmazástani és gyakorlókönyvek (ezekhez tanári útmutató is rendelkezésére áll az iskoláknak). — Két újabb kötet jelent meg Szende Aladár középiskolai tankönyvéhez háttéranyagként, egyetemi kézikönyvül is: Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat, valamint Szathmári István: Hol tart ma a stilisztika? Ugyancsak segédkönyvként látott napvilágot Antalné Szabó Ágnes „Hogyan írjam?” című könyve és Benkes Zsuzsa—Petőfi S. János „Szövegtani kaleidoszkóp” című, kétkötetes segédlete a középiskola tanárai számára. Az egyetemre készítheti elő a középiskolásokat Vörös Ferencnek „Írány az egyetem! Legyen biztos helyesírásunk!” című kötete.

Egy új egyetemi tankönyvről is be kell számolni (ugyancsak a Nemzeti Tankönyvkiadó kiadványáról): Bolla Kálmánnak „Magyar fonetikai atlasz — A szegmentális hangszerkezet elemei” című kötetéről. (Erről maga a szerző beszélt előadásában.) Alapvető szakmunka ez a magyar hangtan megújulása jegyében. A nyelv három fő alkotórésze közül — szemantika, grammatika és fonetika-fonológia — az utóbbi a mű tárgya, lévén a fonetika az artikuláción kívül az akusztikus, a percepciós, az auditórius, sőt a kortikális (agyi) szakismeretek tudománya is. Magában foglalja a beszédészöveg teljes hangalakját és hangtestét érintő kérdéseket nemcsak empirikus formában, hanem funkcionálisan is. Megnőtt az érdeklődés a hangszközők érzelmkifejező funkciója iránt, azaz tudományággá fejlődött a fonostilisztika. A vizsgálatok gépi lehetőségeinek bővülése sok probléma alaposabb vizsgálatát teszi lehetővé, s ennek nyomán a jelölésmódban, a beszédszervekben és -mechanizmusokban, a hangképzésben lezajló folyamatokban, az artikulációban eddig nem ismert részletek tárultak föl a hangképzési jegyekben (ami a beszédhangok rendszerezését is differenciáltabbá teszi és hangzási jellemzőiket a beszéd folyamat akusztikájában, mélyebb bepillantást engednek a beszédhangok mikroszerkezetébe és percepciós értékelésébe). A fonológiát a hanginformációs képességének (jelzésének) szakterületeként értelmezve tárgyalja a fonémakontrasztokat, -oppozíciókat, -változatokat és a korrelatív fonéma párokat. A kötet ábrákkal, táblázatokkal, fotoröntgenfelvételekkel válik nemcsak korszerű összefoglaló és továbbfejlesztő munkává, hanem gazdagon szemléltető könyvvé is.

Főiskolai oktatók számára készült Fekete László „Beszédművelési gyakorlatok és irányításuk” című segédlete a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola kiadásában. — Kerekes Barnabás pedig bemutatta a Szakács Bélával együtt szerkesztett „Szöveggyűjtemény és útmutató a középfokú iskolák Kazinczy-versenyéhez” című, az Argumentum Kiadónál megjelent könyvét. Hetvenhat szöveget kínál a felkészítő tanároknak gyakorlás céljából.

14. Összefoglalva. Tematikus gazdagságával (néhány esetben zsúfoltságával) a konferencia egyrészt zavarba ejtette a hallgatóságot a szekcióválasztás eseteiben, másrészt azonban — éppen ezért — a hallgatók igényeinek és érdeklődési körének személy szerint megadta a választás lehetőségét. A pontosan megadott időkeretek és a megszabott szünetek lehetővé tették a „vándorlást” egyik teremből a másikba. (Jellemző kívánság hangzott el: nagyobb termeket kell kijelölni, hogy minden érdeklődőt fogadni lehessen.)

Tartalmában és rendezésében egyaránt elérte célját a tanácskozás, bár az iskolafokok rendjében ezúttal sem kapott megfelelő megvilágítást a szakképző és a szakközépiskola problémája. Ennek oka az is, hogy az iskolaszervezet átalakulása köszönt ránk, és — bár van némi képünk a Nemzeti alaptanterv követelményeiről — a tizenhat életévig terjedő tankötelezettség, az iskolaváltás várható lehetőségei, a nevelők feladatainak és egzisztenciális sorsának bizonytalansága (megterhelése) stb. némiképp megülték a konferencia hangulatát. Ennek ellenére sem az előadók, sem a hallgatók elsősorban nem a várható változásokra állítottak be, hanem az anyanyelvi nevelés időtálló feladataira. Ebben kaptak tudományos igényű útravalót.

Mindezeket végiggondolván, a befejező ülés — Fábian Pál elnöklétével és javaslatával — meghallgatva a rögtönzött összefoglalást, úgy határozott, hogy a „napokat” folytatni kell. Ebben a „határozatban” motiváló tényezőként nagy szerepet játszott a főiskola és a város példás vendégszeretete.

Szende Aladár

Szemle

Bencédi József: Sajtónyelv (Ismerteti: <i>Fábián Pál</i>)	229
B. Lőrinczy Éva: Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Publicisztikák és más effélék. (Ismerteti: <i>Szathmári István</i>)	231
Jürgen Scharnhorst (kiad.): Sprachsituation und Sprachkultur im internationalen Vergleich. Aktuelle Sprachprobleme in Europa (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	234
Gondolatok Balázs Géza két szövegtani munkájáról (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	235
A kognitív és szociointerpretációról, valamint a metanoiáról egy fontos könyv kapcsán (<i>Balázs Géza</i>)	238
A Nyelvőr hírei	
<i>Szende Aladár</i> : Anyanyelv és iskola az ezredfordulón	245

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.

Felelős vezető: Roznai Zoltán.

Ára: 150,- Ft

Előfizetés egy évre: 600,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának. Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fodor István: Nyelvújítás régen és ma — Európában és a harmadik világban

Fábián Pál: Az elviselhetőség határai a rádióban az idegen szavak használatában

Bañcerowski Janusz: A rejtett axiológikus információk dekódolásáról

Balázs Géza: A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése

Minya Károly: Az elvonással keletkezett összetett ige, mint neologizmus

Hoffmann Ottó: Szóalkotási módok 10-14 évesek ifjúsági nyelvében. II. rész

Laczkó Mária: Szótagolás és helyesírás

Tátrai Szilárd: Az elbeszélés határai. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél

Orosz László: Katona József dramaturgiai írásainak stílusa

Máté Jakab: Új szempontok és távlatok a stílus- és a stílisztikai kutatásokban

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Fodor István: Nyelvújítás régen és ma — Európában és a harmadik világban</i>	257
<i>Fábián Pál: Az elviselhetőség határai a rádióban az idegen szavak használatában</i>	265
<i>Bañcerowski Janusz: A rejtett axiológikus információk dekódolásáról</i>	270
<i>Balázs Géza: A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése</i>	274
<i>Minya Károly: Az elvonással keletkezett összetett íge, mint neologizmus</i>	283
Anyanyelv és iskola	
<i>Hoffmann Ottó: Szóalkotási módok 10-14 évesek ifjúsági nyelvében. II. rész</i>	290
<i>Laczkó Mária: Szótagolás és helyesírás</i>	309
Íróink nyelve	
<i>Tátrai Szilárd: Az elbeszélés határai. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél</i>	325
<i>Orosz László: Katona József dramaturgiai írásainak stílusa</i>	339
A nyelvtudomány műhelyéből	
<i>Máté Jakab: Új szempontok és távlatok a stílus- és a stilisztikai kutatásokban</i>	343

F 8298/98

MAGYAR NYELVŐR

121. ÉVF.

*

1997. JÚLIUS—SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Nyelvújítás régen és ma — Európában és a harmadik világban*

Előadásom címe nem utal a mi mai nyelvi gondjainkra, de szeretnék majd rá kitérni. A mondanivalómban elhangzó tények és belőlük levont következtetésem jó része nem új, hiszen már megjelent a Language Reform — History and Future című hatkötetes antológiában, amelyet Claude Hagège-vel együtt szerkesztettünk 1983 és 1994 között (Hamburg, Helmut Buske Verlag). Ebben mintegy 140 nyelv, illetve nyelvújítás történetét írták le szaknyelvészek, a magyar nyelvújítás történetét én vázoltam angol nyelven. Ezt a sorozatot nálunk kevesen ismerik, magántulajdonban tudtommal nincs meg, hiszen egy-egy kötet ára borsos, 240 márka, ellenben megvan a Széchényi Könyvtárban és első két kötete a Nyelvtudományi Intézet könyvtárában.

Most persze nem ismertetem a kötetek tartalmát, adataikat csak következtetésem alátámasztására idézem, de három témáról szeretnék bővebben beszélni: 1. Európában a XVIII. század végétől a XX. század elejéig végbement nyelvújításoknak a harmadik világban néhány évtizede elkezdődött és ma sem befejezett hasonló mozgalmainak összehasonlításáról; 2. a purizmusnak a nyelvújítással való szoros kapcsolatáról; 3. ezzel összefüggésben az elemezhető (világos, transparent) és nem elemezhető (homályos, opaque) szókincsről, hogy Stephen Ullmann felosztásához csatlakozzam.

Mint tudjuk, a nyelvújításoknak többféle célja lehet: az irodalmi norma megteremtése a nyelvjárási változatok kiválasztásával; az írástípus kijelölése és alkalmazása, illetőleg a helyesírás szabályozása; valamint a szókincs fejlesztése. A továbbiakban elsősorban ez utóbbi kérdéssel foglalkozom.

Ami az első témát illeti, hangsúlyoznom kell, hogy nyelvújítás (vagy ahogy más nyelvekben hívják: nyelvreform) nemcsak nyelvünkben ment végbe, hanem más európai nyelvekben is, ideértve a törököt, amelyet már nemcsak földrajzi tekintetben tartunk európainak, habár népe — akárcsak nyelvújítása terén — a legkésőbb csatlakozott nem minden ingadozás nélkül az európai népek közösségéhez. De az európai nyelvi reformmozgalmak közt különbséget kell tenni a közép- és kelet-európai nyelvújítások, valamint a nyugati és észak-európai nyel-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997. április 29-i felolvasóülésén.

vek reformjai között. Az előbbiek közé tartozik a magyar, cseh, szlovák, szerb és horvát, szlovén, bolgár, román, finn, észt, lett, litván, török stb. reform. Ide számítnak továbbá a földrajzilag Nyugat-Európában honos kisebb lélekszámú nyelvek reformjai, mint a baszké, a kataláné, a rétorománé, a färoerié, a frízé, a veszélyeztetett kelta nyelveké (ír, skót, walesi, cornwalli, breton), azonkívül a legkelebre, sőt Európán túl is beszélt nyelveké, amelyeket Moszkvából mint központból irányítottak az 1920-as évektől a II. világháború kitöréséig, amidőn sok, addig nem írott nyelvnek teremtettek írást, kezdetben latin, az 1930-as években cirill betűkkel. A reformokat a társadalmi, politikai és kulturális elmaradottság megszüntetésének igénye váltotta ki, és viszonylag rövid idő alatt a széles tömegek számára hozzáférhető irodalmi, sőt az első csoport nyelveit modern tudományos szintűre művelték ki. Velük ellentétben a nyugat- és észak-európai nyelvek, mint az angol, a francia, a spanyol, a portugál, a német, a holland, a dán és a svéd, népeik viszonylag kiegyensúlyozottabb történetének és társadalmi-gazdasági helyzetének megfelelően fokozatosan, organikusabban fejlődtek. E nyelvekben szintén voltak reformkezdeményezések, de intenzitásuk csekélyebb méretű volt, nagyobb arányú változtatásokra nem volt szükség, az ilyen jellegű törekvések elszigeteltek voltak, és nem vezettek sikerre. A legkevésbé az angol nyelv történetében fordult elő irányított beavatkozás. Az 1662-ben megalakult tudományos akadémia, a Royal Society, amelynek tagjai közé az író John Dryen és Daniel Defoe, a fizikus Isaac Newton és mások tartoztak, külön nyelvművelő bizottságot létesített, amely azonban három vagy négy összejövetel után feloszlott. 1712-ben Jonathan Swift, a Gulliver írója, akihez később a szótárszerkesztő Samuel Johnson csatlakozott, javaslatot tett az angol nyelv „megjavítására”, minthogy az szerinte tele van barbarizmusokkal, többek közt a szórövidítéseket értve rajta, és egyre romlik. Ám ennek a kezdeményezésnek sem lett hatása, de azért az angol nyelv szerves fejlődése után felöltötte a mai, rossznak nem mondható formáját. A francia nyelv a firenzei akadémia (Accademia della Crusca) mintájára alapított Académie française szótárai, a francia írók és nyelvművelők, mint Claude Favre de Vaugelas (1585—1650), Joachim Du Bellay (*Défense et illustration de la langue française*, 1549), a Pléiade-kör stb. tevékenysége nyomán fokozatosan elérte modern formáját a XIX. századig.

Persze a kétféle reformtevékenység között nincs éles határ. A spanyol nyelvben például négy reformkorszakot szoktak megkülönböztetni. Az első X. Bölcs Alfonz király (Alfonso el Sabio) reformja volt a XIII. században: a spanyollal váltotta fel a latin írásbeliséget, műveiben stilisztikai normáknak vetette meg az alapját.

De a nyugat- és észak-európai reformok voltaképp csak a helyesírás, a népnyelvi és irodalmi változatok közti normalizálás és egyéb stilisztikai szabályozás keretén belül maradtak, a szókincs gazdagítására általában nem vagy csak kevésbé terjedtek ki. Nagyarányú szógyártásra nem volt szükség e nyelvekben, bár persze a technikai és tudományos terminológia kialakításán és rendezésén legalább a XVIII. század óta tudatosan fáradoznak a szakemberek és tudósok, és a legtöbb országban külön intézmények, bizottságok foglalkoznak vele. A frankofon országokban francia kezdeményezésre a hetvenes évek óta intézménye-

sen fogják össze e tevékenységet (planification linguistique et terminologique), nem utolsósorban a műszaki és tudományos nyelvet érő angol hatás ellensúlyozására.

Érdekes, hogy a kelet-európai nyelvek közül a lengyelben nem volt irányított, intenzív nyelvújítás, ti. a nyelv szervesen fejlődött íróinak, költőinek folyamatos működése folytán, amely nem szűnt meg, és a nemzeti egység éltetője volt az ország függetlenségének elvesztése és három részre szakítása alatt is az önálló államiság megalakításáig (1918). Szókincs bővítésre azért a lengyelnek is szüksége volt, de literátorai, mint pl. Stefan Żeromski (1864—1925) szépirodalmi és egyéb alkotásaik szövegében gondoskodtak a lexikális újításokról.

A nyugat-európai nyelvek fejlődéséhez hasonló számos ázsiai nagy irodalmi nyelv története, mint a kínai, koreai, japán, thai, burmai, tibeti, arab; viszont a hindi, urdu, tamil, szingaléz, perzsa stb. nyelvben volt tudatos és elég intenzív nyelvújítás vagy nyelvművelés purista irányzatokkal.

Külön jelenség a cornwalli és a héber nyelv története, amelyben a modernizálás a nyelv teljes újjáélesztéséből állt.

A nyelvújítás sok tengerentúli nyelvben már a múlt században megkezdődött, főleg a biblia, a katekizmus és más vallásos szövegek fordításával. Ezt a munkát kevés kivétellel nem anyanyelvi fordítók végezték, hanem európai és amerikai hittérítők, akik az illető nyelvet így tanulták meg különböző fokon, és nyelvtudományi ismereteik sem voltak egyformák. De akadtak közöttük kiváló nyelvészek is, mint Carl Meinhof (1857—1944), Diedrich Westermann (1875—1956), Ernest Delafosse (1870—1926) és mások az afrikai nyelvek leírásában. Említsük meg a korai anyanyelvi kutatók közül Samuel Ajayi Crowther (1806—1891), a rabszolgából püspökké lett nyelvész, az igbo, a joruba és több más afrikai nyelv leíróját. Műveik mind az illető nyelv történeti kutatása, mind a későbbi standardizálás szempontjából alapvetőek, a valódi nyelvreform azonban a harmadik világban csak a függetlenség elnyerése után kezdődött meg, a hivatalos vagy nemzeti (az angol mellett félhivatalos) státuszú nyelvek körében pedig állami irányítással. Ebben részt vesznek az írók, a művészek, pedagógusok és az értelmiség többi tagjai is, tehát korunk nyelvi reformmozgalmi összevethetők a hajdani közép- és kelet-európai nyelvújításokkal. Mivel azonban a nép jelentős százaléka írástudatlan, azonkívül a legtöbb tengerentúli ország lakossága soknyelvű, a reformok eredménye csekélyebb, sőt több esetben kétes. Az államnyelvek reformjai közül megemlítem az amhara, malgas, szomáli, indonéz, nepáli, filipino és fidzsi nyelvét, a nemzeti nyelvek közül a volof (Szenegál), sona (Zimbabwe), cseva vagy nyandzsa (Malawi), ruanda, rundi, zulu, xhosza, hindi, stb. nyelvét, a több országban beszélt nyelvek közül a hausza, szuahéli, urdu, kurd, eszkimó stb. nyelvét, a hivatalos státuszt nem szerzett nyelvek közül az igbo és joruba (Nigéria), az evondo és duala (Kamerun), a herero és nama (Namíbia), a papiamento (Holland Antillák), a tahiti stb. nyelvét. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy még a legelőrehaladottabb és régi irodalmi hagyományokat felmutató hivatalos nyelvek, mint pl. a szuahéli sem tudja pótolni a volt gyarmatosítók hivatalos nyelvét, a szuahéli esetében az angolt. A kevés kivétel közé tartozik a szomáli, 1972 óta az egyedüli hivatalos nyelv Szomáliában. Ezt

huszonöt év alatt (a reform kezdete: 1972) fejlesztették ki, s terjesztették el a latin írást, hogy ma az egyetemi oktatásban is ezt a nyelvet használják. Ez a látványos siker ebben az egynyelvű országban nem tudja feledtetni a néhány évvel ezelőtti fellángolt véres, törzsi alapú polgárháborút, amely még napjainkban sem ért véget. Ez a paradox történet nem az egyedüli, hogy csak a nemrég lezajlott, de újabb fellángolás veszélyétől nem mentes, s lényegében egynyelvű népek sorai közt vívott balkáni háborút említsem. A szomáli ellenpéldája a bemba, Zambia egyik nemzeti és hivatalos nyelve az angol mellett (a parlament egyedüli nyelve az angol), amelyben sem egyéni, sem intézményes kezdeményezés nem történt a standardizálásra. Hogy ilyen körülmények közt a bemba hivatalos funkciója nem lehet több a megtisztelő címnél, abban aligha kételkedhetünk, de az igaz, hogy a többi nemzeti nyelv közül a legtöbb adást kapja a rádióban (a tévé csak angol nyelvű), újságok jelennek meg rajta, és iskolában oktatják.

A tudatos szóalkotás eszközei általában azonosak az illető nyelv korábbi eszközeivel, és ezek nyelvenként változók; használatuk függ a nyelv alapvető szerkezetétől, így az újlatin nyelvekben kevés az összetétel, a magyar, német, orosz, finn és más nyelvekben viszont gyakori. De a szóalkotási eszközök gyakorisága idővel változik. Nyelvújításunkban a szóképzés volt a legkedveltebb módszer, manapság a hosszabb összetételek dominálnak. A német nyelvben újabban kezdenek terjedni a hosszabb összetételekből rövidített képzett szavak, főként a műszaki nyelvben, de nemcsak az élőbeszédben, pl. a *Lastkraftwagen* 'teherautó' helyett egyre gyakoribb a *Laster*, a *Rechenmaschine* 'számítógép' helyett a *Rechner*. A harmadik világ szóalkotásai közt kedvelt a jelentésváltoztatás és a tükörszóalkotás, pl. az igbo nyelvben a *kòso* eredeti jelentése 'játékszerként használt csigaház', új jelentése 'kőb' mint matematikai kifejezés; a xhosza (Dél-Afrika, bantu) *igqwethá* szót 'ügyvéd' jelentésben használják, eredetileg 'csűrő-csavaró' volt a jelentése; a lapp *pârgoâddi* 'munkaadó' szó a svéd *arbetsgivare*, illetve a finn *työnantaja* mintájára keletkezett, amelyben a *pârgu* elem jelentése 'munka', *âddit* pedig 'adni'.

A nyelvi tisztaság, a purizmus igénye minden régi irodalmi nyelv történetében fölmerül. Ez a törekvés a beszélt és írott nyelv minden összetevőjét érinti, tehát stilisztikai kérdés is. Ez vonatkozik a népies, az argó és egyéb nem kívánatosnak minősített elemekre, mint a francia nyelvvédő Vaugelas és Du Bellay írásaiban olvashatjuk, de a purista nyelvújítók többsége elsősorban az idegen elemek eltávolításáért szállt síkra. Érdekes viszont, hogy Du Bellay az idézett művében nem kifogásolta az idegen szavak átvételét, sőt dicséretesnek tartja: „Ce n'est point chose vicieuse, mais grandement louable: emprunter d'une langue étrangère les sentences et les mots pour les approprier à la sienne”. Ezzel szemben Henri Estienne *Précidence du langage français* című 1579-ben megjelent művében az olasz jövevényszavak befogadását ostromozza. Későbbi követői a spanyol és a német szavak beáramlása ellen küzdenek, míg korunk puristái az angol elemek beözönlése ellen hadakoznak. Jellemző példa rá R. Étiemble előszőr 1964-ben kiadott kötete, amelynek címében új, más nyelvek puristái és antipuristái által alkalmazott kifejezés áll: *Parlez-vous français?* Lehet, hogy a

szerző átesett a ló túlsó oldalára, amint szerkesztőtársam Claude Hagège *Le français et les siècles* (Paris, 1987) című könyvében állítja, de az bizonyos, hogy a francia nyelv néhány évtizede szélesebbre nyitotta kapuit az angol jövevényszavak előtt.

Az idegen szavak elleni ódzkodásnak két alapja van: a belső és a külső tényező. A belső ok a befogadó nyelvnek a kölcsönző nyelv struktúrájától való nagyobb különbségében rejlik: a hangtani és alaktani különbözőségben. Ritkább eset, hogy két egymásra ható nyelv szerkezete egymással megegyezik, ez a közeli rokon és szomszéd nyelvek esetében valósul meg, pl. a cseh és a szlovák nyelv viszonyában, pl. a *pojem* 'fogalom' szó a szlovákban cseh kölcsön szó változatlan alakban. De a két érintett nyelvrendszer közti különbség általában megnehezíti az átvételt. Az olaszban a névszók alakrendszere fejtett ki mindig is ellenállást, mert egyes számban túlnyomórészt *a*, *o* vagy *e*, többes számban pedig *e* vagy *i* magánhangzó-végződést követ. Napjainkban azonban az angol hatás egyre erősebb, és a köznyelv már számos angol szót használ, mint pl. *babysitter*, *beat*, *killer*. A finn hangrendszer ugyancsak ellenálló az idegen szavakkal szemben, de néhány évtizede erősödik a külső, főként angol hatás. A falatozóknak hirdetik *grilli* néven a gyorsansült ételeket. A múlt században még alighanem *rilli* alakú lett volna ez az angol szó. A mi nyelvünkben viszont már a honfoglalás körüli időkben keletkeznek idegen fonémák, mint a *c* és a *zs*, továbbá nem sokkal később mássalhangzó-torlódás is jelentkezik, mint a *drága* szóban.

Az ellenállás külső, társadalmi-politikai tényezője rendszerint erősebb, és főleg tudatosabb: az illető ország, nép ellenszenve a korábbi elnyomó hatalom, gyarmatosító állam vagy a művelődés szempontjából idegennek, fenyegetőnek érzett ország nyelvével szemben. Amíg például a nyelvújító L'udovít Štúr (1815—1856) a rokon cseh nyelvből számos műszót vett át a szlovákba, a két világháború között a „csehszlovák” nyelv elméletének fenyegetése elől a szlovák puristák olykor túlzó módon szlovakizáltak, hogy a csehtől megkülönböztessék nyelvüket. A fonetikai nehézségeken túl ez a tényező ösztönözte nyelvújítóinkat a német szavak kiküszöbölésére. Az európai nyelvreformok történetéből még sok példát lehetne felhozni, de inkább említsük meg a harmadik világ, a volt Szovjetunió és számos ázsiai nép körében lezajlott vagy fellángoló purista mozgalmakat; pl.: a guadeloupe-i és haiti kreol, a joruba, malgas, somáli, örmény, nepáli, perzsa, pasto, indonéz, tamil, tetum (Timor-sziget) nyelvben.

Közbülső eset a japán. Mint köztudott, a japán népben igen erős a hagyomány és ezzel együtt a nemzeti öntudat ápolása. Ezzel szemben soha nem küzdöttek az idegen szavak ellen, sőt a japán alapszókinsnek csak egyharmada ősi örökség, kétharmada jövevényszó. Ennek egyharmada kínai, hátralevő harmada pedig főképp angol, kisebb részben portugál, holland és francia eredetű. Jellemző, hogy a számnevek közül a számok csak egytől tízig és a húsz maradtak meg az eredeti rendszerből, de inkább a kínai eredetű számneveket használják, sőt a II. világháború befejezése óta a kávéházakban, vendéglőkben az angol számnevek terjedtek el. Ezzel ellentétben a nyelv hangrendszere töretlenül, idegen hatás nélkül fejlődött, és a nagyszámú idegen szó felismerhetlenségig beolvadt a nyelvbe.

A rendhagyó esetek közül az izlandit említem meg, amely ellentéte a japánnak, ugyanis ez a nyelv a XII. századig visszamenő gazdag irodalmi hagyományait követve erősen purista jellegű szókincset fejlesztett ki. A védekezés a dán nyelv hatásával szemben a XVI. századtól kezdve kétségkívül erősítette azt a tendenciát, amely kezdettől érvényesült, ti. a szókincset tudatosan belső esz-közökkel fejlesztették tovább, és ez a tevékenység ma is érvényesül a modern élet fogalmainak kifejezésére.

A purizmus nem minden mai nyelvreform jellemvonása. A harmadik világ nyelveinek standardizálásakor nem jellegzetes. A fent említett purista típusú nyelveken kívül a következőkben nincs nyoma ilyen tevékenységnek: joruba és igbo (Nigéria), xhosza és zulu (Dél-Afrika), sona (Zimbabwe), rundi és ruanda, duala és evondo (Kamerun), cseva (Malawi), fidszi, luo (Kenya), herero (Namíbia), oromo (Etiópia), eszkimó, hopi (USA), tahiti, maori, hawaii. A bemba szintén ebbe a csoportba tartozik, s bár hivatalos nyelvnek számít, még standardizálás sem folyik rajta, mint említettük. A purizmus hiánya e nyelvekben mindenképpen megfontolásra érdemes. A purizmus követelménye kétségkívül folyománya a szépirodalom fejlődésének, amellyel együtt jár a magasabb szintű nyelvi norma kialakulása, amelyhez viszonyítható a „tisztá” vagy „romlott” nyelvi kifejezés a nyelvhasználatban és a szókincsben egyaránt. Ez az előbb említett nyelvekben még nincs meg, vagy csak csökevényes formában van jelen. De a lexikális purizmus — mint említettem — az idegen elemeknek a nyelvrendszerbe történő tökéletlen beilleszkedése, a hangrendszer és az alaktan megzavarása miatt is föllép, ez pedig a szóban forgó nyelvekben szintén előfordul. Amint később látni fogjuk, ez a probléma csírájában jelen van számos kevéssé írott és standardizált nyelvben, és ha nem az értelmiség egésze, de a nyelvészeik felismerték, és tudnak róla.

A lexikális purizmusnak több válfaja van, amelyek a külső tényezőkből kifolyólag lépnek föl. Az egyik bizonyos irányban hat, azaz a több oldalról érkező idegen hatás közül csak az egyik ellen küzdenek, a többi nyelvből jövő idegen elemeket befogadják. A mi nyelvújítóink a XVIII. század végén a magyar—latin makaróni nyelv latinizmusainak magyarra való felváltását tűzték ki célul. A XIX. század elejétől a latin elemekkel már kevésbé törődtek, a magyarosítás a germanizmusok kiküszöbölésére irányult a fenyegető német hatás, az elnémetesedés érzete miatt. Érdekes módon a szláv nyelvekből érkező szavakat általában nem bántották, igaz, hogy nagyrészt már beolvadtak a hangrendszerbe. A cseh szavakat elszlovákosító mozgalomról már beszéltem, de itt említem meg, hogy a szlovák purizmus sem a magyarból közvetített latinizmusokat, sem a germanizmusokat nem érintette, sőt a köznyelvbe hatoló nem túl sok magyar szót sem irtották ki. A török nyelvújítók a húszas években az arab—perzsa elemek ellen fordították fegyverüket igen jó eredménnyel, de nem nyúltak hozzá a nagyszámú francia jövevényszóhoz, és nem zavarta őket az angol kölesönszavak beáradása, noha éppen ezek különböznek leginkább a török hangrendszertől.

Rokon válfaja ennek a szelektáló purizmusnak az, amikor a külső hatás közeli rokon nyelv részéről érkezik, mint a cseh nyelvből jövő szavak a szlovákban, ahol a csekély alaki különbséget egy más hangalakú saját alkotással külön-

böztetik meg. A färoeri nyelvújítók pl. tudatosan váltják föl a nyelvükhöz hasonló dán szavakat másokkal. Így pl. a *forsvara* 'védeni' szót a *verja* neologizmussal cserélték ki csak azért, mert az eredeti majdnem azonos hangzású volt a dán *forsvare* szóval. Azokban a kreol nyelvekben, amelyeknek már van önálló szépirodalma, és a lakosság nemzeti öntudata is megerősödött, szintén megfigyelhető ez a fajta purizmus; a haiti kreol nyelvben a meghonosodott francia szavak helyett próbálnak tőlük alakilag különböző (bár gyakran szintén francia eredetű) szavakat alkotni.

A nyelvtisztító kezdeményezések harmadik jellegzetessége, hogy időben és intenzitásban különbözőek. Németországban a purizmus a XVII. századtól a XIX. század végéig tartott, aztán megszűnt. Ma semmi nyoma sincs, az angol szavak áradata nem zavar senkit, részben a gyakran csekélyebb fonetikai különbség, részben a markáns (amerikai) angломánia okán. A dán purizmus legintenzívebb korszaka a XVIII. században zajlott le a svéd jövevényszavak ellen, amelynek során sok új alkotású német mintájú tükörszó volt, pl. *virksom* 'hatékony' (vö. német *wirksam*), *lidenskab* 'szenvedély' (vö. német *Leidenschaft*). A XIX. században viszont a germanizmusok ellen folyt a küzdelem igen éles formában, akkor váltották föl a *geburtsdag* 'születésnap' szót (a német *Geburtstag* megfelelőjét) a *fødselsdag* szóval, az *ungefaer* 'körülbelül' helyett pedig bevették a *omtrent* neologizmust. A germanizmusok ellen századunkban újra föl támadt a purizmus, mégpedig érthető módon a harmincas-negyvenes években, s a megszállás ideje alatt is. Vezetője e mozgalomnak Sven Clausen író volt. De csak kevés szó terjedt el ebből az időből, a német megszállók elleni küzdelem nem párosult a nyelv ellenivel, s maga a mozgalom is ellankadt.

A lexikális purizmus még egy tényezővel függ össze, nevezetesen a motivált és motiválatlan vagy elemezhető (világos) és elemezhetetlen (homályos) szócsaládok kérdésével, hogy Stephen Ullmann (transparence — opacity) osztályozását alkalmazzam. Mint tudjuk, a magyar, a német, a finn, és a legtöbb szláv nyelv szókincsében túlnyomó azon szócsaládok és összetételek száma, amelyeknek tagjaiban világosan felismerhető az alapszóból való származás. Az angol és a francia a másik típusba tartozik, vö. *tüdőgyulladás* (*tüdő* + *gyulladás*), német *Lungenentzündung* (*Lunge* + *Entzündung*) — francia *pneumonie* — *poumon*, angol *pneumonia* — *lung*. Az idegen elemek nagyarányú beáramlása viszonylag rövid időszak alatt tagolhatatlan elemeket épít be a szókincsbe, és ez a kölcsönadó nyelvet nem ismerő széles tömegek számára megnehezíti a megértést. Ez okozott nehézséget nyelvünk beszélőinek a nyelvújítás előtt, és ugyanez a tényező jelent igen súlyos problémát a harmadik világ nyelveinek most folyó modernizálásában. Jogos tehát nyelv művelőik azon törekvése, hogy a nyelv belső eszközeivel építsék föl a szókincs hiányzó, illetve csak idegen, nem érthető és nem kiejthető szavaival megtöltött réteget, még akkor is, ha nem kívánják nyelvüket a legfejlettebb tudomány és művelődés kifejezőeszközévé tenni. Ha a kellő arányokat megtartják, és a már befogadott kölcsönszavakat nem távolítják el, akkor a nyelvújítás sikerrel járhat. Mindezt jól látják a harmadik világ nyelveinek reformerei. Elméleti munkáikban nemcsak a saját szóalkotás alkalmazható eszközeit elemzik tüzetesen, hanem a nyelvtisztaság kérdésében is helyesen foglalnak állást. Ezt két nézettel tanúsítom.

Az egyik a cseva vagy csicseva (régebben nyandzsa), Malawi nemzeti nyelvéről (bantu nyelvcsaládból) szól; Pascal Kishindo írta antológiánk V. kötetében (79. lap): „Van egy szintje a nyelvnek, amelyben semmi irányítás, reform nem történt: a szókincs. Hogyan birkózik meg a cseva az angol szavak beözönlésével? Ennek felmérésére elég fölűtni az újságok hasábjait, vagy rádiót hallgatni tudományos, technikai, gazdasági, sport és egészségügyi témakörökben. A nem kétnyelvű megzavarodik, hogy nem érti a cseva nyelvű szöveget vagy beszédet. Íme ez az eredménye a válogatás nélküli szókölsönzésnek! Az írók és a rádióban nyilatkozó értelmiségiek nincsenek tisztában azzal, hogy ez mennyire akadályozza a kommunikációt. Persze mondhatják, hogy a nyelvben nincsenek megfelelő kifejezések vagy azok pontatlanok, nem odavalók vagy teljesen félrevezetőek. De mindez nem lehet mentés. Hangsúlyozni kell, hogy a nemzeti nyelvekben nem kivetnivaló a szókölsönzés, de ha az idegen elemek száma olyan nagy, hogy a nemzeti nyelvnek mint az érintkezés eszközünek hatékonyságát komolyan hátráltatja, az súlyos probléma”.

Tanulságos Baye Yimam véleménye az oromo nyelvről (kusita nyelvcsalád tagja Etiópiában) antológiánk VI. kötetéből (71. lap): „Mindaddig a nyelv sok idegen szót fogadott be. Habár ez nem káros a nyelv kusita identitása szempontjából, helyes lenne saját nyelvjárási formák után nézni. Azt hiszem, a nyelvjárásokban rengeteg szó tudná helyettesíteni a kölcsönshavakat. Mezőgazdasági fogalmak terén könnyű lenne kifejezéseket találni bennük. De hogy a forrásokat hatékonyan tudjuk fölhasználni, alaposan kellene tanulmányozni nyelvjárásainkat. Azután a többi szóalkotási módszereket kellene figyelembe venni. Ehhez az eddigi kutatások anyagát kellene feldolgozni, s további kutatásokra is szükség lenne a kormányzat anyagi támogatásával.”

A szókincs elemezhetővé tétele volt a célja a Szovjetunió íratlan vagy kevéssé írott nyelvei reformálóinak a húszas évektől kezdve. Ez persze számos orosz kölcsönshó pótlásával járt együtt. A harmincas évek sztálinista nyelvpolitikája ezt a tevékenységet visszafordította, nacionalista, sovinszta purizmussal vádolván a nyelv művelőket, akik közül többen börtönben végezték életüket. Ez lett a sorsa a fehér orosz Branyiszlav A. Taraskievicsnek is (1892—1938?).

Ha a tömegek nem fogadják be a nyelv művelők újításait, az a nyelv jövőjét kedvezőtlenül befolyásolja, amint erről Clédor Nseme és Beban S. Chumbow ír a kameruni bantu duala nyelvet illetően antológiánk V. kötetében (169. lap): „Feltehető a kérdés, mire jó a nyelvreform és modernizálás napjainkban? Kinek a javára szolgál? Nem hiábavaló tevékenység-e, amely csak a kutatóknak előnyös? Hiszen a nyelvészek és kutatásaik eredményeinek felhasználói közt nincs összekötő híd, és az a kevés duala író, akinek föladata a nyelvészek és a lakosság közti kapcsolat megteremtése, elégedetlen a helyesírási és lexikális reformokkal. Alkalmazván a mi új helyesírási jeleinket és a szóhanglejtés jelölését, úgy látják, hogy olvasókat veszítenek, minthogy kevesen tudják követni az új helyesírást, és ugyanez vonatkozik az általunk javasolt szóalkotásokra... Gondolatunkat a legvégsőkig folytatva biztosak vagyunk abban, hogy olyan nyelv fog kialakulni, amelyben a modern élet kifejezései csak kölcsönshavakból fognak állni! Márpedig az ilyen helyzet veszélye szerintünk jelentős... Reménykedni csak az 1985-ben hozott politikai határozatban lehet: »...támogatni kell a nemzeti nyelvek fejlődését,

amelyek a mi nemzeti identitásunk zálogai és a tömegek felvilágosításának, továbbá a falusi felnőttek írni-olvasni tanulásának eszközei».

Az idegen szavak beözönlése végzetes lehet valamely nyelvre nézve, ha beszélőinek száma viszonylag kevés, és az idegen hatás a nagyobb tekintély és a politikai hatalom révén terjed. A múltban százával haltak ki nyelvek ilyen okokból. Napjaink veszélyeztetett nyelvei közé tartoznak Európában a kelta nyelvek (legkevésbé a walesi), a provanszál, a szorb, a máltai; Európán túl az eszkimó, több írott amerikai indián nyelv; Szibériában nyelvrokonaink; sok írott afrikai nyelv, köztük a nama, az evondó; Óceániában a hawaii és a maori stb. A XVIII. század közepén kihalt (elnémetesedett) elbai szláv nyelvről, a polabról így írt Christian Hennig lelkész néhány évtizeddel korábban: „Napjainkban csak az idősek beszélik a nyelvet, a fiatalok nem, mert nevetnek rajta. A fiatalok utálják saját nyelvüket, nem akarják megtanulni, nem akarják hallani és beszélni. Így a vend (= polab) húsz-harminc éven belül ki fog halni.”

Végül rátérek a mi nyelvünket érintő mai problémára. Milyen tanulság vonható le a múlt és a jelen nyelvújításainak tapasztalataiból? Azt hiszem, legtöbben egyetértenek velem abban, hogy az angломánia, a korlátlanul beáramló angol elemek megnehezítik a kommunikációt egyrészt az elemezhetetlen szavak szaporodó aránya, másrészt a hangrendszerünkbe nehezen beilleszkedő kiejtésük és különösen a kevésbé tanult rétegek közt, a kiejtési variációk túlbuzjanzása miatt. Természetesen nyelvünket nem kell féltenuk a kihalástól, habár a határon túli magyarság egy részének beszéde már veszélyeztetett állapotba került, vonatkozik ez főleg a vajdasági és a burgenlandi magyarokéra. De nyelvújítóinkra és nyelv művelőinkre ma új feladat vár: az egyéb magyartalanságokon és stílustalanságokon túl a fölösleges anglicizmusok elleni küzdelem. Kétséges azonban, hogy a nagy erőfeszítés ellenére is kellő sikerre számíthatunk: ellentétben a nagy nyelvújítás korával a mai nemzedék, úgy látszik, közömbös az anyanyelv ügye iránt. Persze nem ez az egyetlen baja társadalmunknak, de mi nyelvészek csak ebben a küzdelemben tudunk fellépni, és e kötelességünk elől nem térhetünk ki. Vigyázzunk tehát, hogy nyelvünk 10-20 év múlva ne legyen „hunglish” néven keverék nyelv.

Fodor István

Az elviselhetőség határai a rádióban az idegen szavak használatában*

1. A címbeli *elviselhetőség* szó az *elvisel* igének többször továbbképzett származéka. Az alapige jelentése az ÉrtSz. szerint: „[Bajt, szenvedést, kellemetlen körülményt] ellenállást kifejtve v. belenyugodva, egészen a végéig tűr, szenved, visel”. Az *elviselhetőség* a bajoknak, szenvedéseknek, kellemetlen körülményeknek az a mértéke, amennyit még képesek vagyunk bosszankodás, harag, lázadás stb. nélkül eltűrni.

* A Magyar Rádió nyelvi bizottságának felkérésére készült elemzés.

Ezt a szóértelmezést az idegen szavakra, a rádióra és a közönségre vonatkoztatva, azt próbálom megállapítani, hogy az idegen szavakból mi és mennyi az „elég”, illetőleg a „sok”, és mi a „selejt” a magyar rádióban.

2. Az elviselhetőség határainak viszonylagossága (avagy: a „tolerancialimit relativitása”) szerintem olyannyira nyilvánvaló, (azaz: „evidens”), hogy magát a tényt külön bizonyítani itt nem szükséges. Ehelyett inkább az vizsgálandó, melyek a főbb okai annak, hogy a más nyelvekből érkező szavakkal kapcsolatban miért és miképpen vetődik fel minden nyelvben és társadalomban az elviselhetőség határainak kérdése. A nyelvek és az őket beszélő nyelvközösségek ugyanis nem egyformán reagálnak az idegen szavakra.

a) Nyelvünk és az idegen szavak

A magyar szókincsben viszonylag nagy számban található az ún. „világos” (azaz motivált) szavak. Ez nem véletlen, hanem abból következik, hogy nyelvi gondolkozásunk (nyelvünk finnugor jellegének, ragozó-ragasztó, vagyis ún. agglutináló voltának következtében) erősen szóelemző. Azokat a szavakat kedveljük, amelyeknek értelmét ismert szóelemekből (morfémákból) meg tudjuk fejteni, össze tudjuk rakni (pl. *új-ság-ír-ás, fel-nő-ít-ok-tat-ás* stb.); s kevésbé szívesen fogadjuk be a nyelvérzékünk számára „homályos” (motiválatlan) szavakat (pl. *zsurnalisztika, andragógia* stb.). A felvilágosodás korában (és később is) az új fogalmak tömegével együtt természetesen idegen szavak légiója árasztotta el nyelvünket, amelyek mind „homályos” elemek voltak a magyar nyelvérzék számára: értelmüket vagy ismerte valaki, vagy nem. A nyelvújítók akkor, amikor a magyar gondolkodás számára akadályt jelentő új (és régebbi) idegen szavak befogadása (megtartása) helyett nemzeti nyelvűeket alkottak, belső nyelvi törvénynek is engedelmeskedtek; s azon túl, hogy meggyorsították az új fogalmak birtokbavételének folyamatát, továbbra is biztosították szókincsünk „világos” (motivált) jellegét és finnugor alapú rendszerét.

Tekintetbe veendő az is, hogy számunkra a környező idegen nyelvekből való szókölcsonzés más jelent, mint például a francia és az olasz vagy az angol és a német közti szócsere. Ez utóbbiak esetében ugyanis közeli rokon nyelvek adnak egymásnak és vesznek át egymástól szavakat, míg nekünk ilyen nyelvi kapcsolataink nincsenek. Ezért például a román nyelvújítóknak azt az eljárását, hogy sok szót vettek át a szintén újlatin franciából, nem mérhetjük ugyanazon mértékkel, mint ha mi is ezt tettük volna. Nem tudván rokon nyelvhez fordulni segítségért, nyelvújítóink kénytelenek voltak anyanyelvünkre hagyatkozni, annak belső lehetőségeivel (szóképzéssel, szóösszetétellel, régi szavak följújtásával, tájszóknak irodalmivá tevésével stb.) élni. (Nyelvművelésünk évszázadai c. könyvből; Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 30—1.)

Az idegen szavak esetében tehát nyelvünk sokkal kevésbé türelmes, mint pl. a nagy nyugati nyelvek egymás iránt, és sok a selejt, azaz a be nem fogadott idegen elem.

b) Társadalmunk és az idegen szavak

A vázolt nyelvi sugallatnak a magyar társadalom nemcsak a sokat emlegetett nyelvújítás száz éve alatt engedelmeskedett: ugyanez az erő már a korábbi

századokban is munkálkodott (példa lehet rá Sylvester János vagy Apáczai Csere János), és változatlan eréllyel folytatódott az idegen (főképp német: *sparherd*, *vinkli*, *platni* stb.) szavak gyomlálása (pl. a századvégi szakszótárakban) a nyelvújítást felváltó nyelvörző (ortológus) évtizedek alatt is, amikor pedig szinte kötelező szólam (de csak szólam!) volt a nyelvújítók buzgalmának kárhoztatása. A két világháború közti időszak szintén idegenszó-ellenes volt, de nem lehet idegenszó-pártolással vádolni az ellentétes politikai töltetű, 1950-től 1990-ig eltelt négy évtizedet sem. Jóllehet várható lett volna, nincsenek ezekből az évtizedekből orosz jövevényszavaink (a *kolhoz*, *szovhoz*, *szputnyik* nemzetköziek!), és az angol (amerikai) hatás is (felsőbb szintű hivatalos helyesléssel) távoltartott.

Nem vélem tehát túlzásnak, ha azt tartom: a magyar szociokulturális szokások rendszerének (legalább két évszázada) egyik jellemző elemévé vált az idegen szavak kerülésére való törekvés. Ennek kialakulásában és kialakításában az ösztönös nyelvi hajlandóságon túl óriási szerepe van az iskolai anyanyelvi nevelésnek (és nemcsak a magyarórakon!), a szépirodalom példájának és (bár olykor ellentmondásosan) a magyar sajtó nyelvi magatartásának is.

3. A Magyar Rádió és az idegen szavak

Azon túl, hogy a rádióbeli nyelvhasználat is része az eddigiekben vázolt általános nyelvi szokásrendszernek, a rádió és a közönség közti sajátos kommunikációs helyzet különösen nem kedvez az idegen szavaknak: a szó — főképp az idegen szó — elszáll, s a közlemény csak a hallgató füléig jut el. Elemi érdeke tehát a rádióknak az idegenszó-használat lehető mérséklése.

Hogyan felel meg ennek a mindig csak megerősített elvnek a mai rádiós gyakorlat? — lássuk néhány konkrét példa tükrében!

Itt jegyzem meg, hogy elemzésemben idegen szavaknak nyelvünk azon elemeit tekintem, amelyeknek más nyelvekből való származását Bakos Ferencnek *Idegen szavak és kifejezések kézis�ótára* c. munkája (Bp., 1994.) számon tartja, illetőleg oly távol vannak az általános használattól, hogy ebbe a szótárba még fel sem vétettek.

A) A rovatcímek a következő képet mutatják. — Magyar szempontból elemezhetetlen szavak: *Krónika*, *Szonda*, *Kassza*, *Pódium*, *Paragrafus*, *Radar*, *Garázs*, *Oxigén*, *Terasz*, *Szalon*, *Jazz*, *Eszencia*, *Repríz* stb. — Összetett szavak: idegen + idegen: *Operaslágerek*, *Operettparádé*, *Gramofonalbum*, *Fiatalok minikoncertje*, *Éjszakai jazzklub*, *Jazzmagazin*, *Jazz-show*, *Filmpremier* stb.; idegen + magyar: *Poptár*, *Poptarisznya*, *Médiavilág*, *Operaegyüttesek*, *Sportvilág*, *Rockújság* stb.; magyar + idegen: *Hangversenymúzeum*, *Lemezmuzeum*, *Világstúdió* stb. — Szerkezetek: *Alternatív diszkó*, *A magyar rock archívuma*, *Gordiusz-plusz*, *Gordiusz-magazin*, *Musica sacra*, *Jubilata Deo* stb. — Tréfás: *Szoftreál* (mint: szocreál).

Az elviselhetőség, a „tűrési határ” szempontjából aligha lehetne a fenti címek bármelyikét is kifogásolni: legtöbbjük már jövevényszó (*radar*, *szonda*, *garázs*, *oxigén* stb.), vagy ha még nem az, már nélkülözhetetlen, s nem valószínű, hogy magyarítható (*poptár*, *rockújság*, *alternatív diszkó* stb.). — Nincs baj az arányokkal sem: a túlnyomórészt magyar műsorcímek sorában ez a már meg-

honosodott, tehát sajátunknak tekinthető szóréteg nem nagy mértékű. — Stilisztikailag az a megjegyzés tehető az idézett műsorcímekkel kapcsolatban, hogy több, kissé régies hangulatú szó van köztük: *kassza, pódium, gramofonalbum, szalon, krónika, jazz* (a visszaidegenített írásmód voltaképpen szintén a „régieskedhetnémségnek” az egyik tünete az RTV-újságban).

B) Az általános érdekű műsorok közül kettőt vizsgáltam meg tüzetesebben: a Krónikát (ennek okt. 25-i, 26-i és 27-i anyagát írásban megkaptam), továbbá Bolgár György: *Beszéljük meg!* c. műsorának két adását (kazettán kaptam meg, szintén az oktatási osztálytól).

a) Krónika (a szavak elhangzásának rendjében); okt. 25.: *sztrájkolnak, minimálisan, mohamedán, média, autonómia, unió, problémák, kulturált, politikailag, korrupciós, korrupciógyanús, mímusz, parlament, katasztrófális, milliárd, a дума, detonáció, fórum, poszt, privatizációs, milliő, delegált, energia, infláció*; — okt. 26. (csak az újak): *gránát, ezüstmetál, szuperkoncert, energiaárak, lakkbenzin, radiátor, iszlám, tálib, offenzíva, akadémia, atomerőmű, generátor, radioaktivitás, mecszet, szocialista, szociáldemokrata, modern, exodus, program, markáns, konzervatív, liberális, demokrata, populista, föderáció, szimfónia, opera, dirigál, márka, kompromisszum, frakció, embargó, kulturális*; — okt. 27. (csak az újak): *program, blokád, miniszter, politikus, politizálás, típus(ú), koalíció, reform, minisztérium, provokáció, kilométer, régió, konzultáció, gulág, deportálás, kommunista, holocaust, skandál, ováció, ideológia, frakció, náci, szenátus, terrorizmus, milícia, stratégia, szovjet, klasszikus, demokrácia, normális, pozíció, parlament, szeparatista* stb.

b) Bolgár György *Beszéljük meg!* c. betelefonálós műsoráról azért kértem az oktatási osztálytól felvételt (két 50 perces kazettát kaptam; 1996. okt. 17-éről, ill. 24-éről), mert a rádiós személyiség és a betelefonáló (tehát a rádió és a közönség), sőt a közönség-közönség közti viszonyban reméltem hallani az idegen szavak használatának mértékét.

Munkahipotézisem szerint a Krónikaétól eltérő lett volna a tűrési határ mind a műsorvezető, mind a telefonálók részéről: a műsorvezető több, a telefonálók kevesebb idegen szót használtak volna, mint a Krónika hírfogalmazói.

E helyett a 2×50 perc alatt jóformán csak ugyanazokat a szavakat hallottam újra, mint amelyeket a Krónikában; illetőleg a hozzájuk hasonlókat, vagyis a szinte már jövevényszavaknak tekinthetőket. — Sőt: Bolgár György a Krónika-beli mértéknél is kisebb arányban élt idegen szavakkal. A betelefonálók még nála is kevesebb idegen szót használtak, legfeljebb kis egyéni különbségeket lehetett megfigyelni. Például egy (hangszínéből megítélhetően) idős úr a *nota bene*, a *citál* (és még egy-két ilyen régies szó) használatával tűnt ki az átlagból.

c) Több műsort az előbbieknél kevésbé alaposan figyeltem meg.

Végighallgattam egy „16 órá”-t (1996. nov. 9-én), de csak a *pitbull-terrierek*-ről szóló riportban „jött be” néhány olyan idegen szó, amit érdemesnek tartottam itt megemlíteni. Ilyen pl. az, hogy egy *pitbullos* tulaj (akinek két kutyáját megmérgezték) az új törvénnyel kapcsolatban *kutyaholocaust*-ról beszél, *rasszizmus*-t emleget, elítéli a *maffiózó*-kat, akik a *champion*-okat *meccszetetik a ringben*. És persze a *kinológus* is megszólal.

A Harmincöt perc alatt a Föld körül-ben (nov. 10-én) az egyik riportban a tudósító (Lengyel Miklós) a Párizsban megállapított *világmenü* nyertes ételeinek nevét ekként sorolta fel: *szusi* (japán), *kuszkusz* (arab), *pasta*, *pizza* (olasz), *hamburger*, *Coca-Cola* (amerikai), *csíli* (indián → angol), *káv*é (arab). (A zárójeles etimológiák tölem származnak; F. P.) Csak a *szusi* (valami halas előétel), a *kuszkusz* (kásaféle), meg talán a *csíli* (csípős fűszerkeverék) tekinthető idegen szónak. (Bár a *kuszkusz* meg a *csíli* benne van már Bakos szótárában.)

C) Mit mutatnak a szaktudományi kötöttségű műsorok?

a) Az Irodalmi újság egyik adásából (nov. 9.) kigyűjtöttem az összes idegen szót, ugyanúgy, mint a Krónikából. Nem érdemes azonban felsorolni őket: a feljegyzett 54 szó mindegyike ugyanabba a rétegbe tartozik, mint a Krónikabeliek.

b) A Szonda (mint az várható volt) már tartalmazott a megszokottnál idegenebb szavakat is. — Szó esett pl. a *body-builder*-ekről, és velük kapcsolatban az *anabolikus szteroid*-ról, az *embóliá*-ról. — Bodor Elek professzor (feltűnően kerülve az idegen szavakat) beszélt a *bypass*-műtétről. — Egy másik professzor (már kevésbé kerülte az idegen szavakat: *multicentrikus*, *időintervallum*, *aktivátor*, *intravénás*, *neurológiai*) tájékoztatott a *stroke*-ről, amelyet viszont a riporternő, Cziráki Éva rögtön azonosított a *gutaiütés*-sel.

Hogy nem egyetlen adásra jellemző a Szondáról itt vázolt kedvező kép, Bencédy József elemzése is bizonyítja (megtárgyaltuk 1995. szept. 24-én).

A Gordiusz-magazin adásaiból Balázs Géza is csak néhány felesleges idegen szót említett (ugyanakkor).

A Szocioműhelyt elemezve sem Szathmári István, sem én nem tettünk szóvá felesleges idegenszó-használatot (1995. nov. 24.).

c) Kevésbé kíméli viszont a hallgatóit az Új zenei újság: *aura*, *pulzálás*, *funkció*, *miniatűr*, *regiszter*, *verbális*, *instrumentális*, *vokális*, *retorika*, *genus*, *idiomatikus*, *dikció*, *pódium*, *akcentus*, *artikuláció*, *illusztráció*, *concerto*, *interpretáció*, *kantiléna*, *misztérium*, *inspirál*, *dirigál*, *produktum*, *aula*, *ázsió*, *intenzív* (a nov. 2-i adásból). Ez a szómenyiség a rövid műsoridőhöz képest viszonylag sok.

D) Ennyi adatból már le lehet vonni a főbb tanulságokat.

a) Nyelvi és társadalmi okokból egyaránt következik, hogy a rádióbeli idegenszó-használat csak szűk tőrési határok között mozoghat.

b) A megvizsgált műsorok többórás anyagában szinte csak olyan idegen eredetű szavak hangzottak el, amelyek széles körben ismertek, tehát a közlemények megértését ezek az elemek nem nehezítik meg. E szavak között sok olyan van, amelyet egy kicsit engedékenyebb mértékkel már nem szokás „idegen szó”-nak tartani. A Magyar Rádió e tekintetben tehát megfelel annak az elvárásnak, hogy nyelvi minta legyen az egész magyar társadalom számára.

c) A műsorvezetők, hírfogalmazók, riporterek — több jelből megállapíthatóan — tudatosan törekednek arra, hogy csak a nyelvünkben már (szinte) polgárjogot nyert idegen elemeket használják.

Ugyanez a nyelvi magatartás jellemzi a rádióban megszólaló külső szakértők, riportalanyok stb. nyelvhasználatát is. Ők is alkalmazkodni akarnak a rádióbeli idegenszó-normákhoz.

E) Ha egy etimológiai pillantást is vetünk a bemutatott idegenszó-anyagra, meglepő megállapítást tehetünk: a napjainkban oly sokat emlegetett angol (amerikai) nyelvi hatásnak alig van nyoma a rádió nyelvében. Felsorolásaimban csak a *body builder, pop, rock, pitbull-terrier, stroke, hamburger, Coca-Cola, bypass, jazz, show* jelzi az angol nyelvi hatás meglétét. Úgy látszik, az angol nyelvi divat még nem érte el nyelvünk mélyebb rétegeit.

A jövő erősen függ a Magyar Rádiótól is.

Fábián Pál

A rejtett axiológikus információ dekódolásáról

Nyelvi közléseink jelentésének egyik fontos komponensét az axiológikus (evaluatív) információ alkotja. Ez az információ állandóan jelen van nyelvi megnyilatkozásainkban, és a szónak, a morfológiai, valamint a mondattani szerkezeteknek is definíciós elemét képezheti. Tehát a természetes nyelvi kódnak mint rendszernek integráns része.

Axiológizáló erővel rendelkezhetnek azonban a kontextustól, a nyelvhasználók környezetétől függő kifejezések konnotációi, valamint a specifikus szövegbeli szóhasználat is (pl. a metaforák, ironikus szóhasználat stb.). Így a nyelvi axiológikus eszközöket két fő csoportra oszthatjuk: (1) rendszerbeli, konvencionálizált (pl. szóképzési, flexiós, mondattani), valamint (2) szövegbeli, fakultatív, kontextusfüggő eszközökre.

Az, hogy olyan szavak segítségével minősítjük az embereket, tárgyakat, jelenségeket stb. mint például a *szép—csúnya, okos—buta, jó—rossz, hasznos—haszontalan, pozitív—negatív, értékes—értéktelen, helyes—helytelen* stb., mindenki számára természetes és világos. Kevésbé világos viszont az, hogy tulajdonképpen az adott nyelv majdnem minden szava betöltheti ezt a funkciót, pl. *anya, nap, éjszaka, csillag, tyúk, disznó, kígyó, számár* stb. A grammatikai és a lexikális eszközökön kívül minősíthetünk a fonetikai, a prosódiai, a paranyelvi eszközök segítségével is (Puzynina 1992: 111—30). Meg kell különböztetni azonban a szavak szemantikai minősítését a konnotációstól, mivel ez utóbbi, természeténél fogva, szubjektív jellegű, és a mai, különböző csoportokból álló társadalmakban messze nem egységes képet mutat. Léteznek azonban ennek ellenére többé-kevésbé stabilizált idiolektusi axiológikus konnotációk is.

Jelen cikkemben be kívánom mutatni azokat a mechanizmusokat, amelyeknek köszönhetően képesek vagyunk meghatározni a pragmatikai axiológikus funkciót olyan megnyilatkozások esetében, amelyek a felszínen semlegesek a nyelvi minősítést illetően. Az alapkérdés tehát az, hogyan dekódolhatjuk azt az axiológikus információt, amelyet indirekt (rejtett) módon fogalmaztak meg, és hogyan állapítjuk meg az értékét. Ez a probléma minden rejtett beszédaktusra vonatkozik, amelyben, mint tudjuk, csak az inferencia segítségével juthatunk el az elrejtett pragmatikai funkcióhoz és annak minőségéhez, figyelembe véve a széles értelemben vett nyelvi és nyelven kívüli kontextust is.

Mint ismeretes, a rejtett pragmatikai információ dekódolására irányuló univerzális elméletet Grice alkotta meg (Grice 1975: 11—58; 1981: 183—98). Ennek alapját a konverzációs viselkedés alapvető szabályainak halmazából álló, ún. kooperációs elv képezi. A kooperációs elvet négy maxima erősíti meg (Bańcerowski 1997: 53—4). A konverzációs viselkedést szabályozó maximák megsértése ezen elmélet szerint az inferenciainger megjelenését idézheti elő. A nyelvi megnyilatkozás és a maximák bármelyike között fennálló ellentét a rejtett értelem jelenlétét jelezheti; megindíthatja az inferenciafolyamatot, amely az adott megnyilatkozás reinterpretációjához, a rejtett pragmatikai funkció meghatározásához vezethet. Ilyenkor beszélünk konverzációs implikaturáról. Annak ellenére, hogy ez a terminus nem egyértelmű, és a szakirodalomban több definíciójával is találkozhatunk, úgy véljük, hogy a konverzációs implikatura fogalma lehetőséget biztosít arra, hogy a rejtett axiológikus információt tartalmazó megnyilatkozásokat elemezni tudjunk, és le tudjuk írni. Vegyünk néhány példát.

(1) Egy tanszékvezető a következő minősítést adta egyik fiatal munkatársáról: *X 1992-ben y szakon végzett, és jelenleg Z tanszéken dolgozik, mint tanársegéd. Feladatai közé tartozik a nyelv- és stílusgyakorlatok vezetése. Az utóbbi négy évben egy kisebb cikket és egy könyvismertetést írt.* E szekvenciát elemezve megállapíthatjuk, hogy szerzőjének nem állt szándékában elvetni a kooperációs elvet, mivel megírta a véleményt. Viszont semmilyen értékelést, minősítést nem adott, és így megsértette a relevanciamaximát. Ez esetben nehéz elképzelni, hogy az adó nem tudta, milyen jellegű információt várnak tőle, mivel erről hivatalos levélben tájékoztatták őt. Ezen kívül nehéz elhinni, hogy az adó nem tudott többet mondani a tanársegédjéről. Valószínű viszont, hogy a tanszékvezető valamilyen oknál fogva nem kívánt több információt közölni, és nem akarta világosan megfogalmazni a kért minősítést, tehát konverzációs módon azt implikálja, hogy X tanársegéddel nincsen megelégedve, hogy nem jó munkaerő.

(2) Képzeljünk el olyan szituációt, amikor egy szakbizottságnak arról kell döntenie, hogy több jelölt közül kít javasoljanak állami kitüntetésre kimagasló tudományos munkásságáért. Az elnök felteszi a kérdést az egyik bizottsági tagnak:

— *Mi a véleménye Nagyról?*

— *Nagyról nem nyilatkozom* — hangzik el a válasz.

Az interlokutor ezzel nyilvánvalóan megtagadta a konverzációs együttműködést. Az egész helyzetet elemezve azonban olyan megállapításra juthatunk, hogy a felszíni jelentés (= tagadás) nem lehet valódi szignálja annak, hogy a válaszadó ignorálja a kooperációs elvet. Tehát léteznie kell valamilyen indoknak azzal kapcsolatban, hogy a bizottsági tag ez esetben nem vállalja a minősítést, annak ellenére, hogy más jelölt esetében másképpen viselkedett. A kategorikus és a feltűnő tagadás arra enged következtetni, hogy a minősítendő objektumot nem tekinti figyelemre méltónak. Nem világos azonban, hogy valójában mi a tulajdonképpeni értékelendő objektum: Nagy tudományos munkássága vagy Nagy személye, és milyen jellegű értékelésről, minősítésről van szó: esztétikai, morális, intellektuális, tudományos? További véleménycsera a szóban forgó

megnyilatkozás reinterpretációjához, egyértelmű tételéhez vezethet. Azt feltételezni viszont, hogy a minősítés megtagadása a tudós munkásságának nem-ismeréséből következik, nem tűnik helyén valónak, mivel ez esetben a válasz inkább *Nem ismerem Nagy tudományos munkásságát* formájú lenne. Tételezzük fel, hogy a bizottsági tag a következő módon válaszolt: *Nem olvasom Nagy munkáit*. Ilyen esetben nem tagadta meg a kommunikációs együttműködést, bár megsértette a relevanciamaximát azzal, hogy nem adta meg a tőle várt minősítést. A *Nem olvasom Nagy munkáit* megnyilatkozás a felszínen azt jelenti, hogy: *Nem rendelkezem megfelelő adatokkal ahhoz, hogy minősítsem. Nem vagyok kompetens*. Ha tényleg ilyen lenne a valódi intenció, akkor az *olvas* ige inkább múlt időben szerepelne, hogy azzal határozottabbá tegye a megnyilatkozás tartalmát. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a dialógus felkért szakértők körében folyik, akkor nehéz feltételezni azt, hogy az illető szakember nem olvasta Nagy munkáit. Tehát ennek a hozzáállásnak kell, hogy valamilyen más magyarázata legyen. Valaki azt mondhatná, hogy a bizottsági tag válasza rejtett expresszív funkciót tartalmaz, amelynek jelentése: *Nem szeretem Nagyot*. Úgy tűnik azonban, hogy nagyon gyakoriak azok a megnyilatkozások, amelyek nem egyértelmű implikaturát — expressziót vagy minősítést — sugallnak. Általában mind a két fajta implikatura egyidejűleg jelen van a megnyilatkozásainkban. Maga a minősítés az intellektuális komponensen kívül tartalmazza az emocionális komponens is. Így a nyelven kívüli kontextus alapos ismerete nélkül nehéz eldönteni, mi tulajdonképpen a minősítés objektuma, és mire irányul az adó expressziója. A fentihez hasonló megnyilatkozások egyértelművé tételéhez hozzásegíthet az a világról, az adóról, valamint a minősítendő objektumról szóló tudás, amellyel a vevő rendelkezik.

(3) Egy professzornak arra a feltett kérdésre, hogy *Vajon meg van-e elégedve a tanársegédjével*, a következő válasz hangzik el: *Ő egy nő*. Az interlokútor válasza egyrészt bizonyos tényről tájékoztat, másrészt pedig pragmatikai szempontból minősítési funkciót tölt be. Valószínűleg nem lehetséges a minősítésnek mindenki számára elfogadható értékét meghatározni, mivel ebben a megnyilatkozásban szerepel a konnotációs jelentés is. Nézzük meg közelebbről ezt a megnyilatkozást. Fel kell tételeznünk, hogy az adó követi a konverzációs együttműködés elveit, megértette a kérdést, és a válaszadásával valamilyen intenciót fejezett ki. A kommunikációs szituáció nem utal arra, hogy az interlokútorokat érdeklí a tanársegéd neme, mivel mind a ketten tudják, hogy nő. Tehát a professzor egyrészt tudatosan vétett a *relevanciamaxima* ellen, másrészt pedig megsértette a *mennyiségi maxima* is azzal, hogy ismert információt közölt. Így joggal feltételezhetjük, hogy a válasza valamilyen rejtett értelmet tartalmaz. Ahhoz, hogy megállapíthassuk ennek a jelentésnek a minőségét az inferenciafolyamatban, figyelembe kell vennünk, hogy milyenek a magyar nyelvben a *nő* szónak a konnotációi, sztereotipikus jelentése, pl. butaság, naivitás stb. (Vö. *A nő szép lehet, de okos nem; Hosszú haj, rövid ész; Női logika; Hát egy nő* stb.).

(4) Az egyetemistáknak általában megvan a véleményük a tanáraikról. Az X tanárról tudakozódó újságírónak arra a feltett kérdésre, hogy *Milyenek X órái?* úgy nyilatkoztak, hogy:

(a) *X a demokrácia ellensége.*

(b) *X nagyon fiatal tanár.*

Mind a két megnyilatkozás ellentmond a *r e l e v a n c i a m a x i m á n a k*. A megnyilatkozások szerzői nemcsak, hogy nem adták meg a várt minősítést, hanem megváltoztatták a minősítendő objektumot is. Nem a tanár óráiról, hanem órála nyilatkoztak. Az adók a minősítendő objektumnak olyan jegyeket tulajdonítanak, amelyeket egyetemi közegben dicsérni vagy szidni szokás. Az axiológikus információt ebben az esetben a deszignatív jelentés fejezi ki a kultúraszociációk és a specifikus nyelven kívüli kontextus segítségével. Az utóbbiak nem állandó komponensei a jelentésnek. A minősítési asszociációk különféle módon kapcsolódhatnak a szóhoz. Ez a kapcsolat lehet nagyon laza, lehet kultúrspecifikus, de lehet nagyon erősen sztereotíp jellegű is. Ahhoz, hogy meghatározzuk a fenti interlokútorok intencióit, figyelembe kell vennünk a nyelven kívüli kontextus több elemét is, például milyen tantárgy köréből tart órákat a tanár, és milyen konnotációk párosulnak a *demokrácia*, illetve a *nagyon fiatal tanár* szekvenciákkal. A *demokrácia* szóval kapcsolatos minősítési konnotációkat csak akkor tudjuk helyesen dekódolni, ha figyelembe vesszük az *ellenség* szónak a jelentését (azaz A, amely/aki B-nek az ellensége = A-val, amely/aki meg van győződve arról, hogy B rossz, és/vagy emiatt negatívan értékeli azt/öt, valamint tudatosan cselekszik B ellen), valamint a *demokrácia* szónak az evaluatív konnotációit. Így a fenti megnyilatkozásnak a magyar nyelvben lehet pozitív vagy negatív értékelése attól függően, hogy a különböző társadalmi-ideológiai körök milyen minősítési konnotációkat tulajdonítanak a *demokrácia* szónak. A *nagyon fiatal tanár* kifejezés viszont éretlenséget, tapasztalatlanságot stb.-t sugall, tehát negatív axiológikus információt tartalmaz.

(5) A szemeszter végén a hallgatók szorgalmát, tanulmányi eredményeit elemezve az egyik tanár a következő kérdéssel fordul kollégájához:

— *Mi a véleményed Molnár Éváról?*

— *Szép lány* — hangzott el a válasz.

A válasz tartalmazza a *szép* szót, amely direkt módon kifejezett minősítést foglal magában. Ez a direkt minősítés azonban nem adekvát ahhoz a szituációhoz, amelyben a dialógus zajlik, tehát nem lehet azonos azzal a rejtett minősítéssel, amely a kérdést feltevő tanár számára releváns. A kérdés a hallgató intellektuális lehetőségeire, és nem más tulajdonságaira vonatkozott. Tehát a kérdező azt akarta tudni, hogy a hallgató okos, szorgalmas, kitűnő tanuló, korlátolt, fegyelmezett, buta, érdeklődő, lusta, intelligens stb. A *szép* szóban rejlő axiológikus információ egészen más jellegű minősítést jelez, nevezetesen esztétikai minősítést. Ebben a helyzetben a kérdező tanár tisztában van azzal, hogy a válaszadó nem vetette el a *k o o p e r á c i ó s e l v e t* (mivel a hallgatói munka elemzéséről szóló beszélgetés tovább folyik), az általa feltett kérdést megértette, de nyilvánvalóan szándékosan sértette meg a *r e l e v a n c i a m a x i m á t*, hogy ezzel jelezze rejtett intencióját. Lehetetlen azonban az, hogy a választ adó tanár esetleg nem ismeri a szóban forgó hallgató munkáját, tanulmányi eredményeit. Valószínű, hogy a valódi véleményét nem kívánta direkt módon elmondani. (Általában az emberek nem szeretik direkt módon kifejtetni negatív véleményüket.)

A *Szép lány* megnyilatkozás konverzációs módon azt implikálja, hogy a hallgató *buta*. A konverzációs implikálás azonban tompítja ezt a negatív értékelést.

A fenti példákból is világosan kitűnik, hogy különféle okok miatt nem tudjuk vagy nem kívánjuk direkt módon kifejezni negatív véleményünket, és igénybe vesszük a konverzációs implikaturák eszköztárát. A pozitív véleményt általában direkt módon szokás közölni. Úgy tűnik, hogy a minősítési konverzációs implikaturákat csak akkor használjuk, ha a minősítendő objektumok emberek. A konverzációs implikaturák lehetővé teszik, hogy a minősítés (értékelés) intenzitásáról szóló beszédaktusokat megkülönböztessük az udvariassági elvet követő beszédaktusoktól (Leech 1980).

Más konverzációs implikaturákhoz hasonlóan a minősítési implikaturák is törölhetőek, pl. *Szép lány, de ezzel nem azt akarom mondani, hogy buta*. A konverzációs implikaturák által továbbított axiológikus jelentés nyilvánvalóan kisebb felelősséggel is jár, mint a direkt módon közölt információ. Nagyon érdekes lenne megvizsgálni ebből a szempontból azokat a bírósági anyagokat, amelyek a becsületsértési perekről szólnak.

A fenti reflexiók tükrében azt mondhatjuk, hogy a rejtett nyelvi minősítés dekódolásának a mechanizmusai egyrészt az ember morális veszélyeztetettségéről, másrészt pedig a természetes nyelv kiszolgáltatottságáról tájékoztatnak. Ugyanazon szavak segítségével beszélhetünk különböző dolgokról, azt a benyomást keltve, hogy soha nem arról van szó, amiről tényleg szó van. A minősítési implikaturák hamisak is lehetnek, annak ellenére, hogy az *expressis verbis* kifejtett tartalom igaz. Így a nyelvi minősítés a manipuláció eszközévé is válhat (Bańcerowski 1997).

IRODALOM

- Bańcerowski J. 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Nyr.* 121.
 Bańcerowski J. 1997. A nyelv titkai. *Nyr.* 122.
 Grice H. P. 1975. Logic and Conversation. In: *Cole Morgan*.
 Grice H. P. 1981. Presupposition and conversational Implicature. In: *Cole*.
 Leech G. N. 1980. *Language and Tact*. Pragmatics and Beyond Series. Amsterdam.
 Puzynina J. 1992. *Język wartości*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.

Bańcerowski Janusz

A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése

A rádióról, a televízióról mindenkinek van ismerete és véleménye. A rádió és a televízió nyelvhasználatáról is. A vélemények — a tömeges befogadói és tudományos körökben is — két jellemző kristályosodási-megoszlási pontja:

(1) A rádióban és a tévében szépen, mintaszerűen, választékosan, „hibátlanul” kell beszélni.

(2) A rádióban és a tévében a megértés a lényeg; nem szükséges különösebb előírás, szabályozás. Ne szakadjon el a rádió és a tévé nyelvezete a mindennapi nyelvhasználattól!

Egyszerűsítve, a megközelítések két jellemzője: a médiumok nyelvhasználata: (1) **minta** vagy (2) **tükör**.

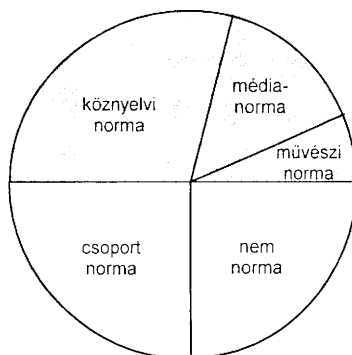
Egyik véleményt sem tartom önmagában igaznak vagy hamisnak; a közműsor-szolgáltató rádióknak és televízióknak magyar nyelvi környezetben a magyar nyelv alapvető, Európában szinte egyedülálló konvergens (összetartó, egységes megértést jelentő) volta miatt nem kell elszakadniuk a tömegek nyelvhasználatától, de egyúttal mégis a nyilvános megszólalások között mintaként, normaként, etalonként kell szolgálniuk. Vagyis: nincs szükség külön médianyelvre; csak — lehetőleg — széles sávban értelmezett igényes, emelkedettebb megszólalási mintára.

Ezt a következő táblázattal szemléltetem anélkül, hogy a norma fogalmára vonatkozó szakirodalmat idézném:

nem norma	csoportnorma nyelvjárás, szleng	köznyelvi norma	médianorma	művészi norma
	külső norma	külső norma	belső norma	külső norma
<div style="border: 1px solid black; width: 80%; margin: 0 auto; padding: 5px;"> ideális médianyelvhasználat </div>				

A táblázat két szélén a legalacsonyabb és a legmagasabb rendű norma foglal helyet. A nem normát (nem normalizált nyelvváltozatot) leginkább az alkalmiság és a csoporthoz kötés nehézsége jellemzi. A művészi (irodalmi) norma viszont lehet alkalmi és lehet hagyományos. A különböző csoportnormák (nyelvjárás, szleng) ugyancsak nem határozhatják meg a közműsor-szolgáltató média nyelvét. **Médianorma** alatt a köznyelven alapuló, de a közvetlen kommunikációban használt köznyelvnél szándékosan gazdagabb, „művesebb” nyelvváltozatot értem. A rádiós és a tévés kommunikáció ugyanis a technikai közvettség miatt inkongruens; ezért a metakommunikatív tartalmát fokozni kell. Ezt fölismerve pl. az olasz és a francia nyelvben külön **rádiós vokalizáció** alakult ki (Buda 1979: 209). Az ideális médianyelvhasználat központja a köznyelvi normán alapuló „emelkedettebb” médianorma, amely szüntelen érintkezésben van a köznyelvi normával, valamint a művészi normával. A média ideális „belső” normája így a médianorma, közvetlen „külső” normája a köznyelvi és a művészi norma, s nem befogadott külső normája a csoportnorma. A kimaradó rész a „nem ideális” médianorma, amely ha betör a közműsor-szolgáltató médiumokba, indulatot, felháborodást vált ki, s a hallgatók ilyenkor tiltakoznak a műsorkészítőknél, állami vezetőknél.

Egyébként ha az előzőekben kifejtetteket kördiagramban ábrázoljuk, a **normatípusok** szabályos rendben kerülnek egymás mellé: tehát a nem norma érintkezik az ugyancsak egyéni, egyedinek is fölfogható művészi normával. A kördiagramban fölül vannak az ideális médianyelvhasználat kategóriái:

A műsorkészítéshez és a műsorértéshez is szükség van **médiakritikára**, a **médiaretorika**, a **médiakezelés** oktatására; a médiumok kommunikációs törvényszerűségeinek folyamatos vizsgálatára (Bencze 1996: 43).

A rádiószerűség legfontosabb jellemzője: az **akusztikum**. A rádiós hangzás eszköze a négy alapelem: a beszéd, a zene, a zaj és a csend. Valamint a technikai eszközzel „manipulált” (gyorsított, lassított, torzított) emberi hang, zene, zaj. A rádiós kommunikációban különösen nagy gondot kell erre fordítani, mert a rádió nem csak beszél. A rádiós beszédbe bele kell komponálni a hangos kommunikáció ezernyi összetevőjét (kezdve az élőszó „zenei” kifejezőeszközein), valamint a beszédet körülvevő zajokat is. Mivel az ember a teljes személyiségével beszél (Vékássy 1994: 8); a hangzásvilág sokféle, és éppen ezért kifejező.

A televíziózás legfontosabb jellemzője, varázsa: a **kép- vagy filmszerűség** és az **akusztikum**. A sorrend fontos. Az akusztikumot nem lehet kirekeszteni, hiszen az egyre jellemzőbb „háttértelevíziózás” éppen a kellő akusztikai fogások miatt képes terjedni. Ritka esetben ugyan előfordul hangtalan készülék melletti háttértelevíziózás is.

A rádióban és televízióban máshogy, az élő beszéd jellemzőit sokkal tudatosabban használva kell beszélni, mint a közvetlen kommunikációban.

A nyelvi kritérium mint kritikai jellemző elsősorban a közműsor-szolgáltató rádióknál és televízióknál vetődik föl. Ezért a közszolgálatosság meghatározói között föltétlenül retorikai-kommunikációs-nyelvi kritériumot is föl kell(ene) tüntetni.

A közszolgálatosság alapvető jellemzői (Balázs 1995: 15):

- (1) korrekt, gyors, kiszámítható információs szolgáltatás;
- (2) a kultúra széles palettájának közreadása, őrzése és teremtése;
- (3) a nyilvánosság, szociális érzékenység; a hatalom demokratikus ellenőrzése, korlátozása; különösen hátrányos helyzetűek érdekérvényesítésének segítése;
- (4) színvonalas szórakoztatás;
- (5) életmódgazdagító tevékenységek szolgálata (mentális és testi egészségmegőrzés, tömegsport, szolgáltatások, tanácsadások, mindennapi kultúra stb.); ennek körében tudományos ismeretterjesztés;
- (6) mindenki számára való könnyű hozzáférhetőség (senki se maradjon ki belőle);
- (7) a közvetítő közeg (nyelv, akusztikus és vizuális kultúra) ápolása; a nyelv szerepének nyilvános köznyelvi mintaként való felfogása; a legjobb hatásfokú, „mindenki általi megértés” biztosítása.

Amikor ez utóbbit egyes nyelvészek és nem nyelvészek szorgalmazzák, nem valamiféle finomkodó, értelmiségi attitűd, illetve — hozzáértve — nyelvész-nyelvművelői fontosságtudat fogalmazódik meg bennük. Roland Barthes írja, hogy a tömegkommunikáció nyelve hat a köznyelvre. Mindennapi tapasztalataink is bizonyítják ezt: ki ne hallott volna — ritkán természetes, inkább idióta, csak a reklámban létező hangsúllyal, hanglejtéssel, szerkezeti formában — reklámversikét, reklámszlogent dúdoló gyermeket vagy felnőttet. A tömegkommunikáció-elméleti kutatások részben megerősítik hétköznapi tapasztalatainkat, amikor erős, korlátozott és mérsékelt hatásokról beszélnek. Lövedékszerű, **erős nyelvi hatása** is sokszor lehet a tömegkommunikációnak; de a korlátozott, mérsékelt — áttételes —, illetve Marten Brouwer biológiai hasonlatával **micélium-hatása** (*micélium*: a gombatelep sejtfonalainak szövődéke) fölmérhetetlen, befolyásolhatatlan. Azaz: a tömegkommunikációt körülveszi egy informális tömegkommunikációs rendszer, „amelyben az egyének/csoportok úgy cserélnek gondolatokat, véleményeket, sztereotípiákat, kifejezéseket, mint a közös folklór-kincsben” (Brouwer 1967).

A nyelvi példánknál maradvá: megfigyelhető a tömegkommunikáció hatására új szavak (helyes vagy helytelen idegen szavak, szakmai zsargonok vagy új magyar szóalkotások), nyelvi divatok, különleges nyelvtani szerkezetek, hanglejtésformák „lövedékszerű” terjedése. Dokumentáltuk (vö. Balázs 1996: 12 stb.), hogy nagyon sok kommunikációs és nyelvi formát, szokást, névdivatot terjesztett, vagy éppen nevek értékvesztését érte el a kabaré (*Gugyerák, Jenő, Lujza, Hugyos Jóska, Kató néni; Lepsénynél még megvolt; Géza, bedugult a fürdőkád; A kivehető ajtó NDK turmixgép*), de más műfajokra is igaz ez (pl. Egri János vetélkedője: *Nem nyert hangszórót*). Grammatikai szerkezetek „lövedékszerű” terjedésére példa lehet a vonatkozó névmások összekavarodása, illetve a legújabb, „személyátsugárzásnak” nevezhető jelenség, az *amely—ami* helyébe tolokodó „medianévmás”: az *aki* („egy olyan országról van szó, *akiben* föltörekvés van”), illetve számos mé-

diadivatszóló és -kifejezés (*működik, csinál, úgy gondolom, hogy..., a dolog arról szól* stb.).

Egyedül csak az adó, a tömegkommunikációs forrás befolyásolható. Tehát a tulajdonosnak tisztában kell lennie felelősségével. Nemcsak politikai, hanem kulturális, s azon belül nyelvi felelősségével. Ezen a téren egyébként nem annyira rossz a helyzet. Nem mintha általában — a kellemetlen emlékü — „bizottságoktól” bármi függene; de a nagyobb, közműsor-szolgáltató médiumoknál a **kommunikációs stratégia** és a belső kritika miatt érdemes kommunikációs műsorelemző bizottságot működtetni. A Magyar Rádió ebből a szempontból dicsérendő: hiszen 1975 óta áll fenn itt a Nyelvi Bizottság és a Mikrofonbizottság; létezik rendszeres nyelvi műsorkritika; van kodifikált és a mikrofonvizsgálókkal minősített nyelvi minimum és engedély (még ha esetleges is annak a szerkesztők, vezetők általi figyelembevételé). A Magyar Televízió jóval rövidebb ideje fennálló Nyelvi Bizottságát 1994-ben megszüntette.

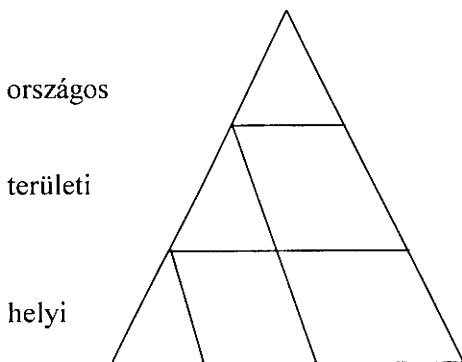
Amikor a tömegkommunikáció nyelvi felelősségéről beszélünk, fontos kiemelni néhány **retorikai-médiakommunikációs jellemzőt**, illetve azok nyelvi vonatkozásait.

(1) Minden megnyilatkozásnak **cselekvésértéke** van. Tehát minden megnyilatkozás — igaz különböző módon és hatásfokkal — reakciót vált ki a befogadóban. Ezek az észrevétlen, rejtett hatásoktól a direkt, durva hatásokig, a verbális agresszióig igen széles skálán jelennek meg.

(2) Minden megnyilatkozás **többszintű hatást** jelent. Már maga a kiválasztás, válogatás, azután a kiemelés, a technikai „fölerősítés”, a retorikai eszközök (pl. „felöltöztetés”, ismétlés) jelentéktelen, szűkkörű jelenségeket fölnagyíthatnak.

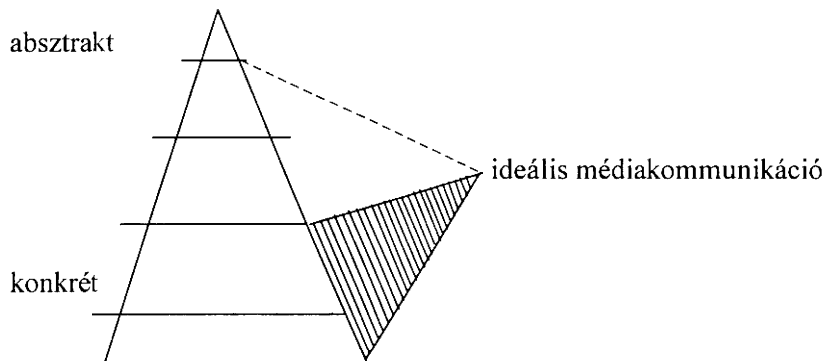
(3) A *médium* szó közvetítő eszközt jelent. Mivel korunkban egyre nő a **jelenlét nélküli közösségek**, valamint a közvetlen személyes tapasztalatok hiánya; az emberek az „ötérezékes” kommunikáció helyett a médiakommunikációra hagyatkoznak. A médiumok a hallgatottság és a nézési indexek lázában a valóságot „válogatják”, „feldolgozzák”, „átfestik”; a tapasztalat nélküli tömegek pedig ezt elhiszik (kénytelenek elhinni). Emblemikus nyelvi kifejezése: „*hogy ne lenne igaz, hiszen a rádió is bementta*”, illetve megjelenései ennek az angyalföldi Lapály utcába, a rádiós Szabó családnak küldött levelek; vagy nem nyelvi példája: a televíziós Isaurának, a rabszolgálynak gyűjtött pénzadományok.

(4) A **tömegkommunikációs rendszerben** elfoglalt hely meghatározza a kommunikációs modort. Ezen azt értjük, hogy különbség mutatkozik az országos közszolgálati médiumok és a helyi médiumok nyelvhasználatában. Bár mindegyik médiumnak az adott közösség választékos nyelvi normáját kellene alkalmaznia, e helyi normák és az országos norma között mégis van különbség:

Ugyancsak befolyásolja a kommunikációs modort a **médium profilja** (közszolgálati, kereskedelmi, alternatív). A kereskedelmi médiumokban lehetnek „egyhangú” műsorok, műsorvezetők (többnyire azok is vannak, mintegy az arcukat erősítendő), a közszolgálati médiumokban a társadalmi nyelvhasználat sokféleségét (sokszínűségét) kell reprezentálni.

(5) A kommunikációnak sokféle **absztrakciós szintje** van. Ezt az ún. „absztrakciós létrával” szemléltethetjük. Fent található az absztrakt (elvont), alul a konkrét szint.

Az absztrakciót növelik a motiválatlan szavak (pl. az idegen szók), újonnan keletkezett szók (szóalkotások), ritka szók, szakkifejezések, bonyolult nyelvtani szerkezetek (pl. szimultán mondatszerkesztés) stb. A tudatos szómagyarításnak legfőbb — objektív — nehézsége, hogy a szó nem motivált (mert nem lehet). A konkrét nyelvi szinten a motivált (közismert, gyakori) szavak, az egyszerűbb nyelvtani szerkezetek (pl. szukcesszív mondat) stb. találhatóak. Az absztrakciót növeli az írásban és írásra fogalmazott és felolvasott szöveg. A konkrét nyelvi szinthez közelít az élőszóbeli fogalmazás, amely megenged bizonyos redundanciát, helyesbítést, hezitálást is.

A közműsor-szolgáltatók retorikai alapképlete: egy ember szól sokakhoz, azaz:

EGY → SOK

Ez a feladat egyúttal jelenti a „magyarról magyarra” fordítást is. Vagyis a tudományos-szakmai, bürokratikus, sőt politikai (egyszóval: absztrakt) nyelvezetet le kell fordítani. A kérdést a legnagyobb megértést/érintettséget jelentő konkrét nyelven kell föltenni. Pl.:

(a) *Milyen volt idén nyáron a szállodák töltése?* (absztrakt, mert hivatali, szakzsargon)

(b1) *Milyen volt idén nyáron a szállodák kihasználtsága?* (konkrét)

(b2) *Volt elég vendég nyáron?* (konkrét)

(6) Utóbbi példáink rávilágítanak a közműsor-szolgáltatók azon nyelvi lehetőségére is, hogy sokféle nyelvhasználatot mutassanak. Válogassanak a **nyelvi repertoárból** (hagyományból, egymás mellett élő megoldásokból: pl. szinonimákból), legyenek érzékenyek a nyelvi világra. Ez nem is csak nyelvi követelmény, hiszen a közműsor-szolgáltatóknál kötelező a többműfajúság (a kereskedelmi médiumokra éppen az egyműfajúság a jellemző). A több műfaj = többféle hangzás, nyelvezet. Külön megemlítenők még itt a fontos és éppen ezért „véendő” szövegtípusok: a helyszíni tudósítás, a riport, a hangjáték („hangkép-sor”), illetve műsортípusok: a dokumentum-, gyermek-, tudományos-ismeretterjesztő műsor, a zenei világból különösen a nép- és a komolyzene, valamint a rádiós szereplők között a bemondó és a szakszerkesztő.

(7) A nyelvhasználat **etikai kérdés** is. A nyilvános (különösen a „nagy nyilvánosságú”, közéleti) nyelvhasználat különösen élesen veti föl ezt a szempontot. Mégis, a szakmai önkorlátozás (számomra egyébként ez a kontroll, ez a kritika, illetve ennek állapota, karbantartása a leglényegesebb feladat) nem törődik eleget a nyelvi etikával. Az ókori retorikákban foglalt „vir bonus” (a szónok legyen jó, erkölcsös ember) valószínűleg mosolyt vált ki a huszadik századi tömegkommunikációs manipulátorok ismeretében. Ha naivnak is tűnik, mégsem ajánlom sutba dobni ezt az imperatívuszt: a közéleti megnyilatkozó, a tömegkommunikátor legyen „vir bonus”. A polgár azért hozta létre a médiumokat, mert információkat akart az élete könnyebbé, hasznosabbá tételéhez. Ezt csak a „vir bonus” láthatja el, az a szakember, aki a fontosság, a hasznosság, a szolgáltatás jegyében és elve alapján, a médiakommunikáció elveinek ismeretében „kezei” az információt. Nyilvánvaló az, hogy a tömegmédiumok csak válogatott és szűkített információs mennyiség közlésére képesek. A válogatásban (*broadcasting—narrowcasting—noncasting*; Bencze 1996: 11) már ott van az etikai mozzanat. A szerkesztésben további etikai mozzanatok rejlenek: a kommunikációs manipuláció kifinomult és durva megoldásai: a kihagyás, az erősítés, a minősítés, a más kontextusba helyezés (*csúsztatás*) stb.

Elég talán csak a hír és általában a vélemény- és művészeti műfajok alapképletét összevetni:

HÍR: $1+1 = 2$

VÉLEMÉNY-, MŰVÉSZETI MŰFAJOK: $1 + 1 = 3$

És a „tálalásban” ott van a nyelvi etikai mozzanat is: hogy nyelvhasználatom az adott célt szolgálja. A médium hitelét hosszabb távon a „vir bonus” adja meg; amely aláveti magát a „nil nocere” (ne sérts, ne légy mások kárára) általános és kommunikációs etikai parancsnak.

Itt kell megemlíteni a **nyelvi tabu** kérdését is. A társadalmi norma bizonyos témákat, s azok nyelvi formáját tabuként kezeli. A tabutörés — mint tudjuk — mindig élvezet: felhívó és akár megbotránkoztató funkciója van. A nyelvi tabuk különösen: az ún. „csúnya”, sértő szavak, káromkodások vagy a primitív nyelvhasználat (pl. a rádióban: „A fenét tíz óra, már tizenkettő van”). Hogy érdemes-e ezzel élni, azt ugyancsak az említett elvek tükrében lehet megítélni. Nem szabad elfeledni, az „illőség” ugyancsak régi, retorikai parancsát. A rossz választás félreviszi a befogadót; s a kommunikáció céljával ellentétes hatáshoz vezet.

(8) Az „információs kapuőr” funkciót viszonylag sokat emlegetik a kutatók, de a médiumoknak ugyanilyen „**nyelvi kapuőr**” szerepük is van. Rajtuk is áll, hogy egy új szó, kifejezés (különösen motiválatlan, tehát kevesek által ismert idegen szó) bekerül-e a köztudatba. Az információkkal együtt új szavak, kifejezések is érkeznek; a „kapuőr funkció” tehát azt is jelenti, hogy el kell dönteni, milyen nyelvi formában adjuk tovább az információt. Különösen igaz ez az idegen szavakra. Olykor elég nehéz döntési helyzetet jelent az, hogy átvegyük-e őket vagy magyarítsuk, esetleg az eleinte „sutának”, „motiválatlannak” tűnő magyar nyelvi próbálkozást (szóújítást) népszerűsítsük.

(9) Végezetül nem feledkezhetünk meg arról, hogy az országos tömegkommunikáció mindig a legnagyobb információs összekapcsoló erő, „szabadegyetem”, „hangversenyterem”; tulajdonképpen a legfontosabb **nyelvi identitásjel**. Török Tamás, a rádió korábbi főrendezője írja (természetesen a **rádióművészet** kapcsán): „A rádió látszatra talán szerényebb, mégis rendíthetetlen vonzóereje annak is tulajdonítható, hogy *a legnemzetibb művészet*. Szinte vetélytárs nélkül ápolja a nemzeti érzést és az öntudatot; nyersanyaga az élő anyanyelv, annak hatáskörén túl hatálytalan, tőle elválaszthatatlan, s csak benne leli meg értelmét. A rádióművészet világhatásra eleve alkalmatlan, s talán ezért is valamiféle egymásra utaltság érzése fűzi hozzá a nemzeti öntudatú hallgatót. Anyanyelvkultuszát, anyanyelvcentrizmusát az egyszemélyes, *írott* élményközlést magába olvasztva két dimenzióban celebrálja, és elterelő impressziók közrejátszása nélkül teszi hallhatóvá, tehát érzékelhetővé — és kizárólagossá az anyanyelvet.” (Török 1970: 136.)

Mi a teendő? Föl kell hívni a figyelmet a médiakommunikáció többszintűségére, felelősségére. A mai magyar társadalom mindennél jobban tart igényt a konstruktív beszédre, a „gyógyító szóra”. Ez retorikailag úgy írható le: az absztrakciós létra figyelembe vétele (megértés—megértetés), a nyelvi hagyomány (érték, norma, sztenderd) követése, az is-is típusú empátiás kommunikáció. Posztmodernnek kikiáltott korban mindez illúzió. Véleménnyel jelen lenni fontosabb, mint mérlegelni-megérteni. Ennek következménye: a szavak, s általuk a médiumok elveszítik hitelüket, cselekvési értéküket, lehetőségüket. A társadalmi kommunikáció kiüresedetté és kiszámíthatatlanná válik. „Egy olyan állapot viszont, amelyben felelősség nélkül bárki bármit mondhat, a normativitás leépüléséhez, a társadalmi alanyok kiszámíthatatlanságához és ezáltal koordinálatlanságához vezet. Az emberi kapcsolatok szétzilálódnak, a szerveződés teljesen működésképtelenné válik.” (Mindezt a jelent, a médiaháborút megelőző időszakban írta le egy társadalomtudós; de napjainkra fokozottan érvényes: Terestyéni 1989: 30.)

Összefoglalásként sem szeretnék több nyelvész kollégám hibájába esni, akik belebonyolódtak a meghatározhatatlan nyelvinorma-problémákba. Részben föl is ment a médiakritika nem csak nyelvészeti-nyelvészeti közege. Annyit azonban itt is el kell mondani, hogy az ember „fölfelé” törekszik. Mindig kell lenni egy olyan kommunikációs-érintkezési, nyelvhasználati szintnek, amelyre föl lehet nézni; amely a zsinórmérték. Más szavakkal: minta, etalon, norma, hagyomány, sztenderd. Az a szint, amely senkit sem sért; a lehető legtöbbször megértik, elfogadják. A **nyelvi norma** nem várfal, hanem széles mezsgye, sáv. Többféle stílust, eltérést magába foglal. A nyelvközösség újra és újra definiálja, de a médiumok hatnak rá és egyúttal követniük is kell.

Második tanulságként pedig a **médiaretorika** oktatását kell megemlíteni. Kiemelt oktatási feladat, hogy megtanítsuk a helyes médiahasználatot: vagyis a válogatást a médiumok között, további válogatást az információk között; valamint az információk relativizálását. Meg kell tanítani a kritikus médiahasználatot, hogy az emberek észrevegyék a médiaüzenetekbe beépített nyelvi, retorikai, szemiotikai referenciákat, buktatókat. Hogy meg tudják különböztetni a „festett” világot a valóditól; a játékfilmet a dokumentumtól; a kacsát a valódi információtól; hogy észrevegyék a lelkesült hang mögött a demagógiát.

Nem megkerülhető az az összefoglaló kijelentés, hogy a **közműsor-szolgáltató médiumok** nyelvi felelőssége óriási; s ez etikai kérdés. Helyesnek azt tartanám, ha nem a törvényi, hanem az íratlan, belső etikai, médiaetikai szabályozások foglalkoznának többet és alaposabban a nyelvi kritériumokkal. Az önszabályozás, az önkorlátozás szellemében; hiszen ez a felelős állampolgár, a polgár egyik legfontosabb jellemzője.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs Géza 1995. *Újságírás, rádiózás*. DUE, Budapest.
- Balázs Géza 1996. *Médiakommunikáció*. Magyar Rádió, Oktatási Osztály, Budapest.
- Balázs Géza—Kuti Sándor—Szayly József: 1997. *Rádiós-ismeretek*. DUE, Budapest.
- Bence Lóránt 1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan*. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Corvinus.
- Brouwer, Marten 1967. Prolegomena to a Theory of Mass Communication. In: Thayer, L. (ed.): *Communication: Concepts and Perspectives*. Washington.
- Buda Béla 1979. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Második, bőv. kiadás, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Terestyéni Tamás 1989. Elkötelezés és felelősség a kommunikációs cselekvésben. *Jel—Kép*, 3: 24—33.
- Török Tamás 1970. *A rádió színpadán*. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Vékássy László 1994. *Gondolatok a riporteri, műsorvezetői magatartás néhány pályakövetelményéről; Szempontok a riportkészítéshez* (vázlat). Magyar Rádió, Oktatási Osztály, Budapest.

Balázs Géza

* Előadás formájában elhangzott az MTA—ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport Médiakritika című konferenciáján 1996. december 17-én. Készült az OTKA T 020275., valamint az MKM 243/1996. A pragmatikai kommunikáció című kutatási program keretében.

Az elvonással keletkezett összetett ige mint neologizmus

(Nyelvművelek, tehát vagyok?)

I. Az elvonás az a ritkább szóalkotási mód, amikor az egységes, szerkezeti-leg nem elemezhető szavakban a beszélők szótövet és képzőt vélnek felfedezni, s a képzőnek vélt szóvéget elhagyva egy önálló szót keltenek életre. Olykor még összetételi tagot is felismernek bennük (Tompá 1961: 461, Velcsovne 1968: 166, Grétsy—Kovalovszky [főszerk.] 1980, 1985). Az elvonásnak az eddig megjelent szakirodalmi munkák alapján négy fajtáját különböztethetjük meg.

1. A szóképzéssel ellentétes szóalkotási mód az első típusa: ekkor a képzőnek ítélt szóvégzódásokat levágva s a megmaradt szórésznek önálló jelentést adva új alapszót teremtettek (Fábián 1988: 46—7). Velcsovne (1968: 166) a szóképzés reciprok műveletének nevezi. Legrégibb példájának a *kapa* szavunkat tekintjük, amelyet a *kapál* igéből vontak el. A nyelvújítás korában gyökélvonás néven vált ismertté ez a szóalkotási mód, miután Adámi Mihály, a bécsi katonai akadémia tanítója a nem magyar anyanyelvű tisztjelöltek számára írt nyelvtanának szójegyzékében szótöveket sorolt fel, amelyekhez képzők csatolhatók. Így jött létre az *alkony*, a *mosoly* és a *fohász* szavunk. Hasonlóképpen járt el Kalmár György is, az ő elvonása: *mez* < *mezítelen*. A nyelvújítás korában a fentiek mintájára szavak tömkelege jött létre, pl.: *dölyf* (< *dölyfös*), *ficam* (< *ficamodik*), *rekesz* (< *rekeszt*) stb. (Fábián 1988: 20, 47). Az ortológusok természetesen koholmányoknak tekintették őket, a mai megítélés szerint pedig szabálytalanul létrejött, de szükséges szavak. E szóalkotási mód láttán laikusként sokan vélekedhetnek úgy, miért ne lehetett volna ez a folyamat fordítva, azaz a *dac* volt meg először, s ebből lett a képzett *dacos*. Ennek cáfolatáról meggyőződhetünk az etimológiai szótárból: a *dacos* első előfordulása 1423, a *dac* szóé pedig 1816. Bizonyítékul szolgálhatnak olyan szavak is, amelyek hasonlóképpen részt vehettek volna ebben a folyamatban, de ez mégsem történt meg. Nem lett a *lehel* ige főnévi származéka a *leh*, mint a *tapsolnak* a *taps*, hanem egy képzett alak keletkezett: *lehelet*. (Feltehetőleg ebben közrejátszott az is, hogy a főnév *h*-ra végződött volna.)

A Nyelvművelő kézikönyv számba veszi, hogy ezen elvonások esetében milyen szófajváltás következik be. A leggyakoribb: főnév elvonása igéből (*vád* < *vádol*), alkalmanként mellénevekből (*csend* < *csendes*). Határozószókból csak a nyelvújítás korában lett főnév: *kör* < *körül*. Melléknév elvonása ritkább, pl.: *kóbor* < *kóborol*. S előfordul olyan eset is, amikor a szófaj nem változik meg: *kadar* < *kadarka*, bár itt is képzőnek tekintett végződést vontak el, azonban ez már közel áll a csonkításhoz, amikor a cél nem más fajú és új jelentésű szó létrehozása volt, hanem csak a hosszú szó rövidítése.

Napjainkban is jönnek létre elvonással szavak, de csak ritkán, alkalmi alakulatként, tréfás gúnyos mellékizzel: *ugrabugra* < *ugrabugrál*, *macera* < *macerál*, *hébehó* (!) < *hébe-hóba*.

2. Az elvonás második esete az, amikor a folyamat az előzővel teljesen megegyezik, csak az elvonásból nem a szótőre, hanem a képzőre van szükség.

Képzőelvonással, más néven szóvég-megelevenedéssel vagy ráértéssel a következő képzők jöttek létre: *-nc* (minta: *virgonc*): *újonc*; *-da, -de* (minta: *csárda, kaloda*): *cukrászda, sütőde*; *-tyú, -tyű, -ttyú, -ttyű* (minta: *kesztyű, csengettyű*): *billentyű, dugattyú*; *-nok, -nök* (minta: *asztalnok, pohárnok*): *hivatalnok, hírnök*. Bartzafalvi Szabó Dávid, aki e képzők megalkotója volt, még magyarázatot is fűzött e képzőalkotáshoz: „ezek: birodalom, lakodalom, sokadalom, s a' t. régi szók, és olylyas valami Nagyot vagy sokból álló Valamit tésznek, jók hát mindazok, a' melylyeket *dalom-ba, delem-be* csináltam”. S így alkotta meg a *társadalom, uradalom* szavakat többek között (Fábián 1988: 26, 46).

Ma már ún. koholt képzők nem jönnek létre.

3. Az elvonás harmadik esete: az összetétel ellentétes műveleteként vonták el pl. a *zűrzavar* első tagját, s lett belőle *zúr*. Ezt összetételből való tapadásos elvonásnak nevezi Kovalovszky, s efféle példákat hoz: (*rövid*)*zárlatos, takarékpénztár*) stb. (1977: 166—8).

4. E tanulmány tárgya az elvonás negyedik csoportja: az elvonással keletkezett összetett igék. Napjainkban a legéletképesebbnek ez a típus bizonyul. Ezek legteljesebb meghatározását Kovalovszky Miklós adta meg: „A jelöletlen határozós összetételekhez hasonló szerkezetűek azok a mesterséges keletkezésű igék, amelyek összetett főnévből, illetve igenévből alakultak elvonással úgy, hogy az összetétel igei eredetű utótagjából a névszói előtaggal egybeforrtnak valóságos ígét formáltak” (1977). Az első csoportban tárgyalt elvonásokhoz képest itt nem abban téved a nyelvérzék, hogy képzőnek vél valamely szóvéget, hiszen valódi képzésekből következett vissza, hanem abban, hogy a megmaradó, továbbra is összetett szórész elő- és utótagja közötti viszony szokatlan szerkezetű összetételt eredményez (Velcsovne 1968). E szokatlanság alapján ítéli meg Fábián e szóalkotási módot: „Míg ugyanis főnévi, melléknévi vagy igenévi utótaggal főnévi előtag lehet jelöletlen tárgyas (*népnevelő*), birtokos jelzős (*hófúvás*), tulajdonságjelzős (*gépfegyver*) vagy jelöletlen határozós viszonyban (*vendégszereplés*), ugyanilyen viszonyok ragozott igével vagy egyáltalán nem (jelzős viszonyok), vagy csak megfelelő ragok kitevésével képzelhetők el (a *fát vágja, a rajznak a szerkesztése* stb.). A *képvisel, főigazgat, népnevel* erőszakos elvonások a fentebb idézett főnevekből éppen olyanok, mintha ezt mondanánk: *hófúj, mélyszánt, favág*” (1969: 138). Az egyszerűbb meghatározás Tompánál így szól: „Olykor az összetétel két tagja együtt marad ugyan, de az utótag töve megelevenedik, képzőjét leveti, s így esetleg más toldalékot is fölvehet” (1961: 462). Mint közismert, az első ilyen elvonással keletkezett ige majdnem kétszáz éves: *gondvisel*. A deverbális névszói utótagból leggyakrabban az *-ás, -és* képzőt vágják le (*műfoltozás > műfoltoz*), ritkábban az *-ó, -ő* melléknévi igenév képzőjét (*művezető > művezet*) s legkevésbé az *-at, -et* főnévképzőt (*albérlet > albérel*). Sok esetben azonban nem lehet eldönteni, hogy a főnév-, illetőleg a melléknévi igenévképző közül melyiknek az elhagyásával jött létre az ige, pl. a *hőszigetel* esetében a *hőszigetelésből* vagy a *hőszigetelőből*.

II. A következőkben vizsgáljuk meg, minek a hatására jöttek létre az elvonással keletkezett összetett igék!

1. A Nyelvművelő kézikönyv alapján mindenekelőtt a jelöletlen határozós összetételek megszaporodásának okán (*gőzfűtés, hátúszás*). Ebben szerepet ját-

szottak azok a jelöletlen tárgyas főnévi összetételek, amelyek a népnyelvben fordulnak elő főnévi igeneves alakban: *szénakaszálni, favágni*. S nem kis jelentősége volt annak, hogy sok összetett főnévből lehet *-l* vagy *-z* igeképzővel ún. továbbképzett igét alkotni: *anyakönyvez, hangszerel, rangsorol*. Ezeket gyakran nem könnyű megkülönböztetni az elvonásos igei összetételektől. Kovalovszky utal arra, hogy ezen igék nyelvhelyességi megítélését zavarta az a bizonytalanság, ami a két típus elkülönítését illeti, s visszautal az ezzel foglalkozó korábbi tanulmányokra, amelyek továbbképzett igét hoznak példának az elvonással keletkezettekre (*főellenőríz, istállótrágyáz, sajtóperel*). Ugyanakkor néha csak szótörténeti vizsgálat dönthetné el az eredet, illetőleg az elsőbbség kérdését. Pl.: a *haszonbérel* a *haszonbér* továbbképzése vagy a *haszonbérlet*, illetve *haszonbérő* elvonása (Kovalovszky 1977).

2. Fontos szempont ezen típus vizsgálatakor, hogy milyen fajtájú összetételből vonódott el az ige. Egyrészt olyanból, amelyben az utótagnak az előtag jelöletlen tárgya (*áremelés > áremel*), jelöletlen határozója (*helyesírás > helyesír*), valamint jelzője (*nagytakarítás > nagytakarít*) (Ladó 1976: 12). A legtöbb ilyen ige inkább a jelentéssűrítő szóösszetételekhez áll a legközelebb, hisz kikerülésükre leggyakrabban a körülírást ajánlják. Ugyanakkor a napjainkban létrejövő hasonló igéknek már az eredeti, tehát az elvonás alapjául szolgáló alakja is jelentéssűrítő összetételnek tekinthető, pl.: *fotóolvasás (> fotóolvas)*.

3. A továbbiakban vegyük szemügyre az elvonással keletkezett összetett igék nyelvhelyességi megítélését a Nyelvművelő kézikönyv alapján!

a) Elfogadja, mert meghonosodtak, nyelvi tényéé váltak, gyakori, fontos cselekvést fejeznek ki rendkívül tömören. Így nyereségnek tekinthetjük őket, mert hosszadalmas ragos szerkezeteket helyettesítenek: *gépír, gyógykezel, gyorsfagyaszt, gyorsír, kárpótol, képvisel, nagymos, nagytakarít*.

b) Helyteleníti, mert keresztetik a szabályos jelenségeket, megzavarják a szokásos nyelvtani összefüggéseket, s ugyanakkor nagyon egyszerűen helyettesíthetők: *árdrágít* (árat emel), *gyomirt* (gyomot irt), *bérelszámol* (bért számfejt v. elszámol), *műbírál* (művet bírál).

c) Elfogadja, mert a tudományos-műszaki nyelvben pontos, árnyalt szakki-fejezés, valamint a hivatali, iskolai zsargon része: *egyenirányít, fejrágáz, főjavít, generáljavít, hangszigetel, hőszigetel, kényszerleszáll, közellát, mélyhűt, műrepül, szakfelügyel, szakdolgozik, számfejt, távirányít, távkapcsol, távvezérel, vámkezel, végkielégít, végrendelkezik, vegyelemez*.

d) Stíluseszköznek tekinti, mert tréfás, szatirikus, játszi szavak, a kedélyeskedő mesterkélttség fanyar hangulatát árasztják. Egyéni nyelvi ötleteknek tekinthetők, amelyek újszerű, eredeti módon érnek el humoros hatást, főleg az irodalomban, de a mindennapi nyelvhasználatban is: *bájcseveg, főszerkeszt, idegenvezet, közigazgat, műélvez, műkedvel, műfelháborodik, népművel, nyelvújít, pártvillong, szakért*. (Igaz, a *főszerkeszt* és az *idegenvezet* kettős megítélésű, mert a kézikönyv szaknyelvi kifejezésnek is tekinti.)

E csoportosításból kitűnik, hogy mindössze négy, tárgyias szószerkezettel helyettesíthető igét találhatunk a helytelenítettek között. Egyébként leginkább azok a helytelenek, amelyeket maguk a nyelvészek alkottak a „példa statuálásá-

ra”. Grétsynél a következők: *hármassugrik, kalapácsvetnek, akadályfut, bajnokvernek* (1964: 61). Kovalovszky a nem élők példajaként említi ugyanígy: *vadorzani, árbecsel, hátírok, álmjárok, kézjósolok* (1977). Fábán a következőket alkotta: *favág, hófúj, mélyszánt* (1969).

4. A következőkben különböző szerzőktől szeretnék idézni annak bizonyítására, miképpen alakult ezeknek az igéknek a megítélése az idők során.

Kovalovszky Miklós első ezzel foglalkozó tanulmányában torzszülött összetett igéknek nevezi őket (1947: 60), Rácz Endre pedig a következőképpen vélekedett róluk: „Ez alakulatok torz voltát az is bizonyítja, hogy az elvonás alapjául szolgáló főnévben az előtag eredetileg nem is jelöletlen határozó, hanem jelző. Arról már szóltam, hogy az ilyen összetett igéknek használatát semmiféle stílusrétegben nem helyeselném”. S hibáztatja többek között a *nagyakarít* és *gyorsír* igéket (1954: 142). Tompa is a helytelenek között említi a *nagyakarít* kifejezést (1961). Grétsy László már idézett Szaknyelvi kalauzában a *nagymos, szakfelügyel* és *végrehajt* igéket még a humoros célzatúak közé sorolja (1961). A Nyelvművelő kéziszótár (1996) a legfrissebb kiadvány, amely címszavakban foglalkozik ezekkel az igékkel. A Nyelvművelő kézikönyvben található elvonással keletkezett összetett igéknek a felét tartalmazza, s csupán némi módosítás tapasztalható. Például míg a kézikönyv a *hőszigetel* és *hangszigetel* szót a műszaki nyelv kifejezései közé sorolja, addig a kéziszótár már köznyelvinek tekinti. Folytathatnánk a szavak megítélésének változását az időben egymás után következő erről szóló tanulmányokban, azonban fölösleges, mivel általában azt mondhatjuk, fokozatosan polgárjogot nyert ez a ritkább szóalkotási mód, s az így létrejött szavak többsége fokozatosan bekerült a köznyelv élő szókincsébe.

Ladó és Tompa e kifejezések meghonosodásának egyetlen tényezőjét az időben látja. Ugyanakkor — erről győződhetünk meg a csoportosításból — a szakmai-műszaki fejlődés szükséglete hozta létre az elvonással keletkezett összetett igéket.

5. E szóalkotási mód elevenségét bizonyítja az, hogy jócskán szaporodnak az ilyen kifejezések napjainkban is (a dolgozat további részében előforduló példákat a hangzó és az írott sajtóból gyűjtöttem): *fénymásol, szövegszerkeszt, sárkányrepül, sétarepül, adócsal, vizsgatanít, zárótanít, államigazgat, érdekgyeztet, fővállalkozik, népszavaz, műelemez, színjátszik, talajfertőtlenít, tömegtermel, vadgazdálkodik, vendégrendez, vendégszajszik* stb.

Előfordul, hogy az összetételi tagok száma nem kettő, hanem három: *tűzkárbiztosít, pótköltségvet*. S bár a helyesírási szabályzat szerint az igekötő csak akkor tekinthető önálló szónak, ha két- vagy több szótagú, mégis ide sorolhatók a következők: *pótátjelentkezik, végelszámol, végelad, végkiárúsít*.

6. Elvonással plusz továbbképzéssel, az alapige átugrásával is létrejöttek korábban már ilyen igék, pl.: *árverez* (*árverés* > *árver* \emptyset > *árverez*), *körforgat* (*körforgás* > *körforong* \emptyset > *körforgat*).

7. Elvonással és továbbképzéssel létrejött összetett igeneveknek nevezhetjük a következőket: *gyorsfagyasztott* (áru), *mélyhűtött* (termék). Ilyenkor is az alapige átugrásával jön létre a befejezett melléknévi igenév: *éltartósítás* > *éltar-*

tósít ϕ > *éltartósított* (nadrág) (Kovalovszky 1977). A szófaj megváltozása itt is egyszerűs, de egy nem létező áttétellel, „közvetítővel”.

Ismételten e szóalkotási mód életképességét bizonyítja, hogy napjainkban az elvonással és továbbképzéssel létrejött összetett igenévből legalább annyi új van, mint igéből: *értékcsökkent* (áru), *formatervezett* (termék), *ügykezelt* (irat), *vákuumcsomagolt* (kávé), *világlátott* (ember), *árleszállított* (áru), *ártámogatott* (recept), *kényszerűgött* (állat), *névmagyarosított* (személy), *szívműtött* (ember).

8. E típus legújabb fajtájában az elvonással és továbbképzéssel létrejött összetett befejezett melléknévi igenév főnevesül, pl.: *közgyógyellátottak*. A szófaj változása kétszeres, a nem létező igei alakot átugorva: *közgyógyellátás* > *közgyógyellát* ϕ > *közgyógyellátott* (személy) > *közgyógyellátottak*. Idesorolhatók még: *mélyégettek*, *villámcsapottak*, *szervátültetettek*.

Ritkán előfordul, hogy határozói igenevet képeznek: *főjavítva*, *generáljavítva*, *fröccsöntve* (készített áru).

Szintén az elevenség jele, hogy sokszor igekötő kapcsolódik hozzá: *legyorsír*, *kivegyelemez*. Ezek többsége erőszakolt, elszigetelt.

III. Minden e témával foglalkozó szakmunka megemlíti, hogy ezek az igék egyenkénti elbírálást igényelnek; s elbírálásuknál figyelembe kell venni, hogy milyen régiiek, gyakoriak és elevenek.

1. Ezen kifejezések nyelvhelyességi és neologizmusbeli megítélése részben összekapcsolható. Egyesek véleménye szerint ezek a szavak vagy egy részük szokatlan, azaz neologizmus, mások szerint hibásak. Ez elsősorban attól a szociolingvisztikai tényezőtől függ, hogy ki kinek milyen környezetben mondja, használja a szót. Mivel elsősorban műszaki-szakmai kifejezések jöttek így létre, a peremszókincs fehér foltjait töltik be, ezért a beszélő, hallgató szakmájától, hobbijától is függ, hogy miként vélekedik a kifejezésről. Így például a *műrepül* szokatlan (helytelen) szónak tűnhet olyan személy számára, aki soha nem volt kapcsolatban e szakmával, sporttal, viszont a műrepülőnek a *szakdolgozik*, *zárótanít* lesz kirívó (helytelen) igei alakulat, amely viszont egy tanárképző főiskolás számára mindennapi kifejezés. Az adott szakma, hobbi társadalmi jelentőségétől, elterjedésétől függ, hogy a kifejezés milyen széles rétegben fog elterjedni, azaz mennyire lesz „nem neologizmus”, „nem helytelen”. Így ezek megítélése nem lehet dichotomikus (helyes — nem helyes, neologizmus — nem neologizmus); jellegére legjobban Tolcsvai Nagy Gábor nyelvi normáról fogalmazott gondolata illik: „A »nyelvi helyesség« a normativitás ... szociokulturális meghatározottságú kategória, amely a nyelvi interakcióban éppen részt vevők közötti rétegzett viszonyon, a beszélők nyelvi tudásán, szándékán ... nyugszik, ezért viszonylagos kategória, mert ami ugyan a nyelvközösség egyik tagja számára megfelel (saját) elvárásainak, másik tagja számára nem. A megfelelés vagy meg nem felelés nem abszolút kijelölés, hanem mindig valamilyen fokozati skála mentén modellálható” (1996: 97).

Egyébként a Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kézisztár is — mint fentebb láthattuk — a tiltással él a legkevésbé, gyakrabban inkább nyelvhelyességi tanácsként javasolja, hogy választékosabb, természetesebb körülírással élni: *kényszerleszáll* — *kényszerleszállást hajt végre*, *szakdolgozik* — *szakdol-*

gozatot készít, ír; vagy jobb, ha megmarad névszói állítmányként az alapalak: főigazgat — ő az intézmény főigazgatója, főszerkeszt — ő a lap főszerkesztője; vagy használjuk az alapalaknak egy továbbképzett igei alakját: műkedvelő — műkedvelősködik, képmutat — képmutatóskodik.

2. Az elvonással keletkezett összetett igéket általában kijelentő módban, jelen időben, egyes szám harmadik személyben használjuk. Pl.: *A kívánságműsort is ő segédszerkeszti.* Akár a módot, akár az időt, akár a számot, akár a személyt változtatjuk meg, ennek hatására csak részben fog módosulni az elvonással keletkezett összetett ige neologizmusbeli, illetőleg nyelvhelyességi megítélése. Pl.: *Hadd lássam csak, mindjárt megszakértem én is. Nem lehet elvárni, hogy szakértsen olyan kérdésekben. Ablaktisztítottam tegnap is.* Inkább a kifejezés elevevenségétől, gyakoriságától, fontosságától, a beszélő és a hallgató tudásától, szakmájától függ tehát a szó megítélése. Hisz például az *ablaktisztít* kifejezés eleve kifogásolható, a *szakért* szó pedig igekötő nélkül kijelentő módban, jelen időben, egyes szám harmadik személyben is ironikus hatást kelt. Ugyanakkor a kétszeresen továbbképzett, feltételes módú, egyes szám második személyű, igekötős *lefénymásoltathatnád* ige sem neologizmusnak, sem kifogásolható szónak nem tekinthető.

3. Neologizmus minden tréfás, humorkeltő szándékkal létrejött ilyen ige, hiszen ezeknek éppen az a céljuk, hogy újszerűségükkel, szokatlanságukkal meghökkentsenek.

Elvileg minden, már meglevő vagy főképp ezután kialakuló összetételből létrejöhet elvonással keletkezett összetett ige vagy elvonással és továbbképzéssel létrejött összetett igenév, s ezeknek az elfogadottságát, újszerűségét, meghonosodását a fent leírtak befolyásolják (majd).

E sorok írója is csak öniróniával mondhatja: nyelvművelek, tehát vagyok.

SZAKIRODALOM

- Fábián Pál 1969. A szóalkotás kérdései. In: Deme László—Köves Béla (szerk.): *Magyar nyelvhelyesség.* Tankönyvkiadó. Budapest. 138—9.
- Fábián Pál 1988. A magyar nyelvművelés története. In: *Mai magyar nyelvi gyakorlatok IV. Nyelvművelés.* Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest. 20, 26, 46—7.
- Grétsy László 1961. *Szaknyelvi kalauz.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1964. 61—4.
- Grétsy László—Kovalovszky Miklós (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv I—II.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1980., 1985.
- Grétsy László—Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézisótár.* Auktor Könyvkiadó. Budapest. 1996.
- Kovalovszky Miklós 1947. Torzszülött igék. *MNy.* 60—1.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés—nyelvhelyesség.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 166—8.
- Ladó János 1976. Ismertebb szóalkotásmódjaink és értékelésük. In: Grétsy László (szerk.): *Mai magyar nyelvünk.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 12.
- Rácz Endre 1954. Vitaindító beszámoló (a Nyelvművelésünk főbb kérdései című tanulmánykötetről). *Nyr.* 142.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tompá József 1961. A szóalkotás ritkább módjai. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 461—2.
- Velcsov Mártonné 1968. A szóalkotás ritkább módjai. A szóelvonás. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó. Budapest. 166.

Minya Károly

Szóalkotási módok a 10-14 évesek ifjúsági nyelvében

II. rész*

2. Szavak, szókapcsolatok „rendhagyó összetétele”

Céljuk többnyire a jelentéssűrités. Gyűjtésemben bőségesen található „normál” összetett szavak; alább főleg a rendhagyókat, a különlegeseket mutatom be — az összetétel „rejtett” indítékát s módját megközelítő csoportosításban.

a) Szinonimák (szavak) cseréjével: *agglány* 'vénlány', *barátcimpa* 'barátfüle', *bedobta a rongyot* 'rosszul lett', *cicigomb* 'férfi mellbimbó', *csöcskalap*, *mandarintál* 'melltartó', *édes mamanyelv* 'anyanyelv (tantárgy)', *felvette az utolsó kenőcsöt* 'meghalt', *frizuraszerviz* 'fodrászat', *hajszobrász*, *tetűvadász*, *tollművész* 'női fodrász', *hancúr-bogyó* 'fogamzágátló', *kabátforgató* 'kétszínű', *kalapálja a kobakját* 'töri a fejét', *nyálcsere* 'csókolódzás', *ricsajkar* 'zenekar', *smárkellék* 'nyelv', *szunyazsák* 'hálósák', *szülői hálapénz* 'zsebpénz', *úrdokk*, *csillagsátor* 'garázs', *vénlegény* 'agglegény'.

b) Az összetétel vagy szerkezet egy tagjának felcserélése antonimájával: szembeállítás: *ádámcsutkája vki-nek* 'a felesége', *dögológus* 'biológus', *dögtan* 'élővilág (tantárgy)', *dúshajú*, *örök hajú* 'kopasz', *cicifix* 'nagy mellű nő', *cicinix* 'kis mellű nő', *fülgazda* 'orgazda', *hullaszállító* 'mentőautó', *mozdonyszőke* 'szőke hajú'; fokozás, túlzás: *apatejes*, *főkoholista* 'alkoholista', *bányászszerszám* 'köröm (orrban)', *csigaexpressz* 'postás', *hegyek-völgyek* 'női mell', *hormonzavaros törpe* 'nagyon magas', *kacsalábon forgó viskó* 'nyaraló', *kantaraj* 'szakáll', *máglyarakás* 'vörös hajú', *szupercsiga* 'lassú', *takarékjelme* 'buta'.

c) Hanggal/betűvel: *ó-lábú*, *x-lábú*, *y-lábú* 'lábformák'; *ö-zik* 'kínlódik feleléskor', *ö-zős* (< önző) 'közömbös', 'nyökögve beszél'.

d) A zonos előtaggal: *hájbár/lavina/maláj/pacli/pacni/pogácsa/puc-li/tömeg* 'kövér', *szexbomba* 'divatos nő', *szexléc* 'lányok lába', *szexilány* 'fiatal nő'; jelzős szerkezetben: *jó áru/bige/bőr/buksza/bula/csaj/karosszeria/kis pipi/nő/sémájú* 'szép, csinos nő'.

e) A zonos utótaggal: *-fejű*: *bagoly/béka/bili/dézsza/hombár/kocka/köcsög/körte/krosszpálya/krumpli/kugli/kutya/lapos/ló/nyomott/sajli/tojás/tök/vízfejű* 'furesza fejformájú'.

* Az I. részt l. Nyr. 120[1996]: 294—310.

f) Szóismétléssel; egybeírt: *dudu, dudulda, tutú* 'autó', *tütü* 'motorkerékpár; ital'. — Elválasztva: *ba-ba* 'szép, csinos nő' (csak lát-szatra összetett szó!). — Kötőjeles: *cup-cup* 'szopóka', *csirip-csirip* 'vékonyhangú', *böfi-böfi* 'bőfögés', *daj-daj, daj-dajos* 'részeg', *hami-hami* 'hamburger', *havi-havi* 'csiga', *mani-mani* 'pénz', *musz-musz* 'gyáva, félénk', *kuc-kuc* 'csuklás', *pletyi-pletyi* 'pletykás nő', *pom-pom* 'haj, szakáll', *rojsz-rojsz* 'babakocsi', *töf-töf* 'orr'.

Írásbeli formák:

+ jellel: *Szív + Szív* 'szerelem', *víz + víz* 'leves';

× jellel: *csók × csók* 'szerelem', *CSÓK × CSÓK*, *kedvesem* 'válás'.

II.

Az alábbi szóalkotási módok korántsem oly gyakoriak, mint az előzőek, de nem is ritkák. Itt a fő törekvés a szavak megrövidítése, s természetszerűleg a játékoság, szellemeskedés.

3. Jelentéstapadás

Közismert, hogy gyakran használt összetett szónál, szókapcsolatnál az egyik szóalak magába szívja a másiknak a jelentését, s így egyedül képviseli az eredeti szókapcsolatot. (Az elhagyott szót vagy kifejezést itt is közöljük.) Minden nyelvrétegben manapság is nem kevés ilyen tapadásos forma keletkezik, mely — a nyelvfejlődés szerint — alkalmazkodik a „gyorsuló idő”-höz. A jelentést tekintve az ifjúsági nyelvek ismét a szokásos meglepetést tartogatják. Tehát: *babér* < ül a babérain, *gumó* < *ülőgumó* 'fenék', *cimerez* (ti. kukoricát), *csillag* < akkoriban ötágú, így: 'csillagos ötös (osztályzat)', *delta* (ti. izom), *deltás* 'erős férfi', *kornyika, nyekergő* (ti. terem) 'énekterem', *lyukesz* (ti. óra) 'lyukasóra', *mindjárt gágog* (tkp. lúdtalpas), *mindjárt hápog* < kacsázva jár 'furcsa formájú láb', *szirénázó* (ti. mentőautó), *világító* (ti. torony) 'feltűnően fehér bőrű', *toronyőr* < (ti. a Notre Dame-i) 'csúnya arcú', *vörös* (ti. róka) 'ravasz', *zsíros lángos* (ti. fülű) 'nagy fülű'.

4. Mozaikszó-alkotás

Különösen a II. világháború után terjedt el óriási mértékben világszerte; az ifjúsági nyelvből sem hiányozhat. Kiváló eszköz a játékos alakulatok létrehozására. (Szögletes zárójelben a kiejtést jelezzük.) Fajtái:

a) Betűszók és betűszót tartalmazó kifejezések: *AIDS-tenyészet* 'városi közcéce', *BMW* 'babakocsi', *CB-zik* [cébézik], *CB-rádiós* 'továbbítja a hírt', *hábé* 'házi buli'; *KMK, KMK-s* [káemkás] 'közönséges munkakerülő', *KO* [káo] < knock out 'a kiütés jele', 'elájult', *KTSZ-rendelő* 'SZTK' (fordítva, gúnyból), *kutyák WC-je* 'homokozó', *pb* [fonetikusan] 'pofa be!', *SOS* [esoes] 'súgást vár', *tbc-reklám* 'feltűnően fehér bőrű, csúnya arcú', *TSZ* 'téli szalámi', *tündérek gmk-ja* 'lányvéce', *tv-zsinór* 'sovány férfi', *USK* [ueská]

'utcasarki ká', *VIT* < Világifjúsági Találkozó 'iskolai zsidongó', *WC-lehúzó(s)* 'copf(os)', *WC-papír* 'ellenőrző, fűzet, tankönyv'.

b) **S z ó ö s s z e v o n á s** (szótagszó): *baró* 'baromi jó', *Cévi* 'C-vitamin', *katko* 'katonai kollégium', *maszekol* 'bejelentés nélkül külön munkát végez', *matik* 'matematika', *oriszob* 'orvosi szoba', *radar* 'fűl', *stuka* 'túl gyorsan hajt', *tanszob* 'tanári szoba', *tápén van, TP-n* [tépén] *van* 'táppénzen van'.

c) **R e n d h a g y ó**: *Ká u e s* 'Kuss!', *kesza* 'keresztanya', *rodi* 'irodalom'.

5. Szóvegyülés (kontamináció)

Kettőt egycsapásra — így jellemezhetnénk. Néha szellemes, többnyire azonban mesterkelt az új szó. Pedig bőséges a készlet belőlük!

a) **S z o k á s o s** (szabályos): bagózik × cigarettázik > *bagarettázik* 'dohányzik', csigavér × nyugalom > *Csigalom! Nyugavér!* 'Nyugalom', csillár × lámpa > *csillámpa* 'lámpa', diri × iroda > *diroda, diriroda* 'igazgatói iroda', gyönyörű × csinos > *gyöncsi* 'nagyon szép', hófehér × kókadt > *hókadt* 'sápadt', kancsal × bandzsi > *kandzsi* 'kancsal, bandzsít', konflis × fiáker > *konáker* 'egylovas bérkocsi', okádik × rókázik > *okázik* 'hány', pofont × nyaklevest ad > *poflevesezik* 'verekedik', rokonszenves × szimpatikus > *rokszi* 'rokonszenves', szadista × vadul > *szadul* 'tönkretesz vmit'.

b) **R e n d h a g y ó**: boszorkány × tanti > *boszitante* 'sovány nő', direktor × bosz > *dirembosz* 'igazgató', dundi × dagadt > *dunindesz* 'kövér nő', mono × bikini > *monobini, monokini* 'egyrészes női fürdőruha', muksó × mókus > *mukó* 'sovány férfi', pirinyó × kicsi > *pirkicsó* 'alacsony, kicsi', ragasztó × anyag > *raganyó* 'ragasztó', szlopál × lafattyol > *szlafattyol* 'iszik'.

III.

A következő szóalkotási módokat az jellemzi, hogy az új szó **e l v o n á s**, **r ö v i d í t é s**, **c s o n k í t á s**, **t o r z í t á s**, ill. ezek keveredésének vagy együttes alkalmazásának szüleménye. (Ti. maguk a szóalkotási módok sem különülnek el tisztán.) Ezek nagymértékben uralják az ifjúsági nyelvet, ahogy a bevezetőben már jeleztük, pedig az „újszülöttek” nagyrészt „torzszülöttekké” válnak. Sajnos!

6. Szórövidítés, rövidítéssel továbbképzés

Jórészt a **szokásos változatokat** találjuk tanulóink nyelvében.

Pl.:

a) **Indulatszó, megszólítás, köszöntésforma**: *Csaó, öcsi, légy szí', léci* < 'légy szíves' (ismeretlen fiú megszólítása); *Hé/Szia/Szsz, szö-szi! S, sz, légy szívi!* (ismeretlen lány megszólítása); *ké* < oké 'rendben!'; *Lótok!* < Hellótok!; *Sztok! Tok!* < Szervusztok, Szevasztok; *Villát!* < Viszlát! (köszönés).

b) **Írásbeli rövidítések kimondása**: *fakt* < 'fakultációs óra', h. f. > *háef, höfö* 'házi feladat', ig. h. > *ighá* 'igazgatóhelyettes'.

c) Gyakoribb szavak egyszerűsítése: *dipó* < diplomatáska 'férfi kézitáska', *hábé* < 'házi buli', *magnó* < 'magnetofon', *prof* < professzor 'nagyon okos', *szitu* < 'szituáció', *teszi* < 'testnevelés', *vili* < 'vilamos'.

d) Ritkább rövidítések: *baci*[lus] 'kórokozó', *baro*[mi] 'szép' (túlzásra használt mondatszó vagy jelző), [dili]*bogyózik* 'gyógyszert szed', *Cleo/cleo*[patra] 'női frizura', *franc*[ia] 'francia nyelv (tantárgy)', *frizu*[ra], *frizur* 'haj', *krimi* < ang. *criminal* v. ném. *kriminal* 'bűnügyi történet', *prosti*[tuált] 'utcanő', *zri van* < *Zrínyi utcai főkapitányság* 'vmi nincs rendben', *kondis* < *kondi* < kondíció 'erős (férfi)'.

Szerkezetben: *felköpni az infót* 'információt kaputelefonon felüzenni'; összetételi tagként: *észkombi*[nát] 'okos', *konditan* 'testnevelés', *pisilabor* 'SZTK-rendelő', *táv*[olba]közöl 'továbbadja a hírt', *távrecsegő* 'rádió, pletykás (nő)', *úthengerelt* < tkp. úthengertől... 'lapos mellű nő'.

7. Elvonás

A beszélő valamely egységes szóban szótövet és toldalékokot vél fölismerni. A szótőnek kikövetkeztetett szódarab ilyenkor önálló életre kel, s némelyik a mindennapi beszédben, sőt a köznyelvben is elterjed. Képzett s összetételi tagként is használjuk. (A teljes szóalakot, ill. az elhagyott részt szögletes zárójelben vagy < jellel közöljük.) Például: *blama* < blamál 'felsülés', *kapirga* < kapirgál 'ujj', *pia* '(szeszes) ital' < piál, *szundi* 'alvás' < szundikál, szundizik, *zab, zaba,* < zabál 'étel'; összetételi tagként: *hancur*[ozó]*bogyó*, 'fogamzágátló', *laposkúszik* < 'laposan kúszik', *macskapar*[ás] 'a tanuló ír'.

8. Szócsonkítás

Rendkívül sokféle módon csonkítanak, s a megmaradt csonkhoz gyakran képzőszerűséget is fűznek. A szavak ennek ellenére csonkák maradnak; alig néhány alkalmas, hogy akár a mindennapi, akár a köznyelv befogadja szókincsébe. A „levágott” részt szögletes zárójelbe foglaltuk. Ha így érthető a szó jelentése, külön nem írjuk le. Tehát:

a) a szó elejéből (az eleje csonka): [a]nyuci 'anyám', [be]gazul 'izgul', [bi]cáj 'bicikli', [cse]rösnye 'cseresznye', [kuko]rica 'patogatott kukorica', [„a 7-es buszon érint]s meg...” 'zsebtolvaj', [m]agyaróra, [ki]rándulás, [szá]mitógép; [sz]op, [sz]opál, [sz]opat 'becsap vkit, beveszi a csel'; [te]só 'testvér', [z]okni;

b) a szó belsejéből: any[u]cim, *bébi*fol[k]szvágen < Volkswagen 'babakocsi', *bag*[ó]zik 'dohányzik', *káb*[ító]szeres, *lap*[o]s 'lapos mellű nő', *meg*[sz]opja a gólt 'gólt kap', *musz*[k]lis 'erős (férfi)', *tak*[t]i[ká]zik 'cselez (a sportban)';

c) a szó végéből (a vége csonka): *centri*[fuga], *Elmebaj*[nok-ság] (rádióműsor), *fizi*[ka], *higi*[énia] 'fürdőszoba', *kardi*[gán], *kémi*[a], *lé*[c] 'lapos mellű nő', *logo*[pédiás] 'beszédhibás', *macs*[ka], *nyögtan labor*[atórium] 'nyelvi labor';

d) csak a szó közepe marad meg (ritka!): [a]nyuc[i], [O]ti-li[a] 'Tili';

e) a hangtest végét elhagyják, a csonkot gyakran megtoldják (többnyire -i) képzővel: *analfusz* < anal[abéta] 'buta', *boszi* < bosz[orkány] 'nő', *culu* < cul[áger] 'segédmunkás', *csoti* < csot[rogány] 'öreg nő, vmi régi', *doki, dokk* < dok[tor], *drogi* < drog[éria], *édi* < éd[esanyám], *feki* < fek[ete] 'sötét hajú', *kori* < kór[ház], *kompi* < komp[uter], *lotya* < loty[ogás] 'beszélgetés', *nincs szimpi* < szimp[átia], *növi* < növ[ér], *patyi* < paty[olat] 'tisza', *profi* < prof[esszionista] 'új, modern', *prota* < prot[ézis] 'fog', *protkója van* < prot[ekciója] van 'a pult alól kapja' vagy: prot[ézise] van 'fogsora van', *sovi* < sov[ány] nő, *szani* < szan[atórium], *tini* < tin[édzser] 'lány', *undi* < und[ok], *vadi új* < vad[onati] új.

9. Szóferdítés (-torzítás)

Nagyon gyakori, változatos módon történő szóalkotásmód; a két utolsó csoport kivételével azonban — jobbra erőltetett alakulatok születnek. Tulajdonképpen a szó értelmét veszik el, ill. egy többnyire pejoratívabb jelentéssel cserélik föl. Íme:

a) erőltetett (össze nem illő) szóösszetétel: *aggfej/srac* 'agglegény', *babataliga* 'babakocsi', *csajhaver* 'lány barátnője', *csajszis/sracstesim* 'lány/fiútestvérem', *gyerekkereszt* 'keresztszülő', *havercsávó* 'fiú barátja', *nőkezdemény* 'fiatal nő', *nyuszifül* 'anyám', *öröklány* 'vénlány', *szétkapcsolt* 'elvált', *vegyesteső* 'féltestvér';

b) szócsere: *aggancs* (sic!), *aggleány* 'özvegy', *aggastyán* 'agglegény', *bugyelláris* 'bugyi', *csigasor* < csigolyasor 'gerinc', *özvegy* 'elvált nő', *az egyik szeme sír, a másik kancsal* (szólásferdítés);

c) a szó megfordítása (palindrom): *amla* < alma, *izom* < mozi;

d) az elő- és az utótag cseréje: *csöveském* 'kémcső', *CW* 'vécé';

e) szótagcsere: *caci* < cica 'nő', *cövö* < vöcő 'vécé', *pőci* 'cipő', *somte* 'tesóm', *tusa* 'satu', *zimo* 'mozi'; más sorrendű: *paska* 'sapka';

f) erőltetett (torzított) szóképzés: *aggancs* < agg 'özvegy', *barátosné* 'barátnő', *cumál/csöcsöl/emlőzik/szipózik/szivikál/szopcsizik* 'kisbaba szopik', *pletyak* 'pletyka, pletykás', *pólyis* 'kisbaba', *tevegel* 'gyalogol, buszozik, tévézik', *tevézés* 'tévészés';

g) hang/betűcsere, -tévesztés (ez a leggyakoribb!): *breki* < break 'táncfajta', *budikos* 'butikos', *Bikessző* < Picasso 'szobafestő', *cicagatyó* 'harisnyanadrág', *drakulálok, Drakula!* 'gratulálok!', *gladiátor* 'radiátor', *A hét műtrágya* 'A hét műtrágya' (tévéműsor), *Hókefélike* 'menyasszony', *Hús a csöcsön* 'Hús a csúcson' (rádióműsor), *kanári tar szoba* 'tanári', *kányikula* 'vakáció', *löhög a bolha* < köhög a bolha 'beszélget', *svarcóra* 'kvarcóra', *sze-métszállító* (ly!) 'lift', *teve-szaki* 'tv-szerelő', *unodalom* 'irodalom';

h) hangbetoldás: *nadidrág* 'nadrág', *pancák* < pacák 'férfi', *piharc, primac* 'piac', *pusika* 'puska (csalásra)';

i) h a n g á t v e t é s: *bélamús* < mélabús, *cimpér* 'pincér', *kleor* < kreol 'sötét bőrű', *takta* 'aktatáska', *Totoya* 'Toyota' (népetimológia is);

j) b e t ű e j t é s: *budjogó* < bugyogó 'női nadrág', *szötökő* 'SZTK';

k) e u f e m i z m u s (többféle móddal): *balfék* 'ügyetlen', *hüllő* 'hülye', *kupi* 'szertár', *kurta* 'utcanő', *lebazilikáz* 'legorombít', *pinyac* 'piac', *pifilde* < *pisilde*, *pislantó/pisülő/sielő* < *pisilő* 'leányvécé';

l) h o m o n i m a, p a r o n i m a (itt lényegében egy meglévő szóhoz — csak távoli asszociáció vagy hangalaki hasonlóság alapján — más jelentést fűznek. Névátvitel nem történik, tehát nem többjelentésű szó, hanem — néha szellemes homonima vagy paronima keletkezik. Kedvelt „kiforgatási” mód): *bagzik* 'bagózik', *bukta* < *bukik* 'a diák felsül az órán', *Csuklom!* 'Csókolom!' (köszönés), *fogalmazásgátló* 'toll', *hangár* 'iskolai stúdió', *hányaveti* 'szemetel', *képmutató* 'diavetítő', *kintorna* 'testnevelés', *kottafej* 'énektanár', *labanc* < *lobonc* 'haj', *lavor* < *labor*, *lófarkas* < *lófarok* 'női frizura', *radar* 'radír', *ricsaj* < *ricsajozó* 'csaj 'lány', *számháború* 'matematika', *üti* < ügyeletes katonatiszt 'ügyeletes tanár'.

IV.

Az alábbi csoport jobbára rokonszenvesebb szóalkotási módokat sorakoztat fel. Szellemes, könnyed játékoság, hallatlanul frapáns, sokszor ellentétező asszociációk, sejtetések, célzások felfedezése jellemzi az így létrehozott szókincs nagy részét. Természetszerűleg nem hiányoznak — az ifjúsági nyelv velejárói — a durvább, sőt vastkos kifejezések sem. Tehát:

10. Szójáték

Úgy keletkezik, hogy legtöbbször homonimákat vagy szinonimákat meglepő, váratlan, sokszor ellentétes értelemmel ruháznak fel; szavakat vagy szólások egyes részeit torzítják el; vagy csupán nyelvi, formai játékot űznek, melynek célja a humorkeltés, valaminek a jellemzése, kiemelése, kritizálása. Íme:

a) s z a v a k b a n: *cicifix* 'nagy mellű nő', *cicinix* 'kis mellű nő', *ici-pici-cici* 'férfimell', *kuki-neki-nuku* 'kislány', *csúszka* 'borravaló', *ezredes* 'hazudós' (minden ezredik szava igaz!), *hanyatt-homlok* 'kopasz', *levéltetű* 'postás', *nyelvjáték/lecke/tan/torna* 'csókolódzás', *pisisi* > *pisiel* 'vízisi, vízisiel', *porszívó* 'nagy dohányos', *Sziasztok!* 'köszönés terhes nőnek', *ugarlás* 'udvarlás' (kétértelmű);

b) s z ó k a p c s o l a t b a n: *citrompótlós kocsi*, *kétütemű lóhere* 'lovaskocsi', *csavargyárban van*, *csavargyáros* 'csavargó, munkakerülő', *első baklövés* 'eljegyzés' (kétértelmű!), *gyerekgyártó kisiparos* 'sokgyerekes apa', *huzamos huzavona* 'egy fiú udvarol nekem', *kiboruló szótartó* < *sótartó* 'megszegi adott szavát', *kincs*, *ami nincs* 'zsebpénz', *különleges agyosztály* < *ügyosztály* (film!) 'tanári vécé', *nincs*, *ami nincs* 'lapos mellű nő', *vadista szandál*, *szadista vandál* (kecskerím!);

c) t u l a j d o n n é v v e l, k ö z n e v e s ű l é s s e l: *éjjeli menedékhely* (Gorkij) 'falusi kinti vécé', *gizika* 'fizika' (ha Gizi a tanár), *mátyemanyika* 'mate-

matika', *Rók Ica*, *rókica* 'ravasz'; *Smarek* < smárol 'testnevelő tanár', *töpör Ödön* < töpörtyű 'nagyon alacsony';

d) szó lá s s z e r ű s é g b e n: *gömbölyű talpú cipőjét húzta fel, röpködnek körülötte a muslincák, taszigál a maligán, törpék bokszolnak a fejében 'részeg'*; *Ketten vagytok, kismama?* 'terhes nő'; *Menj a Bús Pista bácsiba!* (eufemizmus); *megtámadtak a bac meg az ilusok* 'fertőzést kaptam', *szabadesést gyakorol* 'kidobták a kocsmából';

e) b e t ű v e l (némelyik az írásképp enyhítésére): *aaböcö* 'ABC-üzlet', *cornyika* 'cincogó éneklés', *elküldött a bús π-csába* 'kiadta az utamat', *fosógép* 'mosógép', *nagyfosás* 'nagymosás', *Otöpö* 'OTP', *qrva* 'utcanő', *thethű* (a h lassítja a kiejtést, a tetű „húséges”) 'lusta';

f) í r á s j e l l e l, j e l l e l: *huncut-ka-ró-ka* 'lányokat kedvelő fiú', *220 V-os* (voltage) 'tüskés haj(ú)', *pia-nista* (homonima!), *pia-nuku* 'elvonókúrán van', +-ol (plussz) 'maszekol', *tar-ka* 'kopasz'.

11. Ikerítés („rímjáték”)

A termékeny fűzfapoéták rímjátékai. Többségük nem is tekinthető valódi ikerszónak, mely az eredeti szó osztódásával keletkezik; legfőljebb alakja szemszögéből ál- vagy őr. radásos ikerszónak, mivel rímelő önálló szavak kapcsolódnak össze. (Ennyiben összetett szók is!) Éppen ezért mellőzzük a szokásos nyelvtani csoportosítást, inkább a játékos leleményességet villantjuk föl.

Az eredeti szavak változatlan alakban vagy torzított formában is felismerhetők (*hasas-pasas*, *dögi-doki*). A jelentés többnyire megmarad (*harinaci*), vagy kiderül a „beszélő nevek” célzásából (*duma-Vera*), a távoli asszociációval összekapcsolt metaforaszerűségéből (*galamb-gertrúd*, vö. Maupassant: A töltött galamb). Kivétel is akad (*csimpi-limpi*). Tehát:

a) s z o k v á n y o s: *diri-iri* 'igazgatói iroda', *harinaci* 'harisnyanadrág', *házfázi* 'házi feladat', *pipihusi* 'lány', *polkabolha* 'gyors', *rip-rop* 'táncművész', *sulibuzi* 'szorgalmas', *szexi-keksi* 'divatos nő', *tini-dili* 'szerelem', *tömör-gyönyör* 'lányok lába; nagydarab nő';

b) h a t v á n y o z o t t a n r í m e s: *albinó-bambinó* 'szőke hajú', *csimpi-limpi* 'nagyszájú, pletykás nő', *csüngü-lüngü* 'fülbevaló', *debella-bella* 'nagydarab nő', *husi-musi* 'kövér nő', *hasas-pasas* 'kövér férfi', *kandzsi-bandzsi* 'kancsal', *kuk-luk* 'lyukasóra', *lufi-pufi* 'pirosposzsgás', *mész-ész* 'érelmeszedése van', *öcsi-pöcsi* 'gyerek', *pici-cici* 'kis mellű nő', *súgó-dugó* 'súgás', *tündi-bündi* 'szelíd, jóságos';

c) k e t t ő z t e t é s s e l (s z ó i s m é t l é s): *dió-dió* 'rádió', *dzsigi-dzsigi* < nyugi 'Nyugalom!', *gi-gica* 'hugica', *lexi-lexikon* 'magyarterem', *mek-mek* 'szabó', *plety-plety* 'pletykás', *tek-tek* 'technika (tantárgy)';

d) a l l i t e r á c i ó v a l (többslet): *budi-bili* < body building 'erős férfi', *buzi-bizi* 'bizonyítvány', *dögidoki* 'állatorvos', *háj-báj-bébi* 'kövér nő', *licsilocsi* 'közlékeny', *nyelves-nyalás* 'csókolózás', *pöfe-pofa* 'beszédhibás', *tili-toli* 'babakocsi';

e) t ö b b t a g ú (az utolsónak szinte olyan a szerepe, mint a „ráütő” rímnek): *digi-dagi-dagadék/-daganat*, *donna-tonna-madonna* 'kövér nő', *háj-báj-*

dubáj 'kövér férfi', *háj-báj-máj*, *Helénke* — *egy kicsit tehénke*, *Tonna de Bella* < *debella* 'nagydarab nő', *ici-pici-cici* 'férfi mell', *Isten kenddel*, *Vendel!* 'Távozz!', *kuki-neki-nuku* 'kislány', *limlom-tilitoli* 'fuvaros', *Ria-ria*, *Hungária!* 'biztatás sportnál';

f) személynévvel: *coca-Lola* 'hentesnő', *Ducó-Jucó*, *husi-Nusi* 'kövér nő', *duma-Vera* 'böbeszédű', *Gubera-Vera* 'csereberélő, guberáló', *Güze-Gizi* 'sovány nő', *Panna-tonna*, *tehén(ke)* — *Helén(ke)* 'testes nő';

g) köznevesült személynévvel: *béna-béla* 'buta', *bunyóberci* 'verekedős', *galamb-gertrúd*, *husi-nusi* 'kövér nő', *gumi-lidi* 'gépírónő', *kenő-jenő* 'szobafestő, mázoló', *szeplő-szeplő* 'szeplős'.

12. Névadás („beszélőnevek”)

Köztudott, hogy a személynév már ősidőktől kezdve a megkülönböztetést szolgálta, mivel akkor még túlnyomórészt — köznévi, melléknévi vagy számnévi jelentéssel (s egyelemű formában) — „beszélőnév” jellege volt. (A „beszélőnévnek” a jellemzésre irányuló ereje mindmáig megmaradt, sőt a fantázia mindig újabb neveket hoz létre.)

A személynevek metamorfózisa érdekes módon kettős irányban indult meg, s vált folyamatossá. Egyrészt a nevek ismert jelentése elhomályosult, s így a laikus részére ismeretlen értelmű tulajdonnévvé váltak. Másrészt a tulajdonnevek („újra”!) köznevesültek (manapság is), de fordítva is; csakhogy az utóbbiak a régiekhez képest kisebb arányban. Sőt egyes keresztnevek — más nyelvekben is — foglalkozások, jellemvonások vagy magatartásminták hordozóivá váltak. Pl. *Pali* — *pali*, *Józsi* — *jani*; ném. *August*, *Liesel*; finn *Tauno* 'tehetetlen, buta'; horv. *laura*, *marta* 'utcanő'; ang. *bobby* 'rendőr'; or. *Natasza* 'diáklány' (bármelyik!) stb.

Ifjúságunk játékos kedve is mind a tulajdonnévre, mind köznevesült alakjaira sokszor új — az eredetitől eltérő — jelentést aggat. Alább látni fogjuk, hogy az ifjúsági nyelv milyen sokszínűen tud variálni mind a régi, mind az újabb nevekkel. A film, sport, divat, zene stb. sztárjai nevének átvétele, alkalmazása nyilván tisztavirágéletű. A személyneveken kívül a tulajdonnév más fajtáira is kiterjed figyelmük. (Ahol szükséges, egy-két szavas megjegyzést fűzünk az egyes nevekhez.) Itt nem foglalkozunk a becenevekkel, iskolai vagy egyéb ragadvány- s csúfnevekkel, mivel ezek használati köre jóval távolabb, mint az ifjúsági nyelv. Lássuk tehát:

tulajdonnévi

köznevesült forma

a) foglalkozás

olajos Alajos 'benzinkutas'
(paronima)

Kalmo Piri →

Baciluska 'ápolónő'

Zsandamari; *Zseka Zsóka* < or. zser-nyák; *Hekus Lonci* 'rendőrnő'

lombikrózsi 'női vegyész' (azonos mgh.)

kalmopiri (< gyógyszer) 'orvosnő'

kenő-jenő 'szobafestő' (ikerítés)

tsz-mercis 'traktoros' (gúny!)

tulajdonnévi

köznevesült forma

piktor Viktor 'szobafestő' (rímel)
zötyög Ödön 'traktoros' (ő-k halmozása)

figaro 'férfifodrász' (opera!)
flórián 'tüzoltó' (védőszentjük!)

cicoma Cili 'ruhatervező' (alliteráció)
Spirál Mancsi 'fodrásznő' (szakszó)

b) külső tulajdonság

csöcsös Marcsa →
Dudás Ica 'nagy mellű nő' (<duda 'női mell')
zsír Piri 'kövér nő' (i-k halmozása)
deszka Rozi 'lapos mellű nő'
Vézna Géza (rímel) →
Güze-Gizi 'sovány nő' (alliterál)
kugli Joe →
háj-Mancsi 'kövér nő'
Duci-Juci, 'testes nő'

csöcsmanci 'nagy mellű nő'
szupermaca 'szép, csinos nő'

banyamari 'csúnya nő'
lencsibaba 'divatos nő'
lécferkő 'sovány férfi'
lécpepi 'magas növésű'
kopasz berci 'kopasz'
csinszka 'szőke hajú'
kormos rézi 'sötét hajú' (cselédnév)

c) belső tulajdonság

Mata Hari 'áruló' (kémnő)
Tank-Aranka 'erőszakos' (rímel)
hiszti Kriszti 'hisztériás'
Fillentő Fülöpke (alliterál) →
Móka Miki/Misi (alliterál) →
narkó Iván 'kábitószeres'
Kandúr Bandi 'lányokat kedvelő fiú'
Bunyó Berci (alliterál) →

benyali Juli 'árulkodó' (rímel)
drakula 'erőszakos, agresszív'
nyali-pali 'hízeglő, stréber' (ikerítés)
kamukázmér 'hazudós' (alliterál)
tréfa manci 'tréfás, jókedvű'
okostóni 'okos' (o-k halmozása)
kaszanova 'szoknyavadász férfi'
vandal-vendel 'verekedős' (ikerítés)

d) rang

az „Úr”, *Zeusz* 'főnök' (gúny)
Csorda vezér 'siettet vkit'

e) népetimológias (l. még a 13. pont!)

Bac Ilus 'kórokozó' (szójáték)
Olga Lepisinszkája 'vécés néni'
Salmon Ella 'szakácsnő' (szójáték)

agromókus/mumus, *ugrómókus* 'agronómus'
népi elemér 'népi ellenőr'
gáz rezső (< rezsó) 'gáztűzhely'

f) a művészetből kölcsönzött

Pöttyös Panni 'összecsípték a szűnyogok' (leányregény hőse)
VUK 'ravasz' (rókanév, regényhős)

tűzpiros üveggömb 'vörös hajú' (leányregény címe)
az utolsó mohikán 'ősz hajú' (regény címe, hőse)

tulajdonnévi

köznevesült forma

<i>Kodzsek, Kojak</i> (színész) →	<i>kodzsek, bánfi</i> 'kopasz'
<i>Filemon</i> 'nagy fülű' (hangzás)	<i>gyökerek</i> 'család' (nemzedékfilm)
<i>Isaura, Izaura</i> 'kancsal' (színész)	← <i>kabos, kiskabos</i> 'vörös hajú'
<i>Samantha Fox</i> 'nagy mellű nő'	<i>roszinante</i> 'sovány nő' (< Cervantes)
g) keresztnevek (régebbiek)	
<i>Dorottya</i> 'vénlány' (vö. Csokonai!)	<i>éva, maca, manci, szonya, szuzi</i> 'fiatal nő'
<i>Malvin</i> < marha? (eufemizmus?) 'ügyetlen'	<i>böske</i> 'buta' (falusi cselédnév)
<i>Ödön</i> 'kövér férfi' (ö-k halmozása)	<i>matuzsálem</i> 'öreg jármű'
<i>Rézi</i> 'sovány nő' (cselédnév)	<i>pali</i> 'fiú, férfi, udvarló, mafla, hiszékeny, becsapható'
<i>Samu, Samuka</i> '(biológia) csontváz'	
<i>Zsuzsi</i> 'lányvécé'	
h) keresztnevek (újabb szerepben)	
<i>Arnoldka</i> (< Schwarzenegger) 'erős'	<i>ceruzajancsi</i> 'sovány férfi'
<i>Cleopatra</i> →	<i>kleopátra</i> 'női frizura' (hasonlóság)
<i>Bözse, Julcsi, Mancsi, Masa Sári</i> 'móságép', <i>Maris</i> 'centrifuga' (egykori cselédlányok neve!)	
<i>Én vagyok a Jani!</i> 'nagyzolás'	<i>jani</i> 'nagyzó, ostoba'
<i>Sanyi</i> 'lehangoltság', <i>Ez Sanyi!</i> 'el van rontva' (<i>Józsi</i> helyett), <i>nekem Sanyi</i> 'nekem mindegy'	<i>poénjani</i> 'viccelő'
	<i>venyigejani</i> 'lusta'
i) színek a keresztnévben	
<i>Hófehérke</i> > <i>Hókefélke</i> 'menyasszony'	<i>hófehérke</i> 'fehér bőrű; szőke, ősz'
<i>Piri, Piroska</i> →	<i>piroska</i> '100 forintos, vonat, tűzoltó kocs, vörös hajú'
<i>Szöszsi</i> < szöszsi 'szőke hajú' (becenév-vé vált)	<i>pirike, piroska</i> 'pirospozsgás'
j) az összetétel, szókapcsolat motívuma	
<i>Bécsi kapu</i> 'pletykás nő' (szólás)	<i>autómárkák</i> (l. a márkaneveknél!)
<i>buzgár Oszkár</i> 'homoszexuális' (< <i>buzi</i> ; rímelés)	<i>hipoderby</i> < Hipo 'feltűnően fehér bőrű' (verseny: túlzás, humor)
<i>fosos Jóska</i> 'kisfiú' (o-k halmozása)	<i>sevrolet-taxi</i> 'babakocsi' (humor)
<i>Newton-tündér</i> 'fizikatanárnő' (< híres fizikus)	<i>szeplőpanna</i> (lányoknál gyakori), <i>szeplő szepe</i> 'szeplős' (alliterál)

tulajdonnévi

köznevesült forma

Szepimatyi 'szeplős' (rím)
Picasso-kép 'térkép' (non-figuratív)
Tarzan-bugyi 'vékony pántos' (mez-
 telenség!)
 --kötél, --hinta 'mászókötel'

k) földrajzi név

házi Balcsi →
Chicago 'rendetlen lakás'
Wall Street 'városháza' (nagyzolás)
Csernobil, Csernobil-kúra 'sugárke-
 zelést kap'
Rózsadomb, rózsadomb 'női mell'
Pó-síkság < popó 'fenék'
Nagy-Alföld 'kövér' (akkora kiterje-
 désű!)
Alföld 'lapos mellű nő'
Szahara kisebb kiadásban →
Szahara, Góbi 'homoszexuális' < ho-
 mokos
Nagyfára mászó 'elvonókúrán van'
Olümposz, Sion hegye 'igazgatói iroda'
Bábel 'nyelvi labor'
Auschwitz 'testnevelés, tornaterem'

l) intézmény név

Operaház 'énekkerem'
Picasso-terem 'rajzterem'
Szabad Európa Rádió 'pletykás'

m) márkanev

Burdából lépett ki 'divatos nő'
*Szokol rádió: azon sem lehet semmit
 fogni* 'lapos mellű nő'
Tsz-Merci 'traktor' (gúny)

n) a tulajdonnévvé válás, a köznevesülés oka

Clór-anyó 'kémiatanárnő'
Colostok 'technikatanár'
Csincsilla 'biológiatanár''

kisbalaton 'fürdőszoba'
kanada 'fiúvécé' (< kan 'fiú, férfi')
szmolnij 'lányvécé' (zárdá volt!)
tisza 'szőke hajú' (Szőke vize...)

india 'sötét bőrű'

mini szahara 'homokozó'

← *nagy fán van, nagyfás*
az olümposz 'tanári (szoba)'

jard, járd < Scotland Yard 'rendőr'
tüzép 'ellenőrző' (< fa 'elégtelen')

bagarolos < Bagarol 'barna hajú'
*bébimerci/trabant, kispolszki, mercé-
 desz, opel, rojsz-rojsz* 'babakocsi'
libi < Libero 'pelenka' (becézve)

amperusz, voltusz 'fizika' (mérték-
 egységgé vált)
ady, adi (500 Ft), *bartók, béla, bélás*
 (1000 Ft) 'bankjegy, papírpénz'
perga < pergament < Pergamon
 'füzet' (köznevi a jelentése)

tulajdonnévi

köznevesült forma

<i>Hamiska, Kotta apó, Protkó, Violin</i> 'énektanár'	<i>dezső</i> 'dollár' (azonos kezdő msh.)
<i>Kocka, Kockafej</i> 'matektanár' (az összesnél „stílusos” szakszók)	<i>fricc, iván, szergej, tomí, bobbi</i> 'kato- na, rendőr' (más-más népnél, gya- kori, jellegzetes keresztnemek)
<i>Éva-csutka, évacsutak</i> < 'ádámcsutka' (tréfás ellentét)	<i>csontvári</i> 'sovány' (mn.-i jelentés)
<i>Mr</i> v. <i>Mrs Agy</i> 'nagyképű'	<i>bánfi, kodzsek</i> 'kopasz' (ua.)
<i>Miss Universal; Robi</i> < robot < Mik- robi 'házi robotgép'	<i>döbrögi</i> 'kövér' (ua.)
<i>Fekete Macska Bandája</i> 'babonások szervezete'	<i>lóri</i> 'magnetofon' (papagájnév miatt!)
	<i>sasszon, szasszon</i> < Sasson fodrász 'frizurafajta'

o) igealkotás

csernobilizik 'sugárkezelést kap'
bepaliz 'becsap', *palizik* 'fűzik'
derrikezik 'nyomozást játszik'
(el)sanyiz 'elront'
háryzik 'lódít'
játssza Andersen kisasszonyt 'mellé-
beszél'.

13. Népetimológia

Nem túl gyakori szóalkotásmód (inkább szóalakításmód); idegen szavakat alakít át ismertebb szóalakká, s ezzel értelmet ad az „ismeretlen”-nek; magyar szavak esetében többnyire csak a szóalakat változtatja meg, néha el is torzítja. Ifjúságunknál az indíték csupán a játékos szellemeskedés, gúny, célzás. Íme:

alkoholpista 'alkoholista', *bájológia*, *bugyológia* 'biológia', *bugyipista* < bugylibicska 'zsebkés', *disznóklub* 'diszkóklub', *helikoffer*, *helikopáter* 'helikopter', *hótt dög*, *döglött kutya* < hot dog 'zsemlebe helyezett forró virsli', *Jelizavézna Parizéra* 'orosztanárnő', *katika* 'patika', *komondor* < Commodore (márkanév) 'komputer', *Madzag* 'Mazda' (autómárka), *ó rossz!* 'orosz(óra)', *prolibusz* 'trolibusz', *Puszit!* 'Proszit!' (koccintáskor), *vili*, *vilmos* 'villamos', *záporeső*, *Zápor Jóska* 'Zaporozsec', *Zsiga* 'Zsiguli' (autómárkák).

14. Elavult (elavuló, régies) szó fölelevenítése

Nemcsak a nyelvújítás idején dívott, hanem ifjúságunknál manapság is — néha más, főleg pejoratív jelentést adva a szónak. A nem is olyan kevés szóalak ismét a különcködés, feltűnési vágy jele. Pl.:

arzenál 'tolltartó', *csütörtököt mondott a puskája* 'csaláskor rajtakapta a tanár', *dalolda*, *zenede* 'énekerem', *fabrika* 'technikaterem', *gramofon*, *verkli*

'lemezjátszó', *hamvveder* 'hamutartó', *iron*, *plajbász* 'ceruza', *kávéház* 'vécé', *lélekidomár* 'osztályfőnök', *mappa* 'térkép', *mogyeri* 'magyar nyelv (tantárgy)', *muszka* 'orosz nyelv (tantárgy)', *ókula* 'szemüveg', *pakk* 'tolltartó, iskolatáska', *palatábla* 'falitábla', *pedellus* 'tanár', *penna* 'toll', *ridikül* 'iskolatáska', *röppen-tű* 'röpdolgozat', *suvíck* 'radír', *tenta* 'toll', *tudorda* 'könyvtár'.

15. Idegen nyelv utánzása

Az idegen szavak túlzott s főleg használatuk mindig a nagyizolás velejárója, itt viszont csupán játékos „rongyrázás”, „látszatelőkelődés”, végső soron szójáték. A szavak részben idegen eredetűek, leginkább azonban magyar szavak — idegen hangzásúvá torzítva vagy makaróninyelv-szerűen idegen toldalékokkal ellátva — keltik egy-egy másik nyelv érzetét. Közülük nem kevés származik az argóból, a divatos szavak viszont az idősebbek, a felnőttek világából. Így sokszor nem is tudatos iskolásainkban, melyik nyelvet utánozzák (talán a legfőlkapottabb angol kivételével). Ezzel szemben az iskolai s a mindennapi érintkezés kifejezései jobbra az ő nagyon is tudatos „nyelvelésük”, szellemeskedésük származékai. Íme válogatásunk. (Jelentést csak akkor közlünk, ha nem nyilvánvaló.)

a) g ö r ö g ö s : *biosz*, *dögológia* 'biológia', *bioszféra* 'biológiaterem', *bu-lejtosz* 'házi buli', *evangélium* 'tanári magyarázat', *fűzisz*, *fűziosz* 'fizika', *ké-műsz*, *telegrafál* 'telefonál', *zoo* 'igazgatói iroda';

b) l a t i n o s : *bigyusz* 'biológia', *eceterál* 'mellébeszél', *gratulácia*, *indulandusz!*, *leokádia* 'csúnya nő', *lukátor* 'markolós', *piktória* 'rajzterem', *szekátor* < szekál 'népi ellenőr', *szamárpakszus* 'bizonyítvány';

c) n é m e t e s : *cájj* 'holmi', *csálinger* 'fiú, pincér', *flekni* 'útlelél', *fűrer* 'bandavezér', *kurbli* 'ébresztőóra', *spricni* 'tűzoltóautó', *sulitase* 'iskolatáska', *reccskaszni* 'rádió', *ringlispír*, *verkli* 'lemezjátszó', *trinkol* 'iszik';

d) a n g o l o s : *alseriff* 'igazgatóhelyettes', *dáktör* 'orvos', *dzsamburger* 'hamburger', *fiziksz* 'fizika', *kácsing* < kacsingat 'kirakatot néz', *löncsölés* 'tea-zás', *rédió* 'rádió', *szitiben lakom* 'városban lakom', *utcasarki lédike* 'fiúzó lány', *villindzser* 'villamos';

e) f r a n c i á s : *budovár* 'vécé', *Dö Lafal* < döl a fal 'építész', *dúl a lamúr* 'fülig szerelmes', *frizsi* 'büfé', *mádám* 'lány', *medánszié* 'fürdőmedence', *pisoár* 'közvéce', *sanzelizé* 'sétálóutca', *séf* 'bandafőnök';

f) o l a s z o s : *badella*, *Trampuli de Bella* 'kövér nő', *decibella* < decibel 'diszkóklub', *dolcsenita* 'dollár', *felejtisszimó* 'nyári szünet', *liftezetta* 'szel-lent', *lovetta* < lóvé 'zsebpénz', *mamio*, *papio* 'nagyamama, nagypapa', *Morcotti* 'mérgek tanár', *randalina* 'csúnya nő', *rondallino* 'ronda, nehéz tárgy';

g) r o m á n o s : *csizmö* 'csizma', *járdö* 'járda', *krismö* 'kocsma', *pizsomö* 'pi-zsama', *prostö* 'utcanő';

h) o r o s z o s : *agyinka*, *rusznyik* 'oroszóra'; *bekonyecolt* 'tönkrement', *Jel-lizavézna*, *Stoeta* 'orosztanár', *pusegyka* 'puska családhoz', *szimpaticsnája* 'ro-konszenves', *tasenykö* 'táska', *traktoriszt* 'traktoros', *tyelevizor* 'tévé';

i) h o r v á t o s : *haverina* 'lány barátnője', *kricsmi*, *kricszo*, *krimo* 'kocsma', *lezbi* < *lezbejka* 'homoszexuális nő', *lyukica*, *lyuko* 'lyukasóra', *mamlaszovics* 'ügyetlen';

k) s z l o v á k o s: *krapek* 'gyerek, férfi', *povedál* '(tanár) magyaráz', *szlopál* 'iszik';

k) s z l o v é n e s: *kontrolka* 'dolgozat', *penkáló* 'töltőtoll', *vikendica* 'hétvégi ház';

l) c i g á n y o s: *bedilizett* 'féltekeny', *bulázó* 'lányvécé', *diliház* 'község-háza', *dilino* 'bolond', *dumál* '(tanár) magyaráz', *csajozás* 'udvarlás', *elcsór* 'el-lop', *gádzsizok* 'járok egy lánnyal', *hadovál* 'összevissza beszél', *hadovaláda* 'tévé', *járok egy csajjal*, *bulával*, *csávóval*, *gádzsóval*, *manusszal* 'járok egy lánnyal, fiúval, férfival', *kajás-pijás* 'büfé', *kehegek* 'köhögők' *kenyv* 'könyv', *kéro* 'ház';

m) j i d i s s z e r ű: *hapsi*, *haver*, *pacák* 'férfi', *hapsizás* 'udvarlás', *haver* 'társ, barát', *majrézik* 'fél', *smonca* 'üres fecsegés', *sóher* 'szegény, fukar'; *spiné*, *spini* 'lány, nő'; *srác* 'fiú';

n) japános: *andzsinszan* 'hajós', *banzáj* 'házi buli, játszótér', *csocso-csomó* 'kulcsesomó', *csővágó csuki!* 'Szia!'; *kakamatató* 'vécés néni';

o) kínaias: *Csá-cse! Csó-cse! Csocsintok! Csuvintok!* 'Csók!' (köszönés), *Hang Van Kép Nincs* 'tévészereelő', *kuki-neki-nuku* 'kislány', *lop-csen-csór* 'lop', *önt-sük csak ki!* 'leves', *Pancsacsa* 'kémiatanár'.

16. T ü k ö r s z ó

Három ismert s két kevésbé használatos átvétele — a szokásos kifogásolható fordításban: *forró/meleg kutya* < ang. hot dog, *forrónaci* < ang. hot pants 'forrónadrág', *járószék* < ném. Fahrstuhl 'lift', *kézcipő* < ném. Handschuh 'kesztyű', *melegdrót* < ang. hot wire 'telefon'.

17. **Szóhatár-eltolódás:** *zuncsi* < az uncsi 'unalom, unalmas', *acskós* < zacskós 'kábitószeres'.

18. **A szóvég megelevenedése:** csupán a közismert *-tól-ig* — más jelentéssel: *tóligoz* 'megölel', *tóligozás* 'ölelkezés'.

V.

19. T ö m b ö s ö d é s

A szókincs gyarapodásának sajátos módja, hogy egyes szavak gyakori együttes használata révén nagyobb nyelvi alakulattá, állandósult szókapcsolattá vagy mondatszerűvé tömbösödnek. Sajátosan tükrözik a társadalmi fejlődést, jelenleg különösen a technizációt; ugyanezért élettartamuk is gyorsan változik, de számuk folytonosan bővül. Pl.:

a) s z ó s z e r k e z e t

csendes őrültek sportja 'horgászás'

csigamenetben gondolkodik 'buta'

előregyártott elem < panelgyerek 'esküvő előtti terhességből származó'

felbruttósított szűzlány 'esküvő előtt teherbe esett'

gumipofával énekel 'az énektanárnő torz mosolyú gumibabához hasonló hátszélben született' *elálló fülű*
ikrek családi sátra, kétszemélyes sátor, páros úszósapka 'melltartó'
keverek/pengetek/variálok egy csávóval/csajjal 'járok vkivel'
kötéltáncos az utcán 'részeg'
leértékelt drogéria 'bántóan illatosítja magát'
rápasszírozza a száját 'csókolózik'
sarki automata 'utcanő'
tök jó cuccai vannak 'divatos nő'
van benne egy hegedűvonás 'sötét bőrű'

b) s z ó l á s s z e r ű

Beethoven-ciklusokat jár a gyomra 'nagyon éhes'
eloltották a háztüzet 'tolakodó fiút/lányt elutasítottak'
felforrt az agyvize 'napszúrást kapott'
fordítva ült a borbélyszékbe 'kopasz'
ha pofon vágod, leesik a fél arca 'agyonfesti magát'
kivágta a kultúra a biztosítékot 'böfög'
kivonják a forgalomból, rácsos akadémiára teszik 'bebörtönzik'
köcsögben tanult meg járni 'furcsa alakú a lába'
magára veszi a budiajtót 'szagosítja magát'
szita alatt napozott 'szeplős'
versenylovat reggelizik 'mindig siet'

c) m o n d a t f o r m á k

Aztán jött az északi szél, és becsukta a mesekönyvet. (Kétkedés, ellenkezés társalgáskor)

Eltolhatod a biciklit! Hozd a szennyest! Játssz kámfort! 'Menj el!'
Jöhet a színes oldal! Menj át egy másik adóra! 'Beszélj másról!'
Mindjárt leszakad az éjszjám! (Meglepetés)
Nálatok is kint lóg az ablakban a hegedű? 'sötét bőrű, cigányos'
Nehogy már a csik húzza a repülőt! (Ellenkezés társalgáskor)
Szétfröccsent a mustár, és eltalálta a gyereket 'szeplős'.

VI.

20. Hangfestés

Alábbi eszközei a szóteremtés tartományába tartoznak. A köznyelvből eltűnőfélben vannak, ezzel szemben különösen a vidéki tanulók gyűjteményeiből kiderül, hogy milyen mérhetetlenül gazdag a népi nyelv hangutánzó és hangulatfestő szavakban. Többségüket érdemes volna átmentenünk. Íme néhány példa a tanulóknak is meggyökerezett, ill. az általuk „teremtett” vagy átformált kifejezőkészletből:

a) h a n g u t á n z á s

ige (igenév): citerázni lehet a csontjain 'sovány', *cupákol, szipákol* 'pipázik', *Csörögd már el!* 'Mesélj már!', *felkukorékol* 'szól az ébresztőóra', *fölös-*

legesen káricsál, kelepel 'pletykál', *heherész, kiröhögi a belét, nyiharászik, röhincsel, röttyög* 'nevet', *hukkgogat, hukkol* < hukk! 'böfög', *iákol, rinyázik, szirénázik, tutul, vernyákol* 'sír', *karattyol* 'magyaráz (a tanár)', *kluttyog* 'iszik', *kocognak a csontjai* 'izgul (a tanuló)', *órabérbe nyávog* 'siránkozik, panaszkodik';

főnév: *bömbike* 'özvegy', *cincér* 'egér', *csörrike* 'ébresztőóra', *csurgató, lotyi* 'lányvécé', *durrogi* 'pattogatott kukorica', *figató* 'tornaterem', *karattyoló, locsi* 'száj', *koikoda* 'kollégiumi tanár', *nyávogás* 'énekóra', *óbégatér* 'iskolai zsi bongó', *pöfi* 'régimósi gép', *recsegde* 'iskolai stúdió', *ricsajgép* 'rádió', *robbanóbaba* 'kémiatanár', *röfi* 'büfé', *zsebpötyi* 'zsebszámoló';

melléknév (mn.-i igenév): *boffeskötetet ad elő* 'böfög', *csámcsogó* 'pletykás', *csörgődoboz/krumpli* 'ébresztőóra', *gágogi* 'lúdtalpas', *göthölő, kahincsoló* 'köhögő', *kuncogi* 'nevetős', *nyervákoló, sá pogós, vinyogós* 'siránkozó, panaszkodó', *síró-picsogó* 'sírásra hajlamos';

indulatszó (ragozott formában is): *bumm* 'kémia', *co-co-co* 'fázom', *hukk* 'részeg, csuklós busz' (< *csuklik*), *HUUUU!* 'lányok lába', *ni-nó, ni-nú* 'mentőautó', *nyikk-nyekk* 'énekóra', *puffra lakott* 'jóllakott', *reccs-reccs* 'rádió', *tra-la-la* 'ének-zeneóra', *Zsipp-Zsupp* 'tornatanár';

b) hangulatifetés

ige (igenév): *dobbant, megpattan* 'ellóg a munkáról', *el van kettyenve* 'el van keseredve', *hörpöl, lötyköl* 'iszik', *lekoppint* 'lemásolja másét', *pattoztat* 'siettet', *pöcsörög, szötyörög* 'húzza az időt munka közben', *pörget, teker* 'gyorsan dolgozik', *sumit* 'lapít feleléskor', *zabálja a dizsit* < *dizskót* 'nagyon szeret táncolni';

főnév: *böködő* 'zsebszámoló', *böngészde* 'fakultatív óra', *csicsa-tér* 'díszterem', *csoszogó* 'papucsvirág', *csücsülde* 'lányvécé', *dühöngő, őrjöngő* 'iskolai zsi bongó', *hammogó* 'száj', *hopperézás, lötyögés, tekerés* 'tánc', *kapargászó* 'füzet', *pislantó* 'szem', *pörgettyű* 'táncművész', *rengő, ringó* 'csipő', *tengető* 'zsebpénz', *tevenyektető* 'torna';

melléknév (mn.-i igenév): *becsá polt* 'jóllakott', *cidris* 'fázós', *kinyekkent* 'kimerült', *kotyvasztószoba* 'kémiaterem', *lepcses szájú* 'fecsegő', *lónyvasztós óra* 'torna', *pátyuli* 'sápadt', *pityori* 'elkeseredett'.

VII.

21. Neologizmusok

Az előzőek is hemzsegnek ilyenektől, most viszont ezt a szempontot állítjuk a figyelem középpontjába. Mihelyt a társadalomban megjelenik valami újszerű, annak nevet is kell adni. S ezt az elnevezést azonnal átveszi az ifjúsági nyelv is — természetének megfelelően — átformálva, illetve más jelentéssel, de „naprakészen”. Ez a fajta kifejezőkészség alig csoportosítható, s összefonódik más szóalkotási módokkal. A fölkapott „divatszók”-ból nem kívánt szócsaládok burjánzanak el; a szókészletben akadnak „iskolán kívüliek” és „iskolán belüliek”; az utóbbiak nyilván a tanulók saját „kitalációi”. S van egy csoport, mely még ezeken is túltesz, részben szellemességével, részben nyersségével. Tehát:

a) szócsaládok

rizsa: 'tanári magyarázat, beszélgetés, rajz (tantárgy), unalmas beszéd', *rizsaduma* 'tanári szidás', *rizsamester* 'hazudós', *rizsa sült hússal* 'nagyzó', *rizsál* 'nagyon tanul, mellébeszél, unalmas a beszéde', *rizsázik* 'mellébeszél', *Rizsázz!* 'Beszélj! Sűgj!', *adják neki a rizsát* 'beolvasnak neki', *hányja a rizst* 'magyaráz', *hinti a rizst, rizsál, rizsás, sok a rizsa* 'mellébeszél', *Elég a rizsából! Nem kell a rizsa!* 'Beszélj másról!', *Hagyd el a rizsát, Kínában éheznek! Ne rizsázz! Ne szórd a rizsát!* 'Hagyd abba, unom!';

púder: 'nagyzó mondás', *púderdoboz* 'Polski Fiat', *púderező* 'kábitószeres', *púderez* 'mellébeszél (szépitget)', *púderol nekem* 'udvarol egy srác', *púderos* 'agyoncicomázza magát', *kevés a púder* 'üres, unalmas a beszéde', *Nem kell púder!* 'Beszélj másról!', *szórja a púdert* 'mellébeszél';

Hasonlóan „gazdag” — bár nem kívánatos — szócsaláddá terebélyesedtek tanulóink nyelvében a többi közt: *agyilag bugyi, badis, baromi, béna, dilibogyó, kever, köcsög, kuka, nyal, ortopéd, pedál, penge, penget, puding, pulyka, puncs(ol), rinyál, szívat, szopat, tök* stb.;

b) divatszók

(A köznapi nyelvben egy-két évtizede „fölkapott” szavak, kifejezések, melyeket a 10-14 évesek is előszeretettel alkalmaznak.) Ilyenek:

arénázik 'hisztériázik, örvöng', *badis* < Body-Building 'erős', *béna, ortopéd* 'hülye', *beszart a Trabant* 'elromlott a Trabant', *Csernobil-kúra* 'sugárkezelés', *csillagos hálófülke* < 'csillaggarázs', *dumagép* 'túl sokat beszél', *grillezeti magát, negrózik* 'napozik', *húskombinát* 'kövér', *izaura* < Isaura 'kancsal', *kakaóra rakja, kakaót ad rá* 'rádiót, magnót nagyobb hangerőre állít', *kodzsak* < Kojak 'kopasz', *nyomja a sódert* 'szövegel, magyaráz', *puncsol* 'udvarol, hízeleg, nagyon figyel az órán', *rossz a fartechnikája* 'nagy fenekű', *Samantha Fox, szamantás, szamantázik* 'nagy mellű nő', *sasszon, szasszon* 'frizurafajta', *szexi, szexbomba* 'csinos nő', *szórtaxi* 'fiáker', *tankol* 'iszik', *tápos* 'gyenge', *umbul-dázik* 'sikkaszt', *vitamingolyó* 'kövér';

c) „naprakész” kifejezések

(Olyan „újabb” iskolán kívüli szakszavak, melyeket „lefordítottak” saját életükre, főként iskolai használatra. Időszerűségük, szellemességük szembe-tűnő!)

adóbevallás 'ellenőrző', *agyszondázik* 'töri a fejét', *agytröszt, élő komputer, eszkombájn* 'okos', *AIDS-tároló* 'iskolatáska', *alsó karosszéria* 'lányok lába', *antennázik, radaroz, telefont vár* 'sűgást vár', *csápol* 'jelentkezik' (mint a robot érzékelője!), *drótra megyek* 'találkára', *duplaműszakos* 'korrepetálásra jár', *felbruttósított szüzlány* 'esküvő előtt állapotos', *fénymásol, lefusizza máséról* 'leckét másol', *fogja a Kab-hegyet* 'nagy fülű', *fölkapuzni* 'kapu-telefonon felszólni', *géemkázik* 'pótvizsgáznia kell', *környezetvédő, mert fásít* 'egyest kapott', *liberofarm* (pelenkamárka) 'bölcso', *lombik/vitrinbébi* 'okos'; *macskabenzinkút* (< macskabenzin 'tej') 'tehen', *madzag, semmi* 'női fürdőruha', *megy a forró drót* 'sűgnak', *pötyögő* 'komputer', *puskacsip* < chip 'tolltartó', *szexkandúr* 'lányokat kedvelő fiú', *tundrabugyi* 'harisnya-nadrág';

d) „saját alkotás”

(Csupán föltételezhető, mivel többnyire „belső”, iskolai kifejezések. A gyűjteményekben egyébként több iskola is „kisajátítja” ugyanazt a szót, kifejezést.) Például:

áramszünet, *rövidzárlat* 'lyukasóra', *angozó*, *céllövölde* 'fiúvéce', *bombázik* 'csal a könyvből', *búzbomba*, *kábítószert* 'zokni', *csuklik a fenekére* 'szellent', *dirialja* 'igazgatóhelyettes', *durránót* 'fej', *pulykafelfújti* 'mérget tanár', *fásítási napló*, *fáskamra*, *kert* (< fa 'elégtelen') 'ellenőrző', *fél nyolcas* 'hármast (közepes)', *fő cirkáló* 'ügyeletes tanár', *fölmegy az agyvízre* 'dühbe gurul', *gólyaláb* 'négyes', *hattyú*, *hattyúnyak* 'kettes', *kalapos bácsi* 'ötös', *kengurutelep*, *villanydrótos legeltető* 'lakótelepi bekerített játszótér', *Salmon Ella* 'szakácsnő', *szagelszűrő* 'orr', *szétszervál* 'tönkretesz', *tabesz* 'tábor', *tükröfrizura* 'kopasz', *zsebibaba* 'zsebszámoló'.

*

Nem mutattam be az összes szóalkotási módot, a fentiek azonban bizonyítják, hogy a 10-14 évesek is milyen végtelenül leleményesek sajátos ifjúsági nyelvük használatában, de megalkotásában is. A legcsodálatosabb minden nyelvrétegben a szóképek alkotása. A fenti példák javarésze ugyancsak szóképek, csupán nem állítottuk a vizsgálódás középpontjába a szóképalkotás mechanizmusát, a termékek rendszerezését s a legfontosabbat: a sajátos expresszivitást, kifejezőerőt. Ezt talán érdemes lenne egy külön tanulmányban feltárni.

*

A gyűjtésben részt vett iskolák, tanárok

Ács (Pável Márta), Ajka (Simaházi Zsuzsanna, Csongrádi Katalin, Michelbergerné Heizer Emma), Balassagyarmat (Kremsmárc Józsefné, Nyíregyházi Ágnes, Frankó Lajosné), Balatonalmádi (Ivántiné Kovács E.), Balatonfüred (Felföldi Rezső), Berettyóújfalu (Lackó Györgyné, Strazsanecz Jánosné, Baloghné Mag Mariann, Kálmán Katalin), Bogád (Kisgéczi Magdolna), Boly (Ravasz Gyöngyvér), Bucsuszentlászló (Kóbor Mária), Budapest: Zugliger, Szív utca (Lőrincz Ágnes), Csátalja (Mayer Antal), Csorna (Schwarzkopfné Turner Éva), Debrecen-Nagymacs (?), Debrecen: Műhelytelepi út (Dohi Éva Erika), Szoboszlói út (Gaál Józsefné), Dunaújváros (Nagyné Fauszt Csilla, Csabi Zsuzsa), Eger (Vargáné Fejes Ilona, Ragó Klára), Érsekcsanád (Béresné Józsvai Márta), Felsőszölnök (Németh József), Földeák (?), Győr: Zalka-iskola (Baksa Péterné), Gárdonyi-iskola (Horváth Ildikó); Hosszúhetény (Nádor Rudolfné), Jászapáti (Török Sándorné, Urbán Béláné), Kecskemét (?), Kesznyéten (Baranyi Ferenc, Baranyiné Károlyi Erika), Kiskőrös (Hamar Jó-

zsefné), Kiskunfélegyháza (Nagy Károlyné), Kiskunhalas (?), Komádi (Farkas Gyula, Tarr Éva, Krucsó Ilona), Komló (Péterné Bán Rózsa, Radics Ágnes), Kölköd (Éberlingné Inhoff Anna, Tatai Imre), Körösszakál (Bodnár Géza), Kunfehértó (?), Laskó—Lug (Lábadiné Kedves Klára), Lendva—Lendava (Magyar Margit), Méhkerék (Rindó József), Mélykút (Puskás Erzsébet, Vass Erzsébet, Kárász Jánosné, Novok Rostás László), Mohács: Parkutca (Puch Jánosné, Müller Gézáné Tornynos Éva), Kisegítő iskola (Mihályné Hantos Piroška); Mór (Lévai Sándorné), Nádasd (Aggné Csillag Mária), Nagybaracska (Bagényi Valér), Orosháza (Zábrák Ildikó), Örménykút (Szetljajinszki Jánosné), Pápa (Gerencsér Attila), Pécs: 1. Sz. Gyakorló (Baranyi Ferenc, Gál Erzsébet, Bandi Zita, Fábsits Katalin, Kláb Magdolna f. h.), 2. Sz. Gyakorló (Deli Andrásné f. h.), Egyetem utca, Gyárvaros (Szabó Jolán), 39-es dandár út (Horváth József f. h.), Miroszlav Kležahorvát tannyelvű, (?) Jókai út (Meláth Ferencné, Székely Frigyesné), Kertváros (Dékány Ilona, Farkas Katalin), Meszes, Nyolcadikosok Klubja (Szabó Jolán), Meszes (Turner Éva f. h.), Pécsszabolcs (Istvánder Józsefné, Tantos Edit, Zomborné Kutas Éva), Testnev. és Sportisk. (Baranyi Ferenc f. h.), Testvérvárosok tere (Sárai Zsuzsa, Lakliáné Radics Erzsébet), Pomáz (?), Pécsvárad (Sárai Zsuzsa), Somberék (Hantosné Harcsa Rózsa, Grániczné Kelemen Erzsébet), Szarvas (Bertók Pálné), Szeged: Hámán-iskola (Magyar Ágota, Zombori Lászlóné), Madách-iskola (Sinka Endréné, Kertész Józsefné), Gera-iskola (Mezey Klára), Székesfehérvár (Pusztainé Lassan Ibolya), Szentés (Pék Józsefné), Szombathely (Soltiné Szabó Zsuzsanna), Tamási (Páliné Rauh Judit, Bognár Vendel), Tapolca (Szatmári Jánosné), Tiszaalpár (Keserű Ferenc), Tótszerdahely (Balazsin Erika, Biskopits Mária, Turul István), Tura (Jónás Sándorné), Urkút (Pfening Jánosné), Vémenéd (Winczai Jánosné), Versend (Dékány Imréné), Záhony (Battyányi Bertalanné), Zirc (Takács Istvánné, Tislér Tiborné).

Köszönet valamennyiük áldozatkész munkájáért.

SZAKIRODALOM

- Büky László 1974. A diáknyelv képzőhasználatáról. *Nyr.* 292—3.
- Dobos Károly 1898. *A magyar diáknyelv és szótára.* Bp.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *Mai magyar nyelvünk.* Bp., 9—16., 87—95.
- Grétsy László—Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980., 1985. *Nyelvművelő kézikönyv I—II.* Bp.
- Henne, Helmut 1986. *Jugend und ihre Sprache.* Berlin, New York.
- Hoffmann Ottó 1989. Motivumok a 10-14 évesek ifjúsági nyelvében. *Pedagógiai Szemle* 5. sz. 419—29.
- Hoffmann Ottó 1987—1990. *Mini-tini-szótár.* (Rokonértelmű szavak és kifejezések a 10-14 évesek ifjúsági nyelvéből — témacsoportokban.) Kézirat. Pécs, 313 lap, 50 lapnyi melléklet.*

* Azóta megjelent: *Mini-tini-szótár.* A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára. Pécs, 1996.

- Kovalovszky Miklós 1963. Az ifjúság nyelvéről. *Valóság* 5. sz. 66—75.
- Matijevis Lajos 1972. *A vajdasági magyar diáknyelv*. Újvidék.
- Mizser Lajos 1980. A szóalkotás néhány ritkább módja. In: Imre—Szathmári—Szűts (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusa. 1977.) Bp., 571—4.
- Rác Endre 1974. Magyar becenevek. *Nyelvi Ismeretterjesztés* 2. sz. Bp., TIT.
- Sabljak, Tomislav 1981. *Šatra. Rječnik šatrovačkog govora*. Zagreb.
- Szűts László 1967. Szóalkotásmódok a jassznyelvben. In: Imre Samu—Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere*. (A debreceni nyelvészkonferencia előadásai) Bp., 310—14.
- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. Bp., 333—471.

Hoffmann Ottó

Szótagolás és helyesírás

Bevezetés

A kommunikációs készségek legmagasabb foka az írás (helyesírás), amely tökéletes nyelvi elemzést, hanganalízist feltételez. Ez a kreativitást jelentő tevékenység szoros összefüggést mutat az olvasási készséggel, amelynek sikere vagy éppen sikertelensége a beszédet létrehozó nyelvi műveletek hatékonyságától és a nyelv fonológiai szerkezetének ismeretétől függ. Az olvasáselsajátítás alapja tehát a beszélt nyelv, azaz a megfelelő beszédprodukciós és beszédpercepciós szint, valamint a nyelv hangjainak és hangsorépítési szabályainak ismerete és tudatosítása, míg az írás megtanulásához a beszélés és az olvasás képessége egyaránt szükséges. Az írás tanítása ezért — megfelelő időeltolódással — az olvasástanításra kell, hogy épüljön. A tanítási folyamatban tehát olyan módszer megválasztása tűnik a legeredményesebbnek, amelyik tekintetbe veszi a gyermek életkori beszédprodukciós és beszédpercepciós sajátosságait, de a mindenekelőtt az anyanyelv jellemzőit.

Az olvasás és írás elsajátításával kapcsolatos tanulmányok rámutatnak arra, hogy az olvasás és az írás (helyesírás) pontos megtanulásához nélkülözhetetlen alapképességek közül központi szerepet tölt be az ún. verbális analízálás és szintetizálás képessége, hiszen ez biztosítja a szóalaknak fonémákra bontását és az elemekből a nagyobb egységek, a szóalakok felépítését. Különösen fontos ez a képesség az olyan nyelvet beszélőknél, amikor a szó kiejtett és írott formája azonos, vagyis a szóalakot felépítő hangok és betűk között teljes megfelelés van. A szóírás olvasásának megtanulásához elégséges a szavak ismerete (pl. a kínai nyelv), a szótagírás (pl. a japán) olvasása a szavak és a szótagok ismeretét feltételezi, a hangjelölő és betűíró írásrendszer olvasásának elsajátítása pedig a szavak, a szótagok ismeretén túl a fonémák ismeretét is megköveteli (Mann 1984, Vellutino 1987, Subosits 1989). Kísérletek szerint a gyermekek képesek a hangok megkülönböztetésére már kiscsoportos óvodáskorban is, de ez nem jelent fonológiai tudatosságot (vö. Gósy 1989). A hangok azonosításának képessége további fejlődés eredménye. A vizsgálatok azt is igazolták, hogy a hangok azonosításához képest a szótagok felismerése hamarabb jelentkezik, ám mindkét nyelvi egység azo-

nosításában jelentős mértékű javulás következik be az olvasás és írás tanulásának kezdési idejére, hat-hétéves korra (Gósy 1990, Adamikné J. A. 1995).

A szóalakok elemzésének és szintézisének képessége elengedhetetlen az ún. agglutináló nyelvekben. E nyelvek közös sajátossága, hogy a szóalak nem invariáns, hiszen a szótövek és a toldalékok nagy száma és sokfélesége, valamint kapcsolódásuk gazdagsága számtalan és nagyon gyakran nagyon hosszú szóalakot eredményez. Olvasásuk tehát nem alapulhat a globális alakfelismerésen, hanem az elemző műveleteken, azaz a szótó és a toldalékok viszonyának ábrázolásán. Ez a helyesírásban a szóelemző elv érvényesülését jelenti. A hangjelölő és betűíró írásrendszer története igazolta, hogy a beszéd állandó elemek (beszédhangok) és ezek kapcsolata. Később arra is fény derült, hogy a nagyobb egységek, a morfémák, s azok építőelemei — a beszédhangok — is állandóak. Az agglutináló nyelvekben a hosszabb szóalakok felismerése ezeknek az állandó elemeknek az azonosításával történik, azaz a különböző (CV, illetve VC sorrendiségű) hangkapcsolatokkal, vagyis alapjuk a szótagolás.

A magyar nyelv helyesírása hangjelölő, betűíró írásrendszer. Ezért az olvasás- és írástanításban lényeges a hangoztatás módszere, amelynek során a jelentésszerű egységek, illetve a szótagok hangoztatása a nyelv szerkezetének megfelelően a hang-betű megfeleltetést segíti. Anyanyelvünk a nyelvek tipológiai osztályozása alapján az agglutináló nyelvek közé sorolható, amely egyrészt alkalmassá is teszi a szótagolásra, másrészt feltételezi a szótagoló ¹ készség meglétét éppen a jó helyesírás kialakulása érdekében. Helyesírási rendszerünkben ezért központi szerepet tölt be a szóelemző írásmód, hiszen ennek az elvnek az érvényesítése biztosítja azt, hogy toldalékos szavainkban a szótövek és a toldalékok egyaránt, valamint összetett szavainkban minden tag jól felismerhető legyen. Ez az alapelv különösen akkor fontos, amikor a szóalakot másképp ejtjük ki, mint a szóalakot felépítő elemeket külön-külön. Ebben az esetben ugyanis a szóalak érintkező hangjai kölcsönösen hatnak egymásra, így a kiejtés során „megváltoznak”. Mivel helyesírásunk ezekben az alakokban az alkalmi hangváltakozást nem jelöli, a gyermek jó helyesírásának kialakulásához nélkülözhetetlen a biztos szótagolás.

Helyesírásunk speciális területe az elválasztás, azaz a szóalak megszakítása. Ennek az alapja mind az alap-, mind pedig a toldalékos (képzős, jeles, ragos) alakokban szintén a szótagolás, míg az összetett szavak elválasztása az összetélteli tagok határán történik. (Természetesen ez utóbbi esetben is szükség van a szótagolásra, hiszen ennek alapján szakíthatjuk meg helyszűke vagy egyéb ok miatt az összetett szó elő- vagy utótagját.) A magyar nyelvben a szótagolás alapszabályai a következők: 1. Minden szó annyi szótagú, ahány magánhangzót tartalmaz. 2. A magánhangzó önmagában is szótagalkotó. 3. A szótag magánhangzóval vagy egy rövid mássalhangzóval kezdődik.

Míndezeknek a szabályoknak a bevéődéséhez és tudatosulásához nélkülözhetetlen segítséget nyújt a hibátlan szótagolás. A jó szótagolási készség — amely a kísérletek szerint már az iskolába lépő kisgyermeknek is sajátja — kialakítása, valamint folyamatos fenntartása tehát az iskolában alapvető feladat (vagy az kellene, hogy legyen).

A tapasztalatok szerint az iskolás korosztály helyesírása rendkívül gyenge, újabban egyre gyakoribb hibaként jelentkezik a szóalak helytelen elválasztása.

Az, hogy a nehézség és a bizonytalanság az elvlasztás mely szabályainak elsajátítására milyen mértékben vonatkozik, vagy általában a gyermekek gyenge szótagolási készségét jelenti-e, pontosan — adatok hiányában — nem ismert. Feltételezhető ugyan, hogy a gyermekek a szótagolásban általában is bizonytalanok és pontatlanok, amelyért — tapasztalatok szerint — a jelenlegi olvasás-tanítási módszerek közül jórészt a globális módszer tehető felelőssé. Anyanyelvünk sajátosságai miatt úgy véljük, hogy az iskolában az ideális az, ha — mint említettük — az olvasástanítás párhuzamos az írás tanításával (természetesen ez egymásra épülő folyamatokat jelent), amelyben a helyesírás megalapozását a szótagoltatás jelenti. A jó és biztos helyesírásnak az alapja pedig a szótagolási készség megőrzése, így az iskolai anyanyelvoktatásban — olvasástanítási módszertől függetlenül — szükséges e készség kialakítása és folyamatos fenntartása.

Kísérletsorozatot terveztünk általános és középiskolás tanulók szótagolási készségének felmérésére. Választ kerestünk arra, hogy ez a biztos helyesírát megalapozó készség milyen minőségi és mennyiségi mutatókkal jellemezhető normál populációban. Vizsgáltuk továbbá azt, hogy az elvlasztás mely szabályainak elsajátítása jelent nehézséget és milyen mértékben az ekorúaknak, s ez hogyan függ össze az említett alapkészséggel, ti. a szótagolással.

Anyag és módszer

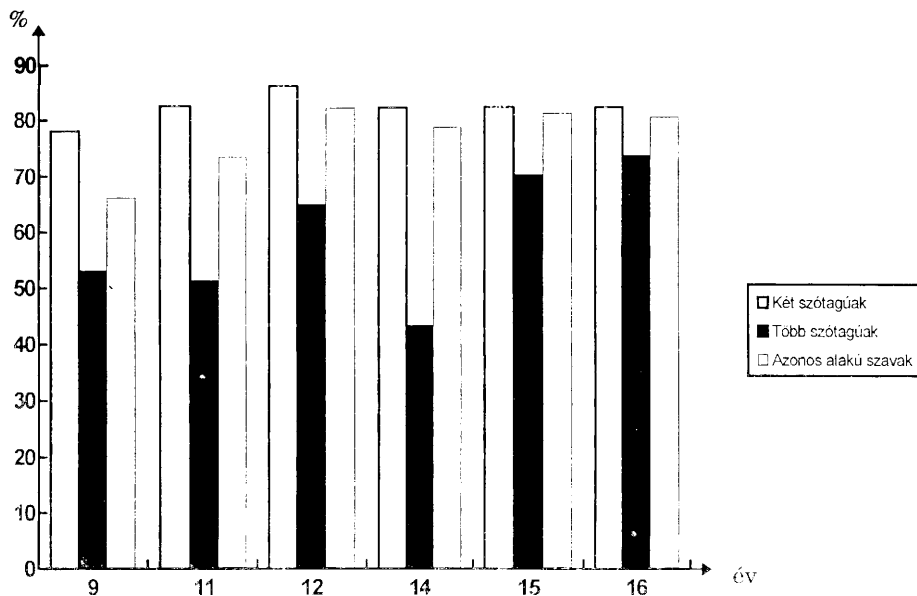
A vizsgálatban összesen 155 gyermek szerepelt, 79 középiskolás és 76 általános iskolás. A középiskolás gyermekek két korcsoportba (15 és 16 évesek), míg az általános iskolások négy csoportba (9 évesek, 11 évesek, 12 évesek és 14 évesek) sorolhatók. (Valamennyi korcsoportban szerepeltek „fiatalabbak” és „idősebbek”, az évek és a hónapok feltüntetése helyett azonban — praktikus okból — átlagéletkort adunk meg.) Szociológiai szempontból a korcsoportok heterogénnek mondhatók, a nemek szerinti megoszlás változó volt. A középiskolás tanulók között túlnyomórészt lányok szerepeltek, számuk megközelítően háromszor annyi volt, mint a fiúké (lány: 60, fiú: 19). Az általános iskolások között a nemek szerinti megoszlás kiegyenlítettebb volt, a lányok aránya 38, a fiúké 39 volt. Az általános iskolások egy vidéki iskola tanulói (normál, nem hatosztályos általános iskola), míg a középiskolások a Budapesti Pedagógiai Szakközépiskola, illetve egy szintén budapesti, peremkerületi gimnázium tanulói voltak. Mindkét középiskolás korosztályban a vizsgált tanulók zöme vidéki általános iskolába járt, jelenleg is bejáró vagy kollégista.

A szótagolási készséget három különböző tesztfeladattal vizsgáltuk. A tanulóknak mindegyik esetben a kérdéses szóalakat szótagolva kellett leírniuk. Valamennyi feladatban 10-10 szóalak helyes szótagolását kértük. Az első feladatban csak két szótagú, míg a másodikban — egy szó kivételével — három és négy szótagú szavak szerepeltek. A szavak kiválasztásánál tekintetbe vettük a szótagolás általános törvényszerűségeit, azaz azt, hogy a magánhangzó önmagában is szótagalkotó, illetve azt, hogy szótag nemcsak mássalhangzóval, hanem magánhangzóval is kezdődhet. Sorra vettük a két magánhangzó közötti különböző típusú mással-

hangzók elválasztásakor érvényes szabályokat is. Ügyeltünk arra is, hogy legyenek mind alap-, mind pedig toldalékos szavak a rövidebb és a hosszabb szavak között, valamint összetett szavakat is válogattunk. Ennek megfelelően az első feladatban a vizsgálatban a következő 10 szó elválasztását kértük a tanulóktól: *rózsás, morzsa, könnytől, könnyes, tonna, rendőr, templom, hallgat, madzag, Csongrád*. A második feladatban a vizsgált 10 szó a következő volt: *leányokkal, kosárból, tarisznyáját, meggyből, berregett, nyugágyakat, ostromolta, bizottságnak, lándzsával, kilogramm*. Ebben az esetben a szavak szótagokra bontását annyi helyen kértük, ahány helyen ez lehetséges az adott szóban. A harmadik feladatban az azonos alakú szavak elválasztását teszteltük, így a szóalakok kiválasztásánál — értelemszerűen — csak a szótagszám változására lehetünk tekintettel. Ebben a feladatban az azonos alakú szópárokat szövegkörnyezetbe kellett helyezni, természetesen helyes szótagolással. A feladatban szereplő mondatok és a vizsgált azonos alakú szavak a következők voltak: 1. Pista felmászott a *karóra*. 2. Az öreg bácsi *legelőre* ment a sorban. 3. Már *megint* elromlott a rádió. 4. *Elég* a tréfából. 5. Itt van az új *karóra*. 6. A szomszédban a kisbaba már *felül*. 7. Kimentek a *legelőre* az állatok. 8. *Elég* a szén, hozzá! másikat! 9. A néni *megint* egy kisfiút rossz magatartása miatt. 10. Az újság ott van a polcon, nem alul, hanem *felül*.

Eredmények

A helyes szótagolású/elválasztású szóalakokra kapott %-os értékeket mindhárom feladat esetében az 1. ábra mutatja életkori bontásban.

1. ábra: Helyes szótagolású szavak aránya korcsoportonként és feladattípusonként

Az ábráról leolvasható, hogy valamennyi feladat esetén hasonló tendencia érvényesült az egyes korcsoportokban. A tanulók — a várt eredménynek megfelelően — a legpontosabban és a legbiztosabban a két szótagú, azaz a rövid szavakat tudták elválasztani, míg a hosszabb szavak elválasztásában/szótagolásában meglehetősen bizonytalanok voltak életkortól függetlenül. (A helyes elválasztásra kapott százalékos értékek a két szótagú szavak esetében a következők: 9 évesek: 78,1%, 11 évesek: 82,5%, 12 évesek: 86,1%, 14 évesek: 82,3%, 15 évesek: 82,4%, 16 évesek: 82,4%. A több szótagú szavak helyes szótagolására kapott értékek pedig: 52,9%, 51,1%, 64,8%, 43,2%, 70,2%, 73,6%.) A viszonylag jó eredményt mutató két szótagú szavak elválasztásában nem jelentkeztek erőteljesen az életkori különbségek, míg a gyengébb eredményt mutató több szótagú szavak elválasztásában a fiatalabbak sokkal bizonytalanabbak voltak az idősebb diákokhoz képest. Ebben az esetben a 14 évesek kivételnek számító, rendkívül gyenge, még a 9 évesek teljesítményéhez képest is nagyon alacsony teljesítménye figyelemre méltó. Magyarázatul szolgálhatna például az a tény, ha a vizsgálatban részt vevő osztályban a hatosztályos gimnáziumba való válogatás után a gyengébb tanulók visszamaradásával kellene számolnunk. Ez azonban esetünkben nem állt fenn, hiszen normál általános iskola heterogén összetételű, vegyes képességű 14 éves (nyolcadik osztályos) tanulói vettek részt a kísérletsorozatban. Az azonos alakú szópárok — közöttük két és több szótagúak egyaránt előfordultak — helyes szótagolása valamennyi korcsoportban lényegesen jobb volt, mint a több szótagú szavaké, de a két szótagú szavak elválasztásához képest gyengébb. (A helyes szótagolásra kapott eredmények: 9 évesek 66,2%, 11 évesek: 73,5%, 12 évesek: 82,2%, 14 évesek: 78,8%, 15 évesek: 81,3%, 16 évesek: 80,7%.) A százalékos értékek a legerőteljesebben a 12 évesek esetében közelítik meg az izolált két szótagú szavak helyes elválasztására kapott eredményeket. Az adatok jól alátámasztják azt a tényt, hogy tanulóink elválasztási nehézségei mögött jelentős mértékben nagyon gyenge szótagolási készségük húzódik meg. A bizonytalan szótagolás valószínűsíthetően a szótagok számának növekedésével van elsősorban összefüggésben, oly módon, hogy minél hosszabb a szó, annál kevésbé biztos a gyermek a szótaghatárokon, s következésképpen annál több a pontatlanság az elválasztásban. Feltételezhető, hogy a fonetikai helyzet, azaz az, hogy az adott szóban a szótagalkotó magánhangzók között milyen és hány más-salhangzó szerepel, a szótagolási készséget csak másodlagosan határozza meg, s így az elválasztásban mutatkozó pontatlanságokért is csak másodsorban tehető felelőssé. Mindezek vizsgálatára további elemzéseket végeztünk. Vizsgáltuk a kontextushatást is. Az azonos alakú szavak esetében feltételezhető, hogy a jelentés felismerése segít a szótaghatárok biztos elkülönítésében, kérdés azonban, hogy a szótagok számának növekedésével vajon a kontextus „húzó” hatása jelentkez-e és milyen mértékben.

A szótagolási bizonytalanságok és az adott szó szerkezetének, valamint az azt felépítő beszédhangok összefüggésének az elemzéséhez a két szótagú, a több szótagú és az azonos alakú szavak esetében is megnéztük, hogy a tanulók mely szavakat tudják a legkönnyebben és melyeket a legnehezebben elválasztani, illetve szótagolni. A sorrendiséget a két szótagú szavak esetében vizsgáltuk elő-

szőr. Az 1. táblázat a helyes elválasztásra kapott százalékos adatokat tartalmazza korcsoportonként (a vizsgált szavak sorrendjében), a 2. ábra pedig az elválasztás nehézségi sorrendjét mutatja a helyes elválasztásra kapott átlagértékek alapján. Valamennyi gyermek — életkortól függetlenül — a legkönnyebben és a legjobban azokat a két szótagú szavakat választotta el, amelyek viszonylag egyszerű fonetikai szerkezetűek, azaz a két magánhangzó között mindössze egyetlen vagy két mássalhangzó szerepel (függetlenül attól, hogy a mássalhangzót egy vagy többjegyű betű jelöli).

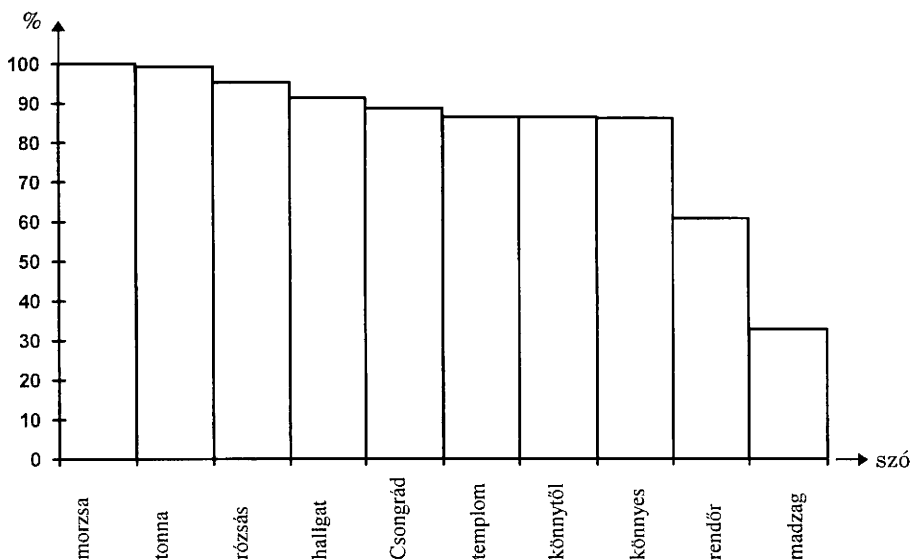
1. táblázat. Az egyes két szótagú szavak elválasztása

Szó (életkor)	Helyes elválasztás (%)					
	9	11	12	14	15	16
<i>rózsás</i>	81	100	100	94,3	95,8	100
<i>morzsa</i>	100	100	100	100	100	100
<i>könnytől</i>	90,5	75	83,3	88,2	93,7	87,5
<i>könnyes</i>	71,5	70	100	88,2	95,8	90,6
<i>tonna</i>	100	95	100	100	100	100
<i>rendőr</i>	42,9	65	61,1	64,7	61,7	68,8
<i>templom</i>	90,5	85	83,3	82,4	87,2	90,6
<i>hallgat</i>	81	95	94,4	94,1	95,8	87,5
<i>madzag</i>	33,4	50	44,5	23,5	25,6	18,7
<i>Csongrád</i>	90,5	90	94,4	88,2	78,7	90,6

Hasonlóan nem jelent gondot azoknak a szavaknak az elválasztása sem, amelyekben hosszú mássalhangzó található abban az esetben, ha ezt egyjegyű betű kettőzésével jelöljük. Így a legpontosabban, 100%-ban helyesen választották el valamennyien a *morzsa* szót, s hasonlóan jó a *tonna* és a *rózsás* szavak elválasztása is (99,2%-ban és 95,2%-ban helyes). Második helyre kerültek azok a szavak, amelyek két magánhangzó között három különböző mássalhangzót tartalmaznak, vagy a három mássalhangzó közül az egyik hosszú, amelyet egy vagy kétjegyű betű jelöl. Ennek megfelelően sorrendben a *hallgat*, a *Csongrád*, a *templom*, a *könnytől* és a *könnyes* szavak helyes elválasztására kapott százalékos értékek a következők: 91,3%, 88,7%, 86,5%, 86,4%, 86,1%. Mindezekhez képest az összetett szavak elválasztása komoly nehézséget mutatott, a helyes elválasztásra kapott arány ebben az esetben csak 60, 7%, s még ennél is problémásabb, mindössze 32,7%-ban helyes az olyan szavak elválasztása, amelyekben egyetlen hangot két betű jelöl (*madzag*).

Az egyes korcsoportokban kapott sorrend nagyjából megegyezik ezzel, némi eltérést a 9 és 11 évesek csoportjában tapasztaltunk. A 9 évesek az átlagértékhez képest kisebb arányban (81%-ban és 71,5%-ban) választották el helyesen a *rózsás* és a *könnyes* szavakat, míg a 11 évesek a *könnyes* és a *könnytől* szavak elválasztásában mutattak nagyobb bizonytalanságot (a helyes eredmények 75% és 70%). A nehézségi sorrend alapján az utolsó előtti helyre került életkortól függetlenül a *rendőr* szó, a helyes elválasztására kapott százalékos értékek a 9

évesek kivételével valamennyi korcsoportban az átlag (60,7%) körüliek voltak, az említett korosztálynak pedig még nagyobb problémát jelentett a szó elválasztása, hiszen mindössze 42,9%-ban tudták helyesen két szótagra bontani. A legnehezebbnek, ugyancsak életkortól függetlenül, a *madzag* szó elválasztása bizonyult, ám a szó helyes elválasztása és az életkor ebben az esetben sajátos összefüggést mutatott: minél idősebb volt a gyermek, annál kevésbé tudta jól elválasztani.

2. ábra: A két szótagú szavak helyes szótagolására kapott nehézségi sorrend az átlagértékek (%) alapján

A tévesztési változatokat korcsoportonként bemutató 2. táblázat százalékos értékei jól korrelálnak a két szótagúak elválasztására kapott sorrendiséggel. Például a legnehezebb elválasztású *madzag* szó esetében a 4 előforduló tévesztési változathál kettő a leggyakoribb (*madz-ag* és *mad-zag*), amelyek az életkorral említett összefüggést más szempontból mutatják: a fiatalabb tanulóknál a *madz-ag*, míg az idősebeknél a *mad-zag* típusú elválasztás dominál. A *könnytől* és a *könnyes* szavak elválasztásában szintén több helytelen alak fordult elő (valamennyi kisebb arányban, mint a *madzag* szó esetében), a nehéz elválasztású *rendőr* szónak pedig csak egy tévesztési változata volt valamennyi korcsoportban, de ez — mint láttuk a helyes elválasztásra kapott adatokból is — magas százalékos arányt mutatott, különösen a 9 éveseknél. A sorrendek és a tévesztési változatok alapján a következő megállapítások tehetők. Az azonos szótagszámú rövid szavak (két szótagú) elválasztását elsősorban a két szótagalkotó magánhangzó közötti mássalhangzó száma határozza meg. A két szótagra való tagolást a mássalhangzók számának növekedése megnehezíti, különösen akkor, ha többjegyű betű kettőzésével is számolni kell az adott szóban. A többjegyű betűket

tartalmazó két szótagú szavak elválasztásában az életkor is szerepet játszik, hiszen a fiatalabbaknak ez nagyobb nehézséget jelent, mint az idősebbeknek. Egyértelműen gondot okoz azoknak a szavaknak az elválasztása, amelyek az anyanyelvben „idegennek tűnő”, a helyesírásban két betűvel jelölt, de egyetlen hangértékű mássalhangzót (dz) tartalmaznak. Elgondolkodtató, hogy a hibázásokban a 9, 11 és 12 évesek ezt egy hangként „örizték” meg, igaz rossz szótagban, míg a 14, 15 és 16 évesek két mássalhangzóként kezelve megosztották az első és a második szótagban. A két szótagú összetett szavakban az összetételi tagok határára való elválasztás szabálya nem tudatosult kellően egyik életkori csoportban sem, a szótagoláson alapuló elválasztás ekkor főképpen az alsó tagozatos tanulóknál jelentkezik.

2. táblázat. A két szótagú szavak elválasztásának tévesztési változatai korcsoportonként (%)

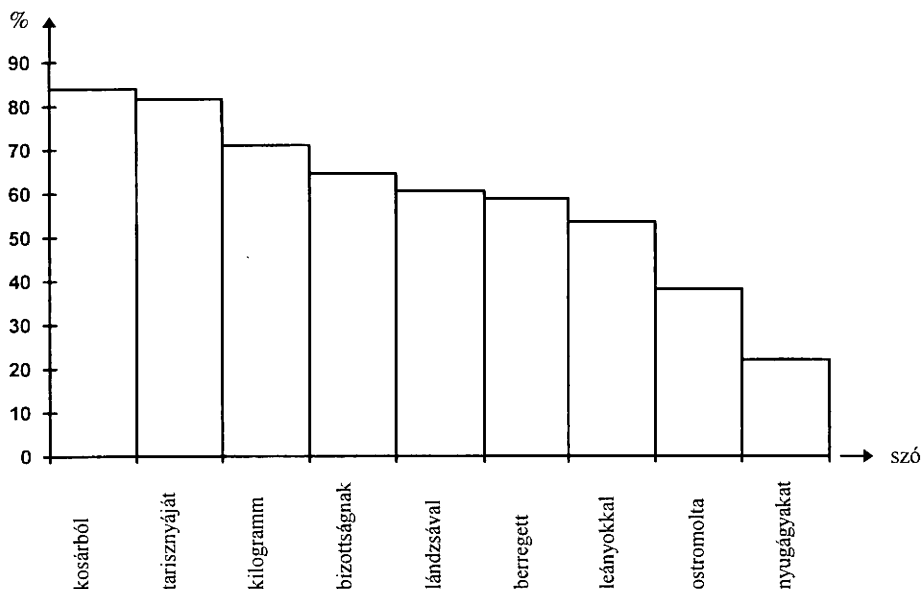
szó	tévesztési változat	9 év	11 év	12 év	14 év	15 év	16 év
<i>rózsás</i>	rózs-ás	19	—	—	5,9	2,1	—
	ró-zs-ás	—	—	—	—	2,1	—
<i>könnytől</i>	köny-nytől	4,75	25	11,1	11,8	4,2	9,4
	kön-nytől	4,75	—	—	—	—	—
	köny-től	—	—	5,6	—	2,1	—
	könny-től	—	—	—	—	—	3,1
<i>könnyes</i>	könny-es	9,5	25	—	11,8	2,1	9,4
	kön-nyes	9,5	5	—	—	—	—
	könny-nyes	—	—	—	—	2,1	—
	(hiányzik)	9,5	—	—	2,1	—	—
<i>tonna</i>	(hiányzik)	—	5	—	—	—	—
<i>rendőr</i>	ren-dőr	57,1	35	38,9	35,3	38,3	31,2
<i>templom</i>	tem-plom	9,5	15	16,7	17,6	12,8	9,4
<i>hallgat</i>	hal-lgat	19	5	5,6	5,9	4,2	12,5
<i>madzag</i>	madz-ag	47,6	40	22,2	—	6,4	9,4
	mad-zag	19	10	33,3	76,5	63,8	71,9
	madz-dzag	—	—	—	—	2,1	—
	madz-zag	—	—	—	—	2,1	—
<i>Csongrád</i>	Cson-grád	9,5	10	5,6	11,8	19,2	9,4
	Cson-g-rád	—	—	—	—	2,1	—

Felvetődik a kérdés, hogy mindezek a megállapítások érvényesek-e a több szótagú szavak szótagolásában, azaz: vajon a két szótagú szavak szótagolásakor kapott nehézségi sorrend jelentkezik-e a több szótagú szavak szótagolásakor avagy nem. A további vizsgálattal arra kerestünk választ, hogy a szótagok számának növekedése és/vagy a szótagok magánhangzói közötti mássalhangzók száma befolyásolja-e döntően a komoly és súlyos szótagolási problémákat. Fel-tételeztük, hogy a nehézségi sorrendek korrelációja esetén kimondható, hogy az elválasztásban mutatkozó nehézségekért elsősorban a szótagok száma és nem a fonetikai helyzet (a mássalhangzók aránya és minősége) tehető felelőssé.

A több szótagú szavak szótagolására kapott nehézségi sorrendet korcsoportonként a 3. táblázat, az átlagértékek alapján pedig a 3. ábra mutatja.

3. táblázat: A több szótagú szavak szótagolása

szó (életkor)	helyes felismerés (%)					
	9	11	12	14	15	16
<i>leányokkal</i>	61,9	20	61,1	23,5	70,2	84,4
<i>kosárból</i>	66,7	80	83,3	82,4	91,5	100
<i>tarisznyáját</i>	76,2	80	77,8	82,4	91,5	93,8
<i>berregett</i>	52,4	40	83,3	11,8	74,5	90,6
<i>nyugágyakat</i>	28,6	10	22,2	5,9	29,8	34,4
<i>ostromolta</i>	33,3	30	50	11,8	53,2	50
<i>bizottságnak</i>	57,2	60	61,1	58,8	78,7	71,9
<i>lándzsával</i>	57,2	70	72,2	47	59,6	56,3
<i>kilogramm</i>	42,9	70	72,2	76,5	83	81,3

3. ábra: A több szótagú szavak helyes szótagolására kapott nehézségi sorrend az átlagértékek (%) alapján

A két szótagú, különböző fonetikai szerkezetű szavak elválasztásában — leszámítva a két legnehezebben szótagolt szóalak (*rendőr* és *madzag*) eredményét — a tanulók sokkal kiegyenlítettebb teljesítményt nyújtottak, mint az ugyanolyan felépítésű, de hosszabb, három, illetve négy szótagú szavak szótagokra bontásában. Ez utóbbiaknál erőteljes szórást találtunk a legkönnyebbnek és a legnehe-

zebbnek bizonyuló helyes szótagolási eredmények között. A legkönnyebben szótagolható több szótagú szónak a *kosárból* és a *tarisznyáját* bizonyultak (a helyes szótagolásra kapott átlageredmények: 84% és 81,7%), s valamivel nehezebb volt — az egyébként meglehetősen gyakori előfordulású — *kilogramm* szó (71%). Közepesen nehéz volt a *bizottságnak*, a *lándzsával*, a *berregett*, és a *leányokkal* szavak szótagolása, a kapott százalékos értékek sorrendben a következők: 64,6%, 60,6%, 58,8% és 53,5%. Ennél is gyengébb teljesítményt nyújtottak a tanulók az *ostromolta* szó szótagokra bontásakor (38%), az utolsó helyre pedig egy összetett szó (*nyugágyakat*) került 21,9%-os helyes szótagolási eredménnyel. Az életkori bontásban nyert adatok a 11 és a 14 évesek kivételével megközelítően ezt a sorrendiséget mutatják. Az említett két korcsoportban a sorrendiséget meghatározó átlageredményekhez képest alacsonyabb százalékban találtunk helyes szótagolási eredményeket, az eltérések a legtöbb problémát mutató szavakra (*nyugágyakat*, *ostromolta*, *leányokkal* és *berregett*) vonatkoztak. Kimondható tehát, hogy ez a sorrendiség kevés kivétellel, de megfelel a két szótagúak szótagolására kapott nehézségi sorrendnek. A gyermekek ismételtelen a könnyű fonetikai szerkezetű szavak szótagokra bontásában voltak a legbiztosabbak, vagyis akkor, ha a szótagalkotó magánhangzók között mindössze egy vagy két mássalhangzó található — függetlenül a mássalhangzót jelölő betű egyjegyűségétől vagy többjegyűségétől. Ha a szótagszám növekedése mellett a szóban valahol a szótagok közötti mássalhangzók száma is emelkedik, az nehezíti a helyes szótagolást, hasonlóan a két szótagú szavakhoz, de azokhoz képest nagyobb mértékben (vö. a két szótagú, hosszú mássalhangzót tartalmazó *hallgat* és a hasonló fonetikai szerkezetű, de négy szótagú *bizottságnak* szavak ugyanolyan nehézségi sorrendjét, valamint az említett két szó helyes elválasztására kapott értékeket a 2. és a 3. ábra alapján). A nehézségi sorrendet azonban eltérően a két szótagú szavaktól a mássalhangzók számának növekedése mellett azok minősége is befolyásolja. A szóban levő mássalhangzó-torlódás (3 különböző mássalhangzó esetén) a több szótagszámú szavak szótagokra bontásában jelentősen csökkenti a gyermekek teljesítményét (vö. a *bizottságnak* és az *ostromolta*, illetve az *ostromolta* és a *Csongrád* vagy *templom* szavak szótagolására kapott százalékos értékeket és sorrendiséget). A több szótagú összetett szavak közül a *kilogramm* szótagokra bontása jobb volt, (az összes több szótagú szóhoz viszonyítva is), ám a *nyugágyakat* az utolsó helyre került. Feltehetően ez a sorrendiség az összetételi tagok határán levő fonetikai különbség mellett a vizsgált szavaknak a gyakoriságával is összefüggésbe hozható, hiszen az első esetben az összetétel elő- és utótagja is meglehetősen gyakori előfordulású köznyelvi szóalak, míg az utóbbi esetben az összetétel utótagjáról mondható ez el, annak előtagja kötött tömorféma. Így a több szótagú összetett szavak szótagokra bontása ugyanazt a sorrendiséget mutatta, mint a két szótagúak esetében. Vagyis a tanulók a szótagok számától függetlenül bizonytalanok mind a rövidebb, mind a hosszabb összetett szavaknak a helyes szótagolásában és az összetételi tagok határán való elválasztásban. Összehasonlítva a kapott sorrendiséget a két szótagúakra kapott sorrenddel, két különbséget találunk. Az egy hangértékű, de két betűvel jelölt *dzs* hangot tartalmazó *lándzsával* szó szótagolása könnyebbnek bizonyult, mint a hasonló hangot tartalmazó, de két szótagú *madzag* szóé. Ez a különbség feltételezhetően inkább a kérdéses

hangok fonetikai helyzetével, mint a szótagok számával függnek össze, hiszen a *dzs* egy másik mássalhangzóval együtt található szóközépen a szótagalkotó magánhangzók között, amely a hasonló felépítésű két szótagú szavak (például a *temp-lom*, *Csongrád*) hibásan szótagolt formáinak analógiájára ebben az esetben könnyebbé tehető, mintegy véletlenszerű jó megoldást jelenthet a tanulóknak, míg ugyan-ezen szavak helyesen szótagolt formáinak analógiájára helytelen változatokat jelenthet. Ugyanakkor a *madzag* szóban a *dz* két magánhangzó között szerepel, ami ugyancsak analógiás hatásra eredményezheti a helytelen szótagolást és ezzel a kérdéses hangnak két mássalhangzóra bontását. Ezt a feltételezést támasztja alá a több szótagú szavak téves szótagolási változatait bemutató 4. táblázat is. A *lándzsával* szó esetében a legtöbb hibásan szótagolt forma valamennyi életkorban a *lánd-zsával* és a *lándzs-á-val*. A másik különbséget a *berregett* és a *tonna* szavak elválasztására kapott eredmények összehasonlításakor tapasztaltuk. A *berregett* szóalak helyes elválasztására kapott százalékos érték lényegesen rosszabb volt (58,8%-ban helyes csak), mint a *tonna* szó szótagolására kapott érték (99,2%). Mivel a két szóban a hosszú, egyjegyű betű betűkettőzésével jelölt mássalhangzó azonos helyen, magánhangzók között szerepel, a különbség és az ebből eredő eltérő sorrendiség minden bizonnyal csak a szótagszámmal magyarázható. A feltételezést ugyancsak jól megerősíti a 4. táblázat, hiszen az említett több szótagú szóalak tévesztési változataiban elsősorban a 2. és a 3. szótag elhatárolása között találunk hibázásokat, szinte valamennyi életkori csoportban. A leggyakoribb hibás szóalak a *ber-reg-ett*, amely rámutat arra, hogy a toldalékolás következtében emelkedő szótagszám a szótaghatárok megváltozását is jelenti az adott szóalakban, s ez a tanulók számára nem tudatosan kellőképpen, és elválasztási/szótagolási problémaként jelentkezik.

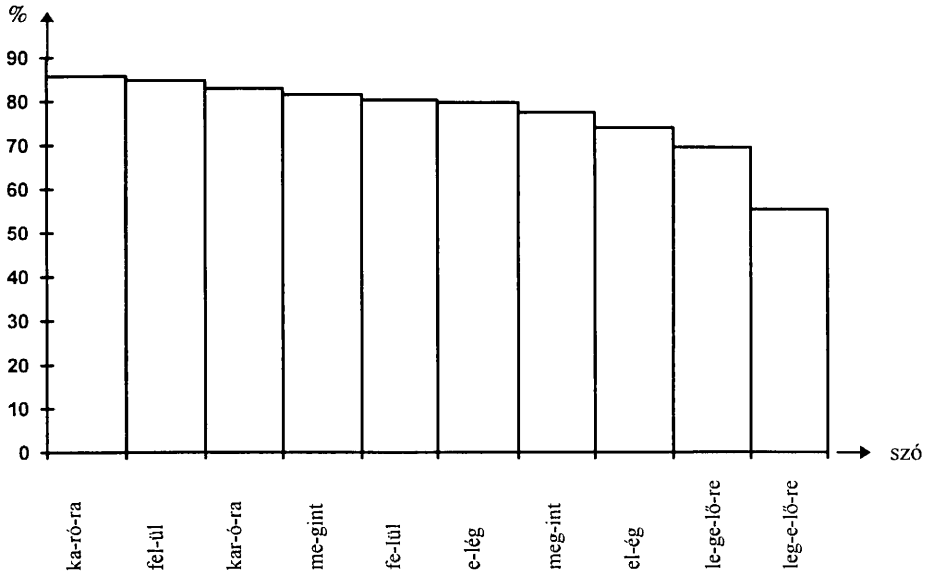
4. táblázat: A több szótagú szavak tévesztési változatai korcsoportonként (%)

szó	tévesztési változat	9 év	11 év	12 év	14 év	15 év	16 év
<i>leányokkal</i>	le-ány-ok-kal	38,1	60	33,3	58,8	25,6	9,4
	leány-ok-kal	—	15	—	11,8	2,1	—
	le-ányo-kkal	—	5	5,6	—	—	—
	le-ányok-kal	—	—	—	—	—	3,1
	leány-okkal	—	—	—	5,9	—	—
	leányok-kal	—	—	—	—	2,1	—
	hiányzik	—	—	—	—	—	3,1
<i>kosárból</i>	kos-ár-ból	33,3	—	16,7	5,8	4,3	—
	kosár-ból	—	20	—	11,8	4,2	—
<i>tarisznyáját</i>	tar-isz-nyá-ját	23,8	—	5,6	17,6	2,2	3,1
	tar-isz-nyáj-át	—	—	5,5	—	—	—
	ta-risz-nyá-já-t	—	5	11,1	—	—	—
	ta-risz-nyá-j-át	—	5	—	—	2,1	—
	tarisznyá-ját	—	10	—	—	2,1	—
	ta-risz-nyáj-át	—	—	—	—	2,1	—
	ta-risz-nyáját	—	—	—	—	—	3,1
<i>berregett</i>	hiányzik	—	—	—	11,8	—	—
	ber-reg-ett	38,1	35	—	64,7	17	6,3

szó	tévesztési változat	9 év	11 év	12 év	14 év	15 év	16 év
<i>nyugágyakat</i>	ber-regett	4,8	5	—	—	4,2	—
	berreg-ett	—	20	11,1	11,8	4,3	3,1
	be-rre-gett	4,7	—	5,6	11,7	—	—
	nyu-gá-gya-kat	33,3	10	50	11,8	48,9	40,6
	nyug-ágy-ak-at	23,8	15	16,7	41,2	6,4	9,4
	nyug-ágy-a-kat	4,8	20	11,1	5,9	6,4	12,5
	nyug-ágy-akat	—	—	—	11,8	—	—
	nyug-á-gyak-at	—	—	—	—	4,3	—
	nyu-gágy-a-kat	4,7	5	—	—	—	3,1
	nyugágy-ak-at	—	5	—	5,9	2,1	—
	nyugágy-akat	—	15	—	—	—	—
	nyugá-gya-kat	—	5	—	—	—	—
	nyugá-gya-k-at	—	5	—	—	—	—
	nyugágyak-at	—	—	—	5,9	2,1	—
<i>ostromolta</i>	nyu-gá-gyak-at	—	—	—	5,8	—	—
	os-tro-mol-ta	19	20	5,6	11,8	19,2	21,9
	os-trom-ol-ta	4,7	—	5,6	5,9	6,4	6,2
	os-tro-m-ol-ta	4,8	—	—	—	—	—
	ost-rom-ol-ta	28,6	30	33,3	58,8	14,9	21,9
	ost-rom-ol-ta	28,6	30	33,3	58,8	14,9	21,9
	ost-rom-olta	4,8	—	—	—	—	—
	ost-ro-m-ol-ta	4,8	—	—	—	—	—
	ost-rom-olt-a	—	—	—	—	2,1	—
	ostrom-ol-ta	—	5	—	5,8	2,1	—
	ostrom-olt-a	—	5	—	—	—	—
	ostromol-ta	—	10	—	5,9	2,1	—
	o-stromolta	—	—	5,5	—	—	—
	<i>bizottságnak</i>	biz-ott-ság-nak	33,3	15	16,7	29,4	8,5
bi-zot-tság-nak		—	5	5,6	—	8,5	12,5
biz-ot-tság-nak		9,5	—	11,1	—	—	—
bizott-ság-nak		—	5	—	—	—	—
bizottság-nak		—	15	—	11,8	4,3	—
<i>lándzsával</i>	bi-zott-sá-gnak	—	—	5,5	—	—	—
	lánd-zsá-val	23,8	10	5,6	41,2	31,9	34,4
	lándzs-á-val	9,5	5	11,1	5,9	2,1	6,2
	lándzsá-val	4,8	15	—	5,9	4,3	3,1
	lán-dzs-áv-al	4,7	—	—	—	—	—
	lá-ndzs-á-val	—	—	5,5	—	—	—
	lá-nd-zsá-val	—	—	5,6	—	—	—
	lán-dzsával	—	—	—	—	2,1	—
<i>kilogramm</i>	ki-log-ramm	52,4	5	5,6	23,5	12,8	15,6
	kilo-gramm	—	20	5,6	—	4,2	3,1
	ki-log-ra-mm	4,7	—	—	—	—	—
	ki-log-ram-m	—	5	—	—	—	—
	kilo-gra-mm	—	—	5,5	—	—	—
	ki-l-o-gramm	—	—	5,5	—	—	—
	hiányzik	—	—	5,6	—	—	—

A tévesztési változatok százalékos adatai a több szótagú szavaknál is korrelálnak a sorrendiséggel. Összehasonlítva az eredményeket a két szótagúakra kapottakkal, megállapítható, hogy a több szótagú szavak esetében valamennyi életkori csoportban magas a hibázások százalékos aránya és a hibásan szótagolt alakváltozatok száma is. A legtöbb helytelenül szótagolt forma (13) a *nyugágyakat* szóalakot jellemezte, valamivel kevesebb (11) hibásan szótagolt változata volt az *ostromolta* szóalaknak, 7-7 arányban találtunk helytelenül szótagolt formát a *tarisznyáját* és az *ostromolta*, 6-6 arányban a *bizottságnak*, a *lándzsával* és a *kilogramm* esetében, a *berregett* 4, a *kosárból* pedig 2 hibás szótagolt alakváltozatot mutatott. Ez a gyakorisági sorrend szoros, lineáris összefüggést mutatott a szótagok számával, hiszen a hosszabb szavak között arányosan több helytelenül szótagolt formát találtunk, mint a rövidebbek között. A 4 szótagúak között átlagosan 8, a 3 szótagúak között 6, míg a két szótagúak között mindössze két tévesztési változat fordult elő. A szótagolási készség és a szótagszám összefüggését jól alátámasztják az ugyanezen szótagszámú szavak helyes szótagolására kapott százalékos értékek is. A két szótagú szavakat átlagosan 82,7%-ban, a három szótagúakat 68,6%-ban a 4 szótagúakat pedig 59,4%-ban szótagolták helyesen a tanulók. A hosszabb szavak esetében a hibázások a szóalak bármely szótagját érintették a szó fonetikai szerkezetétől függetlenül (vö. a *tarisznyáját*, a *bizottságnak*, a *nyugágyakat* és az *ostromolta* szavak hibázásait). Valamennyi korcsoportban nagy számban fordultak elő olyan tévesztések, amelyek a toldalékolás következtében fellépő szótaghatárok módosulásával függenek össze (vö. a *leányokkal*, *berregett*, *nyugágyakat*, *ostromolta* szóalakok leggyakoribb hibásan szótagolt alakváltozatait). Mindezek alapján kimondhatónak véljük, hogy a szóalakok szótagokra bontásakor a gyermekek szótagolási készsége a szótagszám növekedésével lineárisan változik. A hosszabb szavak szótagokra bontása sokkal komolyabb nehézséget jelent számukra, s következésképpen a hibázások aránya is magasabb, mint az ugyanolyan fonetikai szerkezetű, de csak két szótagú szavak szótagolása. Az ebben az esetben kimutatható hibázások számának növekedése a toldalékolás okozta szótaghatár-eltolódás következménye. A szót felépítő mássalhangzók minősége, vagyis a szóalak fonetikai szerkezete a gyermekek szótagolási készségét döntően akkor módosítja, ha a szóalak anyanyelvünkben idegennek tűnő hangokat (pl. *dz*, *dzs*) tartalmaz, valamint abban az esetben, ha az adott szó szótagokra bontásakor számolnunk kell a magánhangzó szótagalkotó tényével. A szavak szótagszámától függetlenül problémát jelent az összetett szavak elválasztása, ekkor különösen az összetételi tagok határának felismerése jelent gondot.

Az azonos alakú szavak elválasztását szövegkörnyezetbe helyezett szavak alapján vizsgáltuk. Közismert, hogy az ilyen szavak szótagokra bontása kétféle megoldást eredményezhet, hiszen a szópár egyik fele toldalékos szóalak, míg a másik összetett szó. A helyes szótagolásra kapott eredményeket korcsoportonként az 5. táblázatban, a nehézségi sorrend alapján pedig a 4. ábrán foglaltuk össze.

4. ábra: Az azonos alakú szavak szótagolására kapott nehézségi sorrend az átlagértékek (%) alapján

5. táblázat: Az azonos alakú szavak szótagolása korcsoportonként

szó (életkor)	helyes szótagolás (%)					
	9	11	12	14	15	16
ka-ró-ra	90,5	70	88,9	82,4	89,4	93,8
leg-e-lő-re	52,4	55	55,6	53	59,6	56,3
me-gint	76,2	80	77,8	82,4	85,1	87,5
e-lég	57,1	75	77,8	76,5	97,9	93,8
kar-ó-ra	81	75	88,9	88,2	83	81,3
félül	61,9	100	83,3	100	83	81,3
le-ge-lő-re	57,1	65	77,8	58,8	83	75
el-ég	57,1	65	94,4	82,4	72,3	71,9
me-gint	57,1	80	83,3	88,2	74,5	81,3
fé-lül	71,4	70	94,4	76,5	85,1	84,4

A kapott nehézségi sorrend a következőket mutatta. A tanulók a szópár összetett tagját ismerték fel a legnehezebben, és szótagolták a legtöbb hibával szinte mindegyik korcsoportban. Ez a megállapítás akkor is érvényes, ha a szópárok szótagszáma emelkedik. Vagyis az azonos alakú két szótagú szavak szótagolásakor a legtöbb helyes forma a szópár toldalékos alakjára vonatkozott. (Itt egy kivételt találtunk, a *fél-ül* helyes szótagolása ugyanis jobb volt, mint a *fé-lül* szóalaké.) A három szótagúaknál korcsoportonként ingadozott a szópár

toldalékos és összetett szóalakként való szótagolása, míg a négy szótagú szavak esetében szintén valamennyi korcsoportban az összetett szóként való szótagolás mutatott sokkal rosszabb eredményeket. Az adatok korrelálnak a szótagszám arányában kapott helyes szótagolási átlagértékekkel, hiszen a két szótagú azonos alakú szópárok helyes alakjainak felismerésére kapott átlagérték: 79,6%, a három szótagúaknál: 84,4%, a 4 szótagúaknál pedig: 62,5%. A szótagszám és a szótagolási készség összefüggését, valamint a szópár összetett és toldalékos formájának szótagolásában kimutatható fenti különbségeket az azonos alakú szavak tévesztési változatait bemutató 5. táblázat adatai is jól alátámasztják. A legtöbb hibásan szótagolt forma (8, illetve 5) a leghosszabb szóalakok (*le-ge-lő-re* és *leg-e-lő-re*) szótagokra bontásában mutatkozott, a rövidebb szavak esetében pedig szintén az összetett szavak között volt magas mind a hibásan szótagolt alakok száma, mind előfordulási aránya (vö. például a *kar-ó-ra* és a *ka-ró-ra*, vagy a *meg-int* és a *me-gint* szópárok különbségét). Mindezek alapján kimondhatónak véljük, hogy az azonos alakú szavak helyes szótagokra bontásában a jelentés felismerése — a kontextus — a feltételezésnek megfelelően segítséget nyújt, de a kontextus „húzó” hatása alig érvényesül a szótagszám növekedésével. Ez ismét megerősíti a gyermekek szótagolási készségében kimutatható bizonytalanság és a szavak szótagszáma közötti lineáris összefüggést. Az azonos alakú szavak szótagolásakor kapott eredmények továbbá alátámasztják azt a korábbi hipotézisünket, hogy az összetett szavak esetében jelentkező elválasztási/szótagolási nehézségek hátterében — a szótagok számától és a fonetikai helyzettől (a szóban található mássalhangzók száma és minősége) függetlenül — morfológiai (a szóalak felismerési és elhatárolási nehézségei) problémák húzódnak meg.

Összefoglalás

Általános iskolás és középiskolai tanulók szótagolási készségét különböző tesztfeladatokkal vizsgáltuk. Eredményeink alátámasztották azt a tényt, hogy tanulóink szótagolási készsége meglehetősen gyenge, ami súlyos elválasztási problémákat okoz mind a fiatalabb, mind pedig az idősebb korosztálynak. Mivel a szótagolásban/elválasztásban mutatkozó nehézségek életkortól függetlenül jelentkeznek (hiszen mindkét korosztály esetében találunk jó és nagyon alacsony eredményeket az egyes szavak helyes szótagolási eredményeit és az átlagértékeket tekintve is), kimondhatónak véljük, hogy a szótagolási készség az életkorral ugyan nem fejlődik párhuzamosan, de fejleszthető és fejleszteni is kell, az olvasási módszertől függetlenül. Bizonyítottunk véljük, hogy tanulóinknak a helyes szótagolásra/elválasztásra kapott alacsony eredményeiben elsősorban a szavak szótagszáma meghatározó, a szótagalkotó magánhangzók közötti mássalhangzók aránya és minősége pedig másodlagosan jelentkezik. Az összetett szavak elválasztása mindkét említett tényezőtől függetlenül gyenge. A két, valamint a több szótagú szavak helyes elválasztására kapott nehézségi sorrendiségnek a hasonlósága (amelyet az azonos alakú szavaknál is igazoltunk) alapján javasoljuk a szótagolási készség folyamatos fejlesztését. Eszerint: a legtöbb gyakoroltatást

igényli valamennyi korcsoportban az összetett szavakban az összetételi tagok határának a felismertetése. Rendszeres gyakorlatokat javasunk a helyes elválasztás tudatosításához azoknál a szavainknál, amelyek egyetlen hangértékű, de két betűvel jelölt mássalhangzókat (pl. *dz*, *dzs* stb.) tartalmaznak, illetve amelyekben mássalhangzó-torlódás, valamint kétjegyű betűvel jelölt hosszú mássalhangzó szerepel. A gyakoroltatáshoz — az említett sorrendiségtől függetlenül — javasoljuk és nélkülözhetetlennek tartjuk a tőszavak toldalékokkal való bővítését és az így kapott (toldalékolt) szóalakok szótagokra bontását, hiszen — mint láttuk — a toldalékolás okozta szóhatár-eltolódás valamennyi korcsoportban komoly szótagolási problémákat eredményez.

IRODALOMJEGYZÉK

- Adamikné Jászó Anna 1995. A beszédpercepció fejlettségének szerepe az olvasás-írás elsajátításában és tanításában. In: Gósy Mária (szerk.): *Gyermekkori beszédészlelési és megértési zavarok*. Budapest, 228—49.
- Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Gósy Mária 1990. Modell az olvasástanításhoz. *Fejlesztő Pedagógia* 3—5.
- Subosits István 1990. Az olvasás és írás zavarainak típusai. *Fejlesztő Pedagógia* 20—6.

Laczkó Mária

Az elbeszélés határai

Kosztolányi Dezső: Esti Kornél
(különös tekintettel a *Kilencedik fejezetre*)

„És Esti is érzi, hogy erről van szó.”

1. Az elbeszélő szöveg megközelítése az interakció szempontjából

A nyelv pragmatikai szempontú, szövegközpontú vizsgálata a nyelv dialogikus jellegéből indul ki, lényegét a használatban látja, s annak kommunikációs meghatározottságát hangsúlyozza. A szöveget nyelvhasználati egységnek tekintve a nyelvi funkciókat — Brown és Yule nyomán — egyrészt a *t r a n z a k - c i ó* felől, a 'tartalom' közlésére irányulva, másrészt az *i n t e r a k c i ó*, vagyis a közlési szándék, a beszélői és hallgatói viszonyok felől közelíthetjük meg (Brown—Yule 1983: 1—4). Minthogy vizsgálódásunk középpontjába az elbeszélő szövegekre jellemző sajátos kommunikációs viszonyrendszer egyedi aktualizációja kerül, értelmezésünk az interakció problémaköréhez kapcsolódik.

Az általunk kiválasztott szépirodalmi elbeszélő szövegnek, Kosztolányi Dezső *Esti Kornél* címmel 1933-ban megjelent művének kapcsán elsősorban azt vizsgáljuk, hogy hogyan jelenik meg a szövegben a dialógus lehetősége, azaz hogyan teremti meg a szöveg az őt megérteni képes beszélgetőtársat. E problémakörhöz kapcsolódva kitérünk arra, hogy a szövegbe kódolt dialogikus viszonyrendszer milyen hatással van a szöveg határának kijelölésére, koherens egységként való értelmezhetőségére; továbbá a *Kilencedik fejezet*ből kiindulva érinteni kívánjuk az elbeszélő diszkurzus néhány, a szöveg(részlet) értelmezési lehetőségeit meghatározó sajátosságát. Az *Esti Kornél* kiválasztását annak különleges irodalomtörténeti és narratológiai jelentősége magyarázza: véleményünk szerint a Kosztolányi-próza ezen darabja összefüggésbe hozható a szépirodalmi elbeszélés 20. századi átalakulásával.

1.1. A narratív diszkurzusról

Az elbeszélő szövegek speciális vizsgálati lehetőségeiről, s azok szövegelméleti „hasznosíthatóságáról” korábban már részletesebben szóltunk (Tátrai 1997). Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy az elbeszélés szövegisége egy olyan sajátos elméleti keretben közelíthető meg, amelynek egyrészt beleilleszhetőnek kell lennie egy általános szövegfogalomba, másrészt viszont e szövegfajta sajátosságaira is magyarázatot kell adnia (vö. Kocsány 1989: 35—36, valamint Kertész 1992: 136—37). Az elbeszélő diszkurzus elmélete, amely mindenfajta elbeszélésre (történetmondásos szövegre) kiterjed, „nemegyszer átcsap a nyelvészet tárgyának és módszerének kiterjesztésével létrehozott s z ö v e g e l m é - l e t b e, illetve a s z ö v e g t u d o m á n y módszereit terjeszti az irodalmi és

folklór elbeszélés vizsgálatára” (Szili 1993: 127). Az elbeszélő szövegek ugyanis a verbális szövegek karakterisztikus részrendszereként — nyelvi működésüket tekintve — számos sajátossággal bírnak. E sajátosságokat abból származtatjuk, hogy e szövegek egyrészt narratív struktúrákat, azaz a céltudatos emberi cselekvésekkel kapcsolatba hozható történeteket tartalmaznak, másrészt szükségképpen elmondottak, méghozzá az elbeszélői horizont közvetítésével, amely mint szemléleti forma történetként verbalizálja, azaz modellezi és minősíti is egyben az egzisztenciális létet. Elbeszélésről mint narratív diszkurzusról tehát azon szövegek kapcsán beszélhetünk, melyek nyelvi működését elsősorban a történet és a narráció kölcsönviszonyából kiindulva jellemezhetjük (Genette 1980: 29). Az *Esti Kornél* interakciós szerveződésének vizsgálata során az elbeszélés diszkurzív jellegét biztosító narráció kap kitüntetett szerepet.

1.2. Az elbeszélő stílusról

Az elbeszélő szövegek nyelvi működésének az interakció felőli megközelítése szükségszerűen érintkezik e szövegek stílusának problematikájával (vö. Enkvist 1995: 261—3, valamint Tolcsvai Nagy 1996: 51). Annak ellenére, hogy a stilisztika helye, hatóköre a szövegtanok tükrében egyelőre nem rajzolódik ki világosan (Eöry 1996: 133), az elbeszélés stílusának problémája esetünkben az irodalmi szövegek stílusát is viszonyfogalomként értelmező felfogáshoz kapcsolódva tűnik felvethetőnek, miszerint „az önelvű irodalmi mű más, azonos minőségű szövegekhez való viszonyától nyeri egyedi stiláris karakterét” (Fehér 1996a: 25). Számunkra az összehasonlítás alapját képező azonos kontextuális viszonyt a történetmondásos interakció adja: „Minden megnyilatkozás telítve van megannyi dialógikus felhanggal, amelyek figyelmen kívül hagyása esetében a megnyilatkozás stílusa teljességgel sosem érhető meg” (Bahtyin 1988: 273). E megfontolásból kiindulva azt mondhatjuk, hogy a narrációnak, amely meghatározza az elbeszélő szöveg interakciós jellegét, központi szerepe van a stílus kialakításában: vizsgálatával megragadható az elbeszélő szövegek stílusának egy jellegzetes aspektusa. Az elbeszélés aktusával kapcsolatba hozható nyelvi jel tehát annyiban számít stílusjegyeknek, amennyiben „arra a nyelvhasználatban újra és újra létrejövő kapcsolatteremtésre utal, amely során a beszélő, a címzett és az őket körülvevő világ egymással egyfajta viszonyba lép” (Anderegg 1995: 248).

2. A műfajiság és a szöveg határa

Az *Esti Kornél* műfaji besorolása mindmáig nyitott kérdés a magyar irodalomtudomány számára: a vélemények a lényegében önálló szövegből álló, (novella) ciklusszerű felfogástól az összefüggő, egységes szöveggel számoló, regényszerű értelmezésig terjednek (vö. Szitár 1996: 167). A műfaj meghatározásának bizonytalansága tehát a novella és a regény műfajához kapcsolódó ismereteinkkel és elvárásainkkal összefüggésben magyarázható. A műfaj (szövegtípus)

felismerése ugyanis alapvetően meghatározza a befogadó értelmezési lehetőségeit: „Az új szöveg az olvasóban (hallgatóban) felidézi a korábbi szövegekből ismert elvárás- és játékszabály-horizontot, amelyeket aztán változtat, javít vagy csupán megismétel. A variáció és a javítás határozza meg egy műfajstruktúra játékerét, a változtatás és a reprodukció pedig határait” (Jauss 1980: 19).

Az *Esti Kornél*-szöveg(ek) műfajának kérdésessége — mint láthattuk — szorosan összefügg e szöveg(ek) határának meghatározhatóságával. Az alábbiakban a történet és a narráció, illetve az elbeszélés szintjén vizsgáljuk a szöveg-határ problematikáját, vagyis az *Esti Kornél* egységes, önálló szöveggént való szemlélhetőségének lehetőségeire kérdezzük rá.

2.1. Történet és narráció az *Esti Kornél*ban

2.1.1. Bármely elbeszélő szövegnek ismérve az, hogy történet(ek)et mond el. Az *Esti Kornél* esetében, ha a történetből indulunk ki, elsősorban az válik kérdésessé, hogy mennyiben beszélhetünk — a hagyományos regénytípusra (is) jellemző — kauzálisan és temporálisan összefüggő cselekménymenetről. Az egyes fejezetekben elbeszélte történetek ugyanis — habár külön-külön alapjaikban megfelelnek az oksági és időbeli folyamatosság, kapcsolódás kívánalmainak, s ily módon könnyen megközelíthetők a novella műfaji normáihoz viszonyítva —, nem értelmezhetők egy célulvűen szerveződő cselekményszerkezet egységeiként, azaz „nem szükségszerű előfeltételei, illetve következményei egymásnak” (Szegedy-Maszák 1980: 476). Az *Esti Kornél* narratívájának e jellemvonása a modern prózaepikában lezajlott változásokkal hozható összefüggésbe: a történetelvű, fabuláris, metonimikus narrációval szemben az az oksági és időbeli összefüggésrendszer mellőző *m e t a f o r i k u s s á g* válik az elbeszélés egyik fő szervező elvév, mely az értelmezés asszociatív lehetőségeire épít, s így a hagyományostól lényegesen eltérő olvasói beállítódást követel (vö. Kulcsár Szabó 1984: 67—70, Németh G. 1987: 119—120, valamint Thomka 1986: 11—12). A befogadói magatartás kialakításában kulcsszerepet betöltő első fejezetben erre vonatkozólag a következőket olvashatjuk:

(1) *Egyet azonban kikötök. Össze ne csirizeld holmi bárgyú mesével.
Maradjon minden annak, ami költőhöz illik: töredéknek.*

(Az idézetek számozásával az esetleges visszautalások megkönnyítése érdekében élünk.)

A történet szerveződését vizsgálva tehát azt mondhatjuk, hogy az okságilag, illetve térbelileg-időbelileg összefüggő cselekményszerkezet sem a műfaj, sem a szöveg-határ megállapításánál nem tekinthető döntő kritériumnak.

2.1.2. Az elbeszélő szövegekbe kódolt kommunikációs viszonyrendszer sajátosságát az elbeszélői horizont jelenléte adja. Ennélfogva a szöveg-határ kijelölésénél meghatározó szerepet tölthet be az elbeszélés aktusának szituáltsága: az *Esti Kornél* egyes fejezetei közötti folyamatosságot az elbeszélő helyzet azonossága biztosítja. Annak ellenére ugyanis, hogy az egyes részekben elmondott történetek nem alkotnak összefüggő eseménysort, sőt az elsődleges elbeszélőnek (az „író”-nak) *Esti Kornél*hoz fűződő viszonya is meglehetősen tisztázat-

lan („*Esti tényleg volt, de nem volt jogi személy*”), az elbeszélés aktusának hitelesítésére irányuló törekvések rendkívül hangsúlyozottak mind az egyes részeket, mind az azonos beszédhelyzetet megteremtő első fejezetet tekintve. Az első fejezet kapcsán ugyanis beszélhetünk egy olyan egész kötetet átfogó szituációról, amely mintegy keretet ad az egyes további fejezetek történetmondásának:

- (2) *Egy esztendeig havonta összejöttünk egyszer-kétszer, és ő mindig hozott valami úti élményt vagy regényfejezetet az életéből. Közben csak pár napra utazott el. Történeteit részint gyorsírási jegyzeteim alapján, részint emlékezetből papírra vettem, s utasítása szerint rendeztem. Így jött létre ez a könyv.*

Az elbeszélő helyzet azonossága tehát egyfajta modális kapcsolatot létesít, s így teremti meg az egyes fejezetek között azt a folyamatosságot és összetartozást, amelyet mindenképpen figyelembe kell vennünk az értelmezés során.

Az *Esti Kornél* elbeszélő viszonyainak jellemzésére számos igen árnyalt értelmezés született. Pozsvai Györgyi Uszpenszkij nézőpont-tipológiájára (Uszpenszkij 1984) támaszkodva közelít a problémához (Pozsvai 1984). Szegedy-Maszák Mihály az objektív-szubjektív beszédhelyzet, a külső-belső nézőpont, valamint az első személyű-harmadik személyű elbeszélés szempontrendszerét alkalmazva csoportosítja a fejezeteket (Szegedy-Maszák 1980). Piszár Ágnes pedig az elbeszélő(k)nek a történetben való részvétele alapján értelmezi az elbeszélő folyamatot (Piszár 1984: 22—23). E megközelítések tapasztalatait felhasználva teszünk kísérletet az *Esti Kornél* elbeszélő aktusának értelmezésére.

Mint már utaltunk rá, az elbeszélő helyzet folyamatosságát az első fejezet teremti meg: az elsődleges elbeszélő (az „író”) világosan jelzi a történet(ek)hez való viszonyát, a rá(juk) vonatkozó tudásának forrását (vö. (2) idézettel). Az elsődleges elbeszélői horizont, amely a fikció szerint tulajdonképpen Esti történeteinek újramondását teszi lehetővé, ennél fogva a konstrukciós („*emlékezetből*”) és a rekonstrukciós („*gyorsírási jegyzeteim alapján*”) tevékenység kettős tengelyével jellemezhető. Ebből kifolyólag a fejezetek alapvetően két csoportra oszthatók aszerint, hogy beszélhetünk-e másodlagos elbeszélői horizontról (VI., VII., IX., X., XI., XII., XIV., XVIII.), avagy nem (I., II., III., IV., V., VIII., XIII., XV., XVI., XVII.). Az első esetben az elsődleges elbeszélő (az „író”) közvetlenül (3), a második esetben tulajdonképpen közvetett formában (4) adja vissza a másodlagos elbeszélő (Esti) szövegét (vö. Chatman 1988: 29—36):

- (3) *Ezt el kell mesélnem nektek — szöveg Esti Kornél. (IX.)*

- (4) (Esti Kornél azt mesélte, hogy) *Délelőtt tizenegykor fürödni készült. (XIII.)*

A másodlagos elbeszélői horizont belépésével megkettőződött történetbefogadói pozíció a történetek hangsúlyozott elbeszéltségére figyelmeztet. E horizont hiánya esetén pedig az elsődleges elbeszélő konstruáló tevékenységének mértéke körüli bizonytalanság okozhat feszültséget. Az elbeszélői viszonyok további árnyalására a perszonalitás szempontjának bevonása tűnik alkalmasnak: ez esetben az elbeszélőnek a történetben való részvételét tartjuk meghatározónak (vö. Pozsvai 1993: 131—141). A másodlagos elbeszélői horizontot nélkülöző fejeze-

tekben az I. és a IV. fejezet kivételével az elbeszélő nem vesz részt a történetben. Az elsődleges elbeszélői horizont jelenlétével a másodlagos elbeszélői horizont által jellemzett fejezetek esetén is számolnunk kell. E jelenlét néha csak jelzésszerű (VII., IX., XI., XVIII.), más esetekben viszont dramatizálnak mondható, az „író” az Esti történetmondását előkészítő kerettörténet szereplőjeként is megjelenik (VI., X., XII., XIV.). Jelenléte a VI. fejezetben a leginkább hangsúlyos, hiszen Esti a vele folytatott beszélgetés keretében mondja el történetét. Esti egyes szám első személyben elmondott történeteiben az elsődleges elbeszélő szereplőként nem jelenik meg. Az elbeszélő nézőponthoz és az elbeszélő hanghoz (közlésformákhoz) kapcsolódó lehetőségek ily módon az itt felvázolt elbeszélő viszonyrendszerben aktualizálódhatnak. (A későbbiekben a IX. fejezet narrációs sajátosságaira külön kitérünk.)

2.1.3. A beszédhelyzetnek a szöveghatár kijelölésében betöltött szerepét azonban bonyolítja az *Esti Kornél*-szöveg(ek)nek az *Esti Kornél kalandjai*-ban olvasható (novella)szövegekhez fűződő viszonya, hiszen az elbeszélés aktusának szituáltsága lényegében azonos marad. Szegedy-Maszák Mihály szerint „az eredetileg *Esti Kornél*, illetve *Esti Kornél kalandjai* címen megjelent szövegek nem különíthetők el egymástól, hanem egyetlen műnek tekintendők, amelyekben fokozatosan megy végbe a nézőpont és a beszédhelyzet elbizonytalanodása, s ennek következtében egyre tisztázhatatlanabbá válik az elbeszélő és a címszereplő viszonya” (Szegedy-Maszák 1980: 483). Minthogy a történet szerveződése a fejezetek széttartóságát mutatja, a narráció pedig túlmutat az *Esti Kornél* szövegén, a szöveghatár kijelölésének vizsgálata során hasznosnak tűnik a történet és a narráció egymást feltételező szempontjával együttesen számot vető elbeszélés (recit) szintjén megközelíteni a problémát. E megközelítés remélhetőleg árnyalni tudja Szegedy-Maszák Mihály termékegyítő hatású szempontjait.

2.2. Az Esti Kornél *mintaolvasója*

2.2.1. A diszkurzusként értelmezhető szöveg ismérve, hogy figyelembe vevő befogadójának lehetséges válaszreakcióit, így biztosítva a szövegértelmezés dialogikus jellegét (Bahtyin 1988: 275). Umberto Eco olyan — minden egyes verbális szöveg kapcsán felvethető — eszményi típusolvasóról (m i n t a o l v a s ó r ó l) beszél, „akinek az együttműködésére a szöveg nem csupán eleve számít, de igyekszik azt meg is teremteni” (Eco 1995: 16). E mintaolvasó annyiban különbözik tehát Wolfgang Iser implicit olvasójától (Iser 1974: 278-287), hogy sajátos szövegstruktúráként nem egyszerűen megelőzi a befogadó jelenlétét, hanem definiálja is azt. Az átfogó szövegértelmezési stratégiaként értett mintaolvasói pozíció a m i n t a s z e r z ő i szólammal összefüggésben értelmezhető, amely szándékát különböző szövegutasítások formájában közli, s amely ily módon mintegy saját képmását hozza létre (Eco 1995: 24—28, vö. továbbá Booth 1963: 183). Ha az elbeszélő diszkurzust sajátos interakciós modellként fogjuk fel, elvi különbséget kell tennünk a szöveg szerzői és elbeszélői szólama között, az elbeszélő szólama ugyanis csak része a szerző szólamának: az elbeszélői horizont olyan szövegstratégiai lehetőség, amely nem fogja át a szövegje-

lentés egészét. (Leegyszerűsítve a problémát úgy fogalmazhatnánk, hogy az elbeszélést a mintaszerző, a történetet az elbeszélő mondja.) Hasonlóképpen teszünk különbséget mintaolvasói és történetbefogadói pozíció között: a tényleges (empirikus) olvasó a szöveggel közvetlenül a mintaolvasói pozícióval számolva kerülhet kapcsolatba.

2.2.2. Minthogy a mintaolvasót a szövegutasítások összességéként határoztuk meg, e pozíció kijelölése szorosan összefügg a szövegegész határának kijelölésével. A mintaolvasói pozíció meghatározásánál termékenynek tűnik a mintaszerzői és az elbeszélői szólam(ok) megkülönböztetése. Az *Esti Kornél* esetében e distinkció megállapítására legalkalmasabbnak azok az ún. p a r a t e x t u s o k tűnnek, amelyek nem tartoznak szigorúan az elbeszélő (történet-mondásos) szöveghez, hanem azt mintegy magyarázzák: cím, alcím, belső címek; előszók, utószók, bevezetők, stb. (Genette 1996: 84—5, l. még Eco 1995: 30). Genette a paratextualitásról szólva a probléma nyitottsága mellett azt hangsúlyozza, hogy „e kapcsolatterület kétségkívül a mű pragmatikai dimenziójának, vagyis az olvasóra gyakorolt hatásának egyik kiváltságos helye”. Esetünkben a címadás mellett a fejezetekre való tagolásnak van döntő fontossága. A sorszámozott fejezetek egyrészt sugallják az egyes történetek értelmezésének lehetőségét egy nagyobb egység keretén belül, s felerősítik az azonos elbeszélő helyzet teremtette modális kapcsolatot, valamint az asszociatív értelmezés igényét, másrészt sorrendet állítanak fel a időbelileg és okságilag szétartó történetek között, s ezzel megkérdőjelezzik azok önkényes felcserélhetőségét.

A mintaolvasói pozíció kijelölésében meghatározó szerepet játszó paratextus kapcsán felvetődhet az egyes fejezetek keletkezési időpontjainak problémája, vagyis a fejezetcímek által javasolt olvasási sorrend és a szövegrészek megírásának időrendje közötti különbségből, valamint a korábbi önálló hírlapi, illetve folyóiratbeli közlésből adódó, a műfaj meghatározására kiható bizonytalanság. E bizonytalanságot növeli, ha az empirikus olvasó olyan kiadásban (pl. 1981, 1994) találkozik az *Esti Kornél* szövegével, amely az első kiadástól (1933) eltérően a fejezetek végén jelöli a keletkezés időpontját. Ezen eljárás azért tekinthető önkényesnek, mert az évszámok — a paratextus részeként — módosítják az eredeti mintaszerzői szándékot.

Az *Esti Kornél* paratextusként értelmezett egyes fejezetcímei mintegy grammatizálják (nyelvi formában fogalmazzák meg) a mintaszerzői és az elbeszélői szólam közötti különbséget:

- (5) *Első fejezet, melyben az író bemutatja és leleplezi Esti Kornélt, e könyv egyetlen hőst.*

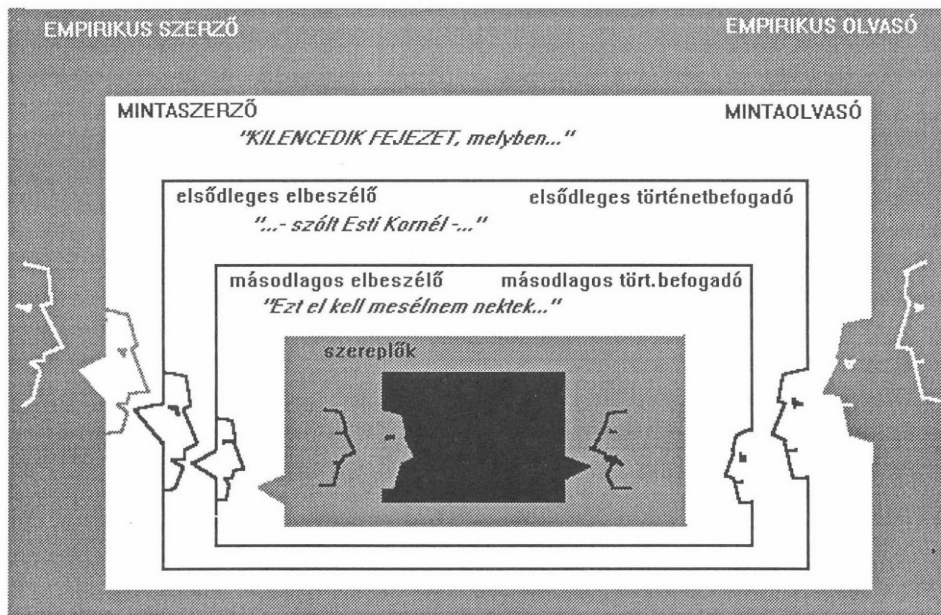
Azzal, hogy e paratextus beszélője az elbeszélőt egyes szám harmadik személyben említi, vagyis annak deiktikus centrumként való értelmezését (a fogalomra l. Levinson 1992: 64) viszonylagossá teszi, kiemeli a történetbefogadói és az azt tulajdonképpen fikcionáló mintaolvasói pozíció különbségét. E viszonyt azonban bonyolítja, hogy a mintaolvasói pozíció kijelölésében kiemelt szerepű műfajjelölő utasítások az elbeszélői stratégia keretében válnak explicitté:

- (6) — Szóval útirajz lesz? — firtattam. — Vagy életrajz?
 — Egyik sem.
 — Regény?
 — Isten ments! [...]
 — Hát mi lesz?
 — Mind a három együtt. ...

Egyrészt tehát az irodalmi elbeszélő műfajok egy ismert repertoárjára, az ismerős kánonra való utalás, amelyektől a szöveg elhatárolódik, megteremti azt az azonosságok és különbözőségek tengelyén kirajzolódó viszonyhálót, amely az olvasói elvárások irányításában alapvető jelentőséggel bír (vö. Iser 1980: 135—136). Másrészt ahogyan az elsődleges elbeszélő („író”) és Esti Kornél viszonya, úgy a szólam szintjén — verbálisan — szintén világosan elkülönülő mintaszerző és elsődleges elbeszélő kapcsolata is meglehetősen összetett, amelyet mint többszörös öntükrözést értelmezhetünk (az empirikus szerzőt, a mintaszerzőt és az elsődleges elbeszélőt egyaránt *Kosztolányi Dezső* névvel illelhetjük):

- (7) — Kornél! — kiabáltam föl —, és ki jegyezze majd a kötetünket?
 — Mindegy! — kiabált le. — Talán jegyezd te. Te tedd rá a neved. Viszont az én nevem legyen a címe. ...

MELLÉKLET

Az Esti Kornél Kilencedik fejezetének interakciós modellje

Az *Esti Kornél* kilencedik fejezetének interakciós modelljéről készített ábránk, melynek jelölési módszere Umberto Eco-tól származik (vö. Eco 1995: 30—37), a narratív diszkurzusra jellemző, hierarchikus viszonyrendszer kialakítására számító szólamokat és pozíciókat szemlélteti. A kilencedik fejezet kiválasztását egyébiránt az indokolta, hogy Esti bulgáriai utazásának története a mi kérdésfeltevésünk, megközelítésünk szempontjából emblemikus jelentőségű: a történet feszültségét az adja, hogy a szereplő Esti mint a kalauz által elmesélt történet empirikus olvasója, annak ellenére kíván megfelelni a hallgatott szöveg mintaolvasói elvárásainak — az együttműködés kommunikációs alapelvét látszólag kielégítve —, hogy híján van az egyik alapfeltételnek, a bolgár nyelv ismeretének:

(8) *Kilencedik fejezet, melyben a bolgár kalauzzal cseveg bolgárul, s a bábeli nyelvzavar édes rémületét élvezi*

Az elbeszélői szólamról szólva elmondhatjuk, hogy e fejezet azok közé tartozik, melyekben Esti (másodlagos) elbeszélőként is megjelenik, az elsődleges elbeszélő pedig csak jelzésszerűen van jelen. A fejezetcímben verbalizálódó minta-szerzői szólam világosan mutatja, hogy e fejezet egy nagyobb szövegegység keretében való (regényszerű) értelmezésre számít, a kompozíciónak ugyanis integráló szerepe van: a már önállóan megjelent szövegek új kontextusba kerülnek, dialogicitásuk fokozottan érvényesül, jelentésük e keretben aktualizálódik. Az 1932-ben önállóan megjelent *Esti Kornél Bulgáriában* és az 1933-as *Esti Kornél, kilencedik fejezet* szövegének létmódja tehát alapvetően különbözik, s e különbségre a mintaolvasói pozíciók eltérése mutat rá.

2.2.3. Visszatérve az *Esti Kornél*nak az *Esti Kornél kalandjai* című, külön címmel ellátott történeteket tartalmazó novallaciklushoz való viszonyára, a fentiek értelmében azt mondhatjuk, hogy mivel az *Esti Kornélt* egységes, önálló szöveggként fogjuk fel, a két mű viszonyát a szövegek közötti kapcsolódás, viszonyrendszer problémakörén belül tartjuk értelmezhetőnek. Az *intertextuális* fogalmát nem szűkítjük le az idézés és a konkrét szövegre való utalás jelenségére, a szövegek egymásra vonatkozathatósága kapcsán a formai-szerkezeti, tematikus-szemantikai és a műfaji-műnemi megfelelések révén kapcsolatot teremtő intertextualitás szempontját érvényesítjük, valamint figyelembe vesszük az empirikus szerző azonosságából adódó következményeket (vö. Benkes—Petőfi 1993: 107, valamint Kulcsár-Szabó 1995: 500—510). Az azonos szerzőség már eleve magában rejti az intertextuális kapcsolat lehetőségét, amelyet esetünkben a befogadás folyamatában kitüntetett szerepet játszó címek egyértelművé tesznek. Következésképpen a címszereplő azonosságából kiinduló tematikus és az elbeszélő helyzet azonosságából adódó modális kapcsolatrendszer, továbbá az egyes fejezeteknek a novellaműfajhoz kapcsolódó elvárások alapján való megközelíthetősége egy rendkívül szoros, intertextuális dialógusviszonyt felismerő, illetve megteremtő olvasói beállítódás alapján tűnik magyarázhatóknak.

Az *Esti Kornél* önálló, összefüggő szöveggként való szemlélhetőségét tehát a mintaolvasói pozícióhoz kötődő szövegutasítások alapján tartjuk indokolható-

nak: a saját elvárásai által meghatározott (empirikus) olvasó a szöveg mintaolvasójához kapcsolódó elvárásokkal szembesülve kerül dialógusviszonyba a szöveggel. Az *Esti Kornél* szöveghatárának megállapítását nehezíti, hogy a történet szintjén nem beszélhetünk összefüggő cselekményszerkezetről, a narráció teremtette modális kapcsolat pedig, amely felveti az *Esti Kornél kalandjai* című kötet novelláihoz való viszony problémáját, megkérdőjelezi a szöveg önállóságát. A befogadói beállítódást alapvetően befolyásoló paratextusok viszont — az elbeszélés, a mintaszerzői szólam szintjén — az egységes szöveggé váló értelmezés lehetőségét teremtik meg. A szöveghatár kijelölése így módon a szövegben és a szövegek között való létezés dinamikus — a különböző szövegtípusok, műfajokhoz kapcsolódó, történetileg változó befogadói elvárásokból kiinduló — felfogásához kapcsolódik.

3. A *Kilencedik fejezet* narrációjának sajátosságai

Az *Esti Kornél* interakciós modelljének felvázolása során már hivatkoztunk a *Kilencedik fejezetre*. A következőkben e szövegrész narrációjának jellemző vonásait vizsgáljuk, mely remélhetőleg tovább árnyalja a szöveg beszélői-befogadói viszonyrendszeréről kialakított képünket. Megközelítésünk két kiindulópontja az élőbeszédszerűség mint hitelesítő lehetőség, illetve a kommentárok hangsúlyozott szövegbeli jelenléte.

3.1. Az élőbeszédszerűség fikciója: a szerkezet és az értelmezés

Mint a fejezetről készített interakciós modellünk is mutatja (lásd: melléklet), e szövegrészlet azokkal a fejezetekkel mutat rokonságot, melyekben az elsődleges elbeszélő — mintegy idézve Estit — egy másodlagos elbeszélői horizont beiktatásával közvetíti a történetet. Az elsődleges elbeszélői horizont jelenléte, annak ellenére, hogy csak néhány szóra korlátozódik („szólt *Esti Kornél*”), alapvetően meghatározza az olvasó értelmezési lehetőségeit: egyrészt figyelmeztet arra a modális kapcsolatra, amely a fejezeteket összeköti, egymásra vonatkoztatja, másrészt érzékelteti a másodlagos elbeszélői értelmező-értékelő centrum viszonylagosságát. Másképpen szólva: az elsődleges történetbefogadó pozíciójából a másodlagos történetbefogadói pozíció csupán a fikció részeként nyer értelmezést. (Ugyanez mondható el egyébiránt a mintaolvasói pozíció felől nézve az elsődleges történetbefogadó pozíciójáról is.) A szöveg ezen sajátossága az *Esti Kornél* lal kapcsolatba hozható irodalmi műfajok származékos jellegével magyarázható: „Az irodalmi műfajok döntő többsége másodlagos, összetett műfaj, amelynek alkotóelemei a legkülönbélebb elsődleges műfajok (dialógusreplikák, köznap elbeszélések, levelek, naplók, jegyzőkönyvek stb.) transzformációi. A kulturális érintkezés magasabb szintjein mintegy eljártsszák a beszédkapcsolatok színterén élő legkülönbélebb formákat. Ebben lelik eredetüket az említett sztereotipizálódott szerző- mesélő- és hallgatóság fikciók.” (Bahtyin 1988: 278.)

3.1.1. A másodlagos elbeszélő narrációja a szóbeli, közvetlen interakciós történetmondás kommunikációs helyzetét fikcionálja. A fikció szerint ugyanis

Esti a vele bizalmas, baráti kapcsolatban lévő hallgatóságának mondja el egyik éppen soron következő történetét. Az előbeszédyszerűséggel hozható kapcsolatba, hogy a másodlagos történetbefogadó pozíciója nyelvileg határozottan jelölt. Már a kezdőformula utal a másodlagos elbeszélői-történetbefogadói viszony közvetlenségére:

(9) — *Ezt el kell mesélnem nektek* —

A közvetlenül dialogikus kommunikációs helyzet a hallgatói visszajelzések lehetőségével számoló elbeszélői beállítódást kíván meg (vö. Fehér 1996b: 189—90), amely természetesen összefügg a fatikus funkciót hordozó nyelvi jelek használatával. A másodlagos elbeszélő előadásmódját a előbeszéd spontaneitása mellett a szónoki beszéd néhány pragmatikai alakzatával jellemezhetjük (vö. Fehér 1996b: 190—4), ugyanis Esti beszédmódját a közvetlenségen túl az is meghatározza, hogy közönséghez beszél, valamint hogy beszéde egyirányú, azaz a történetmondást nem szakítják meg hallgatói közbevetések, kérdések. E kontextusban tartjuk tehát értelmezhetőnek a szövegben gyakran előforduló — a hallgatóságra irányuló — megszólításokat:

(10) *Micsoda előkelő magány ez, barátaim, micsoda függetlenség, felelőtlenség. Egyszerre csecsemőnek érezzük magunkat, gyámság alatt.*

(11) *Ritkán volt részem ilyen élményben — mert amint tudjátok, tíz nyelven beszélek.*

(12) *De — esküszöm nektek — többet nem tudtam.*

(13) *El kell ismernetek, hogy fellépésem mindjárt az első pillanattól fogva biztos és hibátlan volt.*

(14) *Ti természetesen azt hiszitek, hogy ez volt a legkönnyebb. Hát tévedtek. Ez volt, barátaim, a legnehezebb.*

Hasonlóképpen gyakoriak a retorikai kérdések, melyek funkciója — akárcsak a tartalomváró kataforikus utalásoknak — a feszültségkeltés (15), valamint a szereplő-*ér*nek a történésekhez való erőteljesen reflexív viszonyulásának kifejezése (16):

(15) *A kalauz beszélt-beszélt. Hogy miről? Erre magam is kíváncsi voltam.*

(16) *Őszintén szólva szédülni kezdtem az élet mély, kibogozhatatlan zűrzavarától. Micsoda ez itt? Hogy függ össze ez a sok szó a nevetéssel és a sírással? Mi köze egyiknek a másikhoz, a levélnek a kutyafényképhez, a kutyafényképnek a két zöld csontgombhoz, és mindennek a kalauzhoz? Őrület ez, vagy éppen az ellenkezője, az érzelem emberien egészséges kibuggyanása? Egyáltalán van-e az egésznek valami értelme, bolgárul vagy más egyéb nyelven? A kétségbeesés környékezett.*

A történetmondás hitelesítését szolgáló előbeszédyszerű előadásmód, amelyben a beszédpartnerrel való nyelvi kapcsolatteremtés látszólag problémátlanok tűnik, éles kontrasztba állítható a mindennapi közlés nehézségét, a nyelv problematikuságát példázó történettel (vö. Balassa 1996: 7—15).

3.1.2. A közvetlen interakciós történetmondást fikcionáló beszédmóddal összefüggésben tűnik értelmezhetőnek továbbá a közelre mutató névmásnak

mint indexikus elemnek a meglehetősen kiterjedt, szövegszerveződést meghatározó használata (vö. (9), (10), (14), (15), (16)). Az ez névmás és származékos alakjai ugyanis azonkívül, hogy endoforikus koherencianövelő elemként funkcionálnak, kapcsolatba hozhatók a szöveg egocentrikus szerveződésének problémájával, mivel a közvetlen interakció során megnő az exoforikus, egocentrikus elemek koherenciateremtő szerepe (vö. Levinson 1992: 54—96, valamint Pléh 1994: 288—96): a közelre mutató névmással az elbeszélő több esetben mintegy rámutat a történet eseménymenetének egészére (9), illetve az egyes eseményrészletekre:

(17) *Mind a ketten égtünk, pőfékeltünk, orrunkon eregettük ki a füstöt. Kezdetnek ez határozottan biztató volt. Ma is büszkeség dagaszt, mikor erre gondolok, mert még mindig hízeleg önérzetemnek, mekkora emberismerettel alapoztam meg ezt a jelenetet ...*
(Kiemelés tőlem: T. Sz.)

A másodlagos elbeszélő pozíciója perszonális: szereplőként személyesen részt vesz a történetben. E pozíció meghatározó jelentőséggel bír az Esti által bemutatott szövegvilághoz való hozzáférhetőség, az elbeszélés világ megteremtése szempontjából (Petőfi 1994: 49—61, továbbá vö. Csúri 1987: 7—40). A másodlagos történetbefogadói pozíció kijelölésében ugyanis alapvető fontosságú, hogy Esti mint perszonális elbeszélő csak szereplő énjét láttathatja belső nézőpontból, s a kalauzzal kapcsolatos bizonytalanságot növeli, hogy annak szavait nem értve csak feltevésekre szorítkozhat, hiszen az általa felidézett eseményekről mástól származó, közvetett információkkal nemigen rendelkezik (*úgy látszik, fedezhette fel, nyilvánvalóvá vált, kiéreztem, lehetett, úgy rémlett, láttam, mutatkozott*, stb.). Az ily módon sajátosan korlátozott elbeszélő helyzettel magyarázható az elbeszélő szubjektív állásfoglalásáról tanúskodó, bizonytalanságot kifejező módosítószók (*nyilván, talán, valószínűleg*) gyakori használata (vö. Péter 1991: 173—182). E kontextusban az alábbi idézet, melyben Esti szabad-függő beszédet imitál, olyan elbeszélői beállítódás keretében értelmezhető, amely ironikusan viszonyul önmaga világteremtő lehetőségeihez és az információk elégtelenségéből adódó megbízhatatlanságához, s amely ebből következően aktív befogadói magatartásra számít:

(18) *Állomáshoz közeledtünk. A kalauz kapta a lámpáját, bocsnátot kért, hogy le kell ugrania, de biztosított, hogy nyomban jön, s akkor majd elmondja a végét, ennek a kutyateremtette bolondságnak a csattanóját, mert az aztán a legjobb.*

3.2. A történet kommentálása: a reflexió és a narráció

Az elbeszélés építőelemeiként számon tartott elemi formák (Kovács 1972: 1028) két csoportra oszthatók aszerint, hogy érzékeltetik-e az elbeszélő történet időbeliségét: az elsődleges (dinamikus) formákon kívül — a jelenetet és a tudósítást véljük idetartozónak — számolnunk kell a másodlagos elemi formákkal, a leírással és a reflexióval (kommentárral), melyek azért mondhatók statikusnak, mert hiányzik belőlük a történet eseményeihez kapcsolódó időbeliség mozzanata. A modern prózaepikában megnőtt a másodlagos elemi formák jelentősége, ami a külső cselekményesség visszaszorulásával hozható kapcsolat-

ba. A narráció szünetének nevezhető leírás és a kitérésként, digresszióként értelmezhető reflexió megnövekedett szerepe a széppróza kánonjának átalakulását idézte elő a 20. században. Akadnak példák arra, mikor a hagyományosan háttérként alkalmazott leírás fő jelentésképző funkcióban jelenik meg, ami a reflexió, a kommentár eltűnését vonja maga után, s ugyanakkor megfigyelhető az is, mikor a történet az elemzés függvényévé, szinte illusztrációvá válik, ami az elbeszélésnek esszészerű jelleget kölcsönöz (vö. Szili 1980, Booth 1963).

A *Kilencedik fejezet* narrációjának jellemzésekor a két másodlagos elemi forma közül a r e f l e x i ó nak kell kitüntetett szerepet tulajdonítanunk. Estit a történés élménye helyett sokkal inkább a szemügyrevétel eseményének élménye ragadja magával, s így „a róla írt szöveg is kevert műfajú: az epika értekező műnimmel keveredik benne” (Szegedy-Maszák 1980: 481).

3.2.1. Minthogy Esti a beszédeseményen túl az elbeszélt eseménynek is résztvevője, az önreflexióra kettős lehetősége nyílik: a szereplő-én tudatának belső nézőpontú megjelenítése lehetővé teszi a befogadónak, hogy tudomást szerezzen arról, hogyan reflektál a szereplő Esti az őt ért hatásokra, az elbeszélő-én retrospektív szemlélete pedig szintén magában hordozza az értelmezés és az értékelés lehetőségét (vö. Bengi 1996: 232—3). A történet és a történetmondás idejének hangsúlyozott különbsége, az elbeszélés aktusának, a mesélés konvencióinak szándékolt jelöltsége azzal, hogy ráirányítja a figyelmet a történet megformáltságára, az elbeszélő mozzanatok fontosságára, alkalmat ad az elbeszélőnek arra, hogy kommentálja a történetet, azaz ne csak modellezze, hanem értelmezze-értékelje is a történetben kibontakozó élethelyzetet és saját történetmondó tevékenységét (vö. Kiss 1979: 483—4, valamint Szegedy-Maszák 1980: 481).

3.2.2. A reflexió — Seymour Chatmann szóhasználatában k o m m e n t á r — során hallhatjuk a narrátor szövegét a legközvetlenebb módon. Az alábbiakban a kommentár chatmani modellje alapján, de azt nem sematikusan alkalmazva, közelítjük meg a *Kilencedik fejezet* narrációjának ezen ismertetőjegyet (Chatman 1988: 50—62). Chatman szerint a kommentár lehet hallgatóságos (implicit), vagyis ironikus (vö. a (18) idézetről mondottakkal), és lehet kifejezett (explicit). A nyílt kommentár további négy formára osztható: az i n t e r p r e t á c i ó a cselekmény egy részletét értelmezi, magyarázza; az é r t é k í t é l e t minősítő véleményt fejez ki; az á l t a l á n o s í t á s az elbeszélés (fiktív) világát a valós világhoz hasonlítja; a m e t a n r r á c i ó pedig — ellentétben az előbbi hárommal — már nem a történetre, hanem a diszkurzusra, az elbeszélés aktusára irányul, vagyis azt tudatosítja (vö.: (9)).

A másodlagos elbeszélő narrációjának egyik jellemző sajátossága, hogy folyamatosan értelmezi, sőt minősíti a szereplő-én kommunikációs stratégiáját (vö. (12), (13), (14), valamint (17)). A szereplő-énre vonatkozó meglehetősen pozitív mérlegű minősítő megjegyzések azonban a történet vége felé közeledve ritkulni kezdenek, jellegük megváltozik. Mind az elbeszélő, mind a szereplő Esti figyelmének középpontjába egyre inkább a kalauz kerül: „a színlelés ragyogó-frivol játéka mögött itt is megképződik valami súlyosabb jelentés: megrendült ámulás az emberreutaltság elemi szükséglete láttán” (Kiss 1979: 446). Mindez

összefüggésbe hozható az egyenes vonalú, rendkívül arányos cselekményépítéssel, a történetmondás ritmikus megoldásaival. Esti magatartásának megváltozását jól kiemeli az a feszültségkeltő kitérésként és ironikus ellenpontozásként is értelmezhető rész, mikor állomáshoz érkezve a kalauz megszakítja történetének mesélését:

(18) *A pályaudvaron pár paraszt, pár fejkendő asszonyság várakozott. Ezekkel a kalauz bolgárul beszélt, akárcsak velem, de több eredménnyel, mert az utasok tüstént megértették őt ... (vö. (17)).*

Annak ellenére, hogy a történet szerkezet a hagyományos novella műfaját idézi, az általánosító kommentár funkcióját vizsgálva — az *Esti Kornél* egészére vonatkoztatva is — jelentős elmozdulást tapasztalhatunk a korábbi szépprózai hagyományhoz képest. A történetről jól különválasztható elmélkedő általánosítások, melyek sajtyszerűségét Esti egyéni értékrendjével magyarázhatjuk, korántsem tűnnek másodlagosnak a történet elmeséléséhez viszonyítva, sőt Szegedy-Maszák Mihályt idézve azt mondhatjuk, hogy „a történet Esti Kornél számára nem több ürügynél létértelmezéseinek kifejtésére” (Szegedy-Maszák 1980: 484). Esti bulgáriai utazásának kontextusát a bevezető elmélkedés jelöli ki, s a másodlagos elbeszélő történetmondását megszakító általánosítások is nyelvi természetű léttapasztalatokra épülnek. A fejezet végéről azonban hiányzik a végkövetkeztetést megfogalmazó általánosítás. A szöveg tehát hangsúlyozottan nyitott marad az értelmezés számára.

IRODALOM

- Anderegg, Johannes 1995. Irodalomtudományi stíluselmélet. (Ford.: Schreiner Orsolya.) *Helikon* 232—251.
- Bahtyin, Mihail 1988. A beszéd műfajai. (Ford.: Könczöl Csaba.) In: Kanyó Z.—Siklaci I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. Bp. 246—280.
- Balassa Péter 1996. *A bolgár kalauz. Tanulmányok, esszék*. Pesti Szalon. Budapest.
- Bengi László 1996. In memoriam Cornelii Esti. Az Esti Kornél Tizennyolcadik fejezetéről. *Literatura*. 232—245.
- Benkes Zsuzsa — Petőfi S. János 1993. Kreatív-produktív megközelítés és intertextualitás. In: Petőfi S. J.—Békési I.—Vass L. szerk.: *Szemiotikai szövegtan 6*. Szeged. 107—132.
- Booth, Wayne C. 1963. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago.
- Brown, Gillian — Yule, George 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Chatman, Seymour 1988. Történet és diszkurzus. (Ford.: Zanin Csaba.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 21*. Újvidék. 27—63.
- Csúri Károly 1987. *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Eco, Umberto 1995. *Hat séta a fikció erdejében*. (Ford.: Schéry András.) Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Enkvist, Nils Erik 1995. Bevezető: Stilisztika, szövegnyelvészet és kompozíció. *Helikon* 252—265.

- Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia — stílustipológia. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilsztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 130—151.
- Fehér Erzsébet 1996a. A stilsztika Janus-arca hazai tükörben. *Nyr* 13—30.
- Fehér Erzsébet 1996b. A hagyományozás elbeszélőformái. In: Alexa Károly (szerk.): Eötvös Károly (1847—1916) *Vár ucca tizenhét* 1996/1. Veszprém. 181—198.
- Genette, Gérard 1980. *Narrative Discourse*. Oxford University Press. Oxford.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. (Ford.: Burján Monika) *Helikon* 82—90.
- Iser, Wolfgang 1974. *The Implied Reader*. Johns Hopkins University Press. Baltimore.
- Iser, Wolfgang 1980/1972. Az olvasó szerepe Fielding „Joseph Andrews” és „Tom Jones” című regényében. (Ford.: Sz. Zehery Éva.) *Helikon*. 132—157.
- Jauss, Hans Robert 1980/1970. Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja. (Ford.: Bernáth Csilla.) *Helikon*. 8—39.
- Kertész András 1992. Textológia és tudományelmélet. In: Petőfi S. J.—Békési I.—Vass L. (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 5. Szeged. 135—144.
- Kiss Ferenc 1979. *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai. Budapest.
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvésze? *Filológiai Közöny* 26—43.
- Kovács Endre 1972. Elbeszélés. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. II. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1027—8.
- Kulcsár Szabó Ernő 1984. *A zavarbaejtő elbeszélés*. Kozmosz Könyvek. Budapest.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 1995. Intertextualitás: létmód és/vagy funkció? *Irodalomtörténeti Közlemények* 495—541.
- Levinson, Stephen C. 1992. *Pragmatics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Németh G. Béla 1987. Az önhiit ismeret ellenében. Az Esti Kornél szemléleti és műfaji problémái. In: Mész Lászlóné szerk.: *A rejtőzködő Kosztolányi*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Petőfi S. János (szerk.) 1994. *Szövegten és prózaelemzés*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Piszár Ágnes 1984. Adalékok az Esti Kornél-novellák elbeszélő folyamatának értelmezéséhez. In: Thomka Beáta — Penavin Olga (szerk.): *Tanulmányok 17*. Újvidék. 19—24.
- Pléh Csaba 1994. Mondatközi viszonyok feldolgozása: az anafora megértése a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 5—6. sz. 287—319.
- Pozsvai Györgyi 1984. Esti Kornél: beszélő vagy elbeszélő? In: Thomka Beáta és Penavin Olga (szerk.): *Tanulmányok 17*. Újvidék. 25—32.
- Pozsvai Györgyi 1993. Nézőpont és közlésmód. *Literatura* 130—148.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. Esti Kornél. In: uő: *Világkép és stílus*. Történeti-poétikai tanulmányok. Magvető. Budapest. 466—497.
- Szili József 1980. Látópont, kommentár és értekezés az elbeszélésben. In: Kanyó Z. (szerk.): *Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései* (Studia Poetica 1.). Szeged. 146—164.
- Szili József 1993. Háromműneműség és interkulturális poétika. *Literatura* 101—29.
- Szitár Katalin 1996. Költő alakmás: a szó hőse. Kosztolányi: Esti Kornél. *Literatura* 167—88.
- Tátrai Szilárd 1997. Szöveg és narráció. Az elbeszélői horizont szerepe a narratív szövegek nyelvi működésében. *Nyr*. 177—87.
- Thomka Beáta 1986. *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Forum. Újvidék.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Uspzenszkij, Borisz 1984. *A kompozíció poetikája. A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája*. (Ford: Molnár István.) Európa Könyvkiadó. Budapest.

Katona József dramaturgiai írásainak stílusa

Katona József Kisfaludy Károly Ilkájáról írt bírálatának stílusát eddig senki sem vizsgálta, a magyar drámaírás akadályait számba vevő értekezésének stílusáról is csak néhány általánosságban maradó megjegyzés született. Gyulai Pál a cenzúra elleni kifakadásának szenvedélyes élességét, a szerencsésebb vetélytársal, Kisfaludy Károssal szembeni „epés, bár leplezett boszankodás”-át tette szóvá (1883: 158, 169), Waldapfel József az író vallomások személyességét emelte ki (1942: 179). Horváth János a Bánk bán lassú érvényesülésének egyik okaként említette, hogy értekezésének stílusával Katona mintegy kirekesztette magát a kor irodalmából: e stílus Kazinczy szemében bárdolatlanoknak mutatkozhatott, Kölcsey megbotránkozhatott az író öniróniáján is, leplezetlen dicsekvésén is, Kisfaludy személyében sérthette drámaírói babérjainak tépdésése. „Vulkanikus forrongás”, „önbecsmérlő, de rejtve másokat is megkarcoló”, „Janus-arcú ironia” — foglalja össze Horváth Katona értekezésének meghatározó stílusjegyeit (1956: 231—43 passim).

A következőkben példákkal kívánom igazolni a föntebbi megállapításokat, továbbá fölhívni a figyelmet Katona említett két írása stílusának néhány más sajátosságára is. Az Ilka-bírálatot Miletz János kiadásából (1886: 205—23) idézem, figyelembe véve azokat a valószínűleg Hajnóczy Ivántól való ceruzás javításokat, amelyeket Miletz könyvének a Katona József Kör bélyegzőjével ellátott példányában találtam. Hajnóczy ugyanis még Katona 1944-ben megsemmisült kézírata szerint javíthatott; a Mi az oka, hogy Magyarországban a Játékszíni Költő-mesterség lábra nem tud kapni? című értekezést első közléséből idézem (Tudományos Gyűjtemény 1821: 4. sz. 3—22), kijavítva néhány nyilvánvaló sajtóhibáját. Az idézendő két szöveg helyesírása eltér egymástól, mert Hajnóczy nem állította helyre Katona kézírata szerint a helyesírást. Megjegyzem még, hogy a bírálatnak nincs Katonától származó címe, kézírata ugyanis hiányosan került Miletzhez, eleje is, vége is hiányzott. A bírálatból idézve a paragrafust, az értekezés esetében a folyóiratbeli oldalszámot tüntetem fel.

Horváth János úgy találta, hogy az Ilka-bírálat „nem csúfondáros hangú” (i. m. 228). Szép számmal akadnak azonban benne gúnyos megjegyzések. Néhány példa:

„Ha lehet üres, sőt minden kellemetlenséggel teljes scéna, úgy ez az. Nincs nagyobb gyengeség, mint a főembereket minden hiábavalóságokban térfereggetni.” (4. §.)

„... mely nyomorultan gyötörtetik itt *a hallgató...*” (4. §.)

„... az ily mindent helyben hagyó egybehangzás (monotonia) oda mutat, hogy a tárgyban szűkölködő író csak a munkájának igyekezett vele szokott nagyságát kipótolni” (4. §.)

„(no! majd lesz már valami)” (8. §.)

„Úgy látszik, hogy szerző úr elfelejtette a vár megtámadását; ismét a görögök élnetlenségét regéli.” (13. §.)

„ejnye! ejnye! — kinek mondja ezt Nikétász? a falaknak?” (18. §.)

„(Boldog egkek! hogyan tudja ez az ember azt, hogy Nikétászra éppen itt kell belármázni?)” (20. §.)

„... szabad legyen erről inkább elhallgatni vélekedésünket” (20. §.)

A bírálatból hiányzik az önbecsmérlő ironia, annál nagyobb hangsúlyt kap az értekezésben, főként kezdetében és zárásában:

„Én magam (mint egy parlagi ember) csak azokról [ti. drámáról, dramaturgiáról] bennem rémlő képzeteket mázolólok” (3).

„... itt fűzfám alatt talán fűzfamódon okoskodtam...” (21).

„... mi mezőről való vagyunk —” (22).

Gyakran társul keserű gúny az elítélő indulathoz az értekezésben a színészek lenézéséről, a nyomtatásbeli szükségéről, a cenzúra garázdálkodásáról, a recenzió hiányáról szólva. A nemzeti dicsekedést elítélő, Kisfaludy drámáira célzó részben így:

„Most, a’ Játékban sem igen nézi azt a’ Magyar, hogy mint van a’ *kidolgozás*, hanem mint van a’ *Morál*: ő előtte az a’ szép, a’ mellyben több jeles-mondások vannak — annyival inkább ha azok Nemzetét érdeklik, teli torokkal, és botokkal való dörömbözéssel adja ki megalégedését — igaz hogy itt csak a’ hebehurgia Ifjúságot, vagy a’ bárdolatlan köznépet értyük; de mivel éppen ezek végett a’ Jobb ízlésű abban hagyja a’ Játékszínbe való járdogálást, a’ Dörömbözés (mellyet az agyargó Idegen nevetve beszél el Hazájában) lesz az Irónak útmutatója, hogy ha dicsőséget akar aratni, nem jó alkotású, hanem csak dicsekedéssel telyes hazai Drámát kell írni — még a’ szép *tettek* is elmaradhatnak, elegendő az, ha teli tömöttetik a’ Darab azoknak *dicsekedő emlegetésével*” (11—12).

Sokszíniúen nyilvánul meg az ironia a jutalmazás említésekor:

„A’ ki csak egy két sort ír is, már mindjárt Jutalmat kiabál, és ha sokkal emberségesebb vagy együgyűbb, mint sem maga rántsa magára a’ Bőség-csőjét, felkiált homályából, hogy a’ *Magyar nem tudja a’ Tudományt becsülni*” (21).

„... a’ tele has ritkán dolgozik — jobban énekel az éhező Kanári —” (21).

„... a’ Reménységet kibérteni csak Ismaeliták tudják, és — mások” (21).

A Waldapfeltől említett személyes hangvétel az értekezés egészére jellemző, de előfordul a bírálatban is, amikor Katona Bárány Boldizsárnak a Bánk bánról készített Rostáját idézi:

„Mindég eszembe van egy barátom szava ... És igazad volt kedves elfelejthetetlen barátom!” (17. §.)

Értekezésében a cenzúráról szóló rész a leginkább személyes indulatú, hiszen Bánk bánja színpadtól való eltiltására emlékezik:

„*Bánk-bánom* nem engedődött meg az *eléadásra*, hanem csak a’ *nyomtatásra* — miért? Királyné-gyilkolás végett? vagy hogy helyel helyel az érző ember keserűen felszólal? nem! csak azért, mivel *Bánk-bán* nagysága meghomályosította a’ Királyi Házét” (17. lábjegyzet.)

Nem sérelem, felháborodás, hanem a magyar nyelv iránti szeretet izzítja fel az értekezés záró mondatát, nemcsak túlzásba, hanem szinte képzavarba is sodorva:

„Csak egy Órát a’ mindenhatóságból! és mást semmit csinálnánk, mint egy új Babilon’ tornyát, mellynek első talpkövénel a’ Világnak minden Nyelvei egybe- (beléd *magyarba*) zavarodnának!!!” (22).

Az indulat, a támadó gúny gáttalan feltörése gyakran teszi zsúfolttá és közbevetésekkel meg-megszakítottá az értekezés mondatait. Példaként utalhatok itt a nemzeti dicsekedést elítélő, korábban már idézett mondatra. Hasonló, de még zsúfoltabb, még szaggatottabb a recenzióról szólók közül:

„Innét van az, hogy a’ dramaturgiának ezen csecsemő idejében, ha egy leg-hidegebb vérű Recensens felállana is, már az Író előre protestálhat, és Nemzetét azzal fenyegetheti, hogy soha sem ír többé (kinek mi gondja arra, akár hogy ír Ó?) mivel el nem hitetheti magával, hogy a’ Recenzióban írigység, vagy legalább a’ többet tudásnak fitogtatása ne lappangna (láttya, hogy a’ Külső Nemzetnek legbölcsebb Férjfiái sem álhatták meg, hogy egy kis gonoszkodásból az Írót csak kevéssé is megne rúgják; hogyan tegyen hát fel többet a’ Magyarrol, kit úgy is önnön magáról elegendőképpen esmér, hogy könnyebb a’ Lelkének, ha csak egy kis pajkos fullánkot ki szalajthat is) és ha csak ugyan az illy sértődésnek még csak nyomaira sem talál; de mivel elménknek élő személyekben elé állított képei minden másféle munkáinknál nagyobb szeretetet gerjesztenek bennünk (a’ ki gyermekemet bántya, engem’ bánt) ha az Elme szülemény tépettetik, a’ Szülő maga kap siláphoz — holott a Recensio nem egyéb, mint az Iro szülőtyét elé venni, és a’ magunk gondolattya szerint piperézni — a’ Recensens csak azt mondja »én így öltöztetem volna« hogy mellyiknek van igaza, azt a’ Közönség ítéli meg, ha majd a kettőt szembe állítja.” (19) Az ilyen mondatok — több hasonlót is lehetne idézni — egyfelől azt mutatják, hogy egymásra torlódnak az író egymást szülő gondolatai, másfelől azt, hogy latin körmondatokon edzett jogászi szerkesztőkészségével mégiscsak képes a figyelmes olvasó számára elrendezni őket.

Ellentétes stílussajátosság Katona dramaturgiai írásaiban a szintén gyakori gnómaszerűség. Néhány példa a bírálatból:

„A hallgatónak történet kell, nem készüllet; — ez nem tudósítást, hanem cselekedetet vár.” (4. §.)

„... a drámának célja ... *embert* tenni a világ elébe, nem *oktalan öldöklőt*, nem fenevadat” (13. §.)

„... a hol célját érte az indulat, ott az indulat végbe is szakad” (17. §.)

„... a nagy fájdalom néma” (17. §.)

Ezeket a találó megfogalmazásokat szokták Katona dramaturgiai alapelveiként idézni. Az értekezésben a dramaturgiai törvényeknél általánosabb érvényű gnómákat találunk:

„... a’ czáfolhatatlan [ti. amit megcáfolni nem volt mód] hamis Ráfogás sokszor valóságos gonoszságokra kényszerít” (6).

„... rettegve kell néznünk mindég a’ Jövendőnek elébe, mikor tapossa-le a’ *Jelenvalót* is?” (8) (Hasonló gondolatok Katona *Idő* című költeményében is vannak.)

„... a’ rosszszat ha nem vetik is kikél” (17)

„A’ Példa igen szegény ösztön, ha az önn’ szeretet, és maga megtartás zabolázzák az embert.” (18)

„Önnön magunkrol valamit megesmerni kedvesebb, mint azt méreg boszszúsággal Idegenektől hallani.” (22)

A gnómák néha népi szólások köntösét öltik magukra, például:

„... a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon” (7. §.)

„... a’ füst mindég nagyobb volt, mint a’ meleg...” (14)

„(a’ jó bornak nem kell czégér)” (15)

„*Dráma, Dramaturgia*, ezek nálunk éppen annyira esmerettesek névvel, mint esmeretlenek voltaképpen” — kezdte dramaturgiai értekezését Katona. Kialakulatlan volt ezek hazai fogalomkészlete, szaknyelve is. Német szavakat, kifejezéseket meg azok tükörfordításait használták a magyar színházakban, színi- és drámabírálatokban. Katona háborgott a németek utánzása ellen. Bírálatának fölépítésében és egyes részleteiben is követte Bárány Boldizsár Rostáját, nem használta azonban a nála gyakori német szavakat (pl. *characteristisch, didactisch, Erhabenheit, grobanschaulich, Mahlerischheit, Stimmung, Wirkung*), ritkán élt a nemzetközi használatú latinokkal is (pl. *actus, character, chorus, contrast, exaltatio*). Azt azonban Báránytól vehette, hogy a még nem közhasználatú magyar szót idegenül magyarázta, az idegen mellé meg odaírta a helyette javasolható magyart. Példák Báránynál: „a’ Játéknak előbeszélő része (*Narrativuma*)”, „külömbfésesség (*varietas*)”, „a’ szempillantásnak dolgozása (*des Augenblicks Wirkung*)”, „a’ helynek egysége (*loci unitas*)”, „cselekedet (*Handlung*)”, „Interessze (*főfigyelem*)” stb. Katona bírálatában: „a játéknak előbeszéde (*Narrativuma*)”, „egybehangzás (*monotonia*)”, nem közvetlenül egymás mellett, de egymást magyarázva: *szín* és *scéna*, *monologus* és *magányos beszéd*. Az értekezésben a leggyakrabban előforduló, tárgyával kapcsolatos fogalmakat többnyire magyarul nevezi meg: *theátrum* helyett csaknem mindig *színt, játékszínt, játszó-színt* ír; a színészt *színjátészónak* vagy *játészónak* nevezi, *komédiásznak* olyankor, amikor a vele kapcsolatos előítéletet kívánja érzékeltetni. (Egyszerre magasztaló és szánakozó érzéssel nevezi a színészeket egy helyütt „a nyelvnek földön járó Papjai”-nak.) A drámát *darabnak, játéknak*, íróját *játékszerzőnek*, foglalkozását (hivatását) az értekezés címében *játékszíni költő-mesterségnek* említi. A színházi közönség megjelölése a bírálatban *hallgató*, az értekezésben *néző*. Régies ízű, ép nyelvérzékre valló a *Schadenfreude káronörvendezés* szóval való visszaadása a nyelvújítási *káröröm* tükörfordítás helyett.

Bíráló és értekező stílusát népnyelvi szavakkal, kifejezésekkel élénkíti Katona. A bírálatban „Alexis rebeg”, „Ilka nógatja”, „Gyula sopánkodik”; az értekezésben „a’ Dráma a’ Félistenekről az Emberekre is lecseppent”, „Így törte nyakát az utóbbi az előbbinek”, a színész „által hempereg könnyű sorsán”, a cenzúra „szegi nyakát minden szépnek és nagyak”, a cenzor „ne hogy lábát megüsse, félelemből irgalmatlanul kaszabol”, az egyik főntebb már idézett mondat szerint „a’ Szülő maga kap siláphoz” (vagyis husánghoz, doronghoz).

SZAKIRODALOM

Gyulai Pál 1883. *Katona József és Bánk bánja*. Budapest.

Horváth János 1956. Jegyzetek Bánk bán sorsáról. In: *Tanulmányok*. Budapest.

Miletz János 1886. *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*. Budapest.

Waldapfel József 1942. *Katona József*. Budapest.

Új szempontok és távlatok a stílus- és a stilisztikai kutatásokban

1. A stilisztikát hosszú időn át az illetékes szaktudósok hol a nyelvtudomány egyik részterületének tekintették, és beolvaszthatónak vélték a nyelvtudomány valamelyik ágába (általában a grammatikába), hol pedig az irodalomtörténetet vagy a retorikát (legtöbbször az utóbbit), avagy az irodalomtudományt (poétikát, irodalomkritikát) tartották jogos házigazdájának, sőt sokan úgy vélték, hogy a stilisztika mint önálló tudományág voltaképpen nem is létezik, s éppen ezért azokat a kérdéseket, amelyek a hagyomány szerint a stilisztika illetékességi körébe tartoznak, a már említett retorikának vagy még inkább az esztétikának kell vizsgálnia és megoldania (l. Henri Bergson, B. Croce, Karl Vossler, Leo Spitzer és mások felfogását). Napjainkban a kutatók már azokat a szempontokat, módozatokat keresik és mérlegelik, amelyek a tudományos szemléletmódban bekövetkezett gyökeres változások révén új távlatokat, megfelelő elméleti alapokat és kedvező légkört teremtenek a stílus- és a stilisztikai vizsgálódások számára.

A kedvező légkört és a megfelelő elméleti alapokat elsősorban a szövegtani és a szociolingvisztikai, a szemiotikai és a retorikai, a jelentéstani, a kommunikációelméleti és a beszédaktus-elmélettől megtermékenyített kutatások térhódításával magyarázhatjuk, de a pszicholingvisztikai, az irodalomelméleti vagy a kognitív nyelvészeti (Tolcsvai Nagy 1995) és a hermeneutikai (Gadamer 1984, Szondi 1996, Ricoeur 1997), valamint az egyre erőteljesebben kibontakozó pragmatikai vizsgálódások is jelentős mértékben segítettek, sőt meghatározták a stilisztikai stúdiumok fejlődésének az irányát. Az utóbbi évtizedekben folyó útkeresések eredményeként — a megtorpanások és kitérők ellenére is — a stilisztikának mint tudományos diszciplínának a státusza megerősödött, a tudományos területek egész sorával tartós kapcsolatokat kiépítve, ő maga is egyre inkább **integráló**, illetve **integrált** tudományterületté kezd válni attól függően, honnan közelítünk a stílus vizsgálata felé.

2. Hazai stilisztikai szakirodalmunk az elmúlt évben három rendkívül értékes, további kutatásokra serkentő kötettel gazdagodott. Ezek a megjelenés sorrendjében a következők:

1. Bencze Lóránt: Mikor, miért, kinek, hogyan? *Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban* 1—2. kötet. Corvinus Kiadó (A hét szabad művészet könyvtára). 1996;

2. Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* (Stíluselméleti tanulmányok). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1996;

3. Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1996.

E három erőteljesen elméleti beállítottságú kötethez kapcsolódik Szathmári Istvánnak egy alig százoldalas kismonográfiája: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban* (Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994), mely mintegy illusztrálása annak, miként közelíthető meg elméletileg és gyakorlatilag napjainkban az a jelenség, amelyet stílusnak, illetve stilisztikának nevezünk. Ehhez nyomban tegyük hozzá azt, hogy a magyar tudományos gondolkodásban a stilisztikai stúdiumok — ha észlelhetők voltak is e tekintetben bizonyos megtorpanások — mindig szerves részét képezték nyelvészeti és irodalmi művelődésünknek.

A szinte egyidejű megjelenésen kívül, mi köti össze ezt a három alkotást? Röviden szólva: a többé-kevésbé azonos koncepció a stílus, a stilisztika lényegét, fejlődésének távlatait, módozatait

illetően. Ugyanis a három kötetben szereplő 11 szerző mindegyike az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett Szathmári István és néhány éven át Fábíán Pál irányításával működő stíluskutató csoport tagja, akik „együtt gondolkozva és tanácskozva”, de az egyéni álláspontok kifejtésének is szabad teret engedve véleményt cseréltek a korszerű stílus- és a stilisztikai kutatások időszzerű kérdéseiről, és ezeknek a véleménycseréknek, vitáknak a tanulságait próbálták hasznosítani, hogy a csoport — főleg a tanszéki tagok — egy viszonylag egységes koncepciót kialakítva hozzáláthasson egy új egyetemi stilisztikai tankönyv megírásához és megjelentetéséhez. Ám a stilisztika helyzete, a stílus lényege körül a nemzetközi és a hazai szakirodalomban gyűrűző vita óvatosságra intette a csoport tagjait, és így amellettt döntöttek, hogy az egyetemi stilisztikai tankönyv helyett közreadják a műhelytanulmányokat. Ezekből a tanulmányokból született a „Hol tart ma a stilisztika?” című kötet. (Vö. Szathmári 1996: 8, uő. 1987: 284—97.) Mindez tehát azt jelenti, hogy mind a három kötet egy új mentalitás szellemében keresi a stilisztikai stúdiumok megújításának a lehetőségeit.

3. Az a szemléletváltozás, amely a nyelvtudományban főleg a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején a szövegnyelvészeti módszertan térhódításával, az ún. szövegnyelvészeti fordulattal (Sljuszarjeva 1987) kezdetét vette, eddig nem tapasztalt mozgást és átrendeződést indított el a humán szférában, ami a stilisztikai kutatásokra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a vizsgálódások a szóról és a mondatról fokozatosan áthelyeződnek a mondatnál magasabb szintű nyelvi, illetve beszédbeli egységre, a szövegre. Amilyen mértékben a szövegnyelvészet egyre határozottabban kezdte túllépni a par excellence nyelvtudomány határait, és amint fokozatosan építette ki kapcsolatait a korszak különböző tudományterületeivel, azaz amilyen mértékben integrálta ezeket az irányzatokat a kognitív és a társadalmi szféra egyre szélesebb skáláját magában foglalva, olyan mértékben tudott a szövegten hathatós segítséget nyújtani a stilisztikának (részletesebben I. Szabó 1988: 155—6).

A hatvanas-hetvenes években a stilisztika, midőn még a szövegnyelvészet is alig kezdte a szárnyait bontogatni, elméleti alapjait a strukturális nyelvészeti és irodalomtudományi irányzatok (a Prágai Nyelvészeti Kör, Jan Mukařovský, Roman Jakobson, Roman Ingarden és még sokan mások) segítségével igyekezett megújítani, majd a szemiotika és a kommunikációelmélet térhódításával a kör bővült. A rendszeresebb szemantikai vizsgálódások kibontakozása, a matematikai nyelvészet eredményei és az információelmélet érezhető lökést adtak a stilisztikai és a műelemzési eljárások tökéletesedésének (I. Marcus 1977). Ám az eddig felsorolt irányzatoknál és szemléletmódoknál kedvezőbb módon befolyásolta a stilisztikai kutatások elméletének és módszertanának a megújulását a hatvanas-nyolcvanas években a virágkorát élő generatív nyelvészet, mely a nyelvi kompetencia és performancia, valamint a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet bevezetésével és a transzformációs műveletek alkalmazásával új lehetőségeket ígért a stilisztikai vizsgálódások számára (részletesebben I. Szabó 1977, van Dijk 1972: 92, 327, Máté 1991, Petőfi 1991, Petőfi 1994a, Petőfi 1994b). Ugyanis a szövegnyelvészetnek akármelyik részterületét vesszük is szemügyre, akár a szöveggrammatikát, akár a szövegsemantikát, mindkettő szoros kapcsolatban van a stílusértelmezéssel. A stílus lényegét sokan (I. például Saporta 1960: 84) a grammatikalitás fokozataival hozzák összefüggésbe, viszont a hetvenes évek elején van Dijk a stílust a transzformációk segítségével a mélyszerkezetből kibontott felszíni szerkezet részének tekinti, a stílus tehát a transzformációk révén érintkezik a jelentéssel, azaz a transzformációknak — e felfogás szerint — lehet stílusalakító szerepük. S hogy a stílus és a szöveg mennyire összefügg, mi sem bizonyítja jobban, mint az a jellegzetes szövegsajátosság, hogy „a stílus a szöveg kísérő jelensége” (Miko 1980: 109), illetve „a szövegalkotás módozata” (Harweg 1972: 71) és Andersson szerint „szövegvariáció” (1975: 15), tehát stílusról csak szöveg szinten beszélhetünk (részletesebben I. Szabó 1988: 98).

A különféle stílusértelmezéseket illetően teljes mértékben egyetértünk Tolcsvai Nagy Gábor megállapításával, aki Anderegge hivatkozva (1995) megállapítja: „nincs általános érvényű stílusmeghatározás, s talán nem is lehet, mert a stílusértelmezés lényegét meghatározza a mögöttes explicit vagy implicit nyelvértelmezés. Ennek megfelelően különböző nyelvfelfogások különböző

stílusértelmezéseket adnak, melyek mind hozzájárulnak valamilyen módon magának a stílusfogalomnak a megragadásához” (Tolcsvai Nagy 1995: 219).

Ha Bencze Lóránt, Tolcsvai Nagy Gábor, valamint Szathmári István és munkatársai (a stíluskutató csoport) tanulmányait olvassuk, ezek az alkotások föltétlenül egy nemzetközi híró tudós megállapítását juttatják eszünkbe. A hitleri megszállás áldozatául esett Marc Bloch francia történész, az Annales-iskola neves képviselője az elméleti fejtegetések előre nem látható gyakorlati hasznosíthatóságáról a következőket mondta: „vajon mi szabja meg tulajdonképpen, hogy egy értelmi erőfeszítés mikor, mennyiben indokolt és jogos?”

„Ma már úgy hiszem — folytatja Bloch — senki sem merné a szigorúbb iskolához tartozó pozitivistákhoz hasonlóan azt állítani, **hogy minden kutatás értékét mindenkor minden vonalon az szabja meg, amivel a gyakorlati cselekvést tudja elősegíteni.** A tapasztalat nemcsak arra tanított meg bennünket, **hogy lehetetlen előre eldönteni, minő látszólag teljesen öncélú spekulációról derül ki egy szép napon, hogy milyen bámulatos mértékben segítik a gyakorlatot.** Az emberiség furcsa megesonkítása volna, ha megfosztanánk attól a jogától, hogy ismeretéttségét a jólét közvetlen problémáitól teljesen függetlenül kielégíthesse” (Bloch 1974: 50—1. A kiemelés tőlem: M. J.). Hasonló megállapítást idéz Tolcsvai Nagy Gábor is a magyar származású Polányi Mihálytól (Tolcsvai Nagy 1995: 219).

A különböző stílusértelmezések nem mindig jelentenek kimondottan stílusmeghatározásokat, hanem a kutató a jelenség lényeges jegyeit, azaz a definiendum tartalmi ismérveit csak elméleti keretben, viszonylag részletekbe menően fejt ki, a fogalom tartalmának lényeges jegyeit összegezi áttekinthető és könnyen felidézhető formában. A tudományelméleti szakirodalom a meghatározásnak ezt a formáját *reális definíciónak* nevezi, ellentétben a *nominális definícióval*, amelyben a definiendumot azonosítjuk más ismert folyamatokkal (Fehér—Hársing 1977: 53).

Tehát a reális definíció esetében magának a jelenségnek a geneziséét vizsgáljuk, ez olykor merész elméleti fejtegetéseket is igényel, de adjuk meg a kutatónak azt a szabadságot, hogy az „öncélú spekulációiban” gyönyörködhesse, mert egy szép napon kiderülhet — mint Marc Bloch mondja —, hogy ez az „öncélú spekuláció” jelentős mértékben segítheti a gyakorlatot.

Stíluselméleti tanulmányokról, a stílus lényeges jegyeinek feltárásáról lévén szó, ezek az elméleti fejtegetések, melyek a diszkurzivitás jegyében születtek, azaz ezek a „beszélgetve kifejtő” elméleti elgondolások föltétlenül közelebb visznek a stílus lényegének a megismeréséhez. (A stílus diszkurzív elméletéről részletesebben l. a Helikon 1995. 3. számát.)

4. Bencze Lóránt két kötetben megjelent munkája egy olyan tanulmánygyűjtemény (tehát nem rendszeres stilisztika, de célkitűzésének megfelelően egységes egészet alkot), mely a stílusnak és értelmezésnek (hermeneutikának) a nyelvi kommunikációban játszott szerepét úgy világítja meg, hogy — túlzás nélkül állíthatjuk — megmozgatja az egész nyelvtudományt az inter- és társdiszciplínáival együtt, bevonva ebbe az „együttesbe” a humán szféra valamennyi területét művelődéstörténeti kitekintéssel. Ezt az első pillantásra szinte áttekinthetetlen összefüggésrendszer, melynek középpontjában a stílus kérdései állnak, nem lehet értelmezni, ha figyelmen kívül hagyjuk a kognitív és a szociális tényező szerepét, melyeknek — a legújabb felfogás szerint — a kognitív interpretációs és szociointerpretációs szövegstilisztika elméleti és módszertani alapjainak kidolgozásában döntő jelentőségük van. (Részletesebben l. Petőfi 1996: 7—9.) Bencze tehát a stílust és a stílus értelmezését a kommunikáció folyamatába ágyazva vizsgálja, amire a könyve tulajdonképeni címe fölött a függőlegesen elhelyezett kérdések is utalnak: mikor? miért? kinek? hogyan?, melyek föltétlenül a kommunikáció idejére, okára és céljára, a címzettjére és a kommunikáció hogyanjára, azaz stílusára vonatkoznak.

Nyilvánvaló, minket elsősorban a *hogyan* kérdése érdekel, azaz annak a módozata, ahogyan a kommunikáció a legkülönbözőbb időkben, helyzetekben, a célok és okok sokféleségében a legegyszerűbb beszédmegnyilatkozástól a legigényesebb értekező prózáig és szépirodalmi művekig végbemegy.

Bencze Lóránt nem teszi fel a szokványos kérdést, hogy mi a stílus, határozott álláspontja az, hogy „*A másság és a hogyan az adott nyelvi megnyilatkozásban — ez a stilisztika vizsgálódásának területe. A másság és a hogyan a gondolkodás folyamatába és az adott társadalmi közegbe szervesen beillesztve és abban értelmezve — ez a kognitív és szociointerpretációs stilisztika tárgya. Mert a másság és a hogyan megmutatkozik nyelvenként, kultúránként, történelmi korszakonként, művenként és az adott használatban, a Halliday-féle regiszterekben (ahol is a szituáció tényezői határozzák meg a nyelvváltozatot)*” (14. — A kiemelés Benczétől származik). Nem kétséges, hogy a stílus lényegének a vizsgálatában a **másság** és a **hogyan** kérdésében Bencze Lóránt felfogásával mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos élet képviselőinek többsége nagyjából egyetért, legfeljebb árnyalatbeli különbségek adódhatnak az általános felfogáson belül.

Szathmári István egyik tanulmányában (Szathmári 1983) a stílus mibenlétét a **reális definíció** segítségével, azaz a meghatározandó jelenség tartalmi ismérveit elemzés útján véli felderíthetőnek (l. Fehér—Hársing 1977: 53), és ennek érdekében a következő szempontok figyelembevételét tartja szükségesnek: „a) a kommunikáció középpontba állítása; b) a szöveg s benne a kohézió figyelembevétele; c) a stiláris eszközközök, továbbá szövegfajták stb. funkcióinak feltérképezése; d) minden nyelvi megnyilatkozás stílus (tehát nincs külön nyelvészeti és irodalmi stilisztika sem), de ezen belül a szépirodalmi stílus (továbbá az egyéni stílus, illetőleg egy-egy mű stílusa) — sajátos struktúrája, a konnotáció teljesebb érvényesülése, nagyobb esztétikai értéke, ennél fogva lényegesen hatásosabb volta stb. miatt — külön vizsgálatot kíván; e) a stílus tudományát, a stilisztikát csak valóban interdiszciplináris alapon lehet eredményesen művelni” (Szathmári 1983: 328).

Szathmárinak ebben a jó másfél évtizeddel ezelőtt írt tanulmányában szinte maradéktalanul megtaláljuk azokat a fontosabb szempontokat és követelményeket, amelyeket a szakmai közvélemény a stilisztikai vizsgálódásokban lényegesnek tart. A felsorolásból hiányzó mozzanatok közül megemlíthetjük a pragmatikai jellegű szempontokat, az intertextualitást, a kognitív és a szociokulturális aspektust, amelyek a nyolcvanas évektől kezdve a szakirodalomban mind gyakrabban és egyre hatásosabban, határozottabban válnak a stílus lényegének meghatározóivá. Ám ha Szathmárinak a stílusvizsgálatban lényegesnek tartott szempontjait alkotóelemeire bontjuk, meggyőződhetünk arról, hogy a hiányolt mozzanatok szinte mindegyike — legalábbis implicit módon — benne van az ő felsorolásában is.

Minden kétséget kizáróan a stílusfogalom értelmezésében az utóbbi években a pragmatikai jellegű magyarázatok kerültek előtérbe. Tömören fogalmazva: pragmatikán azokat a körülményeket, helyzeteket értjük, amelyek közepette a szövegalkotás történik, és a szövegbefogadás végbe megy. Nyelven kívüli tényezőként, pragmatikai körülményként olyan mozzanatok szerepelnek, mint amilyen például az általános értelemben használt társadalmi gyakorlat, a különféle emberi magatartások, viselkedések, a közlő és a befogadó közötti (főlé- és alárendeltségi) viszonyok, a különféle társadalmi normák, a műveltségi szint, lelki állapot, követelmények, igények stb. Pragmatikai szempontból a szakirodalomban a stílus a szövegnek olyan sajátossága, amelyet szövegben kívüli tényezők határoznak meg (Kozsina 1974), vagy másképpen szólva: a stílus a szövegre jellemző külső kontextusok sajátos funkciója (Hasan 1975: 53), és ehhez hasonlóan a stílus a nyelvnek a külső kontextusokhoz kötődő belső variációja (Enkvist 1978: 176, Zamunner 1981: 194). (A pragmatika lényegére vonatkozóan l. van Dijk 1981: 215—41; Leech 1983; Levinson 1983; Szabó 1988: 17—21; Máté 1991, Máté 1993; Tolcsvai Nagy 1996.) Mind Bencze Lóránt, mind Tolcsvai Nagy Gábor a stilisztikai vizsgálódásokat mindinkább a pragmatikai, a kognitív, a szociokulturális összetevők felé szélesítik ki, azaz ezeknek a tényezőknek a szerepét a stílus mibenlétének a felderítésében jelentősebbnek és meghatározóbbnak tartják, mint a nyelvi, a grammatikai szabályokét.

A hetvenes években a stílusértelmezésben központi kategóriának számított **normától** való eltérés (écart, deviation) jelentette a stílust. Ellenben az újabb kutatások egyöntetűen azt bizonyítják, hogy a **nyelvi normát** nem lehet abszolút mércének tekinteni, mivel elég képlékeny kategória, sőt van olyan álláspont is, hogy a stílus nem tekinthető valamely meglévő normától való eltérés-

nek, hanem inkább új norma létrehozását segíti. Bencze szerint a stílus nem a nyelvi normától való eltérés, ő a stílus lényegét a **szövegek egymástól való eltérése**ben látja, ellenben a szövegek egymástól való eltérése is nagyon viszonylagos, a megítélést és az értelmezést befolyásolja a szituációs kontextus (az eltéréselemletről I. Máté 1977, 1989, 1993; a szituációs kontextusról I. Korpónay 1981, Csapó 1981, Máté 1993). Az eltéréselemlelet nemcsak azért lehet megtévesztő, mert a normától való eltérés a stílus mibenlétét jelentené (ennek lényegét Tolcsvai Nagy több tanulmányában is részletesen elemzi, I. Tolcsvai Nagy 1996a, 1996b), hanem azért is, mert a normától való eltérés igen gyakran súlyos nyelvi, grammatikai hibát is eredményezhet. E megállapítással kapcsolatban utalhatunk Henri Frei-nek egyik munkájára (Frei 1929). A genfi nyelvészprofesszor arra a következtetésre jut, hogy a beszélők a nyelvi normákat nem egyszerű kedvtelésből (tegyük hozzá: nem stilisztikai meggondolásból), indokolatlanul sértik meg, hanem csak olyan esetekben, midőn a beszélő a nyelv normatív készletében nem találja meg a céljainak legmegfelelőbb világos kifejezési módokat. A nyelvi normák megszegésével a beszélő alkothat olyan kifejezési módokat, amelyek céljainak jobban megfelelnek, és segítségükkel mondanivalóját világosabban megfogalmazhatja, mint a szabályok, a normák „szorításában” alkotott nyelvi formákkal.

A Bencze Lóránt stílusfelfogásában szereplő **másság** kritériuma, akárcsak a normától való eltérés-féle stílusértelmezés viszonyítást jelent, azaz itt a stílusnak viszonyfogalomként való értelmezéséről van szó, s ez a fajta értelmezés már a hatvanas-hetvenes években polgárjogot nyert a nemzetközi szakirodalomban, amelynek gyökerei a Prágai Nyelvész kör klasszikus korszakába nyúlnak vissza. A funkcionális nyelvek (társalgási, szakmai, tudományos, költői) léte ugyanis azzal a következménnyel jár, hogy a beszélő a funkcionális nyelveknek megfelelően más-más normákat állít fel, azaz valamely szövegnek e normákhoz való tartozása vagy attól való eltérése e viszonyrendszerben adja a stílust (Tolcsvai Nagy 1996: 60; Enkvist 1964, 1978; Anderegg 1995; Spilner 1974). A magyar szakirodalomban Péter Mihály a stílus viszonyfogalomként történő értelmezésének már a hetvenes évek első felében egyik legelkötelezettebb képviselője (Péter 1974, 1976, 1978).

Voltaképpen tehát a **normát** mint stílusértelmező kritériumot el lehet fogadni, azzal a megszorítással, hogy egy történetileg változó viszonyfogalomról van szó, amelyet a szövegfajták és a szituációs kontextus határoz meg.

Bencze Lóránt stílusértelmezése során említettük a **másság** kérdését, mely mellett rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a szociokulturális és az ehhez kapcsolódó pragmatikai és szemantikai aspektusok vizsgálatának is (szociointerpretációs elemzés), amit főleg a *mikor, miért, kinek, hogyan* kérdései sugallnak. Felfogásában a kognitív tényezők is jelentőségüknek megfelelően kiemelt helyet kapnak. Nagyívű tudományelméleti, tudásszociológiai, kognitív, pragmatikai és a „20. században uralkodó formális nyelvtani, szemantikai stb. elemzésekkel szemben a mentális folyamatokat figyelembe vevő integrált nyelvtani, szemantikai, stilisztikai, retorikai stb. elemzés” (37) alapján a stílust a már ismert szövegekkel, illetve a szövegek különböző jegeivel való összehasonlítás és szembeállítás révén határozza meg. Az összehasonlítás és szembeállítás végső soron a nyelvtani (szemiotikai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai), valamint a szerkezeti (beleértve a hangtöltő morféman és lexémán, szintagmán át a mondatig és a szövegig) szinteken zajlik, ami a nyelv használati gyakorlatában egységessé, holisztikus benyomássá válik. Tehát azt mondhatjuk, hogy a stílus is — miként a tudás — sok részismeretnek az egésze, egysége, amolyan — Bencze szavaival szólva — „*summa anthropologiae*”, azaz a szövegről és a világról szóló tudás és értelmezés **hogyanja**, ami a kognitív és a szociokulturális aspektus, valamint az ezekhez kapcsolódó pragmatikai tényezőkhöz alapszik (25—52).

Ha számba vesszük azokat a szempontokat, amelyeket Bencze a stílusértelmezés során elemez — legyen szó a már említett deviációról vagy anomáliáról, viszonyfogalomról vagy esetleg manipulációról (melynek nem mellékes az etikai vonzata!), választási lehetőségéről vagy stíluskombinációról és referenciáról, intertextualitásról vagy kontextualitásról, a Halliday-féle gradációról,

avagy bárminő más, a stílus lényegét érintő mozzanatról — meggyőződhetünk arról, hogy a stílus lényegét csak a már említett „summa anthropologiae” vagy egy „studium generale” (Petőfi 1994: 85—116) keretében lehet érdemlegesen felmérni.

Bencze Lóránt elemzéseiben nemcsak a különféle stílusértelmezések keretét rajzolja meg, hanem ott ás a legmélyebbre, ahol a stílus lehetséges értelmezései találkoznak a retorikával, a poétikával, a filológiával, a lélektannal, általában azokkal a tudományterületekkel, amelyek — ha nem is egészükben, de bizonyos sajátos jegyeikkel — érintkeznek a stílussal, pontosabban az ő általa is vallott kognitív és szociokulturális stílusértelmezéssel. Az olvasó s általában a humán tudományok művelői számára rendkívül tanulságos munkájának ez a fejezete, amelyben igen gazdag szakirodalmi és művelődéstörténeti anyagot megmozgató, saját felfogásával színezett elemzéseit olvashatjuk a szóképekről és a metaforaalkotásról. (Munkájának a szóképekről és a metaforaalkotásról szóló fejezete külön tanulmányt érdemelne!) Megszívlelendő megállapításait olvashatjuk a metanyelvi megnyilatkozások stílusáról és azok értelmezéséről (Verseghy nézeteinek értelmezése, a gyógyító szó értelmezésének „értelmezése”, a stílus mint árulkodó metanyelv, az értelmezésnek mint újságírói vitaeszköznek az értelmezése), végül pedig néhány szövegrészlet stílusának és értelmezésének ismertetésével zárja kötetét.

Bencze Lóránt egy-egy téma felgöngyölítését mindig nagyon messziről kezdi, fejtegetéseiben benne van két évezred művelődéstörténete is, a távoli összefüggésekből indul ki, gazdag nemzetközi és hazai szakirodalom mesteri kezelésével (irodalomjegyzékét lásd a 2. kötet végén, 403—41) közelít a stílus lényegéhez. A nagy összefüggések láttatása nem öncél, hanem eszköz a stílus genezisének a bemutatására.

5. Bencze Lóránt munkájához témájában hasonló kérdést dolgoz fel monográfiájában a már többször idézett Tolcsvai Nagy Gábor. Az utóbbi évek legjelentősebb magyar nyelvű stilisztikáját tartja kezében az olvasó, mely az ún. hagyományos klasszikus stilisztikától eltérően egy merőben új felfogású magyar stilisztika elméleti alapjait vázolja fel. Monográfiájának pontos címe: „A magyar nyelv stilisztikája”. Talán elfogadhatóbb lenne „A magyar nyelv stilisztikájának elméleti alapjai” cím, mert Tolcsvai Nagy Gábornak ebben a remek szellemi alkotásában voltaképpen erről van szó, még annak ellenére is, hogy elméleti megállapításait gyakorlati magyar példákkal illusztrálja. Monográfiájának legjellemzőbb sajátossága a meglehetősen nagyfokú elvontság, elméleti beállítottság, ami nagy erénye ennek az akadémiai szinten mozgó monográfiának, de nagyon megnehezíti a megértést az elég bonyolult fogalmazás, pedig Tolcsvai Nagy Gábor az írás és a fogalmazás művészetének nemcsak kitűnő elméleti, hanem legalább olyan jó gyakorlati ismerője és művelője is (I. A szövegek világa című könyvének tudományos igényű, könnyen olvasható és élénk stílusát, valamint az Édes Anyanyelvünk című sorozat rádióban elhangzó mintaszerű előadásait).

Monográfiájának elméleti megalapozottságát, tudományos igényességét és rendszerességét azok az utóbbi években megjelent tanulmányai készítik elő, amelyek a különböző szakfolyóiratokban és tanulmánykötetekben láttak napvilágot (I. az irodalomjegyzékben 278—9).

Tolcsvai Nagy Gábor az utóbbi évek magyar stilisztikai szakirodalmában a stílus diszkurzív elméletének, a „beszélgetve kifejtő” vagy a „következtető” módszernek az egyik legkövetkezetesebb képviselője, amit nemcsak a Helikonban megjelent tanulmánya (Tolcsvai Nagy 1995: 219—31), hanem jelenlegi monográfiája is ékesen bizonyít. A diszkurzivitás módszerére már az előbbiekben is utaltunk, de hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a stílus „sokarcúsága” következtében Tolcsvai Nagy Gábor nem törekszik a mindenáron történő definíciókra, hanem a korszerű tudományelmélet követelményeinek megfelelően a definiendum lényeges jegyeit elméleti keretben, viszonylag terjedelmes formában fejt ki, azaz ebben az esetben a reális definíció módszerét alkalmazza (I. Fehér—Hársing i. m. 53). Ez a monográfia ennek a követelménynek messzemenően megfelel már csak azért is, mert az értelmező (azaz Tolcsvai Nagy) és a vizsgált jelenség (egyfajta stílusmodell, stílusértelmezés) szerzője között bizonyos kapcsolat létezik. Ugyanis valamely jelenség lényegének (jelen esetben ezt szövegnek tekintjük) megértése azon alapul, hogy az értelmező, azaz Tolcs-

vai Nagy **életviszonyban** (Dilthey kifejezése szerint: *Lebensverhältnis*) van azzal a dologgal, jelenséggel (egy stílusértelmezéssel), mely egy szövegben közvetve vagy közvetlenül kifejezésre jut. Azaz a hermeneutikának ez a Wilhelm Dilthey által megfogalmazott tétele azt jelenti, hogy például Tolcsvai Nagy Gábor csak azért tudja a stílusról, stilisztikáról vallott felfogását elméleti keretben, viszonylag terjedelmes formában kifejezteni, mert — mondjuk — Johannes Andereg a stílusfogalom pragmatikai magyarázatát illetően és Tolcsvai Nagy Gábor, tehát a szerző (Andereg) és az értelmező (Tolcsvai Nagy) ugyanabban a „történelmi (tudományos)” világban élnek, mindketten megismerkedtek tudományos környezetükkel és annak jelenségeivel. Tehát a dolgok iránti érdeklődés mindenfajta értelmezés forrása (előzetes értelmezés — Vorverständnis) (Bultmann 1994: 125—6).

Tolcsvai Nagy Gábor felfogásában, anélkül, hogy erre különösebben hivatkozna, implicit módon minden tételének kifejtésében ez a tudományelméleti és hermeneutikai tétel érvényesül. S ha már a hermeneutikánál tartunk, és szabályait a különböző stílusértelmezésekben alkalmazni akarjuk, amint ezt Tolcsvai Nagy Gábor is teszi, elemeznünk kell a vizsgált korpusz (szöveg, dokumentum) szerkezetét, és a kutatónak meg kell értenie a részleteket az egészből kiindulva, és az egészet a részletekből, azaz követnie kell az ún. hermeneutikai kör módszerét.

Ha minden értelmezést és megértést valamilyen előzetes megértés vezérel, akkor vajon lehetséges-e egyáltalán objektív tudományos ismeretre szert tenni?

Rudolf Bultmann, a neves protestáns biblikus teológus és exegeta ezt a kérdést a történelmi ismeretek objektív értelmezésére vonatkozólag teszi fel, de nem kétséges, hogy ez a mi esetünkben is tanulságos lehet. Ugyanis az objektivitás-szubjektivitás kérdésének eldöntésében igen lényeges szempont a **nézőpont** kérdése, amit rendkívüli módon befolyásol a kutató ismeretrendszere, világfelfogása, tudományos meggyőződése stb. Az emberi közösség nem csupán politikai és társadalmi viszonyrendszer, hanem egyénekből álló szervezet is, amelyben az egyének megvannak a maga vágyai, szenvedélyei, szükségletei, s ezek a mindennapi életben vagy akár a tudományos tevékenységben is lecsapódhatnak, ha történetesen a tudomány művelésével foglalkozik. „A történelmi ítéleterőt irányíthatja pszichológiai vagy etikai érdeklődés csakúgy — mondja Bultmann —, mint esztétikai érdeklődés. E nézetek mindegyike a történelmi folyamat egy-egy aspektusa iránt nyitott, és **mindegyik nézőpontból származhat valami objektíve igaz**. A kép csak akkor válik hamissá, ha egy nézőpontot abszolúttá tesznek, ha dogmává válik” (Bultmann 1994: 130. Az én kiemelésem: M. J.).

Ha ebben az idézetben a *történelmi* jelzőt a *tudományos* jelzővel helyettesítjük, akkor teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy a történelmi ítéleterőre és folyamatra vonatkoztatott megállapítások a stilisztikai és minden másfajta tudományos tevékenységre is vonatkoztathatók. Azaz a vizsgált jelenség bármelyik aspektusát is veszi szemügyre a kutató bármely nézőpontból is, abból származhat objektíve igaz megállapítás a vizsgált jelenség lényegére vonatkozóan.

„A magyar nyelv stilisztikáját — mondja Tolcsvai Nagy Gábor — a következő általános, inkább kultúrtudományi, mint zártabb értelemben vett nyelvészeti **alapkategóriák** határozzák meg: a **pragmatikai szemlélet**, a **nyelv történetisége**, a **nyelv dialogicitása**, a **szöveggözpontúság** és az ebből eredő **felülről lefelé építkező rendszerezés**, valamint a **teljesség elve**.” (Tolcsvai Nagy 1996a: 12. A kiemelés T. N. G.-tól.) Voltaképpen ezeknek az alapkategóriáknak a kifejtése Tolcsvai Nagy Gábor magyar stilisztikájának a tárgya. Konceptiójában benne van minden, amit a 20. század végén a stílusról, a stilisztikáról el lehet mondani a nyelvtudomány minden részterületétől kezdve egészen azokig a tudományterületekig, amelyekre bevezetőnkben utaltunk, hiszen ezt biztosítja számára az a lenyűgözően gazdag nemzetközi és hazai szakirodalom, aminek eredményeit alkotó módon kamatoztatja tételeinek eredeti kifejtésében. Felfogását döntő módon befolyásolja pragmatikai, kognitív nyelvészeti és pszichológiai, valamint szövegtani beállítottsága. Természetesen nem mellőzi a fent említett tényezőkhöz kapcsolódó mozzanatokat sem. Fejtegetései, melyeknek logikai megalapozottsága vitathatatlan, időnként a legelvontabb régiókban mozognak, ami ter-

mésztesen egy akadémiai szinten mozgó értekezésnek egyáltalán nem hátránya. Ám ha Tolcsvai Nagy Gábor a „grammatikai alapokon nyugvó magyar stilisztikai hagyományt” akarja megújítani, akkor elgondolásait talán „szellősebb” formában kellett volna kifejtene. Félreértés ne essék: ha valaki nagyjából járatos azokon a tudományterületeken (pragmatika, kognitív nyelvészet, hermeneutika, etnometodológia, retorika, poétika stb., stb.), és megközelítően Tolcsvai Nagy Gáborhoz hasonlóan ismeri azoknak a szakterületeknek az irodalmát, amelyeken a szerző végigkalauzolja az olvasót, azoknak a számára is olykor-olykor nagy erőfeszítést jelent ezeknek a fejtegetéseknek a „megemésztése”. Az az olvasó, akiről én beszélek, még a stílus hagyományos értelmezésének a talaján áll (eltérés, válogatás, rendező elv, viszonyfogalom stb.), ő még a funkcionális stilisztikát tekintve érvényes etalonnak. Mindehhez hozzátenném még azt is, hogy hazai tájainkon a sokfajta stílusmodell közül a stílus viszonyfogalomként való értelmezése tekinthető még ma is a legátfogóbb és legerőteljesebb definíciónak. Mert a stílus — ahogyan Bencze Lóránt is állítja — a **másság**, a másságnak a **hogyanja**, valamihez viszonyítva az, ami, ezt természetesen befolyásolhatják az itt már többször említett különböző nyelvi és nyelven kívüli tényezők.

Ezek a megjegyzések nem a monográfia tudományos értékére, hanem az ember szellemi kapacitását próbára tevő stílusára, a monográfia **kifejezőmódjára** vonatkoznak.

Részletes elemzésre nem vállalkozhattunk, mert egyes tételeinek még távirati stílusban történő értékelő bemutatása, s annak a hatalmas összefüggéshálózatnak a még oly elnagyolt körvonalazása is, amelyben a stílusról szóló fejtegetéseiben mozog, csak egy legalább ilyen terjedelmű összegezésben lehetne/lehetett volna eleget tenni. Tolcsvai Nagy Gábor könyve mind tudományelméleti, mind kutatómódszertani szempontból rendkívül figyelemreméltó alkotás. Szerfölött tanulságos abból a szempontból is, hogy egy olyan „sokarcú” jelenséget, mint a stílus, miként lehet megközelíteni, a szinte áttekinthetetlen szakirodalmat miként lehet úgy kezelni, hogy a szerző eredetisége „átüssön” ezen az óriási ismeretrendszeren.

6. A Szathmári István és néhány éven át Fábíán Pál vezetésével működő stíluskutató csoport most másodszor mutatkozik be a szakmai közvélemény előtt közös tanulmánygyűjteménnyel. Az első bemutatkozás 1989-ben történt a fent említett két nyelvészprofesszor szerkesztésében megjelent „Tanulmányok a századforduló stílustörésvéseiéről” című kötetben (Budapest, Tankönyvkiadó). A második bemutatkozás eredménye a Szathmári István szerkesztésében 1996-ban megjelent „Hol tart ma a stilisztika?” című kötet (Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó), mely stíluselméleti tanulmányokat tartalmaz. Az említett két kötet voltaképpen folytatása annak az „egyetemi segédkönyvek” sorozatnak, amely 1974 óta jelenik meg a Tankönyvkiadó gondozásában Rácz Endre és Szathmári István szerkesztésében (I. Szathmári 1996: 10).

A stilisztikai vizsgálódások a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára olyan szakaszba jutottak, hogy az egymásnak feszülő felfogások sokaságában jogos a kötet szerkesztőjének a kérdése: **hol tart ma a stilisztika?** Erre a kérdésre a szerkesztő Szathmári István előszaván kívül a kutatócsoport 11 tagja válaszol ki-ki a maga felfogása és érdeklődése szerint megvilágítva a stílussal és a stilisztikával összefüggő különböző kérdéseket. Ezeket a valóban stíluselméleti tanulmányokat a nagyon közeljövőben „a gyakorlat felől megközelítő stíluselmző” kötet fogja kiegészíteni kb. 20 tanulmánnyal.

A „Hol tart ma a stilisztika?” című kötet nyitánya Szathmári István tudománytörténeti áttekintése „A funkcionális stilisztika megalapozásáról” (13–33). Szathmári István, akinek az idestova öt évtizedes tudományos tevékenységét a funkcionális szemléletmód jellemzi, tudománytörténeti körképben adatok sokaságával az olvasó elé tárja a funkcionális szemléletmód térhódításának napjainkig terjedő történetét nemcsak a stilisztika, hanem a nyelvtudomány más területein is.

Szathmári nagy biztonsággal mozog a funkcionális stilisztika és a megfelelő korszak tudománytörténetében, s egyes megállapításai mögött a figyelmes olvasó érzi azt a többletet, ami még a megállapítások mögött meghúzódik. Ez különösen akkor válik érezhetőbbé, midőn a neves Saussure-tanítvány, Charles Bally stilisztikai felfogását mutatja be, utalva a funkcionális szemlé-

letmód értelmezése körül kialakult gazdag nemzetközi és hazai szakirodalomra. Szathmári tanár úr eddigi stilisztikai tevékenysége alapján is nagyon alkalmas lenne arra, hogy az ebben a tudománytörténeti körképben elhangzott megállapítások mögött meghúzódó gondolatokat olvashatóvá tegye egy igényes stilisztikátörténetben. Tudományos tevékenységének kezdete óta a hazai és a nemzetközi stilisztikai hagyományok élesztgetője (l. Szathmári 1961, 1974, 1976, 1977, 1983, 1987, 1994 stb.). Hiszen ebben a 20 oldalas tudománytörténeti körképben is, amelyben röviden áttekinti Bally tanítványainak és az utánuk következő nemzedék képviselőinek a tevékenységét, jóformán benne van egy 20. századi stilisztika történetének a vázlata.

A stilisztika nagyon sokáig „törvényes vagy vadházasságban” élt a retorikával. Napjainkban is a két rokon terület egyre közelebb kerül egymáshoz, sőt Kibédi Varga Áron (1983: 557 — idézi Gáspári László bemutatásra kerülő tanulmányában a 34. lapon) szerint „egy irodalmi alkotásnak a megírásához, mind olvasásához és megértéséhez” szükség van retorikára, „nincs irodalom retorika nélkül”. Gáspári László, akinek retorikai és stilisztikai tevékenységét több tanulmány és a legutóbbi évtizedben két jelentős tanárképző főiskolai tankönyv fémjelzi, „Egy új retorika- és stíluselmélet vázlatát”-nak bemutatására vállalkozik a Szathmári szerkesztette kötetben (34—80). Gáspári, miközben az arisztotelészi hagyományoknak megfelelően a retorika sokrétűségét veszi számba, egyben arra is rámutat, hogy a megnyilatkozásainkban jelenlévő meggyőzés szándéka mellett az alkotó jelleme és gondolkodásmódja, egész erkölcsi és intellektuális arculata egy műalkotás létrejötté során a nyelvi formára is rányomja a bélyegét. Ily módon a retorika kapcsolódhat a poétikával, forrása lehet az irodalomelméletnek, segítheti a szöveg- és a jelentéstan révén a stilisztika kibontakozását (34). Gáspári rámutat arra is, hogy a retorikának a kultúrával való összefonódása a különböző műfaji mozgás és eltérés révén pragmatikus jelleget ölt, és a retorikában rejlő „formális lehetőségrendszer működése során a retorika szükségképpen átfordul a stilisztikába”. Magyar és világirodalmi példák hosszú során át elemzi a pragmatikus alapstruktúrák alakzatait, s innen eljut egy másodlagos retorikai nyelvi kódhoz, melyben már közvetlenül is megjelennek a művészi nyelv jellegzetességei. Bár tanulmányának ebben a részében szót ejt a metonimikus és a metaforikus pragmatikus alakzatformákról, veselemzéseiben főleg a metaforikus alakzattípusokat mutatja be. Gáspári igényes tanulmányából leszűrhetjük azt a szinte magától értetődő következtetést, hogy a retorika és a stilisztika — felfogástól függetlenül is — szorosan egymás mellett léteznek, és kölcsönösen segítik és kiegészítik egymást.

Tolcsvai Nagy Gábor két tanulmányában (A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonylatában 81—107 és A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben 108—29) a stílusfogalomnak két lényeges mozzanatát: a **normát** és a **konnotációt** vizsgálja meglehetősen széles kitekintésben. Voltaképpen egy pragmatikai jellegű nyelvszemlélet jegyében veszi szemügyre a norma fogalmát, hogy stílusértelmezésének olyan támpontot adjon, hogy az nyelv- és irodalomtudományi szempontból is biztosítsa a pragmatikai, illetve a hermeneutikai keretet. Tolcsvai Nagy Gábor miután sorra veszi a normával kapcsolatba hozható különféle stílusértelmezéseket (eltérés, normasértés, válogatás, elrendezés stb.), rátér a pragmatikai jellegű stílusértelmezések bemutatására, és külön kiemeli e tekintetben Péter Mihály felfogásának a jelentőségét, aki Enkvist (1964) nyomán megállapítja, hogy a stílus a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvváltozat, tehát olyan kontextus, amely magában foglalja mindazokat a tényezőket, amelyek egy sajátos kommunikációs helyzetet jellemeznek.

Tolcsvai Nagy Gábor a stílus és a norma viszonyának az értelmezésében a norma fogalmát a nyelvről való tudás és a nyelvi viselkedés szempontjából vizsgálja, és az ún. elvárásnormát veti össze a megértendő szöveggel. Tolcsvai Nagy tehát a normát mint stílusértelmező fogalmat nem veti el, hanem a nyelvi megnyilatkozást kívülről irányító, tehát szociokulturális meghatározottságú rendszerként értelmezi, amelynek van hangzási, szintaktikai, szemantikai szintje, lexikonja és pragmatikai szintje, ezeknek a megformáltsága megfelelő társadalmi kontextusban stílusként jelenik meg.

Másik dolgozata, „A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben” széles körű történeti visszapillantással vezeti be az olvasót a vizsgált téma sűrűjébe. Tolcsvai Nagy Gábor a denotáció és a konnotáció megkülönböztetésében abból indul ki, hogy minden nyelvi jelnek van egy viszonylag állandó, denotáló összetevője, és emellett van egy bizonytalanabb, vonzat jellegű, másodlagos komponense. Ez utóbbi, a konnotáció, a nyelvi jelnek szociokulturális jellegű összetevője, amolyan asszociatív jellegű, szociokulturálisan meghatározott mellékjelentés. Tolcsvai Nagy Gábor az utóbbi évtizedek felfogása alapján a stílust egy virtuémának (B. Pottier) tekinti, egy megfelelő nyelvi megformáltságnak, melyet L. Hjelmslev, L. Bloomfield, U. Eco, G. Rössler megfelelő konnotációértelmezései is megerősítenek, s ezek az értelmezések a stílus pragmatikai és szociokulturális meghatározottságára utalnak.

Napjainkban a szövegten és a stilisztika már annyira szoros összefüggésben fejlődik, hogy az egyik a másik nélkül szinte elképzelhetetlen. Eöry Vilma „Szövegtipológia — stílustipológia (Problémavázlat: elméleti és módszertani lehetőségek)” című tanulmányában (130—51) a szövegten, a szövegmélet és a stílus általános kérdéseinek áttekintése után, amely igen tekintélyes szakirodalom eredeti értelmezésén alapszik, a szövegek tipizálását és egy lehetséges szövegtipológia kialakításának a lehetőségeit veszi szemügyre. A német kutatók eredményei alapján három jellegzetes szövegtípust különböztet meg: 1. a szöveg belső jellemzőin, szerkezetén alapuló felfogások, s ezen belül különböző szinteket határol el egymástól; 2. inkább szövegen kívüli tényezőkön alapuló felfogások, ezek a típusok főleg szociológiai jellegű tényezők hatására alakulnak ki; 3. a szöveg belső felépítését és a külső tényezőket egyaránt figyelembe vevő felfogások, amelyek közül Eöry Vilma a Sandig- és a Gülich—Raible-féle komplex kísérleteket ismerteti.

A stílusok tipizálása sokkal nehezebb feladat, mint a szövegeké. Még hozzávetőlegesen sem tudjuk, hogy hány- és milyenfajta stílus kategória létezik, hiszen a stílusnak is többféle értelmezése ismeretes, így a stílus kategória, a stílusfajta is a stílusértelmezés szerint változik. Tanulmányában Eöry Vilma több stílustipológiai kísérletre hivatkozik (E. Wehrlich, B. Sandig, W. Sanders, E. Riesel, Deme László, Szabó Zoltán stb.), elméleti alapként megemlíti a kommunikációelméletet, a beszédaktus-elméletet, a szemiotikai szövegten, a kognitív nyelvészetet, végső soron ő is a pragmatikai rendszerre támaszkodó megoldást látja a legcélravezetőbbnek a stílustipológiai vizsgálatokban.

Kocsány Piroska „Szövegnyelvészet és szövegten” című tanulmányában (152—63) Klaus Brinker felfogására utalva — aki megkülönbözteti „a nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészetet” a „kommunikációra irányuló szövegnyelvészettől” — úgy véli, hogy nyelvészeti szempontból ez a kettéválás zsákutcát jelent. Kocsány Piroskának az érvelése tudomány módszertani szempontból teljesen helytálló, de — véleményem szerint — itt másról van szó. Klaus Brinker felfogását én nem tartanám zsákutcának, és a szövegnyelvészetnek nem a kettéválásáról, hanem illetékességi körének a kiszélesedéséről, szövegtanná (szövegtudománnyá, általános szövegtanná) történő átalakulásáról beszélnek, s ebben az általános széleskörű szövegteni keretben helye van a hagyományos értelemben vett szövegnyelvészetnek, a kommunikáció kutatásnak, a beszédaktus-elméletnek, a stilisztikának, retorikának stb. Hogy ezek a területek egymással szoros kapcsolatban vannak, ez teljesen nyilvánvaló, és ha a szöveg vizsgálatából átlépünk a kommunikáció, illetve a beszédaktus vagy a stilisztika vizsgálatába, ez gyakorlatilag lehetséges, legfeljebb tudomány módszertanilag célzerű figyelembe venni Kocsány Piroska egyébként megalapozott álláspontját.

Nem tartozik szorosan Kocsány Piroska tanulmányához, de szövegnyelvészetről, szövegtenről lévén szó, fölvetném a következő kérdést: vajon a stilisztikában, például a pragmatikai szemléletmód meghonosodása, a stílus kognitív és szociokulturális meghatározottsága, vagy ezekhez a kérdésekhez kapcsolódva az intertextualitás, a kontextus szerepe a stílus értelmezésében nem függ-e össze azzal a jól ismert folyamattal, hogy a szövegnyelvészetnek, a szövegten fogalmi körének a határai ma már szinte egybeesnek egy *studium generale* (Petőfi 1994), egy *summa anthropologiae* (Bencze 1996) hatáiraival?

Kocsány Piroska egy másik, „A szabad függő beszédől a belső monológig” című tanulmányában (329—48) olyan nyelvészeti, irodalomtudományi és stilisztikai jelenséget vizsgál, melynek kutatása részben a Karl Vossler esztétikai irányzatához közelálló nyelvészek és irodalmárok (Lerch, Lorck, Spitzer és mások), részben pedig Charles Bally nevéhez fűződik. A szabad függő beszéd fogalmát Ch. Bally honosítja meg a tudományos szakkörökben, bár az ő tevékenysége előtt sem ismeretlen maga a jelenség (Kocsány Piroska Gyomlai Gyula Arany-tanulmányára hivatkozik 1908-ból). A szerző a tanulmánya címében szereplő témát nyelvészeti, szövegtani és stilisztikai szempontból vizsgálja, és megvilágítja a kérdés nyelvelméleti és logikai vonatkozásait is, elsősorban Gottlob Frege és W. v. O. Quine a szóhasználatra vonatkozó megállapításaira támaszkodva. Nyelvészeti szempontból Kocsány Piroska számba veszi, hogy az egyenes beszédnek milyen „összefonódásai” lehetségesek a szabad függő beszéddel grammatikai és stilisztikai szempontból, s mindezt hazai és külföldi szaktudósok megállapításaival igazolja. Természetesen az „erlebte Rede” (átélt beszéd), azaz a szabad függő beszéd és az egyenes beszéd vizsgálatában a szerző kiemeli az idézések szerepét, azt ti. „hogyan ki kit idéz, hogy ezek a szerepek miképpen jutnak kifejezésre az idézetben”. Itt főleg a magyar szabad függő beszédbeli igeidők használatáról, az ún. referenciális és deixisbeli eltolódásokról szóló fejtegetései jelentősek, mert ezek biztos fogódzót jelentenek az egyenes és függő beszéd (oratio recta és oratio obliqua) megkülönböztetéséhez és a szabad függő beszéd ezektől történő elkülönítéséhez. Mindezeket a megállapításokat Kocsány Piroska gazdag szépirodalmi példákkal illusztrálja.

Sem a szabad függő beszéd, sem az egyenes beszéd legtöbbször nem korlátozódik csupán egy mondatra. Az esetek többségében a szabad függő beszéd egy sajátos szövegtípust képvisel, tehát szövegmivoltában is lehet és kell vizsgálni azt a fajta „többszólalumságot”, amelyet a szabad függő beszéd képvisel, ami már stilisztikai és kompozíciós probléma is.

Fülöp Lajos „Hangstiliztikai körkép (általános és történeti kérdések)” című tanulmányában (164—83) a kérdéskör néhány alapvető vonatkozását veszi szemügyre gazdag magyar szakirodalom és művelődéstörténeti mozzanatok bemutatásával. Hiányérzetünk csak akkor támadt e jól sikerült és szakszerű történeti körkép olvasása közben, midőn ráébredtünk arra, hogy a szerzőnek szinte a teljesség igényével felsorolt magyar szakirodalmi jegyzékében csupán néhány idegen nyelvű szakmunka szerepel, a főszövegben előfordul egy-kettő, magyar szakirodalmi jegyzéke azonban az utóbbi évtizedek hangstiliztikával foglalkozó minden lényeges alkotását magában foglalja. Tanulmánya színezi és árnyalja azt a képet, amelyet a kötetnek a tanulmányai az olvasó elé tárnak. Fülöp Lajos a Szathmári-féle stílusesszék színtjéből kiindulva felvázolja a hangstiliztika fontosabb jelenségeit, de ezek közül főleg a hangtani jelenségek és a zeneiség kérdésének a vizsgálatára összpontosítja figyelmét.

A stílus színesítésére és ékesítésére szolgálnak az idiómák. R. Molnár Emma a kötetben publikált tanulmányában — „Az idiómák nyelvi természete és stílári lehetőségei” (184—213) — elsősorban a szólások és közmondások mibenlétét vizsgálja, interdiszciplináris keretbe ágyazva, a funkcionális szemléletmód következetes alkalmazásával. Miután számba veszi a szólások (szólásmondatok) szerkezetének, jelentésének, használati értékének a legfontosabb kérdéseit, gazdag irodalmi példákkal megvilágítva bemutatja a szólások és közmondások szövegbe szerkesztésének a különféle eseteit. Nem feledkezik meg a szövegbe szerkesztett idiómák funkciójának a vizsgálatáról sem, elemzését a szólások, közmondások stílári lehetőségeinek a bemutatásával zárja, de rámutat a szólásoknak a köznyelvben észlelhető keveredésére is, amit a szépirodalmi művekben az írók legtöbbször tudatosan, humorizáló szándékkal használnak.

Manapság, ha stilisztikáról, stílusvizsgálatról esik szó, ezt a témakört nyomban összekapcsolják a szövegtannal, és inkább a szöveg-, mint a mondat vagy a mondat stilisztikájáról beszélnek az illetékes szaktudósok. V. Raisz Rózsa „Két témakör a mondat stilisztikájából” című tanulmányában (214—33) szakítani látszik ezzel a felfogással, anélkül, hogy megkérdőjelezné a szövegstiliztika létjogosultságát, és a mondat (a mondat) stilisztikai vizsgálatának lehetőségei-

ról és nehézségeiről fejt ki véleményét. A nehézségekről szólva elsősorban a vizsgálati tárgy területének a kijelölésével kapcsolatos gondokat említi, de stilisztikai elemzésről lévén szó, nem tartja mellékesnek a szintagmatan és a mondatan elhatárolását sem, mivel mindkét jelenségcsoportnak a közös szerkezeti és jelentéstani mozzanatai mellett vannak eltérő sajátosságai is, mint például a mondat szerkezeti és jelentéstani oldala mellett a kutatónak számolnia kell a funkcionális-kommunikatív aspektussal is, nem beszélve a mondat (a megnyilatkozás) pragmatikai meghatározottságáról, ami hiányzik a szintagmából, mivel ez utóbbinak csupán megnevező (nominatív) funkciója van. A szerző helyesen utal arra, hogy stílusa csak a pragmatikai vonatkozású szövegmondatnak van, ám ennek stilisztikai jellege nem csupán önmagából adódik, hanem a szöveghelyzet, a kommunikációs helyzet a maga pragmatikai aspektusával alakítja a szövegmondat stílusát. V. Raisz Rózsa figyelmét nem kerülik el a laza konstrukciójú mondatok, és a sajátos szöveg szerkesztési eljárások nyomán a lazán kapcsolódó szintagmatagok szövegbe épülésének a kérdései sem.

V. Raisz Rózsa másik dolgozata: „A kvantitatív módszer a stilisztikában” (387—99). A szerző nem foglalkozik részletesen a matematikai szemléletmód térhódításának a történetével, csupán tisztázza azoknak a kutatási területeknek az illetékességi körét, amelyeket — helytelenül — a matematikai nyelvészet fogalomkörébe szoktak vonni. Így a kvantitatív nyelvészet, mely a tömegjelenségek mennyiségi mérésére szolgál, nem azonosítható sem a matematikai, sem a számítógépes nyelvészettel, sem pedig a nyelvtatisztikával, ez utóbbinál szélesebb körű. A kvantitatív nyelvészet hasznosítja az információelmélet, a gráfelmélet és a halmazelmélet módszereit. A gyakoriságról, amelyet Nagy Ferenc stílusmegkülönböztető sajátásnak tekint, V. Raisz Rózsa óvatossággal nyilatkozik, és úgy véli, a gyakoriság nem tekinthető általános érvényű ismérvnek, noha stílusmegkülönböztető sajátása olykor valószínűsíthető, de a stílussajátosság megállapítása még sok más tényezőtől is függ. (A gyakorisággal kapcsolatban érdemes a Zipf-törvényre is hivatkozni!)

Újabbban egyre inkább terjed a kvantitatív módszerek alkalmazása a stilisztikai vizsgálódásokban, bár V. Raisz Rózsa utal olyan hangokra is, amelyek szerint az ilyen jellegű vizsgálódások keveset mondanak a stilisztikai jelenségekről. Mindenfajta negatív álláspont ellenére is megállapíthatjuk — ezt V. Raisz Rózsa is állítja —, hogy a kvantitatív módszerek hasznosíthatók az írói és a gyakorisági szótárak készítésében, ezeknek eredményei viszont felhasználhatók a stilisztikai vizsgálódásokban.

A kötet legterjedelmesebb és — mondhatnám — legalább két évezred művelődéstörténetére is kitekintő írása Bence Lóránt „A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás (Trópusok és figurák)” című tanulmánya (234—309). Bence Lóránt ebben a dolgozatában egy monográfia igényű értekezést tár az olvasó elé, ám munkája terjedelmes volta ellenére is tömör. Éppen ezért a továbbiakban csupán néhány lényeges gondolatát próbálok kiragadni abból a nagy ismeretrendszerből, amelyet a klasszikus ókor szellemi értékeitől kezdve napjainkig terjedően hasznosít tanulmányában (a tudományterületek felsorolását lásd bevezetőnkben).

Fogalomtörténeti áttekintésében ókori, középkori és legújabbkori szerzők szerepelnek Arisztoteléstől Cicerón, Quintilianuson, Szent Ágostonon, Nagy Szent Vazulon, Donatuson, Aquinói Szent Tamáson keresztül (és a sort még folytathatnám) egészen a liège-i retorikáig, sőt napjainkig mindazokkal a tudósokkal, akiknek tevékenysége érintkezik a retorikával és a stilisztikával, általában a metaforaalkotással, a trópusokkal és az alakzatokkal. A jelenségeket „modulszerű, kognitív és szociointerpretációs megközelítéssel tárgyalja”, természetesen a pragmatikai meghatározottság figyelembevételével.

Bence Lóránt a szóképeket a szövegviszonyok szerveződéscsoportjainak tartja. Ha ez a szerveződés, rendeződés szintaktikai szinten történik, akkor alakzatokról, ha szemantikai szinten, akkor szóképekről beszélünk. (Az egyes szintek viszonyainak elnevezését l. Petőfi 1982.) Részletesen főlvázolja az alakzatok és a szóképek rendszereit, nevezetesen a szóalakzatokat és a gondolatalakzatokat (M. F. Quintilianus, Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Rotterdami Erasmus, Julius Caesar,

Scaglier és a liège-i retorika kategóriáinak, felosztásainak a bemutatásáról van szó) —, majd a metaforatan legfontosabb kérdéseit elemzi. Bencze Lóránt rendkívül színes tudomány- és művelődéstörténeti körképet vázol fel a metaforaalkotás filozófiai, nyelvészeti-szemantikai aspektusairól, de szembeszáll azzal a felfogással, mely a metafora lényegét a deviáció, az anomália, a szabályok megsértése, a normától való eltérés alapján próbálja meghatározni. Bencze szerint „a metaforaalkotás (...) nem normaszegés, hanem, ha egyáltalán beszélhetünk normáról, akkor éppen a norma szerves része” (282).

A szerző külön fejezetben foglalkozik a keresztény teológia metaforáival, ezekre azért volt szüksége a skolasztikának (és általában a teológiának), hogy a hittételek fogalmi megfoghatóságát könnyebbé tegye. Bencze Lóránt hivatkozik az anyai ágon részben magyar származású Hans Urs von Balthasar neves svájci teológusra (1905—1989), aki „teológiai esztétikáját” voltaképpen a képiségre építi fel. Hogy mennyire fontos a keresztény teológiában a képiség eszméje, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a protestáns teológia is — mutat rá Bencze — elfogadja Aquinói Szent Tamás felfogását, hogy „Isten ígéje szimbólum”, „a szimbólum a vallás nyelve”, és a „Szentírás tanítása szükségből és hasznosságból metaforikus” (293). Ezek a kiragadott példák is bizonyítják, hogy csodálatos értékek rejlenek a skolasztikában és a keresztény teológiában, amelyeket hasznosíthatnak a mai stilisztikai és retorikai, a hermeneutikai és logikai, valamint a szemiotikai kutatások.

Sajnos kevés kivételtől eltekintve, nem ismerjük eléggé „a keresztény teológia kétezer éven át csiszolt, cizellált rendszerét” (290). Erről lebbenti fel most kisebb mértékben a fátlyat Bencze Lóránt tanulmánya.

Róka Jolán „A nem verbális és vizuális kommunikáció stíluslehetőségei” című munkája (349—86) első részében a nem verbális kommunikáció alapfogalmait tisztázza (paranyelv, prózódia, kinezika, kód, szimbólum), utalva a nem verbális kommunikációval érintkező tudományterületekre (pszicholingvisztika, szociolingvisztika és kulturális antropológia), majd részletesen ismerteti a nem verbális viselkedés öt általános kategóriáját: az emblémát, az illusztrátorokat, az érzelemnyilvánításokat, a regulátorokat és az adaptorokat. Külön alfejezetben mutatja be a szóbeli kommunikáció kódjait és szimbólumait: a kinezikát, a proxemikát, a taktilikát, a kronemikát. Az ikonika, a tárgyak formájában rejlő szimbolizmus a kommunikáció egy sajátos formája, a paralingvisztika pedig a verbális kommunikációnak a tényleges szavakon túlmutató aspektusaival foglalkozik (hangsúly, hangszín, ritmus stb.) (358—61).

Róka Jolán dolgozatában fontos szempontként mutatja be a szövegrendezés és a szövegtervezés kérdéseit, amelyek a kommunikáció hatékonyságát jelentős mértékben növelik. A szerző színes elemzésben tárja az olvasó elé a vizuális-nonverbális kommunikáció olyan jellegzetes szövegtípusait, mint a reklám, az ábra, a fotó, a képvers, a grafikus és a fotografikus jelek. Róka Jolán ebben a dolgozatában is a nemverbális és vizuális kommunikáció egyik neves szakértőjeként mutatkozik be a hazai tudományos életben, amit szakirodalmi ismeretei és jó szintetizáló képességei is bizonyítanak.

Danyi Magdolnának, az újvidéki egyetem tanárának „Hasonlattípusok Pilinszky János költészetében” című tanulmánya (310—28) annyiban tér el az eddig vázlatosan ismertetett munkáktól, hogy itt a szerző az elméleti alapvetés mellett a neves magyar költő, Pilinszky János költői nyelvének hasonlattípusait elemzi a következő két szempont alapján: „1. hogyan funkcionálnak hasonlatai a költői nyelvben, azaz milyen hasonlattípusokkal találkozunk, ha jelentéstani szempontokat érvényesítünk hasonlatainak vizsgálatában, és 2. mi a szerepük, hozzájuk a hasonlatoknak Pilinszky költői nyelvének, költői világának, költői létszemléletének a kialakításában?” (310).

A klasszikus retorikairódalom vázlatos áttekintése után a „valódi (metalogikus)” és a „nem valódi” viszonyításon alapuló ún. produktív és metaforikus hasonlatokat elemzi a maguk sokféle viszonyítású alcsoportjaival. Pilinszky produktív hasonlatai között igen sok az ún. paradoxális hasonlat. Ez utóbbi az ellentételező hasonlattól, mely a produktív hasonlatnak egyik jellegzetes

típusa, abban különbözik, hogy a tertium comparationist alkotó közös jegyben nincs hasonlóságot jelölő tulajdonságjegy (323).

Danyi Magdolna hozzáfért elemzése révén Pilinszky hasonlattípusainak, költői világának, létszemléletének elmélyült ismeretével gazdagodott a magyar szakirodalom.

7. Három meglehetősen tömény, a szellem magasabb régióiban mozgó alkotás főbb mozzatait villantottuk fel az olvasó előtt, egyik sem tartozik a könnyű, a gyorsan „emészthető” olvasmányok közé. Bizony még a szakmában járatos olvasót is komoly erőfeszítésekre készíti ezeknek a munkáknak a birtokbavétele.

Éppen ezért üdítőleg hat az olvasóra ezek után a súlyos elméleti fejtegetések után Szathmári Istvánnak „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” című kismonográfiája, melyben a szerző — anélkül, hogy egy jótányit is engedne a tudományos igényességből — világos rendszerezésben felvázolja mindazokat az elméleti és gyakorlati ismereteket, amelyeket „napjainkban” a stílusról, stilisztikáról tudni illik. Munkáját élvezettel olvashatja a szakember és a nem szakember is, mindkettő tanulhat belőle, a szakember még okulhat is, megszívlelendők finom elemzései és megfigyelései a stilisztika és a nyelvtudomány különböző területeiről.

A tartalomjegyzéken végigpillantva is látja az értő olvasó, hogy Szathmári ura az anyagának, jól ismeri a stílus és a stilisztika minden csinját-binját, a stílus kategóriáktól kezdve a nyelvi-stilisztikai eszközök számbavételén, a szövegstilisztikán át a szépirodalmi vagy művészi stílusig és stíluzelemzésig követi azt az utat, azt a folyamatot, amelyet „napjainkban” a stílusról tudni kell. Kismonográfiáját Pilinszky (Apokrif), Ady Endre (Sóhajtás a hajnalban) és Tóth Árpád (Esti sugárkoszorú) költeményeinek tömör, mintaszerű elemzésével zárja. Az Ady-vers elemzése során szép gondolatokat olvashatunk az impresszionizmusról, a Tóth Árpád-vers elemzése alkalmat ad a szerzőnek a szinesztézia lényegének az érzékeltetésére.

Szathmári nemcsak a stilisztikai elemzés művészetében mozog otthonosan, ugyanezt állíthatjuk a stilisztika elméleti kérdéseiben és történetében való jártasságáról is. Nem titok, napjainkban nyugodtan beszélhetünk a stílus, illetve a stilisztika „pluralizmusáról”. Az, hogy Szathmári István ma is a funkcionális stilisztika hívének vallja magát, egyáltalán nem kárhoztatható magatartás. Legjobb tudomásom szerint azt ő sohasem állította, hogy a funkcionális stilisztika az egyedüli üdvözítő megoldás a stilisztikák „sokaságában”, de ha egy kissé az eddigi stílusértelmezések mélyére nézünk, könnyen kideríthető, hogy „mindenfajta stílus” — enyhén szólva — „egy kissé” funkcionális stílus, aminek lehetnek módosított változatai. Erről természetesen lehet vitatkozni, de bízzuk a gyakorlatra, hogy az döntse el, melyik a használhatóbb stilisztika.

8. Azok a gondolatok és felfogások, amelyek testet öltenek ezekben a színvonalas munkákban, minden bizonnyal építőkövei lehetnek annak az ismeretrendszernek, amelyet a *stúdium generale* (Petőfi) és a *summa anthropologiae* (Bencze) fogalma takar, de a napjaink stilisztikai, nyelvtudományi, retorikai, poétikai, irodalomtudományi, hermeneutikai, filozófiai, logikai, szemiotikai stb. kutatásaiból kihámozható eszmék olyan szellemi értéket képviselnek, amelyek hathatósan hozzájárulhatnak az Arthur O. Lovejoy, amerikai matematikus és filozófus által meghirdetett „eszmék historiográfiájá”-nak a létrehozásához (l. Koerner 1982: 443—4).

SZAKIRODALOM

- Anderegg, Johannes 1995. Irodalomtudományi stíluselmélet (Részletek.) *Helikon*. 3. 232—51.
- Andersson, Erik 1975. Style, optional rules and contextual conditioning. Ringbom et al. (szerk.): *Style and text*. Studies presented to Nils Enkvist. Stockholm. 15—26.
- Bloch, Marc 1974. *A történelem védelmében*. Budapest.
- Bultmann, Rudolf 1994. *Történelem és eszkatológia*. Budapest.

- Csapó József 1981. D. Terence Langendoen: The London School of Linguistics. A Study of the Linguistic Theory of B. Malinowski and John R. Firth. Cambridge, 1968, M. I. T. Press. *ÁNyT.* 13: 237—41.
- Dijk, Teun A. van 1972. *Aspects of the text grammars: A study in theoretical linguistics and poetics.* The Hague — Paris. Mouton.
- Dijk, Teun A. van 1977. *Text and Context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse.* London—New York, Longman.
- Dijk, Teun A. van 1981. *Studies in the Pragmatics of Discourse.* Ch. 9. Context and Cognition: Knowledge Frames and Speech Act Comprehension. The Hague, Mouton. 215—41.
- Enkvist, Nils Erik 1964. On defining style. In: Enkvist—Spencer—Gregory (szerk.): *Linguistics and style.* London. Oxford Univ. Press. 1—56.
- Enkvist, Nils Erik 1978. Stylistics and text linguistics. In: W. U. Dressler (szerk.): *Current trends in text linguistics.* Berlin—New York, de Gruyter. 174—90.
- Fehér Márta—Hársing László 1977. *A tudományos problémától az elméletig.* Budapest.
- Frei, Henri 1929. *La grammaire des fautes.* Introduction à la linguistique fonctionnelle. Assimilation et différenciation. Brevet et invariabilité. Expressivité. Paris.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer.* Budapest.
- Harweg, Roland 1972. Stiliztik und Textgrammatik. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik.* 5. 71—81.
- Hasan, Ruqaiya 1975. The place of stylistics in the study of verbal art. In: Ringbom et al. (szerk.): *Style and text.* Studies presented to Nils Erik Enkvist. Stockholm. Skriptor. 49—62.
- Kibédi Varga Áron 1983. Retorika, poétika, műfajok. *It.* 15/3: 545—91.
- Koerner, E. F. K. 1982. Ferdinand de Saussure. In: Antal László (szerk.): *Nyelvelméleti szöveggyűjtemény III.* (A genfi iskola.) Második rész. Budapest. 413—740.
- Korponay Béla 1982. John R. Firth és a brit nyelvészeti iskola. *ÁNyT.* 13: 103—13.
- Kozsina, M. N. 1974. O razgranyicsenyii ponyatij 'tekszt' i 'recevaja sztyil'. In: *Lingvisztika tyeksztu.* Matyeriali naucsnoj konferencii. Moszkva.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics.* London.
- Levinson, Stephen, C. *Pragmatics.* Cambridge Univ. Press. London.
- Marcus, Solomon 1977. *A nyelvi szépség matematikája.* Budapest.
- Máté Jakab 1977. Szerkesztői bevezetés. In: *S. Marcus: A nyelvi szépség matematikája.* Budapest. 7—43.
- Máté Jakab 1989. *Elméletek, irányzatok és módszerek a 19. és a 20. század nyelvtudományában.* (A stilisztikai kutatások c. fejezet.) Kézirat.
- Máté Jakab 1991. A magyar szövegteni kutatások mai helyzete. 2. rész. In: Petőfi—Békési (szerk.): *Szemiotikai szövegten* 3. sz. Szeged. 105—43.
- Máté Jakab 1993. A szövegnyelvészeti kutatás történetéhez. In: Petőfi—Békési—Vass (szerk.): *Szemiotikai szövegten* 6. sz. 177—205.
- Miko, František 1980. The Programme of the Text. In: Odman, John (szerk.): *Language, Literature and Meaning* II. Current Trends in Literary Research. Amsterdam. Benjamins. 109—40.
- Petőfi S. János 1991. *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé.* (Szövegnyelvészet — szemiotikai textológia.) Towards a Semiotic Theory of the Human Communication (Text Linguistics — Semiotic Textology). Szeged. 3—158.
- Petőfi S. János 1994a. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról.* A mondatsemiotikától a szövegsemiotikáig. Párizs—Bécs—Budapest.
- Petőfi S. János 1994b. A szemiotikai textológia mint egy stúdium generale egyik lehetséges eleme. In: *Magister emeritus.* Szeged. 85—116.
- Petőfi S. János 1996. Előszó. In: Bencze Lóránt: *Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban.* Corvinus Kiadó. 7—9.
- Péter Mihály 1974. Stiliztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre—Szathmári—Szűts (szerk.): *Jelentés-ten és stilisztika.* Budapest. 458—63.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stílus kérdései a Prágai Nyelvészeti Kör tanításában. *NyK.* 78: 409—16.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról. *ÁNyT.* 12: 221—31.
- Ricoeur, Paul 1997. *Fenomenológia és hermeneutika.* Budapest.
- Saporta, Sol 1960. The application of linguistics to the study of poetic language. In: Thomas A. Sebeok (szerk.): *Style in Language.* Cambridge (Mass.) M. I. T. Press. 82—93.

- Sljuszarjeva, N. A. 1987. Ob anglijszkom funkcionalizme M. A. K. Hallideja. *Voproszi jazikoznanyija*. 5. 127—36.
- Spillner, Bend 1974. *Linguistik und Literaturwissenschaft*. Stilforschung. Rhetorik. Textlinguistik. Stuttgart.
- Szabó Zoltán 1977. *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Kolozsvár—Napoca.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Budapest.
- Szabó Zoltán 1996. Gondolatok a stílusfogalom értelmezéséről szövegméleti megközelítésben. In: *Nyelv, nyelvész, társadalom*. (Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára.) 2. köt. Budapest. 271—7.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Budapest.
- Szathmári István 1974. A magyar stilisztika az utóbbi két évtizedben. In: Imre—Szathmári—Szűts (szerk.): *Jelentéstan és stilisztika*. Budapest. 23—39.
- Szathmári István 1976. Laziczius és a stilisztika. *NyK*. 77: 466—74.
- Szathmári István 1978. Gombocz Zoltán és a stilisztika. *MNy*. 73: 435—43.
- Szathmári István 1983. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In: Rác—Szathmári (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest. 320—55.
- Szathmári István 1987. Magyar stilisztika (Tervezet új egyetemi tankönyv kidolgozására.) *MNy*. 83: 284—97.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Budapest.
- Szondi Péter 1996. *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. Kognitív grammatika: lehetséges-e új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján? *Literatura*. 2: 107—21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996a. A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában. In: Szathmári (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest. 81—107.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996b. A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben. In: Szathmári (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest. 108—29.
- Zamunner, Vanda L. 1981. *Speech production strategies in discourse planning*. A theoretical and empirical enquiry. Hamburg, Buske.

Szilágyi N. Sándor: Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár, 1996. Erdélyi Tankönyvtanács 114 l.

Szilágyi N. Sándor könyvének témája egészen új vizsgálati tárgy a magyar nyelvtudományban: a nyelvi világ (minden bizonnyal ezzel függ össze legalábbis címe szerint korábbi kötete, *Világunk, a nyelv* 1978). Tárgyalásrendje is szokatlan, amiről talán az alcím is tájékoztat: (nem *Bevezetés*, hanem) *Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*.

Alapja a manapság egyre inkább fejlődő, terjedő kognitív nyelvészet (szemantika és grammatika), aminek a szerző szerint a lényege az, hogy „a nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal (észlelés, tapasztalatszerzés, fogalomalkotás, ítéletalkotás, ezeknek megfelelő cselekvés), ezek a kognitív folyamatok a nyelvi jelentésekben és struktúrákban is tükröződnek” (7). Mindebből következik, hogy a nyelv megértéséhez elengedhetetlen „a kognitív struktúrák szerveződésében megmutatózó törvényszerűségek feltárása és leírása” (7). Érthető tehát — állítja a szerző —, hogy „az ember jól kidolgozott szemantikai struktúrák közvetítésével viszonyul környezetéhez”, amelyek aztán „egy sajátos értelmezési hálóként vetülnek ki a kimondandó világra” (8), ami tulajdonképpen egy sajátos elmélet a világról: bele van szerkesztve magába a nyelvbe és teljesen implicit (8). Ezt az implicit elméletet Szilágyi *nyelvi világmodell*nek nevezi.

Idetartoznak azok a kognitív struktúrák, „amelyek meghatározzák a tapasztalásnak, a környezet észlelésének és megismerésének a módját”, például a térdimenziók struktúraszerveződését (pl. *felemelkedik — lesüllyed, feldicsér — leszid*), valamint „a metaforikus kognitív struktúrák szerveződésében megmutatózó törvényszerűségek” (7), mert — mint ahogy a szerző véli — „a gondolkodás lényege szerint metaforikus”, tehát mind a nyelv, mind a tapasztalás és a cselekvés is az” (7), amit azzal igazol, hogy „a közvetlenül nem megtapasztalható fogalmakat az elemi tapasztalatok szerkezete szerint strukturáljuk és értelmezzük, vagyis az utóbbi struktúráját átvisszük az előbbire” (7), így például: *pipa* 'dohányzó eszköz' → '(listában) ék alakban odavetett írásjel' vagy 'pipa alakban meghajlított, formált alkatrész' (pl. a vízvezeték pipája).

Könyvének tagolása, fejezetbeosztása megfelel az elméleti bevezetőben kifejtett részleteknek. Az Előszót és a Bevezetést nem számítva könyve két nagy részből és azokon belül több fejezetből áll: I. *Az értékjelentés alapján szerveződő térstruktúra*, idetartoznak a térdimenziók szerinti struktúraszerveződés esetei, mint amilyen például a vertikális, a közel-távolság, a kint-bent vagy az elől-hátul jelentésstruktúrák, valamint az ezeknek megfelelő elvont(abb) értékdimenziókban szerveződő jelentésstruktúrák (pl. *felízgat — lecsillapít, az égig magasztat — a földig aláz, összemeglednek — elhidegülnek*); II. *A denotatív jelentések és a nyelvi világ*, idetartozik például a denotatív jelentés és definíciója (főleg a metafora és a metonímia), a nyelvi kategorizáció, mint a nyelvi világ szerveződésének alapja, továbbá a nyelvi világ és a nyelvi világmodell tárgyalása.

Az első nagy részben (*Az értékjelentés alapján szerveződő térstruktúra*) a kiindulópont az értékjelentés fogalma: „Értékjelentésen a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához való (kissé leegyszerűsítve: pozitív vagy negatív)

értékelő viszonyulása” (11). Ez érvényesül, valósul meg valamennyi lehető térdimenzióba tartozó szóban, mint amilyen például: a *közeli — távoli ismerős, felmérgesedik — lehiggad, a lelkesedés elérte tetőpontját — mélypontra jutott, alsó — felső néposztályok, felsőbbrendű — alsóbbrendű, a szerelem fellángol — lelohad*.

A térsztruktúrák jelentőségét a szerző abban látja, hogy „a nyelvi kategorizáció a környezet elemeinek nyelvi szempontú kategorizációja” (39). És ez a kategorizáció nagyon fontos, mert e nélkül nincs nyelv, környezet nélkül pedig nincs kategorizáció. Ennél is továbbmenően — állítja a szerző — „a nyelvi kategorizáció voltaképpen egyfajta — nyelvi természetű és nyelvspecifikus — implicit elmélet a környezetről” (39).

A második rész központi témája a denotatív jelentés és ami vele összefügg: metafora, metonímia, grammatika és mindaz, ami a nyelvi világot alkotja. Látszatra ez a rész kiegészítése az első részben tárgyaltaknak, hisz — mint a szerző állítja — a nyelvben „nincs minden az eddigi tárgyalt térbeli dimenziók szerint elrendezve” (38), mégis több is, más is.

Az idetartozó fogalmak alapkategóriáját, a jelentést „a nyelvi minősítés ismérveinek együtteseként” fogja fel (39). Olyan ismérvekre gondol, amelyek alapján el lehet dönteni, hogy „mi melyik nyelvi kategóriába tartozik, vagyis mi a neve” (39). Azonnal szembeötlik: itt a kiindulópont nem az, hogy a szavaknak jelentésük van, hanem az, hogy a dolgoknak nevük van. És ezt a tényt tekinti és nevezi „a dolgok nyelvi minősítettségének” (38), amiből a már sokszor említett kategorizálás (kategorizáció) lehetőségei adódnak, pl. az, hogy a *cukorrépa* elnevezése miatt a répák kategóriájába tartozik, ennek román megfelelője, a *sfecla de zahăr* (tkp. cukorcékla) viszont elnevezése alapján a céklák kategóriájába kerül. Az értelmező szótárakban — állítja a szerző — nem az így felfogott jelentést adják meg, hanem a lexikonok eljárásaihoz hasonlóan a ’dolgot’ írják le. Kérdés persze, hogy mi a helyzet az elvont jelentésű szavakkal, kifejezésekkel (pl. *méltóság, rajong*): itt mi lehetne az értelmezések módja?

És ilyen alapon tárgyalja a metaforát és a metonímiát, ami a szavak többértelműségével függ össze. A szerző szerint — és ez következik a jelentés meghatározásából — a többletjelentések, az új jelentések nem külön jelentései a szónak, hanem „aszerint vannak elkülönítve, hogy az illető dolgok észlelésében megvan-e mindegyik az alapjelentésben meghatározott észlelési feltételek közül” (44).

A metafora esetében egy szó használata kiterjed (pl. *pipa* ’dohányzó eszköz’ → ’hamis, ravasz személy’ — Jó pipa), aminek alapja a strukturális hasonlóság. Ez a kiterjesztés megváltoztatja a nyelvi kategorizációját (pl. a *pipa* kategóriájába már nemcsak a dohányzó eszközök tartoznak).

Egészen más a metonímia megítélése. A metonímia korábbi értelmezéseitől eltérően Szilágyi ezt nem is tartja névátvitelnak. Szerinte ugyanis a metonímia az ellipsis (kihagyás) körébe tartozik, egy szemantikai-grammatikai szabály, pontosabban egy törlési szabály, ami miatt nagy a tömörítő ereje (pl. *ég a pipában a dohány* → *ég a pipa*). Emellett még azzal is érvel, hogy a metonímia esetében nem két jelentésről van szó, mert ha így volna, akkor a *pipa* jelentései között a ’dohány’-t is szerepeltetni kellene.

Az ezek után következő fejezetek az eddigi tárgyalt kérdéseknek más területeken való továbbfejlesztései és összegezései: *A nyelvi kategorizáció mint a nyelvi világ szerveződésének alapja, A grammatikai kategorizáció. Mondatbeli viszonyok, A reális világ és a nyelvi világ, E két világ régiói, A nyelvi világ és a nyelvi világmodell*.

Szilágyi N. Sándor könyve ismét sok újdonsággal gazdagítja a nyelvtudományi közgondolkodást. Figyelemre méltó problémafelvetései és megoldásai, könyvének célrafogottsága, rendszeres tárgykezelése, tiszta gondolatvezetése, újra- és újraértelmező polemikussága, valamint a világosan meghatározott fogalmakkal való fejtegetései a kognitív szemlélet európai mércéjének igényével gazdagíthatják a magyar nyelvtudományt. De az is igaz, hogy idevágó vizsgálatait folytatnia kell.

Könyvből kiderül az is, hogy nagyon jó teóriaalkotó, de olyan, aki mindig ragaszkodik a tényekhez. Ezzel magyarázhatjuk azt is, hogy könyvében harmonikusnak tekinthető az elmélet és a konkrétum, a gyakorlat aránya.

Szabó Zoltán

Hollós Attila: Az orosz szókincs magyar elemei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 206. szám. Budapest, 1996, 113 lap.

Ez a kötet az orosz nyelv hungarizmusainak „teljességét” öleli föl. A „teljesség” idézőjelben itt az ez irányú kutatások lezáratlanságát jelzi, amelyre a szerző maga utal, megjelölve a további kutatások irányát. Más szempontból azonban ezzel a jelzővel az elénk tárt anyag meglepő nagyságát ismerjük el.

A gyűjtés több mint három évtizeddel ezelőtt kezdődött meg, a feldolgozott források száma meghaladja a négyszázat, a szótárakon, tanulmányokon, cikkeken kívül közérdekű és szépirodalmi műveket foglal magába, főként orosz nyelvűeket, de bolgár és más szláv nyelvű, valamint magyar műveket is.

Hollós úttörő munkát végzett, hiszen Erdődi József 1952-ben és 1953-ban a Nyr.-ben közölt két cikkén kívül összefoglaló tanulmány nem készült, csak Kiss Lajos és mások etimológiai magyarázataiban olvashatunk magyar elemekről az orosz nyelvben.

A szótárszerű ábécérendes adattár 175 címszóból áll, ez a szerző által biztosan magyar eredetűnek tartott szavakat tartalmazza, habár akadnak benne kétesebbek is, mint pl. a *драбант*, amelynek csak *доробант* és *дорабант* változata jutott esetleg közvetlenül az oroszba. De ez a lista számos közvetett átvételt is tartalmaz. Ezzel szemben külön sorolja fel a szerző azt a tíz szót, amely bizonyosan nem magyar eredetű, de korábban annak vélték, mint pl. a *битор*, *обормот*, *сабля*.

A szócikkekben a szerző kritikailag elemzi a vonatkozó irodalmat, állást foglal a vitás kérdésekben, feltünteti a jövevényszó első felbukkanását és néhány későbbi adatát a megfelelő jelentésekkel, részletezi a magyar szó nyelvtörténeti és etimológiai adatait, hivatkozik más nyelvekben való előfordulására, részletesen taglalja a közvetett átvétel útjait. Mint említettem, a közvetett átvétel eseteinek száma jelentős, mint a *кулеи* 'kása, leves' < *köles*, amely nyilván az ukránból került át az oroszba, de sok olyan szó akad, amelyről nehéz eldönteni, hogy közvetlenül vagy más nyelvekből jutott oda, pl. a *гуляш* 'gulyáshús'. A többszörös átvételre szintén számos példa akad: *пандур* < 'pandúr', a szerbből vagy a magyarból, ez utóbbi esetben talán német közvetítéssel. Hiányolható azonban, hogy különösen a kárpátaljai ukránban is meglévő szavak átvételére nézve nem találunk állásfoglalást, pl. *чебер* < *cseber* (maga is szláv eredetű).

Megtudjuk a tanulmányból, hogy a legelső magyar eredetű jövevényszó a *бан* < *bán* méltóságnév, amely 1144-ben bukkan föl egy orosz krónikában. A legnagyobb korai magyar szórétteg a katonai szókincsből kerül ki a XVI-XVII. századból, főleg lengyel és fehérorosz közvetítéssel: *гайдук*, *гусар*, *табор*, *шипош*, *шишак*, majd a XVIII. század közepén a dél-magyarországi határvidékről Ukrajnába települt huszárok, pandúrok, főként szerbek által, pl. *сарсам* < *szerszám*, *ментик* < *mente*, *шип* < *síp*, *шипош* < *sípos*, *ципели* < *cipellő* stb. A XVIII. században került át néhány borászati szakkifejezés a borkereskedelem révén, pl. *маджарка* 'must, borfajta'. Késői, de közvetlen, tudós átvétel néhány kutyanev: *командор* < *komondor*, *пули* < *puli*. Az ételnevek közül egyedül a *гуляш* < *gulyás*, és újabban a konzerv *лечо* < *lecsó* magyar eredetű.

Az átvétel útjáról sok esetben pontos adatokat közöl a szerző, ám ritkán tudjuk meg, hogy milyen helyet foglal el az illető kölcsönszó az orosz szókincsben: élő, köznyelvi szó-e avagy csak

xenizmus, sőt elavult, kérész életű kifejezés. Ez vonatkozik a legtöbb katonai jelentésű szóra, így a *зycap* < *huszár* (német és szerb közvetítéssel) ma már csak historizmus. Xenizmus pl. a *кортеш* < *kortes*, amely Mikszáth Kálmán műveinek orosz fordításában fordul elő (1960, 1966), a *mapo3amo* < *tárogató*, amely az orosz zenei enciklopédia egyik címszava. Ilyen alapon pl. fel lehetne venni szótárainkba a *virtuska* szót < orosz *вeрmyшка*, amely a háború után az ötvenes évek elejéig élt a vasutasok nyelvében, míg az *irányvonal* ki nem szorította. Viszont az ugyancsak Mikszáth műveiben szereplő *пунцeр* < *pincér* szót nem vette föl az orosz jövevényszavak közé, éppen hapax voltára való indokolással (12). Az egyszeri szavak megrostálásával a címszavak száma egy-két tucattal csökkenthető lenne.

Külön jegyzékben találjuk viszont (80—5) a magyarság orosz népneveit: *венгер, унгар-ckий* stb., amelyek lengyel, ukrán vagy német közvetítéssel kerültek át, de az *узрин* első előfordulása 898-ból való; ezzel szemben az 1648-ból származó *узeрckий* alak ettől független, alighanem szlovák—ukrán eredetű.

Nem tartjuk azonban helyénvalónak a kárpátaljai ukrán (rutén) hungarizmusok oroszként való minősítését, mint pl. *фюеунан* < *fűi3pān* < *fűi3pān*, még akkor sem, ha 1763-ban jelent meg egy Kárpátalja történetéről szóló orosz tanulmányban.

Amit hiányolunk, az a hangtani tanulságokra való utalás. Kétségtelen azonban, hogy szabályszerűség nem igen mutatkozik az átvételek közti nagy időbeli eltérések, a különféle nyelvekből való közvetítés, de főként a közvetlen átvételek csekély száma miatt. Első szempillantásra látható, hogy a magyar *h* az oroszban *g*, mint *зайдук, зонeод, зycap*, ezzel szemben *ch* is lehet: *хyтop* 'tanya' < *határ* (ukrán közvetítéssel), *хeрчeз* < *herceg* (1488-ban), talán a szerbből.

Hollós monográfiája mindenképpen hézagpótló összefoglalás, hála bő adattárának, amely útmutatója lehet a további adatgyűjtésnek is.

Fodor István

Polono-Hungarica 7 (szerk.: Bańcerowski Janusz). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest. 1995, 485 p.

A magyarországi polonisztikai kutatások nagy és gazdag múltra tekintenek vissza. Ezekben a kutatásokban jelentős szerep jut az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1978 óta önállóan működő Lengyel Filológiai Tanszéknek, ahol immár hagyománnyá vált, hogy a legújabb eredményeket nemzetközi tudományos konferenciákon ismertetik, melyeknek anyagát időről időre kötetben adják közre.

A jelen kötet, amely e sorozatban már a hetedik, az 1994. május 24-én és 25-én a Lengyel Filológiai Tanszék rendezésében, fennállásának 15. évfordulója alkalmából „A polonisztika Magyarországon — tudományos kutatások, módszertani eredmények, fejlesztési távlatok” címmel tartott, VII. nemzetközi tudományos konferencia anyagát tartalmazza. A kétnapos konferencia egyidejűleg három szekcióban zajlott, amit a beérkezett előadások nagy száma tett szükségessé. Ennek megfelelően kötetünk is három főbb részre oszlik, úgymint: 1. nyelvészet, 2. irodalom, 3. történelem — kultúrtörténet. Az előszóban (5—27), mely a három fentebb említett rész előtt található, a budapesti Lengyel Filológiai Tanszék történetéről, létrejöttének körülményeiről és az ott 15 éve folyó tudományos munkáról olvashatunk (prof. dr. Bańcerowski Janusz 9—12). A további két beszámoló a budapesti polonisztikának a világ polonisztikájában elfoglalt helyéről (prof. dr. Lewandowski Jan: 13—22), valamint a Lengyel Intézetnek a lengyel kulturális élet második világháború alatti megőrzésében, életben tartásában betöltött szerepéről szól (Kapronczay Károly 23—7).

A kötet előszavát követő 3 tartalmi részben szereplő előadások témái igen nagy változatos-
ságot mutatnak. A nyelvészetet (31—171) 19, az irodalmat (175—298) 17, a történelmet és kultúr-
történetet (301—485) együtt összesen 20 előadás képviseli. Mivel az előadások mindegyikének
részletes ismertetése meghaladná e recenzió kereteit, közülük itt most csupán néhányat emelnék ki.
Egy ilyen válogatás kétségtelenül szubjektív volta ellenére is bizom abban, hogy sikerül majd a
kötetről átfogó képet nyújtani, s íranta az olvasó érdeklődését felkelteni.

A nyelvészeti részben helyet kaptak csakúgy nyelvtörténeti, mint módszertani, illetve leíró
nyelvészeti témájú cikkek. Hogy csak néhányat említsünk ezek közül: dr. Zoltán András munkájában,
„Egy közép-európai udvariassági kifejezés eredete és kelet-európai kisugárzása” (168—71), az orosz
milostivij gosudar XVIII. sz. elejének tartott megszólítás eredetét vizsgálja. Ennek során kifejti, hogy
ez a formula Nagy Kázmér lengyel király halicsi kancelláriájára vezethető vissza, és nyugatorosz
közvetítéssel kerülhetett a magyaroszbba. A kifejezés végső forrásaként a szerző a középkori latin
dominus noster clementissimus udvariassági formulát jelöli meg. A tükörfordítások, valamint a latin
semleges nemű főnevek egy csoportja lengyel és orosz nyelvi megfelelőkkel foglalkozik.
A foglalkozik dr. Ráduly Zsuzsanna két cikke: „Német mintára készült tükörfordítások a lengyelben és a
magyarban” (112—8), valamint „A latin *-um, -ium* végű semleges nemű főnevek adaptációja a len-
gyelben és az oroszban” (119—22). A szerző tükörfordításokat elemző cikkében nem szorítkozik
csupán a német—lengyel nyelvi hatásra, hanem a tükörfordítások kutatásának eddigi történetével is
megismertet. Fonetikai és módszertani-nyelvelméleti kérdéseket tárgyal prof. dr. Bańcerowski Janusz
két tanulmánya: „A lengyel nyelvoktatás módszertana magyar közegben” (43—50) és „Fonemy
konsonantyczne języka polskiego i węgierskiego w płaszczyźnie kodu pisanego” (51—9). Magyar
nyelven írott cikkében a szerző elhatárolja egymástól a nyelvet (a tudást, amely a nyelvi mechaniz-
musra vonatkozik) a róla szóló tudástól, a nyelv használatának képességét a róla szóló tudástól, a
nyelvi megnyilatkozásokat a róluk szóló tudástól, valamint a nyelvi megnyilatkozások használatának
képességét a róla szóló tudástól. Cikkének további részében Bańcerowski olyan glottodidaktika meg-
teremtését szorgalmazza, amely „a meta-, para- és extranyelvi, valamint a kultúrparaméterekkel együtt
funkcionáló idegen nyelvi rendszernek a megfelelő kommunikációs paraméterekkel rendelkező anya-
nyelvi rendszerbe történő szisztematikus »beépítése« elvére támaszkodna, felhasználva mindazt, ami
az adott rendszerből/rendszerekből felhasználható az új rendszer/rendszerek felépítéséhez” (46—7).
Rámutat továbbá arra, hogy ennek alapját csak a nyelvi kommunikáció minden aspektusára kiterjedő
kontrasztív elemzés szolgáltathatja. Lengyel nyelvű cikkében a szerző mélyreható elemzésnek veti alá
a lengyel és a magyar nyelv konzonáns fonémaállományát és ezen állományok elemeinek írásképét.
A munka számos fontos következtetés levonására ösztönöz és rendkívüli haszonnal bír a lengyel és a
magyar nyelv hangkapcsolatait behatóan megismerni vágyók számára.

A kötet irodalmi részét a nyelvészetihez hasonlóan végigkíséri az összehasonlítás gondolata.
Szinte minden munkában felmerül az összevető elemzés igénye. Prof. dr. Molnár István „Myśli o
nazwach polskich i węgierskich okresów historycznoliterackich” c. cikke (175—81) az irodalmi
korszakok behatárolásának lengyel és magyar szempontú problémáit veti fel. Elemelve a két or-
szágban kiadott irodalomtörténeti műveket, a szerző úgy látja, hogy a lengyel és a magyar irodalmi
korszakok mélyrehatóbb vizsgálata hozzásegíthetne egy teljesebb periodizáció megteremtéséhez,
és segíthetne az esetleges pontatlanságok kiküszöbölésében.

Prof. dr. Jerzy Snopek „Každy naród ma swój gust. Na marginesie pewnej kwestii z obrazu
węgiersko-polskiego” (258—64) című munkája tulajdonképpen a lengyel és magyar világról, ezek
különbségeiről szóló elmélkedés. Fejtegetésében a szerző a bibliai Bábel problémájától a fordítás mint
műfaj nehézségein keresztül, hosszú kultúrtörténeti utat bejárva jut el a lengyel és a magyar nyelvi
stílusok, irodalmi korszakok, majd a két nép világlátása közt mutatkozó különbségeikig.

Figyelemreméltó prof. dr. Jan Ślaski írása is, „Bálint Balassi a Polska (Perspektywy studium
komparatystycznego)” 271—8, amelyben a szerző a lengyel irodalomnak Balassi költészetére
gyakorolt hatását elemzi rendkívül érdekesen.

A kötet történelmi-kultúrtörténeti része is gazdag anyagot kínál. Találunk itt a régi korok történetével foglalkozó írásokat (Tagányi Zoltán: „Az ólengyel kultúra néhány vonása a XVI—XVII. században. Reformáció, ellenreformáció és a lengyel nemesi kultúra” [421—9], Várnai Dorota: „Sobieski János és a magyarok viszonya korabeli levelezés és követi jelentések alapján” [472—6]), de a két nép újabb kori történelméről is olvashatunk (prof. dr. Szokolay Katalin: „Horthy Magyarországa — Piłsudski Lengyelországa” [411—20], Tischler János: „A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom végső szakasza, 1956. november 1—5. Fontos kiegészítések egy általános képhez” (tanulmányrészlet) [453—61]). Fontosnak tartom kiemelni Nagy Zsombor írását: „Marian Zdziechowski kultúrdiplomáciája, adalékok a lengyel konzervativizmus történetéhez” (374—82), aki az elismert és kiváló tudósprofesszornak állít emléket, bemutatva annak politikai hitvallását és munkásságát. A szerző teszi mindezt érdekesen, Zdziechowski saját munkáira támaszkodva, valamint gondosan elemezve a korabeli jelentéseket. Szintén figyelmet érdemel prof. dr. Niederhauser Emil cikke, „Történetírás és politika, esettanulmány a lengyel és a magyar történetírás példáján” (383—7), aki azt vizsgálja, hogyan bontakozott ki a történetírás Lengyelországban és Magyarországon, s az aktuális politikai helyzet hogyan befolyásolta a történetírók szemléletmódját. A függetlenségi forradalmak korától paralel módon elemezve a lengyel és a magyar nép saját történelméről írott munkáit Niederhauser rámutat arra, hogy ezek jól illeszkednek a korabeli európai történetírás egészébe. A szerző arra a megállapításra jut, hogy bár a két nemzet helyzete meglehetősen eltérő volt a XIX. században, mégis több közös motívumot is felfedezhetünk a történetírásban, amelyek összefüggenek a két nép fejlődésének párhuzamos voltával.

Összegzésképpen elmondható, hogy a kötet magas színvonalú munkák gazdag tárházát kínálja, s nem hiányozhat a téma iránt érdeklődő szakemberek könyvespolcáról.

Pátrovics Péter

Jelentés a Magyar Nyelvi Bizottság 1996. évi munkájáról

I. A Magyar Nyelvi Bizottság 1996-ban egy ülést tartott, 1996. május 3-án. Ez az ülés egyben a bizottság cikluszáró ülése volt.

1. Az ülés fő témája: Van-e szükség Magyarországon nyelvvédelmi törvényre? (Referens: Grétsy László.)

A bizottság egyhangú véleménye a következő volt: Általában a nyelvtörvények monopolisztikus szándékúak és kizáróak vagy legalábbis korlátozó hatásúak. Ebben semmiképpen sem volna kívánatos követni őket. Nem nyelvtörvényre van tehát szükség (az kimondottan káros lenne), hanem egy olyan, az alkotmányba belefoglalt elvi útmutatásra, amely az országunkbeli összes nyelv használatáról egységesen rendelkezik, s amely esetleg egy későbbi, akár csupán egy-egy területre — például a tömegtájékoztató eszközök nyelvhasználatára stb. — kiterjedő szabályozáshoz kiindulópontul vehető.

2. Fábíán Pál elnök beszámolt a földrajzi nevek és megjelölések helyesírási szabályzatának korszerűsítési munkálatairól. Örömmel jelentette, hogy a földrajzi nevek helyesírási szabályait Földi Ervinnel és Hőnyi Edével alaposan megvizsgálták, s az anyag, az úgynevezett zöld könyv, terjedelmének mintegy kétszeresére növekedett. A munka befejeződött.

Az új szabályozás fő vonásai: az eddigieknél sokkal bővebben, részletesebben szabályozza a földrajzi nevek helyesírását, és sokkal több példával szemlélteti az egyes szabálypontokat. A szabályzatban az 1984-es akadémiai szabályzattól és a korábbi földrajzi névi szabályzattól érdemben semmiféle eltérés nincs.

3. A bizottság Bíró Ágnes előterjesztése alapján megvitatta az utónévodás kérdésének az ügyét is. (Készül egy új utónévjegyzék.)

II. A korábbi évekhez hasonlóan a bizottság 1996-ban is részt vett a magyar nyelv hetének a megrendezésében, majd az eredmények értékelésében. A magyar nyelv hete ez évben is sikeres volt, összesen 600 előadás hangzott el.

Budapest, 1996. november 4.

Keszler Borbála
a Magyar Nyelvi Bizottság
titkára

Az informatikai forradalom és anyanyelvünk

A Magyar Tudományos Akadémia a szaktudományok széles körét felölelő anyanyelvi program megszervezését tervezi. A Magyar Nyelvi Bizottság ebbe az alábbi, az I. osztályhoz 1997. jan. 11-én felterjesztett tématervezet szerint óhajt bekapcsolódni.

1. A téma címe: A magyar nyelv az informatikai forradalom korában, különös tekintettel szaknyelveinkre.

- A munkálatokban részt vevő szaktudósoknak és nyelvészeknek a célja az, hogy a magyar nyelvű szaktudományi kommunikáció meg tudjon felelni a napjainkban zajló informatikai forradalomtól támasztott igényeknek, anélkül hogy ez a megfelelés az anyanyelv használatának értékvesztésével járna.

Témavezető: Grétsy László, a nyelvtudomány kandidátusa, kiváló magyar nyelvűvelő személyiség, a szaknyelvek világának is kitűnő ismerője.

A téma feldolgozásának első szakaszában (tehát az elfogadástól, illetőleg a megbízástól számított egy-másfél év alatt) a következőkben vázolt munkálatokat lehet elindítani, sőt (az anyagi támogatástól függően) konkrét eredményekre is jutni.

2. A téma — a jelenlegi első megközelítésben — az alábbi nagyobb problémacsoportokra bontható.

a) Igényes tanulmányokban, a korunknak megfelelő modern megközelítésben kell feldolgozni az olyan elvi kérdéseket, mint: a terminológia elmélete és módszertana; néhány fontosabb szaknyelvünk kialakulásának története (a mára is érvényes tanulságokkal); az idegen szavak és az anyanyelv viszonya; a társadalom különböző rétegeinek túrésí határai az idegen szavak tekintetében; új magyar műszavak alkotásának lehetőségei és korlátai, befogadásuk valószínűsége az egyes szaktudományokban; stb.

b) Ajánló szójegyzékek/szótárak (angol—magyar, ill. magyar—angol szógyűjtemények) közrebocsátásával egy-két nagy társadalmi fontosságú szakterületen jelentősen elő lehetne mozdítani a kialakulóban levő magyar szóhasználat ügyét. — Az ísők egyike lehetne egy angol—magyar, ill. magyar—angol számítástechnikai szójegyzék. További néhánynak az előmunkálatai is aránylag rövid időn belül megindulhatnak.

c) A határainkon túli magyarságnak súlyos gondja, hogy idegen nyelvi befolyás alatt álló szaknyelveik a központi magyar szakmai nyelvhasználattól eltérően alakulnak. Ezt a különfejlődést elkerülendő többnyelvű (legalább gimnáziumi fokú) szótárakat kellene készíteni; egy-egy füzetet tudományáganként.

d) A szükségesnél jóval kisebb figyelem fordul a szaktudományi stílusra, pedig köztudomású, hogy nemcsak a szókincsen, hanem legalább annyira az előadás módján is múlik a tudományos közlemények tartalmának hozzáférhetősége. Közrebocsátandó tehát egy olyan mű, amely a modern szövegtani elméleteknek a szaknyelvi közegre alkalmazható gyakorlati tanácsait tartalmazza.

e) A magyar nyelvhelyességnek általánosan érvényes elvein és tanácsain kívül minden szaktudománynak megvannak a maga sajátos problémái is. Ezért egy összefoglaló szaktudományi nyelvhelyességi tájékoztatót kívül sajátos, egy-egy tudományágnak külön is szóló közleményeket kell publikálni, lehetőleg a szakma jeles képviselőinek tollából.

Az egyes témacsoportok vezetőire és a szerzőkre csak később lehet javaslatot tenni.

3. A téma körébe tartozó problematika feldolgozása a ma szokásos nyelvészeti-filológiai módszerekkel történik. Közismert eljárásokról lévén szó, ezek részletezésétől ebben a rövid vázlatban el lehet tekinteni. Most csupán annyit kell megjegyezni, hogy ma már a nyelvészeti munkálatoknak is természetes eszközei a szövegszerkesztő gépek. Ezeknek felhasználása inkább csak működtetési, nem pedig beszerzési költségként fog jelentkezni a leendő munkatársak részéről.

4. A szükséges műhelyviták után kerülhet sor szélesebb körű tanácskozássokra. Ezekbe valamilyen formában feltétlenül bele kell vonni a határainkon túli magyarság szakértőit is. A munkálatok fontossága később indokoltá teszi egy nagyobb méretű (nemzetközi) konferencia rendezését is, a hazánkon kívül dolgozó szakemberek bevonásával.

5. Egyetlen összegező tanulmány helyett a téma esetében az indító szakasz végén egy kb. 10-12 éves tanulmánykötetre kell gondolni, valamint a 2. b) pontban említett ajánló szójegyzék(ek)re.

6. A hasznosítás várható területei: valamennyi szaktudomány, elsősorban a természettudományok.

7. A téma feldolgozásában részt venni kész kollégákat felsorolni nagyon hosszú lenne: ebbe a munkába mindenki szívesen be fog kapcsolódni. Nyelvészeink közül mégis megemlítem: Szűts László, Kemény Gábor és Pusztai Ferenc mint szakértők nevét; a Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő osztályát; továbbá hivatkozom a Magyar Nyelvi Bizottság azon tagjaira, akik az MTA tudományos osztályait képviselik a testületben, s akik minden bizonnyal minden tőlük telhetőt meg fognak tenni az ügy érdekében.

Fábián Pál

Európai nyelvkultúra és nyelv-művelés

„Europäische Sprachkultur und Sprachpflege”. Nemzetközi kollokvium.
Regensburg, Németország, 1996. október 9—11.

A regensburgi egyetem Német Nyelvtudományi Tanszéke és a bochumi egyetem Romanisztikai Szemináriuma 1996. október 9. és 11. között háromnapos nemzetközi nyelvészeti kollokviumot szervezett. A rendezvényre Regensburgban került sor, megrendezését a helyi egyetem egyik alapítványa és maga a város is támogatta. A szervezők, Albrecht Greule regensburgi és Franz Lebsanft bochumi professzorok elképzelése az volt, hogy a fontosabb, jelentős hagyományokkal rendelkező európai nyelvek egy-egy képviselőjét meghívják, hogy számoljanak be a saját országukat, illetve — pluricentrikus nyelvek esetében — nyelvüket érintő nyelv-művelő tevékenységről. A cél kettős volt: egyrészt a különböző nyelvekben folyó gyakorlati nyelv-ápoló tevékenység felmérése, a különféle nyelv-művelő kezdeményezések összegyűjtése és értékelése, másrészt elméleti vita az egyes tevékenységek alapjául szolgáló koncepciókról.

A tanácskozás Albrecht Greule rövid megnyitó beszédével kezdődött, majd az egyes nyelvek képviselői tartottak referátumot az országukban (nyelvterületükön) folyó nyelv-művelő munkáról. A referátumok időtartama fél óra volt, majd minden egyes előadás után ugyanennyi idő állt rendelkezésre a vitára is.

Elsőként Margareta Westmann professzor asszony a stockholmi Nyelvtudományi Intézetből tartott előadást „Language cultivation in Scandinavia” címmel. Ebből megtudhattuk, hogy Európa északi részén országonként különböző az egyes nyelvek helyzete: míg Izlandon csak egyetlen nyelv, az izlandi használatos, a többi skandináv államban viszont a domináns nemzeti nyelv mellett különböző kisebbségi nyelvek is élnek, ezek státusza országonként különböző. Mindegyik északi országban van egy hivatalos vagy félhivatalos intézmény, amelynek fő feladata a sztenderd nyelv-változat dokumentálása és ápolása; több helyütt még a kisebbségek nyelvének (pl. grönlandi, lapp) ápolására is vannak külön intézetek. A nyelv-művelő intézetek alaputatásokat végeznek a modern sztenderdek körében: szótárakat, kézikönyveket és nyelv-művelő folyóiratokat adnak ki, jelen vannak a médiumokban, továbbképzéseket szerveznek, sőt majdnem mindegyik rendelkezik egy nyelv-művelő telefonvonallal, amelyen az intézet munkatársai mindennap rendelkezésre állnak, hogy megoldják a nyelvhasználok konkrét nyelv-helyességi problémáit.

A következő előadó, Günther Lampert (Universität Mainz) az angol nyelv-művelésről tartotta referátumát. Szerinte az angol nyelv ápolása végső soron annak „dekultiválását” célozza meg, azaz az angol nyelv „minőségi javítása” a lexika és a grammatika egyszerűsödésében nyilvánul meg. Az angol nyelvhasználok emellett meglehetősen ambivalens módon viszonyulnak a nyelv-műveléshez: egyrészt hagyományosan bizalmatlanok mindenféle olyan beavatkozással szemben, amely sérti a beszélők nyelvi szabadságát. Ez abban is megnyilvánul, hogy az angol — eltérően számos európai nyelvtől —

nem rendelkezik nyelvakadémiával, de még egy olyan, a sztenderdet kodifikáló kiadvánnyal sem, mint például a német DUDEN. Ugyanakkor viszont talán egy európai nyelvben sincs olyan régi hagyománya az úgynevezett Usage Guide-nak, a nyelvművelő kézikönyvek alaptípusának, mint éppen az angolban, ahol szinte nincs olyan könyvkiadó, amelyik ilyet meg ne jelentetne.

Ezután Pierre Swiggers, a leuveni egyetem professzora mutatta be a flamand nyelvművelés helyzetét. Először a Belgiumban használatos nyelvek egymáshoz való viszonyát vázolta, majd a flamandnak az 1830-ban kikiáltott belga függetlenség óta fennálló státuszáról beszélt. Ennek során beszámolt az írott és a beszélt nyelvhasználat ellentétes viszonyáról, a régi nyelvjárási széttagoltság megnyilvánulásairól, valamint azokról a szociolingvisztikai érvekről, amelyek egy „lokális norma” kialakulása mellett szólnak.

A délutáni program első előadójaként az egyik szervező, Albrecht Greule professzor a németországi nyelvművelés helyzetéről tartott referátumot. Kifejtette, hogy a nyelvművelés (*Sprachpflege*) kifejezésnek a németben eléggé negatív konnotációja alakult ki: főként a purista és nacionalista szellemű nyelvápolást jelenti. Ezért ott már jó ideje a *Sprachkultur*, azaz a nyelv kultiválás, -ápolás kifejezés használatos, sőt a német egyesítés óta a volt NDK nyelvészei is erre a terminusra tértek át. A nyelv kultiválása mind a nyelvi rendszer, mind a kommunikációs formák ápolását jelenti, ennek Németországban három fő módja van: a tradicionális, azaz az iskolai nyelvművelés; a konzultatív, tehát a nyelvművelő tanácsadó központok általi telefonos vagy levélben történő segítségnyújtás, végül a tömegtájékoztató eszközöket felhasználó nyelvművelés. Németországban sincs igazi nyelvakadémia, de például a nyelvművelő telefonokat is működtető Gesellschaft für deutsche Sprache (GfDS) minden évben közvéleménykutatást rendez az „év szavát” illetően (két éve a *Multimedia*, tavaly a *Sparpr`zt* [‘takarékosági csomag’] kifejezések kapták a legtöbb szavazatot), mint ahogy nagy visszhangja van mindig az „Unwort des Jahres” (kb. ‘az év szótorzszülötte’) „versenynek” is. (Ebben a nem minden politikumtól mentes „versenyben” 1995-ben a *Diätenanpassung* [kb. ‘az országgyűlési képviselők jövedelmének kiigazítása’] szó győzött — elsősorban kódosító jellege miatt —, míg pl. 1991-ben, a külföldi menekültek elleni hangulatkeltés tetőzésének idején a rosszemlékű *judenfrei*, azaz ‘zsidómentes’ kifejezést idéző *ausländerfrei* [‘külföldimentes’] alakulat került az élre.) Előadásának végén Greule kitért arra is, mekkora különbség mutatkozik a kommunikációs formák és a nyelvi rendszer ápolása között: míg az előbbi területen jelentős eredmények születtek, addig az utóbbi „harc” számos kudarcot is hozott. Ezek közül legjelentősebb talán az a nemzeti közfelháborodás, ami 1996 nyara óta a német helyesírási reform bevezetését kíséri. (Jellemző a helyzetre, hogy éppen emiatt volt kénytelen lemondani előadását Matthias Wermke, aki a DUDEN-szerkesztőség munkájába adott volna bepillantást, de az épp az idő tájt tetőző „összezapások” az ő csatasorba állítását is megkövetelték, így nem tudott Regensburgba utazni.)

A germán nyelvek nyelvművelését bemutató referátumok után a finnugor nyelvek kerültek sorra. A magyar nyelvművelés történetéről és mai helyzetéről jómagam tartottam előadást. Ebben röviden összefoglaltam a magyar nyelvművelés történetét Sylvestertől napjainkig, kitérve a különböző irány(zat)változásokra is (nyelv-, ember-, illetve nemzetközponitú nyelvművelés), majd szóltam mai nyelvművelődésünk gondjairól, így az idegen (angol) szavak tömeges beáramlásáról (ez okozza egyébként a legtöbb európai nyelv esetében a nyelvművelőknek a legtöbb fejtörést), a kommunikációs stílus eldurvulásáról, az elharapózó trágárságról stb. Érdekes volt az előadást követő vitában megfigyelni, hogy ezt a nálunk a nyelvművelés egyik központi kérdéseként kezelt problémát más népek nyelvművelői — elméleti megfontolások alapján — teljesen kirekesztik a nyelvművelési feladatok közül, és a nyelvkritika illetékességi körébe utalják. Ez a diszkrépancia ugyan bizonyára a nyelvkritika többféle definíciójából is adódik, mégis jellemző volt, hogy — főként a német nyelvészek — mennyire nem érezték a probléma súlyát, míg a posztkommunista országokból (Oroszország, Csehország) érkezett tudósok, akik szintén szembekerültek ezzel a jelenséggel, mennyire hasonlóan ítélték meg a helyzetet, mint a magyar nyelvművelők.

A finn nyelv műveléséről Päivi Rintala, a turkui egyetem professzora tartott referátumot. Ebből kiderült, hogy a finn nemcsak nyelvi rokona a magyarnak, hanem nyelv művelő mozgalmak indíttatása is nagyon hasonló. A XIII. századtól a XIX. századig tartó svéd uralom alatt a közigazgatás nyelve a svéd volt (ahogyan nálunk a latin), s a svéd is idővel — a latin mellett — a kultúra és az oktatás nyelvvé vált, a köznépén kívül szinte csak az egyház használta a finnt. 1809 után az autonóm finn hercegség Oroszországhoz való csatlakozásával a svéd befolyás csökkent. A XIX. század első felében ott is előtérbe került a finn nemzeti nyelvvé válásának kérdése, s ugyanúgy jelentős nyelvújító mozgalom alakult ki, mint Magyarországon, melyben hasonlóan éles harc folyt az úgynevezett tradicionalisták és reformisták között, mint nálunk az ortológusok és neológusok között. A XIX. században a finn a svéd mellett a hivatalok és az oktatás nyelvvé vált, sőt jelentős irodalmi tevékenység bontakozott ki finnül. Mikor tehát Finnország 1917-ben kikiáltotta függetlenségét, már egészen fejlett volt az irodalmi nyelv. Ami a nyelv művelés mai helyzetét illeti, a kép rendkívül pozitív: létezik egyfajta félelem az anyanyelvet érő idegen (ma főleg angol) nyelvi hatásoktól, ebből következően a nyelv művelés megbecsült ága a nyelvészetnek, sokan fordulnak kérdéseikkel az ország telefonos nyelv művelő szolgálatához is.

A második nap először a szláv nyelvek kerültek „terítékre”. Vitalij Kosztomarov professzornak, a moszkvai Puskin Intézet igazgatójának előadásából kiderült, hogy a rendszerváltozás „melléktermékeként” az oroszban korábban csupán látenszen jelen levő káros folyamatok erősödtek fel vagy indultak el. A demokratizálódás vagy inkább talán csak liberalizálódás megszüntette a „komoly” írásbeli és a könnyed, illetve hanyag szóbeli közlésformák korábban antagonisztikus különbségét: a szleng és a dialektusok behatoltak az irodalmi nyelvbe is. Rendkívül gyors a nyelvi változás üteme, tömegével születnek nyelvi újítások (képzések, szóösszevonások, gyakori a szavak jelentésváltozása), nagyon erős az amerikai angol hatása, a korábban csak a periférián meglévő jelenségek rohamos tempóban törekednek a centrumba. Mindez azzal jár, hogy ott is számos nyelv művelő kongatja a vészharangot, az orosz nyelv pusztulásáról, (vég)romlásáról beszél, míg az ifjabb generáció kifejezetten kiáll ezek mellett az újítások mellett. A változás olyan gyors, hogy Kosztomarov szerint ma nem is lehet beszélni az orosz nyelv állapota ról, inkább csak annak mozgásáról: átmenetről a régi stabilitásból egy olyan állapotba, amelynek minősége ma még nem látható.

Másik szláv nyelvként a cseh szerepelt a tanácskozás programjában (a lengyel előadó az utolsó pillanatban lemondta részvételét). Marie Krčmovának, a brnói egyetem docensének előadásából ismét csak a posztkommunista országokat jellemző kép tárult elénk: a (nyelvi) tabuk ledőlése, rendkívül erős angol befolyás (szemben a középkorban uralkodó némettel), ám itt azért meglehetősen erősen a hivatalos nyelv művelés pozíciói is: ezt talán a kis nyelveket — így a finnt, a magyart is — jellemző nyelvféltés (Sprachangst) is erősíti.

Ezután a görög nyelv művelés helyzetéről számolt be Ioanna Karvela az athéni egyetemről. Ami a görögöt illeti, az ógörög nyelvre támaszkodó, mesterséges, írásos nyelvhasználat, a katharevousa és a beszélt nyelv, a demotike közti különbség a katharevousa 1976-ban történt hivatalos eltörlése után is fennmaradt, a kettő szintézise vezetett az „újgörög koiné” megteremtéséhez. Az előadás részletesen bemutatta azokat a problémákat, amelyek ennek a nyelvhasználati formának a megteremtése során felmerültek, így az ottani nyelvújítás szükségességét és módszereit is. A görögre mint kisebb — bár nagyon régi hagyományokra visszatekintő — nyelvre is jellemző a nyelvféltés, ami nálunk párosul az Európai Unióhoz tartozó görögöknek azzal a félelmével is, hogy nyelvük egy egyesült Európában esetleg végképp feledésbe merülhet. Éppen emiatt nagyon élénk Görögországban a nyelvapoló tevékenység, nagy szerepe van az iskolai nyelv művelésnek, akár csak a kodifikációs tevékenységnek, elsősorban a lexikográfia területén, például történeti, kiejtési és a különböző szakterületek nyelvének „görögösítését” célzó terminológiai szótárak készítése és folyamatos továbbfejlesztése révén. (Ez utóbbi tevékenység céljára ELETÓ néven külön társaságot is létrehozta.)

A konferencia hátralevő része a román nyelvek nyelvművelése jegyében zajlott. Előbb Wolfgang Schweickard, a jénai egyetem professzora tartott előadást a román nyelvművelésről. Ennek középpontjában egy történeti áttekintés állt, amely azokat a tevékenységeket foglalta össze, melyek lényege a román nyelv jól működő és mindenütt elfogadott sztenderd változatának a ki-munkálása. E tekintetben a román lényeges eltéréseket mutat az egyéb neolatin nyelvekhez képest, hiszen évszázadokon keresztül mind politikailag, mind a kulturális kontaktusokat illetően el volt szigetelve azoktól. Nem a latin, hanem a görög (Bizánc befolyása), majd a szláv nyelvek presztízse volt nagy, s inkább csak a XIX. század óta figyelhető meg az a tudatos nyelvújító törekvés, amely a románt a többi neolatin nyelvhez (főként a franciához, de részben az olaszhoz is) igyekszik közelíteni, s a nyelvnek a helyesírás reformja által is „romanizáltabb”, latinosabb formát adni.

Ezt követően Christian Schmitt professzor, a bonni egyetem tanára számolt be a francia nyelvművelés állapotáról. Ismeretes, hogy a franciáknak saját nyelvük védelme mindig is nemzeti ügyük volt: nyilván nem véletlen, hogy az Académie Française megalapítása (1635) századokkal előzi meg sok más európai nyelv hasonló intézményeit. A nyelvművelés fő fóruma részben ma is az Académie, illetve az Association Défense de la langue française, amely a frankofónia hangos igehirdetője, a beáramló idegen (főként angol) elemek harcos ellenfele. Ezek gyakran igyekeznek nyelvészeket is a maguk oldalára állítva beavatkozni a francia nyelv állapotába és fejlődésébe, ám ezeknek az intervencióknak a hatása — szociolingvisztikai megalapozottság híján — nagyon kétséges.

A harmadik nap már csak délelőtt voltak előadások, továbbra is a neolatin nyelvek jegyében. Először Valentin Garcia Yebra, a madridi Real Academia Española tagja adott bepillantást az 1713 óta létező akadémia munkájába. Az akadémia, melynek eredeti státútuma szerint a kasztíliai nyelv tisztaságának, helyes használatának megőrzése volt a feladata, 1993-ban kiadott új alapszabályában már a spanyol nyelv egységének megőrzését tekinti céljának. Ez azért nem jelenti a teljes lemondást a nyelvművelésről, de az erősen széttagolt, pluricentrikus spanyol nyelv esetében ez a feladat immár előbbre került a sorban a nyelvápolásnál. E cél elérése érdekében az akadémia elkészítette a művelt spanyol beszélők nyelvi sztenderdjét kodifikáló nagy szótárt, helyesírást és grammatikát, s folyamatosan végzi ezek korszerűsítését, úgymond „valorizálását”.

Franz Lebsanft professzor tágabb összefüggésben vizsgálta a spanyol nyelvművelést. Szembeállította a francia nyelvműveléssel, amelyet évszázadok óta a szigorú normativizmus jellemez, s megállapította, hogy a spanyol beszélő viszonya inkább a liberalizmus és a laxizmus jegyeit viseli magán: a spanyolok úgy gondolják, nyelvük nem kultivált, ám nincs is szüksége ápolásra. A francóista rezsim bukása óta eltelt időben mégis felerősödtek a nyelvművelő törekvések. Ezek összefogója a királyi akadémia, melynek munkájában a legnevesebb nyelvtudósok is részt vesznek.

Utolsó előadóként Gerhard Ernst, a regensburgi egyetem professzora számolt be az olasz nyelvművelés helyzetéről. Előadásából kiderült, hogy a hosszú időn át széttagolt Olaszországban sokáig nem alakulhatott ki egységes, sztenderd nyelvváltozat, sőt még ma is előfordul, hogy még a grammatikában is találunk olyan jelenségeket, amelyeknek két vagy több szinte azonos konnotációjú variánsa él egymás mellett a nyelvhasználatban, s amelyek így bizonytalansági tényezők a nyelvhasználatban, s számos nyelvhelyességi vita kiindulópontjai. Olaszországban számos újság ad helyet nyelvművelő rovatoknak, az állam ilyen irányú aktivitása azonban (szemben pl. Franciaországgal) a legutóbbi időkig meglehetősen csekély volt. A helyzet azonban az utóbbi évtizedekben megváltozott: az 1582-ben alapított Accademia della Crusca, amely fennállása során szinte mindvégig csak saját szótárának kiadásával és megújításával törődött, újabban — nyelvtudományi folyóiratai mellett — egy közlönyszerű sorozatot is indított, melyben nyelvészek válaszolnak az olvasók hozzájuk intézett nyelvhelyességi kérdéseire (az összegyűjtött kérdések és válaszok 1995-ben könyv formájában is megjelentek). A nyelvművelés központi fóruma az iskola: itt érdekes kísérlet is folyik új, kommunikációközpontú tankönyvek egész sorozatával, amelyek a különböző nyelvi szituációkhoz való alkalmazkodásra igyekeznek nevelni a tanulókat.

A konferencia Franz Lebsanft összefoglalójával fejeződött be. Megállapításai közül kiemelendő, hogy a kollokvium megmutatta: a nyelvmuvelésnek ott van a legnagyobb súlya és „becsülete”, ahol működik egy a kisebb nyelveket jellemző nyelvféltés, bár vannak kivételek is (pl. a franciák szinte paranoiás félelme az idegen hatásoktól). Ami a nyelvmuvelés társadalmi megítélését illeti, érdekes, hogy bizonyos országokban a fiatalok és idősebbek generációs különbsége nyilvánul meg az ortológus-neológus ellentétben, másutt ez némiképp politikai köntösbe is öltözik: baloldali(bb) és jobboldali(bb) érzelmű polgárok ellentéte is feszül benne, míg egyes poszt-kommunista országokban bizonyos fokig a gazdagodó technokraták nemtörődömsége és a többnyire szegényedő filológusok nyelvféltő buzgalma is szemben áll egymással ezen a téren. Megköszönve az előadók munkáját, a szervezők végül bejelentették, hogy a tanácskozás anyaga — a tübingeri Gunter Narr Verlag gondozásában — könyv formájában is napvilágot fog látni.

Forgács Tamás

Emlékezés Végh Józsefre

85. életévének betöltése előtt röviddel Budapesten elhunyt Végh József, a magyar nyelvjáráskutatás nagy öregje, eredeti, színes egyénisége, Csúry Bálint szellemi hagyatékának hűséges sáfára és hiteles továbbadója, Csúry-tanítványként múlt és jelen összekötője, az egyetemi katedra nélkül is tanítványokat nevelő kitűnő dialektológus, a mozgósítani, ösztökélni oly hatékonyan képes szervező. Az az ember, akit a történelem szeszélyes forgatagában nem kényszerített önmuto-gató mentegetőzésre a változó idő. Most sajnálhatjuk és sajnáljuk igazán, hogy a kéziratban már évek óta együtt levő Végh-émlékkönyv nem jelenhetett meg életében...

Az öregség, a molesta senectus testi és lelki terhei utolsó éveiben sokat nyomasztották, gyötörték és kínozták. Szomorú volt látni, tapasztalni erejének hanyatlását, múltidéző kedvének apadását, szellemének halványulását, oly jellemző gesztikulálásának, fürge mozgásának eltűntét, szavainak szaporodó meg-megbicsaklását. Szűkebb szakterülete s a pályatársak iránti érdeklődése maradt meg legtovább.

Végh József 1912. július 17-én született Békésen, s 1997. július 6-án hunyt el Budapesten. A család legkisebb, tehetséges gyermekének útja egyenesen vezetett a tudományhoz. A békési gimnázium elvégzése után a híres Debreceni Református Kollégiumba került, s járt az egyetemre is. Csúry Bálint hatására egy életre elkötelezte magát a nyelvjárások kutatása mellett. Magyar-német szakon végzett, a Kollégiumban s az egyetemen tanított, közben sorra-rendre jelentek meg színvonalas tudományos közleményei. 1936-ban kítüntetéssel doktorált, 1941-ben elnyerte a jelentős tudományos teljesítményeket elérő fiatal magyar nyelvészek jutalmát, a Sámuel Kölber-díjat. 1944-ben kapott egyetemi magántanári képesítést. Katonaként németországi fogságba esett, ahonnan 1946 tavaszán szabadult. Az oly ígéretesnek induló tudományos pálya megtört: politikai támadások miatt Debrecen elhagyására kényszerült, s az Őrségben, Őrszentpéteren az általános iskolában, 1949-től Celledömölkön a gimnáziumban tanított. De álmairól, pontosabban: küldetésének teljesítéséről nem mondott le. Szívós kitarással, céltudatos következetességgel nyelvjárási vizsgálatokba vetette magát. Ezekben az években gyűjtötte össze negyvenhét őrsegi és hetési faluban az első magyarországi táji nyelvatlasz anyagának nagy részét. Őrségi és hetési nyelvatlasz című, úttörő és ma már klasszikusnak számító műve, amellyel kandidátusi fokozatot szerzett, 1959-ben látott napvilágot. 1952-ben került Végh József a fővárosba, a Nyelvtudományi Intézetbe, s 1977-ben tudományos főmunkatársként vonult nyugalomba. Tizenhárom évvel nyugalomba vonulása után írta meg akadémiai doktori értekezését: Kapcsolatok a jelentésben, a nyelvjáráskutatás és a néprajz között (Egy élet tudományos és tudományos-szervező munkásságának összefoglalása),

Bp., 1990. Végh Józsefet a baráti biztatás mellett belső késztetés, a nyelvjárások és a nyelvjárás beszélők szeretete s új tudományos ismeretek megszerzésének fausti vágya egyaránt hajtotta.

Végh József a maga szűkebb tudományterületét a magyarságtudomány részeként művelte. Az ő számára úgy vetődött föl a kérdés, hogyan lehet a különböző ideológiai és politikai korlátok és korlátozások között biztosítani az egészséges nemzeti érdeklődés továbbélését a nyelvi és a néprajzi hagyományok gyűjtésének a megszervezésével, engedélyeztetésével, sőt mozgalommá terebélyesítésével. S hogy ez úgy sikerült, ahogy, az nagymértékben az ő lankadatlan ügyszeretetének, szívós kitartásának, fáradhatatlan ténykedésének, szervezői leleményességének s diplomáciai érzékének köszönhető. Ebbéli, sok időt és energiát igénylő tevékenysége három területre is kiterjedt. Táj- és népkutatás a középiskolában című, 1942-ben megjelent kézikönyve annak a pedagógiai ihletésű iránymutatásnak a manifesztuma, amely fontosnak tartotta a középiskolás ifjúság anyanyelvéhez s környezete kultúrájához kötő szálainak a tudatosítását, erősítését s az utánpótlás-nevelést. Az önkéntes néprajzi és nyelvjárás gyűjtés meggyőződése szerint mind az említett tekintetben, mind a tudomány szempontjából fontos tevékenység. Ennek előmozdítására előadásokat tartott, tanulmányokat írt, részt vett konferenciák szervezésében s az Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez című sorozat nyelvi vonatkozású kötetének a megírásában (az 1. Szántás—vetés. Bp., 1962, az ő munkája, a 3. kötetet Balogh Istvánnal együtt írta: Bp., 1966). Külföldi tapasztalatokra is támaszkodva elkészítette a magyar nyelvjárás szókincsarchívum tervét, szorgalmazva a paraszti gazdálkodás szavainak gyűjtését. Jól tudta ugyanis, hogy a hagyományos paraszti életmód átalakulásával, megszűntével feledésbe merül ennek a világnak ezernyi beszédes nyelvi emléke. Végh József nevéhez fűződik az országos földrajzinév-gyűjtés megindítása és megszervezése is. A többségükben nagy múltú határrész- és dűlőnevek a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés miatt nagyrészt kihalásra ítéltettek. Összegyűjtetésük, megszerkesztésük s nyomtatásban való közzétételük előkészítésében, az elvek kidolgozásában, a feltételek előteremtésében döntő érdemeket szerzett. Az általa életre hívott vállalkozás fontosságát — ma már látható — nehéz volna túlbecsülni. Ki is vívta a külföldi szakkörök osztatlan elismerését is. Végh József büszkeséggel idézte Szabó T. Attila hozzá írt sorait (1982.): „Felbecsülhetetlen kincseshányát nyitott meg örök időkre a magyar helynévkutatás számára”. A Magyar Nyelvtudományi Társaság elsősorban éppen eme érdemei miatt ítélte oda neki 1995-ben a Pais-díjat.

Végh József a magyar nyelvjáráskutatás élő lelkiismerete volt, aki szívén viselte választott tudományszakát. Meggyőződése volt — s ebben külföldi példák is támogatták —, hogy a nyelvtudomány egésze szempontjából fontos a dialektológia fejlődése. Csúrytól megtanulta a kifelé tekintés, a más országok kutatásaira figyelés természetes szükségességét s a nyelvtudomány más ágai-ban való tájékozódás igényét (doktori értekezését a jelentéstan kérdésköréből írta). Miként Csúry, ő is vonzó módon, különös melegséggel tudott beszélni a magyar nyelvjárásokról. Nyelvtudományi ars poeticája szerint a nyelvészet lényegében a szerves továbbfejlődés törvényét követi, ezért a dialektológiai hagyomány megbecsülését és a korszerűsítést nemcsak lehetségesnek, hanem szükségesnek is tartotta.

Végh József fiatal pályatársai számára karizmatikus személyiség volt tiszteletet ébresztő pedagógiai éthosszal. Megkülönböztetett figyelemmel bánt a fiatalabb nyelvjáráskutatókkal, kifogásait sem rejtve véka alá, ötleteket adva nekik, megosztva gazdag tapasztalatait, biztatva, lelkesítve őket.

Tagja volt a magyar dialektológia legnagyobb vállalkozása, a magyar nyelvjárások atlasza munkaközösségének is. Bejárta a magyar nyelvterület jelentős részét, s oroszánrészt vállalt az ellenőrző gyűjtésekben, illetőleg annak a tudománytörténeti jelentőségű hangszalaggyűjteménynek a létrehozásában, amely megközelítően négyszáz település akkori beszélt nyelvi állapotát őrzi. Végh József fogékony volt az újra. Az új kutatási lehetőségek egy részét ő fogalmazta meg nálunk elsőként. Ízig-vérig terepmunkás volt, akit hamar bizalmukba fogadtak adatközlői. Szinte megható volt, ahogy egy-egy számára fontos új adatnak örülni tudott. Utolsó gyűjtései s a belőle sarjadt

tanulmányok, a Végh József-i „Őszikék”, korát meghazudtoló lendületének, szinte ifjú tudományos lelkesedésének a gyümölcsei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság sokoldalú és igen eredményes nyelvjáráskutatói és tudományszervező tevékenysége elismeréseként neki ítélte oda elsőül a Csúry-émlékérmét és -díjat (1972-ben, illetőleg 1989-ben) — rangot adva ezzel is az emlékéremnek és -díjnak.

Végh József elhunyt nemcsak az emlékezésnek, hanem jövőt firtató kérdések fölvetésének a kötelességét is rója ránk. Ő ugyanis számos alkalommal szólt, írt a magyar nyelvjáráskutatás teendőiről, jelen és jövőbeli feladatairól. Nekünk s a jövőnek szóló testamentuma így összegezhető: nyelvjárásaink kutatása, vizsgálata másra át nem ruházható erkölcsi és tudományos kötelességünk.

Végh József abban a tudatban nyugodhat, hogy küldetését betöltötte, a rá eső részt híven elvégezte, az élet-penzumot becsülettel teljesítette.

Kiss Jenő

Szemle

Szilágyi N. Sándor: Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	359
Hollós Attila: Az orosz szókincs magyar elemei (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	361
Polono-Hungarica 7. Szerk.: Bańczkowski Janusz. (Ismerteti: <i>Pátrovics Péter</i>)	362

A Nyelvőr hírei

Jelentés a Magyar Nyelvi Bizottság 1996. évi munkájáról	365
<i>Fábián Pál</i> : Az informatikai forradalom és anyanyelvünk	365
<i>Forgács Tamás</i> : Európai nyelvkultúra és nyelvművelés	367
<i>Kiss Jenő</i> : Emlékezés Végh Józsefre	371

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HIELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.

Felelős vezető: Roznai Zoltán.

Ára: 150,- Ft

Előfizetés egy évre: 600,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népeösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsrai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

A magyar nyelv jelene és jövője

Benkő Loránd: Anyanyelvünk ügye és az értelmiség felelőssége

Fábián Pál: A nyelvművelés feladatai

Felszólalások (*Deme László, Grétsy László, Pusztai Ferenc*)

Heltai Pál—Nagy Róbert: Nyelvművelés Angliában és Amerikában: Plain English Campaign

Fülöp Lajos: Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban

Adamikné Jászó Anna: Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program

Kugler Nóra: Az igeragozás

Kiss Jenő: Hiányszótár—nyelvjárási hiányszótár

Hadrovics László: Hozzászólás Nyomárkay István előadásához

Pete István: A szóképzés kompozicionális jellegéről

Borbély Anna: A magyarországi románok nyelvcserejének társadalmi és nyelvi aspektusairól

Lengyel Klára: Töprengés a birtokos névmásokról

Nemesi Attila László: Miként viselkedünk a szavakkal?

Benyomáskeltés és nyelvhasználat

Molnár Katalin: A magyar segédige terminus történetéhez

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HILTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest. Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

A magyar nyelv jelene és jövője	377
<i>Glatz Ferenc</i> : Elnöki tézisek	377
Előadások:	379
<i>Benkő Loránd</i> : Anyanyelvünk ügye és az értelmiség felelőssége	379
<i>Fábián Pál</i> : A nyelvművelés feladatai	384
Felszólalások: <i>Deme László, Grétsy László, Pusztai Ferenc</i>	389
<i>Heltai Pál—Nagy Róbert</i> : Nyelvművelés Angliában és Amerikában: Plain English Campaign	396

Íróink nyelve

<i>Fülöp Lajos</i> : Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban	410
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Adamikné Jászó Anna</i> : Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program	423
<i>Kugler Nóra</i> : Az igeragozás	436

F 8248/98

MAGYAR NYELVŐR

121. ÉVF. * 1997. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

A MAGYAR NYELV JELENE ÉS JÖVŐJE

Nyelvművelő tanácskozás az Akadémián 1997. június 30.

A Magyar Tudományos Akadémia 1997. június 30-án a stratégiai kutatások programja keretében „A magyar nyelv jelene és jövője” címmel egész napos (10 órától 15 óráig tartó) nyelvművelő tanácskozást rendezett az MTA székházának nagytermében. Az ülést Glatz Ferenc, az Akadémia elnöke nyitotta meg és vezette. Folyóiratunk most (terjedelmi okokból) csak az elnöki téziseknek, valamint Benkő Loránd, Fábián Pál, Deme László, Grétsy László (magyar nyelvi bizottsági tagok) és Pusztai Ferenc (elnökségi bizottsági tag) előadásai, illetőleg (részben spontán) felszólalásai szerkesztett szövegének közzétételére vállalkozhatott. Szerkesztőbizottságunk azonban reméli, hogy az Akadémia gondoskodni fog a teljes anyag megjelentetéséről is.

Fábián Pál

*

Elnöki tézisek

1. A jövő Európájáról. — Mi olyan Európában, olyan XXI. században akarunk élni, amelyben mind a nagy, mind a kis nemzeti-nyelvi kultúrák megtalálják helyüket. Szerintünk Európa jövője a nyelvi, szokásrendi sokszínűség és az erre épülő polgári türelmesség.

2. Az anyanyelv kettős funkciójáról. — Az anyanyelv a társadalmi érintkezés legáltalánosabb eszköze. A társadalmi, technikai-kulturális fejlődés tükré, és mint ilyen folytonos korszerűsítésre, karbantartásra szorul. Ugyanakkor az anyanyelv a nemzeti-szokásrendi hagyományok őrzője, a nemzeti azonosságtudat letéteményese. Mint ilyen, folytonos ápolásra szorul. Az anyanyelvi érintkezés a jövő Európájában is általánosan elfogadott lesz. Ez képezi az oktatás, a

törvények, a szépirodalom nyelvét és a helyi emberi-társasági érintkezés általános eszközét.

3. Az informatika korának kihívásairól. — Korunkban felértékelődik az ismeret, a szakértelem. Az ismeretek szabad áramlásának — megszerzésének és továbbadásának — feltétele a közlés és az értés pontossága. Korunk új igényeket támaszt az érintkezési kultúrában.

4. A polgár versenyképessége. — Az anyanyelv korszerűsítése és a nyelvi képzettség erősítése a polgár versenyképességének feltétele a jövő világgazdaságában és egyetemes kultúrájában. A kis nyelvi kultúrák tagjai könnyen hátrányba kerülhetnek a nagy nyelvi kultúrákba született egyénekekkel és közösségekkel szemben. Ezért mindent el kell követni, hogy a kis nyelvi kultúra tagjai minden szakmában, a köznapi élet minden területén korszerű anyanyelvi érintkezési eszköz birtokában legyenek. Az anyanyelvi hagyományok őrzésének, korszerűsítésének kérdése ezért társadalmi és gazdasági kérdés is.

5. Az állam feladatairól. — A nagy nyelvi kultúrák többsége felismerte a korszerűsítés kényszerét. Hatalmas magántőkék mozdulnak a nyelvet hordozó technikák világszínvonalra emelése érdekében. A kis nyelvek korszerűsítési programja sohasem történhet üzleti alapon: nem kifizetődő befektetés. Ezért itt az adófizető polgárok forintjaira kell támaszkodni. Az állam feladata, hogy a költségvetés eszközeivel polgárainak nyelvi kultúráját őrizze, színvonalát emelje mind az állam többségi, mind kisebbségi nyelvi kultúrához tartozó közösségei esetében.

6. Program az anyanyelv korszerűsítéséről. — Készüljön átfogó program a magyar anyanyelvi kultúra ápolására, korszerűsítésére. Terjedjen ez ki a technikai-műszaki élet, az igazgatás, a szépirodalom, a tudomány, azaz a beszélt nyelv egészére. E program szenteljen különös figyelmet az anyanyelvi oktatásnak, az általános és szakirányú ismeretközlés fórumainak, a rádióknak, a televízióknak, a napisajtónak. E program kidolgozására vállalkozzék a Magyar Tudományos Akadémia.

7. Program a nyelvápolásra. — A kormány, illetve az Országgyűlés hívjon létre olyan közalapítványt, amely kiemelten támogatja a nemzeti-nyelvi kultúra hagyományait összefogó és azokat életben tartó vagy korszerűsödni segítő kézikönyvek megalkotását mind a nyomtatott, mind az elektromos médiában, támogassa a hagyományőrző civil kezdeményezéseket. ¹

8. A tudományos kutatásról. — A közpénzekben fenntartott tudományos műhelyek — intézetek, tanszékek — kiemelten foglalkozzanak a magyar nyelv és a magyar államban élő kisebbségi nemzetek nyelvének, hagyományainak tanulmányozásával, korszerűsítésével.

9. Az idegen nyelv tanulása. — Nagyobb figyelmet az idegen nyelv tanítására, tanulására! A kis nyelvi kultúrák elemi érdeke, hogy bekapcsolódjanak a világ szellemi, anyagi, kulturális életébe. A jövő században a nagy közvetítő nyelvek (angol, spanyol, orosz, német, francia stb.) ismerete az egyéni képzésboldogulás, a termelés fejlődésének feltétele lesz. Ezért is az államnak megnövelt költségvetési eszközöket kell fordítania mind az iskolai, mind az iskolán kívüli idegen nyelvi képzésre.

10. A többségi és kisebbségi nyelvi kultúrákról. — Térségünkben az államhatárok és a nemzeti szállásterület határai soha nem estek egybe. A jövőben sem fognak. Ezért az itt élő államoknak be kell látniuk, hogy a területükön élő minden nyelvi kultúra művelése az állampolgárok összességének és a térség egészének érdeke. A színvonalasan képzett polgár versenyképes munkavégző és egyben kulturált, ember- és környezetbarát közösséget képez. Az államok nemzetközi szerződésekben garantálják a nemzeti kisebbségek anyanyelvi művelésének teljességét. Az államok közösen vegyenek részt az anyanyelvi kultúrák fejlesztésében. A térség értelmiségije indítanak mozgalmakat, hogy államaikban minden anyanyelvi kultúra ápolása és korszerűsítése a kirekesztés mellőzésével erősödjék.

Előadások

Anyanyelvünk ügye és az értelmiség felelőssége

Régóta felismert tény: hogy az anyagi és a szellemi művelődés haladni tudjon a változó idővel és körülményekkel, azt a műveltség kifejező és közvetítő eszközének, az anyanyelvnek az előmenetele meghatározó jelleggel biztosítja. Következésképpen az anyanyelv haladásának ügye az azt használó egész társadalomnak érdeke és egyszersmind felelőssége. Ha azonban a felelősség kérdését többnek vesszük pusztá érzelmi viszonyulásnál — márpedig többnek kell vennünk —, s beleértjük a tudatos cselekvés, tenni akarás, szolgálat fogalmát, valamint a közhasznú közvetítés szándékát, akkor az értelmiségnek, a műveltség elsőrendű letéteményesének és főként a műveltségi hatások felvevőjének és szélesebb körű továbbadójának a szerepét a nyelv oldaláról nézve is különleges fontosságúnak kell tartanunk. Mivel e szerep messze túlmutat a nyelvtudományon, mai megbeszélésünk témakörébe viszont többrendbelien belevág, mondanivalóm tárgyát ezért vettem szaktudományom szorosabb részletkérdéseinél kissé tágabbra, a nyelvi korszerűsítésben való értelmiségi szerepvállalásnak egyik, múltban, jelenben, jövőben sarkalatos kérdését: a terminológia alakításában közreműködésének ügyét szándékozáva érinteni.

Az értelmiségnek — a maga időben változó jellegétől, létszámától, összetételétől, műveltségi szintjétől és irányultságától, társadalmi hatókörétől függően — a mi nyelvünk történetében is mindig elsőrendű szerepe volt a nyelvi alakulás tudatos irányításában, a nyelvnek mintegy a „megszervezésében”. Sokrétű múltbeli tevékenységéből talán elegendő utalni a magyar nyelvi eszmény, nyelvi egység, nyelvi norma kialakítása és fenntartása körül megnyilvánuló hathatós közreműködésére, mely a magyarság egybetartozásának mindig is elsőrendű záloga volt, a határoktól szétszabdalt állapotba került nemzet jelenében pedig még fokozottabban az. De helyzeténél fogva különlegesen meghatározó volt és nyilván marad is az értelmiség szerepe a kívülről és felülről jövő művelődési

hatások nyelvi közvetítésében, amikor is a folytonosan táguló világnak legtöbbszörre a haladásunkat szolgáló új ismeretei magától értetődően más, idegen nyelvi köntösben, anyanyelvünkben korábban ismeretlen szavak, kifejezések formájában köszönnek be, lévén a terminológia a fogalmi rendszer legfőbb és legmozgékonyabb nyelvi megjelenítője. Nem véletlen, hogy e téma körül szoktak forogni a nyelv tudatos alakításának, ha tetszik: a nyelvművelésnek a legkritikusabb, legvitatottabb, a közvéleményt is leginkább borzoló kérdései, mint ahogy azt a legújabbban fellángolt, különben rosszízű felhangoktól sem teljesen mentes sajtóvita is tanúsíthatja.

Az értelmiségnek a művelődés fogalmi rendszerét tükröző terminológia előbbrevitelében végzett tevékenysége mindenkor és mindenütt függ annak a nyelvtől, amelytől sajátjaként birtokol. Az egyes nyelvek között pedig akár lényeges különbségek is lehetnek aszerint, hogy ezek úgynevezett nagy (világ-) nyelvek, vagy kisebb lélekszámú beszélők birtokolta, szűkebb hatókörű nyelvek-e; hogy többé-kevésbé azonos gyökerű és szerkezetű szókinccsel bíró, széles rokonsági körbe tartozó nyelvek közé sorolhatók-e, amely hovatartozás Európában jórészt együtt jár a nagy világnyelvekkel való rokonsággal is, vagy rokonilag és földrajzi helyzetükben elszigeteltek-e; hogy nyelvápoló hagyományokkal kevésbé rendelkeznek, mert nagyobb mértékben rá sem igen szorultak, vagy történelmi-nyelvi körülményeik miatt éppen hogy rákényszerültek erre; és sorolhatnám még tovább is a lényeges különbségeket. Az értelmiség nyelvi felelősség- és feladatvállalása dolgában már ott alapvető hibákat lehet elkövetni, ha az effajta, a nyelvek között sokszor lényeges különbségeket illető tényezőket figyelmen kívül hagyják.

Ha nem is történelmünk többrendbeli tragikus alakulását tekintve, de művelődési-nyelvi szempontból föltétlenül szerencsésen a sors minket Európa nyugati kultúrkörébe vetett, ahonnan egy évezreden át haladó, korszerű műveltségi elemek és eszmeáramlatok értek el bennünket, melyek nagy, kiművelt nyelvek: a latin, majd a német, legújabbban pedig a világméretűvé lett angol hatásában jelentkeznek. E hatás — mint ismeretes — a múltban nemegyszer olyan méretűvé növekedett, amely anyanyelvhasználatunk veszélyeztetésének lehetőségeit is magában hordozta. De terminológiájukban, a nyelv leginkább műveltségtükröző elemeiben új, korszerűbb, fejlettebb fogalmi rendszert sugároztak felénk, még ha e terminológia szerkezete a gyökeresen másnyelvűség következtében okozott is most nem taglalható nehézségeket.

Nem ebbe a szűkreszabott felszólalásba illik annak a részletezése, hogyan válaszolt a múltban erre a művelődési-nyelvi folyamatra a magyar értelmiség, mint ennek a folyamatnak a legfőbb irányítója. Röviden szólva: mindig nyitottan, befogadóan, teljességgel felismerve a művelődés fejlesztésében rejlő hatalmas nyelvi lehetőségeket. Csak az a kérdés, és részben a mában is kicsúcsosodó vita tárgya: hogyan lehet és kell értelmezni és alkalmazni a terminológiai befogadást, mint a társadalmi-nemzeti haladás megjelenítőjét?

Nagyon leegyszerűsítve: elvileg és gyakorlatilag is kétféleképpen. Részben az idegenből jött frazeológiai elemek egyszerű átvételével, részben magyar nyelvi elemekre való áttételével. Az utóbbin értve az idegen nyelvi jelentésnek

akár az egyszerű lefordítását, még inkább a magyar nyelvi tudathoz, közelebből a magyar szókészletben adott ismeretanyaghoz alkalmazását. Így találtak rá például már a korai magyar egyház írástudói a latin *caelum*-nak megfelelő *mennyország*-ra, így tették a kódexfordítók a *conscientiá*-t *lelki isméret*-té, így alkotott a Nyugatot megjárt Apáczai a latin *centrum* és a német *Mittelpunkt* alapján *középpont*-ot, és sorolhatnám még az óriásira növelhető példatárát. Nemcsak mai összetett szavaink, hanem állandó szókapcsolataink igen jelentős hányada Kazinczynek és nyelvújító társainak francia—német mintájú leleményeiből jött létre, mint ahogy a múlt századi ipari, kereskedelmi, közigazgatási stb. terminológiánk jó része is a nyugati világnyelvek frazeológiájának nemcsak magyarba átvételével, de magyarra áttételével keletkezett. Hol lenne ma ezek nélkül a magyarra átfórmált, az annak idején új fogalmakat a magyar beszélők számára közérthető módon kifejező szavak, szókapcsolatok, szó szerkezetek nélkül anyanyelvünk?

Mi kellett mindehhez? Elsősorban a létszámában egyre szélesedő, szakmailag tagolódó és társadalmi hatásfokában erősödő magyar értelmiség nyelvgyarapító akarata, egyszerre idegen nyelvi és anyanyelvi tudással és érzéssel párosulva. És mi volt a célja? Nem egyszerű „magyarkodás” vagy éppen idegenellenesség, nacionalizmus, miegymás. Hanem ellenkezőleg: a társadalmi haladást szolgáló, tudatos, befogadó nyelvi cselekvés, a kölcsönzött új fogalmak megértése — mintegy szakmai feldolgozása —, és a közműveltség szintjére emelés érdekében való, demokratikus szándékú megértetése. Mert értelmiségi elődeink is tudták ugyan, hogy idegen nyelvi műveltségyszók sima átvétele is nyelvi gyarapodás, sőt nyelvünkbe emelésük és terjesztésük szükségszerű is, ha a mögöttük levő fogalom anyanyelvi szinten és eszközökkel megközelíthetetlen vagy nehézkes. De tudták azt is, hogy az anyanyelvi áttétel egy fokkal több ennél: a közkinccsé tevés megkönnyítése.

A magyarban korábban végbement nyelvtörténeti folyamatok játszódtak le lényegében és hasonló szükségszerűséggel a kelet-európai nyelvek legtöbbjében; ezért található oly sok párhuzam a magyar nyelvi mozgalmak, bennük a kimondottan nyelvújító törekvések és a lengyel, cseh, szlovén, horvát nyelvalkító, frazeológiagyarapító események között. Pedig e nyelvekbe a világnyelvek indoeurópai gyökerű szavai sokkal jobban illeszkedtek be nemcsak alakilag, hanem főként gyakran azonos vagy hasonló tövük jelentésbeli kapcsolódásai folytán is. Még több párhuzamot találhatunk — a nyelvi helyzet azonosságából teljesen érthetően — a finn nyelvi fejlődésben, ahol a külső művelődési hatások saját nyelvi áttételezésére, a maguk nyelvi modernizációjára különleges gondot fordítottak és fordítanak egészen máig. És — mint példájuk szemünk láttára is mutatja — haladtak együtt a korról így is jócskán.

Az említett tanulságok ellenére is a nyelvtörténeti folyamatok sem ismétlődhetnek mindig azonos körülmények között és ugyanolyan módon. A legutóbbi idők tudományos, technikai, szellemi, üzleti fejlődése és világméretű szétterülése, az informatika szédületes irama és terminológiai robbanása, illetőleg a mindezekkel járó tudati, életmódbeli, magatartásbeli átalakulás jelen körünkben azelőtt soha meg nem élt új helyzetet teremt a magyar nyelv számára is.

Társadalmunk nyelvhasználati szokásai szinte szemünk láttára változnak, sajnos, nem mindig kedvező irányban. Nemtörődömség, pongyolaság, gondolati kuszsátság, stílustalanság, klisék, sablonok kedvelése, sznob divatok utánzása, nagyotmondás, durvaság, útszéliség, trágárság nyelvi tüneteinek vagyunk gyakori tanúi és részesei, általános társadalmi tudat- és magatartásformák „fejlődése”-től nem függetlenül. Szó sincs arról, hogy az efféle negatív nyelvi jelenségek mind csak máshonnan, úgynevezett világjelenségként jönnének hozzánk, magunk is — hogy úgy mondjam — kitermeljük őket bőségesen. Mindmegannyi, a társadalmi haladást — részben áttételesen — gátló tényező is egyszerismind. De ha a fogalmi rendszert hordozó terminológia új elemeinek használatában támadnak működési zavarok, az már kifejezetten a művelődési modernizáció igen erős fékjévé is válhat. Itt sem az a baj, hogy e nyelvi hatás kívülről, idegenből, elsősorban az amerikai angoltól kerül hozzánk, sőt ez a világ mai gazdaságipolitikai helyzetéből, a világnyelvi erőfölényből magától adódik, hiszen a világ változása fogalmi tükrözőinek terjedését nem korlátozzák nyelvbéli határok, sőt az uralkodó szerepűvé váló gazdasági, üzleti élet érdekeinek nyelvi vetületei is egyre inkább nemzetközi távlatúak. A baj az, hogy a nagyon sokrétűen jelentkező terminológiai áramlatot nem tudjuk jól kezelni, a magyar nyelvhasználat nem tudja megfelelően feldolgozni, a közérthetőség, közelfoghatóság, ha tetszik: a jobban emészthetőség irányába terelni.

A feladat roppant nagy és nem fogható korábbi nyelvi helyzetekhez, nehézségekhez: mások a méretek, adottságok, szükségletek, más társadalmunk szerkezeti, anyagi, tudati állapota. Két alapvető dolog azonban aligha változott az idővel. Az egyik, hogy a társadalmi haladást ma is csak közérthető közlési gyakorlat szolgálhatja, s ebben az anyanyelviség szerepe meghatározó tényező. A másik, hogy az értelmiség felelőssége az ügyben ma is kulcsfontosságú, mind alkotó, mind használó és terjesztő közreműködésében.

Nagyon sok múlik azon, hogy értelmiségünknek azok a csoportjai, melyek az új fogalmi kategóriák nyelvi megformálásában és továbbadásában kulcsszerepet töltenek be: a tudomány munkásaitól, a fordítóktól kezdve az állami, politikai, gazdasági élet, a művelődés irányítóin át az oktatás, a tömegtájékoztatás szakembereiig — tudnak-e gondolkodni és nyelviileg kifejezni az anyanyelv kereteiben. Persze hogy szakmai nyelvezetünkön belül sokszor nem kerülhetők, nem is kerülendők meg az új, idegen nyelvi terminusok, mert a kérdéses fogalomra esetleg csak úgy pontosak, szabatosak, és mert szorosan kapcsolódhatnak a nemzetközi tudomány már általánosan bevett használatához. A szakmán belül az anyanyelvre zúdult veszély abban van, hogy egyre inkább hajlamosak vagyunk minden felbukkant új, idegen nyelvi terminust nyelvhasználatunkba válogatás nélkül besöpörni, kizorítva nálunk már meggyökeresedett megfelelőiket, ahelyett hogy egy kis elmemozgatással már meglévő szókincsünkben megfelelőt találnánk rájuk. Tulajdonképpen fölmerül a kérdés: vajon tudná-e egyáltalán használója kényelmesen átvett terminusát szabatosan értelmezni? Pedig ha nem, akkor már baj lehet nemcsak az anyanyelvi tudattal, hanem magával a tudománnyal is! Isten őrizz, hogy mindezzel szörnyszülött csinálmányok valamiféle ösztönei buzdalmára biztatnék, e kérdést tudományosan, a szakmán belül kell és

szabad csak megoldani. A tudományos és szakmai műnyelv korszerűsítése kellő anyanyelvi műveltséggel rendelkező szakmai értelmiség közreműködése nélkül nem megy!

De a szorosabban vett szaktudományok belső nyelvhasználatánál is fontosabb közművelődési kérdés: mért kell minduntalan közszíntérre vinni, publicisztikában, tankönyvekben stb. terjeszteni a szűkebb szakmai műnyelvnek az átlagos magyar beszélők számára jórészt felfoghatatlan, de sokszor még a tágabb szakmabeliek számára sem mindig jól értelmezhető kifejezéseit, a köztudatban azt a látszatot keltve, hogy ezek a tudományosság, a műveltség, a szakszerűség, a korszerűség igazi hordozói, hogy ezek a beszélő, író személyi értékeit magasra emelő kellékek? A szakzsargonból sznob divatok révén — sokszor félreértett jelentésekben is továbbterjedve — ezek még kizorító jellegűvé is válhatnak, elnyomják a rokon értelmű magyar szavak sokaságát, beleértve persze a meghonosodott jövevényszavakat is, és rongálják a nyelvi kifejezés egyik fő értékét, a változatosságot. Ma már közszíntéren beszélő értelmiségiek részéről alig hallani a *konszenzus*-on, a *finanszíroz*-on, a *licenc*-en vagy éppen a *management*-en, *image*-en, *team*-en és társain kívül ezek tucatnyi szinonimáiból akár egyet is? Pedig ezek még a legszelídebb típusok, a közérthetőség határain jóval kívülre esőbbek áradata mellett. Ez a folyamat nem nyelvgazdagításhoz, hanem éppen nagymértékű nyelvszegényítéshez vezet, erősítve egyúttal a sznob hivalkodás amúgy is terjedő társadalmi szokásait.

Nem az a fő kérdés tehát, hogy nyelvünkben sok az idegen szó avagy kevés, hiszen egy nyelv annál gazdagabb, kifejezőbb, minél nagyobb, minél változatosabb a szókincse. A dolog lényege — és egyben negatívuma — az egyre jobban eltorzult arányokban és ezzel a közérthetőség mind nagyobb mértékű veszélyeztetésében van. Ez a társadalmi szempontból „felülről lefelé”, szűkebb körből szélesebb kör felé irányuló folyamat az, amelyet jelenkorunk most elhunyt legkiválóbb magyar nyelvudósa, Hadrovics László az „írástudók árulásá”-nak minősített. Ezen az úton haladva előbb szakmai nyelvezetünk, majd hovatovább köznyelvünk is oda juthatna, hogy idővel szinte már csak kapcsoló elemek mutatnák, hogy magyarul szól a közlés. Az effajta jelenségeknek egyféle előjele csap meg már ma is bennünket reklámokban, plakátokon, cégfeliratokon és hasonlókban.

És gondoljunk arra is: milyen példát nyújtunk mindezzel a határainkon kívül élő, ránk tekintő magyarságnak, mely amúgy is az idegen nyelvi terminológia áradatával küszködik. Ne szolgáljon mindehhez társadalmunk egésze számára értelmiségi mintaadás, vagy éppen — mai divattal szólva — szociális etalonként funkcionáló intellektuális elit.

Látszólag nem szűkebb értelemben vett szaktudományom dolgairól, feladatairól beszéltem. Úgy hiszem azonban, mindabban, amit elmondtam, lényegében benne foglaltatnak a nyelvtudomány ügyei is, meg különben is, ezek egyes részleteiről nyelvésztársaim még biztosan szólni fognak. Így tehát befejezésként még csak néhány nagyon rövid megjegyzést tennék. A nyelvtudománynak nyilván az a feladata, hogy szakmai oldalról alapozza, támogassa a nyelvi korszerűsítést, kialakítva ennek időszerű stratégiáját és megalapozva módoszatait. A

nyelvtudományi kutatást hivatalosan, állami pénzen művelő intézményekben központi feladatként — megfelelő szakmai szinten és személyi ellátottsággal — kell kezelni az anyanyelv változásának és állapotának azokat a kérdéseit, amelyek a művelődés ügyéhez szorosan kapcsolódnak, annak előmozdítását szolgálják. Ehhez nézetem szerint szaktudományunkon belül is tisztázni kell bizonyos elvi kérdéseket, főként azonban gyakorlati segítséget kell nyújtani a nagyon sokrétű tennivalókban. A mondottak értelmében mindenképpen erősíteni kell anyanyelvünk szó- és kifejezőképességének tudományos vizsgálatát, feldolgozását és elkészíteni az ide vágó gyűjteményeket, útmutatókat, kezdve a nemzeti (akadémiai) nagyszótár egy évszázada vajdó ügyének most már kézzelfogható eredményeket is elérni illő előrelendítésétől a szakmai terminológiákat közérthetővé tevő gyűjteményekig. És az utóbbi munkálatokba föltétlenül be kell vonni az egyes szaktudományok és gyakorlati szakterületek minél több, anyanyelvi terminológiánk ügyéért felelősséget és áldozatot vállaló szakemberét, értelmiségünknek e témában legfontosabb magját. A Magyar Tudományos Akadémia nemes alapító hagyományaihoz méltóan nemcsak hivatott, de — amint az elnökünk bevezető szavaiból világosan kicsengett — most végre kész is a nyelvi korszerűsítés ügyét tevélegesen kézbe venni.

Benkő Loránd

A nyelvművelés feladatai

1. A jelen tanácskozássra — mint azt a meghívóban olvashatjuk — az Akadémia stratégiai kutatási programjainak keretében került sor. Ez a néhány szó rendkívül fontos üzenetet hordoz. Azt jelzi — és ezt Glatz Ferenc elnök úr megnyitójában ki is fejtette —, hogy a mai esemény nem csupán egy alkalom a magyar nyelv jelenéről és jövőjéről már rendezett és még rendezendő konferenciák sorában, hanem jóval több ennél: a Magyar Tudományos Akadémia ezzel a tájékoztató kitételrel adja tudtul azt, hogy hosszú távon, elmélyülten és elkötelezetten óhajt törődni anyanyelvünk ügyeivel, gondjaival.

Valamennyivel egyszerre, azonos hatékonysággal természetesen nem tudunk foglalkozni, ezért kénytelenek vagyunk bizonyos témákat, témacsoportokat előnyben részesíteni, másokat hátrább sorolni. Ez a művelet — mindenki tudja — rendkívül kényes és hálátlan tevékenység. Szerencsémre a dolgoknak egyelőre abban a szakaszában vagyunk, amikor felelősségem teljes tudatában, ám ez alkalommal mégis csak inkább a magam nevében beszélhetek arról, hogy mit ajánlanék az Akadémiának, mi legyen az, amit kidolgozandó cselekvési programjába fölvehetne.

2. Én azokkal tartok, akik a szaktudományok nyelvének fejlesztését tartják jelen helyzetünkben a legfontosabb feladatnak. Sok nyomós érv szól e mellett.

Közismert történeti tény mindenekelőtt az, hogy a Magyar Tudós Társaság (Akadémiánk elődjét) annak idején nem a szépirodalom felvirágoztatására, hanem a szaktudományok magyar nyelvének megteremtése végett hívták életre.

A nyelvújítás nagy kalandjának vállalása, majd a szaktudományoknak múlt század végi és e század eleji magyar nyelvű fejlődése révén sikerült Európa haladottabb nemzeteit utolérni. A második világháború utáni évtizedeknek és a mai állapotoknak egyaránt az a fő jellemzője, hogy a magyar írásbeliségben jelentősen (mondhatni drámaian) módosult a szaktudományi és a (szép)irodalmi nyelvi tevékenység aránya. Egy statisztika szerint 1980-ban Magyarországon 32 000 kiadvány jelent meg; ebből szépirodalmi mű csak 757 volt, a többi mind szaktudományi vagy ilyen jellegű. Azóta módosult a helyzet, de nyilván nem az irodalom javára.

Arra lenne tehát szükség, hogy állandó, tudatos és mélyreható szaknyelvművelés folyjék. Most még — a korábbi erőfeszítéseknek köszönhetően — a magyar a világ azon (nem nagy számú) nyelvei közé tartozik, amelyiken minden tudományt művelni lehet. Tudunk magyarul szívátültetést végezni, olajat bányászni, búzáat nemesíteni. Ez nagyon nagy dolog! Ha azonban a szaktudományok anyanyelven való művelését nem szorgalmazzuk, menthetetlenül a nagy tudományos világfolyam partjára sodródunk.

A tudományok nemzeti nyelvű fejlesztésének útját választva természetesen heves viták fognak kirobbanni az idegen szavak befogadásáról, illetőleg elutasításáról általában, egyes szavakról pedig különösen. Annak ellenére, hogy a végkifejletet tekintve a találó magyar szavak elterjedését remélem és óhajtom, emlékeztetem a leendő küzdő feleket arra, hogy a nyelvújítás kereken száz évig tartott, vagyis hogy egy bizonyos szóhasználat kialakulásához, illetőleg bevetté válásához idő kell.

Ezt mondva türelmet és megértést is kértem: az idegen szavak befogadását pártolók ne utasítsák vissza eleve indulatosan a szómagyarító szándékokat; a magyar szavakat javasolók pedig ne háborogjanak rögtön amiatt, ha ötleteik nem találnak kedvező fogadtatásra. Apropó: türelem és megértés!

Az idegen szavak befogadása, illetőleg elutasítása körül mostanában zajló csatározásoknak egyik jellemző tünete például a következő fogás. — Mivel új magyar szavaknak nagyüzemi gyártásáról és ennek veszélyeiről aligha lehet beszélni, az idegen szavak kedvelői nagy előszeretettel idéznek épp csak az ötlet szintjéig jutott réges-régi szómagyarítási kísérleteket például a Pesti Hírlap nyelvöréből (1933; 64 éves) (vö. HVG 1997. máj. 24: 90), Szécsi Ferenc magánkiadványából (1941; 56 éves) (vö. HVG 1997. jún. 26: 82), sőt (Tolnay Vilmos alapján) még Bugát Pálnak (1857-es; tehát 140 éves) soha ki nem adott kéziratából is (vö. HVG 1997. jún. 26: 81). Mindezt azért, hogy a közönség elrettenjen attól a veszélytől, ami ugyan nem fenyegeti, de most hátha utoléri. — *A fair play*-t az idegen szavakról vitázva is illenék betartani!

De hadd kanyarodjam vissza még egy megjegyzés erejéig a szaknyelvek ügyéhez!

Tévedés azt hinni, hogy a szaknyelvek a szakszókincsekkel azonosak: a valóságban minden szakmának van sajátos fogalmazási modora is, és ezt ismerni kell ahhoz, hogy valaki a szakmai szövegeket egyáltalán megértse, illetőleg hogy jó szakszövegek alkotására képes legyen. Például a szomszédos országokból a bölcsészkarra érkező magyar anyanyelvű, magyar gimnáziumot végzett

hallgatóknak körülbelül 4-6 hónapra van szükségük ahhoz, hogy — mondjuk — egy Ady-szemináriumon eredményesen vehessenek részt, pedig minden tárgyalt verset ismernek, minden elhangzó szót értenek. Nincsenek azonban birtokában annak a szakmai szövegszerkesztési gyakorlatnak, amelyen magyarországi társaik nevelődtek, s amelyen tanáruk is fogalmaz. Ha ez így van a bölcsészkaron, tessék elképzelni egy erdélyi vagy egy délvidéki diák küzdelmeit az orvostudományi vagy a közgazdaság-tudományi egyetemen!

Szükségesnek tartanám tehát, hogy a szép eredményeket felmutató irodalmi és köznyelvi szövegtani kutatások mellett végeztesse szaknyelvi szövegvizsgálatok is.

3. Bár a nyelvművelés egészében véve alkalmazott nyelvészeti tevékenység, a helyes és eredményes gyakorlati munkának nyelvtudományi alapkutatásokra kell épülnie. Nyelvművelő célú anyaggyűjtés és kutatás évtizedeken át folyt az MTA Nyelvtudományi Intézetében; ezen alapul a nagy méretű és rendkívül fontos Nyelvművelő kézikönyv (I. 1980.; II. 1985.). Ennek elkészült tömörített változata is, a Nyelvművelő kéziszótár (1996). Ilyen általános jellegű új munkálat indításával ezért talán még várni lehet.

Rendkívüli hiányát érezzük viszont annak, hogy nincs egyetlen korszerű értelmező szótárunk sem. A hétköztetes értelmező szótár utolsó (7.) kötete 1962-ben, a „nagy” szótár alapján készült „kis” értelmező szótár 1972-ben jelent meg. Hol vagyunk már attól a szóanyagtól, amit ezek a munkák tartalmaznak! Nagyon messze! Az 1972-esben nincs pl. egyetlen *video*-előtagú összetétel sem, és a szótárból hiányzó *magánosítás* is elavult szó lesz akkorra, mire a most készülő új szótár megjelenhet. Ezért tartom fontos stratégiai ügynek az új, mai valóságunkat híven tükröző műnek komoly akadémiai támogatását.

4. Teljesen felesleges, sőt önökkel szemben tiszteletlen dolog lenne, ha az iskolai anyanyelvi nevelés szerepéről és fontosságáról most valamiféle elvi fejtegetésekbe bocsátkoznék. Akár fel sem kellett volna vetnem a témát, mivel az oktatás és a nevelés nem akadémiai, hanem minisztériumi hatáskörbe tartozik. Az ügy fontossága miatt mégis szükségesnek vélem, hogy az anyanyelvi nevelés mai állapotára nézve néhány megjegyzést tegyek.

Anyanyelvi tankönyveink, gyakorlófüzeteink — néhány elkedvetlenítő esettől eltekintve — kielégítő színvonalúak, sőt jók. Az iskolai anyanyelvi nevelésnek az a tragédiája, hogy más, fontosabbnak vélt tudnivalók miatt az oktatók nem fordítanak elég figyelmet tanítványaik nyelvi képességeinek fejlesztésére.

Szándékosan fogalmaztam ilyen általános érvényűen. Nemcsak azt helytelenítem ugyanis, hogy a „magyar nyelv és irodalom” nevű tantárgy óráit a kollégák túlnyomórészt az irodalomnak szentelik, hanem azt is, hogy a többi szaktárgyi órán alig-alig fordul figyelem a nyelvi teljesítményre. Így pl. egy történelemből íratott „röpdoli” akkor is elfogadtatik (akár jelesre is), ha benne a történelmi családnevek írása (eufemisztikusan szólva) bizonytalan.

Nem folytatom azonban a panaszkodást, mert egyrészt más tárgyak tanárainak is vannak hasonló zokszavaik, másrészt azért nem, mert az anyanyelv iránti érdeklődés — a különféle anyanyelvi versenyeken való élénk részvétel meggyőzően mutatja — örvendetesen nagy.

Hogy mit hoz a jövő, nem tudhatom. Iskolarendszerünk átalakítását, a Nemzeti alaptanterv bevezetését az Országgyűlés megszavazta. A Nat-ból természetesen nem maradt ki az anyanyelv tanulásának és tanításának szükségessége sem, de nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi ismereteknek, az anyanyelvi nevelésnek a tantárgyak rendszerébe való beágyazottsága más lesz, mint eddig volt. Minden a fiatal kollégákon áll vagy bukik.

5. Az 1832-es első akadémiai helyesírási szabályzat kibocsátása után a magyar társadalom demokratikusan, spontán közmegegyezéssel az Akadémiától ajánlott írásmódot fogadta el normaként. Társadalmunknak ez a magatartása azóta sem változott meg: a magyar írásgyakorlat (törvényi szabályozás nélkül!) az Akadémiától javallott elvekhez igazodik.

Mai helyesírásunk (Deme László megállapítása szerint) háromszintű. — Az Akadémiától kibocsátott hivatalos szabályzat (A magyar helyesírás szabályai című munka) helyesírásunk „alkotmánya”, amely az igényes írásgyakorlathoz szükséges szabályrendszert tartalmazza. Ennek folyamatos gondozása egy akadémiai testület (korábban a Helyesírási Bizottság, most a Magyar Nyelvi Bizottság) feladata. Jelenleg az 1984-ben közrebocsátott 11. kiadás van érvényben, melynek 1994-ben jelent meg 11. (példaanyagában átdolgozott) lenyomata. Ezt az igényes szintet képviseli a Helyesírási tanácsadó szótár (1961), illetőleg a Helyesírási kézisztár (1988) is. — Az akadémiai szabályzat rendszerét az iskolai oktatás szintjére „letranszformálja” a Helyesírásunk című munka; kiadója a Nemzeti Tankönyvkiadó. 1996-ban jelent meg 8. (példaanyagában átdolgozott) lenyomata. — A harmadik helyesírási szintet a szakmai helyesírási szabályzatok és szótárak jelentik: ezek mintegy a „feltranszformálási” az akadémiai szabályzatnak. Azokat a sajátos helyesírási szabályokat tartalmazzák, amelyekre pl. a kémiai, a térképészeti, a műszaki stb. tudományos munkákban az illető tudományág művelőinek szükségük van. Ezeknek kidolgozói, szerkesztői szakemberek, a nyelvészek csak tanácsadói szerepet töltenek be, az akadémiai elvek érvényesítése végett vesznek részt a munkában. 1959 óta (ekkor jelent meg Dudich Endre szerkesztésében az állatnevek helyesírási szabályzata) a mai napig összesen 19 ilyen akadémiai szintű szaknyelvi szabályzat jelent meg. (Vö. Nyr. 117[1993]: 595—9.)

Ezeknek a jelentősége két dologban rejlik. — Ismeretes egyrészt, hogy a köznyelvi helyesírás meg a szakmai helyesírások egyben-másban eltértek (sőt még ma is eltérnek) egymástól. Tudjuk másrészt azt is, hogy ugyanazon szavakat (pl. a vegyületek nevét) nem azonos módon szokták volt írni az egyes szaktudományokban. — Nos, az említett szakmai szabályzatok révén a köznyelvi írásgyakorlat és a szakmák közti, valamint a szakmáknak egymás közti egyenlenségei jelentősen csökkentek. — Ezt tartom a szaknyelvi szabályzatok legfőbb nyereségének.

A helyesírással kapcsolatban időről időre felvetődik egy esetleges helyesírási reform lehetőségének kísértése. Így volt ez a 10. (az 1954-es) meg a 11. (az 1984-es) kiadás kidolgozásának éveiben is. Nem szántuk rá magunkat, és jól tettük. Egy nagy íráshagyományú és kiterjedt írásgyakorlatot folytató társadalom

életében akár csak egy betű megbolygatása (mondjuk az *ly* „eltörlése”) súlyos zavarokat okozhat. Ezért a helyesírásban a megőrzést, nem pedig az újítást tartom Akadémiánk feladatának.

6. Nyilvánvaló, hogy az egész magyar társadalom nyelvhasználatára, sőt a hazánkon kívül élő magyarság nyelvére is hatni kívánó akadémiai törekvések szövetségesek segítségével nélkül nem érhetik el az óhajtott sikert. Az iskolákról már beszéltem, most más kapcsolatokról is szeretnék szót ejteni. Sajnos, nagyon keserű szavakat!

A Magyar Nyelvi Bizottság 1995. január 23-i ülésén (a sajtó több meghívott munkatársának részvételével) megvitatta Zimányi Árpád kollégánknak a magyar médiumok nyelvűvelő tevékenységéről szóló előterjesztését. E szerint (idézem a Magyar Nyelvörből [119: 206]): „1945 és 1995 között a sajtóban több mint tízezer nyelvűvelő cikk jelent meg, a rádióban mintegy 4500 nyelvű adást sugároztak, a televízióban pedig körülbelül 800 ilyen témájú műsor készült. Az említett fél évszázad legvirágzóbb szakasza az 1970 és 1990 közötti időszak volt: évente átlagosan 400 nyelvű írást közöltek a lapok, és a rádióban, valamint a televízióban is ekkor működtek vagy indultak a legeredményesebb sorozatok. 1990-től viszont példátlan visszaesés figyelhető meg. Sorra megszűntek az országos napilapok nagy múltú nyelvű rovatai, és a megyei lapok többségénél is kedvezőtlen változások történtek. A rádióban — bár indultak új nyelvű műsorok is — összességében csökkent a nyelvűvelésre fordított adásidő (1994-ben a teljes műsoridő 2,3 ezreléke, 1995 elején már csupán 1,2 ezreléke). Hasonló a helyzet a televízióban is. ... Ez az általános visszafejlődés, elsorvasztás azért különösen fájó, mert szívós erőfeszítésekkel létrehozott értékeket veszélyeztet.” — Bár a rádióban több mint negyedszázada eredményesen dolgozik a nyelvű bizottság, és a nyelvű műsorok helyzetét a jelentés időpontjához képest sikerült stabilizálni, továbbá a televízióban is valószínűleg újra megszerveztetik a nyelvű bizottság, a két nagy közszolgálati médiumnak önmagán is segítenie kellene: hihetetlen tömegű a közönség köréből érkező panasz mind a rádió, mind a televízió munkatársainak gyakran kifogásolható nyelvű teljesítménye miatt.

Az elemzés időpontjához képest úgyszólván semmit sem javult az írott sajtóban a nyelvűvelés helyzete, s emiatt is romlott közönségünk nyelvű kultúrája. Az Akadémiának médiaszakértők bevonásával külön kellene foglalkoznia ezzel a sajnálatos állapottal.

A szaknyelvek művelésének ügyében az Akadémia bizton számíthat a Műszaki és Természettudományos Egyesületek Szövetségére, és nem kétséges az együttműködési kedv a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat részéről sem, amelynek segítségével eddig még minden évben sikerült megrendezni a magyar nyelv hetét.

A biztos szövetségesek sorában említenem kell még a Magyar Nyelvtudományi Társaságot és folyóiratát, a Magyar Nyelvet; az Anyanyelvápolók Szövetségét és népszerű lapját, az Édes Anyanyelvünket is.

A sort még hosszan folytathatnám.

7. A világítótornyokban szolgálatot teljesítő öröknek nem az a feladatuk, hogy a távolból passzív érdeklődéssel szemléljék, miképpen törik szét egy hajó a szirteken; nekik időben figyelmeztetniük kell a legénységet és az utasokat, hogy módosítsák haladásuk irányát.

Az alapítók akaratát megújítva az 1994. évi, az Akadémiáról szóló XL. törvény első mondata ekként szól: „A Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására és a tudomány szolgálatára hozta létre”.

Az a jó érzés tölt el, hogy okkal és joggal remélem: a mai nappal az Akadémia új szakaszt nyitott nyelvőrző és nyelvfejlesztő munkálkodásának történetében.

Fábián Pál

Felszólalások

Deme László

Igen fontos felismerés az Akadémia elnöksége — s úgy látom: személyesen elnöke — részéről az, hogy a kis nyelveknek és kultúráknak ma nem várniuk kell a sorsukat, hanem elébe menve, alakítóan befolyásolniuk alakulását.

Az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának tagjaként, ismerem azt a kutatási tervet, amelyet Fábián Pál kollégám a szaktudományok szókinszének és nyelvezetének anyanyelvűsítése tárgyában benyújtott. Azért támogatom lelkesen, mert vallom: az a nyelv nem egyszerűen egy a nyelvek között vagy közül, hanem — mind az egyén, mind az adott mikrotársadalom számára — észlelésmód és gondolkodásmód is. A nyelvekben a társadalmak a valóságot tagolják; de a valószágot a nyelvekben a társadalmak tagolják, s így a társadalmak a valószágot a nyelvekben tagolják. Triviális példa: a magyarnak húsz ujja van, a németnek tíz, az angolnak mindössze nyolc; s a maga történelmileg kialakult látásmódja alapján mindegyik megokolt. S az anyanyelvi beszélő a maga szemléletében ezt így raktározza el, s nemcsak így mondja, de így látja, így észleli.

Természetes dolog, hogy a fogalomalkotás és a gondolatfűzés kiben-kiben az anyanyelvén alapozódik meg; s ezért ennek továbbfejlődése — egyéni és társadalmi vonatkozásban egyaránt — akkor szerves, ha a magasabb szintű és szélesebb körű kiteljesedése is erre épül rá.

Ám a nyelv nem csupán az ismeretszerzés és ismerettárolás eszköze, hanem a kommunikációé, az ember és ember közötti érintkezésé is. A nyelv társadalmilag szentesítette eszköz, de a beszéd, a nyelvhasználat, egyéni tevékenység. S így a partnerhoz szólás módja és formája nemcsak a megszólalót jellemzi, hanem azt a viszonyt is, amilyenben a megszólítottal van (akár szubjektíve, akár objektíve). A különbség a *teved*, a *messze jár az igazságtól*, a *nem mond igazat*, a *ferdít*, a *hazudik* között egyszerre jellemzi azt, aki mondja, és azt, aminek az e szavakkal jellemzettet nézi. Az utcai és útszéli kifejezések használa-

ta — s még inkább: leírásuk — nemcsak a megnyilatkozóról, annak belső világáról, ízlésszintjéről árulkodik, hanem arról is: milyennek tartja adott hallgató- vagy olvasóközönségének mentális és morális igényét.

A nyelvhasználat vizsgálata mindezért az *ír i s z d i a g n o s z t i k á h o z* hasonlítható, melyről úgy hírlík: segítségével kielemezhető, hogy hol van baj. Gyógyítani persze ezt sem a szemész, sem a nyelvész nem tudja; — de jelezni kötelessége. — Ennek tudata indított egy több szakterületet érintő (azaz interdiszciplináris és polistudiális) kutatási téma felvázolására, melynek ezt a címet adtam: „NYELVHASZNÁLAT, KÖZERKÖLCS, KÖZGONDOLKODÁS” (szakszerűbben: „Nyelvhasználat, mentalitás, moralitás”). A felderítés is, a megoldás keresése is szoros e g y ü t t m ű k ö d é s t kívánna a nyelvhasználatot vizsgáló (tehát nem elméleti-elmélkedő, hanem nyelv- és beszédművelésre is hajlamos) nyelvész szakemberek, és a szociológia, az esztétika, az etika, a pszichológia, a pedagógia és még további tudományterületek művelői között.

A kutatás, az előrejelzés és a javaslattétel (vagyis a diagnózis, a prognózis és a terápiái útmutatás) célja annak a felderítése volna, hogy a várható — és kívánatos, de főleg elodázhatatlan — *i n t e g r á c i ó* sodrában, egymáshoz képest, milyen ütemben és erősséggel érkezik hozzánk, külső forrásokból, az értékes lényeg és a tetszetős felületiség; hogy a beáramlóban mi a valódi érték, s mi a talmi, a merő divat; — és hogy hogyan hárítható el az a veszély, hogy az igényesség szűrőjét áttörve a mentális átalakulás folyamata netalán az *e t i k a i k i s e b b s é g* hatása vagy épp uralma alá kerüljön. Egyáltalán nem bizonyos ugyanis, hogy azok, akik a morál, az etika és az etikett említésére is összerázkódnak, és a személyes szabadság megsértésére panaszkodnak, valóban a túlnyomó többséget képviselik, s nem csupán a hangerejük felfokozott.

Íme, a *t e r v e z e t*, mogyoróhéjba zsugorítva!

1. Vizsgálendő *j e l e n s é g e k*, illetőleg *p r o b l é m á k*:

- a) önkifejezési modorunk átalakulása, elsekélyesedése;
- b) érintkezési modorunk egysíkúsága, eldurvulása, lefelé nivellálódása;
- c) a helyzetre, környezetre, partnerra való tekintetnélküliség eluralkodása;
- d) a múlttal összekötni hivatott ismereti, tudati, mentális kapcsolat elhalása;
- e) az elmagányosodás és elembertelenedés jellemző jegyei; okaik felderítése; megállításuk lehetőségének keresése.

2. Vizsgálati *s z i n t e k*:

- a) a magánélet, a család, a legszűkebb baráti kör kommunikációs és mentális-morális jellemzői, s ezek kapcsolata egymással;
- b) a munkahelyek légköre, tekintettel arra, amit oda bevisznek a dolgozók a magánéletből és a külvilágból, és amit onnan visszahoznak ezekbe;
- c) a különféle oktatási intézmények nevelő hatása; egybevetve szándékait és tényleges eredményeiket, hatásukat;
- d) a kisközösségek és a kisközélet szerepe, lehetőségeik annak megoldásában, hogy a zsenge korban beidegződő „én — nem én” szemléletű ellenséges szétkülönülés között kialakuljon a felnövekvőben a „mi”, azaz legalább a mikro-közösség érzete, tudata;

e) a nagyközélet (elsősorban a politika) szerepének vizsgálata, amely mentalitásában és moralitásában erősen ható (de inkább csak példát adó, mintsem példamutató) tényező a mindennapi élet s benne az átlagpolgár számára.

3. Vizsgálati t e r ü l e t e k:

a) a tömegtájékoztatás; benne a sajtó, a rádió és a televízió — szándékolt és szándékolatlan — hatása az emberek gondolkodására és magatartására;

b) az ismeretterjesztés; az előbb említett befolyásoló eszközökben, továbbá népszerű(sítő) szakmai kiadványokban; nemkevésbé a tankönyvekben;

c) a szóval, képpel, hanggal ható (verbális, vizuális és akusztikus) művészetek; elsősorban a film, az irodalom, a színház, mint amelyek a mai társadalom jellemző jegyeit és jelenségeit nem csupán tükrözik, hanem gyakran jóváhagyólag szentesítik vagy épp terjesztik;

d) a szórakoztatóipar, benne elsősorban a diszkóműfaj és a kabaréműfaj arculata és hatása;

e) mindezek megítélésének és hatásának mérése, széles körű közvéleménykutatás révén (is), annak megállapítására: valóban olyan egyértelműen pozitív-e a „tömegigény” a felületi és az alantas iránt, mint amilyennek látszik (vagy: láttatják).

4. A várható e r e d m é n y e k első rétege:

a) feltáró tanulmányok a szóhasználat és a fogalomalkotás pontosságának, a fogalmazás és a gondolkodás (esetleges) elfelületiesedésének, a pusztán önkifejezés és a megértetési szándék arányainak és érvényesülési fokának viszonyáról;

b) tájékozódás (majd tájékoztatás) a felvázolt problémák állásáról a hagyományos kultúrájú európai társadalmakban, egybevetve a sajátosan fejlődött amerikai (egyesült államokbeli) képpel-képlettel;

c) közvélemény-felmérés a diagnosztikus eredmények és a terapeutikus javaslatok, szándékok társadalmi megítéléséről;

d) szó-, kifejezés-, szólás-, fordulatgyűjtemények az elszürkülő és elbizonytalanodó nyelvérzék segítésére; — stílusminősítésekkel ellátott „közéleti” szójegyzék(ek) készítése (pl. hogy mi sértő, mi durva stb.) és közrebocsátásuk;

e) egy korszerű „nyelvi illetan” kézikönyv elkészítése; arra törekedve, hogy használója ne pusztán egy „civilizációs máz”, hanem valamilyen belső kulturáltság eléréséig jusson, kommunikációs modorban és embertársaihoz való viszonyában.

Mindezek elvégzéséhez két alapfeltétel szükséges.

Az egyik és első: a Magyar Tudományos Akadémiának magas szinten és széles körben meg kellene vizsgálnia: mi a tudomány és benne a tudós társadalmi feladata. A társadalmi tudományoké az-e csupán, hogy — ráadásul Európát átugorva — a kritikátlan másolás szintjén és módján kövessék a gépesített és gépésített komputer technikából kinőtt szemléletet és módszereket, amelyek — például — megkérdőjelezzik a történetileg kialakult igényes normaréteg érvényét, s helyette a nagy átlagban keresnek egyszerű statisztikai módszerekkel kialakítható másikat; s a tudós feladata az-e csupán, hogy szorgos követői mivoltáról tanúságot tegyen, és sikerrel adja el magát „odaát”; — vagy netalán az is, hogy hozzájáruljon annak a társadalomnak a megismeréséhez, önmagával

való megismertetéséhez, fejlődésének segítéséhez, amelyben és amelyből él, s amelynek élnie kellene. Mert az utóbbiként megjelölt magatartás ma — egyre hivatalosabb formában (is) érvényesülő — hátrányokkal jár; ami az imént felvázolt típusú kutatásokat „értékelhetetlennek” bélyegezván, lehetőségeikre és utánpótlás-nevelési törekvéseikre egyaránt korlátozó hatással van.

A második, de nem kevésbé fontos feltétel: egy olyan kutatóintézmény működtetése, amelynek tagjai ismerik vizsgálódásuk tárgyának, a magyar nyelvnek, történetét és belső rendszerét, s e tárgy vizsgálatának immár több mint másfél évszázada halmozódó eredményeit; s értik a társadalom nyelviségének és a nyelviség társadalmiságának megbonthatatlan kölcsönviszonyát, amely nemhogy lehetővé, hanem egyenest kötelezővé teszi a vizsgáló számára annak kiszűrését és közvetítését, amit a nyelvhasználat a társadalom belső állapotáról jelez.

A magyar nyelv ápolására alapított Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézete ma nem ez. Annak fő programja (a közgyűlést előkészítő konszolidációs bizottsági jelentésben foglaltak szerint) csupán ennyi: „Az általános és elméleti nyelvészeti kutatások tapasztalatait fokozott mértékben kell *kamatoztatni* a magyar nyelvészeti, ezen belül az élőnyelvi kutatásokra” (a kiemelések tőlem, a torz egyeztetési forma az eredetiből. — D. L.). Eszerint úgy kell tekintenünk a magyart, mint azokat az indián és afrikai nyelveket, amelyekről még nem tudunk semmit; s úgy keresni számára az átlagos úzusból a normát, ahogyan a frissen felszabadult gyarmatok bennszülött nyelveiét, vagy a brittől messzire távolodott amerikai angolét. (Egyik osztályvezetőjétől példát is kaptunk az új normára, e mondatában: „Erről sokat *tudnák* beszélni”; a másiktól meg a legégetőbb kérdésekre is: hogy hol hányan tartják helyesebbnek a *tagsági díj*, mint a *tagdíj*, illetőleg a *légi tér*, mint a *légtér* formát.)

A megjelölt két feltétel nélkül lehet ugyan mutatós vizsgálódást végezni, eredménye azonban nem is torzó lesz, hanem egyenest torz. Mert nincs anyanyelvű kultúra anyanyelvi kulturáltság nélkül.

Grétsy László

Végtelenül örülök annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, élén Glatz Ferenc elnök úrral, olyan időszerű, olyan nagy fontosságú és egyben stratégiai jelentőségű kérdésnek tekinti a magyar anyanyelvi kultúra fejlesztését és korszerűsítését, amilyenek ez a mára összehívott, valóban az Akadémiához és minden testület és intézmény között elsősorban az Akadémiához méltó tanácskozás mutatja. A nyelvészek közül is meg az anyanyelvhez szorosan kötődő, noha más tudományterületen alkotó tudósok, továbbá írók, költők, művészek közül is sokan, nagyon sokan várták, vártuk már, hogy az Akadémia, amely megalakulásakor, a múlt század első felében épp a magyar nyelv védelmét és ápolását tekintette legfőbb feladatának, most, ebben az anyanyelv szempontjából sorsfordító helyzetben irányítsa rá ismét a tudósok s a felelősen gondolkodó emberek figyelmét a kommunikáció e nagyszerű eszközére, mégpedig nem osztály-, hanem összakadémiai, sőt össznemzeti szinten.

Nem valószínű, hogy ennek „A magyar nyelv jelene és jövője” című tanácskozásnak az összehívásához volt bármi köze is annak a „nyelvháborúnak”, amely az utóbbi hetekben a sajtóban bontakozott ki, részben a nyelvészet szaktudományán belül, részben pedig azon jócskán túllépve, s amely, mivelhogy még korántsem fejeződött be, egyre szélesebb hullámokat ver. Nem valószínű, mert tudomásom szerint régóta érlelődik már, azt pedig, hogy „A magyar nyelv az informatikai forradalom korában, különös tekintettel szaknyelveinkre” téma már az elmúlt év végén kirajzolódott, egészen bizonyosan tudom, hiszen már a tervezete is elkészült idén tavasszal. Mégis úgy érzem, ez a mostani vita nagyon jókor jött, s hasznos szempontokkal szolgál mindnyájunk számára, elsősorban témájának sokrétűsége, szerteágazó volta révén. Íme, néhány az eddig fölvetődött kérdések közül, anélkül, hogy itt most válaszadással is tölteném az időt.

Általában van-e szükség nyelvművelésre, nyelvvédelemre, vagy az egész anyanyelvápolás nem más, mint értelmetlen, fölösleges tevékenység, a túlzott idegenszó-használatból való „ódzkodás” pedig egyszerűen egy ősi ösztön, ugyanaz, amelyet a „fajgyűlölő ideológiák” is fel- és kihasználnak?

Be lehet-e egyáltalán avatkozni az örökösen változó nyelv életébe, fejlődésének alakulásába, vagy ez már eleve hiú remény, ügybuzgó széplelkek ábrándja, megszállott nyelvművelők főbiája?

Napjainkban, az idegen, főleg amerikai angol szavak és fordulatok, továbbá nemzetközi keverékszavak, pszeudoszavak orgiája idején szükséges-e a nyelv művelésére, a nyelvhasználatban megfigyelhető idegen hatások kivédésére nagyobb gondot fordítani, mint akkor, amikor ezek a hatások még csak elszórtan vagy egyáltalán nem jelentkeztek? Ha igen, akkor milyen módon: a nyelvművelés hagyományos eszközeinek, módszereinek, a meggyőzésnek, a tudományosan jól megalapozott anyanyelvi ismeretterjesztésnek a hatékonyabbá tételével, színtereinek kiszélesítésével, kibővítésével vagy esetleg ennél többel is: prevencióval, ajánlásokkal, valamiféle szabályozással, korlátozással, netán általános nyelvtörvénnyel?

Itt abba hagyom a még bőven kínálkozó kérdések további sorolását, mert ez utóbbira legalább néhány szóval mégis válaszolnom kell. Nyelvtörvénnyel semmiképp. Vannak ugyan mind európai, mind Európán kívüli országok, amelyek átfogó nyelvtörvénnyel próbálják megakadályozni az idegen szavak és kifejezések, valamint az idegenszerűségek nagyarányú térhódítását — van olyan nyelvtörvény is, a szlovákiai, amely egyúttal a kisebbség anyanyelv-használati jogainak megnyirbálására, csorbítására is szolgál, sajnos —, de, mint ezt az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága már jó egy évvel ezelőtt tüzetesen megtárgyalta, nálunk egy nyelvtörvényjavaslat (itt most nem részletezendő, de ott s a Magyar Nyelvőrben kifejtett okokból) többet ártana, mint használna.

Nyelvtörvénnyel tehát nem. De minden más lehetséges módon igen, mert a reklámok s az egész üzleti világ elidegennyelvűsödése, főleg elamerikanizálódása szükségessé, elengedhetlenné teszi az eddiginél hatékonyabb nyelvművelést. A most folyó vitából ugyan az derül ki, hogy vannak, akik ezt az elamerikanizálódást nemhogy nem érzik veszélyesnek, hanem még előnynek is tartják, nyereségként könyvelik el, de azt örömmel teszem hozzá, hogy kisebbségben

vannak, erős kisebbségben. S ha más nép fiai volnának, alighanem még inkább kisebbségben lennének. Figyelemre méltó tanulmányt tett közzé ezzel kapcsolatban két évvel ezelőtt a hamburgi Dieter Zimmer. Napjainkban kétségtelenül a számítástechnika, az informatika szakszókincse a legkelendőbb, a legdivatosabb, s mint köztudomású, ez a szókincs angol. Nos, ő hét európai nyelvre kiterjedően megvizsgálta, hogy ennek a jól behatárolható fogalomkészletnek a hatvan legismertebb, leggyakoribb elemét a vizsgálatba bevont nyelvek milyen módon, milyen szavakkal fejezik ki. Ahol angol és saját nyelvű szó egyaránt, kb. egyenlő arányban volt használatos valamely fogalom megjelölésére, ott mindkettőt beszámította, figyelembe vette.

Az eredmény? Csak a lényegét mondom, nem a pontos számokat. A franciában, a svédben és a spanyolban a vizsgált szóanyagnak legalább 80%-a nemzeti nyelvű, s csak a maradék angol. A francia áll az élen. A hollandban, a dánban és az olaszban 60% körüli a nemzeti nyelvű szavak részesedése, a németben pedig mindössze 50%. Vagyis — állapítja meg a szerző — a vizsgált nyelvek, illetve nemzetek között napjainkban a németnek a legkisebb, a legmegtépázottabb a nemzeti öntudata. „Talán nem is véletlenül” — teszi hozzá. Nos, bár a magyarról ilyen felmérés, összevető vizsgálat nem készült, azt meg merem kockáztatni, hogy a mi magyarságtudatunk, nemzeti öntudatunk is roppantul meggyengült, megrendült, talán a határon túli magyarságot kivéve. Máskülönben a most folyó vitának aligha lettek volna olyan felhangjai, amilyenekre utaltam.

Végezetül, mivel általában nem szeretek a pusztá ténymegállapításnak vagy valamely összefüggés feltárásának szintjén megmaradni, egy javaslatot is teszek. A nyelv művelők s mindazok, akik az anyanyelv sorsa iránt felelősséget éreznek, természetesen ennek a javaslatnak az elfogadásától függetlenül is tovább teszik a dolgukat, ki-ki a maga posztján, a legjobb meggyőződése és tudása szerint, sőt, e mai tanácskozás után talán megújult erővel s még nagyobb lelkesedéssel. A javaslat pedig az, hogy ha már a reklámlobby működése s a különféle gátló tényezők következtében semmiféle korlátozás, egyetlen mondatnyi nemtetszés-nyilvánítás sem szerepel a minap elfogadott reklámtörvényben, azaz a kereskedelmi és üzleti világ még erőteljesebben s még diadalittasabban amerikanizálja a nyelvhasználatot, a Magyar Tudományos Akadémia a maga tekintélyével érje el, vívja ki, hogy — bizonyos fokig a kisebbségvédelmi, adatvédelmi vagy állampolgári jogok biztosának tevékenységi köréhez hasonlóan — legyen hazánkban egy olyan hiteles hely, ahová a reklámok, feliratok nyelvhasználati túlkapásai miatt magukat személyiségi jogukban megsértve érzett emberek fordulhatnak; egy olyan hely, ahonnan együttérzést, jó tanácsot, eligazítást, orvoslást várhatnak s kapnak is. Ez a hely lehet akár a Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő osztálya is, amely telefonon, levélben, úgy tudom, amúgy is válaszol a hozzá fordulóknak, de tudjanak róla az emberek; tudják, hogy hova, kihez fordulhatnak, ha nyelvhasználati panaszuk van. Nem csupán kérdésük. Panaszuk!

Ha semmi más nem is, legalább ez a kis nyelvőri intézmény érzékeltesse a magyar állampolgárokkal, hogy az állam, a kormányzat nem hagyja őket teljesen magukra a nyelvhasználat napjainkbeli kavalkádjá, zavarai idején. Segítse őket ez a kis hiteles hely, ahogy csak tudja, s amikor erre semmi lehe-

tőség, legalább éreztesse velük, hogy mellettük áll, értük van. Ugyanis ez is orvosság, ez is több, mint a semmi. És sokkal, sokszorta több, mint a mindezt lekicsinylő, lagymatag közöny.

Pusztai Ferenc

Egy-egy tanácskozás témáját már a várakozás is kérdéssé formálja. A miénket például így: „Milyen a magyar nyelv jelene és jövője?” Ez a higgadt változat. Vitakérdéssé a jövő teszi. Ha nem is akként, hogy van-e nyelvünknek jövője, de úgy mindenképpen, hogy milyen legyen, milyen lehet. Sőt sokak számára ez a téma nemcsak kérdés, hanem kérdéses is. A megkérdőjelező vélekedés nem újkeletű, de sorozattá láncolódott vitacikkek éppen napjainkban terelik rá ismételtelen a közfigyelmet. Nem is lehet megkerülni. Mindannyiunknak színt kell vallani.

A legerőteljesebben abban a kérdésben ütköznek a nézeteink, hogy van-e egyáltalán esélye a tudatos, célratörő nyelvi beavatkozásnak, vagy ez csak a szakvéleményeket írogató nyelvvédők érdeke (vö. „Nyilatkozat”: *Elet és Irodalom* 1997. máj. 9:4). Igaz-e tehát az az állítás, hogy nemigen lehet befolyásolni, hogy mit emel be a nyelv, hogy merre változik, mert „azt a közösség spontán dönti el” (Nádasdy Ádám: „Rovarirtóval a szavak erdejében”: *Népszabadság* 1997. jún. 21:17). A mai tanácskozás — véleményem szerint — állásfoglalás ebben a vitában is. Tudniillik csak azért kerülhetett rá sor, csak azért lehetünk itt és most együtt, mert ezzel is, így is *befolyásolni* kívánjuk, reméljük a nyelv állapotát és jövőjét. Vita természetesen változatlanul van és lesz, mert a beavatkozás, a tudatos befolyásolás esélyéről, mértékéről, ill. javasolt vagy vélt módozatairól sokféleképpen vélekedünk.

Magam sem vagyok a törvénnyel, törvényerővel szankcionáló nyelvvédelem híve. Gyakorlati és szemléleti okokból sem. Minthogy a nyelvtörvény az elhangzott hozzászólásokban nagy nyomatékot kapott, Kulin Ferenc személyében pedig határozott pártolóra talált, ezért (leírt szövegemet megszakítva) kötelességemnek érzem, hogy előbbi tömör, csak voksoló szavaimat kiegészítsem.

Meggyőződéssel vallom, hogy teendőink, lehetőségeink szempontjából a magyar nyelvművelés közelmúltja nemcsak előzmény, hanem alap is. Azzá teszi az ún. pozitív nyelvművelés szemlélete és gyakorlata: a mintaadás, az érvelő, illusztráló véleménynyilvánítás, az ajánlás gesztusa. Az emberközpontúnak is nevezett nyelvművelés célja ugyanis nem pusztán nyelvi, „nyelvtisztasági” irányultságú, hanem társadalmi, mert a tét a társadalmi tágasságú kommunikáció, a kapcsolatteremtés és kapcsolattartás hatékonyá tétele. Nem a törvénykezés az irányjelző tehát, hanem a művelés.

Glatz Ferenc elnök úr szolt arról, hogy milyen gyakorlati nehézségeket jelentene egy elképzelt törvény konkrétta formálása. Valóban csak kockázatosan vakmerő mozdulattal lehetne meghúzni a szankcionálandó nyelvi jelenségek határát, rögzíteni tilalmi listájukat. Ezzel a megfontolással azért is egyetértek, mert a *mit* dilemmája magában rejti a *mikor*-ét is. A nyelvi változások ugyanis (és természetesen) ezt a listát is érintenék, újra és újra megbolygatnák. Egy ilyen

helyezethez vagy úgy alkalmazkodunk, hogy sűrűn módosítjuk (azaz módosítatjuk) a törvényt; vagy úgy, hogy a törvény szövegét tágasan, kevésbé tárgyyszerűen fogalmazzuk meg, afféle „gumiparagrafust” alkotva. Ezt a választékot nem pártolom, s ezért nem is ajánlom.

Amennyire nyilvánvaló, hogy napjainkban nemcsak az idegen szavak vitájáról van szó, annyira bizonyos az is, hogy ezek nagyarányú beáramlása nem jelentékteleníthető nyelvi esemény. Mert az *arány* a fontos mozzanat. Nemcsak reklámangol van, hanem van és hat a szaknyelvi angol, a számítógép- és a diszkóangol is. Ha a nyelvtörténet visszapillantó tükrébe tekintünk, akkor ugyan nem vizionálhatjuk a nyelvvesztés rémképét, de a magyar—latin kevert nyelvet, a nyelv arcultorzulását észre kell vennünk. Ez a hátranézés azért is tanulságos, mert azt mutatja, hogy a kevertség elsősorban lexikai természetű volt: latin szavak magyar toldalékokkal jelenítették meg a latin apanyelv magyar anyanyelv együttélését. Ismerjük a kevert nyelvtől a magyar, magyar államnyelv felé vezető utat. Így azt sem kell egymásnak megtanítanunk, hogy ezt az utat nem a latin szavak iránti „archaikus ösztönytől” (vö. Nyilatkozat: i. h.) indíttatva jártuk végig; s azt sem, hogy latin szavak mégis jelentékeny számban épültek be a magyarba, s élnek minden mai nyelvváltozatában. Közösen arra érdemes emlékeznünk, hogy a kevertség nyelvi formájában is szerteindázó tömeges latinságot mederbe kellett és mederbe lehetett terelni.

Annak illusztrálására, hogy *megnevezési* gondjainkat, igényeinket sem köthetjük csak az idegen szavakhoz, Gyurgyák János tanulságos szavait idézem — ezúttal (az idő szorításában) kommentár nélkül: „a nyelv, amelyet használnunk, nagyrészt a nyugati társadalmak leírására szolgáló politológiai, szociológiai nyelv, sajátára pedig eddig még nem nagyon tellett (a magyar értelmiség számára talán ez is volna akkora feladat, mint a politikai ’béljósítás’)” (Népszabadság 1997. jún. 7:20). Magam is úgy gondolom, hogy a sajátosra saját szavak nagyon is szükségesek.

Nyelvművelés Angliában és Amerikában: a Plain English Campaign

Bevezetés

A magyar nyelvművelésről folyó viták közben sokszor kerül elő követendő példaként az angol nyelv: bezzeg az angolok és amerikaiak nem aggódnak a nyelvromlás miatt, mindenféle nyelvhasználatot elfogadnak; a tévében különböző nyelvjárásokat beszélő bemondókat alkalmaznak, türelmesen meghallgatják a tört angolsággal beszélő külföldit, nem preskriptív, hanem deskriptív a nyelvszemléletük, nem üldözik az idegen szavakat (hiszen azok gazdagítják a nyelvet: ezért olyan hatalmas az angol nyelv szókinése) stb.

A fent leírt idilli kép valószínűleg azért alakult ki az angol és az amerikai nyelvről Magyarországon, mert az amerikai és az angol nyelvészek között a leíró

nyelvszemlélet már a század közepére egyértelműen uralkodóvá vált, és a nyelvészek jelentős hatást gyakoroltak a társadalomra is, vagy legalábbis annak meghatározó részeire. Az amerikai tanárok szövetsége már a 40-es években elfogadta a Fries és más leíró nyelvészek által képviselt alapelveket (nincsenek fejlett és fejletlen nyelvek, lényegében minden nyelv alkalmas a legkülönbözőbb funkciók betöltésére; egyik nyelvváltozat vagy nyelvi forma sem jobb a másiknál, nincs nyelvészeti alapja a „helyes” és „helytelen” formák megkülönböztetésének, minden nyelvváltozat egyenlő). Ezek az alapelvek jól beleillettek egyes filozófiai és politikai irányzatokba is, és különösen a második világháború után, a „permisszív” társadalom kibontakozásának idején az értelmiség jelentős része teljes mértékben magáévá tette ezt az „új ortodoxiát” (Marenbon 1987). Az angol tanárok között annyira uralkodóvá vált az osztálykiváltságok és a diszkrimináció elleni harccal is összekapcsolódó leíró nyelvészeti álláspont, hogy sok iskolában egyszerűen abbahagyták a nyelvtan tanítását: a hagyományos preskriptív nyelvtanítást — egy adott nyelvváltozat (a köznyelv) formáinak ráerőltetését a tanulókra — fölöslegesnek és antidemokratikusnak ítélték.

A leíró nyelvészeti közvélemény azonban nem hatotta át az egész társadalmat. Az újságok a mai napig tele vannak olyan hirdetésekkel, hogyan szabaduljunk meg nyelvi hibáinktól: az üzleti életben nem előny, ha valaki nem tud „helyesen” beszélni (vagy írni). Az újságok rendszeresen közölnek nyelvhasználati hibákat szóvá tevő cikkeket és olvasói leveleket (Howard 1984: viii). A nyelvművelő törekvések, a nyelvtanítás miatti aggodalmak és a purizmus tehát Angliában és Amerikában ugyanúgy megvannak, mint más országokban, csak a hatvanas években némileg háttérbe szorultak, míg a nyolcvanas években, amikor a politikai inga a konzervativizmus irányába lendült vissza, újra előtérbe kerültek.

A nyelv ápolásának hagyománya Angliában és Amerikában is több évszázadra nyúlik vissza. Létezik egy ún. „panaszkodási hagyomány” (Milroy és Milroy 1985), amelyet két fő típusra lehet osztani. Az első típusba tartoznak azok a panaszok, amelyek a „helytelen” nyelvi formák használata, a kiejtési, nyelvtani és szóhasználati „hibák” ellen irányulnak. Ez a hagyomány lényegében a köznyelvi normák fenntartását szolgálja; ide tartozik Swift A Proposal for Correcting, Improving and Ascertaining the English Tongue c. értekezése is (1712). A második típusba tartozó panaszok moralizáló jellegűek, világos kifejezésmódot követelnek, és a nyelvvel való visszaélést azért támadják, mert az félrevezeti vagy megzavarhatja az embereket. Az ilyen jellegű írások közül Orwell munkássága emelkedik ki. A *Politics and the English Language* (1946) című esszéjében, továbbá az 1984 c. regényében leírt és széles körben ismertté vált „*Newspeak*” (*Újbeszéd*) révén Orwell a nyelv és a gondolkodás kapcsolatára, a nyelvben rejlő gondolatszabályozás, manipuláció veszélyeire hívja fel a figyelmet.

A „nyelvi panasz” hagyománya azonban a század ötvenes-hatvanas éveiben nyelvészeti támogatás nélkül maradt: komoly nyelvész „nyelvhelyességi” kérdésekkel vagy nem foglalkozott, vagy mereven és egyoldalúan a leíró álláspontot képviselte. A sokszor amatőr alapokon folytatott nyelvművelést a nyelvtudomány megvetéssel sújtotta: Bolinger (1980) „sámánoknak” nevezi az önjelölt nyelvvédőket, akik jószándékúan, de nem nagy szakértelemmel ostoroznak egyes, általuk helytelennek nyilvánított nyelvi formákat. A nyelvészek legnagyobb meglepetésére azonban a társadalom igényelte a „nyelvművelő” műveket:

hiába mutattak rá „az angol maffia” (Gere 1985: 76) által terjesztett nézetek tudománytalanságára, a 70-es évek végén egymás után jelentek meg Amerikában az angol nyelv végső romlására figyelmeztető könyvek,¹ és Angliában is erősödtek a „nyelvvédő” tendenciák (Marenbon 1987, Duncan 1989).²

A nyelvészet és a nyelvművelés tehát Angliában és Amerikában szinte teljes mértékben szétvált. A nyelvészek nem vettek részt a nyelvi normák fenntartásáért folytatott küzdelemben, sőt a nyelvvaltozatok egyenjogúságának túlzott hangoztatásával és az iskolai nyelvtanítás aláásával ellene dolgoztak. Így nem meglepő, hogy a „nyelvromlásért”, a nyelvi hibák terjedéséért a „sámánok” a nyelvészeket tették felelőssé. Ezt jól szemlélteti a következő idézet (Follett 1966: 3):

Bár manapság mindenki könnyednek és fesztelennek akar mutatkozni, az amerikaiak többsége időnként foglalkozik a nyelv kérdéseivel is — a nyelvtannal, a szókinccsel, a zsargonnal. Persze, mint minden kérdésben, itt is két pártra oszlanak. A nagyobbik tábor, amelybe az egyszerű embertől kezdve a hivatásos íróig mindenki beletartozik, természetesnek veszi, hogy a szavak használatának és a mondatok alkotásának vagy egy helyes, és nagyon sok helytelen módja. Úgy gondolják, hogy ha helyesen használják a nyelvet, akkor világosabb, egyszerűbb és logikusabb, amit mondanak, és így elkerülhetik a hibákat és félreértéseket. A jól fogalmazott írást könnyebb olvasni, és a hangzás és az értelem egyezése kellemes benyomást kelt.

Ezzel a többségi véleménnyel szemben áll egy harcias kisebbség doktrínája, akik csekély létszámukat tudományos képzettségükkel és az iskolarendszerben, illetve a tudományos életben elfoglalt kulcspozícióikkal ellensúlyozzák. Ezek a hivatásos nyelvészek, akik tagadják, hogy létezik nyelvhelyesség. Szerintük a nyelv az, amit bárki, illetve mindenki beszél, és nem szabad beleavatkozni abba, ami a természetes fejlődés eredményeként létrejön; elítélnék minden kísérletet arra, hogy a nyelvi formák közötti választást befolyásoljuk. Vezérlő elvüket jól summázza a szakma egyik jeles művelőjének nemrégiben tartott előadása, amelynek ez volt a címe: „Követhet-e el hibát egy nyelv anyanyelvi beszélője?” (A. W. Read, Abstract for the Linguistic Society of America Meeting, Dec. 28—9, 1964).³

¹ Az „angol maffiáról” a Greenbaum által szerkesztett *English Today* c. kötet ad bőséges információt. Különösen a következő neveket emlegetik gyakran: R. Mitchell, E. Newman, W. Safire, és J. Simon (műveiket l. a Szakirodalomban).

² ...a nyelv általános hanyatlása ... mindenféle verbális gyalázat ... a szavak amerikai mintára történő groteszk széttrancsírozása, kifacsarása, amelyre az irodalom és az újságírás lemmingjei azonnal rávetik magukat ... (Duncan 1989:1).

³ Despite the modern desire to be easy and casual, Americans from time to time give thought to the language they use — to grammar, vocabulary, and gobbledegook. And as on other issues they divide into two parties. The larger, which includes everybody from the proverbial plain man to the professional writer, takes it for granted that there is a right way to use words and construct sentences, and many wrong ways. The right way is believed to be clearer, simpler, more logical, and hence more likely to prevent error and confusion. Good writing is easier to read; it offers a pleasant combination of sound and sense.

Against this majority view is the doctrine of an embattled minority, who make up for their small number by their great learning and their place of authority in the schools system and the world of scholarship. They are the professional linguists, who deny that there is such a thing as correctness. The language, they say, is what anybody and everybody speaks. Hence there must be no interference with what they regard as a product of nature; they denounce all attempts at guiding choice; their governing principle can be epitomized in the title of a speech by a distinguished member of the profession: „Can Native Speakers of a Language Make Mistakes?” (A. W. Read, Abstract for the Linguistic Society of America Meeting, Dec. 28—29, 1964).

Nálunk egészen a legutóbbi évekig nem alakult ki ilyen szembenállás: a nyelvészeti és a társadalmi közvélemény nem vált el élesen egymástól. A leíró nyelvészek nem propagálták agresszíven az értéksemleges álláspontot, és a nyelvművelő írások szerzői sem önmaguk által felkent „sámánok” voltak, hanem többek között olyan jeles írók, mint Kosztolányi Dezső vagy Németh László, és olyan kiváló nyelvészek, mint Bárczi Géza. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében képzett nyelvészek foglalkoznak az anyanyelvi normák és a nyelvművelés kérdéseivel, és a nyelvművelésnek komoly társadalmi befolyása van (még ha a nyelvművelés az egyes beszélők nyelvhasználatát kevésbé befolyásolja is, a nyelvi norma tudatát és igényét ébren tartja).

Kell-e ezen az állapoton változtatni? Milroy és Milroy (1985) szerint hi-
ba volt, hogy a nyelvészek nem ismerték fel a preskripció funkcióját, nem foglalkoztak a nyelvi norma kérdéseivel, mivel a preskriptív magatartás, az az elképzelés, hogy vannak bizonyos betartandó normák, mélyen gyökerezik az emberekben. Bolinger (1980) is arra a következtetésre jut, hogy a nyelvészek nem teszik jól, ha a nyelvhasználat kérdéseit meghagyják a „sámánoknak”: a nyelv mindannyiunké, mindannyiunknak foglalkozni kell vele, felelősök vagyunk nyelvünk használatáért. Az utóbbi két évtizedben Angliában is egyre több komoly nyelvész foglalkozik a nyelvhasználat, a nyelvhelyesség és a nyelvi igényesség kérdéseivel: többek között R. Quirk és S. Greenbaum, a jelenleg legismertebb és legteljesebb angol leíró nyelvtan szerzői.

A nyelvi normák kérdéseivel azonban nemcsak azért kell foglalkozni, mert különben amatőrök kezében marad a dolog, hanem azért is, mert a gyakorlat minden korábbinál élesebben veti fel a nyelvi norma kérdéseit, különösen az oktatás területén. Angliában a hetvenes-nyolcvanas évek során több kormánybizottság foglalkozott az anyanyelvi oktatás kérdéseivel, és következtetések legalábbis megkérdőjelezzék, hogy üdvös-e az iskolai oktatásban a strukturalista nyelvészet (részben meghaladott) elveit maradéktalanul érvényesíteni. Stubbs (1986: 95) szerint a nyelvészeket félreértették: a nyelvváltozatok egyenrangúsága nem jelenti azt, hogy a köznyelvi nyelvváltozat (standard English) nem foglal el különlegesen fontos helyet a társadalmi gyakorlatban, csupán azt, hogy privilegiált helyzetét nyelvi szempontból semmi sem támasztja alá. Hawkins (1984: 61) viszont egyértelműen úgy fogalmaz, hogy „a nyelvész humanista indíttatású érvelése, hogy a kognitív fejlődés szempontjából potenciálisan minden nyelv egyenlő, nem sokat jelent a gyakorló pedagógus számára”, aki tanítványait használható ismeretekhez akarja juttatni. A munkaadók előítéleteit nem lehet rendelettel megszüntetni: a köznyelvet jól ismerő munkavállalók előnyben vannak a sztenderdet nem ismerőkkel szemben, így a demokratikus indíttatású elv a visszájára fordul, mivel a hátrányos helyzetű családok gyermekei nem kapják meg az iskolától azt az eszközt (a köznyelv ismeretét), amellyel hátrányos helyzetükön javíthatnának. Quirk (1995: 21—31) az angol mint idegen nyelv tanításának szempontjából bírálja a „felszabadítás-nyelvészetet”: „Nem vagyunk sem liberálisok, sem felszabadítók, ha megengedjük, hogy tanulóink megelegedjenek egy olyan normával, amely nem a legjobb, és a liberalizmus

megcsúfolása, ha eltűrjük az alacsonyabb normákat, amelyek a kevésbé szerencséseket eleve elzárják a kedvezőbb pályalehetőségektől”.⁴

A túlságosan merev leíró nyelvészeti álláspont következményeit jól illusztrálja a zsargonszerű nyelvhasználat problémája is. Potenciálisan ugyan minden nyelvváltozat egyenrangú, de ha emberi jognak tekintjük, hogy mindenki úgy beszélhessen, ahogy akar (és ahogy tud) anélkül, hogy ezért diszkrimináció érne, akkor azt is emberi jognak kell tekintenünk, hogy mindenki megérthesse, ami neki szól, vagy rá vonatkozik. Egyik emberi jog korlátozza a másikat. Emberi joga-e tehát a bürokratának, hogy érthetetlen bürokratikus nyelven beszéljen? Ez a probléma hívta életre a Plain English Campaign nevű mozgalmat, amelynek vázlatos ismertetése cikkünk fő témája.

A Plain English Campaign

Az amerikai és angol leíró nyelvészek annyira belefeledkeztek a preskripció elleni harcba, hogy a század legjelentősebb nyelv művelő mozgalma végül is tőlük függetlenül bontakozott ki. A Plain English Campaign — amelyre a továbbiakban *közérthetően angolul mozgalom* néven fogunk utalni — alulról jövő társadalmi mozgalom, amely nem elvont eszmékből indult ki, hanem a kommunikáció gyakorlati követelményeiből.

A *Közérthetően angolul mozgalom* a fent leírt nyelvi panasz hagyomány mindkét típusától eltér. Nem egyes hibákkal foglalkozik, nem az elvont *helyes/nem helyes* kérdését akarja eldönteni, nem azt akarja meghatározni, hogy mi az, ami „angolul van”, és mi az, ami „nem angol”, és nem is azért (vagy nem elsősorban azért) ellenzi a zsargon és a klisé használatát, mert a manipulációt erkölcsi szempontból kifogásolja, hanem azért, mert a zsargon nem érthető, akadályozza a hatékony kommunikációt, és így gyakorlati, gazdasági szempontból káros. Természetesen megvan benne a morális szempont is (a hatalom ne uralkodjon a népen a nyelv eszközét felhasználva), de nem a moralizáló szempont az uralkodó. Mindenkinek joga van megérteni azt, ami gyakorlati élete során fontos számára. A *Közérthetően angolul mozgalom* elsősorban a jogi, államigazgatási és üzleti nyelv érthetlenségei ellen bontott zászlót, és tulajdonképpen fogyasztóvédelmi mozgalomnak tekinthető. A vásárló jogaihoz hozzátartozik, hogy megértse a használati utasítást, a garancia feltételeit, a biztosítási szerződéseket, az útlevelekérő űrlapokat, a munkanélküli segélyt és a családi pótlékot igénylő lapokat stb.

A *Közérthetően angolul mozgalom* tehát a korábbi moralizáló hagyomány-nyal szemben nem azt mondja, hogy ez vagy az a nyelvi forma rossz, hogy ez vagy az a stílus manipulatív, hanem azt, hogy ez az írás nem érthető, nem felel meg a célnak és a hallgatóságnak. Ez a gyakorlati megközelítés egyébként ösz-

⁴ It is neither liberal nor liberating to permit learners to settle for lower standards than the best, and it is a travesty of liberalism to tolerate low standards which will lock the least fortunate into the least rewarding careers.

szevethető a zsargon szociolingvisztikai meghatározásával. Nyelvi jellemzők alapján nehéz eldönteni, mi számít zsargonnak; ha viszont abból indulunk ki, hogy a zsargon a körülményekhez, a hallgatósághoz és a célhoz képest túlzott mennyiségű információt adó kifejezésmód (amely egyszerre vét Grice mennyiségi és világossági maximája ellen) akkor a gyakorlatban viszonylag jól használható kritériumhoz jutunk (Anderson 1988: 232).

Mi a „közérthető angol”?

A „közérthető angol nyelv” célja a hatékony kommunikáció. Az írott nyelvet a beszélt nyelvhez közelíti, kerüli az archaikus kifejezéseket, a sok szótagú (idegen eredetű) szavakat és az olyan emelkedett fordulatokat, amelyeket még az iskolázott emberek sem értenek meg. Természetesen nem azonos sem valami infantilizált gyermeknyelvvvel, sem a külföldi nyelvtanulók számára kifejlesztett korlátozott szókincsű mesterséges nyelvvvel, a Basic English-sel. Lényege a másik ember tisztelete: a beszélő (író) kötelessége arról gondoskodni, hogy amit mond (ír), adott hallgató (olvasó) számára adott körülmények között érthető legyen. Ehhez nem kell feltétlenül tömondatokban beszélnie és kizárólag egy, vagy maximum két szótagú szavakat használnia, de figyelembe kell vennie a megszólított személy befogadóképességét. Közérthető angolsággal van fogalmazva „bármely közlés, amely az olvasót tartja szem előtt” — írja az Interneten elhelyezett ismertető szöveg (The Word Centre Homepage).

A jogi szaknyelv Angliában és Amerikában ugyanolyan bonyolult és nehezen érthető, mint nálunk. Sokak szerint szükségszerűen az, hiszen a poliszémiával, homályossággal terhelt egyszerű köznyelv nem elég pontos. A *Közérthetően angolul mozgalom* szerint azonban a jogi dokumentumokat is meg lehet fogalmazni úgy, hogy az egyszerű emberek is megértsék. Ezt egy „közérthető angolsággal” írt biztosítási kézikönyvből vett példa (magyar fordítása) szemlélteti:

Mennyi ideig kapja a házastársam a házastársi járadékot?

Az, hogy az Ön házastársa mennyi ideig kapja a járadékot, attól függ, hogy az Ön halálakor Önnek mennyi szolgálati ideje van.

Ha kevesebb mint 20 év szolgálati ideje van, akkor a házastársa az Ön szolgálati idejének kétszereséig fogja a pótlékot kapni. Így például ha Ön 18 évet ledolgoz, majd meghal, az Ön házastársa kétszer ennyi ideig, vagyis 36 éven keresztül fog havi pótlékot kapni. Ha Önnek 20 vagy annál több év szolgálati ideje van, amikor meghal, akkor a házastársa élete végéig kapni fogja a járadékot.

A házastársi járadék megadásához az életkorra, családi állapotra és végzettségre vonatkozó adatokat fogjuk kérni. Ezeknek az adatoknak kielégítően igazolni kell a jogosultságot.

Az új, közérthető angolsággal fogalmazott űrlapok nem kerülik a személyes hangot: *Ön az ügyfél. ... Az Ön neve és címe ... Én vagyok az Ön ügyvédje ...*

A Közérthetően angolul mozgalom története

A) Amerikában

A *Közérthetően angolul mozgalomnak* mind az Egyesült Államokban, mind Angliában voltak előzményei. Amerikában az „általános szemantika” Korzibsky, Hayakawa és S. Chase neve által fémjelzett irányzata a társadalomban előforduló bajok nagy részét a helytelen nyelvhasználatnak tulajdonította, és a nyelv javításával, a nyelvhasználat pontosabbá tételével akarta orvosolni a társadalmi bajokat. Ez a (nyelvészetiileg megalapozatlan) irányzat is célba vette a bürokratikus zsargont, így például S. Chase a *The Power of Words* (1953) c. művében erőteljesen kritizálta a bürokratikus halandzsanyelvet. Angliában Sir Ernest Gowers (1954) írt klasszikusnak számító kézikönyvet a hivatali nyelvről.

A mozgalom az Egyesült Államokban a hetvenes években vett új lendületet. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy ebben az időben a különféle új államigazgatási feladatok és állami segélyprogramok nyomán jelentős mértékben megnőtt mind a hivatalokat, mind az egyéneket terhelő papírmunka mennyisége. A hivatali nyelv érthetőségének megteremtésében aktív, kezdeményező szerepet játszott a szövetségi kormány is, amelyet számos szövetségi szintű törvény és rendelet jelez (Redish 1985: 128—31, Crystal 1995: 377, McArthur 1992: 785). A Magnusson—Moss-féle törvény a garancialevelek, a Truth-in-Lending rendelet (Igazmondás a hitelezésben) pedig a hitelezési okmányok nyelvi követelményeit fogalmazza meg. Az Electronic Funds Transfer Act a számítógépes banki ügyvitelben írja elő a világos fogalmazásmódot, a Commission on Federal Paperwork bizottság pedig azt az egyáltalán nem érdektelen kérdést vizsgálta meg, hogy milyen mennyiségű papírmunkával terhelheti az állam az állampolgárokat és a vállalkozásokat. (Gondoljunk az adóbevallás nyelvi gyötrelmeire!) 1980-ban Carter elnök törvényt írt alá a papírmunka csökkentéséről (Paperwork Reduction Act; Redish 1985: 129), amelyet ugyan Reagan később visszavont, de a közérthető angol nyelv használatát szorgalmazó társadalmi mozgalomnak ez a törvény is lendületet adott (Crystal 1995: 377).

Redish 1985-ös adata szerint Amerikában hét államban léteznek közérthető angol nyelven fogalmazott törvények. Ezek a törvények általában a fogyasztó/ügyfél és a vele kapcsolatba kerülő üzleti vállalkozás közötti szerződések — a kölcsönbérleti, jelzáloghitel-, szolgáltatási és hitelszerződések — nyelvi követelményeit szabályozzák. Azt, hogy mi is az a közérthető angolság, elég homályosan fogalmazzák meg: „világos, összefüggő fogalmazás, a szavak általános köznapi értelemben történő használata, megfelelően tagolt és alcímekkel ellátott szerkesztésmód” (Redish 1985: 130). Valamivel pontosabb képet kaphatunk a közérthető angolságról ha a könyvpiacra bőségesen rendelkezésre álló, Plain English fogalmazásmódot tanító könyveket tanulmányozzuk (McDonald 1979, Cutts és Maher 1980, Murphy és Snell 1991, Cutts 1996). Az általános irányelvek között megtaláljuk a szenvedő szerkezet kerülésére és a személyes megszólításra való buzdítást is.

B) Angliában

Angliában a közérthető angolságot nem írják elő törvények, viszont a Plain English Campaign a 80-as évek végétől kezdve szervezeti formában is létező társadalmi mozgalomként működik és ér el eredményeket. A Plain English Campaign-t (*Közérthetően angolul mozgalmat*) Chrissie Maher és Martin Cutts alapította; az alapítás 1979-ben egy jelképes aktussal történt: Chrissie Maher a parlament épülete előtt többszáz úrlapot tépett össze.

Az 1938-ban született Chrissie Maher nem részesült iskolai oktatásban: tízenéves koráig nem is tudott olvasni. Az 1970-es években Liverpoolban Martin Cuttsszal félig írástudatlan felnőttek számára adott ki újságot. 1975-ben beválasztották az Országos Fogyasztóvédelmi Tanácsba. Ebben az időszakban alapította a „Salfordi Úrlappiacot”, amelynek az volt a célja, hogy az egyszerű embereknek segítsen a különféle úrlapok kitöltésében. Az úrlapokkal való foglalkozás azután természetesen vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a hiba nem az egyszerű emberekben van, majd ez a felismerés vezetett a *Közérthetően angolul mozgalom* megalakulásához.

Chrissie Maher tevékenysége (és ezen keresztül a *Közérthetően angolul mozgalom*) hamarosan hivatalos elismerésben is részesült. Mahert 1985-ben és 1994-ben a Brit Birodalom Érdemrendjével (OBE) tüntették ki; 1995-ben a Manchesteri Egyetem tiszteletbeli M. A. diplomát adományozott számára, 1997-ben pedig a Nyílt Egyetem (Open University) adományozott számára tiszteletbeli doktori címet, hogy kifejezze „a társadalom oktatási és kulturális életének jobbá tétele” érdekében végzett munkája iránti nagyrabecsülést (Plain English Campaign Homepage).

A *Közérthetően angolul mozgalom* jelenleg kiterjedt szervezettel rendelkezik több országban. Anglián kívül az Egyesült Államokban és Afrikában is vannak irodái, és mintegy negyven főt foglalkoztat teljes munkaidőben. Tevékenységét szolgáltatásokból finanszírozza: különböző nagyvállalatok, állami és önkormányzati szervek megbízásából dokumentumok szerkesztését, fogalmazását és tervezését vállalja, illetve ezeken a területeken képzést és továbbképzést nyújt.

A *Közérthetően angolul mozgalom* eredményei

Tom McArthur (1992: 785) az Oxford Companion to the English Language c. műben azt írja, hogy „a nyelv története során még soha nem létezett a nyelvet ilyen erőteljesen befolyásoló társadalmi mozgalom”. McArthur szerint a *Közérthetően angolul mozgalom* ma már „jelentős befolyással bíró nemzeti intézmény”.

Az Egyesült Államokban 1979-ig harminc államban fogadtak el törvényt arra, hogy a biztosítási kötvények közérthetően fogalmazzanak (Redish 1985: 131). Azóta még több kötvénynek egyszerűsítették a szövegét. A törvénytől függetlenül is sok vállalkozás és intézmény rájött, hogy mind az ügyfelek, mind

a saját alkalmazottaik szempontjából előnyös a közérthető angol használata, és ennek megfelelően átfogalmazták az általuk használt dokumentumokat. A vállalatok tehát nemcsak a törvényi szabályozás hatására, hanem „saját jószántukból” is igyekeznek megfelelni a közérthetőbb fogalmazás követelményének; meg kell azonban jegyeznünk, hogy „saját jószántuk” nem független a társadalmi nyomástól.

Angliában a mozgalom hasonló sikereket ért el. Az 1979-es megalakulás óta egy sor brit és külföldi vállalatot sikerült meggyőznie, hogy közérthető nyelven próbáljanak az ügyfelekkel kommunikálni. Nagyon sok bank, lakáspénztár, biztosítóintézet, helyi önkormányzat és minisztérium felismerte, hogy az ügyfeleket meg kell becsülni; az ügyfél iránti tisztelet megnyilvánulásának egyik formája pedig az, ha érthetően fogalmazzák meg az őket érintő iratokat. A mozgalom ellátja az egyszerű emberek érdekeinek képviselését is, ha azok a különböző hivatalos iratokban használt jogi nyelv meg nem értése miatt hátrányt szenvednének.

A közérthető nyelv használatát díjak odaítélésével, nemzetközi konferenciák szervezésével, kutatási projektek támogatásával és a közérthető nyelvért küzdő különböző csoportok munkájának összehangolásával segítik elő. A közérthető fogalmazás tekintetében megfelelő színvonalat elérő dokumentumokat a Kristályemlémmel (Crystal Mark) tüntetik ki, amely a nyelvi világosság és érthetőség széles körben elismert és nagy tiszteletben tartott jelképe. (A *Közérthetően angolul mozgalom* legutóbbi nemzetközi konferenciáján a díjazottak között volt többek között a manchesteri rendőrség is [Plain English Homepage].)

A *Közérthetően angolul mozgalom* — a mozgalom képviselői szerint — teljesen átformálta az angol hivatalos tájékoztatók nyelvét. Az állami hivatalok és magánvállalkozások (bankok, biztosítótársaságok, egészségügyi intézmények) hivatalos dokumentumainak ezreit dolgozták át. Különböző becslések léteznek arra vonatkozóan, hogy ezzel mennyi megtakarítást értek el: egyes becslések szerint a rossz fogalmazás évente 6 milliárd font kárt okoz (Crystal 1995: 377), míg a közérthető fogalmazás állítólag növeli a nyereséget. Ma már Angliában majdnem minden nagyobb szervezet igénybe veszi a mozgalom szolgáltatásait, de más országok (az Egyesült Államok, Dél-Afrika, Ausztrália, Dánia, Írország, Ghána, Hongkong, Finnország és Svájc) intézményei és vállalatai is kikérték már a tanácsaikat.

A mozgalom alapítói már 1986-ban ezt írták: „Ma már nehéz igazán gyalázatos állami űrlapot találni. Eltűntek a többhektáros, sűrű apró betűs nyomtatványok, a 60-szavas mondatok, a bürokratikus nyelv állandó passzívumhasználata. Ma olyan űrlapokkal találkozunk, amelyek jól néznek ki, könnyen olvashatók, és mivel hatékonyabbak, költségeket takarítanak meg” (Maher és Cutts 1986).

Az utóbbi időben a politika főszereplői is kénytelenek voltak tudomást venni a mozgalomról. Mint említettük, az Egyesült Államokban Carter elnök szorgalmazta a közérthető fogalmazás törvényi támogatását, de nemrégiben John Major volt brit miniszterelnök (még miniszterelnökként) is „közérthető, világos információt” ígért az állami szolgáltatásokról és segélyekről (The Word Centre Homepage: Plain English Newsletter). A *Közérthetően angolul mozgalomról*

tudomást vettek az állami hivatalok, sőt a könyvkiadók is: az egyik új szótár (Collins 1996) azzal büszkélkedik, hogy bírja a *Közérthetően angolul mozgalom* jóváhagyását. Az írók, dokumentumszerkesztők és tanárok munkájának megkönnyítésére különféle kézikönyveket jelentettek meg, és számos tanfolyamot szerveztek, amelyekről az Interneten keresztül is tájékozódni lehet. Az Egyesült Államokban a Simply Stated (Egyszerűen szólva) c. hírlevél először 1979-ben jelent meg, összesen 300 példányban; ma már 10 000 emberhez jut el.

A mozgalom korlátai

Bár a *Közérthetően angolul mozgalom* képviselői hatalmas sikerekről számolnak be, és a mozgalom jelentőségét elfogulatlan források is elismerik (Crystal 1995, McArthur 1996), aligha hihetjük azt, hogy Angliában (és Amerikában) ma már csak a közérthető angol szabályai szerint írt dokumentumokkal találkozunk. Az időszakos győzelmi jelentések ellenére erre még várnunk kell.

A korlátozó tényezők közé tartozik az időhiány és a határidők szorítása: ha valaminek határidőre el kell készülnie, akkor az érthető, világos fogalmazás követelménye háttérbe szorul. Ez a kifogás (amelyet olyan gyakran használnak többek között az újságírók, vö. Howard 1984) csak részben fogadható el: a közszereplést vállalóktól elvárható, hogy kommunikatív kompetenciájuk lehetővé tegye számukra a jól érthető fogalmazást még akkor is, ha erre kevés az idő. A kérdés azonban túlmutat az időhiány szükségszerűen korlátozó hatásán és az egyéni kommunikatív kompetencia különbségein: sok esetben a *hivatalos stílus nyelvi normája* jelenti a korlátot. Ha egy bizonyos norma kialakult, azon nehéz változtatni. A hivatalnoknak könnyebb az egyébként számára is nehéz zsargont megtanulni, mint (ha már a zsargont megtanulta) lefordítani azt közérthető nyelvre, vagy helyette egy új, közérthetőbb normát fogadni el. A zsargon továbbélésében a tehetetlenségi nyomatókon kívül a hatalmi viszonyok is fontos szerepet játszanak (a beosztottak nem mernek a vezetők jóváhagyása nélkül más stílust használni, míg a vezetőknek nincs idejük stíluskérdésekkel törődni).

Korlátozó tényező az is, hogy a hivatalos dokumentumok szövegét sokszor olyan szakértői csoportok fogalmazzák meg, amelyekben ugyan kiváló szakértők vannak, de a dokumentum felhasználóit senki sem képviseli. A szakértők kiválóan ismerik az adott téma jogi vagy technikai oldalait, ugyanakkor nem tudják magukat a felhasználó helyébe képzelni, akinek a számára az egész kérdés mérőben új és igen bonyolult. Ezzel rokon probléma, hogy a szakértők még akkor sem adják fel a szakmai zsargon használatát, ha képesek lennének közérthető nyelven elmondani, hogy mit akarnak, mivel nemcsak a nagyközönségnek írnak, hanem más szakmai csoportoknak is, akiknek a nyelvhasználat révén akarják bizonyítani, hogy valóban értenek a témához.

Sokan azért nem használják a közérthető stílust, mert egyszerűen nem tudnak egyszerűen fogalmazni. A legtöbb szakember csak a szakmájához ért, a joghoz, az orvostudományhoz, a közigazgatáshoz vagy a számítógéphez, és ah-

hoz már jóval kevésbé, hogyan kell jól fogalmazni: ebben nem kapott képzést. Az iskolai fogalmazástani törzsanyagában a hivatalos szövegek fogalmazása és szerkesztése nem szerepel. Ezért ha egy szakembernek írnia kell, a legkézenfekvőbb mintákat követi, és mivel a hivatalos nyelv legkézenfekvőbb mintái a hagyományos hivatalos zsargonban íródtak, a stílus továbbörökíti magát (Redish 1985: 133—4).

A korlátozó tényezők közé tartozik végül az is, hogy a nyelvészek nemigen vesznek tudomást a mozgalomról. A Plain English címszó nem szerepel a közismertebb szociolingvisztikai tankönyvek indexében (Hudson 1980, Fasold 1990, Wardhaugh 1995). Nyelvészeti témájú könyvben általában nem találunk utalást a *Közérthetően angolul mozgalomra*, és még ma is Redish 1985-ös tanulmánya adja a legrészletesebb ismertetést. A mozgalom által szervezett 1997 júliusi nemzetközi konferencia előadói között nem találunk ismert nyelvészeket: a „professzorként” megjelöltek többnyire jogászok (The Plain English Homepage).

Ellenvetések a közérthető angol használatával szemben

Nem mindenki ért egyet azzal, hogy a közérthető angol fogalmazásmód egyértelműen üdvös és feltétlenül támogatandó. Egyesek azért idegenkednek tőle, mert úgy vélik, hogy a nyelvi normák leszállítását jelenti, szegényíti a nyelvet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy itt nem az irodalomról van szó, hanem hivatalos szövegekről, és a hivatalos dokumentumnak más a célja, mint az irodalmi műnek: míg az utóbbinak annyi olvasata lehet, ahány olvasója, az előbbinél a legfőbb követelmény az, hogy érthető és egyértelmű legyen, és a leglényegesebb információk torzítás nélkül jussanak célba. Éppen ezért a hivatalos dokumentum nyelvének figyelembe kell vennie a közönség olvasási készségét. Ha a közönség várhatóan nem magasan iskolázott, akkor egyszerűen kell írni. De ha művelt, igényes közönségnek írunk, akkor is szükség lehet az egyenes, közérthető stílusra, mert a közönségnek nincs ideje arra, hogy a rosszul fogalmazott, bonyolult szövegen átrágja magát.

Sok jogász azért ellenzi az egyszerű nyelv használatát, mivel úgy gondolja, hogy a túl egyszerű nyelv az ügyfélnek sem tetszik. Ezért hatásvizsgálatokat kell végezni, amelyek alapján meg lehet állapítani, hogy milyen új formákat hajlandó a közönség elfogadni (Redish 1985: 125). Mások azzal érvelnek, hogy a hétköznapi nyelv nem egyértelmű, és így hétköznapi nyelven nem lehet teljesen egyértelműen megfogalmazni a jogot. Itt nemcsak arról van szó, hogy a jogászok szeretnek ködösíteni, misztikus dolognak tüntetni fel a jogot, hanem arról is, hogy a jognak minden lehetőséget számba kell vennie. Ha valaki *jegy nélkül utazik*, az büntetendő, de ha *van nála valamilyen jegy*, akkor *jegy nélkül utazik-e*? Tehát hozzá kell tennünk, hogy *érvényes jegy* nélkül. De mi az *érvényes jegy*? Vajon a kilyukasztott vagy a ki nem lyukasztott jegy-e az *érvényes jegy*? A *csomagra* külön jegyet kell váltani, de mi számít *csomagnak*? Úgy tűnik, hogy a leghétköznapibb fogalmakat is csak körmönfont meghatározásokkal lehet egyértelműen körülhatárolni, akkor viszont az egyszerű fogalmazás odaveszett.

A kételyek jogosak tehát, ugyanakkor a gyakorlat azt mutatja, hogy sikerült már olyan jogi dokumentumokat fogalmazni a közérthető angolság szellemében, amelyek a bíróságokon is megállják a helyüket, egyszerre pontosak jogilag és érthetők nem-jogászok számára is. Sőt, kiderült, hogy az átírt dokumentumok egy része az eredeti nyelvezeten jogilag sem volt eléggé pontos, olyan értelmezési lehetőségeket is rejtett, amelyekre a jogászok korábban nem gondoltak (Redish 1985: 136).

Mások az egész vállalkozás gazdaságosságát kérdőjelezzik meg: a fogalmazás javítása sok pénzbe kerül, és van-e látható haszna? Lehet érvelni emberi jogokkal, de a moralizáló nyelvvédelem még sohasem ért el igazi sikert a gazdasági kényszekkel szemben. Sokan azt állítják, hogy a hivatalos úrlapok, nyomtatványok újrafírása és újranyomtatása rengeteg pénzbe kerülne, és az ügyfelek nagy része úgyszemint olvassa el ezeket. A mozgalom hívei viszont az állítják, hogy a rosszul fogalmazott írások még többet kerülnek. A nem kielégítő kommunikáció okozta problémák orvoslására az üzleti vállalkozásoknak sokszor milliókat kell költeniük: ha az ügyfelek nem értik meg, hogyan kell használni, illetve igénybe venni a vállalat által forgalmazott cikkeket, illetve szolgáltatásokat, akkor a vállalatnak évente több ezer levélre és ingyenes telefonhívásra kell válaszolnia. A számítástechnikai cégek azért is igyekeznek „magától értetődő”, „felhasználóbarát” kézikönyveket írni, hogy csökkentsék az ügyfélszolgálati hívások rendkívül magas költségét. Mindezen érvek ellenére az a benyomásunk, hogy az esetleges megtakarítás vagy többletköltség mértékét valószínűleg nem is lehet pontosan kiszámítani.

Szigorúbb értelemben vett szakmai kritikával csupán az *English Today* c. folyóirat 1997. áprilisi számában találkoztunk. Hilbert és Makoni szerint a szöveg érthetősége attól is függ, mennyire ismeri az olvasó az adott szakmát, és csak a nyelv egyszerűsítésével nem feltétlenül lesz a szöveg közérthető. Tagadják az univerzálisan alkalmazható irányelvek létezését, és hogy az egyszerű fogalmazás automatikusan világosságot jelent, és pontos értelmezést tesz lehetővé. Hasonló megjegyzéseket tesz ugyanebben a számban D. Sless, az Ausztrál Kommunikációs Kutatóintézet igazgatója. Szerinte a *Közérthetően angolul mozgalom* nem tud meggyőző bizonyítékokat felmutatni arra nézvést, hogy a „közérthető” fogalmazást valóban jobban értik az emberek, sőt a tetszetős fogalmazás megteveszti őket: nem veszik észre, hogy így sem értik, miről van szó.

A mozgalom tanulságai

A *Közérthetően angolul mozgalom* történetének legfőbb tanulsága az, hogy a nyelvhasználat tudatos befolyásolására nemcsak preskriptív hajlamok indíthatják az embert, hanem objektív szükségszerűség is. A hatékony kommunikáció követelménye ma gazdasági kényszerként hat, ezért bizonyos esetekben *m u s z á j* az egyéni nyelvhasználatot befolyásolni.

A nyelvhasználat befolyásolásának egyik módja az egyének kommunikatív kompetenciájának fejlesztése. Ha Bolinger útmutatását követve felelősen akarjuk használni a nyelvet, akkor ezen feladat alól aligha bújhatunk ki. A kommunikatív kompetencia fejlesztése — megfelelő motiváció esetén — minden életkorban lehetséges.

Chomsky szerint a nyelvészet egy ideális anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciáját írja le; ezt a kompetenciát a gyermek 5 éves korára gyakorlatilag elsajátítja. Más kutatók kétségbe vonják, hogy a nyelvi kompetencia elsajátítása ötéves korra befejeződik (C. Chomsky 1969, idézi Hawkins 1984: 67), másrészt rávilágítanak arra, hogy a nyelvi kompetenciához sorolható lexikai kompetencia elsajátítása az egész életet végigkíséri. D. Hymes (1971) nyomán az is közismert, hogy a nyelvi kompetencia csak része a kommunikatív kompetenciának, és a kommunikatív kompetencia más összetevőit még kevésbé sajátítja el a gyermek ötéves koráig, mint a szűkebb értelemben vett nyelvi kompetenciát. Ezek elsajátításában az iskolai oktatás és a társadalmi elvárások is jelentős szerepet játszanak. A hivatalos nyelvvel kapcsolatos problémák jórészt az egyes egyének diskurzuskompetenciájának és szociokulturális kompetenciájának hiányosságait jelzik (az egyes kompetenciákkal kapcsolatban l. Celce-Murcia, Dörnyei és Thurrell 1995).

A mozgalom arra is rávilágít, hogy az egyéni nyelvhasználat sokszor nem is olyan egyéni, hanem egy adott nyelvváltozat (a hivatalos stílus) normáiból következik. Ha ez a norma nem szolgálja a hatékony kommunikációt, akkor meg kell változtatni. Mint az egyéni kommunikatív kompetencia fejlesztése, ez is lassú folyamat, és ez sem megy kellő motiváció nélkül, de a mozgalom kézzelfogható eredményei — az új stílusú űrlapok — azt mutatják, hogy a tudatos beavatkozás eredményes lehet.

További tanulság, hogy nyelvművelő (vagy nyelvművelő jellegű) mozgalom nyelvészek részvétele nélkül is érhet el eredményeket, ugyanakkor valószínűleg hasznos lenne, ha a mozgalom munkáját nyelvészek tekintélye és szakmai hozzáértése is támogatná.

A közérthető fogalmazás elérése érdekében Amerikában törvényeket és rendeleteket is alkottak. Az angol Plain English Campaign csak a közvélemény erejét mozgósította. Az eredmények hasonlóak.

SZAKIRODALOM

- Andersen, R. 1988. *The Power and the Word. Language, Power and Change*. London. Paladin Grafton Books.
- Bolinger, D. 1980. *Language: The Loaded Weapon*. London and New York. Longman.
- Celce-Murcia, M., Dörnyei, Z. & S. Thurrell 1995. Communicative competence: A Pedagogically Motivated Model with Content Specifications. *Issues in Applied Linguistics*, Vol. 6. No. 2. 5—35.
- Chase, S. 1953. *The Power of Words*. New York. Harourt Brace Jovanovich
- Chomsky, C. 1969. *The Acquisition of Syntax in Children from 5 to 9*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Collins Plain English Dictionary*. 1996. London. Harper Collins.
- Crystal, D. 1995. *The Cambridge Encyclopaedia of the English Language*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Cutts, M. and Maher, Ch. 1980. *Writing Plain English*. Plain English Campaign, Salford.
- Cutts, M. 1996. *The Plain English Guide*. New York. Oxford University Press.
- Dell Hymes 1971. On communicative competence. In Pride, J. B. and J. Holmes, eds.: *Sociolinguistics*. Penguin, 1972.

- Duncan, J. 1989. *'Media' English (A Current Review)*. Portsmouth, England. Auribus.
- Fasold, R. 1990. *Sociolinguistics of Language*. Oxford. Blackwell.
- Follett, W. 1966. *Modern American Usage. A Guide*. London. Longmans.
- Gere, A. R. 1985. Public Opinion and Language. In: Greenbaum, S. (ed.) *The English Language Today*. Oxford. Pergamon Press.
- Gowers, Sir Ernest 1954. *The Complete Plain Words*. London. HMSG
- Greenbaum, S. 1985. *The English Language Today*. Oxford. Pergamon Press.
- Hawkins, E. 1984. *Language Awareness*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Hilbert, L. and Maconi, S. 1977. The Plain English Campaign and South Africa. *English Today* 50, 13: 2.
- Howard, P. 1984. *The State of the Language*. London. Penguin Books.
- Hudson, R. A. 1980. *Sociolinguistics*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Maher, C. and Cutts, M. 1986. Plain English in the UK. *English Today* 5, January 1986.
- Marenbon, J. 1987. Extracts from English our English: The New Orthodoxy Examined. In: Crowley, T. (ed.): *Proper English? Readings in Language, History and Cultural Identity*. London. Routledge, 243—60.
- McArthur, T. 1992. *Oxford Companion to the English Language*. Oxford. Oxford University Press.
- McDonald, D. A. 1979. *Drafting Documents in Plain Language*. New York. Practising Law Institute.
- Milroy, L. and Milroy, J. 1985. *Authority in Language*. London. Routledge and Kegan Paul.
- Murphy, E. M. and Snell, S. 1991. *Effective Writing*. London, England. Pitman.
- Orwell, G. 1946. Politics and the English Language. Reprinted in Escholz, P., Rosa, A. and Clark, V. (eds.) 1978. *Language Awareness*. New York. St. Martin's Press.
- Quirk, R. 1995. *Grammatical and Lexical Variance in English*. London and New York. Longman.
- Redish, J. 1985. The Plain English Movement. In Greenbaum, S. (ed.): *The English Language Today*. Oxford. Pergamon Press.
- Sless, D. 1997. The Plain English Problem. *English Today*, 50, 13/2, 7—9.
- Stubbs, M. 1986. *Educational Linguistics*. Oxford. Blackwell.
- Swift, J. 1712. A Proposal for Correcting, Improving and Ascertaining the English Tongue. Reprinted in Bolton, W. F. (ed.) *The English Language: Essays by English and American Men of Letters*. Cambridge. University Press.
- Wardhaugh, R. 1995. *Szociolingvisztika*. Oziris—Századvég, Budapest.

Az Internetről:

- The Plain English Campaign Homepage, <http://www.plainenglish.co.uk>
- The Plain English Foundation of Australia Homepage,
<http://web.dis.unimelb.edu.au/student/tecta/pesa.htm>
- The Word Centre Homepage, <http://www.wordcentre.co.uk>

„The English Mafia”:

- Mitchell, R. 1979. *Less than Words Can Say*. Boston. Little and Brown Company.
- Newman, E. 1974. *Strictly speaking*. New York. Warner Books.
- Newman, E. 1974. *A Civil Tongue*. Indianapolis. Dobbs—Merrill.
- Safire, W. 1980. *On Language*. New York. Times Books.
- Simon, J. 1980. *Paradigms Lost*. New York. Clarkson N. Potter Publishers Inc.

Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban

„Nem írásmű az, amelynek a fölszíne, mondhatnám a bőre alól nem villog ki alkotójának homlokráncolása, szemszűkítése; ... nem stílus az, amely mögött nincs ember.”

(Illyés Gyula: 1975: 325)

1. Bevezető megjegyzések

Dolgozatomban Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban „életregény”-ét vizsgálom. Az ilyen irányú elemzések — Bárczi Géza szerint (1959: 429—39) — két főváltozatba sorolhatók. Kiindulhatunk a nyelvi felépítésből; ezt követheti a grammatikai eszközök stilisztikai szerepének, a hang- és szóállománynak, a mondat- és szövegszerkesztésnek a vizsgálata; s ebből juthatunk el a mű üzenetéhez. De fordított is lehet a vizsgálódás: ekkor pedig a mondanivaló összhatásából indulunk ki, és jutunk el a kérdéses részletekhez, vagyis azokhoz a nyelvi eszközökhöz, amelyek a hatást kiváltották. Magam inkább az utóbbi módszert tartom célravezetőbbnek és követhetőbbnek is. Hogy azután a vizsgálódásban mely stilisztikai eszközök kapnak nagyobb hangsúlyt, az mindig az adott műtől függ.

A fentiekhez kapcsolódik az a kíváncsi is, amelyet Szathmári István egy módszertani szempontból figyelemre méltó tanulmányában (1994: 59—60) megfogalmazott. „A stílus elemzés ... annak a módszeres vizsgálata, hogy a költő, író milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket, illetve milyen nyelven kívüli eszközöket, ... hogyan, milyen funkcióban használt fel mondanivalója kifejezésére. Röviden: a stílus elemzés feltárja a stílári eszközök szerepét, »hírértékét«. Az irodalmi vagy műelemzés — amely egyébként nyilvánvalóan elsősorban az irodalomtudomány területe — természetesen több az előbbinél.”

A kisregény bibliográfiai anyaga inkább irodalmi, mintsem nyelvi-stilisztikai jellegű; így a könyvismertetések, kritikák tanulságait is csak az előzmények és a tartalmi vonatkozások, vagyis a belső forma (téma, mondanivaló, cselekmény, jellemzés stb.) vizsgálatában lehet kamatoztatni.

A felhasznált szakirodalmi művek a következők:

Szövegkiadás: Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban (Szépirodalmi Könyvkiadó 1962: 214—38). Illyés életműsorozatából (1969—) a témához közvetlenül kapcsolódó munkákat vettem figyelembe, valamint Gara László: Az ismeretlen Illyés (1966), Fodor Ilona: Szembesítés (1975), Izsák József: Illyés Gyula költői világgépe (1982) és Tüskés Tibor: Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében (1983) című könyvét, a mű recenziói közül Czine Mihály (1962: 784—6), Horváth Zsigmond (1962: 544—7) és Varga József (1962: 1407—10) írását. Más felhasznált művekre a szövegen belül hivatkozom.

Az eljárás hagyományos: elemzésemben a legjellemzőbb stilisztikai értékeket, eszközöket mutatom be, és az adattári összegzésben csupán csak utalok előfordulásuk gyakoriságára [Gy].

2. A kisregény vizsgálata

a) Az előzmények és a belső forma

A kisregényt a Pustták népe folytatásának, avagy újabb fejezetének is tekinthetjük. A Pustták népe ugyanis az irodalmi cselédség — közöttük az Illyés-rokonság — életének a bemutatása, az *Ebéd a kastélyban* pedig a pustták korábbi urainak az ábrázolása, egyetlen család sorsának a tükrében. Mindemellett az író a pustták népét és a grófi dinasztiát is „szoros együttes”-ben jeleníti meg. A vizsgált kisregénynek már az első sorai ezt bizonyítják: „Családom és a grófi család... nemzedékek óta... összekötetésben állt, egy ég alatt élt, ugyanazt a tájat járta, ha egyrészt négylovas hintóban is mint főrend, illetve csillagkeresztes hölgy, másrészt pedig, mint juhász számárháton, illetve mint juhászné és juhászlány a saját meztelen talpán, ételhordó vékával és vasárnap 'pillé'-vel a fején, csillagkereszt és diadém helyett” (*Ebéd a kastélyban*, 214).

A felsoroltakon kívül a két műben rokon a szociográfiai hajlam, az érzéketlenség és a tárgyiasság, az adatszerűség és az irodalmiság (líraiság és drámaiság), az emlékezés és a személyesség (önéletrajzi és családtörténeti mozzanatok), a vallomásosság. Tiszta műfajról, pontos besorolásra így aligha beszélhetünk. Ezért is kifejező az író minősítése, az „*é l e t r e g é n y*”-elnevezés a kötet alcímében. A teljes életmű egységére, a művek közötti kölcsönhatásra pedig Tüskés Tibor mutat rá találóan Illyés-pályarajzában: „Illyés nem »műfajokban gondolkodik«, hanem ugyanaz az írói »akarat« szólal meg a különféle műfajú alkotásokban. Ebben az életműben a művek és a műfajok közt mindenkor szabad átjárás nyílik. A műfajok egymáshoz való viszonya nála a közlekedőedényeké” (1983: 179).

A két mű ábrázolásmódjában az egyezések mellett vannak persze különbségek is: ilyen az időbeli eltérés és az ezzel összefüggő megújult műforma, az ún. *e s s z é r e g é n y*. Benne a szereplők néven nevezhető valóságos személyek, a cselekmény megtörtént eseménysor, az elbeszélés rendje pedig szakít a hagyományossal; nem az időrendet, hanem — bizonyára Proust hatására — az asszociációt, az idősíkok felbontását követi. A szubjektivitás, talán még fokozottabb mértékben, továbbra is jelen van a műben. „Illyés prózájában a modern lélektani látás ötvöződik a társadalmi realitás iránti érzékenységgel, az elemző módszer a költőiséggel, ... az ábrázolás érzékenysége a nyelvi kifejezés gazdagságával” — írja Tüskés az illyési regényformáról (i. m. 208).

A mű keletkezési körülményeihez tartozik, hogy a pálfai (a kisregényben ürgödi) kastély és a környező földek birtokosai a XVIII. századtól az Apponyi grófok voltak — a kérdéses időben pedig éppen Apponyi Géza és fia, Károly. Apponyi Géza korábban — magas rangú katonatisztként — részt vett az I. vi-

lágháborúban, de 1920 után lemondott rangjáról, megnősült és gazdálkodni kezdett. Ő az író vendéglátója a nevezetes ebéd alkalmával, feleségével, egykori kedvesével, menyével, a fiatal özvegyvel (Károly ugyanis a II. világháborúban elesett) és az unokával.

Az esemény 1947 nyarán történt, az író éppen szülőhelyén időzik, Molière komédiáját, a Tudós nőket fordítja. Szállása az egykori kastély nagytermében van, a grófi család pedig — a történelmi váltás után — visszaszorult az épület külső személyzeti konyhájába. Ez lesz majd a beszélgetés színhelye. A történetet csak az öreg gróf halála után, 1961-ben rögzítette az író, és először 1962-ben jelent meg könyvalakban. A kisregény témája: találkozás „a földjét-rangját vesztett” gróffal és családjával.

Ebéd a kastélyban — már a mű címe is találó, lényegre utaló. A sajátos helyzetnek a magyar prózairodalomban vannak előzményei. Ilyen pl. Justh Zsigmond *Fuimusa*, vagy éppen Nagy Lajos *A tanítvány* című műve. A témát — új történelmi-társadalmi körülmények között — Illyés Gyula veszi ismét elő. Időben az 1945 utáni Magyarországon vagyunk. A nagybirtokot ekkorra már felosztották, az arisztokrácia kezében nem maradt sem politikai, sem anyagi hatalom. A szituáció érzékeltetésére Illyést idézem: „Nem akarok holmi ügyész szerepében díszelni egy olyan pörben, amelyben... elhangzott az ítélet. Attól meg pláne Isten ments, hogy véletlen szóval is önt ültessem a vádlottak padjára, akihez ebédre megyek!” (Ebéd a kastélyban, 283.)

A kisregény szerkezete mozaikszerű: 21 fejezetből áll. A szerkezet, a mű egészének és egyes részeinek a sorrendje, egybefogja és rendezi a belső formai eszközöket (l. a mellékelt táblázatot). A bevezetés ebben az esetben a téma értelmezése, az *expozíció* a szereplők viszonyának bemutatása a kiindulási helyzetben, a *bonyodalom* a gróf és az író közötti tájékoztató beszélgetéssel kezdődik, a *vitával* folytatódik, és a végső összecsapással jut el a *tetőpontra* (a cselekmény kibontakozásába késleltető *mozzanatok* is beiktat az író). A *megoldás* a gróf további sorsának az alakulásáról tájékoztat.

Ami a *cselekményt* és a *mondanivalót* illeti, ezek röviden összefoglalhatók. Történt, hogy az öreg katonagróf, aki a régi kastély konyhájában él családjával együtt, meghívja az otthon időző íróat ebédre. Bizonyára vigasztalást, vagy legalább is az arisztokrácia „történelmi érdemei”-nek az elismerését várja vendégétől. A gróft — jellemvonásait tekintve — az olvasó egyáltalán nem érzi ellenszenvesnek, már csak közvetlensége, humora és udvariassága miatt sem. Így az író — a találkozás és a vita során — látszólag egyenrangú ellenféllel kerül szembe. Tulajdonképpen az történik, hogy míg a vendéglátó a saját elképzeléseit védi, a vendég a maga nyugalomával, felkészültségével, indulat nélkül, ám érezhetően *ironikus hangvétellel* vitatkozik.

A kisregény *mondanivalója* elsősorban a *jellemekben*, az öreg gróf és az író párbeszédében nyilvánul meg. A *főszereplők* mellett a *mellékszereplők* (a népi alakok, az arisztokrácia képviselői, a fiatal grófné, a hercegnő, Mathilde és a többiek) viszonyából bontakozik ki a jellemek rendszere. Illyés valamennyi lehetséges eszközt (a szereplők külsejének, gondolatainak,

A cselekmény kibontakozása

Bevezetés	Előkészítés	Bonyodalom	Tetőpont	Megoldás
1. fejezet	2. fejezet	4–9. fejezet	18–19. fejezet	21. fejezet
	1. fejlődés	1. készletetés	2. készletetés	
	3. fejezet	10–17. fejezet		
	1. fejlődés	1. készletetés		
	2. fejlődés	2. fejlődés		
	3. fejlődés			
	4. fejlődés			
	5. fejlődés			
	6. fejlődés			
	7. fejlődés			
	8. fejlődés			
	9. fejlődés			
	10. fejlődés			
	11. fejlődés			
	12. fejlődés			
	13. fejlődés			
	14. fejlődés			
	15. fejlődés			
	16. fejlődés			
	17. fejlődés			
	18. fejlődés			
	19. fejlődés			
	20. fejlődés			
	21. fejlődés			
	22. fejlődés			
	23. fejlődés			
	24. fejlődés			
	25. fejlődés			
	26. fejlődés			
	27. fejlődés			
	28. fejlődés			
	29. fejlődés			
	30. fejlődés			
	31. fejlődés			
	32. fejlődés			
	33. fejlődés			
	34. fejlődés			
	35. fejlődés			
	36. fejlődés			
	37. fejlődés			
	38. fejlődés			
	39. fejlődés			
	40. fejlődés			
	41. fejlődés			
	42. fejlődés			
	43. fejlődés			
	44. fejlődés			
	45. fejlődés			
	46. fejlődés			
	47. fejlődés			
	48. fejlődés			
	49. fejlődés			
	50. fejlődés			
	51. fejlődés			
	52. fejlődés			
	53. fejlődés			
	54. fejlődés			
	55. fejlődés			
	56. fejlődés			
	57. fejlődés			
	58. fejlődés			
	59. fejlődés			
	60. fejlődés			
	61. fejlődés			
	62. fejlődés			
	63. fejlődés			
	64. fejlődés			
	65. fejlődés			
	66. fejlődés			
	67. fejlődés			
	68. fejlődés			
	69. fejlődés			
	70. fejlődés			
	71. fejlődés			
	72. fejlődés			
	73. fejlődés			
	74. fejlődés			
	75. fejlődés			
	76. fejlődés			
	77. fejlődés			
	78. fejlődés			
	79. fejlődés			
	80. fejlődés			
	81. fejlődés			
	82. fejlődés			
	83. fejlődés			
	84. fejlődés			
	85. fejlődés			
	86. fejlődés			
	87. fejlődés			
	88. fejlődés			
	89. fejlődés			
	90. fejlődés			
	91. fejlődés			
	92. fejlődés			
	93. fejlődés			
	94. fejlődés			
	95. fejlődés			
	96. fejlődés			
	97. fejlődés			
	98. fejlődés			
	99. fejlődés			
	100. fejlődés			

Mathilde látogatása.

Jelenlétében a feszültség egyre fokozódik, és kemény összecsapásba torkollik. Búcsú a háziaktól.

Tájékoztató a gróf további sorsának alakulásáról: halála és „megnépiesülése”, személytelenné válása.

érzéseinek, környezetének, helyzetének, beszédének bemutatását, a közvetlen és közvetett jellemzést stb.) felhasznál, hogy alakjait minél élőbbekké és hitelesebbekké tegye. Példaképpen csupáncsak Mathilde, az egykori grófkisasszony jellemzésére vessünk egy pillantást: „Mathilde megérkezett, menthetetlenül. Lénye közelről: ... Férfibakancsot viselt most, az aszály heteiben is, még nyilván tavaszi sárnyomokkal; viharkabátot, derekán, kévekötő piros madzaggal; nagytóvassal szemüveget, melynek egyik ablaka kettőbe hasadt. Kontya — varkocsa inkább — mint az a kócgubanc, amibe a gépkezelők törlik tenyerük: sűrű s olajos. Mindez leöntve tündöklő önbizalom cukormázával. Frissen, tettekre készen, mosolyogva állított be” (Ebéd a kastélyban 331—2). A tárgyias pontosság érzékletes képszerűséggel párosult a jellemzésben.

A továbbiakban az a kérdés, hogy az író a vázolt mondanivaló hitelességét, tárgyszerűségét és hatásosságát milyen külső formai (stilisztikai eszközök) alkalmazásával éri el.

b) Külső forma: a nyelvi-stilisztikai eszközök

Béládi Miklós (Érintkezési pontok 101) Illyés írásművészetét így jellemezte: „...a fiatal prózaíró nemzedék legkülönbjei közé emelkedett, azáltal is, hogy egyesíteni tudta a társadalmi érvényességet epikus képgazdagsággal, a leírást fanyarsággal és iróniával, a tárgyilagosságot fojtott, ... indulatokkal, s közben fölényét és derűjét is meg tudta őrizni.” Az illyési próza már a harmincas években egyéni úton járt: nem ragadt le a szociografikus ábrázolásmódnál, az adatközlő tárgyilagosságnál, a tudományos módszerességnél; nála az esszéyszerű előadás kötetről kötetre személyességgel, költőiséggel és sokrétűséggel társult.

Illyés mindent tud, amit prózaíró csak tudhat. Akár önjellemzésnek is fel foghatjuk, amit Nagy Lajos Kiskunhalom című művéről írt egy korai recenziójában (Iránytűvel I. 249): „... az író ... tisztában van azzal, mit akar nyújtani. Szemléletét nem burkolja megható mesébe; nem lóg ki a lóláb. A lábak nyíltan és egyenesen megindulnak oda, ahova készültek. Az író nem akar megadni, még stílusával sem. Mondatai egyszerűek, világosak, szinte puritánok. Oly tárgyilagosa és meztelene, aminőkre csak a legbiztosabb szellemek merik gondolataikat bízni.” Nos, éppen ez az a stíluseszmény, amit Illyés az Ebéd a kastélyban című kisregényében alkalmaz.

A regényformáról korábban már szóltam. Vagyis jelen esetben vegyes műfajú „életregény”-nyel van dolgunk; a mű cselekménye valós történet, szereplői ismeretes személyek, szerkezete pedig formabontó: nem a szokványos időrendet követi, hanem emlékképekből építkezik. Ábrázolásmódja is változatos: elbeszél, leír, beszéltet, emlékezik, jellemez, elmélkedik avagy tényeket közöl — mikor mire van szükség. Stílusművészetének legfőbb ismérve, hogy a forma, az eszközkészlet mindig a tartalomhoz, a mondanivalóhoz igazodik. Ebből következik a művek és a műfajok közötti szabad „átjárás”. Az olvasónak egyébként is gyakran az az érzése, hogy az Illyés-versek prózában írott költemények, az epikai művek pedig lírai fűtöttségű vagy éppen drámai, párbeszédese jellegű alkotások.

A kisregény valamennyi méltatója megegyezik abban, hogy alkotója tudatos művész, jól ismeri a stílus „mozgási törvényei”-t, a mű nyelve pedig közvetlen, világos és logikus, tömör és pontos, hogy csak a legjellemzőbb vonásokat említsem. Ez a kifejezési mód attól szép, hogy nem akar szép lenni. Az író használni akar és nem tündökölni, a hitelességet többre becsüli a látványosságnál. Nem a hatáskeltésre törekszik: „A művészet minden ágában veszélyes a magakelletés. Sehol annyira, mint az írásos művészetben. Mert sehol nem olyan első föltétel a személyes hitel, mint ott. Márpedig hogy hihetünk olyannak, aki riszál? Aki a hatásra sandít? Akinek az a gondja, hogy mit ér el, s nem az, hogy mit hoz” — vallja az irodalmi nyelvről és a stílus eszközökről (Iránytűvel II. 326).

És ezzel máris a külső formánál, a nyelvi-stilisztikai eszközök vizsgálatánál vagyunk. A tárgyiasság — mint irányzat — nemcsak Babits és Kosztolányi, Nagy Lajos, Németh László, Márai és mások prózájára jellemző, hanem Illyés elbeszélő stílusára is. Művészetükben ugyanis a tényszerűség gondolatossággal párosul, és a szerkezet, a szerkesztés közlési eszközzé válik. (Vö. Szabó Zoltán 1982: 333, 338.)

Az egyszerűségről, dísztelenségről, a tárgyiasságról, realitásigényről, az életrajziség jelenlétéről, egyáltalán a való világ érzékletes ábrázolásáról már eddig is szóltam; ezzel függ össze a műfaj megválasztása, a meditációk, általánosítások beiktatása és az ugyancsak említett tudatos szerkesztésmód is, benne a lineáris rend megtörésével, az idősíkok felbontásával. De a konstrukció fontosságát mutatja a szerkezetépítő elemek: a grammatikai eszközök (mondatszerkesztés, szintaktikai megoldások, írásjelhasználat stb.) és a stilisztikai formák, alakzatok (képesség, ellentét, ironia, fokozás, elhallgatás stb.), valamint a stílusváltozatok (árnyalatok) megnövekedett szerepe is.

Íme, a pusztá tárgyilagos, tényszerű, láttató rajza közvetlenül a történelmi változások után: „A pusztán mindent leltem, csak csöndet és magányt nem. Az élet szemkápráztatóan megváltozott, megduzzadt... A cselédek terjeszkedési járványba estek. Családalapítási, állatszaporítási, majd külön-költözési elefantiazisz szállta meg őket. Feszítő, áradó. Ott, ahol azelőtt is lakásszűke volt s ahol a háború duplán végezte a maga rombolnivalóját. A szobák tele voltak csirkeültető vékákkal, malacszaporulat-rejtő ládákkal; volt, ahol még a konyhában is kisborjút cucliztattak (218—9).”

Az író — a pusztá szülötte — azt mondja el, amit maga is látott, átélt. „Sima mondatai” (Németh László minősítése) az előbeszéd természetességével folynak, érzékletesen, dúsan, körülírással, tudatosan megválasztott eszközöknek (pl. ellentét, halmozás, hasonlat, kiemelés, utólagos értelmezés, a kettőspont és pontosvessző figyelemkeltő, elhatároló szerepének) az alkalmazásával. Jellegetes a prózaritmus is: a tények közlése összetett vagy többszörösen bővített mondatokkal, az értelmezés pedig tö-, illetve hiányos mondatokkal történik. Ez utóbbi — az előtte lévő pont helyett vessző kitételével — felfogható értelmezői mellékmondatnak is. (Az efféle szerkesztés igen gyakori Illyés prózájában.) Szövegépítés szempontjából tegyük hozzá, hogy a kisregény makroegységei az előbbi példához hasonló mikroegységek sorozatos egymásba szövésé-

ből alakulnak ki; a makroszerkezetek összekapcsolódása pedig magát a szöveg-egészlet eredményezi.

A továbbiakban — adattári összegzéssel — vizsgáljuk meg, melyek azok a *nyelvi-stilisztikai eszközök*, amelyek a mű „üzenet”-ét hordozzák, és milyen funkcióban használja fel ezeket az író mondanivalójának a kifejezésére. A legfontosabb eljárások a következők:

Rövid párbeszéd, drámai pergés:

Jellemzői: a színpadszerűség, a kihegyezett mondatok, az indulatok érzéketlítése. Az idézés jelölését a gondolatjelek szolgálják. Gyakori az interpunkció is, a beszélt nyelv hangsúlyozásának, hanglejtésének, az arcjátéknak stb. a helyettesítésére. Pl.:

- Mondjon ön valamit.
- Jószándék legalább — az se volt? Az se marad meg?... Ha kivételesen, jószándék ebben a korban is csak volt!
- Műveletlenül.
- Hogyhogy?
- S ledöfve.
- S ha ledöfve is! Nem mindegy?... (306—7)
- Ugyancsak kifosztott.
- Nagyon fájlalom. Személy szerint.
- Ön fájlalja. Nekem fáj.
- Pedig vigaszára szolgálhatna.
- Nekem? Miben?... (308) [Gy]

Megszakításos szerkesztés, elhallgatás:

A stílushatás lelki feszültség keltésével történik. Gyakori a mondatok félbeszakítása, a mondanivaló egy részének az elhagyása. (Az elhallgatott mondanivaló ismerős vagy kellemetlen az olvasó — hallgató számára.) Tömörítő stiláris eszköz.

— De ha önt zavarja, hogy velem együtt kell végigmennie a falun!... (220); Mert azért éreztem olyat, hogy ellenséges földre lépek, ha az az ellenség már... (243); — ... De visszatérve őseink tiszteletére, s erről szólva az ön nagatyja jellemének folttalanságára... (257) [Gy].

Figyelemfelhívás, kiemelés, értelmezés:

Különösen akkor alkalmazza az író, ha egy-egy lényeges gondolatra hívja fel a figyelmet, vagy ha jelezni kívánja, hogy a tagmondat értelmezést vagy következtetést tartalmaz. A jelölés kettősponttal történik.

Mert a grófi család: pontosabban az öreg grófi család nem a pusztán lakott (215); Egy hadsereget ténylegesen működtetni: az mesterség (229); A nyitott ablakon... zabolátlan erővel tolult be a magyar vidék két nyári ajándéka: a légy s a nap szaharai dühe (252) [Gy].

Tagmondatok elhatárolása:

Illyés mondatszerkesztéséről korábban már szoltam. Nála az összetett vagy a bonyolultabb, többszörösen összetett mondatok egységeit, a szorosabban összetartozó tagmondatok csoportjait gyakran pontosvessző különíti el egymástól. (Ezek kettősponttal vagy gondolatjelekkel együtt is szerepelhetnek az összetett mondatokban.) Az író prózai stílusában az áttekinthetőséget, a világosságot szolgálja.

...Ha egy országot csak egyszer levernek, elvész az addig uralkodott osztály létjoga; lényegében a léte is, míg alkotással újra meg nem teremti magát (303); A legjobb ruhám volt rajtam, a legjobb nyakkendőm; épp új helyzete miatt tartottam illendőnek házigazdámot megtisztelni (332) [Gy].

Közbevetés, beékelődés:

Az író a közbevetés, magyarázat szándékával beékelte szót vagy szókapcsolatot főként gondolatjelek, zárójelek, esetleg vesszők közé teszi.

A kastély oldala mellől — a bejárati oszlopcsarnokot nem érintve — vágunk a falu felé eső kapu irányában (260); Elismeréssel kellett szemlélnem (az árok mélyéről) bokájának s lábikrájának hibátlan vonalait... (231); Konyhául voltaképpen a hajdani hatalmas (sárból rakott s vagy nyolc lyukkal ellátott) tűzhely szolgált (242) [Gy].

Nyelvjárási jelenségek: tájszók, *ö-zés*:

Használatuk felidézi a táj hangulatát, az ott élő — nyelvjárásban beszélő — embereket pedig belehelyezi az ábrázolt környezetbe. Ugyanez az oka a hangtani sajátosságok alkalmazásának is. Szerepük: a hitelesség fokozása. Az író egyébként kerülte a feltűnőbb nyelvjárási jelenségek beiktatását.

pille (214) 1. 'lepke', 2. 'pántlikából kialakított fejdísz', *remész* (226) 'kisebb erdő, fás hely', *tragacs* (236) 'talicska'; *bekecs* (266) '(báránybőr) félkabát'; *fertály* (267) rég 'vminek a negyedrésze'; *verőce* (268) 'lécből készült konyhai félajtó'; *pite* (319) 'tej- és lisztkeverékből készült lágy sütemény' stb.

földicsér (215), *föladat* (215), *fölemel* (251), *födő* (251), *följegyznivaló* (278), *pör* (283) stb.

Idegen szavak előfordulása, kedvelése:

Az idegen (főleg francia) szavak mértéktartó használata alkalmas az arisztokrata szereplők és környezetük élethűbb bemutatására, az események hangulatának, emlékének a felidezésére.

refuza (215) 'cáfolat' (fr.), *match* (231) 'mérkőzés' (ang.), *etikett* (235) 'a társadalmi érintkezési formák rendszere' (fr.—ném.), *remunericio* (238) 'nyereségrészesedés, jutalom' (lat.), *gaffe* (245) 'baklövés, ügyetlenség' (fr.), *deifikálás* (255) 'istenítés, rajongás' (lat.), *transzcendens* (257) 'érzékfeletti, felsőbbrendű' (lat.), *géne* (257) 'veszélyeztettség, zavar' (fr.), *klan* (268) 'nemzetség,

nagycsalád, törzs' (kelta), *dinasztia* (268) 'uralkodóház' (gör.), *raport* (272) 'beszámoló, kihallgatás' (fr.—ném.), *ambiance* (276) 'környezet, légkör' (fr.), *bornírt* (287) 'korlátolt, bárgyú' (fr.—ném.), *teória* (289) 'elmélet' (gör.—lat.), *pech* (313) 'balszerencse' (ném.), *maraudeur* (316) 'tolvaj' (fr.), *Christmas* (326) 'karácsony' (ang.), *kontessz* (328) 'grófnő, grófkisasszony' (fr.), *baronessz* (328) 'a báró felesége v. leánya' (fr.), *bridgezni* (335) 'négy személyes kártyajátékot játszani' (ang.) stb. [Gy].

Sajátos szóösszetételek:

A szokatlan összetételek jelentés szempontjából igen hangulatosak és szemléletesek, alakilag szerkezeteket sűrítenek magukba, a tömörítést szolgálják.

jégvillám (248), *kirántottcsirke-fuvallat* (259), *juhász-geneológia* (259), *parasztutca* (264), *mutatóujj-emelintés* (266), *törzsök-tag* (269), *collstok-termet* (275), *út-monogámia* (280), *divat-majom* (292), *igásló-bandukolás* (310), *rigószem* (320), *ködalak* (326), *viselkedés-csere* (332) stb.

Jelzős szerkezetek:

Az ábrázolás, a jellemzés pontosságát, a stílus festőiségét, szemléletességét, élénkségét biztosítják. (Különösen a minőségjelzők.) Hatásuk elsősorban eredetiségükből következik.

tömörgumi keménységű (249), *birkászati vonal* (266), *sose hallott-nevű számadók* (266), *madár-szemjárású pincér* (292), *percfölvetette s elmerítette közéleti férfiak* (325), *vége-hosszatlan összefüggéstelenség* (326), *tücsöknagyságú lény* (327), *jövendőbeli-se-lett após* (327), *Mont Blanc-i hűvösség* (333), *vele-beli öreg* (338) stb. [Gy].

Hasonlatok:

Mint a szóképekhez kapcsolódó stíluseszköz egyrészt szemléletessé teszi a hasonlítottat, másrészt érzelem- és hangulatkeltéssel fokozott stílushatást idéz elő.

A legyek nagy része ott zsinatolt, zsírosan, lustán és feketén, mint a világ minden részéből összegyűlt jezsuiták egy voltaire-ianus képzetében (220); ... egész idő alatt úgy nézte a kezem járását, mint az okos eb azt, aki szalonnázik (250); A fölő becsinált leves illata... olyan, mint azé a csokoré, amelyben rózsa, szegfű, lilium és még tíz virág illatozik egybe (258).

Gúnyos, szatirikus ábrázolás:

Az elutasítás, kinevetetés stíluseszköze. Az író az ellenszenves jelenségeket, eseményeket, hibákat túlozva mutatja be. Különösen az ironiát kedveli. A stílushatás az expresszív szavak használatából, a képszerűség, az ellentét és a humor alkalmazásából ered. Az eljárás alkalmat ad az ítéletmondásra is.

A gróf családregénye több példányban forgott közkézen kinyomatlanul is, mint kinyomatva az enyém abban a megyében (237); Abban az esetlen helyi-

ségben ahová bevezetett, az öreg gróf a feleségével és egykori kedvesével lakott együtt, mégpedig kedvese jóvoltából (237).

...ez volt nekem a képzeleti minta az édenkertre is...

— Még díszpávák is voltak — mondtam a grófnak...

— Igen? Én sose jártam arra.

Sose járta be a saját parkját (260) [Gy].

Ironikus bemutatás, jellemzés, önirónia:

Egy választási beszédében erkélyéről ő így szólította meg a háza elé... gyűlt tömeget: Tisztelt parasztok! (235); A bútorok új elhelyezése, a meghitt barokk-léggör, a hajdanvolt ünnepesség földidézése, az európai távlat, kezdetben mintha a legyekre is fegyelmezőleg hatott volna (317).

— Ez az ebédlőnk — mondta derűsen, gúny nélkül a gróf.

— Látom.

— Az meg ott a háló.

— Gondoltam — feleltem... (242) [Gy].

Tárgyias-intellektuális stílus:

A stílusforma a szakmai-tudományos stílushoz közelítő eljárás mód. Jellemző rá a tényszerűség, a részletezés és az egyszerű, dísztelen közlés. Szerepe: a jelenségek tárgyilagos bemutatása.

Átkelve egy kis halomsorozaton a fölé a hatalmas, több kilométer széles folyamvölgy fölé jutottunk, amelynek egyik oldalán a Sió, a másikon a Sárvíz ballag egymás mellett, összevissza kacsintva, kéz-kézben szinte, a Mezőföldtől a Sárköz aljáig. Ligetek-tarkázta, édenkertien buja termékenységgű vidék (226).

A gróf jobb keze mozdulatlanul nyugodott az asztalnak azon a sarkán, ahonnan arrébb tolt a levesbevalót. A legyek valósággal legeltek rajta, sűrűn, mint a juhok, noha nyilvánvaló, hogy mi legelnivalót lelhetek ott? Szemük óriási lencséje mögül a rövidlátók alaposágával vizsgálták a bőrt, tapogatták az ősz szőröcskéket (252).

Nem ismertem a konyhára... A hatalmas imazsámoly könyöklőjén a salátás és az eprestál várakozott, a térdeplőjén a vizeskancsó. Az ablakban virág, a hercegnőn gyöngyháznyeles lorgnon és csipkegallér, a kisfiú keze-lába vörösre sűrölve (316) [Gy].

Múlt és jelen párhuzama, „meditatív kitérések”:

Mivel a cselekmény nem időrendben következik, gyakori az idősíkok felbontása, párhuzamos szerepeltetése és meditációk beiktatása. Az átváltás alkalmat ad az írói szemlélet érvényesítésére, az emlékek felidézésére.

Épp azon a tisztáson haladtunk át, ahol életem egyik legcsodálatosabb élménye ért. Fogtam, kézzel, egy nyulat!... Tréfából szaladtam feléje, bizonyosra

véve, hogy egy pillanat alatt világgá iramodik. Megfotuk, beletettük a kocsiba, s füvet szórtunk rá. Gyermekfővel is tudtuk, hogy vadat nekünk nem szabad ejtenünk. Hazavittük, öröm helyett rémületet okozva: s ha kitudódik?! Nem is öltük meg, anyánk az egyik inassal visszavitette a határba (227).

Érintkezése hajdan a világgal, az emberiséggel a következőképpen folyt le. Becsöngette az inasát, s az bement hozzá, s átvette Tedi akaratát az emberiség számára... Az ágyúzás, majd a gépfegyverpogás megszűnte után a pinceajtóban nem talált lakájt... Azóta is, mihelyt valaminek a szükségét érzi, az utcára megy; bemegy a házakba is, nem veti meg, sose vetette meg az embereket (246—7) [Gy].

A népi életmód emlékei:

A pusztai, falusi környezet ábrázolásában — szintén a hitelesség érdekében — felhasználja a néphagyomány, a népszokások nem egy elemét is. Bemutatásuk alapja a személyesség, az otthoni életmód, az élmények felelevenítése és a kötődés.

Nem volt egyetlenegy olyan szembejövő, akivel nem cseréltünk üdvözlé- tet. A kapuban, de még bent a tornácon állókkal éppúgy (263); ... ragyogó arc- cal mutatott be a családnak..., hogy ki is vagyok, már úgy érte, ki fia, öccse, unokája, ki unokájának a másodunoka-testvére és milyen másodunokatestvér sógora! (266); Az ürge di házak előtt még padocskák vannak; hosszában kettéfű- részelt diófatorzsek; elég alacsonyan lehelyezve (274) [Gy].

3. Az elemzés tanulságai

A vizsgált mű tulajdonképpen *k i s r e g é n y*, más megfogalmazásban „*az esszéregény* illyési modellje” (Tüskés Tibor: i. m. 208), de nevezhetjük „*klasz- szikus értelemben vett nagynovellá*”-nak is (Bata Imre: *Ívelő pályák* 1964. 213). Ez az alkotás epikus megformálása egy történelmi szimbolikájú élethelyzetnek. Legsikeresebb lapjai szinte színpadi párbeszédet, drámai dialógust mutatnak. A szócsata a „*Fáklyaláng*”-ra, Kossuth és Görgey összecsapására emlékeztet. A rövid párbeszéd, a megszakításos szerkesztés, a lényegretörés, a közbevetett mondatok — mind-mind a drámai pergést, a tömörítést fokozzák. A hazlátoga- tó, világlátott író beszél itt a puszta egykori urával, megtalálva az illő, egyáltalán nem bántó, de tárgyilagos hangvételt.

A hazai táj és nép, a környezet bemutatása itt-ott megkövetelte a tájszók, a nyelvjárásiasság alkalmazását (olykor még az *ö*-zés is előbukkan), az arisztokra- ta világ ábrázolása pedig az idegen szavak (főként latin, francia, angol) gyakori használatát.

Prózaíróink között kevés a gondos, tudatos stilszta. Illyés kisregényén vi- szont le tudjuk mérni, hogy alkotója egyszersmind költő is. Sajátos szóösszeté- lein, jelzős szerkezetein, az ironikus ábrázolásmód sokféle lehetőségeinek kiak- názásán, a tárgyiasan pontos és hiteles leírás, jellemzésen, valamint a nép

életének, szójárásának árnyalatokig ható ismeretén érzékelhetjük, hogy a magyar nyelvnek Arany János óta egyik legnagyobb művészeivel van dolgunk. Stílusára Babits és Kosztolányi mellett különösképpen a francia Jules Renard volt hatással. Az író már a Puszták népe és Petőfi-könyve is a legjobb stiliszták között mutatja. Azóta prózája — pályája végéig — egyre fejlődött, gazdagodott. Egyszerűen, világosan, tömören és hajlékonyan írni — ez volt a nyelvi-stilisztikai eszménye. A kívánalmat Magyar beszéd című tanulmányában (Iránytűvel II. 81—2) így fogalmazta meg: „Az emberek általában azt hiszik, hogy szépen, »művészi« írni azt jelenti, hogy egyszerű gondolatait is az ember jól fölcifrázva, bonyolultan adja elő. Ennek éppen az ellenkezője az igaz. Szépen az ír és beszél, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni. A művészet pedig ott kezdődik, ahol az ember az ilyen előadással még élvezetet is szerez hallgatóinak.” Számára a mondanivaló elsődlegessége mellett rendkívül fontos volt a nyelv, a kifejezőmód is.

Illyés prózai stílusa összeggést jelent, a legjobb írói hagyományok összefoglalását, amelyben együtt találjuk az é r z é k l e t e s s é g e t és az i n t e l l e k t u a l i t á s t. Vagy ahogy Czine Mihály írja a mű méltatásában: „A lényeg megragadni, az addig ki nem mondottat találó szóval kimondani, árnyalatosan, mégis azonnal érthetően, plasztikusan, mégis tömören, tárgyyszerűen, de lírai fűtöttséggel beszélni — prózában senki úgy nem tud, mint Illyés Gyula” (i. m. 234). Tegyük hozzá: magyarul sem!

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza 1959. Stíluselemzés. *Nyr.* LXXXIII. 429—39.
 Czine Mihály 1962. Illyés Gyula: *Ebéd a kastélyban*. *Új Írás* 7: 784—6.
 Fodor Ilona 1975. *Szembesítés*. Magvető Kiadó, Budapest.
 Gara László 1965. *Az ismeretlen Illyés*. Washington, Occidental Press.
 Horváth Zsigmond 1962. Illyés Gyula: *Ebéd a kastélyban*. *Jelenkor* 4: 544—7.
 Illyés Gyula, 1964. A költői nyelvről. *Iránytűvel II*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
 Izsák József 1982. *Illyés Gyula költői világgépe*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 193—50.
 Szabó Zoltán 1982. *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Szathmári István 1994. A stíluselemzés. In: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 59—60.
 Tüskés Tibor 1984. *Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
 Varga József 1962. Illyés Gyula: *Ebéd a kastélyban*. *Kortárs* 9: 1407—10.

Fülöp Lajos

Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program

Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program 1—6. osztályra készül, a budapesti Dinasztia Kiadó jelenteti meg, alkotó szerkesztője Adamikné Jászó Anna, szerzői egyetemi (ELTE) és főiskolai (ELTE, BTF) tanárok, valamint gyakorlóiskolai vezető tanítók és tanárok. Elméleti háttérét a tanítóképző főiskolákon kidolgozott koncepció és tananyag képezi.

A program a NAT-hoz illeszkedik, ezt már az első hat év egységként való kezelése is bizonyítja. Irányadónak tekinti a NAT azon megállapítását, hogy a magyar nyelvi és irodalmi program a tanulók személyiségfejlődését kibontakoztató pedagógiai folyamat része, valamint azt, hogy „az anyanyelv és az irodalom tanítása egyrészt az anyanyelvi kultúra, másrészt az irodalmi műveltség alapozását szolgálja”. Mindebből az iskolai tevékenység kétpólusú jellege következik: egyrészt a gyerekre ügyel, a gyerek személyiségének a kibontakoztatására, másrészt pedig az elsajátítandó tananyagra, arra a kulturális örökségre, mely a gyerekeknek a társadalomba való beilleszkedéséhez szükséges. Arra törekszünk tehát, hogy programunk egyfelől személyiségfejlesztő és gyermekközpontú legyen, másfelől közvetítsen egy kultúrát és egy szükséges ismeretanyagot.

Ezt a kettős célt az iskola pedagógiai programja valósítja meg, melynek kulcsfogalmai a következők lehetnek: **beszéd, munka, játék, ünnep**. E „négy szócska” fontos üzenetet hordoz, rajtunk múlik, hogyan töltjük meg tartalommal. A **beszéd, a kommunikáció** az emberi társadalom létrehozója és fenntartója. Ha az iskolai életben kell meghatározni a fontosságát, mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy a jó színvonalú beszéd — beszédprodukción és beszédpercepción — az olvasás-írás tanításának, sőt az egész iskolai munkának az alapja. Éppen ezért már az olvasás-írás tanításának megkezdése előtt foglalkoznunk kell a beszéd fejlesztésével, s a későbbiekben is a középpontban kell lennie. Mint ahogy a beszéd, a **munka** is kizárólag az ember sajátossága: célratoró, tudatos, kitartó tevékenység. Csak az ember rendelkezik a célkitűző tudattal, csak az ember tudja a tevékenységét megtervezni, s ez a tevékenység tartja fenn a társadalmat. Egész életünkben dolgozunk, s erre a munkára készít fel az iskola; ha nem teszi ezt, becsapja a gyereket. A **játék**, ez a minden élőlényre jellemző örömteli mozgás ellensúlyozza a munka komolyságát: mindnyájunknak szüksége van rá, a kisgyerekeknek hatványozottan. Az **ünnep** pedig olyan kommunikáció, melyben mindenki részt vesz, akár családi, akár közösségi ünnepekről van szó; mely a közösségbe illeszti az egyént; mely a közösség támaszát nyújtja az egyén számára. Beszélni, dolgozni, játszani, ünnepelni annyi, mint embernek

lenni. Az iskola pedig embert nevel: ezért hatja át tevékenységét a beszéd, a munka, a játék, az ünnep.

Az első osztályos tanítói kézikönyv mottója H. G. Gadamertől származik: „Ismeret csak akkor lehet valami, ha maga mögött hagyja a szubjektív érzéki feltételezettséget, s az ész, az általánost és a törvényszerűt ragadja meg a dolgokban” (A szép aktualitása). Mindez a magyartanítás vonatkozásában — az elmúlt évtizedek bizonyos gyakorlatával szemben — azt jelenti, hogy nemcsak feladatokat kell a gyerekre zúdítani, rábízva a felfedezést — ami azután vagy sikerül, vagy nem —, hanem a jelenségek logikáját meg is kell magyarázni. Ezért alkalmazzuk a hangoztató-elemző-összetevő módszert az olvasástanításban, s nem az intuitív alapú globálist; ezért alkalmazzuk a nyelvtanításban a klasszikus fogalomkialakító modellt, s nem az elnyújtott ismeretszerzést; s ezért teremtjük meg újra a nyelvtan és a helyesírás tanításának az egységét, tehát nem intuitív alapon sulykoljuk a helyesírást. Ez nem jelenti azt, hogy valamiféle merev gyakorlatot követnénk, nagyon sok újítást beépítünk programunkba.

A nyelvészeti és a szakmódszertani háttér lényege a hagyomány és az újítás, vagyis a modern irányzatoknak a hagyományokba való beépítése, már amennyire lehetséges (a műveket az irodalomjegyzékben közlöm).

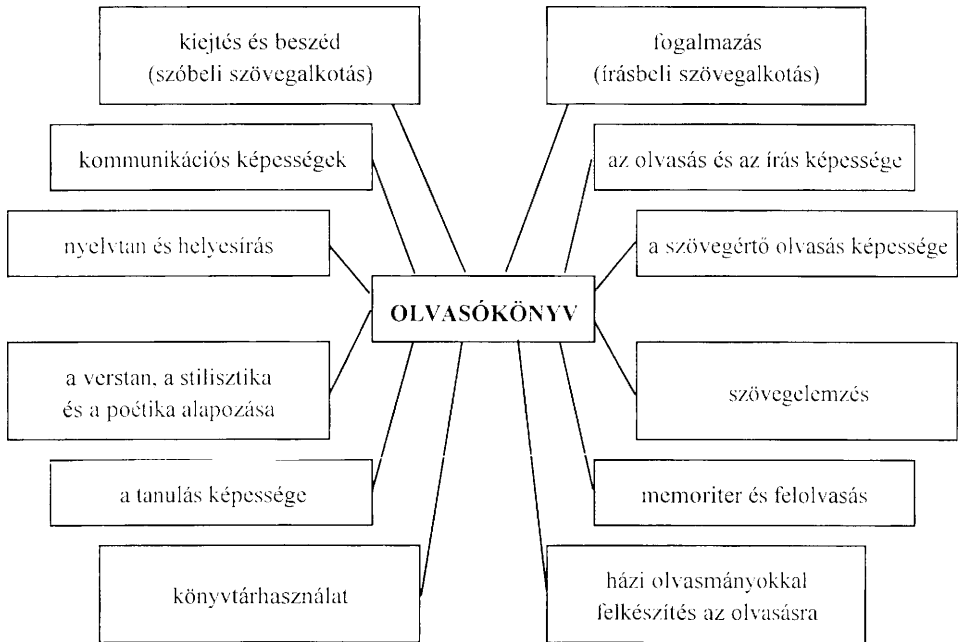
Látható, hogy az Integrált magyar nyelvi és irodalmi programot minden szempontból a **kiegyensúlyozottság** jellemzi, legalábbis törekszünk az egyensúly megteremtésére. Továbbá gondos tervezéssel illeszkedik egymáshoz az irodalmi és a nyelvtani anyag, s egymásra épül, spirálszerűen bővül a hat évfolyam anyaga. A megtervezett ismétlés különösen a nyelvtan-helyesírás tanítása szempontjából fontos. A továbbiakban ismertetem a program felépítését, az olvasás- és írástanítási anyagot, majd pedig a nyelvtant és a helyesírást.

1. Az Integrált magyar nyelvi és irodalmi program felépítése. A program képességfejlesztési tevékenységének a szerkezetét az 1. ábra szemlélteti.

Az Integrált magyar nyelvi és irodalmi program középpontját az olvasókönyvek képezik. Szövegválogatásuk körütekintő: anyaguk egyrészt a sokoldalú képességfejlesztést biztosítja, másrészt értékeket közvetít. Megtalálható bennük a klasszikus olvasókönyvi alap — Móra, Gárdonyi, Fekete István stb. jól ismert történetei —, ezt a hagyományos szöveganyagot azonban nagymértékben felfrissítettük, elsősorban gyermekirodalmi alkotásokból vett részletekkel, számos író-költőt felfedeztünk az iskola számára. Az 1—4. osztályos könyvek végén Jeles napok címen a családi és a nemzeti ünnepekhez kapcsolódó válogatás kapott helyet, szövegei nemcsak olvasmányokul szolgálnak, hanem anyagot kínálnak az osztály- és az iskolai ünnepekhez is: hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy könnyebb ünneplő ruhát adni a testre, mint a lelket ünneplőbe öltöztetni. Az 5—6. osztályos anyag középpontjában az irodalomtankönyv áll, anyagukat a tanterv és a hagyomány meglehetősen szabályozza. Nincsen bennük az ünnepekkel kapcsolatos zárófejezet, de valamilyen módon mégiscsak gondoskodtunk az ünnepekről: a feladatfüzet végén lévő integrált feladatsorokat a magyar nyelvvel és irodalommal kapcsolatos ünnepekhez, eseményekhez, évfordulókhoz kötöttük. Ilyen például októberben a rokon népek napja, januárban a magyar kultúra napja, februárban a Kalevala napja, márciusban a magyar nyelv hete,

áprilisban a nemzetközi gyermekirodalmi nap (április 2., Andersen születésnapja), júniusban az ünnepi könyvhét. Mivel az ötödikes nyelvtani anyagban van szó a nyelvrokonságról, megemlékezünk a rokon népek és nyelvek nagy kutatóiról is: szeptemberben Reguly Antalról, novemberben Kőrösi Csoma Sándorról és májusban Sajnovics Jánosról. A december pedig természetesen Petőfi Sándoré, már csak azért is, mert a János vitéz képezi az irodalmi anyag gerincét.

A program szerkezete

1. ábra

A program tankönyvei és segédletei a következők:

- 1. osztály:** A mesék csodái — Ábécé és olvasókönyv (törpés ábécé). Hangoztató-elemző-összetevő módszerű, szótagoltató ábécéskönyv, előkészítő szakasszal, párhuzamos írástanítással — álló írással —, egy kötetben mind a két félév anyagával. Tartalma: mesék, részletek meseregényekből, mondókák, versek, a szerzők által írt szövegek. Kísérői: egy íráselőkészítő munkafüzet, két írásfüzet előírt mintákkal (egy a kisbetűkhöz, egy a nagybetűkhöz), egy feladatfüzet a szövegfeldolgozáshoz és a differenciáló olvasásfejlesztéshez, egy tanítói kézikönyv, hívóképek.
- 2. osztály:** A világ csodái — Fejlesztő olvasókönyv. Tartalma: mesék, elbeszélések, ismeretközlő szövegek, versek. Témakörei: az iskola, a

lakóhely, a családi kör, az állatvilág, a kert, a zöld mező és a virágos rét, a hullámzó vizek, hegyek-völgyek-erdőségek, a világmindenség. Körülbelül minden hónapra jut egy téma. Az egyes fejezetek végén egy folytatásos történet található, részletek Török Sándor Kőkőjszi és Bobojsza c. meseregényéből (célja a hosszabb olvasmányok előkészítése, az átmenet megteremtése). A kötet végén a Jeles napok, ünnepek c. fejezet kapott helyet.

Kísérői: egy integrált feladatfüzet (két kötetben), egy írásfüzet előírt mintákkal (elsősorban a kapcsolás gyakorlásához), az Édes anyanyelvünk c. nyelvtankönyv és egy tanítói kézikönyv.

- 3. osztály:** Mesék földjén, hadak útján — A mesék és a mondák világa: a történelem előtti korok regéi, a magyarság eredetmondája, történelmi mondák az államalapításig és az Árpád-házi királyok korából, hazánk tájai: síkvidékek, vizek, hegyvidékek; hazai mesék és a szomszéd népek meséi. A színhely: hazánk területe és a Kárpát-medence. Az egyes fejezetek végén található folytatásos történetet Geréb László Búvár Kund c. regényéből vettük. Új motívum a könyvben a régészetről és a híres régészek kalandjairól szóló érdekes anyag. A kötetet a Jeles napok, ünnepek c. fejezet zárja le.

Kísérői: egy integrált feladatfüzet, egy írásfüzet előírt mintákkal (elsősorban a tempógyorsítást és a fogalmazástanítást segítő gyakorlatokkal), az Édes anyanyelvünk c. nyelvtankönyv és egy tanítói kézikönyv.

- 4. osztály:** Mesék, mondák, igaz történetek — Mesék, mondák és gyermektörténetek. Történelmünkhöz kapcsolódó mondák és elbeszélések a lovagkortól napjainkig, gyermektörténetek a hazai és a külföldi gyermekirodalomból. Az egyes fejezetek végén lévő folytatásos történetet Aszlányi Károly: Kalandos vakáció c. regényéből vettük. A kötetet a Jeles napok, ünnepek c. fejezet zárja le.

Kísérői: egy integrált feladatfüzet, egy előírt írásfüzet (elsősorban a fogalmazástanítást segítő gyakorlatokkal), az Édes anyanyelvünk c. nyelvtankönyv és egy tanítói kézikönyv.

- 5. osztály:** Világjáró — irodalomtankönyv és szöveggyűjtemény egy kötetben. Tartalma az epikai műnem megközelítő teljességben, magyar és világirodalmi anyagon illusztrálva: mítoszok, mondák, mesék, elbeszélések, novellák, kisregények, regények. Középponti olvasmány a János vitéz, házi olvasmány A Pál utcai fiúk.

Kísérői: egy integrált feladatfüzet, az Édes anyanyelvünk c. nyelvtankönyv és egy tanári kézikönyv.

- 6. osztály:** Világjáró — irodalomtankönyv és szöveggyűjtemény. Az eposz, a ballada, az elbeszélő költemény, a történelmi regény, vitézi versek és énekek. Középponti olvasmány a Toldi, házi olvasmány az Egri csillagok.

Kísérői: egy integrált feladatfüzet, az Édes anyanyelvünk c. nyelvtankönyv, valamint egy tanári kézikönyv.

A programhoz a **differenciálást szolgáló kiegészítő anyagok** is csatolkoznak. Közülük a legfontosabbak a **Kincseskönyvek**. Ezek kis füzetek, melyek növekvő hosszúságú szépirodalmi szövegeket tartalmaznak. Céljuk a hosszabb művek — a házi olvasmányok, regények — olvasásának az előkészítése. Az ugyanis a megfigyelésünk, hogy az eddigi gyakorlat hirtelen zúdította rá a gyerekekre a hosszú és nehéz szövegeket a rövid olvasókönyvi szövegek után, nem csoda, hogy sokuk nem tudott megbirkózni velük, s elment a kedvük az olvasástól. Az is gondot jelent, hogy az 5. osztályba egyszerűen levitték a régi gimnáziumi anyagot az 1978-as tantervben, s ez a nem gyerekeknek való anyag ott is maradt. Sokuk ennek következtében 5. osztályban mond búcsút az olvasásnak. Tehát 5. osztályra olyan olvasási rutint kellene kialakítani, hogy a gyerekek elbíriák a Kalevalát, vagy 6.-ban az Odüsszeia és az Iliász szemelvényeit, Ilosvait, Balassit és Csokonait. A Kincseskönyveket nem kötjük szigorúan évfolyamokhoz, az igényeknek megfelelően válogathat a tanító belőlük. 2. osztályra a következőket terveztük: hosszabb magyar népmesék, hosszabb irodalmi mesék (elsősorban Andersentől), Wass Albert két meséskönyve: az Erdők könyve és a Tavak könyve, valamint ószövetségi és újszövetségi történetek egy-egy kötetben. A Kincseskönyvekben a **folyamatolvasás** technikáját alkalmazzuk. Ez azt jelenti, hogy néhány helyen megszakítjuk a szöveget a kíváncsiságot felébresztő, a gondolkodást előbbre vivő kérdésekkel.

A **feladatfüzet** új műfaj: integrált feladatsorokat tartalmazó segédlet, melyben a különféle részterületek egységben jelennek meg a tanuló előtt. Ez a megoldás a lehető legjobban biztosítja a nyelvtannak nyelvhasználat-központú tanítását, valamint folyamatos gyakorlását. A tanítónak pedig egy lehetséges órafelépítést kínál a feladatsor. A feladatsorok a NAT által megadott fejlesztendő képességekhez igazodnak (vö. az 1. ábrán felsorolt területekkel); mindig szómagyarázatokkal kezdődnek, s azután a feladatok az adott olvasmány kívánalmainak megfelelően követik egymást. Tulajdonképpen a feladatfüzet integrálja, összekapcsolja az olvasókönyv és a nyelvtankönyv anyagát: ez az integráció a tanmenetből kiolvasható.

A feladatfüzet azért is sajátos jellegű segédlet, mert keveset írnak bele a gyerekek, elsősorban szavakat, rövid mondatokat. Azt szeretnénk, ha a tanulók inkább a szokásos írásfüzetben dolgoznának, mert ott nem romlik az írásuk, s megtanulják az írásművet elhelyezni a papírlapon. (Az elmúlt időszakban a munkafüzetek eluralkodása nagyon lerontotta a tanulók írását mind a betűalakítás, mind a szöveg megformálása szempontjából.) A feladatfüzetbe helyeztük el a beszédfejlesztő gyakorlatokat, nem kell tehát a tanítónak fóliára vinni őket, ott vannak mindenki szeme előtt. Itt kaptak továbbá helyet az olvasásfejlesztő gyakorlatok is. Első osztályban a kisgyerekek a szóolvasás szintjén vannak, a második osztály feladata a hangsúlyos, szólamokban történő olvasás kialakítása. Erre külön kis gyakorlatok szolgálnak, mégpedig a Deme László által kialakított jelrendszer alkalmazásával. Ez végtelenül fontos gyakorlatrendszer: a szólamolvasásba be kell vezetni a gyereket, példát, mintát kell adni, mert ha ezt nem tesszük meg, akkor a gyerek megreked a szóolvasás szintjén, nem fog értelmesen olvasni, s funkcionális analfabéta benyomását kelti (az is).

A feladatfüzet tehát kompromisszum eredménye: olyan munkafüzet, amelybe keveset, csak bizonyos típusú feladatokat írnak bele a gyerekek. Eredetileg nem akartuk munkafüzeté tenni, csak feladatsorokat tartalmazott volna. Beláttuk azonban azt, hogy a tanítóság igényli a munkafüzeteket, a kiadók pedig üzleti szempontból támogatják, pedig a vevő szempontjából a munkafüzet drága, hiszen egyszeri használat után el lehet dobni. A munkatankönyvek és a munkafüzetek az 1978-as tanterv bevezetése nyomán terjedtek el. Az kétségtelen tény, hogy van némi hasznuk, felkészítik a tanulókat az amerikai típusú tesztek kitöltésére, de sajnos kizárólagos használatuk sok kárt okozott. Eluralkodásuk háttérbe szorította a szóbeliséget, ártott a beszédkultúrának, megakadályozta a tanító személyiségének a kisugárzását, karizmatikus hatását, ami különösen kis gyerekeknél fontos. Visszavetették továbbá a tanítók módszertani kultúráját is, olyannyira, hogy szélsőséges esetekben fegyelmezési eszköznek tekintik a munkafüzetet: elbabrál valamivel a gyerek, addig is csöndben van (kérdették már tőlem továbbképzésen: Hogyan fegyelmezzek munkafüzet nélkül?). A gyerek pedig trehány lesz, csúnyán és megszerkesztetlenül ír — hiszen nem ellenőrzik —, a feladatok egy részét taláalomra is meg lehet oldani, sőt le lehet lesni a szomszédról. Van olyan pedagógiai irányzat, mely a cselekedtetést hangsúlyozza, és a cselekedtetést a munkafüzetben való tevékenységhez köti. Egyoldalú módon, mert nem számol azzal a ténnyel, hogy a beszéd is cselekvés! Azt szeretnénk, ha programunkban a tanítók ismét magyaráznának, beszélgetnének, beszéltenének, felolvasnának, a szövegeket hangosan értelmeznék, illetőleg dolgoznák föl, s csak kiegészítésként használnák a munkafüzeteket.

A **tanítói-tanári kézikönyv** is újszerű: egy dosszié, melyben megtalálható a program egészének a bemutatása, az adott évfolyam módszertani bemutatása; egy részletes tanmenet; az alsó tagozaton olvasólapok, melyek sokszorosíthatók vagy fóliára vihetők; óravázlatok melyek elsöben kivehetők.

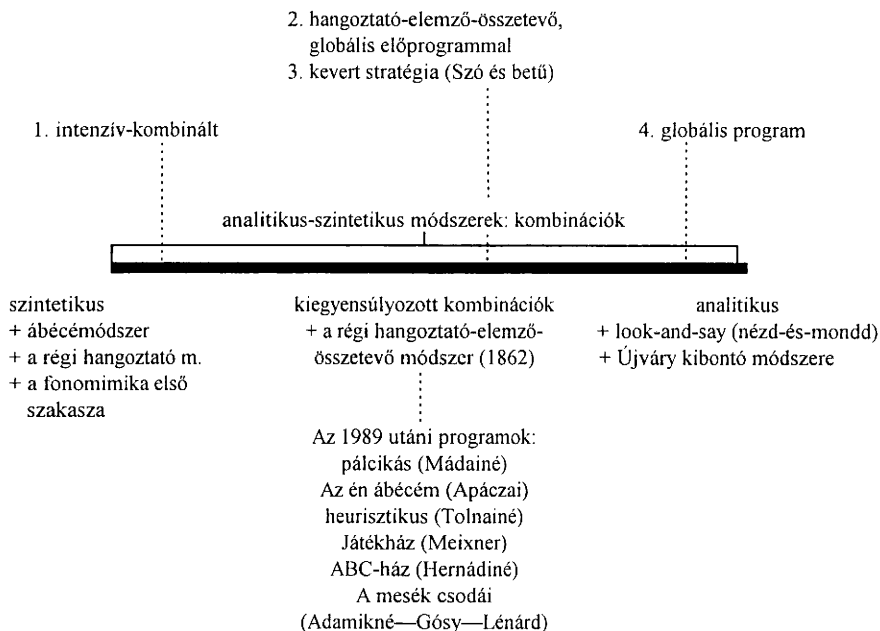
Az integrált magyar nyelvi és irodalmi programhoz külön **tanterv** készült, mely benne van a számítógépes adatbankban, de a kiadónál is megrendelhető.

Az **Integrált magyar nyelvi és irodalmi program jellemzői** tehát a következők:

- a program holisztikus szemléletű: biztosítja a tanulók személyiség- és képességfejlesztését;
- mind tartalmi, mind módszertani szempontból kiegyensúlyozottság jellemzi;
- tartalmazza az 1—6. osztály teljes anyagát, de meg is haladja a differenciálás, valamint az egyénre szabott fejlesztés érdekében;
- a NAT által meghatározott követelményrendszer alkalmazásával biztosítja a 4. és a 6. osztályok végén a magasabb iskolafokokba való átmenetet;
- integrált szemléletű: az integrációt a középpontban lévő olvasókönyv és az integrált feladatsorokat tartalmazó feladatfüzet biztosítja; az anya-

- nyelvi területeken kívül az Ember és társadalom, valamint a Művészetek témakörök kapcsolódó részeit is integrálja;
- törekszik a tartós könyvhasználat biztosítására;
 - tankönyveinek és segédleteinek kiállítása esztétikus, színes nyomású; sok ötletes és új megoldást tartalmaznak;
 - a lehetséges mértékben egyszerű, könnyen kezelhető, kevés egységből áll; éppen ezért a tömegtanításban is kiválóan alkalmas.

2. Az olvasás és az írás tanítása. Az 1. ábra azt szemléltette, hogy a képességfejlesztésnek számos területe van. Ezért az összetett és bonyolult tevékenységért első osztályban egyetlen tantárgy, az olvasás-írás a felelős. Ebből pedig az következik, hogy az olvasástani programnak — nevezzük így az egyszerűség kedvéért — fejlesztenie kell az összes területet, tehát nagyon kiegyensúlyozottnak kell lennie. Mindebből pedig az is következik, hogy ennek a komplex célnak nem felel meg bármelyik program; nem igaz az a mondás, hogy mindegyik program jó a maga helyén. A jó elsős program nemcsak olvasni és írni tanít, hanem fejleszti a beszédet, a nyelvi tudatosságot, tehát megalapozza a nyelvtan és a helyesírás tanítását, figyelemre és pontosságra szoktat, ugyanakkor az érzelmeket és a képzeletet is fejleszti, tehát szép és érdekes. (Zárójelben jegyzem meg, hogy mérni is komplexen kell: minden területet, tehát egy olvasásmérésbe beletartozik a helyesírás mérése is; ezt külföldön már így csinálják, csak nálunk nem vesznek erről tudomást.) Az olvasástani programokat egy skálán ábrázolhatjuk:

2. ábra

Háromféle olvasástanítási módszert különböztetünk meg: szintetikust, analitikust és analitikus-szintetikust, azaz kombináltat (Adamikné 1995). A tiszta módszer ritka, pl. tisztán szintetikus volt a régi ábécémódszer, tisztán analitikus volt az Újváry-féle kibontó módszer. A Magyarországon jelenleg használatos módszerek kombinációk, mármint az a kérdés, hogy mennyire kiegyensúlyozottak, illetőleg melyik szélsőség felé közelítenek. Az ábrán látható, hogy az 1978-as tanterv nyomán készült három program az analitikus pólus felé közelít, jórészt a globális előprogram, illetőleg a globális kezdő szakasz; az összeolvasás nem tanítása, a szótagolás elhagyása miatt. Ezért szokták ezeket a programokat a mindennapi nyelvhasználatban egy kalap alá venni, s közös néven globálisként illetni. Jogosan, mert a globális (külföldön: egész szó, egész nyelvi) módszer gyűjtőfogalom, ezen belül sokféle megoldás lehetséges. Az intenzív-kombinált programban van szintetikus elem — tanítja például az összeolvasást —, de ez sem szótagoltat, és ebben is vannak globális elemek, mégpedig az ún. ráismerő olvasás alkalmazásában.

1989 után a szabad publikálás bevezetésekor sok új program született. Mindegyikük a tanítóság igényeit és az évszázados tapasztalatot fogalmazta meg: visszaállította a szótagolást, a hangtanítás elsődlegességét, valamint az előkészítést. Az 1978 utáni négy program közös hibája az volt, hogy megsértették a hangoztatás elsődlegességének az elvét, azaz megszakították a folyamatos-ságot a beszéd és az olvasás között; a szótagoltatás elhagyásával pedig felmérhetetlen károkat okoztak a helyesírás tanításában; a néma olvasás korai erőltetésével és a munkafüzetek szorgalmazásával vizuális jellegük még inkább fokozódott. Minderről bárki meggyőződhet, ha egy pillantást vet a programokhoz közzölt óravázlatokra (A. Jászó 1990). Mindezzel együtt a fokozatosság elve is felborult, túlságosan nagy a tempó a programok elején, s ez a kezdeti sietés később megbosszulja magát.

A mesék csodái című elsős tankönyv szerzői: Adamikné Jászó Anna, Gósy Mária és Lénárd András gyakorlóiskolai vezető tanító. Az ábécés- és olvasókönyv öt részből áll: 1. előkészítés (6 hét, 3—32. old.), 2. a kisbetűk (3—4 hónap, 33—120), 3. a nagybetűk (3—4 hónap, 121—184), 4. olvasmányok (kb. egy hónap, 185—192) és 5. ünnepeink (193—202). Látható, hogy a program lassú tempót diktál, a betűk tanítását az egész évre elosztja (februárig a kisbetűk, májusig a nagybetűk), oly módon, hogy gyakorlóórákat iktat közbe, rendszerint három betű megtanítása után.

Az **előkészítő szakasz** módszertanilag megszerkesztett képanyagot tartalmaz. Egyik feladata az általános részkészségek fejlesztése, ilyenek pl. a logikus gondolkodás, a figyelem, a memória, a tempó, a ritmusérzék, az érzelmek és a képzelet fejlesztése. Másik feladata a speciális, azaz az olvasás-írás tanítását közvetlenül alapozó részkészségek fejlesztése, pl. a kommunikációs magatartás kialakítása, a jelfunkció tudatosítása, a relációs szókincs fejlesztése, a szókincs- és a beszédfejlesztés, a kiejtés tanítása, a nyelvi tudatosság fejlesztése, a tudatos önellenőrzési készség kialakítása, az írástanítás előkészítése kéztornákkal, a finommozgást fejlesztő gyakorlatokkal, a betűelemek megtanításával.

A logikus gondolkodás fejlesztését szolgálják pl. a távcsővel jelzett feladatok: az azonos formák megkeresésére szolgálnak. Figyelem-, tempó- és memó-

riafejlesztésre valók a bővítő ismétlések. A kék háttérrel kiemelt versikék végig szerepelnek a könyvben: beszédművelő feladatokat lehet velük végezni, s jó bevezetésül szolgálnak a későbbi nehezebb memoriterekhez. A versek, a gazdag tartalmú képek nemcsak a beszédfejlesztést segítik, hanem az érzellem- és a képzeletfejlesztés eszközei is. Nagyon fontosnak tartjuk azt, hogy a tanító sokat meséljen, sokat olvasson fel érdekes történeteket, akkor is, ha már a gyerekek tudnak olvasni.

A kommunikációs magatartás összetett viselkedés. Nagyon fontos az egymásra való figyelés megtanítása, az udvarias társalgás kialakítása. Az első oldal-tól kezdve — aholis a gyerekek és a törpék bemutatkoznak egymásnak — sok feladatot lehet e célra felhasználni. Ide tartozik az olvasás céljának a megismerése, vagyis annak a tudatosítása, hogy mások gondolatait nemcsak a szavakból, hanem a leírt szövegből is megismerhetjük. A jelfunkció tudatosítása úgy történik, hogy előbb az óvodai jelekről beszélgetünk a gyerekekkel, majd a környezetünkben található jelekről (10., 21. old.).

A beszédfejlesztés párhuzamosan több síkon történik. Folyamatosan foglalkoznunk kell a légzéstechnika fejlesztésével. A légzésfejlesztésnek van egy alapvető technikája: a belégzés időtartamát kell csökkenteni, s a kilégzés időtartamát kell növelni, természetesen ezen a szinten még igen kis lépésekben. A könyvben lévő kézjelek a kilégzést, a szünetet és a belégzést jelzik, a kis figurák pedig a másodperceket. A nagybetűs részben már nem szerepelnek ezek az ábrák, éppen ezért kérjük a tanítókat, hogy térjenek vissza hozzájuk, ne feledkezzenek meg róluk.

A szókinccsfejlesztésről, a mondat- és szövegalkotásról az eseményképek gondoskodnak. Gazdag tartalmúak, mozgalmasak, s mindig tartalmaznak valamilyen mögöttes tartalmat, ok-okozati kapcsolatot, rejtett összefüggést is, úgy-hogy kiválóan alkalmasak a későbbi „értelmező olvasás”-hoz szükséges magatartás kialakítására. Törekedni kell az ép mondatok alkotására, elisméltetésére, s lehetőség szerint egy-két mondat kapcsolására is. A képek a relációs szókinccs fejlesztését is kiválóan szolgálják.

A nyelvi tudatosság fejlesztése nagyon fontos feladat, s vele valóban mindennap kell foglalkozni. Négy tevékenységet kell állandóan végezni: 1. a hangutánzásra alapuló hangtanítás, valamint a hangleválasztás, 2. időtartamgyakorlatok, 3. mondatok szavakra bontása és mondatok alkotása, 4. szóbontás és szóépítés. Mindezt hallás után, beszélve, hangosan!

A hangutánzásra az eseményképek ösztönöznek (pl. a kistörpe elzavarja a kukacot: *sss*). A hangleválasztást képek segítik. Az időtartam érzékelését koronagok kirakásával is megerősíthetjük (18. old.). Azt javasoljuk, hogy a 12. órától bontassunk rövid 3-4 szavas mondatokat szavaikra, s adjunk meg néhány szót a mondatalkotásra, szintén a képek felhasználásával. A szóbontás két fokozatban történik. Először — már az első órától kezdve — szótagoltatunk. A szótagolást tapssal is kísérhetjük, vagy két kezünkkel mutatjuk a szótagokat. Ezt jelzi a szótagoló törpe piktogramja, a 19. oldalon jelenik meg először. Innen kezdve a képekkel megadott szavakat először szótagokra, majd hangokra bontjuk. A hangokat jelzik a virágszálak. Helyettesíthetjük őket pálcikákkal is. Ezután találós-

játék következhet: melyik az első hang, melyik az utolsó, hogyan következnek a hangok egymás után. S ha már megy a sorrendi analízis, rákérdezhetünk a harmadik, negyedik stb. hangra is. De megelégszünk azzal is, ha a gyerekek megállapítják, hol hallják a szóban forgó hangot: a szó elején, végén, közepén. Ideális esetben a kisgyerek hallás után el tudja sorolni a szó hangjait. Természetesen, ez nem sikerül mindenkinek, ezt a képességet kell fokozatosan kifejlesztetnünk.

A hanganalízis az írástanítás szempontjából is nagyon fontos: ez teszi lehetővé a párhuzamos írástanítást, de tételünk megfordítva is igaz: az írástanítás elősegíti a hanganalízist, fejleszti a nyelvi tudatosságot, ily módon visszahat az olvasás tanítására. Az olvasás és az írás készsége kiegészíti, támogatja egymást. Ezenkívül az írás a kapcsolást, az összeolvasást is elősegíti. Igaz, hogy sok az ügyetlen kezű kisgyerek, de sok a rajzolni szerető, ügyes, hangszeres zenét korán tanuló kisgyerek is. A hathetes előkészítés elegendő ahhoz, hogy a gyerekek az íráshoz szükséges alapmozgásokat elsajátítsák. Ebben segítségükre van a gondosan megtervezett írás-előkészítő munkafüzet és a két előírt írásfüzet.

Semmi szükség nincs az írástanítás késleltetésére. Két okból szokták késleltetni az írástanítást. A finommozgások fejletlenségére hivatkoznak, de inkább az az ok, hogy ezek a programok nem foglalkoznak előkészítésként a nyelvi tudatosság fejlesztésével, a hanganalízissel, ami az írás feltétele. Mások szerint az írás párhuzamos tanítása visszafogja az olvasástanítás tempóját. Véleményünk szerint ezt a problémát meg lehet oldani a jól szervezett, érdekes előkészítő szakasszal (ezért adtunk a kézikönyvekben az előkészítő szakasz minden egyes órájához óravázlatot); továbbá az olvasásban sem ajánlatos túl gyors tempót diktálni, illetőleg megengedni; a lassabb haladásra, a gyengébbekre való állandó odafigyelésre a NAT is figyelmeztet.

Az **íráselőkészítéshez** az ábécéskönyvben is fellelhetők gyakorlatok. A különféle játékok a térérzékelést is fejlesztik, a kézügyességet pedig a játékos rajzos feladatok. Az **íráselőkészítő munkafüzet** a betűelemeket és a kisbetűket tartalmazza. A vonalvezetésre összpontosít: a betűforma és alakításának a ritmusa legyen a figyelem középpontjában, ezért kerültük a zsúfoltságot és a rejtvénytyszerű jelleget. A betűelemeket először igen nagy alakban adtuk meg, eléjük pauszpapírt fűztünk. A pauszon könnyebben siklik a ceruza, s ez eleinte nagy segítség. Tehát mindig a legnagyobb formához használjuk a pauszt. Utána egyre kisebbedő méretben történik a vázolás, végezetül az előírt írásfüzetben írnak a gyerekek. A kisbetűk vázolását kettős vonalú betűk segítik: a gyerek a két vonal között formálja a betűt. Ezután az előírt írásfüzet következik, itt már — a betűelemek sok gyakoroltatása után — nem láttuk szükségét oly sok átmenetnek. Az íráselőkészítő munkafüzet első borítóján mély nyomású betűelemek, a hátsó borítóján pedig mély nyomású kisbetűk találhatók. Segítségükkel a kisgyerek kitapinthatja a formákat.

Az előírt írásfüzetben öt sor szolgál az iskolai, öt sor a házi munkának. Az egyes részeket sorminták zárják le, céljuk összetett: a balról jobbra menő irány követése, ritmusfejlesztés, a rajzolási kedv kielégítése. Néha nehezek, ezért differenciáltan használhatják fel őket. Az egyszerűbbeket viszont mindegyik gyerek megcsinálhatja. Az előírt füzetek végén szabad helyeket hagytunk a gyakorlásra, illetőleg a tollbamondásra.

A hang- és betűtanítás menete a következő:

I. Hangtanítás:

képolvasás (eseménykép),
a hívókép kiemelése;
hangleválasztás a szó elejéről,
hangoztatás, hangelemzés,
hangfelismerési gyakorlatok,
hangösszevonás.

II. Betűtanítás:

- a) hang-betű megfeleltetés,
betűelemzés (a nyomtatott alak bemutatása),
betűfelismerési gyakorlatok, mindig hangoztatással egybekötve,
összeolvasás, hangos olvasással, szótagolással;
- b) az írott alak bemutatása, származtatása a nyomott alakból,
alakelemzés,
az írott betű alakításának a bemutatása, írása,
az írott betűk összekapcsolása (szavak írása),
a leírt szavak felolvasása.

A fenti algoritmusban nagyon fontos a hangtanítás elsődlegessége, az állandó hangoztatás, a hangos olvasás. Az ábécéskönyv betűtanító oldalai — a bal oldalak — ezt az algoritmust követik. Ez a menet teljesen követi a hangoztató-elemző-összetevő módszer menetét, ezen felesleges, sőt káros változtatni.

A programunkra jellemző további sajátosságok a következők. A tárgykép alá csak akkor írjuk oda a szóképet, ha már minden betűje ismert. Ez azért nem okoz gondot, mert ebben a szakaszban hallás után dolgoztatunk. A hívókép mellett a betűzsák látható. Funkciója annak a szemléltetése, hogy a betű sokféle formát ölthet, lényeges vonásai azonban megmaradnak. A betűtanító oldal második felében az olvasnivaló kapott helyet. Eleinte kétbetűs szótagokat adunk, vannak közöttük értelmesek is, értelmetlenek is (ezeket zöld színnel szedettük; számuk egyre csökken, végül eltűnnek). Előbb mássalhangzó + magánhangzó struktúrát adunk, s utána magánhangzó + mássalhangzó struktúrát. Megfigyeléseink ugyanis azt mutatják, hogy a mássalhangzó + magánhangzó szerkezet összekapcsolása könnyebb a gyerekeknek, s ennek több oka van: 1. elsődleges a gyermek életében, első szavai: *ma-ma*, *pa-pa* stb., 2. nyelvünkben ez a leggyakoribb szóstruktúra (CV—CV), 3. A msh. + mgh. kapcsolatot a gyerek egybemondja, a fordított szerkezetet (mgh. + msh.) nem feltétlenül, leghagyhatja a mássalhangzót, 4. könnyebben észleli a gyerek a szótagvégi magánhangzót, mint a szótagvégi mássalhangzót, 5. a hagyomány ezt a szerkezetet támogatja meg, pl. a legsikeresebb régi ábécé, a fonomimikai is a msh. + mgh. struktúrát vette előre. Ezért jók a következő tanácsok: morogd ki az *a-t*: *ma*; fújd ki az *a-t* *fa*; stb.

A szavak közlésekor a következő alapelvet vettük figyelembe: a gyerekek könnyebb a nyílt szótag olvasása, mint a zárt szótagé, ezt a lehetőség szerint igyekeztünk figyelembe venni. A tanítói kézikönyvben lévő 33 olvasólap viszont maximálisan követi ezt az elvet: eleinte nyílt szótagos szerkezeteket ad, s fokozatosan nehezíti a szavak struktúráját.

Az **olvasólapok** tehát a következő módon szerveződnek (megadom mind-egyik oldal első szavát, s ebből látható a felépítés): *ke-fe, hé-ja, ze-ne, lá-ba, fe-ke-te, töm, há-zat, gomb, szarv, ejt, gom-bok, lesz, le-szek, kulcs, jobb, é-gi, ő-szi, vi-gasz, ha-rang, cir-kusz, i-ta-tó, a-la-csony, i-je-de-lem, há-zat, tö-ré-keny, fi-a, mi-ó-ta, da-li-a, ab-ban, gug-gol, any-nyi, illetve annyi, fütty, fütty-työs, illetve füttyös.*

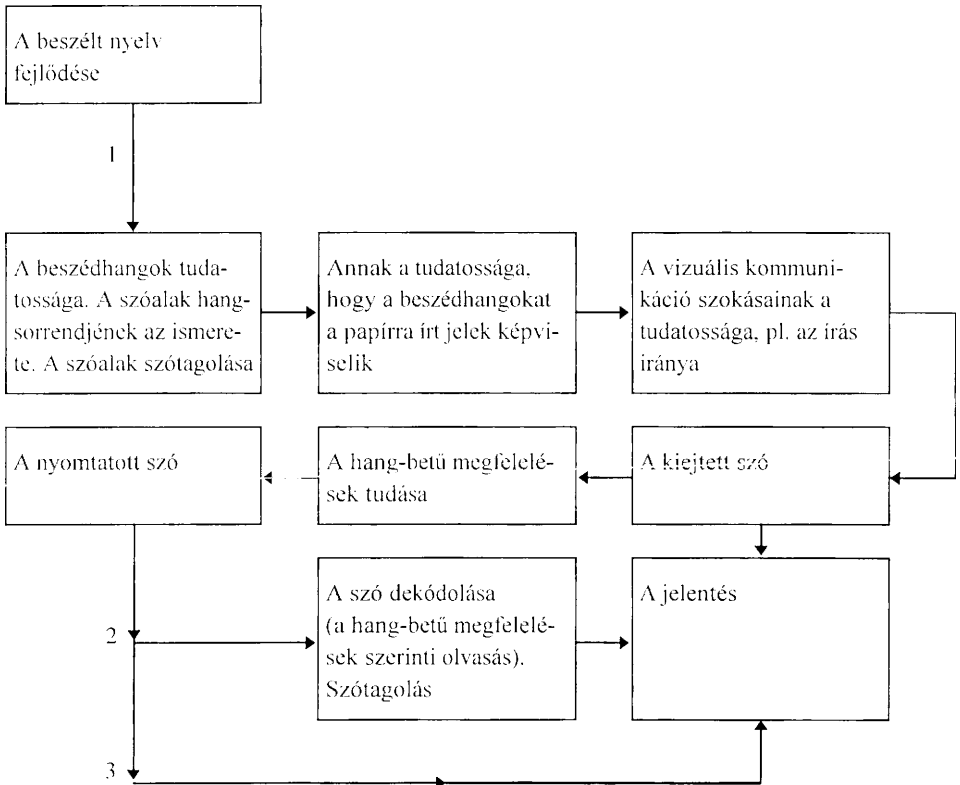
A tipográfia is gondosan van megtervezve: eleinte igen nagy betűméretet használunk. A betűméretet fokozatosan csökkentjük, a szótagolás elhagyásakor pedig — a nagybetűs rész elején — ismét növeljük.

Programunk alapelveit az alábbi modell szemlélteti: a) a beszédre való alapozást, b) a körültekintő előkészítő szakaszt, c) a dekódolás és a megértés tanításának az egyensúlyát. A modellről leolvashatók a didaktikai szakaszok is, ezeket jelölik a számok: 1. a feladat megértése (ez egybeesik az előkészítő szakasszal), 2. az olvasás megtanítása, 3. automatizálása. A gyakorlott olvasó a nyomtatott szó jelentését azonnal megérti, ezt a folyamatot jelzi a 3-assal jelzett útvonal. A kezdő olvasó a hang-betű megfelelések szerint, szótagolva dekódol, ezt jelzi a 2-essel jelölt útvonal. Ahhoz azonban, hogy ezt a dekódolási feladatot el tudja végezni, sok-sok rész-készséget kell elsajátítania, tehát elő kell készíteni; ezt jelzi az első útvonal.

A program alkalmazkodik a gyermek természetes beszédfejlődéséhez, nyelvi tudatosságának kialakulásához. A beszédpercepciók kutatások lényeges megállapítása az, hogy a hatéves gyermek képes a beszéd analizálására, a szavak szótagokra, hangokra való bontására, tulajdonképpen ezt a képességet hívjuk **nyelvi tudatosságnak**. A külföldi olvasáspszichológiai kutatások pedig bebizonyították, hogy ha az olvasástanítás megkezdése előtt foglalkozunk a nyelvi tudatosság fejlesztésével, akkor lényegesen jobb lesz az olvasási, nyelvtani-helyesírási képesség minősége. Az előkészítő szakasz szükségességéről van szó, arról az előkészítő szakaszcsoportról, melynek létjogosultságát a hazai olvasástörténet egyértelműen bizonyítja, s amelyet 1978-ban elhagytak. A külföldi és a hazai pszicholingvisztikai kutatások, valamint az olvasástörténet egybehangzó tanulságai alapján visszaállítottuk az előkészítő szakaszt, valamint a hangtanítás-betűtanítás sorrendet, azaz visszaállítottuk a hangoztatás elsődlegességét. A modern kutatások alapján a hangoztató-elemző-összetevő módszer korszerűnek bizonyul, ezért alkalmaztuk.

A betűsorrend és a fokozatosan nehezedő szóstruktúrák megállapítása a hazai beszédpercepciók kutatások eredményein alapul. Azokat a hangokat, valamint szótag- és szóstruktúrákat vettük előre, melyeket a gyermek könnyebben észlel. Messzemenően figyelembe vettük a homogén gátlás elvét a betűsorrend meghatározásakor. Az egész első év folyamán a hangos olvasásra helyezzük a hangsúlyt, a néma olvasás kialakításával a második év folyamán kezdünk csak

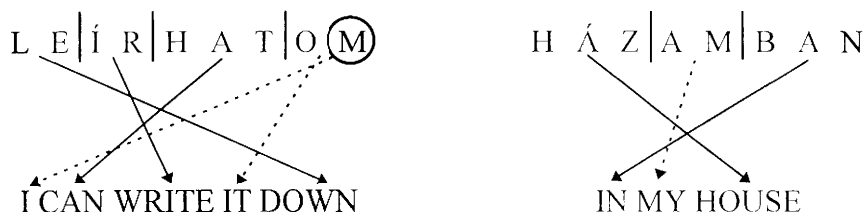
foglalkozni. A hangos olvasás során nem engedjük a gyereket találgatni: hangosan szótagolva olvastatjuk ki a szót, majd egybeejtve. A szótagoltatással pontos dekódolást, a szóalak teljes végigkövetését, a toldalékok pontos kiolvasását követeljük meg. A szótagoltatás — minden ellenkező híresztelés ellenére — a pontos olvasás, s ezáltal a megértés elősegítője! Még egy igen fontos követelmény: csakis a magyar szótagolási szabályoknak megfelelően engedjük a gyereket szótagolni!

3. ábra

A **szótagolás** szükségességét mind pszicholingvisztikai, mind nyelvtudományi érvekkel meg tudjuk támogatni. A kisgyerek önkéntelenül, hároméves kora táján képes a szótagolásra. A szótagolás az első lépés a nyelvi tudatosság kialakulásában. Ez minden bizonnyal azért van így, mert a szótag szervezi a beszédet: beszédprodukciós és beszédpercepciós egység. A nyelv ritmusának is az alapja. A magyar nyelv típusát tekintve az agglutináló, vagyis a toldalékoló nyelvek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvben igen magas a toldalékok száma. Kiszámították például, hogy ha egy főnév ragokkal és jelekkel való ellátásakor minden lehetséges kombinációt figyelembe veszünk, akkor 882 toldalékos alakot kapunk! A lényeg azonban az, hogy a sok toldalék következté-

ben hosszúak a szóalakok. A hosszú szóalakokat a kisgyerek nem képes egyetlen nekifutásra dekódolni, ezért fel kell bontani számára szótagokra. Egy másik lényeges jelenség a magyar nyelvben az, hogy a szóelemeknek változataik vannak: változnak mind a tövek, mind a szóalakok, s ennek következtében nem állandó a szókép. Az angolban egyrészt rövidek a szóalakok, másrészt állandó a szókép, ezért ott esetleg jobban működnek a globális módszerek (bár sok gondot okoznak ott is, nem véletlenül hangsúlyozzák újabban Amerikában a hangtanítást: Reading Today 1997). Az alábbi ábra a magyar és az angol morfológiai különbségét szemlélteti:

4. ábra

Mindent összevetve, a pszicholingvisztikai, a nyelvészeti és az olvasástörténeti tények a hangoztató-elemző-összetevő, szótagoltató módszer előnyeit, létjogosultságát bizonyítják. Itt most nincsen mód az olvasástanítás elméleti alapjainak részletesebb kifejtésére, ezért a tanítóképzésben használatos szakirodalomra hivatkozunk (Gósy 1989, 1990, Adamikné 1990, 1995, ez utóbbi hivatkozásban bibliográfiával).

Tapasztalataink, a külföldi és a hazai szakirodalom tanulmányozása alapján a NAT korrekcióját javasoljuk az első osztály vonatkozásában. Szükségesnek tartunk két kulcsfogalmat felvenni a kialakítandó képességek közé: a nyelvi tudatosság fejlesztését és a szótagolást. Ha ezt a korrekciót a NAT szerzői — akiknek neve nem szerepel a publikáción — nem teszik meg, akkor 1978-as alapokon maradnak, s nem veszik tekintetbe azt a pozitív változást, ami 1989 után a hazai olvasástanításban bekövetkezett.

A szótagoltatástól függ a helyesírás tanításának a megalapozása. A másképp ejtjük — másképp írjuk esetek tanításában a szótagolás segít. A szóelemzés elvét elsősorban mégsem morfológiai alapon, sem a helyesírási szabályzat segítségével nem tudjuk tanítani, csak szótagoltatással. A szótagolás ugyanis feltünteti a szóelemek határát: *lát-ja, tud-ja, any-ja* stb. Tehát a szótagolásra nemcsak az elválasztás tanításakor van szükség — mint ahogyan azt beleszülték a köztudatba —, hanem a szótagolás az egész helyesírás-tanítás alapja. Nem is beszélve arról, hogy a helyesírás tanításának szempontjából mennyire fontos a nyelvi tudatosság fejlesztése.

Láthatjuk, hogy a nyelvtan és a helyesírás 2. osztálytól való tanítása teljes mértékben az első osztálybeli megalapozástól, vagyis az olvasás-írás-tanítási módszertől függ.

(Folytatjuk.)

IRODALOM

- Adamikné 1990. Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar olvasástanítás története*. Tankönyvkiadó, bibliográfiával.
- Adamikné 1995. Az olvasás és az írás tanítása. In: Kernya Róza (szerk.): *Az anyanyelvi nevelés módszerei*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola — Móra Kiadó. 15—138; bibliográfiával.
- Gósy 1989. *Beszédelezés*. MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Gósy 1990. Modell az olvasástanításhoz. *Fejlesztő Pedagógia* 2. sz. 28—32.
- A. Jászó 1990. *Az olvasástanítás aktuális problémái, történeti áttekintéssel*. 3—4. szám, 205—24.
- Reading Today 1997. IRA takes stand on phonics. Board of Directors passes position statement on „*The Role of Phonics in Reading Instruction*”. Volume 14, Number 5, April/May 1997. 1. és 4. pp.

Megjegyzés a jegyzék utolsó tételéhez: Az IRA az International Reading Association, azaz a Nemzetközi Olvasástársaság, egy százezres tagságú szervezet, központja az USA-ban van. Tehát: az IRA szót emel a hangtanításért. Az igazgatótanács állásfoglalást bocsát ki a következő témában: „A hangtanítás szerepe az olvasástanításban”. Az előzményekről azt kell tudni, hogy az olvasástervezések nagyon rosszul sikerültek az elmúlt évben, különösen az egyébként kulturált Kaliforniában, ahol a legnagyobb mértékben vezették be az egész nyelvi módszert (whole language approach). Tehát a tengerentúlon kezdenek felfigyelni arra, másképp is lehet tanítani, és meg kell tanítani a hang-betű megfeleléseket.

Adamikné Jászó Anna

Az igeragozás*

(Mintafejezet a Mai Magyar Nyelvi Tanszék grammatikakönyvéből)

I. Általános kategóriák

1.0. Igeragozáson a továbbiakban az igető jelekkel és ragokkal való toldalékolását, igei paradigmán pedig ezen toldalékok rendszerét, ill. rendszereit értjük. Az igeragozási kategóriák szorosan összefüggenek az ige mondatbeli szerepével, tehát azzal, hogy az ige a mondat állítmánya. A mondat központi magjaként magán viseli az alany számának és személyének megfelelő jelöltséget (igei személyrag), képes utalni lehetséges tárgyi bővítményének határozott vagy határozatlan voltára (általános vagy határozott ragozás), jelentős szerepet játszik olyan mondat szintű szemantikai kategóriák kialakításában, mint a modalitás és az időszerkezet (mód- és időjelek, egyes képzők, igekötők).

1.1. Az igeidő

Az igeidő az idő fogalmával összefüggő grammatikai kategória. Igeragozásunkban a jelen, a múlt és a jövő idő kategóriáját tudjuk megkülönböztetni. A múlt idejű esemény megelőzi, a jövő idejű követi a beszédidőt, a jelen idejű pedig egybeesik vele vagy tartalmazza azt.

* Megjelent az OTKA (T 013854) támogatásával

Az események idejét természetesen nemcsak morfológiai eszközökkel (tehát például az ige morfémaszerkezetén belül időjellel) adhatjuk meg, hanem más (pl. lexikai) eszközökkel is (*délben, holnap* stb.).

1.2. Ma már nem beszélhetünk a **múlt idők** rendszeréről, csupán a -T jeles múlt időt használjuk, és azt is csak egyszerű múlt idő alakjában.

A múlt idők rendszerének egyszerűsödése több, egymással összefüggő okra vezethető vissza. Az egyik az igekötők rendszerének kifejlődése. Számos igeidő jelentése egybeesett, és így a beszélőközösségek számára feleslegessé vált használatuk. Statisztikai adatok (évszázadonként 10-10 szerzőtől 100-100 múlt idejű adat alapján) százalékban:

igetalak (típus)	16. sz.	17. sz.	18.sz.	19. sz.	20. sz.
<i>ira</i>	35,5	34,5	21,1	26,3	–
<i>irt</i>	52,5	48,9	74,0	73,4	100,0
<i>ír vala</i>	3,4	7,8	2,2	0,2	–
<i>ír volt</i>	0,5	–	0,1	–	–
<i>irt vala</i>	3,8	5,4	0,9	0,1	–
<i>irt volt</i>	4,3	3,4	1,7	–	–

Az összetett múltak közül az *irt volt* típus az egyetlen, amely még ma is előfordul plusquamperfectum jelentésben (főleg a Tiszántúlon és Erdély egyes nyelvjárásaiban), a *szokott* ige esetében pedig igen gyakori, aminek világos magyarázata a jelen idejű alak hiánya, és a múlt idejű alak jelenre is kiterjedő vonatkozása. Ezért nehézséget okoz annak a kifejezése, hogy valami csak régen volt szokásunk.

Az elbeszélő múlt (*ira* típus) sem használatos az irodalmi és köznyelvben, a 20. századi szépirodalomban is csak mint archaizáló vagy nyelvjárási stíluselem fordul elő. Részletes bemutatása apró betűsen a megfelelő paradigmánál található. (Kálmán 1975: 122.)

1.3. A magyarban egy **jelen időt** tartunk számon, amely tehát egybeesik a mindenkori beszédidővel, ill. tartalmazza azt (*Most én beszélek.* – eseményidő és beszédidő egybeesik; *Juli megint csokit eszik.* – az eseményidő tartalmazza a beszédidőt). Jelen időt használunk általános érvényűnek tartott kijelentésekben vagy gyakran ismétlődő események jelölésére (pl. természeti törvények megfogalmazásában, közmondásokban: *A Hold a Föld körül kering. Aki nem akar adni, azt mondja, hogy nincs*). Ez a jelöletlen (azaz -Ø morffal jelölt eset) oppozícióban a kötelezően jelölt múlt idővel. Ezt a strukturális szempontot kiemelve a jelen és a múlt időt tekinthetjük csak grammatikai alapkategóriának (Lotz János), s ezektől megkülönböztetjük a variánsként élő szerkezeteket. Ennek megfelelően a **jövő mint időviszony** kifejezése csak körülíró, de még morfológiai természetű szerkezettel (*el fogok menni*), adverbialis szintagmával (*holnap megyek*), ill. a jelen idő transzpozíciójával történik (*Megyek, iszom egy kis vizet*). Csekély kivétellel a finnugor nyelvek többsége a magyarhoz hasonlóan a jelen idejű alakokat használja a jövő kifejezésére is.

A *menni fog* típusú jövő idejű alakok használatáról megoszlanak a vélemények. Vannak, akik szerint a határozott jövőt jelöli (Bánhidi 1957: 52–62), mások szerint a jelen idejű alaktól csak választékoságában különbözik. Egy 1974-ben készült 1000 nyomtatott oldalnyi szépirodalmi szöveget feldolgozó statisztika szerint jövő idő kifejezésére jelen idejű alak 90,5 %-ban, *fog +* (igető + *-ni*) alak 9,5 %-ban fordult elő. (Kálmán 1974: 236.)

Bár a körülírási igealakokhoz több szempontból hasonlít, mégis alapvetően eltér a határozói igenévi alak + van szerkezetrendszer (*meg van írva, meg volt írva, meg lesz írva* stb.). Tárgyalását lásd

A jövő időnek önálló morfológiai jelölője nincs. A *fog* + *-ni* morfológiai természetű, „körülíró” szerkezetet tekinthetjük egyedül a jövő idejű paradigma részének.

1.4. Az igeidők transzpozíciója grammatikai metaforának tekinthető (Péter 1991: 118). Ilyen a praesens historicum, mely a múltban végbement cselekvések, történések jelen idejű igealakokkal való kifejezése révén úgy ábrázolja az eseményeket, mintha azok a jelenben, „szemünk láttára” mennének végbe (pl. *Tegnap megyek az utcán, és a férjemnek a kollegámról mesélek, hogy milyen kibírhatatlan ember, s amikor hátranézek, ki jön mögöttünk? Hát nem épp a Lajos kollega!*).

Ritkább a múlt idő használata jövő időviszony kifejezésére („Tégy le Dimén Ilkáról, ha nem, *meghótál!*” Tamási, id. MMNyR. I. 493).

2.0. A mód az ige morfológiájában megjelenő kategória, noha funkciója az egész mondat tartalmával van kapcsolatban, s alapvető szerepet tölt be a modális rendszerben, a modalitás kifejezésében. A mód nem univerzális kategória, megvan sok, de nem minden nyelvben; ezzel szemben a modalitás univerzális kategória, jelölői minden nyelv rendszerében megtalálhatók, de nem mindig az igei szerkezetben. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a modális szisztéma kapcsolatban van, ill. lehet az igével, de a modalitás szemantikailag nem egyedül és nem elsődlegesen az igéhez tartozik, hanem az egész mondatához (H. Molnár 1968: 20, Palmer 1986: 2, Kiefer 1990: 8). A modális jellemzők nagy része nem is jelölhető grammatikailag (pl. módjellel, -HAT képzővel), hanem inkább lexikálisan (pl. partikulákkal: *csak, egyáltalán, hát* stb., módosítószókkal: *esetleg, nyilván, talán* stb.). Hiba lenne, ha például a felszólító módjel funkcióját felszólítás vagy parancs stb. kifejezésében adnánk meg, hiszen a módjel és az említett beszédtek között nincs kölcsönös megfelelés: a felszólítás, parancs mint illokúciós aktus (l. a nyelv pragmatikai síkja) többféle mondatfajttával is megvalósulhat (*Most leteszed a macskát, és mész kezét mosni!/! Hányszor mondjam még, hogy moss kezet macskázás után?!/! Felállni!*), a különféle mondatfajtták pedig más-más grammatikai jelölőt (pl. módjelet) kívánhatnak. Az azonban kétségtelen, hogy a felszólító módjeles igealak csak meghatározott szintaktikai környezetben fordulhat elő /felszólító, óhajtó és kérdő mondatban (Keszler 1989: 286), leggyakrabban alanyi, tárgyi, célhatározói és bizonyos állandó határozói mellékmondatban (Prileszky 1974: 473)/, s ezek a mondatok általában a beszélő akaratát, óhaját, engedélyét kifejező nyilatkozatokként valósulnak/valósulhatnak meg, tehát olyan eseményekre vonatkoznak, amelyek még nem tények (Lotz 1976: 168, Kiefer 1990: 9).

Három igemódot különböztetünk meg: kijelentő, feltételes és felszólító módot.

2.1. A kijelentő mód használata a felszólító és az óhajtó mondat kivételével minden mondatfajttában lehetséges (pl. *Almát eszik. Eszik-e almát? Mit eszik?*

Mindent megeszi!). (A kijelentő mondat szintaktikai szerkezetével rendelkező, de felszólítást kifejező nyilatkozatokat természetesen nem tekintjük felszólítónak mondatfajta tekintetében pl. „*Senkinek a világon nem szólsz erről; ...*” Kaffka M., id. MMNyR. I. 486). Elsődlegesen természetesen a kijelentő mondatra jellemző, hiszen ebben a mondatfajtaban csak kijelentő és feltételes módú igealak szerepelhet (Keszler 1989: 285), de az utóbbi már modális kiegészítő értéket is hordoz (*Én is megenném. – még nem tény, feltételhez/lehetőséghez kötődik*). A kijelentő mondat modális alapértéke jelöletlen, ill. 0, de természetesen kijelentő mondattal is kifejezhetünk objektív és szubjektív modalitást (*La-kott területen mehetsz ötvennel. Pisti hazamehetett*) (Kiefer 1990: 7, 12). A kijelentő mód mellékmondatbeli előfordulását semmilyen szintaktikai kategória sem korlátozza.

2.2. A feltételes mód használata mindig modális jellegű, mivel a feltételes módjelet tartalmazó ige lehetséges állapotra, folyamatra, cselekvésre stb. vonatkozik. Jellemzően óhajtó mondatban fordul elő, ennek kötelező eleme, de más mondatfajtákban is szerepelhet a fenti modális értéket képviselve (kijelentő: *Szeretnék almát enni; felkiáltó: De szeretnék almát enni!; kérdő: Vennél nekem almát? Ki venne nekem almát?*). Függő óhajra, s így ebben a feltételes mód használatára csak kevés példát találunk a köznyelvi és a szépirodalmi nyelvhasználatban egyaránt, helyét jelentős részben a felszólító mód foglalta el (*„Azon tűnődtem, vajon megtenném-e én az én Magdusámért, hogy öt esztendőig drótoznék?”* Gárdonyi, id. Hadrovics 1969: 278). A mellékmondatbeli feltételes mód kötelező a *mintha* kötőszó után, az esetek jelentős részében azonban kijelentő móddal szabadon váltakozhat. Ilyenkor a metaforikus módhasználat színezettebb érelemnyilvánításra ad lehetőséget (*Nem hiszem, hogy Péter ilyet mondott/mondott volna*) (H. Molnár 1985: 28).

2.3. A felszólító mód használata kötelező a felszólító mondatokban, melyek a világ egy lehetséges állapotának létrehozására irányulnak (ti. a beszélő a hallgatótól egy tényállás létrehozását várja el) (Kiefer 1990: 8). Ezt a modális jelentést képviseli a módjel a többi mondatfajtaban is, amelyben előfordulhat, de már csak kiegészítő értéként (óhajtó: *Legyen végre tavasz!; kérdő: Együnk almát? Ki vegye meg az almát?*). Mellékmondatban leggyakrabban függő felszólításban jelenik meg. Előfordul azonban, hogy nem tartalmaz felszólítást a mellékmondat, mégis felszólító módú az állítmánya. A felszólító mód efféle mellékmondatbeli használatát sokszor főmondatbeli szemantikai jegy, keretkifejezés (kulcsszó) határozza meg (pl. megengedés, lehetőség, szükségesség, cél, hajlandóság; *Hagyom, hogy elmenj. Ovlak attól, hogy elmenj. Most kell, hogy elmenj. Képes rá, hogy elmenjen.*) (vö. Hadrovics 1969: 264; Keszler 1989: 295; Prileszky 1974: 473–4); gyakran használunk felszólító módot akkor is, ha valaminek a meglétét vagy hiányát fejezi ki a mellékmondat (*„Nincs, aki elmenjen”*) vagy az alárendelés egészének illokúciós ereje terjed ki a mellékmondatra (*Nem akarom, hogy elmenj!*) (Keszler ih.). Valószínű, hogy az alárendelt helyzetű felszólító mód megjelenését lexikális elem (ún. kulcsszó), ill. ennek általános ’legyen!’/’ne legyen’ jelentéstartalma szabályozza (H. Molnár I. 1997: 57).

A 2.2—2.3. példákban bemutatott mellékmondatbeli módhasználatot több szerző kötőmódnak tartja (Prileszky 1974: 474, Pataki Pál, Lengyel K. szóbeli k.). Ez öröközte meg a *hadd* partikula + felszólító módú ige szerkezetben (*Hagyd, hogy elmenjek > Hadd menjek el*), ebben rejlik annak magyarázata is, hogy nem a felszólítás, hanem az engedélykérés, kívánság, vágy kifejezésének illokúciós aktusát valósíthatjuk meg általa.

3.0. Az igeidő- és igemód-kategóriák rendszere

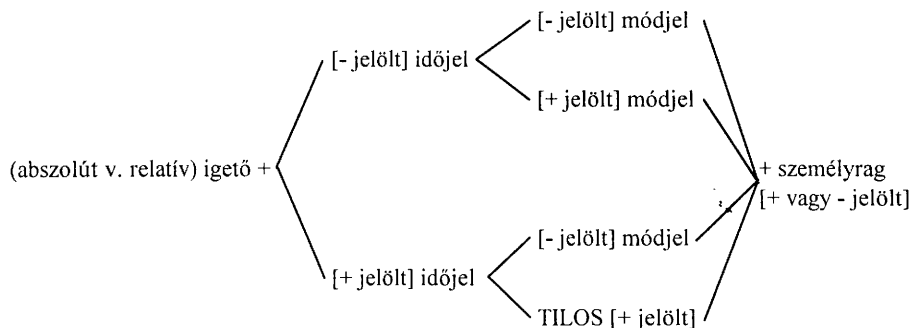
	Kijelentő mód	Feltételes mód	Felszólító mód
Jelen idő	+	+	+
Múlt idő	+	+	—
Jövő idő	+	—	—

3.1. Ahogy az a táblázatból kiolvasható, jelen idő esetén mindegyik módparadigma megalkotható, míg múlt időben a kijelentő és a feltételes, jövő időben pedig csak a kijelentő; és viszont, azaz a mód megjelenésének szempontjából: kijelentő mód mindegyik időparadigmában előfordulhat, feltételes mód a jelenben és a múltban, felszólító mód pedig csak a jelenben. A táblázat az igére mint típusra, és természetesen nem minden példányra érvényes (l. hiányos paradigmák).

Mind az idő, mind a mód kifejezésében van jelölt és jelöletlen oppozíció, a $-\emptyset$ tehát funkcióval bíró rendszertag. Jelöletlen, azaz a rendszerben \emptyset jelöltségű a jelen idő és a kijelentő mód, szemben a jelölt esetekkel.

Idő és mód kapcsolata nem kezelhető pusztán formális összefüggésként, mint láttuk, szükséges a funkcionális-szemantikai aspektus vizsgálata is (Hutterer 1967). A felszólító mód például formálisan a jelen idővel kapcsolódik össze, időjelentése szerint azonban olyan eseményekre vonatkozik, amelyek a beszédidőben még nem tények.

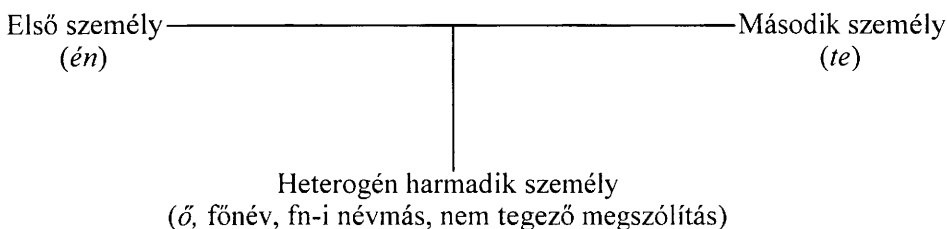
3.2. Időjel és módjel az igealakban

Ha az igealakban az idő [+ jelölt], akkor a mód kategóriája [+ jelölt] jeggyl már nem realizálódhat szintetikusán, tehát ugyanabban a szóalakban, hanem csak analitikusan pl. *vártam volna*. Ebben a morfológiai természetű szerkezetben a feltételes módot a *volna* módjelértékű igei segédszóval jelöljük (Keszler 1995: 302).

4.0. A nyelvtani szám és személy. Az igeragozásban megkülönböztetünk egyes számot (numerus singularis) és többes számot (numerus pluralis), továbbá mindkét számban három személyt (persona). Az idő és a mód kategóriájához hasonlóan a szám és személy is funkcionális-szemantikai kategória. A nyelvtani személy a beszédaktus résztvevőinek (és részben viszonyuknak) deiktikus (rámutató) kifejezője (Lotz 1967), megjelenik a személyes névmásban, az igei és a névszói paradigmákban (l. birtokos személyjelezés), az igenévi személyragozásban.

A három személy struktúrája így ábrázolható:

A személy kategóriája nem fordul elő a szám kategóriája nélkül. A fenti ábra az egyes számot mutatja be. A többes szám különbözőképpen határozódik meg a különböző személyekben, és alapvetően eltér a névszói paradigmákban megjelenő többes számtól. Míg a dolgok többes száma az egyes szám többszöröse, ez a személyszám esetében csak a 3. személyre igaz (ti. $\acute{o}k = \acute{o} + \acute{o} + \acute{o} \dots$, azaz $n \times \acute{o}$), az 1. és a 2. személy csak minőségi hozzáadással határozható meg. Tehát:

mi nem én + én stb., hanem én + valaki + ...

ti vagy te + te stb., vagy te + valaki (aki nem lehet + én) ...

Az ilyen általánosan meghatározott nyelvtani szám és személy a lexikai realizáció során válik konkrétá, az elvont kategóriából kiválasztódik az adott helyzetnek megfelelő funkció (Wacha 1989: 247). A többes szám 3. személy például vonatkozhat az alanyban kifejezett vagy az előző mondatból „áthozott”, a beszélőn és a megszólítottól kívül eső személyekre vagy objektumokra; vonatkozhat a nem tegezett megszólítottokra; és képviselheti az „általános és a határozatlan alanyt”. A *Már dolgoznak* mondat mindhárom jelentésben előfordulhat, de ha aktualizálódik, akkor a jelentés is egyértelművé válik.

Vannak azonban olyan igék, amelyekre a fenti funkciók valamelyike jellemzőbb, mint a többi. Pl. *Kikiáltották a köztársaságot*. A kontextus ismerete nélkül is általános alanyt valószínűsítünk. A *Megijedtek. Megszülettek.* mondatok esetében az alany semmiképp sem lehet általános. Az ún. alanytalan igéket a II/4. pont alatt, a hiányos ragozású igék között részletesen tárgyaljuk.

Előfordulhat az elsődleges funkcióval való ütközés is, ezt stilisztikai hatáskeltés motiválja. Pl. *Köszönöm, hogy beljebb húzódtunk* 'húzódtak'. A megszokottól eltérő szám- és személyhasználatra számos adatot találunk a dajkanyelvben (*Most szépen megeszi Tomi a főzeléket.* 'megeszed' *Anyu mindjárt hozza a teát.* 'hozom a teát'), vagy éppen az értekező prózában (*A vizsgált jelenégre több példát is bemutatunk.* 'bemutatok').

4.1. Az általános személyragok funkciója, hogy tárgyatlan igeen jelöljék az igealany számát és személyét, tárgyas igeen az igealany jelölésén kívül tárgyatlan használatra vagy 3. személyű határozatlan tárgyra is vonatkozhatnak. Lehet általános ragozású az ige határozott tárgy esetén is, ha az 1. és 2. személyű személyes névmás (*te látsz engem/minket, ő lát engem/téged/minket/titeket, mi látunk titeket*). Ide soroljuk az E/1. alany esetén megjelenő *-lak/-lek* ragot is (*én látlak téged/titeket*), itt ugyanis funkciómegoszlás figyelhető meg (Lotz 1962, 1976, Keresztes 1965, Éder 1980): a *-k* ragot használjuk a tárgy hiányának vagy határozatlan tárgynak az esetében (*én látok valakit*), a *-lak* ragot pedig a személyes névmási határozott tárgy esetében. A két alak együttesen jelöli ki azokat a vonzatszerpeket, amelyeket a többi 1. és 2. személyű általános személyrag külön-külön.

szám és személy	névmás	igealak lát-	tárgy nélkül	A tárgy száma és személye:						Össz. tárgyi vonzat
				E/1. határozott	T/1.	E/2.	T/2.	E/3. határozatlan	T/3.	
E/1.	én	lát <i>lak</i> lát <i>ok</i>	— +	— —	— —	— —	— —	— —	— —	2 3
E/2.	te	látsz	+	+	+	—	—	+	+	5
E/3.	ő	látØ	+	+	+	+	+	+	+	7
T/1.	mi	látunk	+	—	—	+	+	+	+	5
T/2.	ti	látok	+	+	+	—	—	+	+	5
T/3.	ők	lát <i>nak</i>	+	+	+	+	+	+	+	7

A *-LAK* morféma strukturálisan tehát az általános ragozási sorba illeszkedik. Felvetődhet azonban, hogy a határozott ragozáshoz utaljuk, mégpedig szemantikai szempontot érvényesítve, azaz azt kiemelve, hogy határozott tárgy jelenik meg a ragozott ige vonzásában. Ha így érvelnénk, akkor a *ti láttok minket* esetében is határozott ragozásról kellene beszélnünk, s azt külön kellene kezelnünk a *ti láttok valakit* szerkezettől, ami nyilvánvalóan ésszerűtlen lenne.

Harmadik megoldást is választhatunk: azt is mondhatjuk, hogy a *-lak/-lek (-alak/-elek)* egy különálló ragozás, amely egyetlen morfémből áll, és sem az általános, sem a határozott ragozásba nem illeszthető be. Ez a felfogás egyenrangúként kezeli a strukturális és a szemantikai szempontot, de csak látszatmegoldást hoz, a problémát valójában nem oldja meg.

4.2. A határozott személyragok funkciója, hogy jelöljék az igealany számát, személyét és a 3. személyű határozott tárgyat. A határozott személyrag utalhat implicit, tehát az adott mondategységben lexémával nem jelölt, de a kontextusból, ill. a beszédhelyzetből ismert tárgyra. A személyragnak a szöveg konnexiójában betöltött szerepéről, forikus (utaló) funkciójáról a szöveggrammatikai fejezetben lesz szó részletesebben. A tárgy határozottságának és határozatlanságának eseteit a mondatban tárgyról szóló fejezete mutatja be.

4.3. Az ikes személyragok eredeti funkciója a cselekvő alanyra utaló ragozási rendszerekkel szemben a szándékolatlan cselekvő (mediális igei) alany számának és személyének a jelölése (vö. *megbíz* : *megbíz*ik, *tör* : *tör*ik). A funkcionális elkülönülés felbomlóban van, mivel ikesen ragozott ige alanya is lehet

ágens, tehát szándékos cselekvő (pl. *Péter egész nap süteményt eszik*), és a mediális szerepű alanyra való utalás is megvalósulhat más módon (pl. az ige *-ul, -ül* képzős származékának általános ragozásával). Ikes személyragok csak egyes számban, csak jelen időben, de mindhárom módparadigmában előfordulhatnak. Az ikes személyragok tehát nem alkotnak teljes ragozási sort, s a meglévő rendszer is a változás folyamatában van. Az ikes személyragok helyét ugyanis egyre gyakrabban az iktelen általános személyrag foglalja el. Az ikes ragozás felbomlásáról beszélve azonban különbséget kell tenni az igetípusok, és az ikes ragozás alakjai között, mivel a nyelvi változás nem egyformán érinti az egyes típusokat, ill. alakokat. A mintegy 3400 ikes igének kb. 54 %-a *d*-re végződik, ezekben az ikes ragozás fölénye tapasztalható. A rendszert teljességében azonban még ebben, a szenvedő és a visszaható szemléletet leginkább tükröző csoportban sem találjuk meg. A rendszer „nyomai” leghatározottabban a szabályos (ún. állandó) ikes igék, a leghalványabban a kijelentő mód E/3. személyében *-ik* nélkül is élő (ún. változó ikes) típusban (*botlik ~ botol*) található meg. Az alakok tekintetében: megingathatatlan az ikes jelleg a kijelentő mód E/1. személyében (T. Urbán 1992: 241). Egyre ritkábban ragozzuk ikesen a *-HAT* képzős ikes igéket, és az iktelen általános ragozás a gyakoribb feltételes és felszólító módban is.

Az ikes ragozás visszaszorulását illetően különbséget talált a feltételes és a felszólító mód használatában Horváth Vera és Reményi Andrea Ágnes (1990: 18). Vizsgálataik során azt tapasztalták, hogy kijelentő módban még nem partikuláris az ikes ragozás használata, feltételes módban viszont igen. A felszólító mód pedig köztes helyet foglal el. Ebben gyakorinak találták az ikes ragozást, de a használatban a gyakoriság mellett nagy ingadozás is jelentkezett, ami nyelvhasználatbeli bizonytalanságra utalhat.

Az ikes igeragozás eredeti funkciójával függ össze az a tény, hogy az ikes igék 94 %-a tisztán tárgyatlan használatú (Elekfi 1974: 126); ha a tárgyasságból indulunk ki: az igéknek kb. 42 %-a tárgyatlan, s a tárgyatlan igék 53 %-a ikes, 47 %-a iktelen. A tárgyas igéknek (az igék 58 %-a) csak 2 %-a ikes, 98 %-a iktelen.

Az ikes ragozást, mint az igék meghatározott, jellemzően tárgyatlan használatú típusainak ragozását az általános paradigma speciális alaksorának tekintjük.

5.0. A szintetikus (egyszerű) igealak lehetséges morfológiai szerkezete

	Időjel	Módjel	Személyrag	Példa
Igető +	∅	∅	∅	<i>vár, kér</i>
Igető +	∅	∅	+	<i>várok, kérek</i>
Igető +	∅	+	+	<i>várnék, kérjen</i>
Igető +	∅	+	∅	<i>várna, kérj</i>
Igető +	+	∅	+	<i>vártam, kéréink</i>
Igető +	+	∅	∅	<i>vára, kért</i>

5.1. Analitikus (összetett) igealakok, azaz morfológiai természetű igei szerkezetek

— Kijelentő mód, jövő idő:

[igető + *-ni*] + [*fog-* + személyrag_(ált. v. határozott)]

— Feltételes mód, múlt idő:

[igető + *-t/-tt* időjel + \emptyset módjel + személyrag_(ált. v. határozott)] + *volna*

(Az akcióminőséget, igeaspektust, igenemet módosító segédigés összetett igealakokat a segédigékről szóló fejezetben mutatjuk be.)

6.0. Az igei szóosztályra jellemző ragozott formák készletének teljes számbavétele több paradigmát igényel. Az **igeragozás paradigmáinak** rendszere a fentebb bemutatott kategóriák: az igeidők, igemódok és az igei személyragok hálózata adja meg (E. Abaffy 1991: 104). Beszélhetünk tehát kijelentő, feltételes, felszólító, jelen, múlt és jövő idejű, valamint általános és határozott paradigmáról.

A vizsgált szóosztály esetében is vannak erősen produktív, néhány adattal is jellemezhető, ún. szabályos paradigmák (ilyen például a határozott ragozási sor a tárgyias igék esetében); vannak kisebb csoportokra jellemző, de szintén produktív paradigmák (pl. az ikes igék ragozása); vannak egészen kis számú vagy éppen egyetlen szóhoz tartozó, tehát nem produktív, hanem kivételes paradigmák, és vannak tipikusan hiányzó alakok, kisebb vagy nagyobb mértékben hiányos paradigmák (Elekfi 1974: 125). Az utolsó két csoporttal a Sajátos és hiányos ragozású igék című részben foglalkozunk. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a paradigmák még az első esetben sem teljeseek, következetesek annyira, hogy minden mintavételezéssel kiválasztott esetre determinisztikusan érvényesek volnának (Bencze 1992: 36).

A magyar nyelv agglutináló nyelvként történő jellemzése nem zárja ki, hogy más tipológiai jegyek is megmutatkozzanak benne, például flektáló nyelvekre jellemző megoldások, melyekben morfológiai eszközök hordozzák a grammatikai funkciót. Ilyen a *megy* : *mégy* alakok esetében a személy különbségének kifejezése a többelseji magánhangzó időtartamának különbözősége révén. Ugyanakkor nem arról van szó, hogy a többelseji időtartamváltakozás a magyar nyelvben (rag-)morfémaértékű, hiszen más esetekben (pl. *ad* ~ *ád*) ez nem jár ilyen grammatikai funkció felvételével, hanem arról, hogy konkrét szóalappéldányok hangszerkezetének különbsége lehetővé teszi, hogy azok eltérő funkcióra kötődjenek le. A rövid–hosszú szembenállás nemcsak tövekben, hanem toldalékmorfémákban is vezethet hasonló elkülönüléshez (l. a feltételes módjel és az elbeszélő múltidő-jel alakjának különbségét az általános és a határozott ragozásban). A \emptyset alternáció és nem a morfémaszervezeti felépítés különbsége az alapja a *vagy* és a *van* paradigmabeli helyének, hiszen mindkettő \emptyset idő- és módjelet, valamint \emptyset személyragot tartalmaz. Nem különül el morfematikusan a grammatikai funkció a *lőn*, *tőn* múlt idejű alakban sem, használatuk azonban lényegesen korlátozottabb, mint a megelőző példáké.

Inkorporációra („bekebelezésre”) is találunk példát a magyar igeragozásban, hiszen a -LAK morféma inkorporálja (bekebelezi) az E/2. sz. tárgyat (*Kedvellek.*); felvetődhet az inkorporáció az alanytalan igék esetében (= az alany inkorporációja), a képzett igék több csoportjánál (pl. inkorporált tárgy: *teázik* **teát*, határozó: *kalapál* **kalapáccsal*) (Pete 1997: 66–70).

II. Igeragozási paradigmák

1. Általános ragozás

1.1. Kijelentő mód; jelen, múlt és jövő idő

	Jelen idő			Múlt idő			Jövő idő
E/1.	<i>vár-ok</i>	<i>kér-ek</i>	<i>tör-ök</i>	<i>vár-t-am</i>	<i>kér-t-em</i>	<i>tör-t-em</i>	<i>várni fog-ok</i>
	<i>vár-lak</i>	<i>kér-lek</i>	<i>tör-lek</i>				
E/2.	<i>vár-sz</i>	<i>kér-sz</i>	<i>tör-sz</i>	<i>vár-t-ál</i>	<i>kér-t-él</i>	<i>tör-t-él</i>	<i>várni fog-sz</i>
	<i>mos-ol</i>	<i>néz-el</i>	<i>főz-öl</i>				
E/3.	<i>vár-Ø</i>	<i>kér-Ø</i>	<i>tör-Ø</i>	<i>vár-t-Ø</i>	<i>kér-t-Ø</i>	<i>tör-t-Ø</i>	<i>várni fog-Ø</i>
T/1.	<i>vár-unk</i>	<i>kér-ünk</i>	<i>tör-ünk</i>	<i>vár-t-unk</i>	<i>kér-t-ünk</i>	<i>tör-t-ünk</i>	<i>várni fog-unk</i>
T/2.	<i>vár-tok</i>	<i>kér-tek</i>	<i>tör-tök</i>	<i>vár-t-atok</i>	<i>kér-t-etek</i>	<i>tör-t-etek</i>	<i>várni fog-tok</i>
T/3.	<i>vár-nak</i>	<i>kér-nek</i>	<i>tör-nek</i>	<i>vár-t-ak</i>	<i>kér-t-ek</i>	<i>tör-t-ek</i>	<i>várni fog-nak</i>

A vizsgált igeragozási kategóriák jelen és múlt időben szintetikus, jövő időben analitikus szerkezetben realizálódnak.

A jelen idő jele: -Ø, a múlt időé: -T: -t/-tt/-ott/-ött/-ött. A jövő időre való utalás nem morfémaival, hanem a *fog* segédigével történik. A *fog* segédige morfémaszerkezetében -Ø időjel, -Ø módjel és a grammatikai alannyal egyeztetett igei személyrag található. A jövő idejű alakok lexikai tartalmát nem ige, hanem az igető -ni képzős származéka hordozza.

Az általános igei személyragok eltérőek a jelen és a múlt idejű igealakokban. Míg E/1.-ben (nem 2. személyű tárgy vagy tárgyatlan használat esetén) a -k személyragot használjuk jelen időben, addig a múlt idő jele -m személyraggal társul. E/2.-ben az igető hangszerkezetétől függően -sz vagy -l személyrag kap helyet jelen időben, múlt időben mindig -l jelentkezik -ál, -él alternáns formájában. Az -l jellegzetes ikés személyrag, megjelenése az alaksorok közötti hatásváltozásban az ikés → iktelen irányt példázza.

1.2. Feltételes mód; jelen és múlt idő

	Jelen idő		Múlt idő	
E/1.	<i>vár-né-k</i>	<i>kér-né-k</i>	<i>vár-t-am volna</i>	<i>kér-t-em volna</i>
	<i>vár-ná-lak</i>	<i>kér-né-lek</i>	<i>vár-t-alak volna</i>	<i>kér-t-elek volna</i>
E/2.	<i>vár-ná-l</i>	<i>kér-né-l</i>	<i>vár-t-ál volna</i>	<i>kér-t-él volna</i>
E/3.	<i>vár-na-Ø</i>	<i>kér-ne-Ø</i>	<i>vár-t-Ø volna</i>	<i>kér-t-Ø volna</i>
T/1.	<i>vár-ná-nk</i>	<i>kér-né-nk</i>	<i>vár-t-unk volna</i>	<i>kér-t-ünk volna</i>
T/2.	<i>vár-ná-tok</i>	<i>kér-né-tek</i>	<i>vár-t-atok volna</i>	<i>kér-t-etek volna</i>
T/3.	<i>vár-ná-nak</i>	<i>kér-né-nek</i>	<i>vár-t-ak volna</i>	<i>kér-t-ek volna</i>

Az ige morfémaszerkezetét vizsgálva láttuk, hogy ha abban megjelenik a múlt idő jele, azaz az idő kategóriája nem -Ø morfban realizálódik, akkor a mód jelölése már csak analitikusan valósulhat meg. Ez figyelhető meg a táblázatban is (pl. *vár-t-Ø*

volna, kér-t-Ø volna). A mód jelét ilyenkor a *vol-* igetőhöz csatoljuk, amelynek egyetlen szerepe, hogy a feltételes módjelet felvegye (Lengyel 1995: 321), azon kívül más morféma felvételére ebben a konstrukcióban nem képes. A lexikai tartalmat, az időjelet és a személyragot egyaránt az igei rész hordozza. A *volna* szerepe hasonló a segédigékéhez, de a rájuk jellemző morfémaszerkezettel nem rendelkezik. Ezért nem segédigének, hanem igei segédszónak nevezzük (Keszler 1995: 299).

A szintetikus igealakokban a feltételes módjelhez (*-na/-ana, -ne/-ene; -ná/-aná, -né/-ené*) mindig előhangzó nélkül kapcsolódik a személyrag, ami nyilvánvaló, hiszen a módjel magánhangzóra végződik. Az *sz-es v-s* tövekhez a feltételes módjelenek hosszú mássalhangzós allomorfja (*-nna/-nná, -nne/-nné*) járul.

A magyar nyelv sztenderd változatában a feltételes módjel E/1.-ben nem illeszkedik (*várnék, látnék*).

50 budapesti adatközlő produktív tesztekkel és olvasási feladatokkal vizsgált nyelvhasználata alapján a következő kép mutatkozik a *nákolás* jelenségéről. A tesztekben 88,7 %-ban a sztenderd *-nék*, 11,3 %-ban az illeszkedett, nem sztenderd *-nák* toldaléksor szerepelt. Az olvasási feladatokban az arány 95,4 %—4,6 %. Természetesen ezek a százalékarányok nagy eltéréseket mutatnak (max. 40 %), ha az adatközlők társadalmi megoszlását is figyelembe vesszük. (Laczkó 1990: 22.)

1.3. Felszólító mód; jelen idő

	Jelen idő	
E/1.	<i>vár-j-ak</i> <i>vár-j-alak</i>	<i>kér-j-ek</i> <i>kér-j-elek</i>
E/2.	<i>vár-j-Ø, vár-j-ál</i>	<i>kér-j-Ø, kér-j-él</i>
E/3.	<i>vár-j-on</i>	<i>kér-j-en</i>
T/1.	<i>vár-j-unk</i>	<i>kér-j-ünk</i>
T/2.	<i>vár-j-atok</i>	<i>kér-j-etek</i>
T/3.	<i>vár-j-anak</i>	<i>kér-j-enek</i>

Az eddig bemutatott paradigmákban a jelöletlen eset az egyes szám 3. személy volt. Felszólító módban azonban a nyelv története során (képzőből átértékelődve) megjelent E/3-ban az *-on, -èn, -ön* személyrag. Ezzel lehetővé vált, hogy a jelölt–jelöletlen oppozíció ne az E/3. személyrag és a többi morféma, hanem ettől eltérő szerkezetben álljon föl. A fakultatív jelöletlen eset E/2. lett (*vár-j-Ø ~ vár-j-ál*), amelynek nyelvtörténeti háttere a közvetlenül megszólított eredeti jelöletlensége lehetett, ami a nyelvi ökonómiát jól példázza.

A feltételes mód jele *-J: -j, -jj (jő-jj), -gy, -ggy (hi-ggy), -s*. A *-jj* és a *-ggy* alternáns csak az idézett példákban (a *jő-* ill. a *hi-* tövek mellett) jelenik meg, a *-gy* a többi hat *sz/v-s* tótipusba tartozó ígére jellemző. Az *-s* alternáns felvételére a *t-re* végződő igék felszólító mód előtti sajátos viselkedése miatt van szükség (*indíts, rántsál, fusson*). A jelenség csak történeti megközelítésben magyarázható, ez a sajátos összeolvadás már az ősmagyar korban lezajlott. Leíró szempontból az igéknek ez a csoportja már tótani besorolásában is problematikus, épp a felszólító módú alakok miatt. A hagyományt követve igealakúnak tekintjük, de hozzász-

szűk, hogy a tővégi *t* fonetikai helyzetétől függően háromféleképpen viselkedik: a) változatlanul megmarad, ha hosszú vokális vagy mássalhangzó előzi meg, amely nem *s* vagy *sz* (*szabadít-s*, *vét-s*, *hánt-s-on*), kivételek: *lát*, *bocsát*, *lót* – lásd a következő csoportot; b) spirantizálódik, ha rövid magánhangzó előzi meg (*szeres-s*, *ugras-s-on*); c) kiesik, ha *s*, *sz* előzi meg (*fes-s-ünk*, *tapasz-sz-atok*).

1.4.1. Elbeszélő múlt idő

Az elbeszélő múlt a régies igeidők egyike. Múltbeli, folyamatos cselekvés leírásakor volt használatos (praeteritum).

E/1.	<i>vár-é-k</i> <i>vár-á-lak</i>	<i>kér-é-k</i> <i>kér-é-lek</i>
E/2.	<i>vár-á-l</i>	<i>kér-é-l</i>
E/3.	<i>vár- a-∅</i>	<i>kér-e-∅</i>
T/1.	<i>vár-á-nk</i>	<i>kér-é-nk</i>
T/2.	<i>vár-á-tok</i>	<i>kér-é-tek</i>
T/3.	<i>vár-á-nak</i>	<i>kér-é-nek</i>

1.4.2. *-nd* jeles jövő idő

Az igealakokban *-and/-end* időjel után a jelen idejű paradigmáéval azonos személyragok jelentkeznek pl. *men-end-ek*, *men-end-esz*, *men-end-∅* stb.

Az *-nd* időjel összefügg az *-andó/-endő* igenévképzővel. A beálló melléknévi igenév szintén alkalmas utóidejűség és feltételeesség, lehetőség kifejezésére. Megjegyezzük azonban, hogy ma már az igenevet is csak meghatározott, kis számú tőből képezzük (MŊyTŊy. II/1. 437—8).

Az általános személyragok összefoglaló táblázata:

	Kijelentő mód				Felszólító mód		Feltételes mód	
	Jelen idő		Múlt idő					
E/1.	<i>-ok, -ek</i> <i>-ök</i>	<i>-lak,</i> <i>-lek,</i> <i>-alak,</i> <i>-elek</i>	<i>-am,</i> <i>-em</i>	<i>-alak,</i> <i>-elek</i>	<i>-ak,</i> <i>-ek</i>	<i>-alak,</i> <i>-elek</i>	<i>-k</i>	<i>-lak,</i> <i>-lek</i>
E/2.	<i>-sz¹, -asz,</i> <i>-esz</i> <i>-ol, -el, -öl</i>		<i>-ál, -él</i>		<i>-ál, -él, -∅</i>		<i>-l</i>	
E/3.			<i>-∅</i>		<i>-on, -en, -ön</i>		<i>-∅</i>	
T/1.			<i>-unk, -ünk</i>				<i>-nk</i>	
T/2.	<i>-tok, -otok</i> <i>-tek, -etek</i> <i>-tök, -ötök</i>		<i>-atok</i> <i>-etek</i>				<i>-tok</i> <i>-tek</i>	
T/3.	<i>-nak, -anak</i> <i>-nek, -enek</i>		<i>-ak, -ek²</i>		<i>-anak</i> <i>-enek</i>		<i>-nak</i> <i>-nek</i>	

¹ A *jö-* tő mellett *-ssz* alakban.

² Régies, archaizáló használatban: *-anak/-enek*.

2. Határozott ragozás

2.1. Kijelentő mód; jelen, múlt és jövő idő

	Jelen idő			Múlt idő			Jövő idő
E/1.	<i>vár-om</i>	<i>kér-em</i>	<i>tör-öm</i>	<i>vár-t-am</i>	<i>kér-t-em</i>	<i>tör-t-em</i>	<i>várni fog-om</i>
E/2.	<i>vár-od</i>	<i>kér-ed</i>	<i>tör-öd</i>	<i>vár-t-ad</i>	<i>kér-t-ed</i>	<i>tör-t-ed</i>	<i>várni fog-od</i>
E/3.	<i>vár-ja</i>	<i>kér-i</i>	<i>tör-i</i>	<i>vár-t-a</i>	<i>kér-t-e</i>	<i>tör-t-e</i>	<i>várni fog-ja</i>
T/1.	<i>vár-juk</i>	<i>kér-jük</i>	<i>tör-jük</i>	<i>vár-t-uk</i>	<i>kér-t-ük</i>	<i>tör-t-ük</i>	<i>várni fog-juk</i>
T/2.	<i>vár-játok</i>	<i>kér-itek</i>	<i>tör-itek</i>	<i>vár-t-átok</i>	<i>kér-t-étek</i>	<i>tör-t-étek</i>	<i>várni fog-játok</i>
T/3.	<i>vár-ják</i>	<i>kér-ik</i>	<i>tör-ik</i>	<i>vár-t-ák</i>	<i>kér-t-ék</i>	<i>tör-t-ék</i>	<i>várni fog-ják</i>

2.2. Feltételes mód; jelen és múlt idő

	Jelen idő		Múlt idő	
E/1.	<i>vár-ná-m</i>	<i>kér-né-m</i>	<i>vár-t-am volna</i>	<i>kér-t-em volna</i>
E/2.	<i>vár-ná-d</i>	<i>kér-né-d</i>	<i>vár-t-ad volna</i>	<i>kér-t-ed volna</i>
E/3.	<i>vár-ná-Ø</i>	<i>kér-né-Ø</i>	<i>vár-t-a volna</i>	<i>kér-t-e volna</i>
T/1.	<i>vár-ná-nk, vár-nók</i>	<i>kér-né-nk, kér-nők</i>	<i>vár-t-uk volna</i>	<i>kér-t-ük volna</i>
T/2.	<i>vár-ná-tok</i>	<i>kér-né-tek</i>	<i>vár-t-átok volna</i>	<i>kér-t-étek volna</i>
T/3.	<i>vár-ná-k</i>	<i>kér-né-k</i>	<i>vár-t-ák volna</i>	<i>kér-t-ék volna</i>

A jelen idejű, szintetikus igealakokban a feltételes módjel *-ná/-aná, -né/-ené* allomorfjai jelentkeznek. E/3.-ban az igei személyrag: $-\emptyset$. Az általános és a határozott ragozás alakjai szembenállnak egymással, különbségük a feltételes-módjel-példányok magánhangzóinak időtartamában van (*vár-na-Ø* : *vár-ná-Ø*, *kér-ne-Ø* : *kér-né-Ø*). Nem arról van szó, hogy a feltételes módjel egyszerre reprezentálja a mód, a szám, személy és a határozottság kategóriáit az igealakban, hanem arról, hogy a módjel rövid és hosszú magánhangzós változatai (*-na/-ne, -ná/-né, sz/v-s* tövek mellett ezek hosszú mássalhangzós allomorfjai) közül általános E/3. személyrag előtt csak a rövid, határozott személyrag előtt pedig csak a hosszú magánhangzós jelenik meg, így már a feltételes módjelnél különbözik az igealak a két paradigmában. Ismét a nyelvi ökonómia egyik jelenségét figyelhetjük meg: az alternánsok rövid–hosszú oppozíciójának kihasználását a paradigmák közötti különbség jelölésére. Így a határozott ragozásban is jelölheti $-\emptyset$ személyrag az egyes szám 3. személyt, nincs szükség a grammatikai homonímia testes morfémával való elkerülésére.

Az általános és a határozott paradigmában homonim igealakok is találhatóak, például többes szám 1. személyben (pl. *várnánk, kérnénk*). Ez a homonímia a feltételes módjel *-nó, -nő* alternánsának improduktívá válásával állt elő, mely eredetileg határozott ragozásban, T/1.-ben jelölte a feltételes módot (*vár-nó-k, kér-nő-k*); napjainkban nem annyira a homonímia elkerülésére használják (ezt a gyakori hiperkorrekció is mutatja pl. „Helytelen adatokra *jutnók*, ha így végeznénk(sic!) el a felvételt.”), hanem inkább stilisztikai céllal.

Labiális magánhangzó megjelenése a morfémákban lehet a T/1. személyragok analógiás hatása, de lehet más morféma (időjel) átértékelődése is.

2.3. Felszólító mód; jelen idő

	Jelen idő	
E/1.	<i>vár-j-am</i>	<i>kér-j-em</i>
E/2.	<i>vár-j-ad, vár-Ø-d</i>	<i>kér-j-ed, kér-Ø-d</i>
E/3.	<i>vár-j-a</i>	<i>kér-j-e</i>
T/1.	<i>vár-j-uk</i>	<i>kér-j-ük</i>
T/2.	<i>vár-j-átok</i>	<i>kér-j-étek</i>
T/3.	<i>vár-j-ák</i>	<i>kér-j-ék</i>

A felszólító módjel alternánsai: *-j, -gy, -ggy, -s, -Ø*. Az *sz/v-s* változatú töveknél jelentkezik a felszólító módjel *-gy* (*e-gy-ed, vi-gy-ed* stb.) és *-ggy* allo-morfja (*hi-ggy-ed*), az *-s* pedig a *t-re* végződő igék fent bemutatott *a-b* csoport-jára jellemző (*fordít-s-ad; ves-s-ülk el*).

E/2.-ben árnyalatnyi használatbeli különbséggel két alak is lehetséges: egy hosszabb pl. *vár-j-ad* és egy rövidebb pl. *vár-Ø-d*. Az utóbbi esetben, tehát E/2. rövid alakjában a felszólító módjel *-Ø*. A *fordít-s-ad : fordít-s-d* típusban a felszólító módjel kivételesen a rövid változatban is megtalálható. Az *sz/v-s* tőtípusba tartozó igék E/2. rövid alakjában a személyrag megnyúlik pl. *e-Ø-dd, hi-Ø-dd*.

A használatbeli különbség alapja az a tény, hogy a hosszabb formát általában finomabbnak, választékosabbnak, udvariasabbnak tartják a nyelvhasználók. Ugyanígy van ez például a köszönés-formákkal is.

Kortárs drámi szövegeken végzett statisztikai vizsgálat a rövid alakok túlnyomó használatát mutatja: 86 % rövid, 14 % a hosszú alak százalékos aránya (Horváth László szóbeli k.).

2.4. Elbeszélő múlt idő

E/1.	<i>vár-á-m</i>	<i>kér-é-m</i>
E/2.	<i>vár-á-d</i>	<i>kér-é-d</i>
E/3.	<i>vár-á-Ø</i>	<i>kér-é-Ø</i>
T/1.	<i>vár-á-nk, vár-ók</i>	<i>kér-é-nk, kér-ők</i>
T/2.	<i>vár-á-tok</i>	<i>kér-é-tek</i>
T/3.	<i>vár-á-k</i>	<i>kér-é-k</i>

A magánhangzó időtartamában való eltérés (*-a, -e : -á, -é*) az alapja az általános és a határozott paradigma alakjai közti különbségnek ugyanúgy, mint ahogy azt a feltételes módjel esetében láttuk. A szakirodalomban itt is felmerül, hogy a jel felveszi a rag szerepét is, többfunkcióssá válik. Az időjelről azonban nem állíthatjuk, hogy számot és személyt is kifejez, valójában tehát nem a jelek vesznek fel új funkciót, hanem a jeleket is tartalmazó igealakok kötődnek le más-más paradigmában való használatra.

Szintén a feltételes mód jelével rokon a T/1.-ben látható megoldás a grammatikai homonímia elkerülésére, vagyis az *-ók, -ők* toldaléktömb megjelenése határozott használatban. Ha

korábbi elemzésünkhöz következtetések akarunk maradni, akkor talán itt is helyesebb lenne a szegmentálás *-ó-k*, *-ő-k* formában. A jelenségnek egyébként eredete és magyarázata is azonos a feltételes módjével.

A határozott személyragok összefoglaló táblázata:

	Kijelentő mód		Felszólító mód	Feltételes mód
	Jelen idő	Múlt idő		
E/1.	<i>-om, -em, -öm</i>	<i>-am, -em</i>		<i>-m</i>
E/2.	<i>-od, -ed, -öd</i>	<i>-ad, -ed</i>	<i>-d, -dd</i> <i>-ad, -ed</i>	<i>-d</i>
E/3.	<i>-ja, -i</i>	<i>-a, -e</i>		<i>-∅</i>
T/1.	<i>-juk, -jük</i>	<i>-uk, -ük</i>		<i>-nk</i>
T/2.	<i>-játok, -itek</i>	<i>-átok, -étek</i>		<i>-tok, -tek</i>
T/3.	<i>-ják, -ik</i>	<i>-ák, -ék</i>		<i>-k</i>

3. Az ikes igék ragozása

3.1. Az ikes személyragok nem alkotnak teljes paradigmát: csak jelen időben, de mindhárom módban és csak egyes számban jelentkeznek. Többes számban az ikes igék az általános személyragokat veszik föl.

A mára improduktívá vált régies időparadigmákban (elbeszélő múlt, *-nd* jeles jövő idő) is léteztek ikes személyragok, ezeket alább apró betűs részben mutatjuk be.

	Kijelentő mód, jelen idő		
E/1.	<i>alsz-om</i>	<i>es-em</i>	<i>(el)szök-öm</i>
E/2.	<i>alsz-ol</i>	<i>es-el</i>	<i>(el)szök-öl</i>
E/3.	<i>alsz-ik</i>	<i>es-ik</i>	<i>(el)szök-ik</i>

	Feltételes mód, jelen idő		
E/1.	<i>alud-ná-m</i>	<i>es-né-m</i>	<i>(el)szök-né-m</i>
E/2.	<i>alud-ná-l</i>	<i>es-né-l</i>	<i>(el)szök-né-l</i>
E/3.	<i>alud-né-k</i>	<i>es-né-k</i>	<i>(el)szök-né-k</i>

	Felszólító mód, jelen idő		
E/1.	<i>alud-j-am</i>	<i>es-s-em</i>	<i>(el)szök-j-em</i>
E/2.	<i>alud-j-ál</i>	<i>es-s-él</i>	<i>(el)szök-j-él</i>
E/3.	<i>alud-j-ék</i>	<i>es-s-ék</i>	<i>(el)szök-j-ék</i>

Az *sz/v-s* tőtípusba tartozó ikes igék esetében a felszólító módjel *-gy* (*e-gy-ék*, *i-gy-ál*). Más igeformák után a *-j* allomorf jelentkezik, ahogy azt a táblázatban is látjuk. Itt az *-s* nem allomorf, hanem a *-j* morf írásban is jelölt teljesen hasonló realizációja.

3.2. Elbeszélő múlt

E/1.	<i>iv-á-m</i>	<i>es-é-m</i>	<i>szök-é-m</i>
E/2.	<i>iv-á-l</i>	<i>es-é-l</i>	<i>szök-é-l</i>
E/3.	<i>iv-é-k</i>	<i>es-é-k</i>	<i>szök-é-k</i>

3.3. Az *-nd* jeles jövő idő

A morféma *-and/-end* realizációját a jelen idejű paradigmáéval azonos ikes személyragok követik pl. *nyugod-and-om*, *nyugod-and-ol*, *nyugod-and-ik*.

Az ikes személyragok összefoglaló táblázata:

	Jelen idő		
	Kijelentő mód	Felszólító mód	Feltételes mód
E/1.	<i>-om, -em, -öm</i>	<i>-am, -em</i>	<i>-m</i>
E/2.	<i>-ol, -el, -öl</i>	<i>-ál, -él</i>	<i>-l</i>
E/3.	<i>-ik</i>	<i>-ék</i>	<i>-k</i>

3.4. Az ikes ragozás és az általános ragozás egymásra hatása

A jellegzetes ikes személyragok (*-m*, *-l*, *-ik*) közül az *-l* általános használatú iktelen igék egyes szám 2. személyében. Megjelenését az indokolja, hogy az *-sz* rag ejtése *s*, *sz*, *z* igeformavégződés esetén nehézkes lenne (bár van rá példa, főként a régi vagy archaizáló nyelvhasználatban). A hatás kölcsönös: az *l* végű ikes igéknél a szabályos *-l* rag ejtése okozna hasonló gondot (pl. *botol*, *illik*; **botolol*, **illel*), ezért itt az iktelen igék *-sz* általános személyragját használjuk.

Az *-ál/-él* ikes személyrag megjelenése iktelen igék felszólító módjának E/2. alakjában szintén szabályossá vált (pl. *te-gy-él*, *men-j-él*).

Az ikes paradigmából hiányzó alakokat az általános személyragozás alakosorával pótoljuk pl. múlt időben, többes számban. Az ikes ragozás visszaszorulása (l. részletesen fent) is úgy zajlik, hogy egyre gyakrabban jelennek meg általános személyragok az ikes igéken.

Iktelen igék (valamint a változó ikes igék E/1., 2. általánosan ragozandó alakjainak) ikes ragozása a hiperkorrekció jelenségkörébe tartozik (pl. *forduljék*, *edzem* + \emptyset tárgy), ennek dinamikáját a grammatikainál tágabb modellekben lehet bemutatni.

4. Sajátos és hiányos ragozású igék

4.1. Sajátos ragozáson azt értjük, hogy a paradigma kivételes, csak kevés vagy éppen egyetlenegy szóhoz tartozik, tehát nem produktív. Ilyen a *van* és a *lesz* létige és a velük azonos alakú segédige paradigmája, amelyben a két igető (és megfelelő alternánsai) hol egymást kiegészítve, hol egymás mellett párhuzamosan jelenik meg. Az alakkiegészülés (suppletivismus) teszi lehetővé, hogy a létige teljes paradigmát alkosson. A párhuzamos alakok között jelentés- és funkcióbeli különbség is van.

Ez olykor csak árnyalatnyi pl. *volnék ~ lennék*: az előbbinek erőteljesebb a jelenidő-, az utóbbinak a jövőidő-vonatkozása, amit azonban a nyelvhasználók inkább csak a nyelvi kódexet reprezentáló munkákból tudnak. A párhuzamosan létrehozható alakok másik részében nagyobb jelentés- és funkcióbeli különbség is lehet pl. *matematikus lettem/voltam*, ahol a két kopula közül az előbbi a *válik* igével rokon jelentésben használatos. Ha az eredet- vagy az eredményhatározó is megjelenik a mondatban, akkor a grammatikai funkció különbsége is jól megfigyelhető: *matematikussá lettem/*voltam; matematikus lett/*volt belőlem* – a *lettem, lett* nem kopula, hanem alapszó-fajú szó: ige.

A *van/lesz* létige és kopula paradigmája:

	Kijelentő mód*		Feltételes mód		Felszólító mód	
	Jelen idő	Múlt idő	Jelen idő	Múlt idő		
E/1.	<i>vagy-ok</i>		<i>vol-né-k</i> <i>le-nné-k</i>	<i>le-tt-em volna</i>	<i>le-gy-ek</i>	
E/2.	<i>vagy-Ø</i>		<i>vol-ná-l</i> <i>le-nné-l</i>	<i>le-tt-él volna</i>	<i>le-gy-él</i>	
E/3.	<i>van-Ø</i> (<i>vagy-on</i>)	<i>kopula:</i> Ø	<i>vol-t-Ø</i> <i>le-tt-Ø</i>	<i>vol-na-Ø</i> <i>le-nne-Ø</i>	<i>le-tt-Ø volna</i>	<i>le-gy-en</i>
T/1.	<i>vagy-unk</i>		<i>vol-ná-nk</i> <i>le-nné-nk</i>	<i>le-tt-ünk volna</i>	<i>le-gy-ünk</i>	
T/2.	<i>vagy-tok</i>		<i>vol-ná-tok</i> <i>le-nné-tek</i>	<i>le-tt-etek volna</i>	<i>le-gy-etek</i>	
T/3.	<i>van-nak</i>	<i>kopula:</i> Ø	<i>vol-t-ak</i> <i>le-tt-ek</i>	<i>vol-ná-nak</i> <i>le-nné-nek</i>	<i>le-tt-ek volna</i>	<i>le-gy-enek</i>

* A jövő idő kifejezése a létige esetében is az 1.3.-ban leírtaknak megfelelően történik: alakilag jelen idejű formában a *lesz-* tőből. Az összetett formát (*le-nni fog-* + általános személyrag) a sztenderdben nem használjuk.

A létige rendhagyó viselkedését mutatja az is, hogy a szabályos, partikulával tagadó formák (*nem vagyok/voltam/leszek, nem vagy/voltál/leszel* stb.) mellett önálló tagadó igéje is van, de csak jelen idejű, kijelentő módú és csak har-

madik személyű alakban: *nincs, nincsenek; sincs, sincsenek*. A *nincs, sincs* felől közelítve a jelenséghez hiányos ragozású igeiként említi ezeket a szakirodalom.

4.2. Kisebb-nagyobb mértékben hiányos paradigmák is vannak. Egyes igék ragozási sorában vannak tipikusan hiányzó alakok.

A segédigékről szólva azt szoktuk mondani, hogy igei paradigmájuk van, kivéve a *volna* igei segédszót. Épp az lehet az egyik kritérium ige és segédige elhatárolásában, hogy van-e az elemnek paradigmája kijelentő módban, jelen időben és van-e jövő idejű alakja (Lengyel 1995: 322—4) (pl. *meg kell enni, *meg kellek enni, *kelleni fog megenni* v. **meg fog kelleni enni*). Ha nincs, akkor elképzelhető, hogy segédigével van dolgunk, de a biztos szófaji besoroláshoz egyéb szempontokat is szükséges figyelembe vennünk (l. a grammatika viszonyászókról szóló fejezetében).

a) *szokott*

Múlt idejű, kijelentő és feltételes módú paradigmája teljes, a jelen idejű hiányzik. Ennek az az oka, hogy a múlt idejű alakok a jelenben is meglévő szokást, rendszeres tevékenységet jelölnek. Ha lényeges annak érzékeltetése, hogy valami csak régebben volt szokásunk, a jelenben már nem, akkor indokolt megoldás az összetett múlt idő (*szoktam volt*) fölelevenítése ennek egyértelművé tételére.

b) *tetszik, tetszenek; tetszett, tetszettek; tessék, tessenek*

Jelen és múlt időben, mindhárom módban, de csak harmadik személyben használatos udvariassági formula főnévi igenév mellett (*Hogy tetszik/tetszenek lenni?; Kinek tetszett/tetszettek mondani?; Meg tetszene/tetszenének várni?; Tessék/tessenek bejönni!*), hozzárendelő szerkezetben. Más felfogás szerint a *tetszik* nem ige, hanem segédige, a *-ni* alakkal együtt alkotja a mondat főtagját. Tény, hogy a *tetszik* ebben a használatban elszigetelődött eredeti funkciójától (*vmi tetszik vkinek*), erre utal az is, hogy gyakran már nem az eredeti alannyal, hanem a kiinduló mondat részeshatározójával (a származtatott mondatban alany) egyeztetjük:

Tetszik kérni [önöknek]?
részes

*Tetszenek kérni [önök] *[önöknek]?*

A *tetszik* 'vki, vmi ízlésének megfelel, vonzódást, rokonszenvet kelt benne' jelentésben teljes alaksorral rendelkezik.

c) Hasonlóan viselkednek *-ni* képzős alakok mellett egyéb segédigék is: *lehet, kezd, talál* és a már idézett *kell*.

Csak kivételesen és nem normatív használatban találkozhatunk a *muszáj* segéd melléknév igei előfordulásával („*muszájtott* tódsítak is kicsit”; *muszájjon* id. MMNyR. I. 210). A *szabad* segéd melléknév igei ragozása elterjedtebb, főként a beszélt nyelvben („*Szabadna*, de nem illik”; „Ez alkalommal *szabadjon* elmondanom egy kis történetet” id. MMNyR. I. 210).

4.3. A hiányos ragozásnak nemcsak a grammatikai funkció előtérbe kerülése, a szemantikai tartalom általánossá válása lehet az oka, ahogy azt a segédigéknél megfigyelhettük.

a) *gyere, gyerünk, gyertek*

A felszólítás, hívás kommunikációs helyzetével függ össze, hogy melyek a közvetlen megszólítható személyek (E/2., T/1., 2.), nem véletlen, hogy épp ezekre alakult ki külön forma. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a *jer, jertek* és a *jövel*, valamint az *eredj* esetében is, hozzátevé, hogy ezeket a hiányosság és a produktív paradigmáktól való elszigetelődés miatt a szakirodalom már inkább a mondatszók közé sorolja (Kelemen 1970: 15), a *gyere, gyerünk, gyertek* alakokat pedig úgy jellemzi, hogy átmenetet alkotnak az ige és a mondatszó szófaji kategóriája között.

b) Hiányos ragozásúak a természeti jelenségek működését (ún. causalis eset: pl. *pirkad, árad, zuhog*), az élő szervezetek, élettelen anyagok, dolgok önkéntelen állapotváltozását, hangadását kifejező mediális igék (pl. *dagad, heged*; onomatopoeikus eredetűek pl. *serceg, fröcsög, rotzog*). Az ÉrtSz. anyaga és a VégSz. jellemzése alapján 873 ilyen szavunk van, ezeket alaki viselkedésük alapján táblázatos formában csoportosítottuk. Illusztrációként néhány példa is szerepel.

A VégSz. minősítése néha vitatható. A *virrad* például azért nem szerepel hiányos ragozású igeként, mert az ÉrtSz. teljes paradigmával is adatolja („Vidám hajnalra *virradok* ..”), noha ez csak másodlagos, metaforikus használatban fordul elő. Jelentésátvitellel pedig a hiányos ragozású igék jelentős részének kiegészülhet a paradigmája („Tanár úr kérem, én *fájok*” D. Bély). Számos ÉrtSz.-beli adat elavultnak tekinthető, a lexémák jelentős részét a mai köznyelv nem ismeri (*kireklik, pustol, langallik*), de ez természetesen nem befolyásolja a hiányos ragozású igék szerkezetéről így élénk tároló képet.

Személyparadigma → Módparadigma ↓	Csak 3. személyben használatos*	Főleg 3. személyben használatos	Nincs korlátozás a személyhasználatban	Összesen
Felszólító módban nem használatos	26 (3 %) <i>ízlik, alapszik, viszonylik, rémlik, megismerszik</i>	3 (0,3 %) <i>piroslik, levitézlik, bagzik</i>	18 (2 %) <i>vedlik, vonaglik, ihlik, porlik, siklik, sínnylik, magaslik</i>	47 (5,3 %)
Felszólító módban csak ritkán használatos	5 (0,6 %) <i>aktualizálódik, gyüremlik, türemlik kihallszik, fehérlik</i>	15 (1,7 %) <i>felködlik, kibicsaklik, kihámlik, felöltik, fogzik, porzik,</i>	12 (1,4 %) <i>befurakodik, kisiklik, hanyatlik, fénylik, elviharzik,</i>	32 (3,7 %)
Nincs korlátozás a módhasználatban	582 (66,7 %) <i>pirkad, erjed, domborodik, megoldódik, émylyit, felhőz</i>	212 (24,3 %) <i>dagad, berreg, csorog, fergesedik, álmosít, foszlik, apad</i>	—**	794 (91 %)
Összesen	613 (70,3 %)	230 (26,3 %)	30 (3,4 %)	873 (100 %)

* A VégSz. itt E/3. személyű használatot ír, de a feldorolt igék jelentős részének van T/3. alakja is (pl. *behorpadnak, hegednek, visszatükröződnek*).

** Nincs olyan hiányos ragozású ige, amely csak az időhasználatban van korlátozva, mód- és személyparadigmája pedig teljes.

A csoport 73 %-a ikes ige, 98,3 %-a mediális. 1,7 % besorolása problematikus lehet, mert az *összemarakodik*, *befurakodik* típust tekinthetjük visszaható (reciprok és reflexív) igeneműnek, de ha az alany nem rendelkezik önálló hatóerővel vagy rendelkezik, de azt nem képes irányítani, akkor máris úgy viselkedik, mint a mediális igék alanya (**marakodjatok össze juhászkutyák; *furakodj be kórokozó a szervezetembe*). Hasonló a probléma néhány cselekvő és műveltető igével, amelyeknek még tárgy is megjelenhet a struktúrájában (*elsodor, szédít, álmosít, köptet, dugít, émelyít, eredményez*). Ezek a tárgyak nem valódi objektumok, a passzív transzformáció során nem lesznek alanyok a transzform mondatban (**émelyítettet a sok torta által, *álmosítottal a zenétől, *eldugítottatik az orra*). Az alany cselekvésére is általában az aktivitás hiánya a jellemző. A látszatra nem mediálisok harmadik csoportja homonim egy cselekvő igével pl. *vesz* cselekvőként: „*Vedd a kalapod*”; mediálisként: „*Mindnyájan az óvóhelyen vesztek*”.

5. Grammatikai homonimák az igeragozásban

Az általános és a határozott ragozás azonos alakjai:

Kijelentő mód, múlt idő	E/1.	<i>vártam, kértem</i>
Feltételes mód, jelen idő	T/1.	<i>várnánk, kérnénk</i> (elkerülésére l. <i>-nók, -nők</i>)
	T/2.	<i>várnátok, kérnétek</i>
Feltételes mód, múlt idő	T/1.	<i>vártam volna, kértem volna</i>
Elbeszélő múlt idő	T/1.	<i>váránk, kérénk</i> (elkerülésére l. <i>-ók, -ők</i>)

Az ikes ragozás és az általános ragozás kapcsolatát l. feljebb.

Az ikes és a határozott ragozás azonos alakjai:

(Az ikes igéknek mindössze 6 %-a állhat tárggyal, tehát a jelenség az igéknek csak kis hányadát érinti.)

Kijelentő mód, jelen idő	E/1.	<i>iszom, eszem</i>
Feltételes mód, jelen idő	E/1.	<i>innám, enném</i>
Felszólító mód, jelen idő	E/1.	<i>igyam, egyem</i>
E/3. ikes és T/3. határozott		<i>ennék</i>

A homonímia elkerülésére való törekvésről részletesen l. a paradigmák megfelelő helyeit.

Az igei jelek és ragok (Összefoglaló táblázat)

Időjelek	Jelen idő: -Ø		Múlt idő: -T: -t/-tt/-Vtt*
Módjelek	Kijelentő mód: -Ø	Feltételes mód: -NA: -na/-Vna, -ne/-Vne, -ná/-Vná, -né/-Vné; -nna/-nne, -nná/-nné	Felszólító mód: -J: -j, -jj, -gy, -ggy, -s, -Ø
Személyragok 1. Általános r.	Egyes szám 1. -K: -k/-Vk; -M: -Vm -LAK: -lak/-Vlak, -lek/-Vlek 2. -SZ: -sz/-Vsz -L: -l/-Vl, -ál/-él -Ø 3. -Ø -ON: -on/-en/-ön Többes szám 1. -NK: -nk/-unk/-ünk 2. -TOK: -tok/-Vtok, -tek/-Vtek, -tök/-Vtök 3. -K: -Vk -NAK: -nak/-Vnak, -nek/-Vnek		ikes igéknél: -m/-Vm -Vsz -l/-Vl, -ál/-él -IK: -ik, -k, -ék
2. Határozott r.	Egyes szám 1. -M: -m/-Vm 2. -D: -d/-Vd, -dd 3. -Ø ?: -ja/-i, -a/-e Többes szám 1. -NK: -nk, -uk/-ük, -juk/-jük 2. -TOK: -tok/-tek, -játok/-itek, -átok/-étek 3. -K: -k, -ják/-ik, -ák/-ék		

* V = vokális jelöli itt az előhangzót, amely alsó és/vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó, megjelenését fonológiai szabályok írják elő

BIBLIOGRÁFIA

- E. Abaffy Erzsébet: Az igemód- és igeidő-rendszer. Az igei személyragozás. In: *MNyTNy*. I. (1991) 104—59., valamint *MNyTNy*. II/1. (1992) 120—238.
- Antal László: Gondolatok a magyar igeről. *MNy*. LVII (1961), 273—9.
- K. Balogh Judit: A *t* végű igék felszólító módjáról. In: *Emlékkönyv Szathmári István hetvene-dik születésnapjára*. Bp. 1995. 29—34.
- Bánhidai Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. *NyudÉrt*. 12. (1957) 52—62.
- Bárczi Géza: A felszólító mód jelének kérdéséhez. *MNy*. XLVI, 359—61.

- Bence Lóránt: Egy kognitív és szociointerpretációs morfológia körvonalai. In: *RácEml.* 34–41. (1992)
- Deme László: A nulla morfémás magyar igealakok strukturális helyzete és kommunikációs szerepe. In: *Az ige grammatikája és szemantikája.* Szerk. Károly S. Bp. 1967. 12–22.
- Éder Zoltán: A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. *NytudÉrt.* 104. (1980) 289–98.
- Elekfi László: Jelentéskategóriák a nyelvtani alakrendszerben. *NytudÉrt.* 83. (1974) 125–8.
- Horváth Vera–Reményi Andrea Ágnes. Az ikes ragozásról. In: *Élőnyelvi tanulmányok. Linguistica Ser. A, 3.* Bp. 1990. 9–19.
- Hutterer Miklós: Az idő és a mód kategóriájának összefüggéséről. In: *Az ige grammatikája és szemantikája.* Szerk. Károly S. Bp. 1967. 28–30.
- Jakab László: A *t* végű igék felszólító módjához. *MNy.* LXIII (1967), 194–6.
- Jánoska Sándor: A magyar ige automatikus toldalékolásának egy modellje. *NytudÉrt.* 58. (1967) 464–8.
- Kálmán Béla: A jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban. *NytudÉrt.* 83. (1974) 234–6.
- Kálmán Béla: A magyar múlt idejű igealakok történetéből. *MNyTK.* 140. (1975) 117–24.
- Keszler Borbála: Az összetett mondatok modalitása. In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Szerk.: Rác E. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 283–305.
- Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 (1995): 293–308.
- Keresztes Kálmán: About the Problem of the Hungarian 'Implicative'. *UAJb.* 36. (1965) 39–45.
- Kiefer Ferenc: Modalitás. *Linguistica Ser. C, 1.* Bp. 1990.
- Kiefer Ferenc: A mondatok belső időszerkezete. Az akcióminőség. A folyamatos–befejezett aspektuspár. In: *StrNyt.* I. 807–48. Akadémiai K., Bp., 1992.
- Laczkó Mária: Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának (*én tudnék/tudnák*) használata különböző társadalmi csoportokban. In: *Élőnyelvi tanulmányok. Linguistica Ser. A, 3.* Bp. 1990. 20–31.
- Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119 (1995): 310–33.
- Lotz János: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. *NytudÉrt.* 58. (1967) 249–55. L. még *Szonettkoszorú a nyelvről.* Bp. 1976. 127–34.
- Lotz János: A magyar nyelv grammatikai kategóriái. *NytudÉrt.* 83. (1974) 344–7.
- Lotz János: A {-LAK} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében. In: *Szonettkoszorú a nyelvről.* Bp. 1976. 170–84. L. még Lotz János: The place of the implicative {-LAK} form in the conjugational pattern of Hungarian. *MSFOu.* CXXV, 317–27.
- Lőrincze Lajos: Nyelvszokás és nyelvi norma. *NytudÉrt.* 83. (1974) 348–54.
- Máthé–Kovács Bölöni–Schveiger (sic!)–Székely: A magyar igeragozás független analizisének egy modelljéről. *NytudÉrt.* 58. (1967) 499–502.
- MMNy. = *Mai magyar nyelv.* Szerk. Rác E. Tankönyvkiadó, Bp., 1968¹.
- MMNyR. I. = *A mai magyar nyelv rendszere.* Szerk. Tompa J. Akadémiai K., Bp., 1961.
- H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNyT.* VI, 229–70.
- H. Molnár Ilona: A nyelvi modalitás fogalma. A modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek kérdése. In: *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben.* *NytudÉrt.* 60. (1968) 5–25.
- Molnár Ilona: A nyelv értékeinek kérdéséhez. *NyK.* 87. (1985) 3–36.
- H. Molnár Ilona: Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. Kézirat. 1997.
- Palmer, F. R.: *Mood and Modality.* Cambridge, 1986.
- Papp István: Néhány szó az igei paradigma kérdéséről. *MNy.* LVIII (1962), 166–73.
- Papp István: A magyar nyelv szerkezete. *Nyr.* 83 (1959): 451–64.
- Pete István: Mondataspektus vagy ige szemlélet? *Nyr.* 118 (1994): 232–47.

- Pete István: Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 121 (1997): 62—71.
- Péter Mihály: *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Bp. 1991. III. fejezet: Grammatikai kategóriák érzelm kifejező lehetősége. 5. Igei kategóriák. 117—24.
- Prileszky Csilla: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *NyudÉrt.* 83. (1974) 473—5.
- Raun, Alo: A magyar deklinációkról és konjugációkról. *NyudÉrt.* 58. (1967) 278—81.
- TNYt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Főszerk Benkő Loránd. Akadémiai K., Bp., I. kötet 1991., II/1. 1992.
- Tompa József: A magyar igeragozás alapkategóriái XIX. századi nyelvtanainkban. *NyK.* LXVII (1965), 143—9.
- Tompa József: Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk. *Nyr.* 88 (1964): 439—49.
- T. Urbán Ilona: Ikes ragozás és nyelvi norma. In: Normatudat—nyelvi norma. *Linguistica Ser. A*, 8. Bp. 1992. 229—43.
- G. Varga Györgyi: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Bp. 1968. 219—45. (adatok)
- G. Varga Györgyi: Az ikes ragozás mai köznyelvi helyzetéről. *MNy.* LVII (1961), 222—8.
- Velcsov Mártonné: Néhány megjegyzés Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar igeről” című cikkéhez. *MNy.* LVIII (1962), 323—6.
- Velcsov Mártonné: A magyar nyelv verbum finitumainak néhány kérdése. In: *TanSzóf.* 125—33. 1989.
- Wacha Balázs: Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Szerk. Rácz E. Bp. 1989. 219—82. Ezen belül: 229—49.

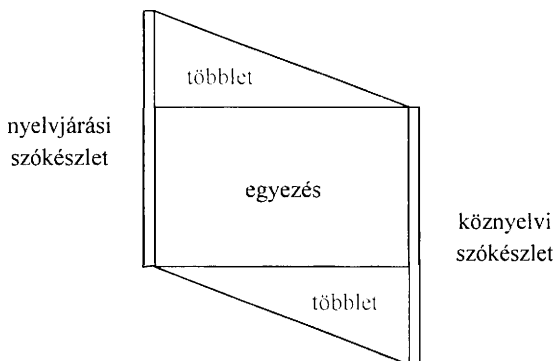
Kugler Nóra

Hiányszótár — nyelvjárási hiányszótár

1. A nyelvek, illetőleg a nyelvváltozatok közötti egybevetésekkel — bármely nyelvi szintről és részlegről legyen is szó — egyezéseket és különbségeket állapíthatunk meg. (A minden, pontosabban: a kutatások számára ismert valamennyi nyelvben előforduló azonosságok a nyelvi univerzálék.) Az egyezések és különbségek aránya, illetőleg a különbségek jellege a nyelvek és nyelvváltozatok közötti megértési lehetőségek legfontosabb meghatározó tényezője. Az olasz és a francia között több az egyezés, mint az angol és a német között, a finn és az észt viszonylatában is jóval több az egyezés, mint mondjuk a magyar és a vogul vagy az osztják között. S több az egyezés a magyar köznyelv és a rábaközi, mint például a magyar köznyelv és a moldvai csángó nyelvjárások között — ennek minden következményével. A különbségek két, egymást föltételező kategóriát alkotnak: a többletek és a hiányok csoportját. Mindaz, ami megvan X nyelvben vagy nyelvváltozatban, de nincs meg Y-ban, az az X nyelv és nyelvváltozat szemszögéből nézve többlet, Y szempontjából pedig hiány (kár, hogy nincs *kevesebbet* szavunk, az kifejezőbb szakszó volna). A határozott igeragozás a magyar és az angol viszonylatában többletként jelenik meg a magyar, hiányként az angol nyelvben. A nyelvtani nemet tekintve s a németet és a magyart egybevetve a németről szólván többletről, a magyar esetében pedig hiányról beszélhetünk.

Figyelmünket a továbbiakban az azonnyelvi nyelvváltozatokra, jelesül a köznyelvre és a regionális nyelvváltozatokra, illetőleg a szókészletre irányítjuk.

A köznyelvi és a nyelvjárási szókészlet közös és eltérő részlege így ábrázolható:

A köznyelvi többletek a nyelvjárásokban nem használt szavak. Ezeknek nincs külön nevük. A nyelvjárási többletek a köznyelvben nem használatos szavak. Ezekre van külön szavunk: ezek a tájszavak. Attól függően, hogy szótáraink csak a táji többleteket foglalják magukban vagy a köznyelvvél megegyező lexémákat is, két szótártípusról beszélünk: a tájszótárról és a regionális szótárról. (A tájszótár = táji lexémák szótára, a regionális szótár = egy adott település vagy régió szótára, a köznyelvi szótár = a köznyelv szótára.) A szótárak régen is, ma is valamely nyelvben vagy nyelvváltozatban meglévő, illetőleg meghatározott csoporttól vagy egyéntől használt szavakat leltározták és leltározzák. Arra csak kivételként említhető példa, hogy figyelembe vették és veszik az egy másik nyelvvel, nyelvváltozattal szembeni lexikai hiányokat. (A magyar nyelvtudományban — ez korántsem köztudott — Csűry Szamosháti szótára ilyen. Csűry ugyanis fölvette szótarába a Szamosháton annak idején nem használt köznyelvi szavak egy részét.) A lexikai hiányok éppúgy leltározhatók, mint a többletek. Az eredmény a hiányszótár. A **hiányszótár** olyan szótár, amely valamely közösség vagy egyén által nem, más, azonnyelvi közösségtől-közösségektől és egyéntől-egyénektől nem használt szavakat és szójelentéseket tartalmaz. A szóban forgó kontrasztív szemlélet szerint a tájszótárak nemcsak nyelvjárási többletszótárak, egyszersmind köznyelvi hiányszótárak is. S ha készülnének nyelvjárási hiányszótárak, azok automatikusan köznyelvi többletszótárak is lennének. A hiányszótár fenti meghatározásából következik, hogy a **nyelvjárási hiányszótár** olyan szavakat foglal magába, amelyeket valamely település vagy táj nyelvjárási beszélői nem használnak, a nyelvközösség más településein élők egy része viszont igen. Minthogy pedig a nyelvjárás és a köznyelv — komplementer fogalmak lévén — egymásra vonatkoztatva határozhatók meg legvilágosabban, a továbbiakban a szűkebb értelmezéssel foglalkozom. Azzal, hogy a nyelvjárási hiányszótár olyan szótár, amely valamely település vagy táj **nyelvjárási beszélőtől** nem ismert, illetőleg **nem használt köznyelvi** szavak gyűjteménye. (Köznyelvi szavakon és jelentéseken gyakorlati okból itt és most az Értelmező kézi-szótár azon cím- és alcímzavait, valamint jelentéseiket értem, amelyek nem *táj*, *nép* vagy *régi* minősítésűek.)

2. A pillanatnyi nyelvjárási lexikai hiányok számbavétele többrendbeli kérdés megválaszolását teszi lehetővé, illetőleg segíti elő. A legelső kérdésre, hogy tudniillik mennyi köznyelvi szót nem ismernek és használnak, még pontosabban: mely köznyelvi szavakat és jelentéseket nem ismerik és nem használják X nyelvjárás beszélői, csak a lexikai hiányleltár elkészítésével adható válasz. Lássunk néhány további nyelvészeti kérdést, amelynek megválaszolásához a hiányszótár nélkülözhetetlen: a köznyelvi és a nyelvjárási szókészlet közötti különbségek; a köznyelvi szavak mint lexikai neologizmusok útja a nyelvjárásban; a nyelvjárási beszélők köznyelvi szóismerete és szociokulturális meghatározottsága közötti összefüggések; a nyelvjárási lexikai hiányok és a fogalmi hiányok; az alapszókészlet és a kiegészítő szókészlet viszonya, mozgása, kapcsolata; a tájszavak és a köznyelvi neologizmusok „küzdelmé” a nyelvjárási szókészletben; archaikus és neológ nyelvjárások s a nyelvjárási szókészlet. A

nyelvjárási lexikai hiányok ismeretében megrajzolhatók volnának a szóban forgó hiányok izoglosszái is, s megállapíthatnánk, mely területeken erőteljesebb vagy éppen gyengébb a köznyelvi szókészlet hatása. Izgalmas kutatási feladatokat kínál a kisebbségi helyzet, tehát az az állapot, amely az anyaországi és a kisebbségi azonnyelvi változatok között van. Így a Kárpát-medencei magyar kisebbségi, pontosabban nemzetiségi beszélőközösségeknek a magyar köznyelvvél szembeni lexikai hiányai az e köznyelvvél való lazább kapcsolat, illetőleg e kapcsolat hiánya, valamint a mindenkori államnyelvi hatás, tehát a kétnyelvűség miatt további kérdéseket vetnek föl. Az utódállamokban általános használatúnak tekinthető, de csak az adott ország magyarjainak a körében használatos, ott azonban területileg nem kötött szavak (ilyen például a szlovákiai *alapiskola* = általános iskola) a lexikai többletek és hiányok problémakörébe is tartoznak. Nyilvánvaló, hogy ha kellő számú többlet- és hiányszótár állna rendelkezésünkre ezen országok magyar nyelvhasználatáról, akkor szilárdabb alapokra lehetne helyezni a nyelvi tervezési tevékenységet is.

A nyelvjárási hiányszótárak a regionális szókészlet változásvizsgálat kitűnő forrásai volnának. Ezzel kapcsolatban a következőkre utalok. A legnagyobb hatókörű és volumenű nyelvi változások napjainkban Európa-szerte a regionális változatokban zajlanak (l. például Mattheier 1983: 1457). A legnyilvánvalóbban talán éppen a változásra leginkább érzékeny területen, a szókészletben. A szókincsben zajló nagy arányú mozgások és átrendeződések miatt korábban nem volt lehetőségek kínálkoznak több szempontú lexikológiai vizsgálatokra. A regionális szókészlet változásának két meghatározó jelentőségű — mert mind állományi szinten, mind szerteágazó következményeit tekintve messze legfontosabb — tényezője a köznyelvi szavaknak a nyelvjárásokba kerülése és elterjedése, valamint a tájszavaknak a nyelvjárásokból való kiszorulása. Ez a két, egymással szorosan összefüggő jelenség a nyelvjárási szókészlet újabkori változásának a lényege. A regionális nyelvi szókészlet változások egy mondatba sűrítve úgy összegezhetők, hogy csökken a nyelvjárások és a köznyelv szókészlete közötti különbség. Mindez pedig túlnyomórészt abban nyilvánul meg, hogy a nyelvjárási szókészlet közeledik, idomul a köznyelvihez. Egyrészt úgy, hogy csökken a nyelvjárási többleteknek, tehát a köznyelvben ismeretlen lexémáknak és jelentéseknek, valamint alakváltozatoknak, azaz a tájszavaknak a száma (a tájszavaknak a különböző indítékú kiszorulásával). Másrészt meg úgy, hogy a nyelvjárási hiányok, tehát a köznyelvi szavak és jelentések nem ismerete, illetőleg nem használata miatt meglevő „üres helyek” kitöltődnek (a köznyelvi szavaknak és jelentéseknek a nyelvjárásokba való behatolásával, az ún. belső szókölcsönzés révén).

A nyelvjárásokban ismeretlen, illetőleg nem használatos köznyelvi szavak és jelentések kivétel nélkül mind potenciális nyelvjárási szavak és jelentések, amelyeknek döntő többsége előbb vagy utóbb, gyorsabban vagy lassabban, de igen nagy valószínűséggel mégiscsak polgárjogot nyer a nyelvjárásokban. Manapság már — a tömegtájékoztatói eszközöknek köszönhetően — akár napok alatt ismertté válhatnak szavak, friss neologizmusok is az egész társadalomban, a legeldugottabb településen is. Hogy mely nyelvjárásokban terjednek el gyor-

sabban s melyekben lassabban, az elsősorban a mindenkori település, illetőleg beszélőközösség szociológiai adottságaitól függ. Mindehhez képest csekély, de figyelmen kívül nem hagyható tényező a köznyelvi szókészletnek regionális elemekkel való gyarapodása, bővülése. Az említett tényezők következménye pedig az, hogy egyre nő a nyelvjárási szókészlet köznyelvvél megegyező, s egyre csökken a köznyelvtől eltérő részlege.

3. Ami mármost a regionális szókészlet vizsgálatát illeti, ismeretes, hogy másutt is, nálunk is a nyelvjárási többletnek, tehát a tájszavaknak a gyűjtése, közzététele állt — érthető, de e helyt nem részletezhető okokból — a vonatkozó dialektológiai munkálkodás homlokterében. (Így volt s van ez persze a többi nyelvvaltozat szókészletének vizsgálatában is.) Ami a nyelvjárásoknak a köznyelvvél szembeni lexikai hiányait illeti, erről volt tudomása elődeinknek is. A regionális szókészleti hiányokkal való célirányos foglalkozásról azonban csak az utóbbi időben beszélhetünk. Ez egyrészt a tájszavak meghatározása, kategorizálása körüli eszmecserekkal, vitákkal függ össze. Másrészt a nyelvjárási szókincsre vonatkozó rendszeres változásvizsgálatok megindulásával van kapcsolatban (ezeknek a forrása nálunk elsősorban a nyelvatlaszgyűjtés, illetőleg a hozzá kapcsolódó tapasztalatok voltak). Végül pedig a strukturális fogantatású lexikológiai elemzések említendők.

A szóban forgó értelemben vett nyelvjárási szókészleti hiányok nyelvtudományi fontossága nem ma tudatosult (l. például Szinnyi József 1926: 78), számbavételének gondolata sem mai keletű, sőt az első — szótárbeli — leltározás is több, mint fél évszázadra nyúlik vissza (láttuk, Csűry Szamosháti szótáráról van szó). A magyar nyelvtudomány első hiányszótára azonban csak 1996-ban jelent meg Hegedűs Attila jóvoltából (Hegedűs 1996). Hegedűs vállalkozott arra, hogy megállapítsa, mely, az Értelmező kéziszótárban olvasható szavakat nem használják a hatvan éven felüli kishémesdi nyelvjárási beszélők. Ezzel az elismerésre méltó tettel a szerző elérte, hogy van egy olyan helyi nyelvjárás Magyarországon, amelyről elmondható, hogy (alap)szókészletét a relatív teljességgel ismerjük. Ugyanis az 1992-ben megjelent, úgyszintén Hegedűs tollából származó Kishémesdi tájszótár tartalmazza a vizsgált falu köznyelvvél szembeni lexikai többleteit, tehát a tájszavakat, a szóban forgó kötet meg a hiányokat. A többi, tudniillik a köznyelvvél egyezőket pedig megállapíthatja bárki: ÉKsz. mínusz hiányszótár. (Amit nem lehet megállapítani, az az alaki tájszavak részlege. Erről l. alább.)

Milyen is a hiányszótár? Címzólistának vélheti, aki csupán belelapoz. Hiszen szavak követik betűrendben egymást, zömmel minden kiegészítés nélkül (*abaposztó, abbé, abbiz ...*), olykor a jelentések — értelemszerűen a nyelvjárásból hiányzó jelentések — megadásával. „Csak” adatközlés volna valóban? Mintha Hegedűs szükségesnek vélné az adatközlés védelmét, mert mottóul Bárczi sorait idézi, aki szerint (1963-as idézetről van szó) a hozzáférhetővé tett nyelvi adattól s „nem elvont spekulációktól várható az egész nyelvtudomány fejlődése, esetleg megújulása” (3). Aligha kétséges, hogy ma már teljesen anakronisztikus volna, ha a nyelvtudomány fejlődésében akár az egyik, akár a

másik oldalnak bárki kizárólagos szerepet tulajdonítana. Az adatközlésnek is megvan s mindig meg is lesz a maga létjogosultsága, szükségessége, adott esetekben nélkülözhetetlensége. Különösen akkor, ha az — miként a nyelvjárási hiányszótár esetében is — nem önmagáért való anyagközlés, hanem a szó-készlet bizonyos részlegét meghatározott lexikográfiai elvek szerint közlő olyan forrás, amely nyelvészeti kérdések megválaszolását teszi lehetővé, illetőleg segíti elő. A kérdés tehát nem az, hogy szükség van-e rá vagy sem. A kérdés az, hogyan tudjuk megbízható s több információt is adó, korszerű lexikográfiai leírassá tenni.

4. A szótári minőség a megbízható adatokat biztosító anyaggyűjtéssel kezdődik. Nos: lexikai hiányokat nehezebb, sőt jóval nehezebb gyűjteni, mint többleteket. Akkor is, ha a gyűjtő anyanyelvjárásáról van szó. Ugyanis ami igaz a többletekre, tehát a tájszavakra, hogy tudniillik a nyelvész-gyűjtő sokat ismer közülük, s azokat föl idézni is pontosan képes, tehát bizonyos fokig mégiscsak támaszkodhat anyanyelvjárási kompetenciájára, az bizony nem áll a lexikai hiányokra. A nyelvjárási lexikai hiányok dolgában az anyanyelvjárása tájszavait százával s kitűnően ismerő nyelvész sem kompetens nyilatkozni terepmunka nélkül, hiszen ha nem él állandóan az adott közösségben, akkor nem ismerheti a nyelvjárási beszélők szóismeretében állandóan zajló változásokat, módosulásokat. A lexikai hiányok éppen ezért — a kevés kivételt nem tekintve — csak a helybeli nyelvjárási beszélőktől helyben gyűjtött adatok, információk alapján állapíthatók meg. Hatványozottan igaz ez az ismert, de nem használt szavaknak, tehát a passzív szó-készlet elemeinek a gyűjtésére (ezt bizonyos gyakorlati tapasztalatok alapján is mondom, l. MNy. 1995: 174—5). Hegedűs hiányszótárába — nyomdatechnikailag világosan elkülönítve s csak helyeseltető módon — fölvette mind az ismeretlen, ezért nem használt, mind pedig az ismert, de ilyen-olyan okból nem használt szavakat és jelentéseket is. A két kategória világos szétválasztása azonban nem kevés esetben igencsak problematikus lehet. Több okból is. A szavak terjedése és visszaszorulása többnyire fokozatos, átmenetekkel tarkított folyamat (l. már H. Paul 1960: 413—5), amelynek sem önreflexiós módszerű érzékelése, sem részt vevő megfigyelésű gyűjtése nem ad 100%-os biztosságú eredményt. Az előbbi azért nem, mert a saját nyelvhasználat önbevallásos véleményezése — szociolingvisztikai közhely — nem tükrözi pontosan a tényleges nyelvhasználatot. Az utóbbi meg azért nem, mert a gyűjtő teljesen ki van szolgáltatva az adatelőfordulások véletlenszerűségének, így hát ezzel a módszerrel a reálisan várható adatoknak csak egy részére tehetne szert. Természetes, hogy Hegedűs is gyakorta találkozott vitás esetekkel. Ilyenkor a mondatba foglaltatás módszerével igyekezett kideríteni az igazságot (= ha tudott az adatközlő jó mondatot alkotni, akkor az „ismert, de nem használt”-kategóriát igazoltnak tekintette). Vannak viszonylag bőven olyan összetett szavak, amelyeknek ugyan mindegyik tagját jól ismerik az adatközlők, az összetétel mégis ismeretlen. (Hegedűs szótárában például a *hírérték*, *hírlapbélyeg*, *holdkocsi*, *holtsúly*, *hölgyestike*, *kismester*, *könyvjegy*, *kutyalakodalom*, *narancssaláta*). De mert ismertek az összetétel tagjai, előfordulhat, hogy érteni vélik, illetőleg hogy

bizony másként értelmezik, értik őket, mint ahogy az a köznyelvben van. Ez viszont óvatosságra kell, hogy intse a gyűjtőt. Nem elég tehát a gyűjtőnek rákérdeznie a szóra, tudakolnia kell jelentését, értelmezését is (nyilván így járt el Hegedűs is).

5. Fölteendő a kérdés: hogyan tekintsük az alaki tájszavakat, mi legyen velük, ha hiányszótárt készítünk? A hiányszótár készítője föl is veheti, el is hagyhatja őket. Ha fölveszi, azzal érvelhet, hogy például az *énekel*, az *indít* és a *kanál* nincs meg az adott nyelvjárásban, mert ott ezeket történetesen *ínékül*-nek, *indítt*-nak meg *kalán*-nak mondják. De el is hagyhatja mondván, ebben az esetben nem lexikális hiányról, csupán mind a két nyelvváltozatban meglevő szavak különböző ejtésváltozatáról van szó. Hegedűs — anélkül, hogy megokolta volna — nem vette föl hiányszótárába a kisémedi alaki tájszavak köznyelvi megfelelőit. Eljárását, hogy tudniillik nem vette föl őket, csak helyeselni tudom. Kivételt magam csak azokban a kivételes esetekben tennék, ha az azonos lexéma köznyelvi és nyelvjárási megfelelője közötti összefüggést nem érzékelnék a nyelvjárási beszélők, még világosabban: ha az adott szó köznyelvi változatát nem ismernék.

6. A nyelvi adatok megítélésének három fontos kritériuma van. Ezek: a leíró adekvátság, a reprezentativitás és az ellenőrizhetőség. Arra a kérdésre, hogy egy szótár — tehát a hiányszótár is — a valóságnak megfelelően tükrözi-e a vizsgált nyelvhasználati tényeket, a következő esetekben adható érdemi válasz: 1) ha legalább annyira ismerjük, illetőleg kutattuk a szóban forgó nyelvjárást, ahogy a szerző; 2) ha az ellenőrizhetőség rögzített beszédfölvételek formájában biztosítva van; 3) ha — az előző feltételek nem teljesülése esetén — vállalkozunk a terepmunkára (ha megismételhető a vizsgálat). Ha ezek nem teljesülnek — ahogy ebben az esetben sem —, akkor nagyban segítheti a szótár használóját az, ha pontos tájékoztatást kap az anyaggyűjtés körülményeiről, módjáról s a mintavétel mikéntjéről. (Az adatok értékelésének problémáihoz l. még J. Laakso 1996.) Sajnos, e tekintetben adósunk marad Hegedűs. Ugyanis nem derül ki világosan, hogy milyen mintavétellel dolgozott. Ez azért is fontos lett volna, mert a hiányszótárban közölt szavak a kiegészítő szókincs tagjai. Márpedig tudvalevő, hogy a szókészlet eme részlege erősen egyéni kötöttségű, tehát az idetartozó szavak kisközösségekben is változatos és változékony csoportot alkotnak. Ebből viszont az következik, hogy nemcsak azt kellett volna közölni, hány adatközlővel dolgozott a szerző, hanem azt is, milyen korúak, neműek, iskolázottságúak, foglalkozásúak, illetőleg nyelvi életrajzúak voltak adatközlői. (Vö. például A. Giddens 1995: 639, 646.) A szóvá tett hiányosságok ellenére nincs okom és jogom azt mondani, hogy a szótár adatai nem megbízhatóak. Ismervén a szerző nyelvjárásgyűjtési tapasztalatait, tudván azt, hogy anyanyelvjárását gyűjtötte (elsősorban édesanyjától, másodsorban ismerősöktől), hogy ebbe a munkába már egy tájszótár elkészítésének a rutinjával fogott bele, biztos vagyok abban, hogy az adatok pontosan tükrözik az informátorok közléseit. Tehát a következtelenségeknek tűnő, illetőleg a következtelenségeket tükröző adatközlői reflexiókat is, ezekre l. alább. Minthogy azonban Hegedűs az egész anyagot csak egy adatköz-

lőtől kérdezte ki, a másik háromnak inkább ellenőrző szerepe volt, hajlok arra, hogy a szótárt inkább egy idiolektus, nem pedig egy falu hatvan évesnél idősebb nemzedéke hiányszótárának tekintsük — amely értelemszerűen tükrözi persze az idősebb korosztály köznyelvi lexikai hiányait. (Ha a szótárt egy nyelvjárási beszélő hiányszótárának tekintjük, akkor nem merül föl a kérdés, hogy szociológiailag mennyire értelmezhetők vagy nem értelmezhetők az adatok.)

Néhány esetben besorolási következetlenséget vélek fölfedezni. Ha a *benzol* ismeretlen, hogyan lehet ismert a *benzolszármazék*? Ha a *neokatolikus* ismeretlen (nyilván a *neo-* előtag miatt, az utótag ugyanis aligha ismeretlen), akkor hogyan lehet ismert a *neofasiszta*? Ismertnek van jelezve a *biofizika* (*bioáram*, *biogáz*) meg a *geo-* (a *geobotanika* például), de ismeretlennek a *geofizika*. Nem zárható ki persze, hogy nyomdatechnikai hibáról, rossz betűtípus választásáról van szó. Mindenesetre érdemes lett volna utánajárni az efféle eseteknek.

7. Hegedűs szótára számításos alapú becslésem szerint tizenháromezer és néhány száz körüli tételt (szót, szójelentést) tartalmaz (s nem húszszet, ahogy a bevezetőben áll: 20). Ebből azonban nem szabad azt következtetnünk, hogy ennyi köznyelvi szót nem ismernek, illetőleg nem használnak az idős kismémediék — és fordítva: ennyivel több szót ismer és használ az „átlag”-köznyelvi beszélő. Az Értelmező kéziszótár ugyanis számos olyan szót tartalmaz, amely szaknyelvi, s mint ilyen nem köznyelvi a szónak köznyelvi értelmében. Gondoljunk például az olyan szavakra, mint a *csóvoltmérő*, *defter*, *deklinal*, *démosz*, *dendrológia*, *dezoxiribonukleinsav*, *diasztolé*, *ditirambus*, *divertimentó*, *drén-cső*, amelyek Hegedűs szótárában olvashatók. Föl is merül a kérdés: nem kellett volna a szaknyelvi minősítésű szavakat is kirekeszteni a vizsgálatból? Hegedűs meg is fogalmazza a bevezetőben a kérdést, hogy „az említett szóképzleti egységek mennyiben központi ... részei a köznyelvnek ..., s hogy például az ÉKsz. növényelnevezései nem egy bizonyos regionalitást igyekeznek-e normatív nyelvvaltozatként feltüntetni” (6). Nos: bizonyosan nem központi részei. Ezért bizvást mondható, hogy a pusztá számadatok félrevezetőek: a kismémedi idős adatközlőktől nem ismert tulajdonképpeni köznyelvi szavak száma lényegesen kisebb, mint amit Hegedűs az ÉKsz. alapján megállapíthatott.

A hiányszótár adataiból kiderül, sőt perrendszerűen igazolódik, hogy a nyelvjárási adatközlők a köznyelvi alapszóképzletet ismerik, merthogy a hiányszótár csak a kiegészítő szókinccs bizonyos elemeit tartalmazza. Hibás következtetés volna viszont arra gondolnunk, hogy ahány lexikai hiány, ugyanannyi fogalmi hiány is van a nyelvjárásban. A köznyelvi lexikai hiányok mögött ugyanis ritkábban-gyakrabban tájszavak állnak, azaz a fogalom ismert, csak éppen nem a köznyelvi lexémával jelölik. (Hegedűs Kismémedire vonatkozóan könnyen megállapíthatja, mely esetekben nem áll s melyekben áll a lexikai hiány mögött fogalmi hiány, ugyanis kismémedi tájszótárát, tehát a nyelvjárási lexikai többletkeztet szótár formájában közzétette már. Jó volna, ha elvégezné ezt az elemzést is.) Lexikai hiányok (és többletkeztet) természetesen nemcsak a nyelvjárások és a köznyelv, hanem valamennyi nyelvvaltozat között vannak (a nyelvjárások közöttiekre l. Kiss J. 1995: 175—6). A nyelvjárások közötti összehasonlító lexikológiai

vizsgálatok sokat nyerhetnének abból, ha több nyelvjárástípusba tartozó helyi nyelvjárásról is készülnének hiányszótárak.

8. A kismémedi hiányszótárral új lexikográfiai műfaj jelent meg a hazai nyelvtudományban. Nem is maradt gyors visszhang nélkül (l. Kemény Gábor 1997; Pusztai Ferenc 1997: 8). Úgy tudom, Hegedűs Attila már javában dolgozik a kismémedi középnyemzedék hiányszótárán is, s megnyugvással hallottam, hogy az itt szóvá tett fehér foltok eltüntetése sem várat sokáig magára. Ebben a kritikai észrevételek is segíthetnek. Jogos elvárás az is, hogy a nyelvjárási hiányszótár kínálta vizsgálati lehetőségek se maradjanak kiaknázatlanul. Mert különben a nyelvjárási hiányszótár is arra a sorsra juthat, amelyre nem egy nyelvjárási kiadvány: holt tőkeként felfedezőkre vár. Mennyivel jobb volna, ha az adatok gyűjtője és legjobb ismerője maga szólaltathatná meg anyagát, ha tehát azzal a munkaeszközzel, amelyet ő bocsátott a nyelvtudomány rendelkezésére, maga készítené el az első remekeket!

IRODALOM

- Balogh Lajos 1974. A tájszó fogalma. In: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László (szerk.): *Jelentéstan és stilsztika*. Nyelvtudományi Értekezések 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 70—4.
- Bodó Csanád 1994. *Tájszók és -szótárak*. Kézirat, Budapest.
- Bodó Csanád 1997. *Sprachwandel und Sprachkontakt*. Kézirat, Pécs.
- Bokor József 1995. *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 203. szám. Budapest.
- Csúry Bálint 1935—1936. *Szamosháti szótár*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadása. Budapest.
- Giddens, Anthony 1995. *Szociológia*. Századvég—Osiris Könyvkiadó. Budapest.
- Hegedűs Attila 1996. *Kismémedi tájszótár. Hiányszótár*. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke. Sorozatszerkesztő: Hajdú Mihály.
- Kemény Gábor 1997. Nyelvi mozaik. *Édes Anyanyelvünk* február 5.
- Kiss Jenő 1995. Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. *Magyar Nyelv* 170—8.
- Lanstyák István—Simon Szabolcs—Szabó Mihály Gizella 1997. *A magyar standard szlovákiai változatának szókincséről*. Kézirat. Pozsony.
- Laakso, Johanna 1996. Haisee provosoidulta — aineiston arvioinnin ongelmia. *Virittäjä* 219—38.
- Mattheier, Klaus J. 1983. Der Dialektsprecher und sein Sprachgebrauch: Auswirkungen und Bedeutung für den Sprachwandel. In: W. Besch—U. Knoop—W. Putschke—H. E. Wiegand hrsg., *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin, New York. Zweiter Halbband. 1455—68.
- Paul, Hermann 1960. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 6. Auflage. Tübingen.
- Pete István 1988. A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). Kiss Jenő, Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Bp. II, 779—89.
- Pusztai Ferenc 1997. A lexikográfia helye és helyzete. *Magyar Nyelv* 7—14.
- Szinnyei József 1936. Elnöki megnyitó beszéd. *Magyar Nyelv* 77—80.
- Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Hrsg. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, L. Zgusta. Berlin, New York. I—II. 1989—1990.

Hozzászólás Nyomárkay István előadásához*

Ez az előadás nagyon jó összképet nyújtott az egész délszláv nyelvi problematikáról. Ehhez a képhez tulajdonképpen nem is volna mit hozzátenni. Hogy mégis hozzászólok, annak az az oka, hogy röviden egy-két konkrét példán, részletkérdésen szeretném bemutatni, hogy miért is olyan nehéz eligazodni a délszláv nyelvi problémákon, amelyek a messze múltba nyúlnak vissza, de a jelenben is erősen hatnak.

Három ilyen problémára szeretnék kitérni.

Az első: Hogyan keletkezett a 18. században a szerb—orosz egyházi keveréknyelv, az ún. szlavenoszerb nyelv.

A második: Miért történt olyan nehezen és csak későn az egységes horvát irodalmi nyelv kialakulása?

A harmadik pedig: Hogy folyt a horvátok irodalmi nyelvének elszarbesítése és visszahorvátosítása?

I. A legrégebb szerb egyházi nyelv tulajdonképpen bolgáros típusú volt. A szláv apostoloktól örökölt nyelvi hagyományba idők folyamán szerb népnyelvi elemek hatoltak be, különösen a nem kifejezetten liturgikus szövegekbe. Ez a folyamat az egész középkoron keresztül tartott, és a 15—16. századra már egész sok olyan nyelvemlék keletkezett, amelyek szinte a tiszta népnyelvet tükrözték. Ezeket *srbulja* néven emlegetik a filológiában. Amikor aztán a török hódítás felszámolta a szerb állam utolsó maradványát, a szerbek vallási alapon kezdik az orosz uralkodót a maguk világi fejének is tekinteni, és egyre gyakrabban hozzá fordulnak segítségért. Az időszaki pénzsegélynél sokkal fontosabb volt, hogy egyes szerb kolostorok engedélyt kaptak, hogy meghatározott időközökben a küldöttek Oroszországba utazhattak alamizsnát, milosztinját gyűjteni. Ez nemcsak pénzt jelentett, hanem egyházi felszereléseket, különböző kegytárgyakat, s ami itt a legfontosabb, egyházi könyveket is. Ezzel kezdett tehát az oroszos típusú egyházi nyelv, ami valójában egy eloroszosodott bolgár nyelv volt, a szerb egyházban teret nyerni. Később a szerb papok közül többen Kiebben tanultak a Duhovnaja akademián, aztán orosz tanítók is jöttek a szerbek közé, így a szerbeknél kialakult egy bolgár alapú eloroszosodott és szerb elemekkel is átszőtt háromszoros keveréknyelv, az ún. szlavenoszerb nyelv. Ezt nemcsak egyháziak, hanem világi értelmiségiek is használták. Ezen a nyelven jelentek meg hazánkban is a szerbek számára lefordított rendeletek és egyéb hivatalos iratok. E nyelven íródtak költői művek, klasszicista ódák és egy német—szerb és szerb—német szótár is. Ennek a nyelvnek tehát bizonyos társadalmi presztízse lett. Ezzel szemben a Karadžić Vuk által propagált népnyelvet parasztinak érezték, a csordások nyelvének nevezték. Vuk csak akkor győzött, amikor a fiatal költők melléje álltak. A döntő év 1847 volt, amikor Branko Radičević első verseskötete megjelent. Ez már teljesen a népi nyelven íródott, és mint költészet is felszabadult a klasszicista hatás alól, és természetes közvetlenséggel fejezte ki az érzelmeket.

* Hadrovics László gépírásos hagyatékában őrződött meg. A címben említett előadás szövege: Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkérdés (Nyr. 121 [1997]: 204—13). A hozzászólás szövegét Kiss Lajos gondozza.

2. A második ilyen kérdés, hogy miért ment olyan nehezen és miért valósult meg olyan későn a horvát irodalmi nyelv egységesítése. Itt az előadásban hallottuk, hogy a különböző dialektusok irodalmi nyelvekké fejlődtek. Ennek oka az volt, hogy a horvát nyelvterületnek nem volt olyan központi hatalmi magja, amely körül kialakulhatott volna egy vezető kulturális réteg. Ez szerencsésebb országokban mindig is az irodalomban, az irodalmi nyelv fejlődésében vezető szerepet játszhatott. A horvátoknál hiányzott az egységes állam, a rövid kora középkori királyság után hiányzott a nemzeti királyság, az udvar. A horvát földek különböző államalakulatokhoz tartoztak, Magyarországhoz, Velencéhez, nagy részek pedig török uralom alá kerültek. Így az irodalom fejlődése nagyon széttagolódott, és időben is az egyes vidékek között nagyok voltak a különbségek.

Az igazi szépirodalom, a költészet a dalmát tengerparton indult meg legkorábban. De itt is a két legjelentősebb város, Raguz és Spalato két külön nyelvhagyományt képviselt. A Magyarországgal államközösségbe került és a töröktől megkímélt nyugati sávon Zágráb és Varasd főbb kulturális központokkal az irodalom csak a 16. század második felében kezdődik és még ennél is később a töröktől részben felszabadított Szlavóniában a 17. század végén, 18. század elején. Boszniában volt középkori vallásos irodalom, de ennél tovább aztán ez nem jutott a 16., 17., sőt 18. században sem. Ehhez a nagy nyelvi széttagoltsághoz járult a helyesírás tarkasága. A tengerparton a horvátok teljesen a régi olasz helyesírást vették át, tehát pl. a *ž* hangot *x*-szel jelölték, a *lj* és *nj* lágyított hangok jele *gl*, ill. *gn* lett. A Magyarországgal érintkező területeken, amelyeknek fő centrumai Zágráb és Varasd voltak, a magyaros helyesírás lett az uralkodó, pl. *cs*, *sz*, *zs*, *ly*, *ny* betűkapcsolatokkal. A töröktől felszabadított Szlavóniában az olaszos és magyaros hagyományból egy sajátos keverékrendszer alakult ki, amelynek olasz elemeit a Ferenc-rendi szerzetesek hozták délről, a magyaros elemeket pedig a jezsuiták Zágráb felől.

Ebben a nagy nyelvi és helyesírási tarkaságban kellett egységet teremtenie a reformnemzedéknek. Először a helyesírás kérdése oldódott meg. Ljudevit Gaj 1830-ban kiadott egy kis füzetet, amelyben az eddig használt betűkombinációs írásgyakorlattal szemben cseh mintára bevezette a mellékjeles betűket. A horvátok ezt elfogadták, és kisebb-nagyobb módosítások után lényegében még ma is használják.

3. Mi lett a nyelv sorsa? Az egységesítésre már a 17. és 18. században is történtek kísérletek, de ezeknek nem volt igazi sikerük, nem is terjedtek ki az egész nyelvterületre. Az igazi sikert a nemzeti megújulás hozta meg, amikor Gaj 1836-ban bevezette az irodalomba a űto-nyelvjárást, amelyet a szerbeknél Karadžić Vuk mint az egyházi szláv keveréket felváltó népnyelvet propagált. Itt érnek tehát össze a két nép nyelvújító törekvései. Miért választották a horvátok ezt a dialektust, mikor a többinek is jelentős irodalmi hagyományai voltak? Több ok játszott itt közre. A kaj-dialektust (Zágráb és Varasd kulturális központokkal) nem választhatták, mert mindössze három vármegyényi területe volt. A szlavóniai irodalom túlnyomóan vallásos jellegű volt, ezzel az új nemzedéket nem lehetett meghódítani, és ez is nagyon kis területre korlátozódott. Maradt tehát természetes módon a legnagyobb lélekszámú és földrajzilag is a legkiterjedtebb űto-nyelvjárásnak *-ije-* (*-je-*) kiejtésű változata. Ezzel a horvátok nagyon sokat nyertek. Ennek a dialektusnak voltak Raguzában és egyáltalán Dalmáciában a legértékesebb irodalmi hagyományai. Már a 15. sz. második felétől kezdve Raguzában olasz minták nyomán virágozik a líra. A drámában kedvelt műfajok a pásztorjáték és a társadalmi komédia. Az epikában a 17. században megszületik a nagyeposz. Ezt a horvátok mind jogosan magukénak érezték, és birtokba is vették. Az „irodalomnak” volt még egy ága, ami ugyancsak ösztönözte e dialektus elfogadását, nevezetesen a népköltészet és főleg az epikus énekmondás, amely éppen ezen a területen őrződött meg leggazdagabban. E korban Karadžić Vuk gyűjtése és közlései folytán Európa kezdi felfedezni a délszláv népköltészetet, és így a horvátok ennek is nagy részét a saját kulturális örökségüknek tekinthették. De a horvátok e dialektus elfogadásával nemcsak irodalmi téren nyertek, hanem nemzet tudatuk is nagy területeket hódított meg. Keletre, délre-északra, amerre csak a délszláv nyelvterületen katolikusok laktak,

azok egyre inkább horvátnak kezdték érezni magukat. Sok helyen természetesen beékelődve szerbek és muzulmánok közé.

A szerbekhez való nyelvi csatlakozást nem kis mértékben ösztönözte a félelem a magyarosítástól. A horvátok úgy gondolták, hogy nyelvi alapon a szerbekkel egy nemzetté válva sikereesebben ellent tudnak állni a magyarosítási törekvéseknek.

Mindez nagyon egyszerűnek látszik, valójában mégsem volt ilyen egyszerű. A horvátok ugyanis nemcsak keletre és délre tekintettek, hanem nyugatra is, a szlovének felé. Az illír nemzeteszmének az egész délszláv népességet át kellett volna hatnia. Az illírizmusként azonban a szerbeknél nem volt semmi érdemleges sikere. A szlovéneknél viszont kezdetben igen. Egy jelentős költő, Stanko Vraz, aki fiatal korában még szlovén versekkel jelentkezett, később horvát költővé lett. Ő tulajdonképpen az egyetlen jelentősebb szlovén szellem, akit az illírizmus eszméje megihletett. A horvátok egy részénél ebben a korban még élt a remény, hogy a szlovénekkel közös irodalmi nyelvet tudnak kialakítani. Ezek nem siettek elfogadni a Karadžić Vuk által propagált nyelvi normát, hanem kitartottak egy régebbi nyelvhasználat mellett. Ennek legfeltűnőbb sajátossága az volt, hogy a főnévragozásban a többes dativus, instrumentalis és locativus esetekben megtartották a régiesebb alakokat, amelyek ugyanúgy hangzottak a szlovénban is, ellentétben a Vuk-féle normával, amelyben a három eset egyformán végződött. A horvátoknál tehát ez az ún. zágrábi iskola ragaszkodott ehhez a hagyományhoz, remélve, hogy a szlovének fokozatosan átvehetik a horvátot, mert nem kell erőszakot tenni a nyelvükön. Ez a terv nem sikerült. A szlovének különváltan maradtak, a horvátoknál pedig győzött a Karadžić Vukot követő irányzat, ezt átvette az iskola és a sajtó, és lényegében ma is ez a norma.

Közben azonban a horvát szépirodalom tovább fejlődött, és a legnépszerűbb író, August Šenoa, akit bátran lehet a horvát Jókainak nevezni, a zágrábi iskola nyelvhasználatát követte. Mivel nagyon fiatalon, már 43 évesen, 1881-ben meghalt, a másik irányzat, a Vuk-féle norma győzelmét már nem érte meg. Népszerűsége viszont halála után egyre nőtt, és hogy az olvasókat ne zavarják a divatjukmúlt ragozási formák, a későbbi kiadásokban a nyelvét egyszerűen modernizálták, átírták. Ez számunkra furcsán hangzik, de a klasszikussá vált írói örökségének megmentése érdekében ezt meg kellett tenni. Ez tehát tulajdonképpen szerbesítés volt. Maga az egész ügy azt is mutatja, hogy a horvát irodalmi nyelv normái még korántsem voltak szilárdan megrögződve, hogy ilyen reformokat végre lehetett hajtani és el lehetett fogadtatni.

Az említett folyamattal szemben állt egy bizonyos visszahorvátosítás, amely először a két háború között jelentkezett, ma pedig tudatosan és módszeresen folyik.

Előadónk jelezte, hogy a horvátok nem tartották be az 1850-es bécsi megegyezést. De a szerbek sem. Ők annyiban tértek el Karadžić Vuk nyelvétől, hogy a régi ún. *jat* hang helyén nem *-ije-* vagy *-je-* hangkapcsolatot ejtettek, hanem egyszerű *-e-*t, tehát *svijet* 'világ' helyett *svet* lett a szerb norma.

Karadžić Vuk családja ugyanis Hercegovinából származott, és ő maga az ún. déli *-ije-* *-je-* nyelvjárási változatot beszélte, ezt vezette be az irodalomba, és ettől tértek el később a szerbek az egyszerű *-e-* javára.

Volt azonban még egy szerbesítési kísérlet a horvátoknál. Az első világháború után, a jugoszlavizmus kezdeti mámorában az irodalmi nyelv egységesítése érdekében egyes horvát írók, köztük Miroslav Krleža is, áttértek a szerbes változatra, *svijet* helyett tehát *svet*-et írtak. Ahogy azonban az illúziók fokozatosan szétfoszlottak, a horvát írók is visszatértek a háború előtti hagyományhoz, újra megjelent a *svijet* és a többi hasonló hangalakú szó, mint pl. *vijenac* 'koszorú' a szerbes *venac*-cal szemben. Közben azonban egyes szerbesítő horvát írók meghaltak. Mi legyen ezek örökségével? Ezeket a későbbi kiadásokban átírták horvátosra, mondván, hogy ha az írók élnek, bizonyára így tettek volna.

Jugoszlávia felbomlása óta a visszahorvátosítás következetesen folyik. Ennek azonban van egy különös tehertétele, nevezetesen a Pavelić-féle fasiszta uralom alatt kezdeményezett radikális

nyelvreform. Ez a Karadžić Vuk-féle fonetikus elvű helyesírás ellenében visszatért a régi etimológikus helyesíráshoz. Ez volt az úgynevezett gyökeres írás: „korijensko pisanje”, amiben nem jelölték a mássalhangzó-hasonulásokat. Szókincsben pedig a legmesszebb menő purizmus vált uralkodóvá. Ilyen szavakat, mint *kultúra* vagy *statisztika* is neologizmusokkal helyettesítettek. Ehhez a horvátok ma természetesen nem térhetnek vissza, de következetesen kerülnek mindent, ami a hangállományban, a nyelvtani formákban és a szókincsben szerbes, és mérséklettel folyik a purista szóalkotás is.

Befejezésül még csak egy mozzanatra szeretnék rámutatni. Hogy lehetséges az, hogy a filológus szemében ilyen jelentéktelennek látszó nyelvi különbségek akkora nemzeti problémákká duzzadhatnak? Ezek a nyelvi különbségek meg vannak terhelve a történelem folyamán felgyűlt vallási, nemzettudati, kulturális és aktuálpolitikai kérdésekkel és potenciális veszélyekkel. Ezt a magyar nem igen érti, mert a mi nyelvünkben alig van egy-két szó, amelyiknek ilyen háttere lenne. Talán a *keresztény-keresztényen* változat lehet valami hasonló, de hol van ebben az a forró indulat, ami a horvát és szerb nemzeti különbségeket fűti?

Hadrovics László

A szóképzés kompozicionális jellegéről

Kenesei István (1996: 92) a hazai és nemzetközi vonatkozó szakirodalom alapján a szóképzés (deriváció) és a ragozás (inflexió) közötti különbséget a következőkben látja:

	Képző	Rag
— i. az adott kategória minden eleméhez hozzátehető	—	+
— ii. a létrejött forma jelentése mindig kompozicionális	—	+
— iii. más kötött morféma követheti	+	—

Keszler Borbála (1997: 89) Kenesei ezen kritériumaira reagálva megállapítja, hogy „az igazság sokkal bonyolultabb és sokrétűbb, mint ahogy ő felvázolja, sőt további kutatásokat igényel”. A két szerző cikkét olvasva az volt az érzésem, hogy Kenesei István elsősorban általános nyelvészeti jellegű megállapításokat alkalmazott a magyar nyelvre, Keszler Borbála pedig magyar nyelvi anyagra támaszkodva meggyőzően árnyalta és egy kivétellel meg is cáfolta ezeket. Kenesei harmadik kritériumával („a képzőt követheti más kötött morféma, a ragot nem”) viszont egyetért („a ragot valóban nem követheti más toldalék” — i. m. 88.), Kenesei szavaival élve (i. m. 94.) a rag „viszont már nem toldalékolható”. Nyelvtanaink szerint viszont a *birtokjel* a *kié*, *Tompáé*, *más-é-i* típusú szóalakokban van, míg a *könyvem*, *könyved* alakokban *birtokos személyrag* található, s ezek az alakok toldalékolhatók, követheti őket más kötött morféma: *könyvemről*, *könyvedben*, *testvéreidéről*. Újabb nyelvtanaink (pl. Zsuffa Zoltánné 1993: 47) viszont már birtokjelet és birtokos személyjeletet különböztetnek meg, vagyis a birtokos személyragból birtokos személyjel lett. Rácz Endre (1992: 31) szerint — és mint láttuk, mások is ezt az álláspontot képviselik — „a rag után újabb toldalék nem következhet”, a birtokos személyragok pedig „nem zárják le a szóalakot”, továbbá a ragok megváltoztatják, a birtokos személyragok pedig nem változtatják meg a szóalak mondatrészszeropét: „Látom a *házat*” (tárgy); „Látom a *házadat*” (ugyancsak tárgy). Ezért a birtokos személyragokat a jövőben birtokos személyjelnek célszerű tekintenünk. Az első érvet általános nyelvészeti szempontból nem tartom elfogadhatónak. Több nyelvben ugyanis néha előfordul, hogy a ragok nem zárják le a szóalakot. Így pl. az oroszban a visszaható és a szenvedő igealakok *-ся* képzője, *кто-то*, *кто-нибудь* *кто-либо* típusú határozatlan névmások *-то*,

-*нибудь*, -*ливо* képzője a ragozott alakokban mindig a ragok után áll. A második érvet pedig a magyar nyelvi rendszer is meggyőzően cáfolja. A személyragok sohasem változtatják meg az adott szóalak mondatrészi szerepét, mivel nem az a funkciójuk. A névszói esetragok egy része sem változtatja meg az adott szóalak mondatrészi szerepét. Pl.: *A könyvem az asztalon (az asztalban, Péccsett) maradt.* Harmadszor a képző és jel (más nyelvek nyelvtanaiban a magyar „jel”-nek megfelelő morféákat többnyire formaképzőknek nevezik) elsősorban abban különbözik a ragoktól, hogy az előbbieket egy szó valamennyi alakjában megőrződnek, míg a ragok legalább két tagból álló paradigmikus sor tagjai. A fenti érvek talán meggyőzik az olvasókat, hogy a nyelvi tényeknek és a magyar nyelv rendszerének az felel meg jobban, ha a birtokos személyragokat továbbra is ragoknak tekintjük. „Az adott morféma ismételhetőségének a lehetőségét” Kenesei (i. m. 93.) csak a szóképzésben tartja lehetségesnek, a *dimb-domb > dimbes-dombos, dimben-dombon, dimbeket-dombokat, dimbeiden-dombjaidon, izgett-mozgott* alakok viszont ezt a különbséget is eltüntetik a szóképzés és a ragozás között. A *beleszeret* típusú szavak *belém szeretettel, beléd szeretetek* ragozása, a *könyveden* stb. típusú szóalakok viszont arra szolgálnak bizonyítékként, hogy egy szóban két különböző rag is lehetséges.

Kenesei meghatározása szerint a kompozicionalitás a ragozásban „mindig a tö és az affixum jelentésének összege” (i. m. 93.). Keszler Borbála interpretálásában a „kompozicionális kritérium” Keneseinél azt jelenti, hogy „a ragos szó jelentése egyenlő a tö és a rag, a képzett szó jelentése azonban nem egyenlő a tö és a képző jelentésének összegével” (i. m. 88.). Ez pedig — legalábbis a névszók esetében — nem egészen így van. „Egyrészt azért nem, mert bár a (bemegey) a *házba*... jelentése valóban egységesen 'valaminek a belsejébe', a *lisztbe* (korpa is keveredhet) jelentése azonban a 'liszt közé', a *megyébe* (látogattak) jelentése 'a megye területére' stb., nem is beszélve az egyéb *-ba, -be* ragos vonzatok elvontabb határozói jelentéséről, például: belefárad a *munkába* (okh.), *látogatába* ment (cél). Másrészt: a képzett szó jelentése is lehet kompozicionális, mégpedig akkor, ha a képző úgynevezett speciális jelentésű képző. Ilyenek a *-né, az -ász, -ész, az -ít, az -ul, -ül, a -hat, -het, a -talan, -telen; a -hatatlan, -hetetlen, a -beli, a -féle, a -szerű, a -fajta, a -nyi* melléknévi mértékképző stb.” (i. m. 88.). Lábjegyzetben Károly Sándorra hivatkozva azt olvashatjuk, hogy „a képzők jelentése lehet speciális és általános. Az általános képzők jelentése az alapszótól függően különféleképpen realizálódhat. Például az *-s* melléknévképző általános jelentése 'olyan, hogy jellemző rá X dolog'. Ez a jellemző lehet azonban benne van, rajta van, nála van, vele van, része, következménye, birtokosa stb.”

Ennek ellenére az alapszó és a szóképző affixumok, az abszolút v. relatív szótó és a formaképző affixumok kapcsolatában mégis lényeges különbségek figyelhetők meg. Ezek elsősorban a fenti három kritérium érvényesülésének a megoszlásában, jellegében mutatkoznak meg. Ezt az i. és iii. pontok vonatkozásában Keszler Borbála meggyőzően bizonyította. Én a ii. ponttal kapcsolatban a szóképzés kompozicionalitását vizsgálom részletesebben. Ezt több szempont figyelembevételével végezhetjük.

I. A származékszók egészének kompozicionális volta: morféák és szemák. Első olvasatban kissé mehökkentett Keneseinek a kompozicionalitást tagadó felfogása a szóképzés területén, mivel mindjárt eszembe jutott, hogy **bármely típusú morféma a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egysége, s ebből logikusan következik, hogy a morfé mákból álló szavak és szóalakok jelentése belőlük tevődik össze, vagyis minden többmorfémás szó jelentése par excellence kompozicionális.** Az volt az érzésem, hogy Kenesei István (jóval kisebb mértékben Keszler Borbála is) a 'kompozicionális' szót alapjában véve 'jelentésösszetétel' értelemben használja, amely nála többnyire a morfé mák alapjelentéseinek egymáshoz való kapcsolódását, mintegy összedadását jelenti. Ennek alapján az egységes, általában alapjelentésüket v. alapjelentéseiket megőrző grammatikai morfé mák és az abszolút v. relatív többmorfémák kapcsolata mindig kompozicionális, míg a korlátozott használatú, elmosódott, egymásba sugárzó, sokszor nem az alapjelentésük felhasználásával szerkesztett lexikai járulékok (formánsok) kapcsolata az alapszóval nem kompozicionális (Kenesei), vagy nem mindig kompozicionális (Keszler). Ez a felfogás csak akkor lenne számomra elfogadható, ha együtt járna a jelentéssel nem bíró morfé mák létezésének a felismerésével is. Régebbi nyelvtanaink *kötőhangzóit* jelentés nélküli

„morfémáknak” is tekinthetnénk. A jelentés nélküli morfémák azonban ellentmondanak a morfémák meghatározásának. Ezért ezeket a szóelemeket az őket követő, jelentéssel bíró morfémákhoz csatolták, létrehozva ezzel azok különböző előhangzós variánsait. Így pl. a középfok jele a *-bb/-b* és annak az *-abb*, *-ebb*, *-obb* előhangzós változatai (*keserű-bb*, *magas-abb*, *édes-ebb*, *nagy-obb*), a többes szám jele a *-k* és annak *-ak*, *-ek*, *-ok*, *-ök* előhangzós változatai (*bíró-k*, *ház-ak*, *könyv-ek*, *bolt-ok*, *kör-ök*). Ez a magyarban még járható útnak látszik, de már problematikusabb a helyzet az olyan nyelvekben, ahol az összetett szavak nagy részét kötőhangzók (interfixumok) segítségével képezik, mint pl. az oroszban és a németben. Pl.: *крос-о-обращение*, *Arbeit-s-lohn*. Ezen nyelvek nyelvtanaiban a tövek közötti kötőelemek megmaradtak interfixumoknak, és még sehol sem találkoztam utó- v. előhangzós tövekkel. Számomra sokkal logikusabbnak és a nyelvi tényeknek megfelelőbbnek tűnik, ha elismerjük a kötőhangzók önálló morféma voltát a morfémák rendszeres ismételhetőségének a kritériuma alapján, és egy általános szó- és formaképzést segítő funkciót tulajdonítunk nekik. Kompozicionalitáson tehát én elsősorban a szó morfémászerkezeti felépítését és az egyes morfémák jelentésének egymáshoz való viszonyát értem. A morfémák nagy részének a jelentése *s z é m á k r a* (jelentéselemekre) bontható. Kenesei pl. mintha megfélemlene erről, amikor egyenlőségi jelet tesz a *-gat/-get* és a *-gál*, *-dögél* ismétlődő jelentésű képzők közé, szembeállítván az *olvas-gat*, de **szalad-gat*, illetve *szalad-gál*, *lépe-get*, de **ül-get*, illetve *ül-dögél*, *rádióz-gat*, de **harap-gat*, illetve *harap-dál* alakokat. Az *olvasgat* alakot és a *szaladgálgat*, *(el)üldögélget*, *harapdálgat* alakokkal állítanám párhuzamba. A *-gat/-get*-es alakok az ismétlődésen kívül a cselekvés időbeli szaggatottságát, elaprózottságát és nem nagy odaadással való végzését emelik ki. A *szaladgál*, *járgál*, *másgál* alakokban az összevissza irányú ismétlődés képzete dominál időbeli szaggatottság nélkül. A *-dögél* képző pedig tartós, maga kedvére végzett cselekvést jelöl: *üldögél*, *álldogál*, *folydogál*, *fújdogál*.

2. Alapjelentés — átvitt jelentés. Emlékeztetem az olvasókat, hogy a nyelvészek a szójelentések jellegének a megítélésében két táborra: szócentrikusokra és szövegcentrikusokra szakadnak. A toldalékok jelentésének a vizsgálatában is mintha kialakulóban lenne egy toldalékcentrikus és egy alapszócentrikus tábor. A toldalékcentrikusok egy része (pl. Kenesei) csak a ragoknak tulajdonít önálló jelentést, másik részük (pl. Keszler Borbála) a ragoknak és a szóképző morfémáknak is, ha azokat alapjelentésükben használjuk (lásd pl. a *-ba/-be* morfémát), vagy pedig csak egy speciális jelentésük van (pl. a *-né*, *-ász/-ész* stb. ún. ’speciális’ képzők). Én a toldalékcentrikusok azon táborához tartozom majd, akik a ragos szók és a képzett szók jelentését is kompozicionálisnak tekintik függetlenül attól, hogy az egyes morfémákat alap- vagy valamelyik átvitt jelentésükben használjuk; a kompozicionális jelleg hiányáról v. hiányos voltáról pedig csak idiomatikus jellegű megnevezésekben vagy az egészen belül egyes jelentések esetében beszélnek. A *-ba/-be* ragnak pl. az ÉKsz.-ban 7 típusba sorolt jelentése van. Milyen alapon zárhatnánk ki közülük bármelyiket is a létrejött formák jelentésének a megformálásából, hiszen nélkülük az adott jelentés nem jöhetne létre. A *vendégségbe megy* — *szobába megy* jelentése tehát egyformán kompozicionális, ezt megerősíti a *vendégségben volt* — *szobában volt* párhuzam is. A ragozás területén pl. a számkategória vonatkozásában nem beszélhetünk a szóalak kompozicionális jellegéről, ha egy szakaszvezető pl. *Oszojt!*-t vagy *Pihenj!*-t vezényel szakaszának. Az angolban és az oroszban vannak csak többes számban használatos megszámlálható tárgyakat jelölő főnevek. Előfordul olyan szituáció, amikor nem dönthető el, hogy egy vagy több tárgyról van-e szó. Olyankor sem beszélhetünk a szavak jelentésének kompozicionális jellegéről, amikor a szó morfémákra bontható, de valamelyik morféma nem fordul elő legalább még egy másik szóban. Ilyenek pl. a *kura-fi* < *kurvasi*, *bodn-ár*, *bogn-ár*, *hent-es* szavak.

3. Általános jelentés ↔ speciális jelentés, általános képzők ↔ speciális képzők. Keszler Borbála (i. m. 88.) Károly Sándorra hivatkozva lábjegyzetben megállapítja, hogy „a képzők jelentése lehet speciális és általános”. A következő mondatban viszont már „általános képzőkről” olvashatunk. Ezek olyan képzők, amelyeknek „a jelentése az alapszótól függően különféleképpen realizálódhat. Például az *-s* melléknévképző általános jelentése ’olyan, hogy jellemző rá X dolog’. Ez a jellemző lehet azonban: benne van, rajta van, nála van, vele van, része, következménye, birtokosa stb.”.

Tény, hogy a szóképző affixumok egyes jelentései sokkal inkább függenek az alapszó jelentésétől, mint a ragok. Ezt a függést én nagyobb mérvűnek érzékelem, mint Keszler Borbála, illetve Károly Sándor, mivel az ún. speciális és általános képzők között nem látok lényeges különbséget. Károly Sándor—Keszler Borbála álláspontját, amely szerint „a képzők jelentése lehet speciális és általános”, én így fogalmaznám át: „a toldalékoknak van általános és speciális jelentésük”. Általános szóképző v. szóalakképző toldaléknak csak az interfixumokat v. kötőhangzókat tekinteném. A formaképző toldalékok általában a speciális jelentések vonatkozásában differenciálódnak (vö.: *könyv — könyvek — könyvei, olvas — olvassa — olvasnék — olvasnám — olvastam volna — olvass — olvasd*), de mindegyik speciális jelentés magában hordozza az általános jelentés szemáját is (pl. a tárgyak száma, a cselekvés módja, személye, száma, ideje). Egy ragnak több speciális és általános jelentése is lehet. *Az olvasnék* szóalak általános jelentései pl. 'mód', 'idő', 'személy', 'szám', speciális jelentései pedig 'feltételes mód', 'jelen-jövő idő', 'első személy', 'egyes szám', 'tárgyatlan ragozás'. Az egyes speciális grammatikai jelentést kifejező szóalakoknak lehetnek külön hangalakhoz nem kötődő, alapszótól függő eltérő jelentésű szemái (vö. pl.: *könyvek — csemegeborok, könyvei — a természet szépségei*). A szóképző toldalékok viszont általában az általános szóképző jelentéstípusok síkján differenciálódnak. Nem egyszer az is előfordul, hogy ugyanazt az általános jelentéstípust különböző járulékok (formánsok) fejezik ki. Ezek az általános jelentéstípusok azonban önálló hangalakhoz nem kötött speciális jelentésű szemák szerint differenciálódhatnak. Van pl. egy 'vki felesége' általános szóképzési jelentéstípusunk. Ez az általános jelentéstípus a *-né* képzőnek férfiszemélynevekhez és férfi-foglalkozásnevekhez való kapcsolódásában két speciális jelentésben realizálódhat: *Csicsóné, Deákné, Pató Pálné, Teleki Pálné — professzorné, királyné, utcaseprőné, sintérné*. Nyelvtanaink ezt a két speciális jelentést egynek veszik. Pedig *Deákné* lehet pl. *Deák Ferencné, Deák Péterné, miniszterné, professzorné* stb. A *-né* képző Keszler Borbála (mint láttuk) az ún. 'speciális képzők'-höz sorolt, amely realizálódási lehetőségeinek és jelentésének az ún. 'általános képzők'-kel ellentétben nem kellene függenie az alapszótól. A fenti példák talán jól szemléltetik, hogy a konnotációs jelentés az alapszó ismeretében eléggé eltérő lehet. *János Károly* spanyol király férfiszemélynevéhez nem tehetjük hozzá a *-né* képzőt, mivel a királyokat keresztnévükön nevezik el, de *Sándor Pál*-hoz már igen, viszont *Kossuth Lajosné*-ről sehol sem olvastam (bár elképzelhető). A foglalkozást jelölő nevekkal képzett *-né*-ket nemigen használjuk névelő nélkül, de még így sem mondanám soha pl., hogy *az asztalosné, egy bányászné, mozdonyvezetőné*. Egy szóképző formáns is kifejezhet több általános jelentéstípust. A *szakácsné* pl. férj nélküli *szakácsnő*-t is jelölhet (igaz, hogy produktívan nem!), a *mosóné* pedig semmiképpen se lehet egy 'mosó' felesége, hanem csak *mosónő*. A szintén speciális képzők közé sorolt *-ász/-ész* képző általános jelentése az ÉKsz. szerint 'vmivel hivatásszerűen foglalkozó személy', amely az alapszótól függően különböző speciális jelentésekben realizálódhat: 'minek fogásával, gyűjtésével foglalkozó személy' (*halász, vadász, madarász*, de: *horgász* 'kedvtelésből, időtöltésből, nem hivatásszerűen fog halat'), 'az alapszóval jelölt eszközzel működő személy' (*sofőlmász, méhész, cukrász, tűzszersz, gyógyszerész, látszerész*), 'valamit létrehozó, fenntartó, gondozó, kutató személy' (*utász, árkász, zenész, borász, szőlész, erdősz, fényképész, csillagász*), 'szakorvos' (*fülész, sebész, szemész, szülész, gépész*) stb. Foglalkozást jelölő szavakat azonban más képzőkkel is képezhetünk. Vö.: *asztalos, csapos, cimbalmos; író, szabó, költő, tanító; tanár, bognár, bűvár*; stb.

4. A szóalkotás kompozicionális jellege az alapszó és a származékszó közötti viszony alapján. E szempont szerint a következő típusok lehetségesek:

4.1. Az alapszó és a származékszó denotatív és fogalmi jelentése azonos. A különbség köztük konnotációs és pragmatikai jellegű (vö. az extencionális és intencionális jelentést megkülönböztető elméletekkel): *Magyar Államvasutak > MÁV; professzor > prof; doktor > doki; Balaton > Balcsi; testvér > tesó; Mária > Mari, Mariska, Marcsi, Marcsa; Vénusz ↔ esthajnalcsillag — hajnalcsillag.*

4.2. A származékszó az alapszó jelentését módosítja: ház > házikó; kerék > kerekecske; kutyá > kutycs; szől > megszólal; húz > húzogat; megy > mendegél; lép > lépdel, lépeget.

4.3. A származékszó megváltoztatja az alapszó kategoriális jelentését s ezáltal a szófaját: *ebédelő* > *ebédlő*, *zalai felvágott* > *zalai*, *bátor* > *bátorság* > *bátorít*.

4.4. A származékszó valami mást jelöl, mint az alapszó. E csoportban négy típust különíthetünk el:

— A származékszó jelentése az őt alkotó morfémák jelentéséből tevődik össze: *elő-ad-ó*, *két-száz-hat*, *ki-megy*.

— Az alapszó jelentése a származékszóban periferikussá válik: *asztalos* 'nem csak asztalokat készít', *fehérnemű* 'nemcsak fehér színű könnyű ruhanemű', *kádár* 'kádakat, dézsákat, hordókat stb. készítő iparos', *hordár* 'nem akármit hordó személy, hanem olyan férfi, aki az utasok poggyászát díjazásért viszi'.

— A származékszó jelentésének a magja az alapszó átvitt jelentése: majomkodik, majomszeretet, hölgykoszorú, malackodik, papucshős, kutyálkodik, legyeskedik, kutyaszorító.

— A származékszó jelentése idiomatikus: olyasvalamit fejez ki, ami nem következik az alapszó jelentéséből: *kutyatej* 'tejszerű nedvet tartalmazó gyomnövény', *kutyautó* 'hajcsárkódó munkafelügyelő', *hölgyestike* 'bíborpiros v. fehér virágú erdei, ill. kerti növény', *lócítrom* 'a ló gömbölyded ürüléke', *kutyagumi* 'a kutya ürüléke', *ájtatos manó* 'sáskafajta'. Ebben a típusban a szóképzés jelentése nem kompozicionális.

5. A szóképző morfémák valenciájának a megkötöttségei. A szóképző formánsok száma sokkal nagyobb, mint a formaképző toldalékoké, jelentésük is lényegesen változatosabb. Ebből következik, hogy alkalmazásuk köre, gyakoriságuk a formaképzők többségénél sokszor jóval korlátozottabb, és használatukban szemantikai, derivációs, formális, stilisztikai és lexikai jellegű megkötöttségek, valamint kihagyások (lakúnák) figyelhetők meg. Mindezek következtében vannak egyszer-egyszer használatos ritka képzők is.

5.1. A szemantikai jellegű megkötöttségek kétfélék lehetnek: szófajokhoz, a szófajokon belül pedig a szavak bizonyos szemantikai csoportjához kötöttek. Az *-ó/-ő* melléknéviigenév-képző a szenvedő igék kivételével minden igéhez hozzájárulhat: *halaktól hemzsegő tó*. Az ilyen szavak szófaji átcsapás következtében lehetnek melléknevek (*aggódó anya*) és főnevek (*szabó, kifutó, ájtáró, mulató*) is. Az *-ék* összefoglaló neveket alkotó képző viszont csak főnevekhez, a főneveken belül pedig csak családi és utónevekhez vagy személyt jelölő köznevekhez járul: *Nagyék (Bélaék, a tanítóék) ablaka*.

5.2. A derivációs megkötöttségek abban jelentkeznek, hogy a származékszavak egyes csoportjai tovább nem képezhetők, vagyis nem szerepelhetnek alapszóként. Ilyenek pl. a kicsinyítést, értékelést kifejező származékszók döntő többsége: *butácska, kutyuska, gyermekőc, gyermekded, lapátnyi*. Az összetételek egy részéből nem képezhetünk formánsokkal újabb szavakat: *mészároslegény, narancsízű, nyakleves, nyakoncsipés*, de: *gyerekszereplős film*.

5.3. A formai megkötöttségek következtében egyes szóképzők felhasználása csak akkor lehetséges, ha az alapszó megfelel bizonyos formai követelményeknek. A *-dos/-des/-dös* képző pl. egytagú tárgyias igékből képez új igéket: *rugdos, csapdos, lökdös, verdes, vagdos, dugdos*. Az *-oz/-ez/-öz* képzőt pedig leginkább egy- vagy kéttagú, *d, t* végű igék veszik fel: *toldoz, hordoz, kötöz, fáradozik, küldöz, epedezik, szakadozik, éledez, kiáltoz, mulatozik, sóhajtozik*. A *-dul/-dül* és a *-dít* képző viszont általában egytagú, *magánhangzós, n, r, z, zs-n* végződő töveken jelentkeznek: *bóddül, kondul, fordul, fordít, mozdul, mozdít, pezdül, pezdít*.

5.4. A stilisztikai megkötöttségek a különböző morfémák stilisztikai egyenműségét igénylik. A kicsinyítő, becéző képzőket pl. csak alkalmi gunyoros használatban illeszthetjük a hivatalos nyelvben használt szavakhoz vagy tudományos, állami stb. tisztségeket jelölő szavakhoz: **királyocska, *szülészecske*.

5.5. A lexikai korlátozások gátolják, fékezik egy szóképzési típusnak egy másik képzési típus jelentésében való használatát. Ilyenkor az egyik képzési mód elavul, alakbeli vagy jelentésbeli differenciálódás lép fel. Pl. a régebbi *szakácsné, mosóné* helyett ma már a *szakácsnő*,

mosónőt használjuk. *Ebédelőben ebédelő* (vendégekről) beszélünk, vkinek a vállát *veregetjük*, az eső viszont *verdesi* az ablakot, aki *szabogatja* a mintákat, az nem nagyon sietősen dolgozik, aki viszont *szabdálja*, az összevissza, hozzáértés nélkül szab.

Keszler Borbála megjegyzései és az én kiegészítem alapján úgy tűnik, hogy a szóképzést és a formaképzést a Kenesei István által felállított kritériumok elvileg nem különböztetik meg egymástól. Az egyes kritériumok disztribúciós megoszlása azonban nagyon eltérő: hol a forma-képzésben több a plusz, és kevesebb a mínusz, hol pedig a szóképzésben. Vö.:

	Képző	Rag
— i. az adott kategória minden eleméhez hozzátehető	— +	+ —
— ii. a létrejött forma jelentése mindig kompozicionális	+ —	+ —
— iii. más kötött morféma követheti	+ —	— +

SZAKIRODALOM

- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. II. kötet. 92—5, JATE, Pécs.
- Keszler Borbála 1997. Képző-e a *-hat*, *-het*? *Nyr.* 121. évf., 86—90.
- Pete István 1997. *Лексикология русского языка*. 3-е, переработанное издание. Szeged, 1997. 132—4, 144—6.
- Rácz Endre 1992. Nyelvtanításunk néhány terminológiai kérdése. In: *Fülöp-empl. Nép — nyelv*. Tankönyvkiadó. Fülöp L. 60. szü. Budapest.
- Ruzsiczky Éva 1961. A szóképzés. In: *A mai magyar nyelv rendszere I.* Szerk.: Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 333—420.
- Zsuffa Zoltánné 1993. *Gyakorlati magyar nyelvtan*. Panem-Akkord, Budapest.

Pete István

A magyarországi románok nyelvcserejének társadalmi és nyelvi aspektusairól¹

I. Bevezetés

Tanulmányomban ismertetni szeretném a magyarországi románok nyelvcserejére utaló jelenségeket, a folyamatot kiváltó okokat és ezek következményeit. Az ismertetett adatok azoknak a szociolingvisztikai vizsgálatoknak az eredményei közé sorolhatók, amelyeket a kétegyházi románok nyelvhasználatával kapcsolatban 1989-ben kezdtem el.

A v i z s g á l a t . — A személyenként alkalmazott minimálisan egy órás román nyelvű magnófelvétel magában foglal egy nyelvhasználati interjút (vö. S. Gal 1979: 177—82; Kontra Miklós 1990: 135—8), egy irányított beszélgetést (vö. W. Labov 1988: 22—48.), valamint egy

¹ A tanulmány az OKTK VIII/b 541, az OTKA TO18272 és „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért” alapítvány támogatásával készült. A vizsgálat megtervezésében, módszereinek kidolgozásában és a feldolgozásban nyújtott segítségért köszönetemet fejezem ki témavezetőmnek, Bakos Ferenc egyetemi tanárnak, és kollégáimnak Bartha Csillának, Kontra Miklósnak és Réger Zitának. Szintén köszönet illeti Vargha András matematikust az adatok számítógépes rögzítésében, kódolásában és statisztikai feldolgozásában nyújtott segítségével.

szókincstesztet és egy indirekt kérdéseket tartalmazó nyelvi kérdőívet. Jelen tanulmány a nyelvhasználati interjú során feltett kérdések egy részére kapott válaszokra és a szókincsteszt adataira támaszkodik.

Az adatgyűjtés ideje 1990, színhelye a magyar—román határ közelében található Kétegyháza, ahol nagy számban — Magyarországon a legnagyobb számban — élnek egy közösségben románok, kisebb számban magyarok és csekély számban cigányok. A „Cigány gyermekek nyelvi szocializációjának vizsgálata” c. kutatási projektum keretében már folytak a faluban szociolingvisztikai szempontú gyűjtések (Réger Zita 1987: 155—78).

Az interjúk román nyelven készültek, így adatközlőim csak azt a kétegyházi román populációt képviselik, akik vállalták a román nyelvű vizsgálatot (az esetleges nyelvi nehézségekkel együtt) és a román kisebbséghez tartozásukat is. Fontosnak tartom kiemelni tehát, hogy nem szerepel a mintában olyan adatközlő, aki származását tekintve románnak mondható, de a román nyelvet nem beszéli (vagy azért mert „elfelejtette”, vagy pedig azért, mert gyermekkorában meg sem tanulta).

A teljes vizsgálatot 92 felnőtt adatközlővel végeztem el. A feldolgozásához 60 személy adatait használtam fel, ugyanis 11 vizsgálati személy olyan életkori és iskolázottsági alkategóriába esett, amelyben nem gyűlt össze a statisztikai feldolgozáshoz szükséges adatszám. Ezenkívül 21 olyan — a legidősebb korosztályba tartozó (70—85 éves) — felnőtt adatközlő is volt, akikkel az alábbiakban ismertetett szókincstesztet, illetőleg az indirekt kérdéseket tartalmazó nyelvi kérdőívet elkészíteni nem tudtam, mivel őket nagyon kifárasztotta a két vizsgálat. (E körülményről az adatgyűjtés előtti hónapokban végeztem, egy hétig tartó próbafelvételek során bizonyosodtam meg.) A vizsgálatban való részvételtől 12 felnőtt (6 férfi és 6 nő) zárkózott el.

A szókincstesztet a felnőtteken kívül elvégeztem a Kétegyházi Román Tanítási Nyelvű Általános Iskola négy felső tagozatos osztályának összesen 50 tanulóival is. Ez utóbbiakat egy longitudinális vizsgálat első felméréseként rögzítettem.

A vizsgálati minta összeállításakor három fő szociológiai változót: az életkort, a nemzet és az iskolázottságot vettem figyelembe.

Az életkor kiválasztását számos élőnyelvi, s nemcsak szociolingvisztikai kutatás eredménye is indokolja (l. Kiss Jenő 1989: 40—7). Az életkor, a nemzet és az iskolázottság hatásának összevetésekor bizonyos nyelvészeti tanulmányok hangsúlyosabbnak érzik az életkorral összefüggésbe hozható nyelvi változásokat, mint a nemek közötti különbségeket (vö. Boris Cazacu 1966; Gheorghe Pop 1971), de mivel a nemek közötti kisebb-nagyobb eltérésekről több helyen is olvashatunk (pl. P. Trudgill 1974; S. Gal 1978; M. Avram 1987), mindenképpen indokolt a nemek szerinti csoportosítás is. A harmadik szociológiai változó, az iskolázottság² kiválasztása annak a kérdésnek a kiderítését szolgálhatja, hogy nyomon követhető-e ennek a tényezőnek valamilyen hatása a nyelv-, illetve a szóválasztás tekintetében.

II. A magyarországi románok nyelvcserejének társadalmi háttere

Nyelvcsere névezzük azt a folyamatot, amikor egy nép vagy kisebb népcsoport elhagyja mindennapi nyelvét, és átáll egy másik nyelv használatára. A nyelvcsere mint szociolingvisztikai jelenséget két oldalról lehet vizsgálni. Egyrészt szociológiai, másrészt nyelvészeti aspektusból (S. Gal 1991: 66).

Egy nyelv megmaradását vagy elvesztését — az eddigi szociolingvisztikai vizsgálatok szerint — a „társadalmi aspektusok” és az egyéni, valamint a közösségi attitűdök (F. Grosjean 1982: 107), vagyis a „külső” és a „belső” tényezők befolyásolják (vö. S. Gal i. m. 67).

² Vö. Kontra és Váradi 1991: 61—70.

A kétegyházi románok többsége 1990-re (az adatgyűjtés idejére) — a hatvan-hetvennyolcvan évesek többségétől eltekintve — gyakrabban beszél és könnyebben fejezi ki magát magyar nyelven, mint saját anyanyelvén. Esetükben a következő társadalmi változások eredményezték a század elején még általánosan használt román nyelv háttérbe szorulását.

A Gyulához és Békéscsabához közel fekvő Kétegyháza románsága századunk húszas éveiiig a magyar lakosságtól teljesen elzártan élt, illetőleg kapcsolatuk minimális volt. Magyar környezetbe csak alkalmanként (vásár, katonai szolgálat) jutottak el. Ezzel szemben élénk kapcsolatot tartottak a ma már Romániához tartozó, a magyar—román határhoz közeli falvak, városok román lakosaival. Sok legény ott választott magának feleséget, így kevesen voltak a faluban, akiket ne fűztek volna oda rokoni szálak.

A kétegyházi románság többségében földműveléssel foglalkozott: tulajdonosként, bérlőként, illetőleg a fiatalabb, szegényebb réteg szolgaként, szolgálóként. Románságukat legfőképpen nyelvük, vallásuk, népszokásaik (I. Ardelean 1986: 32) és viseletük (ruházatuk) fejezte ki. Anyanyelvük, amely az öt fő román dialektus közül a *körösvidéki nyelvjárás* („subdialectul crișean”) egyik alcsoportjába sorolható, a családi szférában és a faluban mindenütt a kommunikáció kizárólagos eszköze volt. Magyarul nagyon keveset és nagyon kevesen tudtak, vagyis a falu románsága egy nyelvű volt. Legidősebb (70—85 éves) adatközlőim szerint akkoriban a nem román származásúak is tudtak románul, és velük is ezen a nyelven beszélgettek. Még a két világháború között is a nem román ajkú tollkereskedő is a falut a *Pește pă ban!* („Tollat vegyenek!”) kiáltással járta be.

Ünnepeik a görögkeleti vallási ünnepekhez kötődtek. A vasárnapi liturgia, illetve a hagyományos ünnepekhez illeszkedő szokások: a karácsonyi „kólingálás”, a „halottak húsvétja” és egyéb hagyományok szintén a román nyelvhez kapcsolódtak. A vasárnap délutáni *joc*-ban (‘tánc-házban’) román népzenere táncoltak. Ruha- és hajviseletük is román identitásukat fejezte ki. A gyermekek az iskolában román nyelven tanultak, bár a korszakra jellemző módon többségük csak kevés (1—3) osztályt végzett el. Oktatóik főképpen erdélyi román tanítók voltak.

A két világháború közötti időszakban történt változások következménye volt a falubeli románok, de elsősorban a gyermekek kétnyelvűvé válása. Ennek egyik legfontosabb előidézője a magyar nyelvű óvoda és iskola volt. A határmódosítás után az erdélyi, román származású tanító (és az egyik görögkeleti pap) Romániába menekült. Ettől kezdve mérséklődött a kapcsolat a határon túli románsággal is. A hivatalos szférában a magyar nyelv használata egyre gyakoribbá vált.

A nyelvcserét a legnagyobb mértékben a második világháború utáni változások segítették elő. A földműveléssel foglalkozó zárt közösségek a kollektivizáláskor országszerte felbomlottak. A románok, és természetesen a magyar lakosság, létszükségletét biztosító föld állami tulajdonba kerülésekor a falusiak tetemes része munka nélkül maradt. A nincstelen családok férfi tagjainak nagy része így arra volt kényszerítve, hogy elhagyja családját (a zárt román környezetet), és ahol csak lehetősége volt, munkát találjon. Ezek a munkalehetőségek az ország különböző pontjain voltak. Természetesen a munkához jutáshoz a magyar nyelv jó ismerete elengedhetetlen volt.

Az idő múlásával, az ipar beindulásával bővültek az elhelyezkedési lehetőségek a környező városokban is. Az országban szétszórt férfiak többsége hazajött, és elkezdődött az ingázás a román lakókörnyezet és a magyar munkahely között. Így alakult ki a közvetlenebb kapcsolat a magyar emberekkel, aminek következményei voltak a vegyes házasságok is. A munkahely nyelve tehát ennek következtében a magyar lett. A magyar nyelv egyre nagyobb térnyerését a rádió, a televízió, a sajtó és a mozi elterjedése is elősegítette. De nemcsak az anyanyelv használata módosult. Az ötvenes évek nehéz politikája következtében betiltották a faluban a táncházat. Ebben az időszakban az egyház maradhatott volna meg az egyetlen családon kívüli színtéren, ahol a román identitás kifejeződhetett volna. Akkoriban azonban igyekeztek az embereket eltávolítani a templomtól is, sikerrel, hiszen a román nyelvű görögkeleti misékre elsősorban az idősebbek jártak és járnak mind a mai napig.

Az életmódbeli változások nagymértékben módosították a népszokásokat, de hatottak a ruha- és hajviseletre is. A böszoknyás viseletet a fiatal lányoknál a szűkebb szabású ruha váltotta fel, majd a hetvenes évekkel kezdődően a hosszúhaj-viseletet egyre inkább felváltotta a rövidre vágott haj. Napjainkban már csak a 70 évesnél idősebbek őrzik némelyest a ruha- és hajviseletbeli hagyományokat. Így tehát a román nyelv, az egyház, a népszokások, a hagyományos viselet a múlt rekvizitumaiként elsősorban az idős generációhoz kapcsolhatók. A fiatalok ezzel szemben a magyar nyelvet és kultúrát érzik presztízserősségüknek.

III. A társadalmi változások hatása a nyelvhasználatra

A társadalmi változások, a külső jelenségek befolyásolhatják a legnagyobb mértékben egy népcsoport nyelvhasználatának változásait. Bármily fontosak is azonban ezek a hatások, nem szabad figyelmen kívül hagyni a belső jelenségeket sem, melyek kétségtelenül a társadalmi változások hatására változhatnak. A belső jelenségek a magyarországi románság tekintetében a következőképpen vázolhatók fel: (1) A román kisebbség viszonyulása (érzelmeik, mentalitás, attitűdök): a/ saját kisebbségéhez és nyelvéhez, b/ a román nemzethez és nyelvéhez, c/ a magyar nemzethez és nyelvéhez. (2) A magyar nemzet viszonyulása: a/ a román kisebbséghez és nyelvéhez, b/ a román nemzethez és nyelvéhez. (3) A román nemzet viszonyulása: a/ a román kisebbséghez és nyelvéhez, b/ a magyar nemzethez és nyelvéhez (vö. F. W. Mackey 1968: 567; F. Grosjean i. m. 107; S. Gal i. m. 67—70). Ide sorolható még a nyelvek használata is. Pontosabban a nyelvhasználat színterei, funkciója (milyen témához kötődik) és a beszédpartnerek is.

Az alábbiakban az adatközlőknek anyanyelvükhöz, a román sztenderdhez és a magyar nyelvhez fűződő változó kapcsolatát ismertetem századunk három történelmi periódusában.

Az első világháború előtti időszakra jellemző nyelvi és kisebbségi attitűdöket a legidősebb generáció tagjai képviselik. Ők még szüleik, valamint az iskola hatására a 19. század eszméi szerint formálódtak. Anyanyelvüket mindennél jobban tisztelik, szeretik, így számukra ez a legnagyobb presztízszű nyelv. A román köznyelvet másnak, de nem nagyobb értékűnek tartják, és felszólítják magyarul beszélő (kétnyelvű) beszédpartnereiket (családtagjaikat, ismerőseiket), beszéljenek románul, hogy számukra is érthetőek legyenek az elhangzottak, vagy pedig arra kéri a magyarul beszélők közül a románul is tudókat, fordítsák le számukra az érthetetlen részeket. A családon kívül a formálisabb társalgások alkalmával is a románul használják, s magyarul ritkán és nehezképpen beszélnek. Kisebbségükhöz és a románsághoz esetükben a legerősebb a lojalitás.

A két világháború között születetteknek, akik magyar környezetben dolgoztak, dolgoznak, nem okoz gondot a magyar nyelv használata, ők már kétnyelvűek. Igaz, sokan közülük úgy érzik, hogy nem beszélnek olyan jól magyarul, mint a magyar anyanyelvűek. A magyar nyelv fontosságát a következőképpen magyarázzák: „Magyar kenyeret eszünk, magyarul kell beszélnünk.” A faluban munkát találók és a városba ingázók nyelvszokásai eltérőek, de nemcsak közöttük vannak eltérések. A magyar nyelvet gyakrabban használókról, illetve a román nyelvet gyakrabban használókról a faluban egymás között „nagy magyar”, illetve „nagy román” címkék is elterjedtek. Ennek a megkülönböztetésnek nem tulajdonítanak nagy fontosságot, ritka, mégis előforduló jelenség. A román nyelvhasználatkor ért negatív élmény többnyire a falu elhagyásakor, kevés esetben a faluban érte őket. Az esetek többsége a múltban, évekkel, évtizedekkel ezelőtti történt. Ezenkívül fontos jelenség, hogy — mivel román nyelvi oktatásban nem részesültek — a román köznyelvet nem ismerik. Ennek ellenére a román köznyelv hiányos ismerete nem okoz náluk olyan gátlást, hogy ne beszélgetnének el, olykor kisebb-nagyobb nehézségek árán, szívesen romániai rokonaikkal, ismerőseikkel.

Bár a két világháború között születettek között egyesek már említést tesznek a helyi román nyelvváltozat alacsonyabb presztízseről, mégis a második világháború után születettek korosztá-

lyára jellemző a legerőteljesebben az anyanyelv presztízsvesztése. Esetenként a nagyszülőkkel és az idősebb generáció tagjaival a helyi román nyelvváltozatot használják, de a mindennapi érintkezés során a családon belül is egyre inkább a magyar nyelv válik dominánssá. A második világháború után született adatközlőim többsége anyanyelvének használatával kapcsolatos negatív élményről nem tesz említést. Feltehetőleg azért, mert idegen környezetben már csak a magyar nyelvet használja. Ebből következik az is, hogy nagyon kevesen vannak közöttük olyanok, akik kisebb-nagyobb nehézségekkel bár, de beszélgetést kezdeményeznének romániai rokonaikkal, ismerőseikkel. Egymás között is a magyar nyelvet részesítik előnyben szituációtól, témától, helytől stb. függetlenül, ami „a nyelvcsere egyértelmű indikátoraként értékelhető” (l. Bartha Csilla 1995: 41).

IV. Iskola és identitás

A második világháború után születettek általános iskolai anyanyelvhez kötődését egy újabb tényező is jelzi. 1949 őszétől beindult a faluban a román nyelvű képzés is. A szülőknek dönteniük kellett, hogy a magyar vagy a román iskolába íratták gyermeküket. A román általános iskolába, bár a falu több mint 60%-a román ajkú volt, a gyermekek egyharmadát jártatták és járatták napjainkban is. Az iskola az identitás formálásában nagy szerepet játszik. Az a szülő, aki román iskolába íratta gyermekét, ezáltal is erősebb románságtudatát fejezi ki, viszont az a felnőtt, aki gyermekkorában magyar iskolába járt, úgy érzi, hogy kevesebb köze van a román közösséghez és nyelvhez, mint annak, aki román nyelvet és irodalmat is tanult az iskolában. Több román fiatal (20–30 éves), akiket felkértem, hogy vegyenek részt egy román nyelvű interjúban, azzal hátrította el nagy természetességgel a részvételt, hogy „én nem jártam román iskolába, ezért nem ismerem a román irodalmi nyelvet/ezért nem tudok románul”. Esetükben már gyermekkorban kialakult a román nyelvtől való „eltávolodás” és a magyar nyelvhez való nagyfokú kötődés.

V. A magyarországi románok nyelvcserejének nyelvi aspektusairól

A nyelvhasználati interjúk tanúsága szerint ebben a közösségben már évtizedekkel ezelőtt elkezdődött a nyelvcsere folyamata. A román—magyar kétnyelvűség a román egynyelvűség és a magyar egynyelvűség átmeneti, közbülső szakaszának tekinthető. A nyelvhasználati interjúk eredményeit látszik alátámasztani az a szókinceszteszt is, amelynek eredményeit az alábbiakban ismertetem (vö. Borbély 1991).

A szókinceszteszt alkalmazása kétnyelvűségi kutatásokban igen gyakorinak és hatékonynak mondható. Mivel azonban a vizsgálat csak egy meghatározott szempontból veszi szemügyre a román—magyar kétnyelvűséget, a feldolgozásból levont következtetések elsősorban egy átfogóbb kutatás részeként értékelhetők.

A vizsgálat során adatközlőimnek 100 egyszerű tárgyat, dolgot kellett megnevezniük egy-egy rajz segítségével. A képek többségét (69-et) a Vizsgálatok a cigánygyermek magyar nyelvi oktatása-nevelése köréből II. rész (Réger Zita 1980) című kiadványból vettem át, a fennmaradó részt saját magam készítettem, illetve más képeket alkalmaztam. A szavak kiválasztásakor két elv vezérelt. Az egyik az volt, hogy a lista a lehető legegyszerűbb, leggyakoribb, egy ötéves gyermek szókincsében is fellelhető szavakból álljon (állatok, zöldségek, gyümölcsök, bútorok, testrészek stb.). A másik szempont pedig az volt, hogy a kiválasztott tárgynak, dolognak a magyar alak mellett egy — kisebb-nagyobb eltérést mutató — kétegyházi román (a továbbiakban KR) és egy sztenderd román (a továbbiakban SZR) változata is legyen. Például: *ferestă* (KR) — *ferestră* (SZR) 'ablak', vagy *lăcărlău* (KR) — *stropitoare* (SZR) 'locsolókanna'.

H i p o t é z i s e k . — A vizsgálat instrukciója szerint a képeken látottakat románul kellett megnevezni, így hipotézisem szerint az adatközlők román nyelvi kompetenciájuktól függően két csoportra oszthatók. A megfelelő román nyelvi kompetenciával rendelkezők, a KR-ben és/vagy az SZR-ben járatos személyek, a KR és/vagy az SZR szavait választják. A másik csoportba sorolhatók lesznek azok, akik esetében feltételezhető a magyar nyelv dominanciája. Ilyen esetben az adatközlők a KR és/vagy SZR szavak helyett a magyar alakot választják. A különböző alakok közötti választás tehát tükrözi egyrészt az adatközlő román nyelvi tudásszintjét (KR/SZR vagy magyar), másrészt rámutat az esetenkénti presztízsváltozatra is (KR vagy SZR).

Vizsgálati előfeltevésem szerint (1) a felnőtt és gyerek minta adatainak összehasonlítása a nyelvcsere egy erőteljesen kialakult szakaszát támaszthatja alá; (2) a felnőtt mintán belüli csoportok összevetésekor feltételezhető az adatközlők életkori, nemi és iskolázottsági, illetőleg ezek interakciós hatásának következményei a szóválasztás (KR—SZR—magyar) és a válaszokat kísérő reakciók, megjegyzések tekintetében. Ez utóbbiak is a magyar nyelvnek a román nyelvvel szembeni nagyfokú előtérbe kerülését támaszthatják alá. Feltételezésem szerint tehát a különböző csoportokba tartozó személyek bizonyos mértékben eltérő módon viszonyulnak a KR, az SZR, illetőleg a magyar nyelvhez.

A z a d a t f e l d o l g o z á s . — A magnófelvételek szöveganyagának (11000 válasz) számítógépes rögzítése speciális kódoló, szövegszerkesztő és archiváló programmal történt. A függő változók közül a KR, az SZR és a magyar válaszokon kívül számos nyelvi és paralingvisztikai változót kódoltam. Ebből a szempontból a teljességre törekedtem, vagyis nemcsak a válaszokat, hanem ezek mindenfajta variánsát, illetve a válaszokat kísérő, nyelven kívüli jelenségeket is külön kódoltam. A statisztikai feldolgozás folyamán viszont kihagytam azokat a jelenségeket, amelyek csak legfeljebb öt személynél fordultak elő. Ezek a következők voltak: orosz szavak (összesen 14 szó), a kettős válasznak az az esete, amikor az SZR után egy magyar válasz következik (2 eset), a hármas válasz, amikor mindhárom lehetőséget elmondja: KR, SZR, magyar (2 eset), „perfektül így van” (5 eset) és „nem tudom perfektül!” (3 eset) megjegyzések, javítás (1 eset).

Nem vezettek szignifikáns eredményekre a következő változók: bővítés³ (*hãrdãu dã lemn* 'fahordó'), körülírás (*pã care fãrbem* 'amin fõzünk'), hasonló alakok felcserélése (*pantof*, *palton*, *pantolon* 'cipõ', 'kabát', 'nadrág'; *minge*, *ninge* 'labda', 'havazik'), SZR alaktól való eltérés (SZR: *sãpun*, tesztválasz: *sapun* 'szappan'), SZR-tõl eltérõ többes szám alkalmazása (SZR: *chibrituri*, tesztválasz: *chibrite* 'gyufa'), hiányos válaszok (szavak utolsó hangja vagy szótagja elmarad: *vid'ir*, *vid'ire* helyett /KR/ 'vödör'), valamint a tesztfelvétel időtartama.

Az adatfeldolgozás során a tesztben szereplõ 100 szó közül kettõ esetében (rossz képválasztás miatt) értékelhetetlen adatokat kaptam, ezért a torz eredmények elkerülése végett elemzésre így csak 98 kép került.

VI. A felnőtt- és a gyermekminta válaszainak összehasonlítása

A szókincsvizsgálat elsõsorban azt szándékozik feltárni, hogy a szavak kikérdezésekor milyen arányban szerepelnek a válaszokban a KR, az SZR, valamint a magyar szavak, illetve az elsõ három kategóriába be nem sorolható egyéb válaszok. A négy lehetséges válasz elõfordulási átlagait, valamint minimális és maximális értékeit a felnőtt- és a gyermekmintára vonatkozóan az 1. és a 2. táblázat foglalja össze.

³ B ö v í t é s n e k neveztem a kódolás során azokat az eseteket, amikor az adatközlõ választában a tárgyat valamilyen jellemzõjével együtt nevezte meg. Tehát például a *hordó* szó helyett *fahordó-t* mondott.

A megkérdezett felnőtt személyek esetében elsősorban a KR alak a domináns (74%). Viszonylag ritka az SZR használata (17%), a magyar válaszok aránya pedig csak mindössze 6% körüli. A felnőtt csoporton belüli átlagértékek alapján tehát arra a következtetésre jutunk, hogy a felnőttek rendelkeznek a román nyelv valamelyik változata — leginkább a KR — kompetenciájával, pontosabban birtokában vannak a tesztben felsorolt szavak KR és/vagy SZR alakjának. A gyermekcsoporton belüli átlagértékek esetében a magyar válaszok száma a válaszoknak csaknem a felét teszik ki, és a román változatok közül az SZR alakok értéke kétszerese a KR alakok átlagértékének. Az adatok tehát a gyermekek esetében azt mutatják, hogy román tudásszintjük nem közelíti meg a felnőttek román tudásszintjét, és náluk nem feltételezhető a román nyelv gyakori használata a különféle beszédhelyzetekben.

1. táblázat
A felnőttek válaszai (60 személy)

Válasz	Átlag	Minimum	Maximum
KR szó	73,98	10,00	94,00
SZR szó	16,78	0,00	87,00
Magyar szó	6,05	0,00	25,00
Egyéb	1,18	0,00	4,00

2. táblázat
A gyermekek válaszai (50 személy)

Válasz	Átlag	Minimum	Maximum
KR szó	13,72	2,00	46,00
SZR szó	33,64	8,00	64,00
Magyar szó	45,76	5,00	83,00
Egyéb	4,88	0,00	11,00

A felnőtt-gyerek minta összevetésekor két fontos tényezőt nem szabad figyelmen kívül hagyni. Egyrészt azt, hogy mint már ezt említettem, a felnőttminta pozitív irányba torzít, vagyis csak azoknak a személyeknek az adatait tartalmazza, akik vállalták a román nyelvű interjút. Ezzel szemben a gyermekeknek ilyesfajta választási lehetőségük nem volt. Másrészt a KR és az SZR közötti választást befolyásolhatta a vizsgálat színhelye, ami a felnőttek esetében saját otthonuk, a gyermekek esetében az iskola volt. Ennek ismeretében felmerülhet a kérdés, hogy jogos-e e két eltérő vizsgálati helyzetben gyűjtött adathalmaz összevetése. Az összehasonlítást ennek ellenére vállaltam, mivel ez volt az egyetlen módja annak, hogy a nyelvcsere határozott jeleire rámutassak, hiszen olyan felnőtt adatközlőm nem akadt, aki hiányos román nyelvi ismeretekkel vállalta volna a román nyelvű vizsgálatot. (Az eltérő helyszín miatt viszont összevontam a KR és az SZR válaszok átlagait, így a román változatok átlagait hasonlítjuk össze a magyar válaszok átlagaival.)

Ennek tudatában a következő hipotézist lehet megfogalmazni. Amennyiben a fiatal generáció megőrzi szülei nyelvi készségét, akkor közöttük találnunk kell a felnőttek színvonalát produkáló személyeket is.

E feltételezés ellenőrzésére elkészítettem az összevont KR és SZR válaszok gyakorisági eloszlását a két mintában, majd kiszámítottam a felnőttminta mediánját (azt az értéket, melynél kisebb, illetve nagyobb értéket a minta közel 50-50%-a ad). A medián a felnőttmintát két — közel azonos nagyságú — részre bontja. A mediánnál nagyobb értékűek a román nyelvi készség szem-

pontjából az átlagosnál jobb, a mediánnál alacsonyabb értékűek pedig az átlagosnál alacsonyabb teljesítményűeknek tekinthetők. Ha a fentebb megfogalmazott generációs feltételezésem helytálló, akkor a gyermekmintában kell lenniük olyanoknak is, akik a felnőttmintában az átlagosnál magasabb színvonalat képviselik. A kapott eredmények azonban azt mutatják, hogy a gyermekmintában egyetlen egy olyan személy sem akadt, akinél a tesztben adott román (KR és SZR) válaszok összesített értéke elérte volna a felnőttminta mediánját. A felnőttminta mediánja 92, míg a gyerekek között az összevont KR és SZR válaszok maximuma csak a 90-et érte el. Egyébként a gyermekminta mediánja 43.

Mindebből az következik, hogy a felnőttminta jobbik fele (a felső 50%) egyáltalán nincs képviselve a gyermekmintában, ami a román nyelvi kompetencia határozott generációs romlását igazolja. Ugyanezt támasztja alá az az adat is, hogy a magyar válaszok gyakorisága tekintetében a gyermekminta legkisebb értéke (5) is nagyobb, mint a felnőttminta mediánja (4.5). Egyébként a magyar szavak mediánértéke a gyermekmintában 47.5.

A felnőtt- és a gyermekminta adatainak összevetésekor ezenkívül szembeötlik még a KR válaszokkal kapcsolatos felfogásbeli különbség is. Erre engednek következtetni a kettős válaszok. A vizsgálat során ugyanis többször rögzítettem kettős válaszokat, amikor is az adatközlők a képen bemutatott dolgot nem csak egyféleképpen nevezték meg. A gyermekek esetében a lányokra a kettős válaszok tekintetében az a jellemző, hogy a KR válaszokat vagy a szó magyar megfelelője, vagy az SZR alak követi (lásd 3. táblázat). A lányok a KR alakokban valami bizonytalanságot éreznek, és ezért biztos ami biztos alapon adnak egy másik választ is. A felnőttek esetében is találunk hasonló eseteket, de előfordulásuk számottevően ritkább.

3. táblázat
KR válaszok után magyar vagy SZR válasz

Életkor	Férfiak	Nők	Szignifikancia
11—17 év	1,16	5,32	p < 0,01
18—69 év	2,80	1,63	
Szignifikancia		p < 0,01	

VII. A felnőttmintán belüli válaszok

A felnőttcsoportok összehasonlításakor az életkor, a nem és az iskolázottság önálló hatásáról nem számolhatunk be, ugyanis csupán ezek kombinált hatásai bizonyultak szignifikánsnak.

Az életkor és a nem interakciós hatása. — A labiális és dentális mássalhangzókat a KR-ben általában palatalizáltan ejtik (vö. Ana Borbély 1990). Ez a jelenség régóta ismert a nyelvjáráskutatók számára, viszont nem álltak rendelkezésre részletes empirikus adatok a palatalizált alakok konkrét előfordulási gyakoriságáról és a főbb szociológiai változóktól való függéséről. Vizsgálatom eredményei szerint (lásd 4. táblázat) e változó esetében egy nem-kor interakciós hatás figyelhető meg. Ez annak köszönhető, hogy a középkorú férfiak a 15 palatalizálható alak közül átlagosan több mint három esetben (3.60) nem ejtettek palatalizált mássalhangzót olyan KR szavakban, amelyekben a helyi norma szerint a palatalizált forma a használatos. Ezek a tesztválaszok olykor eltérnek az SZR alakoktól is. Például: *rot'ie* (KR), *rotiie* (tesztválasz) — *rochie* (SZR) ('ruha'). Ez a jelenség úgy értelmezhető, hogy a középkorú férfiak nagyobb mértékben ügyeltek arra, hogy a helyi nyelvváltozatra jellemző palatalizációt kiszűrjék válaszaik közül. Ez a törekvésük egyben nyilvánvalóvá tette, hogy számukra a nem palatalizált alakok jelentik a presztízsalakokat (vagyis az SZR).

4. táblázat
A kétegyházi román palatalizáció elmaradása

Életkor	Férfiak	Nők	Szignifikancia
18—39 év	0,00	1,60	p < 0,05
40—58 év	3,60	1,20	
59—69 év	1,40	0,20	
Szignifikancia	p < 0,01		

A válaszokat kísérő egyik reakció a *n e v e t é s* volt. A nevetést Trager a következőképpen definiálja. A vokális jellemzők egyik fajtája, mely a beszédaktus keretében történik. Hosszú beszédrészeket felölelhet, mintegy körülvéve a nyelvi anyagot, de megjelenhet nyelvi részek között is. A nyelvvel együtt be van ágyazva a hangminőségekbe és a hangrészeketbe, amely egyben módosíthatja is őket (G. L. Trager 1964: 274—9). Bár az én vizsgálatomban teszthelyzetben és nem beszédaktus keretében létrejött nevetésről van szó, ennek ellenére a válaszokat kísérő nevetést nem éreztem funkció nélküli, lényegtelen jelenségnek (vö. még Borbély 1992: 74—81). A 18—39 éves nők esetében a leggyakoribb a magyar válaszok melletti nevetés (lásd 5. táblázat). Ez azt jelentheti, hogy a legfiatalabb nők érzik a legkínosabbnak azt, ha nem jut eszükbe románul a megnevezés.

5. táblázat
Magyar válasz nevetve

Életkor	Férfiak	Nők	Szignifikancia
18—39 év	0,40	3,60	p < 0,01
40—58 év	0,40	0,40	
59—69 év	0,00	0,00	
Szignifikancia	p < 0,01		

Az életkor és az iskolázottság interakciós hatása. — Az életkor és az iskolázottság interakciós hatása figyelhető meg az „ez kétegyházas alak”, illetve „kétegyházasan így van” jellegű megjegyzések tekintetében (lásd 6. táblázat). A KR alakokhoz kapcsolt megjegyzés az alakok alacsony presztízsét jelzi. A 18—39 éves, iskolázottabb csoportba tartozók esetében a leggyakoribbak (2,30), ami véleményem szerint elsősorban az iskola hatásaként értelmezhető, hiszen főképpen az iskola falain belül tudatosodhatott a KR és az SZR közötti különbség.

A magyar alakok esetében is egy kor-iskolázottság interakciós hatás figyelhető meg (lásd 7. táblázat). Ez abból fakad, hogy a 18—39 éves, 8—11 osztályt végzett alcsoport tagjai kiemelkedően gyakrabban adnak magyar alakú választ, mint a többi alcsoportba tartozó személyek. Ez az adat a nyelvcsere kialakulását jelzi, mely — a különböző életkori csoportok válaszainak tanúsága szerint is — egy az 1950-es évektől megerősödő folyamatnak tekinthető.

Egy speciális reakció a magyar válaszokat kísérő „nem tudom románul” megjegyzés (lásd 8. táblázat). A 8—11 osztályt végzett személyek közül a legfiatalabbaknál a legmagasabb az előfordulás átlaga (3,60), és szignifikánsan eltér mind a közepes, mind pedig a legidősebb korcsoport átlagértékétől.

Az életkor, a nem és az iskolázottság interakciós hatása. — A 8—11 osztályt végzettek között a három életkori csoport adatainak összevetésekor

azt tapasztalhatjuk, hogy a KR válaszok tekintetében az életkor és a nem egymással interakcióban van. A legfiatalabb nők KR-átlaga (53,80) szignifikánsan alacsonyabb az összes többi csoport átlagánál (vö. 9. táblázat).

6. táblázat

A kétegyházi román alak utáni „kétegyházias” megjegyzés

Életkor	Iskolázottság		Szignifikancia
	8—11 oszt.	12—14 oszt.	
18—39 év	0,20	2,30	p < 0,01
40—58 év	1,80	1,10	
Szignifikancia		p < 0,01	

7. táblázat

Magyar válaszok

Életkor	Iskolázottság		Szignifikancia
	8—11 oszt.	12—14 oszt.	
18—39 év	13,70	5,70	p < 0,01
40—58 év	3,90	5,00	
Szignifikancia	p < 0,01		

8. táblázat

Magyar válasz után „nem tudom románul” megjegyzés

Iskolázottság				
8—11 osztály				
Életkor	18—39 év	40—58 év	59—69 év	Szignifikancia
Átlag	3,60	0,10	0,30	p < 0,05

9. táblázat

Kétegyházi román szavak átlagos gyakorisága

Iskolázottság	Életkor	Nem		Szignifikancia
		Férfiak	Nők	
8—11 oszt.	18—39 év	78,60	53,80	p < 0,05
	40—58 év	68,00	82,00	
	59—69 év	87,80	89,60	
Szignifikancia			p < 0,01	

Az egyéb kategórián belüli változók közül figyelmet érdemelnek az újítások (vö. S. Gal 1989). Ezek a válaszok a teszhelyzet hatásaként értelmezhetők. Az adatközlők bizonyos esetekben a teszt kiváltotta kényszer miatt úgy próbálták elkerülni a magyar szavak kiejtését, hogy kitaláltak egy román alakot. Ezeket a szóalakokat nem lenne célszerű a KR szókincs részének tekinteni,

mivel a szavakat a mindennapi beszélgetések folyamán magyarul, illetve amelyeknek KR változata is van, azoknak a helyi nyelvváltozat szerinti alakját használják. Ezek a szavak az újítások csoportjába kerültek. Néhány példa a sok közül. A 'hűtőszekrény' egyik román megfelelője volt a *d'efătore*, melyet a *d'aiă* 'jég' szóból képezték, egy másik újítás volt ugyanerre a szóra a *frigătore*, melyet a *frig* 'hideg' szóból alakították ki. A KR-ben a szót ugyanúgy mint a magyarban: *hűtőnek*, *hűtőszekrénynek* ejtik, SZR-beli megfelelője: *frigider*. A 'porszívó' egyik megfelelőjeként rögzítettem a *maşină dă prav* 'porgép' összetételt, melynek a KR-ben a *porsivo*, az SZR-ban az *aspirator* a megfelelő alakja. A 'mosógép' helyett a *spălător* és nőnemű párja a *spălătore* is elhangzott, ezeket az alakokat a *spăla* 'mos' igéből képezték, a KR-ben a *mosogep*, az SZR-ben a *maşină de spălat* használatos. A *spălătore* szónak a KR-beli jelentése egyébként 'mosogatórongy'. A 'kalap' KR alakja *clop* helyett a magyar alakra emlékeztető *calap* hangzott el, az SZR-beli megfelelője *pălărie*. Ugyanígy a magyar 'gomba' szóalak alapján alakult ki a *gomba* újítás is, melynek KR-beli megfelelője *cupercă*, az SZR-beli pedig *ciupercă*. A 'szalonna' a KR-ben *clisă*, az SZR-ben *slănină*, ezeken kívül rögzítettem a magyar szóból kialakított *saluna* alakot is.

A legmagasabb átlagértéket (0,68) e tekintetben a magasabban iskolázott férfiak csoportjában találjuk (lásd 10. táblázat). Válaszaik gyakorisága arra enged következtetni, hogy ők törekedtek talán a legjobban arra, hogy lehetőleg minden válaszuk román nyelven hangozzék el.

10. táblázat

Újítások

Életkor	Nem	Iskolázottság		Szignifikancia
		8—11 osztály	12—14 osztály	
18—58 év	Férfiak	0,22	0,68	p < 0,05
	Nők	0,00	0,00	
Szignifikancia		p < 0,01		

A nem és az iskolázottság interakciós hatása. — Az adatok között igen gyakran fordultak elő kettős válaszok. A magyar válasz után megadott román válaszok a legalacsonyabb iskolázottságú nőknél a leggyakoribbak (27,20). Átlaguk szignifikánsan magasabb, mint a hasonló iskolázottságú férfiaké, illetve az iskolázottabb nőké (lásd 11. táblázat).

11. táblázat

Magyar válasz után egy román változat

Nem	Iskolázottság		Szignifikancia
	4—7	8—11	
Férfiak	4,00	10,60	p < 0,05
Nők	27,20	12,20	
Szignifikancia		p < 0,01	

Összegzésképpen elmondható, hogy a kétegyházi románok helyi román nyelvváltozata a múlthoz kötődő, tekintély nélküli, elsősorban az idősebbek családi és baráti beszélgetéseinek eszközeként él. A modern életvitelhez, a munkahelyhez, a fiatalabb generációhoz, a gyermekekhez viszont már elsősorban a magyar nyelv kapcsolható.

Az életkor, a nem és az iskolázottság hatásával jól kimutatható — annak ellenére, hogy felnőtt mintánk pozitív irányban torzít — az, hogy a Kétegyháza élő románság a nyelvcsere egy előrehaladott szakaszában található. Ezt a következtetést a vizsgálatunkban alkalmazott szókincsteszt KR, SZR és magyar válaszainak aránya, illetve a válaszokat kísérő megjegyzések, reakciók is alátámasztják.

A KR szavak gyakorisága az életkorral negatív kapcsolatban van, amit legfőképpen a felnőtt-gyermek minta összevetése bizonyít. Előfordulásuk a felnőtt csoportokon belül is eltérést mutat. Ennek megfelelően a nyelvcsere bizonyos felnőtt csoportok esetében gyorsabban, másokban lassabban fejlődhet ki. A legkevesebb KR válasz a fiatal (18—39 éves) nőknél fordul elő, tehát esetükben feltételezhető a nyelvcsere legelőrehaladottabb szakasza. A felsőri magyarok kétnyelvűségét vizsgálva Gal is a fiatal nőknek a közösség többi tagjától határozottan eltérő nyelv-választási szokásait mutatja be. Ebben a közösségben a fiatal nők gyakrabban választják a többségi nyelvet a különböző beszédhelyzetekben, mint az idősebb nők és a velük egy életkori csoportba tartozó férfiak. A felsőri fiatal magyar nők a nehéz paraszti élet egyik velejárójának tartják a magyar nyelvet — a német számukra a könnyebb városi életet szimbolizálja. Esetükben tehát a két nyelv közötti választást ez az attitűd határozza meg (vö. S. Gal, 1978. i. m.).

A nemek közötti különbségre és az iskolázottság hatására mutat rá ezen kívül az újítások magas száma. A férfiak közül az érettségizettek törekedtek a legjobban arra, hogy csak román választ adjanak. Ennek érdekében a magyar szavak elkerülésére még „új” román szavakat is kitaláltak. Tapasztalatom szerint viszont ezeknek a szavaknak az informális beszédhelyzetekben — amennyiben nincs KR megfelelője — a magyar változata használatos. Az adat ellenére figyelmet érdemel, hiszen azt látszik alátámasztani, hogy az ebbe az iskolázottsági csoportba sorolható férfiak, ellentétben a (fiatal) nőkkel, jobban „ragaszkodnak” a román nyelvhez, nem fordulnak olyan könnyen a magyar nyelvű alakokhoz segítségért, ha nem jut eszükbe egy román szó. Ugyancsak a férfiakra, pontosabban a középkorú férfiakra jellemző az SZR alakok használatára való fokozott törekvés, amit a nem palatalizált labiális és dentális mássalhangzók magas átlaga bizonyít.

Az iskola hatásával magyarázhatók a legmagasabb iskolázottságú fiatal, felnőtt adatközlőink esetében a gyakori „ez kétegyházas alak”, „kétegyházasan így van” jellegű megjegyzések. Ez arra utal, hogy a KR alakok presztízse e csoporton belül alacsony, sőt a gyermek mintán belül a lányoknál tapasztalt KR-t követő SZR, illetve magyar válaszok arra engednek következtetni, hogy a helyi román nyelvvaltozat alakjaival kapcsolatban bizonyos fokú bizonytalanság is tapasztalható. Ez szintén a nyelvcsere folyamatát segítheti elő.

Az adatokból következtetni lehet a nyelvcsere kezdetének körülbelül éveire (1920—1950 közötti évek), a gyermekek válaszaiból pedig a folyamat közeli befejeződésére is.

SZAKIRODALOM

- Ardelean, Iosif Ioan 1986. *Monographia comunii Chitighaz*. Kétegyháza község monográfiája. Békéscsaba.
- Avram, Mioara 1987. *Problemele ale exprimării corecte*. București.
- Bartha Csilla 1995. Nyelvcsere, nyelvmentés. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest.
- Borbély Ana 1990. *Cercetări asupra graiurilor românești din Ungaria*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Borbély Anna 1991. Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok szövegválasztására. Előadás az *Élőnyelvi konferencián*. Kolozsvár.
- Borbély Anna 1992. A román kisebbségi nyelv iskoláskorúaknál. In: Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*. Pszicholingva Nyelviskola ml. Széchenyi Társaság, Budapest.
- Cazacu, Boris 1966. *Studii de dialectologie română*. București.
- Gal, Susan 1978. *Peasant men can't get wives*. Language in Society 7.

- Gal, Susan 1979. *Language Shift*. New York, Academic Press.
- Gal, Susan 1989. Lexical innovation and loss: N. Dorian (szerk.): *Investigating absolescence*. Cambridge University Press.
- Gal, Susan 1991. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio* 1991/1.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages*. Harvard University Press.
- Kiss Jenő 1989. Egy nyelvészociológiai szempont a dialektológiában: az életkor. *MNy*. LXXXV, 40—7.
- Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kontra Miklós—Váradi Tamás 1991. Suksükölő értelmiség. *Mozgó Világ* 1991/2.
- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. *Szociológiai Figyelő* IV/4.
- Mackey, Francis William 1968. The Description of Bilingualism. In: J. A. Fishman (szerk.): *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton.
- Pop, Gheorghe 1971. *Elemente neologice în graiul maramureșean*. Cluj.
- Réger Zita 1980. *Vizsgálatok a cigánygyermek magyar nyelvi oktatása-nevelése köréből*. II. rész. Pécs.
- Réger Zita 1987. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. *Műhelymunkák a nyelvészet és a társadalomtudományok köréből*. IV.
- Trager, George L. 1964. Paralinguistics. A first approximation. In: Hymes, D. (szerk.): *Language in Culture and Society*. New York—Ewanston—London.
- Trudgill, Peter 1974. *Sociolinguistics: An Introduction*. Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex.

Borbély Anna

Töprengés a birtokos névmásokról*

Mit nevezünk birtokos névmásnak? — A kérdésre könnyebb a gyakorlatban válaszolni: az *enyém, tiéd, övé, miénk, tiétek, övék* lexémák szóalakjait. A birtokos névmás definíciója pedig a következő lehetne: a birtokos névmás a személyes névmással kifejezett személyt, esetleg tárgyat vagy fogalmat mint birtokost nevezi meg (vö. pl. Temesi 1961: 242; Velcsovne 1968: 45). A meghatározás azért jelent gondot, mert bárhonnán közelítjük is meg e névmás fogalmát, azt vesszük észre, hogy már nem önálló névmásfajtáról beszélünk, hanem a személyes névmásról. A birtokos névmást csak a személyes névmás ismeretében definiálhatjuk.

Önálló szófajkategória-e a birtokos névmás? Jogunk van-e a birtokos névmást egyenértékűnek tekinteni pl. a visszaható, a kölcsönös vagy a mutató névmással? — A választ a jelenleg is általánosan használt nyelvtanok felfogására építve keressük.

1. Induljunk ki a birtokos névmás jelentéséből! A birtokos névmás a személyes névmásokat birtokosként nevezi meg, pl. *én* → *enyém*, *te* → *tiéd*, *ő* → *övé* stb.

Most figyeljük meg a főnevek viselkedését hasonló jelentésben! Ha a főnév által képviselt személyt, tárgyat stb. birtokosként kívánjuk megnevezni, jelentéstartalmát többek között kiegészíthetjük az *-é* birtokjel jelentésével. Pl. *tanuló* → *tanulóé*, *csapat* → *csapaté*, *ház* → *házé*. Az *-é* birtokjel nem változtatja meg a főnév szófaját. Főnév a *tanuló*, a *csapat* és a *ház*, de főnév a *tanulóé*, a *csapaté* és a *házé* szó is. A birtokost kifejező főnév birtokjellel ellátott főnév.

Az *enyém*, *tiéd*, *övé* stb. névmások — mint a főnevek is — *-é* birtokjelesek. Birtokjelezésük történetileg mutatható ki, a mai nyelvben a birtokjelet szótövének részének tekintjük (Sipos 1991: 375). A birtoklást kifejező névmások jelentése azonban a birtoklást kifejező főnevek jelentésével azonos értékű. A névmások jelentése — összehasonlítva a birtokjeles főnevek jelentésével — nem

* Megjelent az OTKA (T 013854) támogatásával.

hordoz semmiféle többletet. Lexikai vagy aktuális jelentésváltozás sem indokolja, hogy a személyestől különböző, önálló szófajkategóriának tekintsük őket. A birtokos névmásoknak nevezett szavak tulajdonképpen valódi személyes névmások, melyek a névmási tartalmat mint birtokost, mint birtoklót jelölik.

2. Hasonlítsuk össze a főnevek és a személyes névmások viselkedését a szóalaktan szempontjából is!

A főnevek mondatbeli szerepüktől függően különböző viszonyragokat kaphatnak, pl. *ház, házat, házba, háznak* stb. Jelezésük a beszédhelyzet változásait követi, pl. *ház, házak, házam, házé, házaimeí*.

A személyes névmások — a főnevekhez hasonlóan — a különböző mondatbeli szerepeket paradigmatis jelöltséggel követik. Pl. *én, engem, belém, nekem* stb. A tárgyi és határozói szerepű, sajátos alakban megjelenő névmásokat személyes névmásoknak, a személyes névmás paradigmájához tartozó alakoknak nevezzük. Nem hozunk létre tehát a személyes névmások tárgyi vagy határozói szerepű alakjai számára egy külön szófaji alkategóriát, jelezve, hogy alakjuk eltér a viszonyrag nélküli alaktól, illetőleg nem elemezhetők automatikusan. Ebből viszont az következik, hogy főlősleges a személyes birtokjeles alakjai számára külön szófaji alkategóriát kialakítanunk. Az *enyém, tieid, övék* stb. névmások személyes névmások; csakúgy, mint ahogy természetes az is, hogy a *rólam, hozzád* személyes névmások, és a *tengeré, álomé* stb. főnevek.

3. A következő figyelemre méltó szempont az úgynevezett helyettesítés kérdése. A személyes névmás jelöli a beszélőt (*én*) és körét (*mi*), a hallgatót (*te*) és körét (*ti*), valamint helyettesíti a harmadik személyű főneveket. Pl. *Kati fut* → *ő fut*; *a gyerekek játszanak* → *ők játszanak*; tárgyi és határozói szerepben: *Katit látom* → *őt látom*; *a gyermekeknek adom* → *nekik adom* stb. Feltűnő, hogy míg a ragtalan, a ragos, a többes szám jelét viselő főnevet személyes névmás helyettesíti, addig ugyanebben a jelentésben a birtokjeles főnevet nem helyettesítheti személyes névmás, csak birtokos névmás. L. *Katié* → *övé*; *gyerekeké* → *övék*. Ez a tény megint csak ellentmond a logikus rendszerszemléletnek. Kézenfekvő lenne, ha a birtokjeles főnevet helyettesítő névmást is személyes névmásnak neveznénk.

4. Most forduljunk a névmások rendszeréhez! Logikai játéknak tűnik, de komoly tanulságokkal jár, ha végiggondoljuk: mi történik, ha a különböző névmásfajtákat látjuk el *-é* birtokjellel. Lássunk néhány példát: *ki* (kérdő névmás) → *kié* (kérdő névmás); *ugyanaz* (mutató névmás) → *ugyanazé* (mutató névmás); *valaki* (határozatlan névmás) → *valakié* (határozatlan névmás); *egymás* (kölcsonös névmás) → *egymásé* (kölcsonös névmás); *magam* (visszaható névmás) → *magamé* (visszaható névmás). Végül pedig figyeljük meg a személyes névmást is: *én, te, ő* (személyes névmások) → *enyém, tied, övé* (birtokos névmások).

A névmások belső rendszere azt bizonyítja, hogy az *enyém, tied, övé* stb. névmásokat nem nevezhetjük önálló szófajtipusnak; a személyes névmások közé kell sorolnunk őket.

5. Más rendszerezésekbe is érdemes betekintenünk. Az *-é* birtokjel különös jelentéssűrítő szerepe, a szokásostól eltérő nyelvtani viselkedése több kutatónkat ösztönzött arra, hogy elgondolkodjon e morféma rendszerbeli elhelyezésén. Felvetődött az, hogy az *-é* rag, hogy képző, sőt az is, hogy egy negyedik morfémátípus (vö. Hexendorf 1954: 301–108; Papp 1955: 290–7; Lotz 1976: 185–90). Nem kívánom a régi vitát fölleveníteni: az ötleteket mint esetleges megoldási lehetőségeket vizsgálom.

Azt, hogy a birtokot kifejező *-é* rag lenne, eleve kizárom. Nem szóalakzáró morféma, azaz követheti rag (pl. *asztalét, Katiéra*). A birtok számát a hozzá tapadó többesjel hordozza (pl. *asztaléit, Katiéit*). Nem jelöli a főnév mondatrészszeropét, mint a főnévi viszonyragok stb.

Segítene-e a megoldásban, ha az *-é*-t képzőnek tekintenénk?

Ha ugyanis az *-é* toldalék képző lenne, úgy lehetne éppen szófajváltó jellegű is. Ebben az esetben személyes névmásból képezhetne akár birtokos névmást. (Bár meglehetősen szokatlan

lenne, hogy egy névmásfajtaból képzéssel hozzunk létre egy másik névmásfajtat). Itt viszont valószínűsítés indult el. Ha az *-é* szófajváltó képző, akkor nemcsak a személyes névmás szófaját változtatná meg, hanem a többiét is. Birtokos névmásnak kellene neveznünk a *magamé, egymásé, kié, amazé* stb. névmásokat is, hiszen ugyanúgy a birtokost jelölik az *-é* toldalékkal, mint a személyes névmási alapszavak. Sőt, mi több: a főnevek esetében is szófajváltásról kellene beszélnünk. A *házé, csapaté* alakokat immár nem nevezhetnénk főneveknek, hanem pl. „birtokoszóknak” vagy „birtokosneveknek” kellene hívni őket.

Hogy mennyire eleven kérdés volt ez valaha a nyelvtudományban, azt Hexendorf Edit tudománytörténeti ismertetője mutatja be: Simonyi Zsigmondot idézve szól arról, hogy az *atyáé, emberé* alakokat „birtokos szó”-nak nevezték (i. m. 303—4).

Meg kell jegyezni: a főnév → birtokoszó szófajváltás bizonyítása nehézségekbe ütközne, hiszen az *atyáé, emberé* stb. szavak főnévi mondatrészszerkezetet töltenek be, főnévként toldalékolhatók, jelentésük a morfémaszerkezeten kívüli főnévvel referenciálisan azonos.

Az *-é* morféma típusának ügyében nem kívánok döntést hozni. Másra szeretném felhívni a figyelmet.

Lehetséges, hogy az *-é* morféma minden más morfématípustól különbözik. Talán még azt is elfogadnám, hogy képzőnek nevezzük. (Függetlenül ettől én még mindig jelnek tekintem, de nem ez a dolog lényege.) Abban azonban biztos vagyok, hogy a birtokost kifejező főneveket és a birtokos kifejező személyes névmásokat nem rendszerezhetjük eltérő módon. Amennyiben az *-é* morfémat jelnek tekintjük, úgy az *-é* toldalékos főneveket főneveknek kell neveznünk, és az *-é* toldalékos magukba fogadó személyes névmásokat is személyes névmásoknak kell tartanunk. Ha az *-é* morfémat képzőnek vagy „negyedik típusú” toldaléknak tekintjük, mely szófaját változtat, akkor felvehetjük a birtokos névmást is a névmások rendszerébe. Ebben az esetben azonban minden *-é* toldalékos főnév „birtokosnév” vagy „birtokoszó” lesz, tehát szófajai rendszerünket bővítenünk kell egy fogalomszóval.

Véleményem szerint az első megoldás egyszerűbb, és jobban megfelel a valóságnak. Birtokos névmás nincs (mint ahogy birtokoszó sincs); az *enyém, tiéd* stb. lexémák pedig a személyes névmás alakrendszeréhez tartozó névmásfajták.

SZAKIRODALOM

- Hexendorf Edit 1954. Az *emberé*-féle alakok toldalékának elnevezéseiről. *MNy.* L: 301—18.
- Lotz János 1976. A magyar {-É} morféma. In: *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat Kiadó. 185—90.
- Papp István 1955. A jelfunkció kérdéséhez. *MNy.* LI: 290—7.
- Sipos Pál 1991. A birtokos névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* Akadémiai Kiadó. 375—7.
- Temesi Mihály 1961. A névmás. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* Akadémiai Kiadó. 237—50.
- Velcsov Mártonné 1968. A birtokos névmás. In: Rácz Endre (szerk.): Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsov: *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, 45—6.

Lengyel Klára

Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat

„Az emberekkel való társalgás iskolájában gyakran feltűnt nekem egy hiba: ahelyett, hogy másra figyelmeznénk, folyton önmagunkat kelletjük; fontosabb nekünk, hogy portékánkat mielőbb elsüssük, mint az, hogy a másét megvegyük.”

(Montaigne)

1. A cím első része John L. Austin nagy jelentőségű értekezését idézi föl (Austin 1962), amelyben a szerző azt a korábban is körvonalazott, de kellően nem részletezett elképzelést foglalja rendszerbe, mely szerint megnyilatkozásainknak gyakran cselekvési értéke van. A beszédteória — ahogyan azóta nevezik — hatékony kiindulópontja lett a pragmatikai kutatásoknak, és az élőnyelvet más vonatkozásaiban tanulmányozó diszciplínák fejlődését is elősegítette.

Létezik azonban talán még szélesebb megközelítése is a nyelvhasználatnak, figyelemre méltó szellemtörténeti hagyománnyal. Alaptétele: a beszéd az emberi viselkedés sajátos formája, ezért elválaszthatatlan a megszólaló személyiségétől, valamint a társalgás körülményeitől (a hallgató(k) habitusától, a kontextustól stb.). Ebben a szemléletben a nyelvtudomány művelői egészen a közelmúltig nem végeztek részletes vizsgálatokat, pedig a fokozatosan elmélyülő szociálpszichológiai tudásanyag mind több fogódzóval szolgálhat a témában. E tanulmánnyal mindenekelőtt a nyelvhasználat társaslélektani indíttatású elemzésének fontosságát kívánom bizonyítani, hozzájárulva helyének meghatározásához az önálló tudományszakként értelmezett nyelvművelés eszme-körében és gyakorlatában.

Arról, hogy a nyelvművelés mennyiben független a nyelvtudomány más ágaitól, régóta nincs egyetértés. A rendszerváltozást követően fölélnékült szakmai párbeszéd viszont egyre inkább igazolja: elméleti háttere, minősítő rendszere folytonos újragondolást igényel. S noha a nyelvművelő irodalomra természetszerűen a rövid, didaktikus színezetű cikkek túlsúlya jellemző, nem kétséges, hogy szükség van hosszabb, alaposabb, a nyelvhasználatot tágabb összefüggéseiben bemutató munkákra is.

Az irányadó, átfogó nyelvművelő írásoknak úgyszólván kikerülhetetlen tárgya a gazdasági-szociális változások nyelvi tükröződése és a társadalmi feladatok taglalása (Deme 1968; uő. 1972; Bárczi 1974; Benkő 1976; Grétsy 1976; Kovalovszky 1977; Lőrincze 1980; Fábíán 1994). Kevésnek mondható ellenben a társadalmi magatartás és a nyelvi magatartás kapcsolatával foglalkozó esszé, holott ezek hiányára Benkő Loránd *Anyanyelv és társadalom* című előadásában (Benkő 1976) már a hetvenes évek közepén rámutatott. Mint megállapítja, főként a nyelvhasználat bonyolultabb vetületeinek (pl. a nyelvi durvaságnak, a felületességnek, a sznobizmusnak, a kozmopolitizmusnak, a feltűnési vágynak) az értékelése osztja meg a tudományt, tudniillik többen nyelven túli mivoltukat hangsúlyozzák. Ám a társalgásnak éppen ezek a területei, és nem egyes grammatikai szempontból kifogásolt fonákaságok azok, amelyeken közösségi és nyelvi viselkedés a legerősebben hat egymásra.

Visszatérő fölvetés tehát a nyelvészetben belül, érdemes-e, s ha igen, hogyan lehet megközelíteni az élőnyelv ilyen szerzteágazó, olykor már-már áttekinthetetlennek látszó oldalait. Erről Benkő Loránd más helyütt, a sznobság beszédbeli megnyilvánulásainak részletezésekor fogalmazza meg mértékadóan álláspontját: „Az utánzó, nagyzó, okoskodó, fennhéjázó, látszatkeltő nyelvi magatartás, illetőleg az ezt szolgáló nyelvi elemeknek a sűrű használata meglehetősen beivódott mai nyelvsvokásainkba, társalmunknak nemcsak sajátja, hanem ugyanakkor tükre is. Ellenük [...] pusztán nyelvészeti eszközökkel, nyelvi felvilágosítással, nyelvművelő munkával küzdeni eléggé meddő vállalkozásnak tűnik, éppen mert a nyelvhasználat mögöttes területeiben gyökereznek, társadalmi tudat- és magatartásformákhoz kapcsolódnak. A nyelvész azért annyit tehet, sőt

kell is tennie, hogy a nyelvi lecsapódásokat figyeli, regisztrálja, továbbá figyelmeztet nemcsak közvetlen nyelvi, közlésbeli visszasságaira, hanem szélesebb, mélyebb társadalmi hátterükre, problematikájukra is” (Benkő 1994: 385).

Michel de Montaigne mottóul választott gondolata az emberi érintkezés egyik igen jellemző vonását fedi föl. Ha a nyelvhasználat mibenlétére alkalmazzuk e kijelentést, az új megvilágításba kerül a hagyományos nyelvészeti-kommunikációelméleti értelmezésekhez képest. A társalgás így mindezekelőtt nem korlátozódik információk átadására és -vételére — jóllehet Montaigne szerint is elsősorban ezt kellene szolgálnia —; kirajzolódik egy másik lényegi összetevője, amelyet a szociálpszichológiából vett fogalommal *benyomáskeltésnek* (= *impression management*) nevezhetünk.

2. A XX. század elejét követően a strukturalista és generatív nyelvelméleti iskolák a szinkron nyelvi rendszer szabályainak leírására irányították a figyelmünket. Ebben a gondolatkörben a szubjektum idealizált foglalatja az adott nyelvközösség tagjainak, a nyelv maga pedig információk átadásának és megértésének eszközeként jelenik meg. A kommunikációelméleti modellek a tényleges nyelvi interakciókat veszik alapul, mivel azonban a kibernetikában gyökereznek, ezek is a beszéd üzenetközvetítő arculatát helyezik előtérbe. Ugyanakkor Roman Jakobson újra egybefogja a kommunikáció valóságábrázoló és érzelmkifejező oldalát, s az utóbbit mint az üzenet feladójára vonatkozó emotív nyelvi funkciót mutatja be: „Ha a nyelvet az általa hordozott információ szempontjából elemezzük, nem korlátozhatjuk az információ fogalmát a nyelv kognitív aspektusára. Az az ember, aki expresszív jegyeket használ azért, hogy kifejezésre juttassa mérgét vagy iróniáját, nyilvánvalóan információt továbbít...” (Jakobson 1969: 217—8).

Természetes, hogy amíg az érzelemnyilvánítás vizsgálata háttérbe szorult a nyelvészetben, addig a nyelvi magatartás kérdését is kevesen tanulmányozták. (Van olyan nézet, amely azonosítja a nyelvi affektivitást a viselkedéssel: Jakobson i. h. A megkülönböztetés fontosságát a magyar szakirodalomban Péter Mihály tudatosította: Péter 1984). A pár évtizede fejlődésnek indult szociolingvisztika — tárgyának köszönhetően — fölismerte a probléma jelentőségét.

Az első magyar nyelven megjelent összefoglaló igényű szociolingvisztikai munkában (Wardhaugh 1995) a szerző nem jelöl ki egységes elméleti keretet a verbális magatartás értelmezéséhez, hanem másféle csoportosítást alkalmaz. A nyelv használatának logikájáról vallott felfogásokat a Cselekvés és társalgás című fejezetben taglalja, H. Paul Grice és Erving Goffman, tehát lényegében a pragmatika és a szociológia modelljét egymás mellé helyezve. Wardhaugh a hasonlóságokra koncentrált: a társalgás kooperativitását emeli ki (ez egyébként inkább Grice, mint Goffman központi gondolata), s így a két elmélet szemléletbeli eltérésére nem mutat rá. Grice ugyanis az ideális (informatív), míg Goffman a valóságos (benyomáskeltő) kommunikációs szituációt tartja szem előtt.

Kiss Jenő az ún. nyelvi attitűdökkel jellemzi a nyelv használóját (Kiss 1995: 134—49). Az ismert szociolingvisztikai attitűdfajták (stigmatizáció, presztízskövetés, hiperkorrekció) mellett önálló jelenségnek tekinti a nyelvi sznobizmust, amelynek térhódítására Benkő Loránd nyelvművelő írása figyelmeztetett (Benkő 1994). Kiss Jenőnek ez a tanulságos meglátása is bizonyítja, hogy a szociolingvisztikát és a nyelvművelést nem választja el éles határvonal egymástól. Mindazonáltal bármilyen tágra nyitjuk akár a nyelvi sznobizmust, akár a nyelvi attitűd terminusok értelmezési tartományát, csak korlátozottan alkalmasak az élőnyelvi megnyilatkozásokhoz társuló viselkedésmozzanatok általános jellemzésére. Ehhez a szociálpszichológia *benyomáskeltés* fogalma és a köré szerveződő elmélet több lehetőséget kínál.

3. Charles Bally, a századelő kiváló nyelvtudósa leleplezően szól a társalgásról: „a nyelv fegyver, amelyet a beszélő azzal a szándékkal forgat, hogy személyes gondolatát rákényszerítse beszédtársára” (Bally 1913: 32). Bár Bally kissé élesen fogalmaz, egyet kell értenünk azzal, hogy a kommunikáció nem pusztán üzenetek közvetítéséből áll. A „fegyver-metafora” érzékletes összegzése annak a hétköznapi tapasztalatnak, amely szerint megszólalásaink nagy részében tetten érhető valamilyen igyekezet, cél, még ha ez jobbra csak abban jelentkezik is, hogy megnyerő képet próbálunk kialakítani magunkról partnereinkben.

A szociálpszichológia a b e n y o m á s k e l t é s kifejezéssel azokat a terveket, késztetéseket és jártasságokat írja le, amelyek befolyásolják a másoknak szánt kijelentéseink tartalmát és stílusát (Forgas 1989: 199). A benyomáskeltésnek rendkívül fontos szerepe van a társas érintkezésben, hiszen a sikeres benyomáskeltő környezetétől kedvező visszajelzéseket kap, s ezáltal nemcsak az önbecsülése erősödik, de számos gyakorlati előnyre is szert tehet. Különös súlya van ennek a mai tömegtársadalmakban, amelyekben az egyén sokszor kerül formális kommunikációs környezetbe, és boldogulását módfelett elősegítheti a hatásos benyomáskeltés. Bár magának a szónak van némi rosszalló íze, a mögötte álló emberi törekvés alapján véve természetes.

A mindennapi cselekvés színterein zajló társas folyamatok magyarázatára Goffman érdekes elméletet dolgozott ki, amely s z í n h á z i vagy d r a m a t u r g i a i m o d e l l néven ismeretes a társadalomtudományokban, és amely alapja lett a benyomáskeltés tanulmányozásának. Goffman valóságos viselkedési helyzetek szociológiai mélyelemzésével igazolja, hogy amit ilyen szituációkban teszünk, az leginkább a szerepjátszáshoz, a színi föllépéshez hasonlatos (Goffman 1981). Amikor szerepet játszunk, burkoltan felkérjük „közönségünket”, hogy vegyék komolyan azt a benyomást, amelyet bennük fölidézünk. A s z e r e p e t és más színházi fogalmakat is alkalmasnak talál a köznapi interakciók jellemzésére. A l a k í t á s o n például olyan tevékenységek együttesét érti, amelyek időben a megfigyelők adott csoportjának jelenlétéhez kapcsolódnak, az ún. h o m l o k z a t pedig az alakítások során tudatosan vagy önkéntelenül használt állandó eszköz-készlet. A s z e m é l y e s h o m l o k z a t h o z tartoznak a ruházat, a külső, a gesztusok stb. mellett az egyén beszédsémái is (i. m. 109—11).

Mivel a benyomáskeltés elválaszthatatlan összetevője a megnyilatkozásoknak, feltételezhetjük, hogy léteznek olyan, a benyomáskeltés jelenlétére visszavezethető általános elvek, törvényszerűségek, amelyek hatással vannak a társalgás menetére. Ezek persze nem annyira előírt, „szerződészerű” szabályok, mint inkább ösztönös késztetések, pszichikai háttérük pedig az egyéni kibontakozás emberi szükséglete. Az önérvényesítés azonban magától értetődően csak akkor lehet eredményes, ha megszólalásainkban tekintetbe vesszük a nyelvhasználat szociális és informatív követelményeit is. Ellenkező esetben ugyanis könnyen fontoskodónak, tolakodónak, hiúnak stb. tűnhetünk föl mások előtt, ami ritkán felel meg tulajdonképpeni vágyainknak.

A társalgás logikai normáival Grice foglalkozott tüzetesen (Grice 1975). A beszélgetést a célirányos, megfontolt viselkedés egy sajátos változataként fogja föl, s rendeltetéseként a lehető leghatékonyabb információcserét jelöli meg. Utal azonban arra, hogy ez a keret nem eléggé tág például a befolyásolás „műveletének” megragadásához. Maximái az ideális, adekvát nyelvhasználat iránti filozófiai kívánalomból nőnek ki: „szeretném, ha úgy tudnék gondolni a társalgási gyakorlat standard típusára, mint amit nem pusztán mindannyian vagy a legtöbben t é n y l e g e s e n követünk, hanem amit é s s z e r ű követni, amit n e m s z a b a d n a elhagynunk” (i. m. 48). A társas tranzakciónak tekintett nyelvhasználat konvencionális sarokkövét Grice az ún. e g y ű t t m ű - k ö d é s i a l a p e l v e n látja, s ezt ekként deklarálja: „hozzájárárod a társalgáshoz legyen olyan, amilyet azon a helyen, ahol megjelenysz, a beszélgetés elfogadott célja vagy iránya elvár” (i. m. 45). Az együttműködési alapelveket Kant nyomán négy kategóriára osztja (mennyiség, minőség, kapcsolat, modor), azokon belül további alteleket különít el.

A grice-i séma tehát a társalgás ésszerű oldalát helyezi a középpontba, és kevésbé számol az emberi érintkezés nem racionális mozzanataival (például az érzelmkifejezéssel), valamint a benyomáskeltés stratégiai jelentőségével. Láttuk viszont, hogy mind az érzelmek, mind a benyomáskeltés szerves része a kommunikációnak. Ennélfogva Grice e g y ű t t m ű k ö d é s i a l a p e l v e mellé bizvást fölláthatjuk a b e n y o m á s k e l t é s a l a p e l v é t is, melyet így lehet megfogalmazni:

Mutasd magad olyannak a társalgásban, amilyennek szeretnéd, ha mások látnának.

Természetesen az e g y ű t t m ű k ö d é s i a l a p e l v e h e z hasonlóan a b e n y o m á s - k e l t é s a l a p e l v e szintén tovább árnyalható. A benyomáskeltési elvnek nemcsak a beszé-

lő, hanem a hallgató is meg kell, hogy feleljen, hiszen a „helyeslés” valamennyiünk szüksége (kivéve azokat a helyzeteket, amelyekben bizonyos okokból szándékosan teszünk rossz benyomást partnereinkre, vagy amelyekben a beszélgetőtárs arra törekszik, hogy mindenáron ellentmondjon nekünk). A beszélő rendszerint ennek a benyomáskeltési „maximának” igyekszik megfelelni:

Mondandóddal ébreszd föl mások kíváncsiságát, érdeklődését.

A hallgatónak pedig „ajánlatos” betartania az alábbi intelmet:

Azonosulj érzelmileg partnered állításával, és ha teheted, erősítsd meg az attitűdjét.

Grice maximarendszerét több ponton kifogásolják, illetőleg hiányosnak vélik a szakirodalomban (Bańcerowski 1997a). Kiegészítései (például udvariassági szabályokkal) azonban óhatatlanul kultúrafüggővé teszik az elméletet. Valószínű, hogy a benyomáskeltés említett késztetései sem maradéktalanul univerzálisak (e kérdés tisztázása kiterjedt kultúrközi vizsgálatokat igényel), viszont az európai — és ezen belül a hazai — társalgási gyakorlatot kétségkívül meghatározzák, ezért támpontul szolgálhatnak a kommunikáció Grice és mások által elhanyagolt lélektanának magyarázatához.

A társalgás benyomáskeltő aspektusának tanulmányozása nyilvánvalóan csak abban az esetben feladata a nyelvészetnek, ha az konkrét nyelvi eszközök alkalmazásában érvényesül. Rögzítenünk kell tehát a nyelvi benyomáskeltés fogalmát: a nyelvi benyomáskeltés olyan nyelvi elemek használata, illetőleg nyelvi elemek olyan használata, amely/ amelyeknek segítségével a beszélő mások róla alkotott képét igyekszik befolyásolni.

Nem véletlen, hogy ez a meghatározás Péter Mihálynak a nyelvi expresszivitásról adott definícióját (Péter 1984: 231) visszhangozza, tudniillik ez az a stilisztikai kategória, amely a legszorosabban kapcsolódik a benyomáskeltéshez. A feltűnőség, a logikátlanság, a valóság nyelvi torzítása mind-mind a kifejezőerő fokozásának a módszerei, s velük azért él olyan gyakran a társalgó, mert így szavaira, vagyis saját magára irányíthatja a figyelmet. Az expresszivitás a benyomáskeltés egyik legfontosabb ismérve, bár lehet benyomáskeltő valamely megnyilatkozás anélkül is, hogy expresszív nyelvi jegyet hordozna. A benyomáskeltő nyilatkozat arculatához nagyban hozzájárulnak az extralingvális és nem-verbális jelzések.

4. Jóllehet nincs olyan beszédbeli kijelentés, amely mentes volna viselkedési vonásoktól, ez nem föltétlenül tükröződik rendhagyó nyelvi szerkesztésben. A társalgási kifejezőkészlet egy folytonosan megújuló csoportjának ellenben karakterisztikus sajátága a főként szemantikai, ritkábban grammatikai normaszegés (az utóbbira az egyik legfrissebb példa a lenyúl tranzitív ige: Büky 1996), ami eredményes benyomáskeltő fogás. Ez a csoport a divatszavak, divatfordulatok tára, mely mozgásaiban érzékenyen követi az ízlés és a modor társadalmi méretű változásait, sőt közvetve éppen a divatos attitűdök teremtenek maguknak tetszetős nyelvi kliséket a fölmerülő kommunikációs szükségletek kielégítésére. Amikor tehát például egy eufemisztikus „beszédpanel” megszorodik a mindennapi nyelvhasználatban, akkor ez elsősorban az eufemisztikus habitus kedveltségének tudható be, illetőleg amikor az eufemisztikus magatartásmód népszerűvé válik, akkor ennek megtaláljuk a leképeződését az élőnyelvben is, hiszen a nyelv és a viselkedés kölcsönösen hat egymásra. A nyelvi divatokat külső tényezők is erőteljesen befolyásolják (többek között a gazdasági-társadalmi átalakulás, a tudományos-technikai fejlődés, idegen nyelvi hatások stb.), így meglehetősen bonyolult benyomáskeltő tartalommal tölthetnek föl. Terjedésükben/terjesztésükben — ahogyan arra már sokan utáltak — igen nagy a felelőssége a médiának.

A benyomáskeltési késztetés sokféle nyelvi köntösben megnyilvánulhat, de szinte valamennyi divatos szót a figyelemébresztés vagy -fenntartás szándékával alkalmazza a társalgó. Igaz mindez a mostanság rendkívül fölkapott *ne tudd meg!* szerkezet használatával kapcsolatban is, és e kiválasztott jelenség részletesebb elemzése egyben alátámasztja a benyomáskeltésről eddig elmondottakat.

5. A különböző nyelvhasználati rétegek közötti folytonos kifejezőkészletbeli mozgás egyik fő iránya a köznyelv és bizonyos csoportnyelvek érintkezése. Talán a leggyorsabban átalakuló és legszínesebb nyelvváltozat az *ifjú s á g i n y e l v*, ezért természetes, hogy a bizalmas társalgás sokat merít belőle a hiányzó kommunikációs eszközök betöltése céljából. E kölcsönhatás révén terjedt el több korosztály nyelvhasználatában is a *ne tudd meg!* fordulat, mely a pletykák egyik kedvelt metainformációs szekvenciája (vö. Bańcerowski 1997b: 201), illetőleg többes számú (*ne tudjátok meg!*) és magázódó (*ne tudja meg!*) változata. Az utóbbiakkal persze lényegesen ritkábban találkozhatunk, hiszen másodlagos, erőltetettnek tűnő változatai az elsőnek.

A *ne tudd meg!* élőnyelvi alkalmazásának szokatlan vonásai vannak. Szemléltetésképpen mindenekelőtt kétféle tipikus szövegösszefüggést vázolhatunk föl.

1. A beszélő minden különösebb előzmény nélkül valamilyen esemény, szituáció esetelésebe kezd a klisével.

- (a) — *Ne tudd meg*, kivel ebédeltem a múlt héten: X. Y.-nal! Képzeld, most vált el a feleségtől, és azt tervezi, hogy...
- (b) — Tavaly is, *ne tudd meg*, milyen rosszul sikerült a nyaram!
— Hogyhogy?
— Egész júliusban nem engedtek szabadságra, azután meg a többiek nem értek rá, így hát...

2. A kérdező valós vagy színlelt érdeklődésére a válaszoló a *ne tudd meg!*-gel juttatja kifejezésre az adott esettel, történéssel kapcsolatos attitűdjét.

- (c) — Nem akaródtok elmenne az előadásra. Te végül is elmentél!
— Igen, de *ne tudd meg*, milyen rossz volt!
- (d) — Na, milyen volt a kirándulása?
— Te, *ne tudd meg*, milyen szép idő volt! Mindent megnéztünk, és a gyerekek is jól érezték magukat...

Miként az a dialógusokból kiderül, sok más divatjelenséghez hasonlóan a *ne tudd meg!* beszédbeli használata is logikátlansággal jár; tudniillik a megszólalók általában részletesen kifejtik, amit a *ne tudd meg!* értelmében a partnerüknek nem kellene megtudnia. Ebből arra lehet következtetni, hogy nem mindig az a rendeltetése a társalgásban, mint amit a szó szerinti jelentéséből feltételeznénk. Eredetileg ugyan kellemetlen események bővebb magyarázat nélküli tolmácsolására szolgálhatott (l. a (c) diskurzusdarabot), ma azonban ez a ritkább, és a figyelemkeltőfrázis-funkció került előtérbe.

A mintául bemutatott párbeszédok azt mutatják, hogy a *ne tudd meg!* szerkezet konkrét szövegkörnyezetben megvalósuló jelentése (az ún. illokúciós v. szociális jelentés) nem azonos a nyelvi megegyezéshez illeszkedő eredeti jelentésével. A beszélgetőtárs alighanem ismeri az a t á r s a l g á s i k o n v e n c i ó t vagy k u l c s o t, amelynek értelmében a *ne tudd meg!* nem veendő „komoly” beszédettnek, hiszen a megszólalónak nem áll szándékában eleget tenni annak, amit a kinyilatkoztatott cselekvés előír (László 1984: 162). Az érintett konvenció szerint az 1. esetben a *ne tudd meg!* illokúciós jelentését így lehet nyelvi formába önteni: ’képzeld el (+ erős érzelmi-minősítő töltés)’, a 2. esetben pedig: ’kivételes, rendkívüli (+ erős érzelmi-minősítő töltés)’. A minősítés irányát a kommunikáció extralingvális, nem-verbális jelzései tudatosítják.

A fordulat társas értelmezésében nagy szerepet játszanak az előfeltevések. A *tud* ige ún. k o g n i t í v - f a k t í v p r e d i k á t u m (Kiefer 1983: 192—3), következőképp az a nyilatkozat, amelyben szerepel, már önmagában hordozza más mondatok logikai igazságát (még akkor

is, ha a *ne tudd meg!* formailag nem állítható [pozitív], hanem tagadó [negatív] megnyilatkozás). A *ne tudd meg!* kétfajta jellegzetes szövegbe építési eljárását figyelembe véve (s1) és (s2) kijelentéseket tekinthetjük s z e m a n t i k a i e l ő f e l t e v é s é n e k:

- (s1) A beszélőnek hiteles, pontos információi vannak arról az eseményről vagy szituációról, amelyet a mellékmondatban megemlít.
- (s2) A megszólalónak hiteles, pontos információi vannak azzal az esettel, történéssel kapcsolatban, amelyről beszélgetőtársa érdeklődik.

A *ne tudd meg!*-gel élő társalgó azonkívül biztosra veszi, hogy:

- (p1) A beszédpartnernek egyáltalán nincsenek hírei, ill. hiányosak az ismeretei a fölvetett eseményről, szituációról.
- (p2) A beszédpartnernek egyáltalán nincsenek hírei, ill. hiányosak az ismeretei arról az esetről, történésről, amelyről érdeklődik.

(p1) és (p2) a *ne tudd meg!* alkalmazásának p r a g m a t i k a i p r e s z u p p o z í c i ó i. A hallgató észelve, hogy a szerkezet használatával a partner megszegte a kommunikáció egyik alapelvét (Grice terminológiájával: a *modor* maximáit), ezt a következtetést vonja le ebből:

- (i1) A beszélő igen érdekesnek és nagy jelentőségűnek találja azt az eseményt vagy szituációt, amelyre mellékmondatában utal.
- (i2) A beszélő rendkívülinek, szélsőségesnek értékeli azt az esetet, történést, amelyre a partner rákérdezett.

(i1) és (i2) a kifejezés p r a g m a t i k a i i m p l i k á t u m a (Kiefer i. m. 47—51).

Az az élőnyelvi megnyilatkozás, amelyet (s1) és (p1), illetve (s2) és (p2) előfeltevésekkel jellemezhetünk, valamint (i1), ill. (i2) szerint értelmezzük, mindenképpen benyomáskeltő, tudniillik egyszólagos kommunikációs helyzetet eredményez. A beszélő azzal, hogy a *ne tudd meg!*-nek a szó szerinti értelmével lényegében ellentétes illokúciós jelentést ad, s így nyelviileg megsérti a grice-i együttműködési szabályt, (s1), ill. (s2) tétel igazságát igyekszik nyomatékosítani mások előtt. A közlés hatékonyságát, expresszivitását éppen a logikátlanság biztosítja.

A *ne tudd meg!* fordulat tehát a nyelvi benyomáskeltés szolgálatában áll. Általa az érdekes, tájékozott, hozzáértő ember szerepében lehet tetszelegni, megnyerve a hallgató(k) kíváncsiságát és érzelmi támogatását a témában. Túlzottan közvetlen, affektáló színezete miatt csak a bizalmas(kodó) interakciókban fordul elő, ezekben viszont nagyon népszerű, hiszen a mögötte meghúzódó viselkedésmód maga is teret nyert a mindennapi érintkezésben.

6. E tanulmánnyal fő céloom az volt, hogy a szociálpszichológia b e n y o m á s k e l t é s fogalmát és a köré szerveződő társalgási modellt meghonosítsam a hazai nyelvvelésben, bizonyítva annak létjogosultságát és jelentőségét a szóhasználati divatok hátterének további körültekintő vizsgálatában. Mint azonban a téma átfogó volta és tudományközi vonatkozásai jelzik, az elmondottak inkább csak kiindulópontként foghatók föl. Mind a benyomáskeltési modell, mind a n y e l v i b e n y o m á s k e l t é s fogalma további tisztázást, árnyalást, pragmatikai és szociolingvisztikai ellenőrzést igényel. Talán a legfontosabb alkalmazási terület mégis a nyelvvelés, hiszen korunk társalgási kultúrája jó néhány olyan kérdést vet föl, amelynek nem hatolhatunk a gyökeréig a hagyományos nyelvészeti látásmód, tudásanyag és az erre épülő érvkészlet által. Sokszor szóbakerülő, ám gyakorta felszínesen megközelített tárgy a nyelvi divat is. Úgy vélem, a valóságos megfigyelésekből kinőtt benyomáskeltési modell alkalmas lehet nyelvi viselkedésünknek az eddigieknél pontosabb megragadására.

SZAKIRODALOM

- Austin, John L. 1962. *How to Do Things with Words*. Clarendon Press. Oxford.
- Bally, Charles 1913. *Le Langage et la Vie*. Genève—Paris.
- Bañcerowski Janusz 1996. A nem-verbális kommunikáció egyes kérdései. *Nyr.* 120: 187—94.
- Bañcerowski Janusz 1997a. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Nyr.* 121: 49—62.
- Bañcerowski Janusz 1997b. A nyelv titkai. *Nyr.* 121: 190—203.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Gondolat. Budapest.
- Benkő Loránd 1976. Anyanyelv és társadalom. *MNy.* 72: 385—94.
- Benkő Loránd 1994. Szonbság a nyelvhasználatban. *Nyr.* 118: 377—85.
- Bíró Ágnes—Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1985. *Nyelvi divatok*. Gondolat. Budapest.
- Büky László 1997. Valaki lenyúl valamit. *ÉAny.* 19/1: 12.
- Deme László 1968. A nyelvi kultúra kérdései és feladataink. *Nyr.* 92: 165—74.
- Deme László 1972. A nyelvművelés társadalmi feladatairól. *MTud.* 17: 735—41.
- Deme László 1990. Új nyelvi eszmény(ek) felé? *ÉAny.* 12: 7.
- Fábián Pál (szerk.) 1994. *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Forgas, Joseph P. 1989. *A társas érintkezés pszichológiája*. Gondolat. Budapest.
- Goffman, Erwing 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat. Budapest.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Grétsy László 1993. Nemzetközponitú nyelvművelés. *Nyr.* 117: 1—4.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and Conversation. In: *Syntax and semantics vol. 3*. Academic Press. New York. 41—57.
- Herman József—Imre Samu 1987. Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. *MTud.* 32: 513—31.
- H. Tóth Tibor (szerk.) 1995. *Nyelvelő* 6. Szeged.
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In: uő.: *Hang—jel—vers*. Gondolat. Budapest. 211—57.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Károly Sándor 1980—81. Mondat és megnyilatkozás. *NéprNyttud.* 24: 25: 49—62.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfajlódás — nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- La Rochefoucauld, Francois de 1996. *Maximák*. Windsor Kiadó, Budapest.
- László János 1984. A beszédaktusok „őszintesége”, „komolysága” és „valódisága”. *ÁNyT.* 15: 161—6.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközponitú nyelvművelés*. Magvető. Budapest.
- Montaigne, Michel de 1983. *Esszék*. Kriterion. Bukarest.
- Nemesi Attila László 1996. Ne tudd meg! *ÉAny.* 18/2: 8.
- Péter Mihály 1984. Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. *ÁNyT.* 15: 219—35.
- Péter Mihály 1991. Érzelm-értékelő tartalmak a szójelentésben. *MNy.* 87: 134—44.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1990. Új nyelvi eszmények felé. *ÉAny.* 12: 1—2.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A jó és a rossz. A minősítések rendszere a Nyelvművelő kézikönyvben. *MNy.* 87: 414—21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus. *Nyr.* 118: 385—98.
- Wacha Imre 1996. Korunk kommunikációs (nyelvhasználati, beszédmagatartási) gondjairól — gátlásairól és gátlástalanságairól. *Nyr.* 120: 152—60.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris—Századvég. Budapest.

A magyar segédige terminus történetéhez

1. A magyar segédigék — e máig sem teljesen és pontosan körülhatárolt szófaji csoport — jó ideje tartó vizsgálata során aprócska fehér folt ötlött a szemembe leíró grammatikánk szinte végtelenül színes palettáján. Jó néhányan, különböző összefüggésekben, de mindannyiszor csak érintőlegesen írtak ugyan régi nyelvünk segédigéiről (vö.: pl. Szarvas 1872, Klemm 1928, Berrár 1957, Lengyel 1995: 267—71), a legújabb történeti grammatika több helyen is említi a segédigéket (A magyar nyelv történeti nyelvtana I. 636—7., II/1. 167—8., II/2. 232—3), de magának a terminusnak a „portréját”, vagyis hogy azt magyar nyelven ki, mikor és milyen értelemben használta először, s milyen változásokon ment keresztül e ma már elterjedt nyelvtani szakszavunk, még senki nem festette meg. Ezt a hiányt igyekszik pótolni e rövid írás. A célkitűzésem számára legkézenfekvőbb módszert választva, az időbeliségben visszafelé haladva kerestem a magyar **segédige** szó első felbukkanását, s az sem szorul különösebb magyarázatra, hogy a válogatás során miért csak a magyar nyelvű nyelvtanok jöhettek számításba.

2. De hadd kezdjem mindjárt egy kivétellel azon megjegyzésem alól, hogy csak magyar nyelvű nyelvtanokat vizsgáltam. Ahhoz ugyanis, hogy nyugodtan állíthassam, hogy a segédigének mint önálló és vizsgálatra, de legalább említésre méltó szófajnak a jelenléte a magyar grammatika-írás történetében régi keletű, szinte a kezdetektől kimutatható, hogy a jelenségre már nagyon korán, nyelvtanírásunk történetének hajnalán felfigyeltek, megnéztem az első magyar — igaz, latin nyelven íródott —, a szó igazi értelmében vett grammatikát, Szenci Molnár Albert Novae Grammaticae Ungaricae c. munkáját. Ez a mű sorol fel először magyar „verba auxiliaria”-kat: *vala, volna, volt, legyen, fog, kezd*, persze Szenci magyar elnevezést még nem ad nekik. (Szenci 1606: 179.) (Az ennél korábbi Dévai-féle tulajdonképpeni első magyar nyelvű grammatika — tegyük hozzá: jellegéből adódóan ez tőle nem is volna elvárható — nem tesz említést ilyesmiről, s a Szenciét követő Geleji-féle Magyar Grammatikatska sem.) (Dévai 1549; Geleji 1645.)

A következő magyar nyelvű nyelvtan viszonylag hosszú kihagyás után Gyarmathi Sámuel Okoskodva tanító magyar nyelvmestere 1794-ből. Ennek „Első darab”-jában (azaz részében) „Az Idő-Szókról” (azaz igékről) szóló fejezetben az ún. „Határtalan Mód” (azaz infinitivus) kétféle típusát (A’ Meg-határozatlan és A’ Meg-határozott idő-szókat) megkülönböztetve a szerző mindkettőnél megjegyzi a következőt: „Ha pedig az időt akarja meg-határozni: (mikor?) azt **segítő idő szóval** (auxiliare) fejezi ki. p. o. ... *vétkes dolog lesz hazudni.*” A könyv „Második darab”-jában A’ jelentő Jövendője őszverakása c. részben még egyszer említi a kifejezést: „A’ Jelentő jövendőjében, a’ **segítő idő-szó**, elől tétetik a’ kérdésben, hátul pedig az állatásban.” (Gyarmathi 1794: I. 155; II. 75.) E z t e h á t e l s ő f e l b u k k a n á s a a m a g y a r s e g é d i g e s z a k k i f e j e z é s n e k , bár némileg más formában, mint ma.

Egy évvel később, 1795-ben a Debreczeni Grammatikában már „**Segítő Igék**”-ként találjuk a jelenség leírását: „Majd alább ki fog tetszeni, hogy a létezt jelentő Igék: *vagyok, lések*, belé vagnak szöve-fonva. a több Igékbe; azok segítik ezeknek Hajtogatását; és erre nézve, nevezhetjük azokat **Segítő Igéknek**. Segítő némelly Időkre nézve ez is: *fogok*, úgy néha ezek is: *akar, talál* ...” A mű végén A Mesterségek Lajstromában még inkább egyértelműsíti a szakszó jelentését annak latin megfelelője is: Verbum Auxiliare. (DerbrGr. 1795: 76; 232.)

Ugyancsak segítő igének nevezi a jövő idő kifejezésére használt formát Verseghy Ferenc is. „A’ jövendő üdö a’ fő igének határtalan módgyából támad, és a’ *fog segítő igéből* ...” (Verseghy 1818, 1821²: 247.) Verseghy egy másik, 1816-os, latin nyelven írt nyelvtanának segédigéiről lásd részletesen: Lengyel 1995: 267—71.

A maival majdnem teljesen megegyező formában először Fogarasi János használja a terminust: „Az összetett jövő a hajlított igének határtalan módgyából tétetik össze, és ezen **segéd igéből**: *fogok* még pedig mind a három hajtogatásban, úgy hogy csak a **segéd ige** hajlított, amaz változatlanul marad, ...” (Fogarasi 1843: 220).

1872-ben, az akkor útjára indított Magyar Nyelvőrben Szarvas Gábor, a lap szerkesztője is említi a **segéd-igét**, ő már így, kötőjellel írja: „A magyarban a jövő cselekvés jelölésére a régi nyelv tudva-levőleg nem rendelkezett saját igealakokkal, hanem a jelennel s jövőjelölő határozók segítségével pótolta; pl. *majd írok, jövőre jobban vigyázok*. A XV. században feltűnő *fog segéd-igés* jövő csak a XVII. században kezdett nagyobb és nagyobb tért foglalni az irodalom nyelvében; a nép embere azonban manap is jól megvan nélküle, s csak olykor-olykor, mintegy elvétve veszi ajkára. ... Mire-való hát a *fog*, kérhetőné valaki. Csak arra, hogy a jövőre figyelmeztessen oly esetekben, midőn ama két jellemvonás (ti. a jövő cselekvésnek már az előzményekben való megnyilvánulása, illetve a jövőre mutató szók társasága — M. K.) közöl valamelyik nincs meg; pl. *Írni fogok levelet*. Íróink persze, a kik ezt az elméletet nem is gyanítják, azt gondolják, az a *fog* csak stílus-tarkázatra való.” (Nyr. 1: 352.)

Ugyanebben az évben adja ki szintén Szarvas Gábor A magyar igeidők című művét, melyben ugyancsak említi a **segédige** terminust, mégpedig úgy, hogy négy — általa „segédigés (egybeírva!) kísérleteknek” nevezett — szót is megad példaként: *kezd, fog, akar, kell*. (Szarvas 1872: 279.)

Ezután — bár a szó egybe- és különírása egyelőre még ingadozik — egyre többen foglalkoznak a kérdéssel, egyre részletesebben szólnak róla, s lassacskán bővül a segédigének tartott szavak köre is. Néhány példa: „Kis leány szoknyája térdig *föl van hajtv*a.” E Petőfi-idézetben a *van-t* nevezi segéd-igének Barkász Károly (Nyr. 3: 486). A Nyelvőr 22. évfolyamában hárman: Zolnai Gyula, Kanyaró Ferenc és Csapodi István is közölnek egy-egy rövid gondolatot a *lesz* mint segédige szerepéről (Nyr. 22: 136; 227; 417). 1905-ben Szegeleti István pedig már több mint egy tucat ilyen gyanús igét vesz számba: *kezd, akar, kíván, óhajt, vágy, szeret, szokott, talál, próbál, elfeled, mer, merészel, bír, tud, ad*. A következőképpen jellemzi őket: „Ezek az igék nem is annyira a személyre vagy tárgyra való áthatást, mint inkább neki irányulást jelentenek.” S lábjegyzetben fűzi hozzá, hogy: „Sok nyelvtan nem tekinti ezeket az igéket teljes értelmű igéknek, hanem a német módjelző segédigékhez hasonlóknak, melyek csak a főnévi igenévvel együtt adnak teljes értelmű cselekvést.” (Nyr. 34: 244.) Ez a megállapítás már egészen közel áll a segédigékről alkotott mai elképzelésünkhöz.

Szinyei József Magyar nyelvtanában a következő, az adott főigék egyik alakjának tartott igéknek csupán felsorolása található: *várni fogok, vártam volna, várt vala*, ő tehát nem nevezi ezeket segédigének. (Szinyei 1901: 16—45.)

Klemm Antal 1928-as Magyar történeti mondattanában Szinyeivel ellentétben több helyen a segédige terminust is említi (Klemm 1928: 78; 93; 101), ő viszont a néhány példán kívül egyebet nem mond, azaz nem határozza meg, mit ért pontosan e kifejezésen.

Ezek után Berrár Jolán 1957-es Történeti mondattanában a segédigéknek a fentiekhez képest már részletes jellemzését találjuk, s a terminusnak teljes egészében a mai értelmével találkozunk (Berrár 1957: 13), éppen ezért erre itt nem térek ki részletesen.

Íme tehát a szakszó mai formájáig vezető út állomásai:

1. *verba auxiliaria* (Szenci 1606)
2. *segítő idő szó* (Gyarmathi 1794)
3. *segítő ige* (DebrGr. 1795)
4. *segéd ige* (Fogarasi 1843)
5. *segéd-ige* (Nyr. 1.)
6. *segédige* (Szarvas 1872)

Ezután — bár a szó egybe- és különírása egy ideig még ingadozik — a szakszó használata nagyon elterjedt, egyre többen foglalkoznak a kérdéssel, egyre részletesebben szólnak róla, s lassacskán bővül a segédigének tartott szavak köre is (az ide vonatkozó szakirodalom részletes felsorolását lásd Keszler 1995: 306—8; Molnár K. 1993: 224—5).

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I., II/1. és II/2. kötetek. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991—95. I/109—11., II/1. 35., II/2. 232—3.
- Debreczeni Grammatika 1795.* Béts. 76., 232.
- Geleji Katona István 1645. *Magyar Grammatikatska.*
- Gyarmathi Sámuel 1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester.* I. 155., II. 75.
- Berrár Jolán 1957. *Történeti mondattan.* Bp., 13.
- Dévai Biró Mátyás 1549. *Orthographia Ungarica.* Krakko.
- Fogarasi János 1843. *Művelt Magyar Nyelvtan elemi része. A Magyar Nyelv Szelleme.* Első kötet. Pest, 220.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. In: *Magyar Nyelvőr* 119., 293—308.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan.* MTA, Bp., 78., 93., 101.
- Lengyel Klára 1995. Segédigék Verseghy Ferenc nyelvtanában. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* Bp., 1995., 267—71.
- Magyar Nyelvőr* 1: 352.; 3: 486.; 22: 136., 227., 471.; 34: 244.
- Molnár Katalin 1993. A magyar segédigék rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára.* Bp., 1993., 224—5.
- Szarvas Gábor 1872. *A magyar igeidők.* Pest, 279.
- Szenci Molnár Albert 1606. *Novae Grammaticae Ungaricae.* In: Toldy Ferenc (szerk.): *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig.* MTA, Pest, 1866., 179.
- Szinyei József 1901. *Magyar nyelvtan.* Bp., 16—45.
- Verseghy Ferenc 1818, 1821² *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány.* Buda, 247.

Molnár Katalin

Laziczius Gyula szellemi hagyatéka. Összeállította: Kincses Kovács Éva. Az előszót írta: Harmatta János. Miskolc, 1995. Miskolci Bölcsész Egyesület. (Északi népek nyelve és kultúrája III.) 64 lap, egy arckép és XVIII tábla

Laziczius Gyula azok közé a neves nyelvészek közé tartozik, akinek szellemi hagyatéka nagyjából kiadatlan. A fenti kis kötet segítségével tájékozódhatunk a nevezett szellemi hagyatékok tartalmáról, de sajnos nem tájékozódhatunk e szellemi hagyatékok nagyságáról. A hagyatékok első felmérője Ritoókné Szalai Ágnes volt, aki az egyes kötetek Laziczius által megadott utolsó lap-száma szerint határozta meg a konvolútum nagyságát. Ez — mint mondotta — elsősorban azonosítási célt szolgált, és a Laziczius által rendkívül sok helyen beillesztett pótlapokkal nem számolt. Harmatta János rendkívüli érdeme, hogy hiánytalan állapotban megőrizte a hagyatékokat, amelyet 1995-ben átadott az Akadémiai Könyvtár kéziratárának. A fenti kis kötetben a hagyatékok leírását a 13—15. lapon találjuk: ebből kiderül, hogy Laziczius nemcsak a fonetikát dolgozta ki, de a szótant, a szintaxist, sőt a stilisztikát is (mindezek több száz oldalas kéziratkötegek).

A nagy hagyatéki anyagban vannak olyan egységek, melyek több változatban szerepelnek (mivel az anyagok sokszor egyetemi tantárgyi anyagként adott tanévhez is kapcsolódnak), és így Laziczius oktatási módszertanára is rávilágítanak.

Első pillanatra nem látszik, hogy a Laziczius-anyagban stilisztika is van, hiszen arra a kéziratkötegre (közel 400 lap), ami idetartozik ez a felirat került (Laziczius tollából): *Ch. Bally: Traité de stylistique française*. Belül azonban — jóllehet Ballyra utaló sok hivatkozással — teljesen önálló stilisztikai művel találjuk magunkat szembe.

A kéziratokon, Laziczius saját művein kívül van a hagyatékokban két olyan boríték, amely leveleket tartalmaz. Az első borítékban azok a levelek találhatóak, amelyek a Laziczius által irányított „nyelvtörténeti adattár” kérdéskörét érintik, itt találjuk például Tompa József, Mészöly Gedeon, Kálmán Béla, Balázs János, Hartay Alice, Berrár Jolán, Fludorovits Jolán, Pais Dezső és mások levelét. E levelekben főleg az adattári gyűjtés módszertanáról esik szó.

A második boríték ezen „tervmunkától” független egyéb leveleket tartalmaz. Laziczius Gyulától e borítékban nyolc levél van. Például a nevezett levele a 3. Nemzetközi Fonetikai Kongresszus szervezőbizottságához, továbbá más külföldi kutatókhoz, ezekből a levelekből pontosan kirajzolódik Laziczius kongresszusi előadásának problematikája, sőt az előadás témájához (*die Scheidung der Sprache und des Sprechens*) kapcsolódó kérdések, vitapontok anyaga is.

A kis kötet nemcsak szövegszerűen közli a nevezett leveleket, hanem egyes leveleket illetően faksimilében is. Ez egyébként érvényes az egész kéziratállomány leírására is (mint említettem 13—15. lap), mivel a kéziratokból is közöl a kötet mutatónyoldalakon hasonmásban.

A Harmatta János által megőrzött hagyatéki rész bemutatását az összeállító kiegészítette még további három részzel: Az Országos Széchényi Könyvtárban levő levelek (a kötet 3. fejezete), az MTA Könyvtárának kéziratárában levő levelek (a kötet 4. fejezete) és egyéb posszessorok birtokában levő levelek (a kötet 5. fejezete) anyagával.

Az OSZK-ban levő levelek azáltal rendkívül érdekesek, mivel két személyhez, Babits Mihályhoz, ill. Melich Jánoshoz fűződő baráti kapcsolatát igazolják.

Az MTA Könyvtárában levő levelek anyaga szélesebb spektrumú: Bisztray Gyulához, Jakubovich Emilhez, a „Kruzsok” tagjaihoz, Lukinich Imréhez, Marót Károlyhoz, Melich Jánoshoz, Zolnai Bélához írott leveleket tartalmaz. Az OSZK-ban őrzött személyes hangú levelekhez hasonló baráti szeretetről, sőt humorizáló hangról tanúskodó leveleket e sorozatban is találunk: ilyenek a Zolnai Bélához írottak. Az egyéb posszeszorok tulajdonában levő levelek anyagában egyelőre egy Zsirai Miklóshoz írott, szintén baráti hangú levél van, de ezt az állományt — Kiefer Ferenc feltevése szerint — bizonyára ki lehet egészíteni valamikor a Berlinben, Wolfgang Steinitz hagyatékában remélhetően megmaradt Laziczius-levelekkel.

A kötet 6. fejezetében Laziczius életrajzi összefoglalását, bibliográfiáját (szintén autográf anyag) találjuk, melyek szintén a Harmatta János által megőrzött anyagból származnak.

A kötet végén 18 faksimilét tartalmazó tábla található. A tartalomjegyzék előtt még egy kétoldalas angol összefoglalás tájékoztat a kötet tartalmáról. A tartalomjegyzék minden levél mellett a levelek pontos keltezését is tartalmazza.

A levelek ilyen lelőhelyek szerinti, valamint ezen belül betűrendes tagolása kissé eltereli a figyelmet a levelek keletkezésének időrendjéről. Az is sajnálatos, hogy nincs a kötethez névmutató: ez segítené az eligazodást, mivel a 64-oldalas kötet azért elég nagy anyagot tartalmaz: 1-es sorváltással íródott, ami nyomtatásban „petit szedés”-nek felelne meg.

Harmatta János írja a hagyaték létrehozójáról: „Szellemes, nemcsak nagy szaktudással, hanem széleskörű filozófiai műveltséggel rendelkező ember, melegszívű, mindig segíteni kész barát volt, akire mindig lehetett számítani. Kristálytisza, világos gondolatvezetése ... nagy vitakészsége, mindig élvezetté tette vele a tudományos eszmecserét” (Előszó, 7. lap). Nemrég zajlott le (1997. márc. 10-én) a Laziczius-émlékülés a Nyelvtudományi Társaságban, a jelen tájékoztató kötet szervesen egészíti ki a Lazicziusról köztudott eddigi ismerteket, és remélhető, hogy annak a „vitakészség”-nek a nyomai, amiről Harmatta beszél, még ott izzanak Laziczius kiadatlan műveiben, és hogy nem homályosodtak el „ismeretlen gondolatai, állásfoglalásai” annyira, hogy ne lenne érdemes ismét elővenni ezeket, és a szerző 40 éve halott volta ellenére is szembesíteni saját mai napi véleményeinkkel.

Büky Béla

125 éves a budapesti Finnugor Tanszék Ünnepség és tudományos konferencia — 1997. szeptember 22—23.

Százhuszonöt évvel ezelőtt, 1872 tavaszán a budapesti egyetemen az altaji összehasonlító nyelvészet tudománya önálló katedrát kapott. Ez megtevesztő neve ellenére a mai Finnugor Tanszék elődje, s alapításától fogva a magyar és a nemzetközi finnugrisztika fontos műhelye. Első professzora Budenz József volt, aki 1872-ben már a magyarországi tudományos élet ismert és elismert személyisége, a Magyar Tudományos Akadémia és a Finn Irodalmi Társaság levelező tagja, egyetemi magántanár. 1893-ban Szinnyei József került a tanszék élére, tőle Zsirai Miklós, majd Lakó György örökölte a katedrát. Az őt követő professzorok a történelemből a jelenbe vezetnek: Bereczki Gábor és Hajdú Péter nyugdíjasként ma is aktívan részt vesznek a tudományos életben. A fenti nevek többször elhangzottak 1997. szeptember 22-én és 23-án, amikor a jeles évfordulóról ünnepség és tudományos konferencia keretében emlékezett meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Finnugor Tanszék.

Hétfőn délelőtt az ünneplő közönség megtöltötte az ELTE központi épületének auláját. Szabó Miklós rektor köszöntő szavai után következtek az ünnepi előadások. Domokos Péter, a jelenlegi tanszékvezető előadása címül egy kétes emlékü metaforát választott: *Sajnovics járma*. De számára ez a járom nem rabságot jelent, hanem önmérsékletet, szabadságra hajló világunkban az előre vivő, helyes irány követését. A Finnugor Tanszék története során magyar szakos tanárjelöltek tízezreinek oktatásával járult hozzá nemzeti önismeretünk alakításához, s olyan finnugrista szakembereket nevelt, akik megállták helyüket itthon és szerte a világban. Honti László, a tanszék neveltje és az Udinei Egyetem professzora Számvetés című előadásában szintén felidézte a tanszék múltját, az alapító professzor alakját. Mindkét előadó aggodalmát fejezte ki a burjánzó, áltudományos elméletek miatt. A harmadik előadást Finnugorság és Európáság címmel Jean-Luc Moreau, a párizsi Sorbonne egyetem professzora tartotta. Lendületes, költői megformált beszédben vallott a finnugorság iránti szeretetéről. E nyelvek és kultúrák a kivülálló számára egzotikusnak tűnhetnek, de ha valaki közelebbről megismeri őket, rájön, hogy örök, mindenütt érvényes értékeket hordoznak.

Az ünnepség befejező részében a társegyetemek köszöntései következtek: Finnországból, Észtországból, az oroszországi finnugor területekről, Németországból, Ausztriából, Svédországból, Norvégiából, az Egyesült Államokból küldték el az egyetemek képviselőiket, hogy együtt ünnepeljünk. Természetesen a hazai egyetemek finnugor tanszékeinek munkatársai is jelen voltak, hiszen közvetve mindegyik kutatóhely a pesti tanszék gyermeke.

A konferencia a bölcsészkar tanácssteremben folytatódott. A hétfő délutáni ülészakon az előadások a magyar nyelvészek és az oroszországi finnugristák kapcsolatáról szóltak. Ariadna Kuznyecova Moszkvából, Jevdokija Nyomiszova és Agrafena Szopocsina Hanti-Manszjszkból, Leonyid Szuvizsenko, Diana Geraszimova és Marija Barmics Szentpétervárról, Jevgenyij Igusev Sziktivkarból saját szűkebb tudományterületét vizsgálta, s mindnyájan arra a következtetésre jutottak, hogy a budapesti tanszéknek története során fontos szerepe volt a finnugor nyelvek kutatásában, eredményei nemcsak a nyelvtudományba épültek be, hanem az egyes népek fejlődésére is hatottak.

A keddi délelőtti ülészak elején Hajdú Péter, Kodolányi János, Vértes Edit és F. Mészáros Henrietta személyes élményeken alapuló, dokumentumértékű előadásai hangzottak el. Ehhez kap-

csolódott Décsy Gyula előadása (Rasdorfi emlékezés Budenz József-re) és Révay Valéria elemzése (A magyar mint idegen nyelv Szinnyei munkásságában). További öt előadás (Hans-Hermann Bartsch, Margarita Kuznyecová, Antonyina Guszaková, Seppo Suhonen és Tõnu Seilenthalé) szintén a tanszék nemzetközi hatását tárgyalta. A dékáni tanácsstermet zsúfolásig megtöltõ közönség figyelme nem lankadt, s mindenki jólesõ érzéssel vehette tudomásul, hogy a finnugrisztika olyan tudomány, melyben van presztízse a magyar nyelvnek. Kevés nemzetközi konferencián fordul elõ ugyanis, hogy a külföldi résztvevõk magyarul tartanak előadást.

A délutáni ülészak négy utolsó előadását a tanszék jelenlegi munkatársai (Bereczki András, Klima László, Szij Enikő és Csepregi Márta) tartották, most folyó kutatásaikról számoltak be. A konferencia anyaga kötetben fog megjelenni, s helyet kapnak benne azok az előadások is, melyek idő hiányában nem hangozhattak el. A jubileumra egyébként a Budapesti Finnugor Füzetek két új száma is megjelent: Janurik Tamás: A szõlkup nyelv alapjai és Nagy Katalin: Kellenek a szárnyak, míg tart az út című, Juvan Sesztalovról írt monográfiája.

A tudományos konferenciát kulturális események is kísérték. Az ünnepséget megelőző este, szeptember 21-én, vasárnap a finnugor népekkel kapcsolatot tartó három társadalmi szervezet, a Magyar—Finn Társaság, a Magyar—Észk Társaság és a Reguly Társaság tartott közös összejövetelt, ahol nyilvánosságra hozták a tanszéki jubileum tiszteletére hirdetett műfordítói verseny eredményét — a bíráló bizottságok legnagyobb meglepedésüknek adtak hangot, ugyanis több kiváló fordítás született. Ekkor köszöntötték a világhírű manysi (vogul) költőt, Juvan Sesztalovot is 60. születésnapja alkalmából. A köszöntők között volt a Csillagszemű táncegyüttes is. A jól sikerült estét a finn szakos diákok és tanárok Revontulet (Északi fény) együttese zárta színvonalas zenei műsorával. Hétfõn este pedig az ELTE Bartók Béla Énekkara adott nagyszerű koncertet.

Csepregi Márta

Viljo Tervonen nyolcvanéves

A magyar nyelv és kultúra iránt a finnek a nyelvrokonság folytán megkülönböztetett figyelemmel viseltek, viselnek. Külön szerencse, ha a kulturális, tudományos kapcsolatok, a barátság ápolása mellett, egyesek ezeknek a tudós kutatásával is foglalkoznak. A magyarországi, a magyar és finnugor nyelvtudomány történetét ez annyiban érinti, hogy a finn—magyar kapcsolatokban a nyelvészeknek mindig is jelentős volt a szerepe, kezdetben szinte kizárólagos. A finn—magyar tudományos és kulturális kapcsolatok kutatása terén senki sem tett annyit, mint Viljo Tervonen, aki 1917. május 28-án született az észak-finnországi Pattijokiban, és az idén töltötte be életének nyolcvanadik évét. Ő a külföldi hungarológusok doyenje. Tervonen először diáklevelezés révén került kapcsolatba a magyarokkal, majd miután a Helsinkii Egyetemen finn lett a fő szakja, ott Weöres Gyula lektortól tanulta a magyar nyelvet, s Artturi Kannisto professzor magyar alaktan előadásait hallgatta. 1937-ben és 1938-ban Weöres javaslatára Tervonen ösztöndíjat is kapott a debreceni nyári egyetemre. 1942—1943-ban pedig a finn állam Tervonent — mivel a téli háborúban szerzett betegsége miatt frontszolgálatra alkalmatlanná vált — ösztöndíjjal Magyarországra, az Eötvös Kollégiumba küldte, hogy 1943 ősztől õ lássa el a budapesti egyetemen a finn lektori teendőket. Hajdú Péter így emlékezik erre az időre: „Tervonen rendkívül eredményesen végezte a dolgát, és kiterjedt baráti kapcsolatokra tett szert az egész országban. Hallgatóinak száma félevenként 120 körül járt, akiket több kisebb csoportban oktatott igen jó eredménnyel. Tervonen nyelvünket olyan jól megtanulta, ahogyan előtte tán senki más.” Későbbi munkásságáról pedig ezt mondja: „V. Tervonen egy személyben valóságos intézményt testesít meg a magyar műveltség és nyelv finnországi ismertetésére (Újabb kori nyelvészeti kapcsolatok. In: Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn—magyar kulturális kapcsolatok történetéből. Szerk. Päivi Heikkilä, Karig Sára. Bp.

1984. 111—2). Maga Tervonen egy interjúbán azt nyilatkozta, hogy ebben a két évben ismerte meg „magát a népet, a mai határokon jóval túlnyúló magyar nyelvterületet”. Kiváló magyar tudásáról kedves-igaz anekdota, miszerint elkerülendő az afelett való csodálkozást, biciklivel úgy járta be Magyarországot, hogy Kátrányosi Szilárd néven mutatkozott be (vö. finn *terva* 'kátrány'). Tervonen lektorságának 1944 őszén a háborús események vetettek véget. 1944-től 1947-ig a Helsinki Egyetem részfoglalkozású magyar lektora, és a magyar intézetet is vezeti, mivel ezt az állást született magyarral akkor nem tudták betölteni. Ezután Tervonen harminc évig nagy megbecsülésnek örvendő gimnáziumi tanárként, vezető tanárként dolgozott, s az iskolában is rendszeresen megtalálta a módját, hogy diákjainak beszéljen a magyar nyelvről és irodalomról, a nyelvrokonságról, s ezekről alkalmasint különböző programokat is szervezzen. 1961-től ismét, többször jár Magyarországon ösztöndíjjal.

Tervonennak már 1939-től jelentek meg dolgozatai a finn—magyar kapcsolatok köréből. Általában is ír erről a témáról, s szól Reguly finnországi tartózkodásáról, Arvi Järventaus, finn író magyarországi kapcsolatairól stb. A két világháború közötti időben és még később is az ilyen tárgyú írások jó része nagyon vegyes színvonalú, egyfajta romantikus látásmód érvényesül bennük. Tervonennak már legkorábbi írásaiban mutatkoznak a filológiai erények, s a témához való érzelmi kötődés mellett az objektív szemlélet. Az akkori terminussal néprokonságinak is nevezett munkában szerinte legfontosabbak „elsőször, másodszer és harmadszor a tények”.

Viljo Tervonennak a finn nyelv és irodalom tanítása tárgyköréből is nem egy publikációja van: cikkek, antológiák. Itt azonban nyilván inkább magyar tárgyú munkáiról emlékezem meg, amelyek tudományos tevékenységének egyébként is a gerincét képezik. A Lavothe Ödönnel együtt írt magyar nyelvkönyvről (Unkarin oppikirja. Helsinki, 1961), az uráli nyelvekből való mutatóanyagok sorozatából a Seppo Suhonennal a magyar irodalmi nyelvből kiadott füzetről és kazettáról (Näytteitä uralilaisista kielistä V. Unkarin kirjakieli. Helsinki, 1978), a megjelenési helye miatt alig ismert, Fabricius-Kovács Ferencről írt szép nekrológról (Múzeumi Kurir [Debrecen] 1978/Dec. 48—52) stb.

A 70-es évek végétől Tervonen munkássága még jobban kiteljesedik. Sorra jelennek meg műfordításkötetei, amelyek a magyar folklór főbb területeit ölelik föl: Tonavalta puhaltaa... (Hej, Dunáról fúj a szél — népdalok) Helsinki, 1977, 2. kiad. 1988; Kuoliaaksi tanssitettu tyttö... (A halálra táncoltatott leány — népballadák, Gy. Szabó Béla fametszeteivel illusztrálva) Helsinki, 1979; Puolitoistavuotias kuninkaanpoika (A másfél éves királyfi — erdélyi népmesék, ill. Gy. Szabó Béla); Murhe itkun kirvoittaa... (A bánat felszakasztja a sírást — siratók, Kunt Ernő fényképeivel illusztrálva). E kiadványok nemcsak a jól sikerült átültetések, hanem a sokoldalú és színvonalas jegyzetanyag miatt is figyelemre méltóak, a finnek számára kis kézikönyveknek is számítanak. Tervonen, amikor fordít, a zongora mellé is oda tud ülni (kötetei közlik a kottákat és az eredeti magyar szöveget is). Zenét tanulók, kórusok számára szintén fordított népdalokat. Még a 40-es években Képes Géza és Kodolányi János hívta föl a figyelmét a magyar népzene s Bartók és Kodály zenéjére. Több közleménye is a magyar zenével kapcsolatos, írt például Bartók és Kodály zenéjének finnországi fogadtatásáról. Fordítói munkássága egyébként kiterjed a magyar novellára (Hajnóczy, Karinthy Frigyes, Kosztolányi, Márai, Móricz stb.) és tudományos művek átültetésére is.

Tervonen másik fő, talán a fordításnál is fontosabb tevékenysége, a kapcsolattörténeti kutatás, amely ugyancsak az utóbbi évtizedekben hozta a leggazdagabb termést. (Nyugdíjasként több „szabad” ideje lett.) Tanulmányok, cikkek születnek: értekezik a magyar népköltészet és a műköltészet finn fogadtatásának kezdeteiről, múlt századi finn és magyar tudósok kapcsolatairól stb. 1982-ben Irene Wichmann-nal együtt kiadják a finn—magyar kulturális kapcsolatokra vonatkozó finnországi irodalom bibliográfiáját. Ez minden további e tárgybeli kutatás kiindulópontja, 1946 tétel, az egyes, külön megjelent versek, cikkek stb. adatait is tartalmazza (Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Castrenianumin toimitteita 24). A magyar és a finn

nyelvtudomány kapcsolatának, de magának a magyarországi finnugor és magyar nyelvtudomány történetének is igen értékes forrása egyes finn és magyar tudósok levelezése. Ünnepeztünk nagy érdeme, hogy cikkek mellett több gondos szövegközlésű és jegyzetelt önálló kiadványban tette közzé a legérdekesebb, legfontosabb levélváltásokat: Budenz Józsefnek Otto Donnerral (MSFOu. 201) és Antti Jalavával (MSFOu. 220) való levelezését, s két vaskos kötetben Hunfalvy Pál és a finnek (MSFOu. 197), valamint Szinnyei József és Jalava (MSFOu. 224) levélváltását. A magyar nyelvű leveleket finnre is lefordította. Ezek a levelek nemcsak alátámasztják vagy árnyalják a finn—magyar tudományos és művelődési kapcsolatokról, a finn és a magyar tudományos életről való képünket, hanem számos érdekes részlettel is szolgálnak. Hogy csak a legutóbbi kiadványt említsem, abban például rövid leírás van Budenz temetéséről, megtudjuk, ki hogyan szavazott azon a többfordulós választáson, amelyen a budapesti finnugor tanszék betöltéséről döntöttek, s amelyet Szinnyei nyert el. Szinnyeinek a Halotti Beszédről tartott akadémiai székfoglalójáról szintén olvashatunk s egy rendkívül tehetséges és csodálatos szorgalmú tanítványáról, Gombocz Zoltánról, aki egy húszezer szavas magyar—finn szótárt állított össze. (Szinnyei érdeklődik, kiadnák-e ezt a szótárt Finnországban. Ha igen, bővítenék, javítanák, ő is segítene. Ugyanakkor úgy véli, erre Finnországban egyelőre nemigen van igény, s jobb is lenne, ha egy finn csinálná.) Stb.

Ünnepeztünk munkásságát nem egy kitüntetés is fémjelzi. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Lotz János-émlékéremmel tüntette ki, megkapta a Pro Cultura Hungariae kitüntetést, és fordítói nívódíjjal is jutalmazták. A Finn Köztársaság elnöke pedig 1987-ben a Finn Oroszlánrend I. osztályú lovagjává avatta.

Aki Tervonenről és munkásságáról többet akar tudni, annak ajánlhatjuk a Viljo Tervonen válogatott írásai a finn—magyar kulturális kapcsolatokról című, a Magyar—Finn Társaság által Szij Enikő szerkesztésében 1996-ban megjelent kötetet. Ebben Tervonen életműbibliográfiája szintén olvasható, s a szerkesztő öt méltató bevezetése is.

Viljo Tervonen kedves barátunknak élete kilencedik évtizedében azt kívánjuk, hogy még számos új közleményét, munkáját vehessük kézbe, s azok derús, segítőkész szerzőjét még nemegyszer láthassuk körünkben.

A. Molnár Ferenc

Kálmán Béla emlékezete

„Tudom, hogy hull a nap,
örömök szállanak,
kedves fők hullanak,
sírdombok mállanak.
Egy-egy kéz, drága kéz,
mindegyre elereszt,
mindennap vereség,
mindennap új kereszt...”
(Áprily Lajos)

Kálmán Béla, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének megalapítója, egykori vezetője (1952—1984), a Magyar Tudományos Akadémia rendes és a Finn Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja 1997. augusztus 22-én, életének 85. évében hosszas betegség után elhunyt. Halálával nagy veszteség érte a finnugor összehasonlító nyelvészetet és a magyar nyelvtudományt, elsősorban a dialektológiát és a névtudományt.

A végső búcsú mindig nehéz; különösen akkor, ha olyan embertől kell búcsúzunk, aki nemcsak aktív éveiben, hanem nyugállományban, betegen is rendszeresen és eredményesen munkálkodott. Aki tehetségét, felkészültségét és ügyszeretét már nem tudja tovább kamatoztatni. Fájdalmas és kényszerű kötelesség múlt időben beszélni róla, még keservesebb tudni, hogy már csak műveiben és emlékezetünkben él... Az ő nemzedéke csaknem egydős a századdal: történelmi tragédiákat, pusztító háborúkat, levert forradalmakat, kevés jót és sok rosszat élt át. Korán megszokta, hogy szükség van rá a fedélzeten, és ez a fárasztó, természetellenes készenlét vált az életlemévé...

Életútja, pályája rendkívül változatos, küzdelmes, ám egyre emelkedő volt. A Sopron megyei Lakompak (ma Ausztriához tartozik) indította útjára. 1913. február 28-án született népes értelmiségi család harmadik gyermekeként. Édesapja halála után testvéreivel együtt a szombathelyi árvaházba került. Középiskolai tanulmányait is ebben a városban végezte. Érettségi után (1930) a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre iratkozott be és az Eötvös-kollégium tagja lett. Az egyetemen Gombocz Zoltán és Zsirai Miklós tanítványa volt, az ő hatásukra kezdett magyar és finnugor nyelvészettel foglalkozni. 1936-ban szerezte meg magyar-francia szakos tanári oklevelét, 1938-ban pedig a bölcsészdoktori címet.

Ezután pár évig az érsekújvári gimnáziumban tanított, a család áttelepülése (1947) után pedig az ELTE dékáni hivatalában, majd az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott. Az utóbbi munkahelyén két fontosabb feladatot vállalt: a Munkácsi-féle vogul hagyaték sajtó alá rendezését és a magyar nyelvatlasz-munkálatok (gyűjtés, feldolgozás) segítését. 1952-ben nevezték ki a KLTE professzorává, egyben a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék vezetőjévé. 1954-től 58-ig a BTK dékánja, 1959-től 78-ig pedig a Debreceni Nyári Egyetem igazgatója volt.

Pályája az 50-es évek elejétől kezdett erőteljesebben felfelé ívelni. 1952-ben nyerte el a kandidátusi, 1957-ben a nagydoktori címet, majd az Akadémia levelező (1973), később rendes tagjává (1981) választotta. Számos hazai és külföldi tudományos egyesület megtisztelte tagságával, így a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Nyelvtudományi Bizottság, az Uralisztikai Bizottság, a Finn Tudományos Akadémia, a helsinki Finnugor Társaság, a Kalevala Társaság és a Finn Irodalmi Társaság.

Először a finnugor összehasonlító nyelvészetet és a folklórt, a magyar nyelvjárástudományt és a névtant művelte. Rendkívül termékeny alkotó volt. Több mint harminc könyve, kétszáz terjedelmesebb tanulmánya, négyyszáz bel- és külföldi folyóiratokban publikált cikke, nyelvművelő írása és legalább kétszáz könyvismertetése jelent meg. Műveinek bibliográfiáját (1934—1982) Kiss Antal állította össze (I. Mnyj. XXV, 27—45). Indulása a 30-as évek végére, a 40-es évek elejére esik, s érdeklődési körének két legjelentősebb területét (az obi-ugor nyelvek vizsgálatát, valamint a magyar nyelvjáráskutatást) mutatja (Obi-ugor állatnevek, MNyTk. 43. sz.; A bősárány gyékényszövés és szókincse, MNyjT. 2. sz.).

A finnugor nyelvész Munkácsi Bernát vogul népköltési gyűjtését gondozta, tette közzé, és az eközben írott saját munkáit (nyelvkönyveit, kresztomátiáit) jelentette meg (Manysy /vogul/ népköltési gyűjtemény III/2. Medveénekek 1952, 1962; Manysi nyelvkönyv, 1955; Die russischen Lehrwörter im Wogulischen, 1961; Chrestomathia Vogulica, 1963, 1976; Vogul népköltési gyűjtemény IV/2. Sorsénekek, 1964; Vogul Chrestomathy, 1965; Wogulische Texte mit einem Glossar, 1976; Leszállt a medve az égből /Vogul népköltési antológia/ szerk., 1980; Munkácsi Bernát, 1981; Wogulisches Wörterbuch, 1986.) Véleménye szerint a finnugor-uralisztikai és a hungarológiai kutatások kiegészítik egymást. Ezért irányult a figyelme a magyar népnyelvre és a nyelvtörténetre.

A dialektológus kitűnő érzékkel sáfarkodott Csúry Bálint örökségével; egyetemi tankönyveket írt, a magyar nyelvatlaszkutatás terén pedig aktív gyűjtőmunkát végzett (Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állása és feladatai, 1949; A mai magyar nyelvjárások, 1951, 1953; Nyelvjárásaink, 1966, 1971, 1975, 1977; A Magyar Nyelvjárások Atlasza /munkaközösség tagjaként/ I, 1968;

II, 1970; III, 1973; IV, 1974; V, 1976; VI, 1977). Debrecenbe kerülése (1952) óta szerkesztette a Magyar Nyelvjárásokat, amelyben maga is gyakorta publikált; az évkönyv időközben a magyar nyelvjáráskutatás egyik legjelentősebb orgánumává vált.

Névtudományi műveiben összefoglalta és továbbfejlesztette a magyar névtani kutatásokat. Legnépszerűbb munkája, A nevek világa több kiadásban is megjelent (1967, 1969, 1973, 1989; angol nyelven: *The World of Names /A Study in Hungarian Onomatology/, 1978*). Nemcsak helynévkutatással, -etimológiával, hanem a vezetéknevek vizsgálatával is foglalkozott: *Helynévkutatás és szóföldrajz*, NyÉ. 58, 344—50; *A népetimológia helységneveinkben*, Nyr. 91, 1—11; *Hogyan keletkeztek a helységnevek? Nyelv- és Irod. Oszt. Közl.* 30, 171—4; *Vezetéknevek és történelem. Névtani Értesítő* 1, 9—13. stb.).

Korábbi középiskolai tanári gyakorlata (Benkő Loránd és Deme László társszerzői vállalkozásával) gimnáziumi tankönyv megírására ösztönözte (*Magyar nyelvtan, 1951—1960/11 kiadás/*). De ebben a tárgykörben más írásaira is hivatkozhatunk (*Gyermeknyelv és nyelvjárások*. Mnyj. 4, 96—100; *Rokon nyelvi alapismeretek a középiskolában*, Nyr. 105, 69—75; *A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában*, Nyr. 106, 191—99. stb.).

Akik hosszabb vagy rövidebb ideig a közelében élhettünk, őszintén csodáltuk. Csodáltuk emberségét, hagyománytisztelőt, az új iránti fogékonyságát, derűjét, finom humorát, közvetlenségét és segítőkészségét, szorgalmát és felkészültségét. Sokat vállalt, sokat cselekedett. Sokunk számára volt egy kézfogása, egy-egy órácskája, biztatása és korholása, mikor mire volt szükség. Néma főhajtással búcsúznak tőle valamennyien: tanítványai, munkatársai, barátai és jó ismerősei. Az ember, a tanár és a tudós emléke továbbra is velünk marad.

Nyugodjék békében!

Fülöp Lajos

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatásával jelent meg.**

Nyelvjárásaink

Kiss Jenő: Iliányszótár — nyelvjárási hiányszótár 459

A nyelvtudomány mőhelyéből

Hadrovics László: Hozzászólás Nyomárkay István előadásához 467

Pete István: A szóképzés kompozicionális jellegéről 470

Borbély Anna: A magyarországi románok nyelvcserejének társadalmi és nyelvi aspektusairól 475

Lengyel Klára: Tőprengés a birtokos névmásokról 487

Nemesi Attila László: Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat 490

Molnár Katalin: A magyar segédige terminus történetéhez 497

Szemle

Kincses Kovács Éva (szerk.): Laziczius Gyula szellemi hagyatéka. (Ismerteti: *Büky Béla*) 500

A Nyelvőr hírei

Csepregi Márta: 125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Ünnepség és tudományos konferencia — 1997. szeptember 22—23. 502

A. Molnár Ferenc: Viljo Tervonen nyolcvanéves 503

Fülöp Lajos: Kálmán Béla emlékezete 505

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIJIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetőek a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.

Felölös vezető: Roznai Zoltán.

Ára: 150,- Ft

Előfizetés egy évre: 600,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-émlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz I. III. em. 9.